

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФАКУЛТЕТ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА

Војин Д. Калинић
КУЛТУРНИ ПРЕПОРОД СРБА У СЕВЕРНОЈ ДАЛМАЦИЈИ
ОД 1848. ДО 1914. ГОДИНЕ

докторска дисертација

Београд, 2014.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF POLITICAL SCIENCES

Vojin D. Kalinić
CULTURAL REVIVAL OF SERBS IN NORTHERN DALMATIA
1848–1914.

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2014.

Ментор:

др Љубинка Трговчевић-Митровић, професор, Универзитет у Београд,
Факултет политичких наука

Чланови комисије:

Датум одбране:

КУЛТУРНИ ПРЕПОРОД СРБА У СЕВЕРНОЈ ДАЛМАЦИЈИ ОД 1848. ДО 1914. ГОДИНЕ

Резиме:

Задатак и циљ у овом раду био је да се анализирају главни токови развоја, проблеми, и домети културног препорода Срба у Северној Далмацији од 1848. до 1914. године. У револуционарној 1848/49. години српски прваци тражили су већа народна права од Беча за своје сународнике. Тада је почела да се разбуктава народна свест, која је за време владавине Баховог апсолутизма (1849–1860) била пригушена. Шездесетих година 19. века задували су нови ветрови слобода у Хабзбуршкој монархији, што је омогућило далматинским Србима да заједно са Хрватима поведу народни препород, то јест заједничку културно-политичку борбу за словенску будућност своје домовине. Основали су Народну странку и покренули *Narodni list (Il Nazionale)*, а захваљујући Божидару Петрановићу, и веома значајно друштво Матицу далматинску. Борба се водила како на политичком (Далматински сабор, Царевинско веће) тако и на културном пољу (читаонице) против вишевековног романског елемента који је био представљен у аутономашкој странци. Ипак, након првих успеха седамдесетих година 19. века дошло је до оштре међунационалне конфронтације у народњачким редовима, што је довело до осамостаљења српског покрета на Приморју 1879. године. Тада су Срби, поред политичког, започели и снажан културни живот. Основали су засебну Српску странку и покренули њено гласило *Српски лист/глас*. На чело свих приморских Срба, па и оних на Северу Далмације, стао је харизматични политички лидер и публициста Сава Бјелановић. Нарочито се јака борба водила за равноправност српског језика у покрајини. Утемељила су се разна друштва која су имала богат културни живот. Одржавале су се многе манифестације и прославе, међу којима је најпознатији Видовдан који је обележаван на Далматинском Косову (1889–1914), што је допринело хомогенизовању и стварању модерне српске нације.

На прагу 20. века у Далмацији је настало плодно тле за модерну јужнословенску идеју. Оличена у политици „новог курса“ снажно се одразила и на поље културног живота Срба у Северној Далмацији, као и њеног главног културно-политичког центра града Задра. Сва та напредна културна и политичка кретања прекинуо је Први светски рат, а плодови

претходног седмодеценијског културног препорода били су видни у новој држави – Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца.

Кључне речи: Северна Далмација 19. и 20. век – Задар – Срби – култура – политика – *Српски лист/глас*

Научна област: Историја

Ужна научна област: Културна историја

UDK 930.85(497.5)(=163.41)"1848/1914"323.1(497.5)"1848/1914"

THE CULTURAL REVIVAL OF SERBS IN NORTHERN DALMATIA 1848–1914.

Summary:

The task and the goal of this paper was to analyse the main development issues, the problems but also the cultural revival of the Serbian community in the northern Dalmatia from 1848 to 1914. During the revolutionary year 1848/49, the Serbian leaders demanded from Vienna more people's rights for their compatriots. National consciousness, temporarily suppressed during the Bach's absolutist reign (1849-1860), began to flare up. However, the Sixties of the 19th century brought some radical changes. Freedom in the Habsburg monarchy enabled Dalmatian Serbs to bring the national revival together with Croats, that is, a common cultural and political struggle for the Slavic future of their homeland. The People's Party was established, as well as the *National Journal (Narodni list, Il Nazionale)*, and, thanks to Bozidar Petranović, Matica Dalmatinska - a very important society. The battle was fought out in the political (Dalmatian Parliament, the Imperial Council) and the cultural field (Reading Room) against centuries of Romance element in Dalmatia which was present in the secessionist party.

However, after the first successes during the 1870s, there was a sharp inter-ethnic confrontation in the populist ranks which led to the independence of the Serbian movement in Primorje (1879). It was then Serbs began a powerful political and cultural life. The separate Serbian party and the journal, *Srpski list/glas* were founded. A charismatic political leader and publisher Sava Bjelanović remained at the head of coastal and north Dalmatian Serbs. Furthermore, many new associations fighting for the equality of Serbian language were founded. Various manifestations, particularly St. Vitus' Day – which was celebrated in the Dalmatian Kosovo (1889-1914) – contributed to homogenization and creation of a modern Serbian nation.

On the threshold of the 20th century Dalmatia become a fertile ground for the modern South Slavic idea. Embodied in the politics of the "new course" it was strongly reflected in the cultural life of Serbs in Northern Dalmatia and its main cultural and political centre, the city of Zadar. However, all the advanced cultural and political movements were interrupted by the First World War, and the fruits of the previous seven decades of the cultural revival would become visible in the new Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.

Keywords: Northern Dalmatia XIX - XX century, Zadar, Serbs, culture, politics, *Srpski list/glas*

Scientific field: History

Specific scientific field: Cultural history

UDK 930.85(497.5)(=163.41)"1848/1914"323.1(497.5)"1848/1914"

Садржај:

РЕЗИМЕ/ SUMMARY	I
ПРЕДГОВОР.....	1
УВОД.....	3
1. ДАЛМАЦИЈА – ПОЛИТИЧКЕ, ДРУШТВЕНЕ И КУЛТУРНЕ ПРИЛИКЕ.....	7
2. СРПСКО СТАНОВНИШТВО.....	17
3. РАЗВОЈ КУЛТУРНОГ ПРЕПОРОДА СРБА У СЕВЕРНОЈ ДАЛМАЦИЈИ ОД 1848. ДО 1914. ГОДИНЕ.....	22
3.1. ПРВИ ДЕО (1848–1880).....	24
3.1.1. Уочи револуционарне 1848. године.....	24
3.1.2. Револуционарна захтевања далматинских Срба.....	31
3.1.3. Доба Баховог апсолутизма.....	40
3.1.4. Почеци Народног препорода, Народна странка и <i>Narodni list (Il Nazzionale)</i>	44
3.1.5. Српско-хрватски односи и сукоби током осме деценије 19. века.....	62
3.1.6. Матица далматинска.....	76
3.2. ДРУГИ ДЕО (1880–1905) – Развој српског покрета (Српска странка и <i>Српски лист / глас</i>).....	87
3.2.1. Покушаји политичке реорганизације – „Српско братство“, Книнска скупштина, Привредно просветно друштво „Српска зора“.....	112
3.2.2. Фунералне свечаности.....	118
3.2.2.1. Пренос остатака Божидара Петрановића из Венеције у Шибеник.....	118
3.2.2.2. Срби из Северне Далмације према Гундулићевој прослави у Дубровнику.....	119
3.2.2.3. Парастос Вуку Караџићу у Задру и Срби из Северне Далмације на његовом постхумном преносу 1897. године.....	121
3.2.3. Италијанско-српски културно политички утицаји.....	125
3.3. ТРЕЋИ ДЕО (1905–1914) – Културни препород у време политике „новог курса“.....	136
3.3.1. Важније манифестације у време треће фазе културног препорода.....	139
3.3.1.1 Помен Ј. Ј. Змају у Шибенику 1904. године.....	140
3.3.1.2. Обележавање Доситејевог јубилеја 1911. године.....	142
4. КУЛТУРНЕ ВЕЗЕ СА СРБИМА У ОСТАТКУ ДАЛМАЦИЈЕ, АУСТРОУГАРСКЕ МОНАРХИЈЕ И СРБИЈЕ.....	150

4.1. Културне везе са Војводином.....	153
4.2. Утицај новосадске штампе на Србе у Северној Далмацији.....	157
4.3. Везе са Србијом.....	159
4.3.1. Срби у Северној Далмацији и „Друштво Св. Саве“.....	168
4.3.2. Српска књижевна задруга и Северна Далмација.....	174
4.3.2.1. Аустријске власти према Српској књижевној задрузи у Далмацији.....	182
4.3.2.2. Праћење Задругиних повереника у појединим котарима у Далмацији.....	184
5. ЗАДАР – ЦЕНТАР СРПСКОГ КУЛТУРНОГ И ПОЛИТИЧКОГ ЖИВОТА.....	188
5.1. Бахово време – Српска девојачка школа и Српски детињи театар у Задру.....	192
5.2. Српска штампа.....	197
5.3. Штампарије.....	203
5.4. Културни и политички живот Срба на прагу 20. века.....	205
5.4.1. Светосавска афера 1912. године.....	216
5.4.2. Збивања уочи Великог рата.....	222
5.4.3. Парастос Јовану Скерлићу у Задру.....	228
6. КУЛТУРНО-ПОЛИТИЧКА БОРБА ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК.....	231
6.1. Борба за језик до пада Баховог апсолутизма.....	235
6.2. Важност језика у Народном препороду 1860–1880. године.....	241
6.3. Случај епископа Кнежевића.....	250
6.4. Вуков утицај.....	253
6.5. Став Српске странке и <i>Српског листа/гласа</i> о језику.....	255
6.6. Расправе о језику у Далматинском сабору.....	260
6.7. Политика „новог курса“ и решење језичког питања у Далмацији.....	268
6.8. Питање језичког одређења словенског становништва и тип говора Срба у Северној Далмацији.....	275
7. ЗНАЧАЈ ОБРАЗОВАЊА ЗА КУЛТУРНИ ПРЕПОРОД.....	278
7.1. Школовање на Универзитетима.....	279
7.2. Школе и наставници.....	303
7.2.1. Значај задарске класичне „талијанске“ гимназије за образовање и културу Срба – Рукописни лист <i>Слога</i>	304
7.2.2. Друга задарска класична гимназија на српском или хрватском језику – Мирко Королија и Ћачки књижевни лист <i>Српска зора</i>	315
7.2.3. Проблем српског учитељског кадра и учитељска препарандија у Арбанасима (1866–1914).....	321
7.2.4. Православни богословски завод у Задру, прославе и световни дух.....	330

8.	КУЛТУРНО-ПОЛИТИЧКИ ЗНАЧАЈ ВИДОВДАНА.....	350
8.1.	Слављење Видовдана на Далматинском Косову од 1890.....	358
8.2.	Прославе у доба „новог курса“.....	370
8.3.	Писање <i>Narodnog lista</i> о Видовдану.....	375
8.4.	Видовдан 1914. године.....	377
8.5.	Значај Видовдана.....	379
9.	СРПСКА ДРУШТВА.....	381
9.1.	Омладинско друштво и рукописни лист <i>Првенац</i> (1865–1871).....	383
9.2.	Народне „славјанске“ читаонице	396
9.2.1.	Прве народне читаонице.....	400
9.2.2.	Народна читаоница у Задру.....	401
9.2.3.	Народна славјанска читаоница у Шибенику.....	406
9.2.4.	Народна читаоница у Обровцу.....	409
9.2.5.	Српске читаонице 1879–1914. године.....	411
9.2.5.1.	Српска читаоница у Задру.....	413
9.2.5.2.	Српска читаоница у Бенковцу.....	428
9.2.5.3.	Српска читаоница у Книну.....	429
9.2.5.4.	Српска читаоница у Кистањама.....	433
9.2.5.5.	Српско-автономна читаоница у Дрнишу.....	433
9.2.5.6.	Српска читаоница у Шибенику.....	434
9.2.5.7.	Српска читаоница у Скрадину.....	436
9.2.5.8.	Улога читаоница у политици „новог курса“ у Далмацији.....	436
9.3.	Друштво Сестара српкиња у Задру и Северној Далмацији.....	439
9.3.1.	Културно-уметнички живот.....	446
9.3.2.	Добротворна задруга Сестара Српкиња у Книну и Бенковцу.....	450
9.4.	Српско певачко друштво „Бранко“ у Задру.....	451
9.5.	Соколски покрет.....	456
9.5.1.	Соколство у Задру.....	458
9.5.2.	Српски соко у Книну.....	461
9.5.3.	Српска приморска жупа.....	462
9.5.4.	Значај српског соколства пре уједињења.....	467
10.	СРПСКЕ БИБЛИОТЕКЕ.....	469
10.1.	Библиотека Српског православног општества у Шибенику.....	471
10.2.	Библиотека Српске читаонице у Задру.....	478
10.3.	Библиотеке у манастирима Крки и Крупи.....	479
10.4.	Библиотека Православног богословског завода у Задру.....	480
10.5.	Српска народна књижница у Шибенику.....	486
10.6.	Библиотеке по мањим местима.....	487

ЗАКЉУЧАК.....	489
ПРИЛОЗИ.....	493
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА.....	507
ХРОНОЛОШКИ ПРЕГЛЕД ДОГАЂАЈА.....	514
Биографија аутора.....	516

Предговор

У овом раду изложен је културни развој Срба у Северној Далмацији од 1848. до 1914. године. Главни задатак био је да се покажу главни токови развоја, да се укаже на све проблеме кроз које је тај развој пролазио, као и на домете културног препорода Срба у Северној Далмацији у поменутом периоду. Опште је познато да источне обале Јадрана имају богату културну баштину. Као такве одувек су биле важан део Балканског полуострва утичући на целокупан историјски развој остатка јужнословенских земаља. Стога су далматински Срби, сходно свом географском положају који су донедавно настањивали у северном делу поменуте регије, извршили у 19. и на почетку 20. века важан национални и културни задатак у нашем народу, што ову тему чини посебно релевантном за истраживање.

О прошлости Срба у Далмацији до сада је писано релативно доста (Ј. Бакотић, Н. Милаш, Р. Петровић, К. Милутиновић, Д. Берић, Д. Пленча, М. Пекић, М. Јачов, М. Савић, С. Божић и др.). Ипак, упркос бројним делима која су до сада имала мање или више успеха на научној позорници, ниједно од њих није систематски обухватило културни развој српске заједнице на тлу Северне Далмације нити се посебно њиме бавило. Стога је због необрађености ове тематике, притом имајући у виду њен значај и важност у нашој науци, постојала празнина коју је ваљало попунити.

Сви напори и труд који су уложени у расветљавање поменутог седмодеценијског плодносног развоја Срба у Северној Далмацији не треба да допринесу само културној прошлости него и да буду својеврстан прилог модерној историји Срба на тим просторима. Такође, у читаву проблематику далматинског поднебља укључена је и шира сложена јужнословенска ситуација тог доба. Зато у овом раду покушавамо да разбистримо слику српско-хрватских односа, њихову међусобну сарадњу али и несугласице на културном, а донекле и на политичком пољу.

Научни допринос ове докторске дисертације битан је како за културну тако и за политичку историју српског народа, која у извесној мери превазилази локални карактер подручја Северне Далмације. Такође, не треба посебно наглашавати да је тема овог рада, иако је реч о прошлости, и даље актуелна. На нашим просторима се често чују озбиљни гласови да су српско-хрватски односи од пресудног значаја за мир и просперитет на Западном Балкану. Из тог разлога истраживање је значајно за боље разумевање тих односа и у прошлости, која се стално одражава на садашњост Западног Балкана, и у блиској нам заједничкој европској будућности, према којој нас воде наше политичке елите.

Током вишегодишњег истраживања ове тематике и писања рада коришћене су методе историјских наука које подразумевају четири основна поступка. Хеуристику схваћену као процес

прикупљања примарних историјских извора, под којима се подразумева архивска грађа (необјављена и објављена). Стога је од највеће важности било истраживање у Државном архиву у Задру (*Vlada/Namjesništvo za Dalmaciju, Razni spisi HR-DAZd-88, Kulturno-prosvjetno društvo Matica Dalmatinska, Zadar, HR-DAZd-567, Spisi pravoslavne dalmatinske eparhije u Zadru, HR-DAZd-341, Namjesništvo za Dalmaciju, Spisi o društvima HR-DAZd-543*), као и у Архиву Цркве Св. Спиридона у Трсту. Затим су била битна истраживања и у осталим важним центрима у којима се налази део баштине тог дела српског народа. Посебно бих истакао Матицу српску у Новом Саду, Архив Српске академије наука и уметности, Народну библиотеку и Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ у Београду, Националну свеучилишну књижницу у Загребу и Знанствену књижницу у Задру. Поред поменутих архива, важну улогу имали су говори и чланци учесника у историјском процесу, кореспонденција знаменитих личности из тог доба. Нагласио бих и рад на штампи из тог периода (*Српски лист/глас, Narodni lista (Il Nazionale), Dubrovnik* итд.) која се чува у горе поменутих библиотекарска установама, као и на оној која је пратила дешавања у Далмацији а излазила је у другим крајевима Монархије (новосадски листови *Застава* и *Браник*, загребачки *Србобран* итд.). Притом нису били занемарени ни *секундарни* историјски извори у виду научних дела домаћих и страних научника који на ову проблематику гледају из различитих углова.

Такође, методика је била базирана на унутрашњој и спољној критици примарних и секундарних историјских извора у циљу процењивања њихове аутентичности, односно научне вредности значајне за овај истраживачки рад, као и за синтезу и обраду историјских чињеница и експозицију научних резултата.

Увод

Далмација је као покрајина била саставни део земаља круне Хабзбурга од 1814. до 1918. године, обухватајући простор од острва Раба на северу до Спича на југу. Иако културно, политички и привредно не можемо строго одвојити поменути простор од остатка тадашње аустријске Далмације, Северна Далмација ипак има своје посебне културне и друге особености. Задар као главни град целе Далмације био је, уз Шибеник, центар њеног северног дела у који,

поред обале и острвља, спадају још Равни котари, Буковица, те Книнска, Цетинска и Дрнишка Крајина. У том делу онда се налазило око две трећине укупног српског становништва у Далмацији, које је чинило око 1/5 укупне популације покрајине. На северу је ово становништво било углавном православне вероисповести, што није био случај са остатком покрајине. У средњој Далмацији, којом доминира Сплит, српска заједница је била далеко малобројнија и са озбиљнијим уделом Срба католика. Ситуација у Дубровнику и на далматинском југу била је још сложенија. Поред већинског дела српског католичког у односу на православно становништво, град испод Срђа имао је и специфичан историјски и културно-политички развој. Такође, посебан случај представљала је Бока которска која је за време аустријске владавине у себе укључивала и приобаље до Спича. Поред другачијег историјског развоја била је и комуникацијски удаљена, што је знатно отежавало културно-политичке везе далматинског севера и југа.

Српски народ је у 19. век ступио политички, културно и економски разједињен и подјармљен. Иако различите динамике, културни препород се развијао постепено готово на свим просторима које су настањивали Срби током 19. и почетком 20. века. Ипак, вековна политичка одвојеност Далмације утицала је донекле и на специфичан историјски развој Срба на тим просторима. Након четворовековне владавине под Млечићима, Далмација је накратко прешла у руке Аустрије (1797–1805) па Француза (1805–1814), да би поново пала у руке Беча (1814–1918). Хабзбуршка монархија била је у сваком смислу модерна и напредна, и у тадашњим европским оквирима важила је за једну конзервативну и строго верски католичку државу. Иако је била важна због географско-стратешког положаја, била је међу последњима по развијености у аустријским покрајинама. Такође, бечка власт поштовала је наслеђе некадашње Млетачке републике, задржавајући италијански као службени језик покрајине. Фаворизовала је романску мањину која је живела у урбаним срединама и чинила својеврсну далматинску елиту у сваком погледу. Тако је Далмација била земља у којој се наређивало немачким а говорило италијанским језиком.

У таквим нимало лаким околностима требало је повести народни и културни препород обичног становника словенског порекла независно од вере којој је припадао. Ипак, међу приморским Србима који су великом већином живели у руралним подручјима и залеђима два најважнија града у Северној Далмацији – Задру и Шибенику, постојао је танак али веома динамичан слој интелигенције који је давао маха развоју српске културе. Кроз цео поменути период, колико су им прилике и околности дозвољавале, били су перманентно присутни у политичком, културном, интелектуалном и привредном животу покрајине. Као такви, покретали су многе иницијативе и политичке акције у циљу већих народних права и верских слобода. Као вредни прегаоци културног живота стварали су и неговали просветне задужбине, учествовали су активно у црквеном животу, покретали разна друштва, а касније и часописе итд.

Бавећи се темом културног препорода Срба у Далмацији, никако се не може заобићи питање: када је почео српски културни препород у модерно доба? За неке научне раднике то се десило по пропасти Венеције 1797. године и доласка источних обала Јадрана 1805. године под власт Наполеона. Тако су слободарске идеје Француске револуције осетили и поданици православне вере, који су се можда по први пут (Сабор у задарској цркви Св. Илије на којем је било допуштено да православни поданици имају свог епископа и једну богословску школу) у историји могли осетити донекле равноправним с осталим суграђанима у покрајини. Тих година на северу покрајине појављује се и Доситеј Обрадовић где подучава српску децу у селима Книнске Крајине и пише своје прво дело *Буквицу*. Такође, на сваком кораку међу Далматинцима шири модерне националне и просветитељске идеје. Ипак, за већину научних радника важну улогу у националном културном препороду одиграће 1835. година, када је посредством Божидара Петрановића светлост дана угледао *Љубитељ Просвјешченија – Српско-далматински магазин*, важан периодик који је битно утицао на буђење и афирмисање народне свести. Све до последњег броја 1873. године овај магазин био је снажан фактор просветног, националног и културног афирмисања Срба на Приморју.

На Далмацију су током 19. века утицали бројни спољни фактори и модерне идеје, које снажно продиру са више страна. Са Апенина, где се стварала Италија, најрадије су биле примане идеје рисорђимента. Стизале су преко локалне италијанске заједнице, али и преко образованих људи који су своје науке свршавали у Падови. Истовремено, преко Велебита пристизао је јак утицај илирског покрета који је временом прерастао у модерну јужнословенску идеју. Најпознатији Срби илирци у Далмацији који су свестрано радили на популарисању илиризма били су Шибенчани Божидар Петрановић и Шпиро Поповић.

Наравно, културни препород Срба у Далмацији не може се гледати изоловано од других српских центара, посебно у остатку Монархије. Најјаче културно-политичке везе севернодалматински Срби одржавали су са Србима из Војводине, а нарочито са „Српским Сионом“ – Сремским Карловцима. Далматинска православна епархија била је уско повезана црквено-просветним везама са Карловачком митрополијом све до 1873. године. Од тада, иако административно одвојене, и даље су сходно својим могућностима одржавале значајне односе. Такође, најбитнији политички центар тадашњег Српства у Монархији – „Српска Атина“, то јест Нови Сад, значајно је утицао на развој модерног политичког покрета код Срба у Северној Далмацији.

Временом, како је јачала модерна Србија, сународници из Северне Далмације осећали су све више потребу за што чвршћим културно-политичким повезивањем. Ипак, и поред јаке жеље, те везе биле су ограниченог домета. Најпре због будног ока Беча који је пратио све културно-

политичке акције својих поданика. С друге стране, из саме Србије, зависно од периода, интересовање за Далмацију није било у оквиру очекивања њихових далматинских сународника. Те везе, изузев Српске књижевне задруге, са обе стране засниване су углавном на знаменитим појединцима тога доба.

Модеран културни препород Срба у Северној Далмацији можемо пратити од времена када су револуционарна превирања потресала Европу 1848/49 године. Осетила су се и у Далмацији, а посебно су подстакла поједине српске прваке међу којима нарочито треба истаћи Божидара Петрановића, Шпиру Поповића и Ђорђа Николајевића. Потоњи је покренуо акцију у виду молбе са конкретнијим народним захтевима према Бечу, што је требало да побољша културни, верски и политички положај. Из тог разлога узећу баш поменуто револуционарну годину као узрочну за почетак истраживања културног препорода Срба у Северној Далмацији.

Након претходно поменутог културно-политичког буђења уследио је Бахов апсолутизам у Хабзбуршкој монархији, под чијим стегима је стењала и Далмација. Нова строга и репресивна владавина скоро у потпуности је угушила почетни револуционарни полет, тако да није претерано рећи да је процес културног препорода узео маха тек од почетка шездесетих година 19. века. Културни па и политички препород добио је на свом интензитету након уставних реформи, проглашењем Октобарске дипломе. Установио се Далматински сабор, а политичко-културна борба за понорођење Далмације, популарно названа „Народни препород“, од стране Срба и Хрвата започела је оснивањем заједничке Народне странке и покретањем њеног органа *Narodnog lista/Il Nazionale*-а. Ипак након народњачких успеха 1870. године дошло је до националног заоштравања и расцепа у народњачким редовима. Такав сплет околности, до тада заједнички са Хрватима, културни па и политички препород код севернодалматинских Срба усмерио је као самосталном и доброј мери изолованом културном развоју све до средине прве деценије 20. века, када су почели дувати нови политички ветрови који су довели до поновног зближења.

Чињеница је да је у Народном препороду црква, било православна било католичка, у Далмацији одиграла велику улогу и као снажан фактор битно утицала на јавни живот покрајине. Далматинска православна епархија била је једина права институција Срба на тим просторима и као таква била је значајан фактор у њиховом културно-политичком развоју. Не само да су се дефинисале две посебне модерне нације него су поједини црквени делатници агилно делали и на културном пољу. Између осталих, посебно ваља истаћи два далматинска епископа: Стефана Кнежевића (1858–1890) и Никодима Милаша (1890–1911). Покретачи су многих важних културних акција, задужбина, друштава и уопште културног и политичког живота српске заједнице на далматинским просторима.

Српски културни препород који је бујао од 1848. до 1914. године у Северној Далмацији последица је вишевековне потлачености. Ипак, за дубље проницање у ту проблематику потребна је потпунија слика тог народа у његовом културном и духовном простору на којем је егзистирао, разумевање специфичности и особина менталитета и менталног склопа просеченог Морлака/Србина, којег одликује очување традиције и припадност православној вери.

1. ДАЛМАЦИЈА – ПОЛИТИЧКЕ, ДРУШТВЕНЕ И КУЛТУРНЕ ПРИЛИКЕ

Крај 18. и почетак 19. века у Европи био је обележен тешким ратним годинама и великим политичким турбуленцијама. Крупне политичке промене које су се дешавале у Европи имале су великог утицаја на Далмацију, чиме су означиле почетак нове епохе у њеној даљој историји. После пропасти Републике Светог Марка и примирја у Леобену 1797. године између Наполеона и Аустрије, Далмација прелази у руке Хабзбурга (Прилог 1). Под њиховом влашћу остаје само до 1805. године и мира у Пожуну. Тада прелази у руке Француза који започињу темељите реформе у целокупном животу покрајине. „Французи завршише и усавршише организацију државне администрације у Далмацији, пробише путеве, уредише луке, отворише школе, основне и средње, покушаше чак да отворе један универзитет у Задру, у чему нису успели због недостатка средстава, и уредише питање православне цркве признајући јој потпуну самосталност, именовавши епископом архимандрита Краљевића и установивши конзисторију у Задру“.¹ Почео је излазити и први лист: *Il Regio Dalmata – Краљевски Далматин*, штампан и на италијанском и на српскохрватском језику.²

После пораза Наполеона 1813. године аустријска војска је поново заузела Далмацију, а на Бечком конгресу 1815. године одлучено је да та покрајине буде у саставу Хабзбуршке монархије. Под њеном влашћу нашла се цела источна обала Јадрана, од острва Раба на северу до Спича на југу. Ова територија је 1817. године названа Краљевина Далмација. Када је склапањем Аустроугарске нагодбе 1867. године Хабзбуршка монархија подељена на две државе, Далмација се нашла у оквиру Цислајтаније (Cisleithanien), аустријског дела монархије, у чијем саставу је остала све до њене пропасти.³

Друга аустријска владавина над Далмацијом (1814–1918), нарочито у првој половини, била је слична млетачкој. Далмација је спадала у једне од најзаосталијих аустријских земаља, а процес модернизације, нарочито до револуционарних година, био је веома спор. У друштвеном погледу такође је заостајала. Аустријска власт чврсто се устројила ослањајући се на владајући слој, страног

¹ Л. Бакотић, *Срби у Далмацији од пада Млетачке Републике до уједињења*, Београд 2002, стр. 30.

² Французи су много добра урадили у Далмацији за врло кратко време своје владавине. Прича се да је аустријски цар Франц, приликом једне посете Далмацији, на питања: ко је средио ову луку, ко је основао ову гимназију, увек добијао исти одговор: „Величанство, Французи /.../ Штета што нису више времена овде остали!“ (Исто).

³ Цислајтанија (Cisleithanien) је био неслужбени наслов аустријске половине [Аустроугарске](#) монархије. [Граница](#) између Аустрије и [Мађарске](#) била је на речици [Лейтхи](#). У саставу Цислајтаније су биле следеће земље: [Чешка](#), [Буковина](#), [Корушка](#), [Крањска](#), [Далмација](#), [Галиција](#), Аустријско приморје које су чинили [Горича](#), [Трст](#) и [Истра](#), [Доња Аустрија](#), [Моравска](#), [Моравска Салзбург](#), [Шлезивија](#), Штајерска, Тирол, Горња Аустрија, [Ворарлберг](#). Остатак Монархије припао је Мађарима, и назван је Транслајтанија.

и домаћег порекла, који је углавном живео од државних плата, даће и тлаке колона и кметова. Сеоско становништво и ситно грађанско становништво које живи нарочито у рубним деловима градова и мањим варошима у строго су поданичком односу према властима. Међу њима израстао је грађански међуслој, интелектуално и пословно (углавном трговачко) грађанство које је било тек у фази настајања.⁴

Као и у другим деловима Царства, и у Далмацији су уочи 1848. године доминирале бирократија, полиција и војска. То је доба крутог Метерниховог апсолутизма, када се вишенационална аустријска државна заједница бранила од западних слободоумних утицаја као нпр. покрета карбонара, идеја рисорђимента, Напуљске, Грчке и Јулске револуције у Француској и Мацинијеве младе Италије. У таквом политичком окружењу далматинска интелигенција прати културна, научна и уметничка достигнућа модерног Запада, посебно књижевне правце, што се одразило у књижевном стваралаштву на италијанском језику.⁵ Задржавајући личне везе са италијанским културним центрима (писмима, новинама и књигама), далматински су интелектуалци након повратка са студија са досељеним Италијанима оснивали „casina“ и „CabbINETTE di lettura“ и у њима расправљали о свим проблемима који су долазили с друге стране Јадрана. Тако су у првој половини 19. века настале у далматинским градским језгрима основе културних кругова који су своја интересовања усмеравали према збивањима на Апенинском полуострву.⁶

Преко трговачких, родбинских, студентских и претходно поменутих књижевних веза далматинско грађанство је било окренуто највише према Апенинима. Писана реч на народном језику била је оскудна. Ипак, и у таквим околностима 30-их година дошло је до гигања у далматинској интелигенцији јер преко Велебита пристижу идеје илиризма. У почетку су на плодније тло оне наишле код припадника просвећенијих група српског становништва, који су захваљујући православној цркви могли успешније бранити свој идентитет.⁷ Став власти према култури најбоље казује податак да се никаква страна књига није могла увести без претходне цензуре. Неки далматински интелектуалци били су осумњичени да припадају тајном друштву карбонара и мучени су по аустријским тамницама.⁸

Такође, треба нагласити да националне институције поред Истре касне и у Далмацији. До револуције 1848. године то подручје је значајније по развијенијој

⁴ S. Obad, *Dalmacija u preporodnom ozračju 1848/49 godine, Dalmacija 1848/49*, Zadar 1999, str. 7.

⁵ Isto.

⁶ B. Mimica, *Dalmacija u moru svjetlosti: povijest Dalmacije od Antike do kraja XX st.*, Rijeka 2004, str. 91–92.

⁷ A. Cetnarowicz, *Narodni preporod u Dalmaciji od slavenstva prema modernoj hrvatskoj i srpskoj nacionalnoj ideji*, Zagreb 2006, str. 20.

⁸ J. Бианкини, *Народни препород у Далмацији*, Београд 1927, стр. 20.

италијанској култури него по јужнословенској. Једине националне институције су оне које одгајају српску и далматинску националну свест, али и оне се састоје од по једног часописа и календара.⁹ Молба Ш. Поповића да оснује Илирску читаоницу у Шибенику била је одбијена. Исту судбину доживео је и његов каснији покушај да покрене нови часопис: *Маслину*.¹⁰

Давањем уставних слобода, Далмација од 1861. године има и свој сабор. Тада почиње политичко организовање у складу са општим развојем у Монархији, које је трајало све до краја Првог светског рата и уједињења у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца.

Главни град покрајине био је Задар, а службени језик италијански. Захваљујући претходном вишевековном млетачком наслеђу, Задар је и даље, под аустријском влашћу, важио за релативно напредан град.¹¹ У покрајини је од 1814. године врховно управно тело била Земалска (покрајинска) влада (*Landesgubernium*) на челу са цивилним и војним управитељем (гувернером) (*Zivil und Militair Gouverneur*), а уместо ње је 1850. године постављено Намесништво (*Statthaltereii*) на челу са намесником (*Statthalter*). Отуда је назив за цивилног и војног управника од 1814. гласио управник или гувернер, а од 1850. године намесник.¹²

Аустријски намесници у Далмацији: Јохан Август фон Турски (Johann August von Turszky, 1841–1848), Лазар Мамула (1853–1865)¹³, Фрањо Филиповић (1865–1868), Јохан Вагнер (Johann Wagner, 1868–1870), барон генерал Габријел Родић (1870–1881), Стјепан Јовановић (1881–1885), Лудвиг Корнаро (Ludwig Cornaro, 1885–1886), Драгутин Блажековић (1886–1890), Емил Давид

⁹ М. Екмечић, *Стварање Југославије I*, Београд 1989, стр. 415.

¹⁰ М. Zogić, *Romantički pisci u Dalmaciji na Italijanskom jeziku*, Zagreb 1971, str. 356.

¹¹ Задар је још у млетачко доба, према најпознатијем далматинском путописцу Алберту Фортису (1743–1803), био место сваког напретка и просперитета на Јадрану. За време његове посете задарско је друштво било толико културно колико се само могло пожелети у којему год угледном граду Италије; ни у једно доба није му недостајало људи истакнутих у књижевности (А. Fortis, *Put po Dalmaciji*, Zagreb 1984, str. 12).

¹² Т. Oršolić, *Vojna Dalmacija u 19. stoljeću*, Zadar 2013, str. 184.

¹³ Лазар Мамула је рођен 1795. године у Гомирју (Горски Котар), месту у којем се налази познати [српски манастир Гомирје](#). Завршио је инжењеријску војну академију, а од 1815. до 1831. године напредовао је у аустријској војној служби од кадета до чина капетана. До 1839. године постигао је значајан успех у постављању утврђења на острвима Вису и Хвару и у деловима [Тирола](#). Чин мајора добио је 1841. а пуковника 1848. године када је постављен и за шефа главног штаба у Хрватској. Истакао се у борбама током [мађарске револуције](#) 1848. и 1849. године. Одлучном војном акцијом, напредовавши од [Осијека](#) до [Петровардина](#), спречио је продор [Мађара](#) у [Славонију](#) и [Срем](#) 1849. године. Затим је одбио нападе на [Сремску Каменицу](#) и [Сремске Карловце](#). Због тих заслуга аустријски цар му је доделио [витешки ред Марије Терезије](#) и наслов [барона](#). Лазар фон Мамула од тада је гласило његово племићко име. Чин генерал-мајора је добио 1850, пет година касније постао је подмаршал а 1865. године артиљеријски генерал. Био је венчани кум црногорског кнеза [Данила](#). На месту намесника [Краљевине Далмације](#) био је од 1853. до 1865. године када је пензионисан. Средином 19. века подигао је утврђење на острву Ластавица на улазу у бокоцоторски залив. По њему је ово острво добило име [Мамула](#). Основао је 1858. године фондацију Далматински инвалиди. Умро је у Бечу 12. 12. 1878. године.

(1890–1902), Еразмо Хандел (1902–1906), Никола Нардели (1906–1911) и Марој Атемс (управитељ Намесништва, а намесник од 1912. године до слома Аустро-Угарске).¹⁴ Све до 1902. године намесници су били војна лица која су истовремено водила послове цивилне управе и командовала аустријским војним снагама у Далмацији, а од те године они су били грађанска лица задужена само за послове цивилне управе.

Подручне органе власти чинила су четири округа и у њиховом оквиру котари, а у склопу котара – општине. Задарски округ обухватао је десет котара, Сплитски округ дванаест, Дубровачки пет а Которски округ четири котара. Судску власт обављала су 24 котарска и 4 окружна суда, док је у Задру био врховни суд за Далмацију. Окрузи су укинати 1868. године. Уместо њих и дотадашњих котара основано је на подручју Далмације 12 котара: Задар, Бенковац, Шибеник, Книн, Сињ, Сплит, Макарска, Имотски, Хвар, Корчула, Дубровник и Котор. На челу сваког котара стајао је котарски поглавар.¹⁵

Техничко-технолошки напредак у Европи 19. века као последица модернизације у свим областима, нажалост, мимоишао је Далмацију, која је углавном остала ван ових процеса. Далматинска индустрија је била тек у зачетку. Узроци оваквог стања су слаба повезаност са остатком Монархије због неадекватних саобраћајних и железничких веза, али и недостатак капитала и неспремност власника капитала да га уложи у даљи развој. До индустријског развоја дошло је тек крајем 19. и почетком 20. века. У том смислу Јосип Врандечић са пуним правом тадашњу Далмацију назива „аустријски Сибир“, јер је аустријска власт донела скромне модернизацијске назнаке.¹⁶

Центар живота и рада у Северној Далмацији за време друге аустријске управе био је у Задру. Ту су се на идеалан начин размењивали производи Равних Котара, Буковице, Лике, Приморја и острва. Према копненом залеђу било је изграђено пет добрих друмова (према Нину, Велебитском погорју, Обровцу – Лици, Бенковцу – Кистањама – Книну, Биограду на Мору), а између Приморја и острва (Угљан, Пашман, Дуги оток, Раб, Паг, Силба, Лошињ и др.) лађе су редовно саобраћале. Редовне су биле и паробродске везе са Трстом, Ријеком Сењском, Шибеником, Дубровником, Котором, Грчком, Италијом итд.¹⁷

Из политичких разлога владајући кругови Монархије нису допуштали изградњу железничке мреже којом би се непосредно повезале све јужнословенске земље у оквиру Аустро-Угарске. Због тога је Далмација добила само неколико локалних железничких пруга које нису

¹⁴ Isto, str. 206–207.

¹⁵ I. Perić, *Dalmatinski sabor 1861–1912 (1918) god.*, Zadar 1978, str. 9.

¹⁶ J. Vrandečić, „Modernizacijski procesi 19. stoljeća“, J. Belmarić, M. Grčić (ur.), *Dalmatinska zagora: nepoznata zemlja*, Zagreb 2007, str. 272.

¹⁷ *Северна Далмација некад и сад: одлучна реч у критичном часу*, (ур. А. Ђаја), Београд 1939, стр. 77.

доприносиле бржем напретку. Прва железница изграђена је између Шибеника и Сплита и она је неприродно повезивала војну базу са трговачком луком. Касније је дограђен огранак до Книна, али је до свршетка рата пропао сваки покушај да се успостави веза са Загребом.¹⁸ Такође, пре Првог светског рата постојала је намера изградње једног огранка железнице који би преко Оћестова, Кистања и Бенковца водио ка Задру.¹⁹

За разлику од копненог, поморски саобраћај је био много развијенији. Далмација је била веома битна провинција за Монархију управо због тих разлога, и у њој је поред цивилне била стационарана и војна флота. Поред овог значаја, озбиљну конкуренцију далматинским лукама представљали су Трст и Ријека. Увођење пароброда у поморски саобраћај нанело је велики ударац даљем развоју, тако да је број једрењака почео да опада после 1880. године, што је довело чак и до замирања неких лука.

Далмација је била пре свега пољопривредна земља, али се та њена привредна делатност заснивала на оскудној основици – шкртој земљи, незаинтересованом поседнику који је боравио у граду и убирао давања сељака, на немотивисаном тежаку – колону на приморском и острвском појасу, и на сељаку са још мање агрикултурног знања на копненом појасу. Виноградарство, маслинарство и рибарство били су главни на приморском и острвском подручју, а узгој житарица (недовољан за потребе покрајине) и сточарство на копненом подручју. Ни у другој половини 19. века ретки већи производни погони бројем радника и организацијом производње нису прелазили оквире мануфактуре. Због тога се домаћи трговци ангажују у извозу домаћих производа, те увозу жита и индустријских производа, као и у транзитној трговини, посебно са Босном.²⁰

У Далмацији су постојале битне разлике између приморског и загорског становништва. Прво је оријентисано ка мору, у којем налази допуну земљишном богатству, а становништво континенталног дела упућено је првенствено на оскудну и сиромашну земљу. Ово се одразило и у привредној структури целе покрајине. Сеоско становништво Далмације бавило се, поред земљорадње, сточарством и рибарством. Ове привредне гране биле су неразвијене тако да често нису обезбеђивале ни основну егзистенцију.²¹

¹⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије II*, Београд 1989, стр. 45.

¹⁹ *Dalmacija iz djela Austro – Ugarska monarhija*, (ur. F. Maršić), Spljet 1892, str. 408.

²⁰ N. Stančić, „Srbi i srpsko-hrvatski odnosi u Dalmaciji u vrijeme narodnog preporoda 1860–1880“, *Zadarska revija*, br. 5–6, 1990, str. 588.

²¹ Isto.

У целом периоду аустријске управе основни начин живљења сеоског становништва био је у задругама. Пошто је у таквим заједницама најчешће живело по неколико генерација, њихов број је у неким местима прелазео педесет, мада је у једној задрузи обично било око тридесет људи.²²

Географски издужена покрајина, са slabим унутрашњим комуникацијама и прометно окренута ка мору, Далмација није имала властито економско средиште. Уз управно средиште, смештено још од времена млетачке власти у Задру, на крајњем северу, Сплит је остао само средиште економски најјачег, средњедалматинског подручја.²³

Најважнија грана далматинске пољопривреде било је виноградарство: преко 80.000 хектара земље налазило се под виновом лозом, а просечна годишња производња вина, у периоду до Првог светског рата, износила је 1.000.000 и 1.200.000 хектолитара.²⁴

Поред виноградарства, једино су маслинарство и гајење дувана (забрањено 1814. године а поново допуштено осамдесетих година 19. века, и то само на подручју одређених срезова) мало развијеније пољопривредне гране. Сточарство, иако је било главно занимање становништва у брдским крајевима, није доносило веће приходе. Далмација је била покрајина с највећим бројем оваца у Монархији, али због лоше пасмине и слабе испаше, овце су давале мало млека, меса и вуне. Из тих разлога Далмација није имала тржишних вишкова у млечним производима, тако да није био редак случај кад је морала чак и да их увози.

Обим економске повезаности Далмације са суседном Хрватском био је још седамдесетих година 19. века симболичан.²⁵ У потоњим деценијама се једва знатно поправио. Ипак, са суседном Босном и Херцеговином трговачке и привредне повезаности биле су на завидном нивоу, упркос строгим царинама које су подједнако вределе у свим хабзбуршким покрајинама. Од 1851. године власти су одлучиле да направе одређене реформе (царинску унију) отварајући своју најјужнију покрајину према суседима.²⁶

Посебне недаће изазивале су суше које би проузроковале глад, болести и остале пошести у Далмацији. Тако је, на пример, 1848. године била веома слаба летина, што је претило да становништво погоди велика беда. Божидар Петрановић је реаговао у Царевинском већу апелујући

²² У Далмацији, а посебно у Буковици, задругу су звали вамилијом или кортом (итал. *corte* – двор), каже се и дим. Ред је одржавао старешина који је по обичају био најстарији брат. „*Бе нема главе, ту нема ни узглавља, а пусто млијеко и мачке лочу*“ (J. Predavec, *Selo i seljaci*, Zagreb 1934, str. 244).

²³ N. Stančić, „Srbi i srpsko-hrvatski odnosi u Dalmaciji u vrijeme narodnog preporoda 1860–1880“, str. 588.

²⁴ D. Foretić, *O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovici 19. stoljeća do Prvog svjetskog rata*, Zagreb 1969, str. 9.

²⁵ R. Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću: (Narodna stranka i nacionalno pitanje 1860–1880.)*, Sarajevo 1968, str. 10.

²⁶ R. Zaplata, „Trgovačke veze Bosne i Hercegovine sa Dalmacijom 1851. godine“, *Jadranska straža*, Split 1934, str. 412–414.

на владу да нешто уради поводом овог проблема.²⁷ Последица суша нарочито би се осећала зими када би понестајало животних намирница. Такође, 1853/1854, 1861, 1863/1864, 1872, 1873, биле су веома неповољне године.²⁸ Из записа једног савременика, који је службено путовао покрајином, видљиво је да је смртност 1853/1854. године у Буковици и осталим оскудним регионима покрајине била прилично велика, упоређујући је са оном из година када су владале нормалне околности.²⁹

Ипак, и поред такве скромне привреде континентални градићи у Северној Далмацији били су важна трговишта у својим крајевима и општинама.³⁰ Тако је, на пример, Обровац, сходно свом географском положају, био важно раскршће копнених путева из Лике, али и поморских путева (паробродом) према Задру, што му је давало посебно трговинско и економско значење.³¹

Због неразвијене градске привреде и неразрешених земљишних односа, домаћи приходи путем пореза и неразвијена пољоделства једва су подмиривали домаће расходе. Стога су централне власти у Бечу скромно улагале у економски, просветни, културни и здравствени живот Далмације. Тако је аустријској политици поменута приморска покрајина требало да послужи само као одскочна даска ка решавању источног питања.³²

За све време власти Аустријанци су сматрали да су „културтрегери“. Тако се један бахати „Герман“ усудио да 1912. године у *Аустријској ревији* изнесе посве ниподаштавајући став према Далмацији: „*Ми сматрамо за најбоље да се Далмацијом управља као са колонијом у коју се мора све споља унети: капитал, људе, потицаје и идеје*“.³³

Из поменутих разлога велики је број далматинских сељака, а неретко и православних свештеника, емигрирао у прекоокеанске земље, најчешће у САД.³⁴

Како би се свим поменутих недаћама стало на крај, у првој деценији 20. века, све до пред Први светски рат, по многим севернодалматинским местима био је раширен српски задружни покрет у виду земљорадничких задруга, али и штедионица. Тако је у поменутом делу покрајине

²⁷ Š. Peričić, *Oskudica i glad u Dalmaciji u 19. i početkom 20. stoljeća*, Zagreb 1980, str. 10.

²⁸ Isto.

²⁹ Isto, str. 26.

³⁰ Трговиште је назив за град са [тржишним правима](#). Израз потиче из [средњег века](#) за [насеља](#) у континенталној [Европи](#). Означавао је насеља која су од владара добијала право да буду домаћини [сајмовима](#) и [трговини](#), односно [тржницама](#), што их је разликовало од [села](#) и града.

³¹ Š. Peričić, *Obrovac kao trgovište*, Zadar 1979, str. 231–232.

³² *Dalmacija 1807-ih u svjetlu bečke politike i „Istočnog pitanja“*, (ur. J. Vrandečić i M. Trogrlić), Zadar 2007, str. 40–41.

³³ В. Kobeljčić, „Škola i narodno prosvjećivanje“, *Глас. орган привредно-културне матице, Народни зборник*, бр. 231–235, Шибеник 1939, стр. 65.

³⁴ Има неколико десетина година како становништво Далмације, Боке которске и Истре у великим масама напушта завичај и исељава се у разне америчке државе и насеобине („31 Ottobre 1898, IV Исељавање из Приморја, *Генерални конзулат Краљевине Србије у Трсту 1884–1914; Историја српске дипломатије* (ур. М. Перишић, С. Рајак, Ј. Релић), Документа, Архив Србије, Београд 2009.“, стр. 351).

било 22 сеоске задруге, и то највише у Книнској општини – 10, док је у осталим њеним деловима било 34 сеоске задруге.³⁵

Почетком 20. века важну улогу у српском привредном животу у Далмацији имале су српске штедионице. Поред дубровачке и оних у Боки которској, прва финансијска установа тог типа за Северну Далмацију покренута је 12. и 13. августа 1901. године са главним задатком „да повољним кредитом унапређује привреду својих чланова, осим тога да вољу и дух за штедњу развија“.³⁶ Управитељство од три члана: Шпиро Брчић, управник, Јово Баљак, контролор, и Милош Кнежевић, благајник, именовало је поверенике у већини севернодалматинских места. Том приликом је усаглашен друштвени статут.³⁷ Српска штедионица у Задру била је на адреси у самом градском језгру: *Piazza Marina* (телефон бр. 79), а на улазу је висила велика табла са натписом „Srpska štedionica u Zadru“ – „Cassa di risparmio serba“.³⁸

На првој главној друштвеној скупштини која је одржана на празник Цвети 1902. године уписало се укупно 204 члана са 627 улога. Изабран је и главни одбор: „*Др Урош Десница, Спиридон Брчић, Милош Кнежевић (као управитељи), Јосо Миљевић, проф. М. Катурсић, (као њихови замјеници), М. савј. Кнежевић, Владимир вит. Десница, Јово Димитровић, Нико Скочић, Владимир Јовић, др. Мато Харловић и Јово Баљак (као чланови); у надзорни одбор ушла су г. г: Тода Миовић, проф. Ст. Маргетић, др Милош Мартић и Тода Билбија*“.³⁹ Између осталог, тада је одлучено да штедионица отпочне да ради 10. маја исте године са максималном светом зајма поједином члану до 2.000 круна. Поред поменутих, треба истаћи и Стевана Карамату из Загреба који се умногоме заузео око оснивања Српске штедионице у Задру, због чега му је са поменуте скупштине упућен поздравни телеграм.⁴⁰ Такође, важно је напоменути да је Јово Баљак неколико месеци касније, правдајући се да му приватни послови не допуштају чланство у управном одбору,

³⁵ *Северна Далмација некад и сад: одлучна реч у критичном часу*, (ур. А. Ђаја), Београд 1939, стр. 55–56.

³⁶ „Пишу нам из Задра“, *Српски глас*, бр. 36, 7 (20) 9. 1901.

³⁷ „Том приликом је усвојен штатут, а у управитељство уђоше /.../ Шпиро Брчић као управник, Јово Баљак као контролор, и Милош Кнежевић као благајник /.../ 1. да међу својим члановима развије вољу и дух за штедњу, а) тиме, што ће дати својим члановима прилику, да обавезно недјељно уштеде одређену своту, коју ће уплаћивати на своје удјеле у Штедионицу, и која ће им се на захтјев послје 4 године у укупној своти са отпадајућом добити уједаред вратити /.../ Чланови Штедионице могу бити само лица српске народности, који су познати као поштене, вриједне, напредне и уредне особе /.../ Број је чланова неограничен, а сваки члан може уписати неограничен број удјела /.../“ („Српска штедионица у Задру“, *Српски глас*, бр. 8, 25. (10) 2. 1902).

³⁸ Око друштвене табле била је покренута пропагандна бура од стране локалних Хрвата који су оптужили Српску штедионицу да таквим натписом на италијанском језику не поштује словенску узајамност. Убрзо је уследио одговор од друштвене управе, да је поменуто друштво искључиво привредно, а никако политичко. Наиме, на позив који је управа упутила 200 локалних Хрвата, у Српску штедионицу учланио се био само 1, што није био случај са локалном италијанском „*Vanpa ropulare*“, чији су чланови сви редом били и задарски хрватски патриоти, као и рођени брат Јураја Бјанкинија – Перо („Хрвати и Српска штедионица у Задру“, *Српски глас*, бр. 28, 17 (30) 7. 1902).

³⁹ „Прва главна скупштина српске штедионице у Задру“, *Српски глас*, бр. 15, 22 (3) 3. 1902.

⁴⁰ Исто.

дао оставку. Ускоро су били изабрани „изабравши председника ц. к судског савјета г. Марка Кнежевића, а перовођом г. Дра Мата Харловића“.⁴¹

У наредном периоду Српска штедионица у Задру је лепо напредовала, о чему сведоче завидне суме новца скупљене од стране чланства.⁴² Вршене су многе новчане трансакције па тако и оне које су стизале од туторства Српско-православне црквене општине Св. Спиридона из Трста. Тако је током неколико година пред Први светски рат поменута црквена општина помагала са 315 круна туторство Црквене општине Св. Илије у Задру.⁴³ Такође је била и главни сакупљач прилога и чланарине Просветно-привредног друштва „Српска зора“ за Северну Далмацију.⁴⁴ Следеће године од стране два њујоршка института: American express company и National express company, добила је и агентуру коју је поменута штедионица примила.⁴⁵

Српска штедионица у Задру имала је повереништва у Бенковцу, Обровцу, Бијелини, Биограду на Мору, Врлици, Ђеврскама, Ервенику, Кистањама, Книну, Имотском, Сплиту, Шибенику итд.

Након оснивања которске (1901), задарске и дубровачке (1902) кредитне задруге отворена је и Српска кредитна задруга у Книну 1903. године. Нарочитих заслуга за оснивање српских кредитних задруга у Далмацији имала је и Српска банка из Загреба и тадашњи прокуриста Стеван Карамата.⁴⁶

⁴¹ „Српска штедионица у Задру“, *Српски глас*, бр. 16, 29 (11) 3. 1902.

⁴² После само 4 месеца рада број чланства је рапидно растао, а искључиво од стране чланства сакупило се 170.000 круна („Српска штедионица у Задру“, *Српски глас*, бр. 38, 19 (1) 9. 1902).

⁴³ Архив Српске православне црквене општине у Трсту 1749–1950 (IV одељење, свезак бр. 51, Задар, 3. септембар 1906; IV одељење, бр. 40, 24. август 1907; VII одељење, I – 24, бр. 56, 1908; I – 23, бр. 61, 26. август 1909; I – 37, бр. 72, 13. септембар 1910).

⁴⁴ „Српска штедионица у Задру“, *Српски глас*, бр. 38, 19 (1) 9. 1902.

⁴⁵ Исто, бр. 26.

⁴⁶ *Северна Далмација некад и сад: одлучна реч у критичном часу*, (ур. А. Ђаја), Београд 1939. стр. 52.

2. СРПСКО СТАНОВНИШТВО

Када је Аустрија преузела власт у Далмацији, постојала су два слоја друштва: градско на обали и острвима и сеоско око градова и у далматинском залеђу. Далматинско друштво у првој половини 19. века показивало је висок степен поларизације. На једном полу налазили су се сељаци који су чинили 90% становништва, док су се на другом полу налазили земљопоседници домаћег и страног порекла и чиновници. Велику празнину између те елите и нижих слојева попуњавала је интелигенција, пореклом обично из виших слојева, и свештенство.⁴⁷

Српско становништво чинило је две целине. Већа, у северном делу покрајине, део је западне целине српског етникума заједно са српским становништвом суседне Војне крајине и западне Босне. Мања целина је на југу, подручје Боке которске, и надовезује се на становништво Црне Горе у непосредном залеђу.⁴⁸

Насељавање Срба у Далмацију датира још од најстаријих времена када су Јужни Словени од 4. до 7. века заузимали своје нове животне просторе на Балканском полуострву. Према Константину Порфиригениту, Срби у Далмацији су у ранија времена настањивали њен јужни део. Река Цетина сматрана је природном границом између Срба и Хрвата. О насељавањима Срба у Далмацију говоре многи историчари, а међу њима и Никодим Милаш, који пише о неколико сеоба. Прва из Босне у Далмацију била је крајем 12. века. С малим временским размацама у првој половини 18. века десиле су се још две сеобе. Једна од најпознатијих свакако је из 14. века, када се сестра цара Душана Јелена удала за хрватског кнеза скрадинског Младена Ђурђева Шубића и са собом повела и неколико хиљада Срба.

Најезда Турака изазвала је велике миграције становништва на Балканском полуострву које нису мимоишле ни Далмацију. Хрватско становништво, бежећи од турске најезде, напушта Далмацију. Остављене земље Хрвата у Далмацији од Зрмање до Цетине населио је углавном српски народ из Босне и Херцеговине, али и из Старе Србије. О њој говоре сви писци који су се бавили прошлошћу Далмације. „*Љетопис наш казује, да се та сеоба догодила у размаку времена од 1523. до 1527. године, и да је тада прешло у Далмацију више хиљада српских породица са многим свештеницима и додаје, да већина народа није дошла по свом личном побуду, него да се то догоди по жељи и наредби турских војничких заповедника у Далмацији, који доведоше тај народ у новоосвојене земље, које су тада биле пусте, да им ради на тим земљама као кметови*“.⁴⁹ Тај

⁴⁷ А. Cetnarowicz, *Narodni preporod u Dalmaciji, Od slavenstva prema modernoj hrvatskoj i srpskoj nacionalnoj ideji*, str. 18.

⁴⁸ N. Stančić, „Srbi i srpsko-hrvatski odnosi u Dalmaciji u vrijeme narodnog preporoda 1860–1880“, str. 594.

⁴⁹ Н. Милаш, *Православна Далмација*, Београд 1989, стр. 172.

летопис још додаје да су тада подигнуте многе православне цркве у Далмацији. О овој сеоби казује и Барбариго у свом извештају влади, наводећи да је више хиљада (piu migliaia) српских породица око 1527. године прешло у Далмацију и заузело Книнску Крајину, Буковицу и Котаре, просторе који су тада били готово пусти (quasi deserto). Исту српску сеобу у Далмацију спомиње и далматински проведитор Микиел Мелхиор (Michiel Melchior) у извештају млетачкој влади од 20. децембра 1539. године и наводи да је са народом прешло и много свештеника, којима народ безусловно верује.⁵⁰

Из 14. века потичу три православна манастира: манастир Крупа, основан 1317. године, изграђен уз помоћ српских краљева Стефана Милутина, Стефана Дечанског и Душана Силног; манастир Крка, основан 1345. године као задужбина Јелене, удове Младена Шубића, и манастир Драговић из 1354. године. Манастир Крка је најважнији православни манастир, и одувек је био средиште духовног, културног али и политичког живота Срба у Далмацији.

Важно је напоменути и да је између Јадранског приморја и загорја одувек постојао етнографски и културни антагонизам: народи високе цивилизације (Грци, Римљани и Млечићи) насељавали су обале, а у залеђу су становала патријархална племена (Илири и Србохрвати). Иако се тај антагонизам одржао кроз потоње векове, вишевековна миграција и многобројно снажно динарско становништво били су у стању да промене етнографски карактер Далматинског приморја, нарочито градова. То је можда најзначајнији етнички процес у нашем народу – словенизирање Јадранског приморја и његових градова.⁵¹

Етничку структуру Далмације у 19. веку није могуће тачно прецизирати. Критеријум који се користио у попису становништва 1857. године била је вероисповест. Карл фон Церниг (Karl von Czoernig) и Луиђи Сераљи (Luigi Serragli) у својим статистикама позивају се на попис становништва из 1851. године који садржи и податке о етничкој припадности. У одређивању етничке структуре полазили су од језичког критеријума, односно да су, према Јернеју Копитару, Павлу Шафарику, Вуку Стефановићу Караџићу и другим славистима тог доба, становници који говоре штокавским дијалектом Срби. Наиме, Церниг међу словенским становницима Далмације помиње искључиво Србе, а њихов број процењује на 376.676. *„На другом месту доноси такођер број Талијана, 13.701. Serragli у коментару који се односи на народну структуру, позивајући се на Szoeringa статистике, наводи број Срба у Далмацији 369.310 (88,8%), Талијана 45.000 (10,5%), док су преостали становници Албанци (1.000) и Жидови (318).“*⁵² Даље наглашава да поред Срба у овој покрајини на обали и острвима живе и Хрвати, док је број Италијана око 20.000.

⁵⁰ Исто, стр. 204.

⁵¹ Ј. Цвијић, „Два етничка процеса у Далмацији“, *Нова Европа*, Загреб 1922, књ. 5, стр. 74.

⁵² А. Cetnarowicz, *Н. д.*, стр. 19.

О односу хрватског и српског становништва, узимајући попис из 1857. године, можемо говорити једино оквирно, узимајући као основу вероисповест. Од укупно 416.000 становника Далмације било је око 77.000 Срба, дакле мало више од 18%, затим 338.400 католика (од тога око 20.000 Италијана), те око 700 припадника друге вероисповести.⁵³ Највећи део Срба живео је на северу уже Далмације – око 2/3, и у Боки которској – око 1/3.

По званичној статистици, 1879. године у Приморју се броји 90.207 Срба православних, и то 63.912 у Задарској епархији и 26.295 у Бококоторској.⁵⁴

Поред демографског раста, наредних деценија у Далмацији подаци су слични. Што се тиче података о броју верника Далматинско-истријске епархије, они су следећи: по попису из 1893. године било је преко 10.000 домова, са 70.167 душа,⁵⁵ а по попису из 1907. године било је 11.737 домова, са 85.167 душа.

Међутим, и поред ових података, број Срба у Далмацији није лако прецизирати јер је у Далмацији поред већинских Срба православца живео и знатан број Срба римокатоличке вере. Најбољи пример за то су Марко Цар, те браћа Лујо и Игњат Бакотић и многи други који су се декларисали као Срби католици. Ј. Бакотић наводи да је Далмација пред Први светски рат имала око 600.000 становника. Од тог броја било је око 120.000 Срба православне вере и отприлике још 20.000 до 25.000 Срба католичке вере, већином интелектуалаца.⁵⁶ С друге стране, становници поменуте покрајине који би се декларисали као Хрвати или Италијани били су искључиво римокатолици.⁵⁷ Такође, и у јавном животу Северне Далмације, као што је то било у остатку Приморја, а посебно у Дубровнику, било је и припадника римокатоличког свештенства који су се јавно декларисали као припадници српског народа. Најпознатији међу њима и који је деловао на том простору свакако је дон Јаков Групковић (1831–1911). Својом делатношћу оставио је неизбрисив траг у јавном, политичком, образовном и културном животу тога доба.

У друштвено-економском животу православних Срба у Северној Далмацији 19. века, изузев угледне породице Јанковић која је имало племство још од млетачког доба, најзначајнију улогу играли су релативно бројни трговци, свештенство и танак слој грађанске интелигенције. Није их било пуно ни међу припадницима виших градских занимања, тако да је српско грађанство

⁵³ D. Foretić, *O etničkom sastavu Dalmacije u 19. st. S posebnim osvrtom na stanovništvo Talijanske narodnosti*, Zadar 1972, str. 63.

⁵⁴ „Српски лист на Приморју“, *Застава*, бр. 175, 16 (28) 10. 1879.

⁵⁵ *Шематизам Далматинске епархије за 1893 год.*, (ур. Н. Милаш), Шибеник 1893.

⁵⁶ Ј. Бакотић, *Срби у Далмацији од пада Млетачке Републике до уједињења*, стр. 5.

⁵⁷ Када се у формирању нације узме у обзир верски фактор, слободни смо да предложимо следећу типологију нација: нација једне вере са избором – српска нација; нација једне вере без избора – хрватска нација; нација две вере са избором – немачка и чешка нација; нација три вере са избором – албанска нација; нација више вера са избором – америчка нација (Р. Љушић, „Српство двоверних далматинских Срба (на примеру Марка Мурата и Никодима Милаша)“, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 2, 2012, стр. 27).

било претежно трговачког типа. Већина њих се доселила још у 17. и 18. веку углавном из суседних области Босне и Херцеговине. Посао, егзистенција и просперитет, као и обим трговачког промета, управо су зависили од везе са поменутиим областима које су везивали за Приморје. Тако је у далматинским градовима и местима живео релативно велик број српских трговаца из чијих је редова у поменутом периоду израсла веома важна српска трговачка елита. Својом понекад и пресудном заслугом и несумњивим патриотизмом помагали су православну цркву, подизали закладе у циљу образовања и утицали на сваки вид просвете својих сународника на Приморју. Тако су, на пример, највећи број претплатника *Српско-далматинског магазина* чинили управо српски трговци дајући тиме велики допринос српској култури.⁵⁸

Треба напоменути да се Б. Петрановић родио у Шибенику, у кући имућног српског трговца. У том граду трговац Јован Бован 1806. године оставља тестаментом новац за покретање основне школе, што касније чини и Петар Ковачевић, 1870. године. Такав пример следили су и њихове потоње колеге оснивајући разне важне закладе које су служиле свеукупном напретку приморских Срба.

Српску интелигенцију тог доба већином су чинили свештеници, учитељи, адвокати, професори и јавни бележници. Свештенство је имало прворазредну политичку и културну улогу, али је његов број релативно мали у поређењу са католичким свештенством.⁵⁹ Најбројније је у Северној Далмацији, Задру као црквеном средишту, те у трима манастирима: Крки, Крупи и Драговићу. Такође, у градове су се досељавали поједини припадници образованог слоја, учитељи и свештена лица из суседних области, а посебно из Јужне Угарске, па је тако српско градско становништво постепено настајало насељавањем и из непосредног залеђа и досељеницима изван покрајине.⁶⁰

Српско грађанство је било малобројно и због тога је, изузев Стефана Митрова Љубише, у Боки имало слабији утицај на народне сељачке масе. Свештенство је било слој са доминантним утицајем на највећи део православног становништва, почевши од олтара па све до јавне политичке

⁵⁸ У случају далматинског Југа и Боке трговало се и са Црном Гором (Исто, стр. 281).

⁵⁹ Далмација је била покрајина у којој је од свих јужнословенских земаља било највише католичких свештеника по глави становника кроз цео млетачки али и аустријски период владавине. Крајем 18. века Далмација држи светски примат у броју свештеника на број католичких верника. Ту је промил 13,7 свештеника на 1.000 верника. Реч је о неорганизованој католичкој цркви, која је остала иза млетачке власти. Након доласка хабзбуршке администрације, дефинитивно 1814. год. ова ће се црква мењати и модернизовати, али ће за цели 19. век увек бити на првом месту међу Јужним Словенима по односу броја свештеника и верника (М. Екмечић, „Историјски корен и социјална динамика југословенског јединства у 19. веку“, *Југословенски историјски часопис*, бр. 1–4, Београд 1989, стр. 20).

С друге стране, у православној цркви је далеко мањи број свештеника по глави верника, али ипак највећи у јужнословенском православљу. У две далматинске епархије, Задарску и Которску, крајем Првог светског рата на 114.000 верника долазило је 115 свештених лица, што је око 1,01 промил (М. Екмечић, *Стварање Југославије II*, стр. 48).

⁶⁰ N. Stančić, „Srbi i srpsko-hrvatski odnosi u Dalmaciji u vrijeme narodnog preporoda 1860–1880“, стр. 598.

трибине (штампа, сабор).⁶¹ Ипак, почетком 1848. године грађанске интелектуалце на далматинском Северу предводе Б. Петрановић и Ш. Поповић, а касније им се постепено прикључују и остали, које ћемо поменути у наредним поглављима.⁶² Изузетак чине и поједини далматински Срби, међу којима се посебно истичу два правника у Задру и истакнути чланови аутономашке странке. Први је Спиридон Петровић, задарски адвокат, председник аутономашког сабора (1861–1870) и уједно председник Земаљског одбора. На пут италијанства одвела су га либерална уверења и љубав према италијанској књижи а не „талијанашки“ осећај.⁶³ Други је Јаков Гиљановић, тајник трговачко-обртничке коморе у Задру и истакнути аутономашки политичар. Актер је многих важних догађаја у првој фази Народног препорода (1860–1880).⁶⁴ Ипак, као либералнији аутономаш углавном је заступао пријатељска становишта према народњацима.⁶⁵ Вршио је службу секретара привредне коморе, а био је и члан Народне читаонице у Задру.⁶⁶ Такође, важно је напоменути да је као либерал и пријатељ народњака 1866. године победио у велепорезничком изборном Задарском срезу конзервативца Лапену.⁶⁷

3. РАЗВОЈ КУЛТУРНОГ ПРЕПОРОДА СРБА У СЕВЕРНОЈ ДАЛМАЦИЈИ ОД 1848. ДО 1914. ГОДИНЕ

Културни препород Срба у Северној Далмацији од 1848. до 1914. године можемо пратити у три основне фазе.

Прва почиње револуционарном 1848/49. годином и осетиће се у Далмацији која, иако поштеђена ратовима, није бити изузета од продора нових идеја из револуционане Европе. Тада се буди српска заједница у покрајини која се и даље налазила у неравноправном културном и политичком положају. Предводе је истакнути прваци на челу са Божидарем Петрановићем, Шпиром Поповићем и Ђорђем Николајевићем тражећи већа народна права од владајућег Беча. Иако молба није уродила великим плодом, можемо рећи да том акцијом започиње Народни препород Срба у Далмацији. Након привременог затајења за време Баховог апсолутизма, те четрдесетосмашке

⁶¹ R. Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću...*, str. 288.

⁶² Симићи у Обровцу, Ковачевићи и Радуловићи у Кистањама и Бенковцу, Жежељи, Милаши, Вујновићи и Петрановићи, Деснице у Задру, Кулишићи и Ристовићи у Врлици, Богдановићи у Шибенику итд.

⁶³ R. Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću...*, str. 288.

⁶⁴ R. Belić, „Zadar u Narodnom preporodu”, *Jubilarni broj Narodnog lista 1912. god.*, str. 86.

⁶⁵ V. Kisić, „Listajući stare godišnjake...”, *Jubilarni broj Narodnog lista 1912. god.*, str. 97.

⁶⁶ R. Belić, *N. d.*

⁶⁷ V. Kisić, *N. d.*

слободарске тежње биле су довољне искрице које су шездесетих година 19. века поново разбуктале народну свест код словенског становништва.

Посебан значај на почетку поменутог периода одиграће политичко и културно организовање препородитеља на челу са поменутиим препородитељима. Поред Народне странке и њеног органа листа *Il Nazionale* биће покренуто веома важно културно-просветно друштво Матица далматинска под иницијативом Б. Петрановића, које је у потоњем периоду одиграла важну улогу у буђењу народног духа у дубоко романизованој Далмацији. Нарочита пажња била је посвећена борби за равноправност народног, то јест српског или хрватског са италијанским језиком. Распламсаће се политичка борба кроз покрајинске и државне изборе народњака и аутономаша за превласт у покрајини. Истовремено су се одигравале разне културне манифестације и свечаности, и то у тешким приликама и околностима, о чему ће бити речи у потоњем раду. Таквим културним и политичким деловањем временом се словенски елеменат све више одлобађао стега дубоко укореење романске културе на Приморју.

Почетна фаза трајаће све до касних седамдесетих година 19. века, када због уплива моћног фактора – тадашње аустријске политике према Јужним Словенима, али и међусобно различитог гледања на будућност Далмације, долази до српско-хрватског расцепа. Такво разилажење довело је ускоро до потпуне афирмације модерне српске и хрватске национална идеје. Нова политичка ситуација и друштвене околности снажно су се одразили на Србе у Северној Далмацији, што је довело до следеће самосталне фазе културног препорода.

Друга фаза траје од 1880. до 1905. године и одликује се самосталним српским културним развојем. Ова фаза почиње када након поменутог раскола долази до стварања српског покрета предвођеног харизматичним лидером Српске странке Савом Бјелановићем. Таква политичка подвојеност утицаће на готово засебан културни развој српског народа на том простору и трајаће све до појаве политике „новог курса“, то јест Задарске резолуције 1905. године. У времену од скоро две и по деценије стварају се засебна културна и политичка друштва са националним предзнаком. Посебна пажња се придаје политичкој борби, али и културним манифестацијама. На Далматинском Косову 1889. године почиње се обележавање празника Видовдана који је одиграо драгоцену улогу у даљем хомогенизовању српског националног бића у Северној Далмацији. Задар као

најважнији центар тог дела покрајине постаје град у којем српска заједница предводи српски и културни живот у том делу покрајине. Такво стање траје све до почетка 20. века, када услед новонасталих политичких промена у свим јужнословенским земљама почињу и на Приморју да дувају нови ветрови зближавања Срба и Хрвата, што је нужно довело до следеће фазе културног препорода.

У трећој фази (1905–1914) српско културно тле у Северној Далмацији готово у потпуности прихвата модерну јужнословенску идеју. Наиме, српски политички прваци усвајају политику „новог курса“ засновану на заједничком српско-хрватском деловању, што се одразило на поље културе која је све више добијала зрелији јужнословенски печат. Готова сва важнија културна дешавања, догађаји, па и они који су у претходном периоду били само ексклузивност једне заједнице, почетком 20. века постају средишта ширења новоустановљене политике. У специфичном далматинском поднебљу та политика је чак повремено и предњачила у односу на друге јужнословенске земље. Стога ће од посебне важности у овом раду бити показивање како су поменута политичка стремљења утицала на културни живот севернодалматинских Срба.

Последња фаза завршиће се почетком Првог светског рата, када ће услед ратних околности, те репресивних мера Аустроугарске монархије, сваки културни и политички рад бити онемогућен. Зрели плодови и резултат тог културног препорода увидеће се након свршетка рата актом уједињења Јужних Словена.

3.1. ПРВИ ДЕО (1848–1880)

3.1.1. Уочи револуционарне 1848/49. године

Револуционарне 1848/49. године осетиле су се у свим земљама Хабзбуршке монархије. Борба Срба и Хрвата у Хрватској и Славонији против Мађара, оружана помоћ Аустрији и Србима у Војводству од Србије и уопште цели покрет од те године пробудио је и српски образованији свет на Приморју.⁶⁸ Свесни сопствене незавидне и тешке

⁶⁸ А. Митровић, *Двадесет година политичке борбе на Приморју (1880–1900)*, Котор 1910, стр. 2.

културно-политичке ситуације у којој су се као народ налазили, захваљујући највише тројци врских интелектуалаца који су их предводили: Ђорђу Николајевићу, Божидару Петрановићу и Шпиру Поповићу, одлучили су да подигну „вапијући глас“ за већа народна права у најјужнијој покрајини Монархије.

Као најактивнији српски четрдесетосмаши у Далмацији, поред Николајевића у Дубровнику истакла су се два поменућа Шибенчанина. Ипак, за Петрановића можемо рећи да је први вођа Народног препорода уопште, будитељ народне свести, покретач народне књиге и један од организатора књижевног живота у Далмацији. То потврђује и Петар Касандрић који је анализирао колико је „талијанство“ узело маха у Сплиту и Задру. Између осталог, закључује да је тадашњу културну и политичку атмосферу у Далмацији први почео да разбија Б. Петрановић, посебно истичући значај *Српско-далматинског магазина*.⁶⁹

Покретање 1835. године првог периодика на српском језику на Јадрану од стране Б. Петрановића означило је почетак српског народног препорода у Далмацији, без обзира на низ дезинтегративних околности, карактеристичних за далматински друштвени састав прве половине 19. века.⁷⁰ Израстајући у специфичну културну институцију далматинских Срба, *Магазин* је био од велике важности за динамизацију национално-интеграцијских токова, јер се преко његових страница системски одвијао процес културног комуницирања и друштвеног повезивања Срба у Далмацији.⁷¹

Поред осталог, *Магазин* је нарочито важан у периоду 1836–1848. године када је заокружио фазу национално-интеграцијског процеса у којој је са идеолошким, спознајним, естетским и етичким обележјима била развијана стратегија интеграције српског народа у Далмацији, која има све карактеристике народног препорода.⁷² Утицај тог периодика на афирмацију српско-хрватског

⁶⁹ Z. Radoš, „Odrzi Narodnog preporoda u Dalmaciji u 'Smotri dalmatinskoj'“, N. Ivanišin (ur.), *Dalmacija u narodnom preporodu 1835–1848: prilozi sa znanstvenog skupa u Zadru od 8. do 9. svibnja 1986, održanog u povodu 150. obljetnice jubileja ilirskog pokreta i 30. obljetnice Filozofskog fakulteta u Zadru*, Zadar 1986, str. 279.

⁷⁰ Божидар Петрановић као истакнути симпатизер и присталица илирског покрета у Далмацији 1836. год. покреће *Љубитеља просвјештенија, Српско далматински магазин*. Након прве две године излажења у Карловцу, Петрановић штампање свог периодика пребацује у Задар. Тиме је учинио да овај најиталијанскији град добије значајнији словенскији и српски карактер те да постави брану даљем „талијанизирању“ становништва (В. Рпра, *Srpsko-dalmatinski magazin 1836–1848. Preporodne ideje kod Srba u Dalmaciji*, Split 1988, str. 95).

⁷¹ В. Рпра, *N. d.*, str. 95.

⁷² По моделу Мирослава Хроха, који је теоријски образложила Мирјана Грос у истраживању интеграције хрватске нације, као и Никша Станчић у књизи *Хрватска национална идеологија препородног покрета у Далмацији*, постоји низ сличности између национално-интеграцијског процеса Хрвата и Срба у Хабзбуршкој монархији са појединим европским народима који, такође, нису имали своју националну државу нити развијену друштвену структуру као основу да се тај процес развија у његовој оптималној варијанти. Ипак,

братства, те буђење успаване националне свести далматинског становништва, био је огроман. Ипак, треба нагласити да у том периоду није дошло до снажнијег организовања Срба у Далмацији као ни истицања народних права према властима.

Петрановић попут Николајевића у свом прогласу 1848. године поручује својим сународницима: „/.../ љубите сваког Славјанина, које му драго вјере био, као свог рођеног брата, то вас ја преклињем и молим“. На таквим претпоставкама, поменути Шибенчанин обраћа се исте године у предизборном програму книнским гласачима обећавајући притом да ће се залагати за њихова народна права. Тиме је створио програм прожет узајамним словенским и верским разумевањем и слогом који је касније, 1860. године, усвојила Народна странка као јединствена политичка снага Срба и Хрвата у Далмацији.⁷³

Треба имати у виду да је у току револуционарних превирања Дубровник био најважније седиште повереника Илије Гарашанина: Николајевића и Дубровчанина Матије Бана. Стога можемо рећи да је далматински Југ (Дубровник и Бока которска), у односу на Северну Далмацију, од тог доба па све до уједињења привлачио већу пажњу Србије и њених државних, политичких и културних интереса.

Матија Бан је као емисар српске владе имао широку политичку мисију и водио је политичке разговоре у Ср. Карловцима, Загребу, Задру, Шибенику, Сплиту, Дубровнику и на Цетињу.⁷⁴ Између осталог, приметио је да италијански дух царује у Приморју, али не и у континенталном делу. Пропагирајући Гарашинове идеје, приметио је да револуционарни дух исијава из далматинске периодике и да се противи романском и германском духу који су опетређивали Далмацију. Сматрао је, да је Далмацији потребан устав који би јој гарантовао слободу штампе, говора, вероисповести, јавност судова и народну војску. Револуционарном Бану била је потребна најшира потпора, и није је проналазио једино на самом Приморју него и у задарском и шибенском залеђу, али и у Скрадину, Дрнишу,

према Б. Прпи и већини осталих научних радника, српски препородни покрет у Далмацији према својим карактеристикама донекле одступа од овог модела. Најпре што Петрановић и остали српски препородитељи на Приморју попут Поповића, Николајевића и др. започињу своје деловање у условима постојања основних облика националне свести код ширих слојева народа. Наиме, унијатски притисци у првој половини 19. века имаће дуги временски континуитет (готово 26 година) и тако ће, јачајући солидарност и мобилизујући широке слојеве српског народа (грађанства, сељаштва и свештенства) у одбрани свог верског идентитета, извршити важну интегративну функцију (В. Прга, *N. d.*, стр. 95).

⁷³ „Ради правог разумјевања тадашњег положаја треба нам један одлучни момент тадашњег доба споменути, наиме, да у Загребу и Задру није тада било Штросмајерова, Старћевићева и Павлиновићева хрватства, шта више, није било никаквог хрватства, ни бијела ни црна, него је тада у Хрвацкој владао Гајев илиризам. Хрвати су се свог сопственог имена одрицали“ (S. Vjelanović, *Don Miho na braniku*, Zadar 1882. стр. 20–21).

⁷⁴ K. Milutinović, „Veze Dalmacije i Srbije u prepородно doba“, *Zadarska revija*, br. 3, 1961, стр. 369–370.

Книну и Врлици. Сваким даном све више се уверавао да једино људи са континенталног дела Далмације могу бити ударна снага „*свију Југословена за њихово обште ослобођење*“.⁷⁵

Такође, Бан се накратко задржао и у Шибенику, код Ш. Поповића, кога су тих дана напали домаћи Италијани због тога „*што се дружи са Хрватима*“. Нападаци су се смирили тек онда када им је један редовник запретио да ће их напасти са олтара ако се буду противили „словенској народности“. У тако напетом атмосфери могло се лако догодити да поменути препородитељ буде убијен. Колико се до данас зна, то је први противсловенски иступ шибенских Италијана. Тако је београдски Дубровчанин, Матија Бан, стекао мишљење да су политичке прилике у Дубровнику, Боки и Задру добре, док је у Сплиту, као и у Шибенику, у том смислу стање жалосно.⁷⁶

Када су 1848. године били расписани први избори у Хабзбуршкој монархији, Б. Петрановић је одлучио да се кандидује за посланика на Царевинском већу у Бечу и то у изборном срезу континенталног дела Северне Далмације: Книн–Обровац–Дрниш–Врлика. Водећи предизборну кампању, у своје племените намере успео је 6. јуна да надахнутим говором убеди книнске гласаче: „*Moja che pak najperva briga biti da Vam sa jednakom ljubavju odvratim, i da vam rokasem da se u meni niste prevarili*“. Затим је додао да ће се борити за економске интересе народа у Далмацији, то јест за то да се ублаже порези, против каматарарења, слободно сејање дувана и неке трговачке погодности у трговању са остатком Монархије, проглашење Сплита за слободну луку попут Трста, увођење народног језика у јавни живот итд. Посебно је нагласио да сви Далматинци треба да буду једна браћа без разлике у вери. „*Ljubimo se i postujmo zamjenito, a ne progonimo se radi zakona*“, те да ће се залагати за уједињење Далмације са Славонијом и Хрватском.⁷⁷

Петрановићева обећања резултирала су победом на јунским изборима за Царевинско веће, што је допринело да се народно име чује и у највишим државним политичким круговима. Боравак у Бечу свих посланика – изузев которских заступника који нису хтели да пошаљу своје представнике – па и знаменитог Шибенчанина, био је по свему право ватрено крштење. Међутим, због непознавања немачког језика, што је било плод школовања у Падови, нису били бирани за

⁷⁵ Изгледа да је дошао са планом по коме је из Далмације ваљало упасти у Босну са 10.000 наоружаних људи. Вођа је требало да им буде Крсто Кулишић из Врлике. Након освајања Ливна, планирано је да Далматинци продру до Травника и да тамо сачекају Србе или Црногорце (М. Пекић, *Национални идентитет Срба у Далмацији (1797–1860)*, Београд 2009, стр. 102).

⁷⁶ S. Obad, *Ekonomski, socijalni i politički razvoj Šibenika od 1814. do 1859. godine*, Šibenik 1976, str. 354.

⁷⁷ „Slovo receno u Kninu na 6 serpnja tek od. gosp. Voxidara Petranovicha pred izbiracima koji su ga izabrali za svog poslanika“, *Zora dalmatinska*, br. 29, 1848.

председнике или потпредседнике у Бечком сабору.⁷⁸ Ускоро су уследили и крвави октобарски револуционарни дани чији је очевидац био и Петрановић, о чему је писмом обавестио Анту Кузманића у Задру. Поред описивања тадашњих догађања и политичких прилика представио је свој програм. Заговарао је да се у Далмацији, тој „*čisto slovinskoj zemlji uzdižu pučke učionice isključivo u narodnom duhu i jeziku o trošku države; da pri svakom gimnaziju bude stolica ilirskog jezika i književnosti*“, да се у Задру уређују *Novine dalmatinske* и да се напokon записници, приликом испитивања сведока и оптужених, воде на народном језику. Писмо је завршио следећим оптимистичким речима: „*Ovaj čas primih dostovjernu viest, da je ban Jelačić postao upraviteljem Dalmacie i Rieke. Slava mu!*“.⁷⁹

Током боравка у Кромјерижу, Петрановић не само да је био у кореспонденцији са осталим политичарима свога доба него је о свом деловању и о свим важним дешавањима обавештавао и своје сународнике. Тако је 24. децембра 1848. године упутио писмо Православној општини у Шибенику којим је желео уверити да уставне слободе могу донети само добра православној вери и српском народу у Далмацији:

„Ако који народ у аустријској царевини имаде узрок радовати се због получене уставне слободе, то је заиста народ српски, јер може се слободно рећи, да је тек после дароване конституције задобио потпуну слободу у смотрењу грађанства и православне цркве, којој је од самог почетка с рјетким доста приврженошћом вјеран остао. Ова цркви праотеческој вијерност његова била је поглавити узрок, те су и православни далматинци од потајном језуитизму, ако не баш јавно гоњени, а оно неправедно забачени и презрени бивали – Ако обратимо поглед на државне и општинске службе, наћићемо довољно доказа за потврђење вишеремене истине. Противна страна, да би тај поступак оправдала, указивала би обично на ниски степен изображења, на ком се народ наше цркве наводи, и да је у њему мало изображених људи, који би у државној служби ухлебљење могли бити /...!“⁸⁰

Иако је на политичком пољу било знатних ограничења у активном деловању, Петрановићев рад у Бечу и Кромјерижу можемо окарактерисати као борбу претежно културних захтевања. Наиме, то поље је нарочито битно јер се управо на њему и почела водити одлучујућа битка за будућност Далмације.

Важан догађај десио се и у мају 1848. године када је одржан Свесловенски конгрес у Прагу као реакција на немачки збор у Франкфурту. Били су позвани сви представници аустријских Словена. Свесни значаја словенског окупљања Задрани су већ 21. маја поздравили конгрес, жалећи што су касно примили позив па не могу на време упутити делегате у Праг. Окупљени задарски Словени, унапред прихватају све закључке тамошње скупштине те наглашавају да ће у њима увек имати „истините пријатеље и савезнике“. На крају препоручују конгресу понајвише „*narodnost*

⁷⁸ V. Kisić, *Osvit u Dalmaciji*, Zadar 1909, str. 26.

⁷⁹ Исто, стр. 27.

⁸⁰ „Писмо Д – ра Божидара Петрановића, Шибенчанина, нар. заступника на Сабору у Кромјерижу год., 1848. упућено православном Општетству у Шибенику“, *Гласник православне далматинске цркве*, бр. 6, Задар 1909, стр. 92–93.

našu slavjansku, da bi pomnožena od složne volje zastupnikah Slavjanah osnažila se i razvila se i u otačbini našoj“.⁸¹ Овај проглас потписало је у главном граду Далмације око 200 угледних грађана међу којима је било Срба, Хрвата али и оних који су се осећали Славодалматима. Тако су се поред Петрановића нашле и остале познате далматинске личности као што су: А. Кузманић, Ш. Поповић, С. Ивичевић, А. Брчић, П. Петрановић, кнез Деде Митровић, кнез Иван Павловић, Влахо де Бона, Фране Борели, Кузма Бегна, Ј. Сундечић, Ц. Пелегрини и др.⁸²

Далматинским посланицима на прашкој скупштини надахнуто се обратио писмом и Ш. Поповић истичући своје тадашње револуционарне слободарске тежње.

„*Od pribrežja jadranskog do Višnjice, od gora českih do Save, Slavenska braća nadežde pune poglede k Vas upiru – izrecite pred čitavom prosvietljenom Europom pravdu našu, podignite ugnjetenu našu narodnost, i Vi ćete onda upravljati s milijunima snažnih mišica, sa srcima očeličenim u protivnostima, sa srcima koja nikad ne klонуше /.../ Mračni period našeg robstva, našeg poniženstva prošao je – slobode sunce osijava već zrakama svojim i slavenske zemlje, i jendom niče već usjev, posijan na Kosovom Polju, na bijelom brijegu zaliven našim suzama, zagnojen plemenitom krvlju Iroja naših /.../ ! Velikom slavenskom narodu neće složna, velika, pravedna Njemačka bratinsku ruku odreći, niti će duže zakone svoje susjednom ovom narodu namećati; narodu, koji je podobno njoj u više krvnih bojeva 'za Otačbinu i slobodu' krv svoju potocima lio i koji i danas primjeru njenom sljedujući ništa drugo za slavensku narodnost ne traži, već ono, što skupština Njemačka u Frankfruktу za narodnost njemačku ustanov /.../*“⁸³

Чешка револуционарна радиност имала је одјека и у Далмацији. У августу 1848. године покренули су друштво и лист *Славјанска липа* којем је главни циљ био „*гојити узајамност међу народима словенским*“. Та установа одмах је наишла на одјек и целој покрајини, посебно у Задру где је основана подружница која је бројала преко двесто чланова. У друштвеној акцији поред Кузманића, Периновића, председника Фонтане и саветника суда Лалића истакао се и православни катихета из задарске гимназије Никола Вујновић. Нажалост, трајала је само пет месеци. Главни разлог је био што није имала тада преко потребну унутрашњу револуционарну снагу. На крају смртни ударац задао је октроисани мартовски устав из 1849. године.⁸⁴ Већ почетком 1850. године почела је апсолутистичка владавина у Монархији тако да је свака могућност неког поновног друштвеног делања била сасвим онемогућена.

Као што смо претходно поменули, у српском културном препороду, а посебно у револуционарној 1848/49. године истакнуто место заузима још један знаменити Шибенчанин, Шпиро Поповић († 1866). На темељу досадашњег објављеног и доступног материјала, припада групи водећих личности далматинских Срба. Поред Петрановића и

⁸¹ J. Grabovac, „Revolucionarni pokreti 1848. i 1849. god.“, *Školski vjesnik: list prosvjetnih i naučnih radnika Dalmacije*, br. 8, Split 1960, str. 2.

⁸² V. Kisić, *Osvit u Dalmaciji*, str. 19.

⁸³ Исто, 19–20.

⁸⁴ R. Belić, „Zadar u narodnom препороду“, *Jubilarni broj „Narodnog lista 1912. god.“*, Zadar 1912, str. 85.

Николајевића спада у прикривене идеологе националног покрета све до 1860. године.⁸⁵ Као образовани трговац, књижевник и полиглота, учествује у готово свим народним захтевањима далматинских Срба. Такође, истовремено делује и самостално, пишући чланке по познатим новинама тога доба. Након већих несугласица у родном граду приклања се провереном начину контактирања са јавношћу – крије се иза шифри и разних знакова, тако да је и даље неуморно обавештавао цели Балкан о тадашњим дешавањима на Приморју. У својим чланцима, на рационалан начин сагледава далматинску реалност својих сународника:

*„Нас стара рђа једе; јади нас стољетни муче, и народност нашу, ову светињу нашу, подјармљену држе! Непријатељи су наши бројем малени, али је моћ њихова силна. Наши добри народ укочен лежи у мртвилу незнањства свога, нити може, нити оће да к себи дође. Душмани наши каде га кадом смрдљивим незнањства, обмана, а до потребе ласкања, и стим му чувства народности то већма заступљују; а народ добар и прост смрдно ово кадило, за измирну и тамјан прима, клања се и робствује! Горостас овај још самог себе и моћ своју непознаје, зато пред душманом господаром своим клања се. Немојте му браћо! бједном ово замјерити; вјекови га прогонства и удручења притиснута држе! Мало по мало ланце вражје ропства раскинути, није посао мјесеци ни године једне. Тек моћна рука генија каквог могла би дјело ово ускорити. Залуду се тај код нас тражи, залуду се вапије – глас се ори и у пустињи изгуби. Устав, слобода, једнакост, празне голе рјечи за Славјанина Далматинца; за Талијана пуне значаја и вредности“.*⁸⁶

Такође, пре 19. октобра 1848. године, у београдским *Србским новинама*, предлаже програм који далматински и бокелски Срби треба да спроведу како би достигли тадашње развијене народе који су *„Од времена политическог народњег препорођења до данашњег дана прођоше пуних пет мјесеци, у којима други народи више за себе и народност своју урадише и одржаше, него ли за пет других стољећа“*:

– подићи школе, ако не у свим срединама, а оно у имућнијим општинама као што су: *„Задар, Шибеник, Скрадин, Дернишу, Книну, Косову, Рвенику, Кистањама, Врлици, Дубровнику, Котору, Новоме /.../“*. Нарочито је интересантно то што се саветује да школске књиге које је преводио ординаријат са италијанског језика буду набављене из Београда како би се деца учила чистом матерњем језику;

– *„да поглавар цркве наше у предјелима овим буде духом и срцем, а не празним рјечима Србин, муж изображениј и у духу првосвјештеног нашег вјека“*;

– треће, саветује се толеранција између обеју вера у Далмацији, *„/.../ да се оканемо једном законе мрзости, и да један другог, син источне брата свога западне цркве, братском искреношћу загрли /.../ обите добро скупа уздржати потрудимо се“*.⁸⁷

⁸⁵ М. Пекић, *Национални идентитет Срба и Далмацији 1760–1860*, Београд 2002, стр. 110.

⁸⁶ С. Поповић, „У Шибенику на Никољдан“, *Напредак*, бр. 15, 1848.

⁸⁷ С. Поповић, „Потребе далматинских и бококторских Срба“, *Србске новине*, бр. 93, стр. 690–691.

Два месеца касније након предлога *Србским новинама у Наплетку* су изнете сличне дијагнозе постојећег народног стања у Далмацији,⁸⁸ а затим и „мњење“ у пет тачака шта би требало учинити како би се такво жалосно стање Далматинаца поправило:

1. „Код овог Правитељства или у другом каквом граду провинције ове један одбор (јао што сам чуо разумјео: ревности наш један посланик на Сабору то је већ Министерству предложио.) из неколико чланова, људи народњи и разумни кој би се посавјетовали какоби се цијели сходно народње школе по свима варошима што скорије завести могло.
2. Од оваквог одбора желити би било, да изради систем народног обучавања кој би на славјанској народности основан био. Учебне књиге на народном језику печатане и то за браћу западне цркве латинским, а за нас православне цирилским писменима. Нарјече, љубави и слоге, ради нек се узме за све оно које данас учени Срби и Хорвати употребљавају. Тако и правопис.
3. Да се учитељима не мање од 200 фор. годишње плаћа коју би они из комуналне касе примати морали, са кућом бадава. Не мање од 200 форинта Јер је Богу плакати да труд воспитатеља дјеце наше мање цијенимо, од труда једног служитеља, кој нам при официзма карте и акта пренешају, и којима каса 3–400 форинта издаје!!
4. Да се у Задру или на другом у провинцији згодном мјесту Препарандија за народне учитеље заведе; јер садашња у Задру талијанска и талијанским духом дишућа не одговара потребама данашњег времена и народном преображењу.
5. Да се у Задру катедра народног језика заведе“.⁸⁹

Због оваквог деловања, а нарочито после једног чланка из *Србских новина* (потписан проигуман далматински) из 1849. године, бр. 1, у којем су оптужени далматински бискупи да раде против сједињења Далмације са Хрватском, увођења народног језика и др., Поповићева глава је стално висила о концу.⁹⁰ Против њега је одмах устао лист *Gazzeta di Zara* бранећи бискупска настојања. Убрзо су се огласили и екстремнији шибенски Италијани који су га оптужили за писање тог чланка. Хушкали су суграђане против њега говорећи: „*Svezimo ti konop o vrat, pa ga kroz ulice šibeničke vucimo, kao što su Turci u Carigradu patriarka grčkog vukli, pa ga onda iskomadajmo*“. Према Поповићевом мишљењу, чланак је у задарским новинама изопачено преведен. Будући да му „непријатељи народности наше“ раде о глави, обратио се „својој браћи“ Богославу Шучеку и Владиславу Вежићу у Загребу да се заузму код виших органа како не би дошло до крвопролића у Шибенику. Други разлог мржње „талијанаша“ према њему узрокован је тиме што је упутио молбу парламенту у Беч за увођење народног језика у уреду. У тој акцији учествовао је и прота Теодор Шушић, чија је кућа била нападнута јер је први потписао молбу и купио потписе. Због таквог прословенског деловања били су омражени код локалних Италијана. Они „мисле“, Поповић пише, „да ће са мојом пропашћу и

⁸⁸ „Да би великом злу овом и пропасти душевној народа нашег доскочити могли воспитатељна заведенија за учењисе младеж наши потребујемо народне школе али све духу народном и језику народном. Избацимо из главе, браћо моја да с издржањем талијанског језика, као досад, народ наш икад бољему умном процветању довести можемо“ (С. Поповић, „Из Задра“, *Напредак*, бр. 11, 1848).

⁸⁹ Исто.

⁹⁰ S. Obad, *Ekonomski, socijalni i politički razvoj Šibenika od 1814. do 1859. godine*, Šibenik 1976, str. 361.

славенство овдашње пропасти“. Предлаже Вежићу да се препоручи шибенској војничкој посади да заштити словенске родољубе и да се за далматинског гувернера постави Словен док не дође бан Јелачић.⁹¹

Сагледавајући револуционарна и препородна гигања у Далмацији, Милорад Екмечић сматра да Срби у тој покрајини нису имали свог идеолога. Ипак, поменута тројица били су најближи тој позицији али како нису нигде систематски изнели своје учење, проглашава их само вођама.⁹²

3.1.2. Револуционарна захтевања далматинских Срба

Револуционарна превирања у Европи али и остатку Хабзбуршке монархије снажно су се осетила у самој Далмацији у којој револуција ипак није избила. Међутим, национални препороди тог доба били су културни покрети, који нису претили прекрајањем државних граница, али су у основи имали политику.⁹³ У тим судбоносним тренуцима, далматински Срби су осетили насушну потребу народних захтевања према Бечу ради остваривања што већих народних права.

У захтевањима према централној власти у Бечу најагилнији су били Дубровчани код којих је као и код осталих њихових суграђана словенска традиција била много чвршће укорееена него у остатку покрајине. Становници града испод Срђа неговали су успомену и сећање на некадашњу Дубровачку републику. Стога је градска општина, сматрајући себе наследницом поменуте републике, изабрала је на већу 17. априла 1848. године четири одбора који су саставили у упутили своје слободарске захтеве према Бечу. Тражено је проглашење слободне луке, укидање пореза и сл. Срби су имали своје заступнике у градском већу, али никако нису успевали да међу захтевањима протуре и своје предлоге. Увиђајући такву нелагодну ситуацију по српске интересе, прота Ђорђе Николајевић је одлучио да крене у акцију за коју му је била непходна сарадња са сународницима из Северне Далмације. Ступивши у контакт са браћом Петрановић, Ј. Сундечићем и Ш. Поповићем, усагласили су ставове да се код власти треба изборити за три најбитнија питања која су мучила Српство на Приморју: положај цркве, недостатак школа и народна права. У нивелисању својих интереса, главни узор су им биле српске општине у Војводини које су своје изасланство истим поводом послале у други важан центар Монархије – у Будимпешту.

⁹¹ Исто.

⁹² М. Екмечић, *Стварање Југославије I*, Београд 1989, 391–392.

⁹³ М. Екемечић, *Дуго кретање између клања и орања*, Београд 2011, стр. 240.

Под председавањем Николајевића 18. априла 1848. године одржана је седница православне Дубровачке црквене општине са које је упућена молба архимандриту Кнежевићу у манастиру Крки да без одлагања упути позив свим важнијим општествима у Северној Далмацији: Косовском, Книнском, Голубићком и др. Предлагано је да се све српске далматинске општине обратe цару Фердинанду V заједничком молбом у којој су били формулисани следећи захтеви далматинских Срба: „Има ли нас браћо 75.000 у Далмацији? Не носимо ли сви, као и други народи, све тегобе државне?“

1. „Иштемо потпуну слободу наше цркве, нашег вјероисповједања и свију наших обреда и књига црквених.
2. Како год што се из нашега закона у римски без сваке замјерке прећи може, тако исто и да се може из римскога и свију други вјероисповјести у нашу без сваке запреке прећи, ко има вољу.
3. Да наши парохијални свештеници буду плаћени из државне касе.
4. Иштемо потпуну слободу наших школа.
5. Да се повише свију србских школа у Далмацији постави један врховни инспектор с платом годишњом из ераријума и два главна директора, један за окружје Задарско и Сплитско, а друго за дубровачко и Которско /.../ Да ова три човјека Епископу с договором народним изабере и Цару предложи. Да ове школе од Епископа зависе јер су црква и школа неразлучне.
6. Сви наши учитељи и по градовима и по селима да имају бити плаћени онолико и из оног фонда, од куда се плаћају и мештри италијанских школа.
7. Школске књиге за србске школе у Далмацији имају сачинити инспектори с два директора у споразуменију са епископом; по Часословац и Псалтир никако да се из школе србске не сму избацити, будући је код нас школа и црква неразлучно скопчана.
8. Да наши заслужни људи и на већа достојинства постављају се и при Гуверну и при окружним капетанима и при трибуналима и другим официјама.
9. Да се код нашег епископа у Задру установи што пре конзисторијум с плаћеним асесорима.
10. Да народ имаде право у напредак епископа изабирати, као што је у Ердељу, т.ј. Скупштина да се састоји из свештенства, грађана и простих сељана, која ће три лица цару кандидирати, или може да се при избору и потврди далматинског епископа мњеније православнога народа далматинскога зашите, или да се депутати далматински на србски народни сабор шиљу да при избору свога епископа код митрополита присуствују“.⁹⁴

Када су Николајевићеви захтеви стигли на север покрајине, нашли су се у рукама епископа Мутибарића који је требало да их заједно са Кнежевићем и Петрановићем преда цару. Ипак, разматрајући молбу, два висока свештена лица одлучила су да ублаже сама захтевања како се не би замерили властима. Стога су их свели на седам блажих и понизних тражења:

- „1.) Слободу полну вјероисповједанија и једнакост с римском.
- 2.) Да се коопут поне определили једна државни депутирац нашег рода и вјере, којиће заступати род наш и цркву.
- 3.) Да се обшества наша градска и сеоска сама уређују т. ј. да могу сама себе што се тиче обшествени ствари као и цркве управљати.
- 4.) Да синови отечества нашег народа могу по способности сва како мирска тако и духовна званија получити и до највиша степена доћи.
- 5.) Да се могу народне школе у народном језику т. ј са кирилским словима уводити.
- 6.) Да имају права сами себи поглавара црквеног т. ј епископа изабрати и Њ. В. на потрвду предложити.

⁹⁴ АСАНУ, прота Ђорђе Николајевић – Рајачићу патријарху, Дубровник, 26. априла 1848, бр. 7237 (копија).

7. Да буде слободан прелазак из римске у нашу вјеру прелазити и да се никаква препјаствија на пут стављати немају“.⁹⁵

Како би молба постигла циљ, Николајевић је молио и патријарха Рајачића, који је добро знао прилике у Далмацији, да помогне и поради у Бечу за поменуто захтевања.

„Ми се усуђујемо Ваше Високопреосвећенство препонизно молити, да би Виове народне жеље као ревностни Архипастир /.../ за путешествије у Беч исходијствовали, и да би колико је могуће пређе пут к нашем премилостивом Императору предузети /.../ која ће главну скупштину у Бечу сачињавати, ни једног Србина бити неће, кои ће наш народ и нашу цркву представљати; сљедствено /.../ може се догодити, да ће, мо ми Срби у Далмацији сасвим заборављени бити, и да се наше народне ствари, особито школа ни у призрјеније узети неће, него ћемо туђа писмена, и туђ метод /.../ у наше школе примити морати“.

Између осталог, молио је да депутација у те бурне револуционарне године приликом захтевања увери цара у оданост далматинских Срба. *„Особито пак умољавамо славну нашу Депутацију да Цара увјерити непропусте о непоколебљивој вјерности далматинскијех Срба к престолу, и да ови са Италиом, која о пропасти Царства ради, никад подупирати неће /.../“.*⁹⁶ Међутим тако исказана лојалност Бечу се испоставила као додатна ставка због чега су аутономаши отворено мрзели Николајевићеве истоплеменике, а касније и народњаке јер им је реметила ирединтистичке планове.⁹⁷

Дубровачки прота тражио је да се изабере делегација од три члана која би поменуте захтеве однела цару у Беч. Главни разлог је био што су далматински и бокелски Срби знали да у тадашњем бечком Парламенту нема никога ко би се својски за њих заузео те су се бојали да би могли бити „сасвим заборављени“. Затим да се њихове народне ствари неће ни узети у обзир, него ће им у школе бити уведено и туђе писмо (латиница) и туђ „метод преподавања“.⁹⁸ Николајевић је предложио да „глава ове депутације“ буде епископ Мутибарих, а чланови Б. Петрановић и архимандрит С. Кнежевић. Такође, у писму се на крају позивају све српске црквене општине у Северној Далмацији да одмах предузму потребне кораке.

О субини ових захтева нема података. Зна се да су били врло слични захтевима које су далматински и бокелски Срби упутили Рајхсрату крајем 1848. и почетком 1849. године, а то је тражење да се отклоне притисци на православну веру и цркву, да им се обезбеди равноправност, бољи услови за рад, те побољшање положаја свештенства. Између осталог, захтевало се и

⁹⁵ Д. Руварац, „Захтевања Дубровачко – Далматинских Срба 1848.“, *Зборник из дубровачке прошлости Милану Решетару*, Дубровник 1931, стр. 197–198.

⁹⁶ АСАНУ, прота Ђорђе Николајевић – Рајачићу патријарху, Дубровник, 26. априла 1848, бр. 7237 (копија).

⁹⁷ „Осветили су му се они, којима је он још 1848. године рачуне кварио, кад су они смишљали спојење са Италијом, док је словенска странка, а у њој на првом мјесту Срби, држала се вјерно Аустрије“ (Ј. Вучковић, „Митрополит Ђорђе Николајевић“, *Летопис Матице српске за 1897. годину*, Нови Сад 1897. Св. 4, стр. 96).

⁹⁸ С. Гавриловић, „Програм Срба у Далмацији и Боки 1848–1849. године“, *Историјски часопис*, Београд 1973, стр. 201.

омогућавање већег утицаја грађанства у пословима цркве, на коју се гледа као на верску али и као на националну институцију. У погледу права Срба акценат се ставља на употребу ћириличног писма и употребу народног језика у администрацији и судовима. На крају се наглашава борба против уније и одбрана од аутократских тежњи епископата.⁹⁹

Захтеви далматинских и бокелјских Срба никад нису решавани засебно, него у склопу општих решења за православне, која су се односила на све православне у Монархији. Тако им је министарском одлуком од 30. јануара 1849. године био допуштен прелазак из једне вере у другу на основу чега су се многи поунијађени Срби вратили у окриље православља. Затим је 4. марта исте године Православна црква постала равноправна са Римокатоличком црквом у Далмацији.¹⁰⁰ У том тренутку све је изгледало да би донекле вековна неправда и прозелитска политика према православнима могла бити колико-толико ублажена новим просветитељским законима.¹⁰¹

Такође, треба имати у виду да унијатство није имало само верски него и јак однорођавајући карактер. Прихватањем те „нове вере“ православни житељи губили би готово сваки народни осећај. Утапајући се тако у католичко становништво које је током прве половине 19. века било већим делом хендикепирано за народне идеје, широм би прихватили славодалматинство да би у другој половини истог века углавном прихватили припадност модерној хрватској нацији. Истовремено, бржем развоју српске националне свести, поред верског фактора, доприносила су и стратификацијска обележја српске народне заједнице у Далмацији. Олигархија није, као код далматинских Хрвата, била економска и културна елита далматинских Срба, већ су та друштвена обележја припадала динамичном и покретљивом трговачком слоју. Сећање на изгубљену

⁹⁹ К. Milutinović, *Vojvodina i Dalmacija 1760–1914*, Novi Sad 1973, str. 72.

¹⁰⁰ Н. Милаш, *Православна Далмација*, Београд–Шибеник 2004, стр. 572.

¹⁰¹ Ништа боље није било ни погледу верских слобода. Млетачка влада није трпела у својим границама друге вероисповести до католичке. Тек средином 18. века почела је признавати православне. Такође, и до тада одношаји наше православне браће у Републици били су врло тешки, протусловни и недокучиви – права карикатура верске слободе. Средњи век! „Православни – каже најбољи познавалац млетачких архива Ш. Љубић – морали су се строго држати западног вјероисповједања уз источни обред и непосредно су спадали под надлежност католичких бискупа, који су и њихове жупе уредно опхађали, свећенике њихове редили и уз испит и исповједање вјере по израски Урбана VII. *pro Orientalibus* стално и привремено у жупе намјештавали. Православни обично су похађали цркве католичке, гдје су им католички попови сва светотајства дјелили; но многократ би им уступили коју своју цркву за обављање службе божје, али у тим црквама били су увијек олатари за једне и за друге. Право погребна искључиво је спадало на католичке попове. Грчко-сједињени надбискуп Филадельфије, који је у Млецима становао, сматарао се је за врховног поглавара свега православља, Млечанима потчињена, те и наше похађао на путу кад се у Кандију возио. Млечани строго су пазили, да се извањски калуђери не увуку у наше предјеле, а да се гледе вјере точно извршују старе наваде и постојећи закони. Тек 24. августа 1754. г. Сенат је дозволио православнима скрадинским, да се могу служити црквом Св. Спиријона, својим трошком саграђеном /.../ Опћи провидур Гримани савјетоваше своју владу да подијели православнима и особитог бискупа, али се ипак то за вријеме Млечана не испуни“ (Ј. Бианакини, *Народни препород и Далмација*, Београд 1927, стр. 14).

средњовековну државу, сеобе, борбе против Турака и утицај развијених српских грађанских средина у Монархији оствариван преко многобројних трговачких веза, доприносили су унутрашњој кохезији српског народа и бржој идентификацији појединаца према својој националној заједници.¹⁰²

У међувремену се појавило ново годиште *Српско-далматинског магазина* у којем главно место заузима проглас српском народу. Николајевић на Ђурђевдан 1848. године гласно устаје против расцепканости српског народа на Балкану које је настало још од пропасти на Косову. Залаже се за употребу имена „Србин“ као заједничке ознаке свих регија:

*„Тако смо сад у данашње време једни Црногорци, други Бокељи, трећи Дубровачани, четврти Далматини, пети Херцеговци, шести Бошњаци, седми Крајишници /.../ Немојмо мислити, да је што друго Црногорац, а друго Србијанац, да је што друго Херцеговац а друго Далматинац, да је што друго Бокељ, а друго Сремац /.../ Ми смо сви рођена Браћа. Ми смо сви овејани чисти Срби. Ми сви једним Сербским језиком говоримо“.*¹⁰³

Николајевић се није заустављао. Слао је представке далматинским заступницима у Беч и Кромјериж. У првој представци Срби из Далмације моле да се у њихове школе уведе „језик српски и књиге српске, штампане с кирилским писменима“, али и да се „српски иначе познати илирически језик и у судове уведе“.¹⁰⁴ Делегате у Кромјерижу су замолили да се називи „грконеунит“ и „акатолик“ више не употребљавају за Далматинце православне вере и да се њихова црква назива „Православном или Источном“. Затим да убудуће могу бирати епископе на сабору који би био састављен од „клира, грађана и тежака“, да се устроји конзисторија и отвори семинарија, а пароси да добијају плату из државне касе, с тим да црквене општине имају право саме постављати своје свештенике.¹⁰⁵

Према истраживањима Миленка Пекића, исте године дубровачки прота пише и у београдским *Новинама сербским* потписујући се као проигуман далматински. Са три чланка заталасао је далматинску јавност, због чега га је напао католички клир пишући против њега у задарским новинама *Gazzeta di Zara*.¹⁰⁶

Наиме, у тим чланцима је изнето да су католички бискупи у Далмацији против сједињења Далмације са Војводином, Хрватском и Славонијом, да преко млађег свештенства форсирају италијански језик и да презиру православље. Такође, замерио је аустријској политици на односу према православној вери, говорећи да је према унијатским малобројним верницима у местима Кричкама и Баљцима и те како великодушна и да за њих подиже домове и храмове. Николајевић је

¹⁰² В. Ргра, *N. d.*, стр. 95–96.

¹⁰³ Ђ. Николајевић, „Славниј, ваљаниј, вјерниј, великиј но разједињениј народе сербскиј!“, *Српско-далматински магазин*, Задар 1848, стр. 3–10.

¹⁰⁴ С. Гавриловић, „Програм Срба у Далмацији и Боки 1848–1849. године“, стр. 202–204.

¹⁰⁵ Исто.

¹⁰⁶ М. Пекић, *Национални идентитет Срба и Далмацији 1760–1860*, стр. 107.

чак отишао дотле да је приговорио и самом епископу што не подиже школе, али и како треба да укине декрете којима се Далматинска епархија отцепљује од Карловачке митрополије. Изнео је мисли о обнови словенства са пуном покорношћу цару. Међутим, далматинска јавност је била убеђена да је аутор поменутих чланака Ш. Поповић, због чега је он неколико година морао испаштати.¹⁰⁷

Колико је народна свест била висока у континенталном делу Северне Далмације најбоље нам говори случај општине Обровац. Од свих далматинских места једино је градић на Зрмањи са претежно православним живљем у револуционарној години одлучно и енергично стао уз словенску ствар. Вест да је цар, својим патентом од 15. марта 1848. године, одредио да Аустрији подари устав била је у први мах у Далмацији са одушевљењем поздрављена. Ипак, у великим далматинским општинама, попут Сплита и Задра, јавила се сумња да би бечки владар могао припојити поменуту покрајину Хрватској и Славонији, те су јасно устале против такве могућности. Приликом избора далматинских посланика који је требало да крену пут Беча, представници Обровачке општине упутили су 7. априла исте године једну ноту са осталим далматинским општинама. У њој су истакли своје народно словенско одличје као и народни језик који их чини словенским народом. Посебно су се осврнули на далматинске посланике у Бечу који треба да добро познају потребе свог народа:

*„Морају зато да они буду увјерени и одушевљени Славени, и да као такви познају тачно историју овог сиромашног, али јуначког народа, који сачињава огромну већину Далмације, ове еминентно славенске покрајине /.../ Посланици који су истина рођени у Далмацији, али чији је осјећај туђ далматинској народности, чије су тежња и срца талијански, они би је само издали, они би је лишили оних огромних бенефиција, које од устава очекује свака народност огромнога царства“.*¹⁰⁸

Када је нота стигла у Сплитску општину, добијен је одговор од исте да оно што се у ноти износи не одговара истини. Наиме, град испод Марјана тада је био дубоко прожет италијанским духом и било каква жеља за мењањем постојећег у Далмацији била би глатко одбијана. У новинама *Gazetta di Zarra* од 29. априла обелодањен је чланак „Odgovor na slavonsko-hrvatski poziv za sjedinjenje sa Dalmacijom“ у коме Сплићани истичу „*da neprosvjetljeni dio treba da dade ime narodu, a ne onaj prosvjetljeni*“, те ако би се сјединили са Хрватском и Славонијом, то би значило препуштање таквој администрацији „*koja bi nama bar 50 godina vladala, i bila prava hrvatska invazija*“. На крају се наглашава и то да култура и економска снага поменуте две покрајине преко Велебита не надмашује ни по чему далматинску, те да треба ићи на сједињење са онима који су

¹⁰⁷ Исто, стр. 107.

¹⁰⁸ Ноту су потписали: „*načelnik Trimoli, te Simonelli, Ćirjak Radulović, T. Simić, Milanović i A. Bolis*“ (G. Novak, „Poziv Obrovca za Slavenstvo Dalmacije 7 aprila 1848“, *Магазин Сјеверне Далмације*, Сплит 1935, стр. 88).

културнији и богатији и који „*moгу да нам помогну да брзо напредујемо и социјалном и економском погледу*“.¹⁰⁹

Иако поменута револуционарна захтевања нису уродила плодом, оживљавање народног духа је поткрај 1848. године било приметно у свим друштвеним слојевима. Томе је допринело и именовање бана Јосифа Јелачића за далматинског гувернера, што су многи схватили као аустријски чин сједињења покрајина са обе стране Велебита. Тако Ш. Поповић пише у *Novinama dalmatinsko-hrvatsko-slavonskim*, у бр. 143, да „словенска“ народност у Далмацији постепено добија већу снагу. Наравно потпуно би је добила, када би се „*s осталим природним тијелом стопи и рођене своје сестре Хрватски и Славонију зајерли*“.¹¹⁰

Како год, и поред неуспешних српских молби аустријским властима револуционарне 1848/49. године у Далмацији су покренута нека кључна питања попут сједињења и српско-хрватског братства. Неки су чак предлагали да се Краљевство Далмације, Хрватске и Славоније назове „српско-хрватско-славонско краљевство“.¹¹¹

С друге стране, дошло је и до озбиљних несугласица и верске нетрпељивости. Прво су Срби у Дубровнику претрпели искушења, а затим и Шпиро Поповић у Шибенику.¹¹²

Током четрдесетих година 19. века изгледало је да у Далмацији сем српског други национални препород не постоји. Томе је знатно допринела и неколицина младих католичких богослова у Задру окупљених око Миховила Павлиновића, Луке Ботића и Натка Нодила формирала је дружину још 1846. године и она је три године касније названа „Регимента не бој се“. Борила се за победу националне свести на српским основама: језик је српски и проповедају употребу ћирилице. Нодило је још 1854. године писао да су ти млади људи у Далмацији „задојени српским мликом“ и да „домородном мишљу по српским горама непристано лете“. Историчар

¹⁰⁹ G. Novak, *N. d.*, стр. 89.

¹¹⁰ Такође, да се народна свест подигла види се из многих поздравних писама која су стизала бану Јелачићу од далматинских Срба и Хрвата (S. Obad, *Ekonomski, socijalni i politički razvoj Šibenika od 1814. do 1859. godine*, стр. 358.)

¹¹¹ „Из Далмације 18. јулија“, *Српске новине*, бр. 74, 1848.

¹¹² Такође, треба нагласити да су међунационални и верски односи 1848/49. године у Боки и Дубровнику били много заоштренији него на далматинском северу али ипак није дошло до крвавих сукоба као у прошлости. Наиме, неки верски католички фанатици хтели су у Дубровнику 1848. год. на православни Васкрс да запале вернике у храму. Отворено су претили: „*Ми ћемо вас све поклати, и сажећемо вас у самој вашој цркви, као што су то већ једном наши стари урадили*“. На сву срећу, ове претње се нису оствариле. Најзаслужнији за то је био долазак једног батаљона Личана у Дубровник који су углавном били Срби и који је требало да буду распорођени у Боки которској, као и порука Срба из Котора да „*ако Дубровчани само дирну у Србе дубровачке, да ни једног католика у Котору у животу оставити не ће*“ те да ће 10.000 Црногораца доћи у Дубровник као „*Али паша, везир Херцеговачки, чујући страдање Срба, који су скоро сви из његове крајине, поручио Дубровчанима, да ако ишта једном учине, он ће с војском у Дубровник доћи*“ (Д. Руварац, *Н. д.*, стр. 23–24).

Никша Станчић цитирао је Павлиновића, који је тада веровао да је борба за победу српске националне свести у Далмацији завршена.¹¹³

У целој покрајини од „Раба до Бара“ тог доба хрватска национална свест у њеном већинском католичком становништву готово да није ни постојала. По градовима је владала романска култура и утицај Рисорђимента. Католички сељаци не употребљавају српско национално име, али је цела њихова култура везана за српску поезију. Тек до папске енциклике „Quanta cura“ 1864. године хрватски национални препород добија замаха, а заједно с тим бројни католички клирици, раније ватрени српски патриоти окрећу леђа.¹¹⁴

Сумирајући револуционарна дешавања у Далмацији, треба нагласити да је интерес аустријских државника у револуционарним превирањима био да Далмација задржи *status quo* због неповољних прилика у целој Монархији по аустријске интересе. Власт јој је нарочито била угрожена у Угарској и Италији па се одлучила за реакцију. Сабор у Кромјерижу је био распуштен, устав октроисан а влада поверена Шварценбергу (Shwarzenberg), човеку који је био заклето непријатељ либерализма и народне политике. Увео је режим који је више одисао апсолутизмом него уставношћу. Стога су се последице таквог режима убрзо осетиле и у Далмацији. Јењавао је четрдесетосмашки занос, а дубровачке новине *L Avvenire* и задарска *Zora dalmatinska* су престале да излазе. Такође, у тој немирној 1848. године, Петрановић је предложио покретање службеног листа *Novine dalmatinske*, али без успеха.¹¹⁵ Бахов апсолутизам проглашен је 1851. године и тиме је пао дебео снег на народни покрет у покрајини. Таква политика у потоњем периоду готово је онемогућила сваки културни развој, изузев преко цркве, која је уз ограничене могућности, те строги аустријски надзор, могла иоле значајније деловати у културном напретку Срба у Северној Далмацији. Ипак, и поред таквих околности, можемо рећи да је у револуционарним годинама посејано семе будућег народног препорода које је проклијало већ крајем 1860. године, након доношења октобарске дипломе и нових уставних реформи.

Такође, важно је напоменути да се талас српског и јужнословенског револуционарног гигања осетио и на пољу далматинске уметности, сликарства. Најзначајније дело задарског сликара Франческа Салгети-Дриолија (Francesco Salghetti-Drioli, 1811–1877), и те како значајног за Народни препород, јесте слика инспирисана литерарним предлошком: Прерадовићевом песмом „Цар Душан и вила“. Слика је малог формата (50 x 39 cm), сликана је уљаним бојама на дасци и требало је да у знатно већем формату буде пренета на платно. Нажалост, како каже Кукуљевић,

¹¹³ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, Београд 2011, стр. 240.

¹¹⁴ Ипак, све до 1914. год. основна свест католичких сељака средње и јужне Далмације је у феномену „нашијенаца“ који није само балкански феномен. Представљају вид пригушеног отпора кроатизације, коју црква и држава спроводе у дело преко школе и администрације (М. Екмечић, *Н. д.*, стр. 240).

¹¹⁵ V. Kisić, *Osvit u Dalmaciji*, str. 46–47.

„јер се у нашем народу жалибоже није нашао човек, кој би ју хтјео био на свој трошак наручити“, па је Салгетијева замисао остала неостварена. Због тога је слику поклонио загребачком музеју. Највероватније је настала када су снови илираца-романтичара били расплинути – након 1849. године Душаново царство било је симбол велике Илирије, велике државе Јужних Словена. Након успостављања Баховог апсолутизма цар Душан се морао вратити у свој гроб.¹¹⁶

Како су контрареволуционарне снаге током 1849. године узимале све више маха, четрдесетосмашка слога Срба и Хрвата постепено јењава. Ипак, револуционарне године у Далмацији најзначајније су године 19. века у далматинском културно-политичком поднебљу, не толико по постигнутим слободарским остварењима колико по наговештајима будућих догађаја.

3.1.3. Доба Баховог апсолутизма

У време Баховог апсолутизма није могло бити речи ни о неком значајнијем политичком ни о неком значајнијем културном деловању, јер је требало да се Аустрија учврсти као централистичко-унитаристичка држава. „*Kao kad ljuta studen pritisnu голу krajinu, zamrije i zakrhnu svaki politički i kulturni rad u prostranoj monarhiji*“,¹¹⁷ тако је и у Далмацији постепено завладала „политичка суша и неродица“. Савременици су писали: „*.../ naša Narodnost propada, o njoj se u Dalmaciji, osobito od strane činovnika, više i ne govori*“.¹¹⁸ У тих једанаест година бечке страховладе, можемо рећи, ипак је донекле било значајног кретања међу севернодалматинским Србима, а највише захваљујући истакнутим појединцима који су имали довољно храбрости и смелости да допринесу културном развоју своје заједнице. Стога то апсолутистичко време можемо описати као притајену ватру након четрдесетосмашког превирања, која је чекала да се поново разбукти у Народни препород.

Штампа је готово потпуно замрла. Излазио је само службени лист *Smotritelj dalmatinski (L' osservatore Dalmato)*, који је 1849. године заменио пређашњи службени лист

¹¹⁶ Слика је полукружна. Композиција доследно репродуцира садржај Прерадовићеве песме: „У половоћно једноч доба, Душан цар се ријеша гроба, Стресе с себе прах умрли, и поприми дух свој врли“. Ношња војника на слици одговара оној коју су носили Карађорђеви и Милошеви устаници. Ј. Сундечић у свом некрологу Салгетију каже да је ту приказан и сам Карађорђе (I. Petricioli, „Slikar S. Salghetti-Drioli u Narodnom preporodu“, N. Ivanišin (ur.), *Dalmacija u narodnom preporodu 1835–1848: prilozi sa znanstvenog skupa u Zadru od 8. do 9. svibnja 1986, održanog u povodu 150. obljetnice jubileja ilirskog pokreta i 30. obljetnice Filozofskog fakulteta u Zadru*, Zadar 1986, str. 455–456).

¹¹⁷ R. Belić, „Zadar u Narodnom preporodu“, str. 85.

¹¹⁸ R. Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću: (Narodna stranka i nacionalno pitanje 1860–1880.)*, Sarajevo 1968, str. 101.

Gazzeta di Zara. Доносио је оскудне локалне вести, док се о нечем другоме није ни смело писати. Италијански део је уређивао Jakov Chiudina, после Лапена, а хрватски Кузманић. После је *Smotritelj dalmatinski* понео име *Glasnik dalmatinski*, а уредници су били А. Казали и од 1855. године. Ј. Сундечић, који је већ тада био у пуном препородном заносу.¹¹⁹ „*U to vrijeme priopćivao je domoljubne pjesme u svim srpskijem i hrvatskijem listovima [...]* 1856. god. štampaо je u Zadru ćirilicom i latinicom svoje 'Cvijeće', koje je Tomasseo uveliko pohvalio“.¹²⁰ Такође, једно време уредник је био и Ђорђе Срдић, који је крајем 50-их био уједно и професор у клирикалној школи и уредник *Glasnika dalmatinskog*.¹²¹ Ј. Сундечић је показивао лепе резултате, па му је почетком 1860. године влада поверила и уредништво над поменутиим гласником. На овом уредничком месту остао је до следеће године, када је поднео оставку јер нипошто није хтео да прихвати владину жељу да се промени народњачки правац поменутог листа.¹²²

У то бременито политичко време, када су ретки интелектуалци имали смелости да дигну главу, истакао се Сундечић. Својим најбољим оружјем, то јест песмом, позивао је народ на слогу крепећи га надом у бољу будућност. Већ тада српски и хрватски часописи доносе његове родољубиве песме, међу којима је свакако најпознатија и најпопуларнија песма „Вршидба“, која је најавила нови талас Народног препорода у Далмацији. У јавност је изашла на заласку Бахове владавине 1860. године, а касније је доживела неколико издања и више хиљада примерака.¹²³

Крута аустријска власт пореметила је и излажење *Српско-далматинског магазина*, али се у том периоду магазин ипак одржао. За осам година појавила су се само два годишта, 17. и 18. књига, штампана у Бечу. За то време у *Presspolizei*-у у Задру су били приведени покретач магазина Петрановић и сарадник Шпиро Поповић.¹²⁴ Тако је Ђ. Николајевић уз све потешкоће, па и оне финансијске природе, успео да изда осамнаесту књигу магазина, која је обухватила пет година (1854–1859). Светлост дана магазин је угледао у Бечу 1859. године у „У Србској печатнији Сомера“.

¹¹⁹ R. Belić, „Zadar u narodnom preporodu“, str. 85.

¹²⁰ Такође, штампао је у Задру ћирилицом „Низ драгоценог бисера“, песме духовне и моралне за децу. Х. Бадалић „Изабране пјесме Јована Сундечића“, (ур. Д. Певуља), *Јован Сундечић, свештеник, пјесник, дипломата*, Бања Лука 2009, стр. 30).

¹²¹ М. Пекић, *Национални идентитет Срба и Далмацију 1760–1860*, стр. 443.

¹²² „† Jovan Sundečić“, *Dubrovnik*, br. 29, 22. 7. 1900.

¹²³ Исто.

¹²⁴ I. Pederin „Austrijski propisi o tisku i nadzor nad dalmatinskim tiskom“, *Bibliotekarstvo*, br. 33, Sarajevo 1987, str. 65.

У доба Баховог апсолутизма не смирује се ни један од најпознатијих четрдесетосмаша у Далмацији – Ш. Поповић. Увиђајући и даље тешко стање далматинских Срба, које се наставило и за време реформисаног система власти, Поповић је 9. марта 1853. године упутио писмо Ђорђу Стратимировићу у којем га моли да поради у Бечу на два веома важна питања. Након захваљивања што је цар доделио Кнежевића Далматинцима за епископа, тражио је, попут неколико Шибенчана обеју вера у недалекој прошлости, да се епископска катедра врати из Задра у Шибеник: „/.../ и с тим усрећио цијели наш српски народ, осим једино Задрана“.¹²⁵ Затим је тражио да поради код самог цара и аустријских власти како би се што пре отворила Бованова школа у Шибенику, прва школа на народном језику на Приморју:

*„/.../ Други е предмет не мање важности Бованова школа коју сам и усмено Високоблагородију Вашем препоручио. После Вашег одласка био сам ње ради у Задру и немогући се са Мамулом о овом говорити, ер се он тада за Беч спремао, говорио сам и молио Ј. Рознера дворског саветника. Истина да сам од њега потпуно обнабежбен, али у /.../ ништа још нема. И будући да је још 52 година протекла, од кад е ова школа завјештана, а нигда у испуњењу привебана, зато се боим да и наступајућа година исте среће за нас не буде. Главна е парница сасвим довршена, овие мале остале по обећању Ј. Познера по ком свршити се морају, новац узалуд лежи, све е друго справљено – само без вољеног дозвољена блаженог дозвољена нигда нема /.../ За ово се на Вас обраћам и препокорно молим да нам за што пре известовате милост узимате“.*¹²⁶

У даљем сплету историјских околности донекле је била задовољена само друга Поповићева жеља. Наиме, Бованова школа након многих перипетија биће поново отворена дозволом Намесништва 1858. године.¹²⁷

Значајне податке, ставове и слику о далматинским Србима доноси и немачки научник и путописац Јохан Георг Кол (Johann Georg Kohl) у својој књизи о Далмацији. Према православљу он није гајио симпатије и сматрао га је социолошки слабијим и пријемчивим за културу католицизма. Позиви упућени Немцима да чак иако су протестанти (Кол је протестант) буду уз католике а против православних, посве спадају у слику Баховог апсолутизма. Такав став ипак изненађује, када се зна да је поменути Немац био под Вуковим утицајем и гајио одређене симпатије према Српству. За њега Далматинци морају бити Срби католици и служити се италијанским језиком. Истовремено морају бити против православља, италијанског либерализма (уз који Јужни Словени, како Кол истиче, нису прионули 1848. године), хрватског и српског типа панславизма као и против хрватских жеља за сједињењем са Хрватском и Славонијом. Такав национални хибрид повезан духовно и политички са Западом не може, дакако, без Аустрије и

¹²⁵ Шибеник је за епископско средиште признат још од Француза а потврђен од аустријске власти, те су прва три епископа у њему столовала. Такође, има и већу катедралну цркву

¹²⁶ Писмо Спице Поповића – Ђорђу Стратимировићу, РОМС, 53.691.

¹²⁷ „Преузвишено правитељство далматинско изволило е рјешити у полси Бованове фундације, да се у Шибенику школа с почетком нове школске године отвори. Она ће се састојати из двије класе, са два учитеља, којима је одређена плата од 400 ф сваком“ („Из Далмације“, Србски дневник, бр. 64, 1858).

њеног плода *divide et impera*, што је свакако део Баховог програма о мрвљењу националних организама. Резултат је завада Хрвата и Срба, католика и православних, Влаја и Италијана, а свака од тих група биће зависна о Аустрији, налазећи у службеној политици свака нешто свога. Италијани језик и веру, Хрвати католицизам, а Срби свој грађански национализам.¹²⁸

Такође, темељни став Баховог апсолутизма – културно мисионарење „дивљег Балкана“, видан је код Кола и односи се на културно наслеђе Далмације. У том смислу Аустрија се сматрала наследником Млетачке републике која је поменути регију одвојила од „балканског варварства“, као и носиоцем савремене цивилизације. Из тога разлога разумева се што је немачки елемент нарочито оличен у савремено организованој чиновничкој власти која је прва по „културној носивости“. Следи италијански елемент којем се не може веровати након 1848. године. Тек онда долазе Словени, Хрвати, који према његовој процени живе само у Северној Далмацији, односно на острвима, те Срби који су заправо Влаји. На дну те лествице су православци у којима Кол не види Србе, јер није уочавао улогу вере у одређивању националне свести. Разлика између Хрвата и Срба није му посве јасна. Није био пријатељски расположен ни према једном од три народа у Далмацији.¹²⁹

У то време, педесетих година, због забринутости у вези са Источним питањем, Беч је значајно променио и своју политику према православној цркви у Далмацији. По једном плану од 26. марта 1853. године, власт је хтела да изврши реформу далматинске Православне цркве, како би била кадра да одигра корисну улогу у повећању аустријског утицаја на православно становништво преко границе. Осим тога, и Русија је била спремна да у општем погађању око политичког савеза пред Кримски рат допусти Аустрији да с њом подели и протекторат над православнима.¹³⁰ Међутим, у остварењу аустријских планова стајао је далматински епископ Јеротеј Мутибарић којег историчари хвале због заслуга у спречавању уније. Зато је влада сматрала да поменути епископ нема својства за улогу коју му је наменила, те су пронашли да је некад давно у Бечу био оптужен за неку крађу. Након смене, цар је за новог епископа 1853. године одредио дотадашњег архимандрита манастира Крке Стефана Кнежевића.¹³¹

Преуређена је православна клирикална школа. Влада је дала стипендије питомцима из Босне и Црне Горе и охрабрила их за успостављање веза са далматинским православљем. Поред Далматинске епархије, чије је седиште било у Задру, влада даје подршку да се отвори још један епископски центар у Котору. Међутим, таквој политици највише се противила Римска курија, чији

¹²⁸ *Njemački putopisci po Dalmaciji* (ur. I. Pederin), Split 1989, str. 172–173.

¹²⁹ Исто, str. 175.

¹³⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије I*, стр. 646–647.

¹³¹ Исто, стр. 647.

је папски нунциј 1852. године протествовао у Бечу јер је за намесника био постављен Србин Лазар Мамула.¹³²

У то бременито Бахово време своје видике и даље шире поједини српски интелектуалци из Северне Далмације. Тако је у Русију 1859. године путовао гроф Илија Деде Јанковић. У опширном опису тромесечног путовања наглашава свој илирски и панславистички значај својствен за то доба. Путопис поред литерарног и књижевног значаја несумњиво има и велики културни значај. Између осталог, кратко је записао и како се најсрећнијим осећао на далеком путу у Петроград у својој ужој домовини Далмацији.¹³³

3.1.4. Почети Народног препорода, Народна странка и *Narodni list (Il Nazionale)*

Културно-политички живот Срба у Далмацији у време млетачке владавине, па све до 1861. године, састојао се, може се рећи, у религиозном чувању националних традиција у дому и одбрани српске националне цркве.¹³⁴ Заправо, то је била аутентична народна култура православног далматинског становништва која је у потоњем периоду послужила као база за даљи културолошки развој. Борба за народна права која је букнула 1848. интензивирала се тек од 1860. године. Тада Народни препород улази у зрелију фазу добијајући своје модерније облике који су, према мишљењу већине историчара одиграли кључну улогу у процесу формирању модерне хрватске нације, као и битну улогу у формирању српске националне и државне идеје.¹³⁵

Након пада десетогодишњог Баховог апсолутизма стварају се повољни услови за развој национално-политичког живота подјармљених народа полиглотне Хабзбуршке монархије. Дозвола политичког деловања 1860. године и увођење парламентарног живота омогућили су размах националних покрета у Монархији и створили услове у којима је у Далмацији могао да настане препородни покрет. У њему је успостављена сарадња између

¹³² И то је влада учинила веома прорачунато, јер је далматински намесник био први извршитељ службене балканске политике. Нунциј је изражавао страх да ће подршка православљу преко Мамуле на јадранској обали имати за последицу „да се међу католицима некажњено шири отров источне шизме“ (М. Екмечић, *Стварање Југославије I*, стр. 646–647).

¹³³ А. Франић, „Илирски руторисци по Далмацији“, Н. Иванићин (ур.), *Далмација и народном препороду 1835–1848: прилози са зnanstvenог skupa у Zadru од 8. до 9. свибња 1986, одржаног у поводу 150. обљетнице jubileја илirског pokreta и 30. обљетнице Filozofskog fakulteta у Zadru*, Zadar 1986, стр. 402.

¹³⁴ Ј. Бакотић, *Срби у Далмацији од пада Млетачке Републике до уједињења*, Београд 2002, стр. 18.

¹³⁵ А. Cetnarowicz, *Narodni preporod u Dalmaciji, od slavenstva prema modernoj hrvatskoj i srpskoj nacionalnoj ideji*, Zagreb 2006, стр. 249.

Хрвата и Срба која је трајала све док препород није остварио неке битне политичке и национално-интеграцијске циљеве и док се нису битно промениле опште прилике након што је Монархија у новој констелацији међународних односа успоставила хегемонију над највећим делом југословенског простора – у склопу својих граница и изван њих.¹³⁶

Након октобарске дипломе у свим Хабзбуршким земљама постаје активнија не само политичка него и културна делатност. Даје се већа слобода штампи, оснивају се разна друштва, повећава се издавачка делатност, а народни језик постаје питање од кључног значаја за понарођење Далмације. Тако шездесете године 19. века представљају у историји Далмације једно од најзначајних раздобља у националном буђењу и понарођивању земље од „Раба до Бара“. Према многим учесницима Народног препорода и научницима, прва деценија препородног периода спада у „*најславнији децениј у повијести Далмације*“.¹³⁷ На Приморју Задар, где је био изузетено јак романски елемент, ипак постаје снажно жариште јужнословенске мисли.¹³⁸ Наравно највише захваљујући свом залеђу, то јест остатку Северне Далмације у којој је народни осећај био већ тада на завидном нивоу.

Међутим, треба имати у виду да су народњаци на почетку Народног препорода били у незавидној позицији. Доминација романске супериорности била је присутна у сваком виду јавног живота Далмације. Презрени српско-хрватски сељачки („морлачки“ и „бодулски“) народ са малим бројем народних интелектуалаца, иако је био у огромној већини, није имао у политичком животу покрајине скоро никакав значај. Све до уставних промена, ни поменути народ ни његов језик нису имали готово никаквих законом признатих и осигураних права.¹³⁹ Такав један запостављени и понижени народ требало је дигнути из вековног мртвила, организовати, просветлити, како би се могао изборити за место под далматинским сунцем.

Ако се упореди тадашње политичко расположење у четири највећа далматинска града, који су уједно били и окружни центри (Задар, Сплит, Дубровник и Котор), видљиво је да је народни препородни покрет јаче дошао до изражаја у Дубровнику и Котору, што потврђује и чињеница да је у првим изборима за заступнике Далматинског сабора, одржаним у марту 1861. године, од четрнаест изабраних народњака било њих осам из

¹³⁶ N. Stančić, „Srbi i srpsko-hrvatski odnosi u Dalmaciji u vrijeme narodnog preporoda 1860–1880“, *Zadarska revija*, br. 5–6, 1990, str. 590.

¹³⁷ J. Бианкини, *Народни препород у Далмацији*, Београд 1927, стр. 24.

¹³⁸ K. Milutinović, „Prva gibanja narodne misli na Jadranu“, *Zadarska revija*, br. 3, 1966, str. 162.

¹³⁹ *Северна Далмација некад и сад: одлична реч у критичном часу* (ур. А. Ђаја), Београд 1939, стр. 45.

дубровачког и бококторског подручја. Поред тога што је у Донатовом граду деловало више истакнутих народњака, њихов утицај у тој средини био је снажно спутаван усред концентрисаног присуства моћи нарочито бројне режимске бирократије, јер је као главни град покрајине Далмације био седиште свих покрајинских органа, а ту је било и најјаче аутономашки оријентисано грађанство повезано првенствено са италијанским капиталом.¹⁴⁰ Уопште гледано, од самог почетка страначког деловања подела далматинске политичке сцене на народњачки и аутономашки део има дубље корене, и то још у времену језичких борби пре 1848. године.¹⁴¹

Такође, треба нагласити и да је снажније културно буђење почетком седме деценије 19. века плод и резултат једног дужег вишевековног словенизирања Далмације. То јест, тренутка критичке засићености романске културе када више није била у стању да и даље романизује и апсорбује словенско становништво на Приморју.¹⁴²

На самом почетку препородитељи су усагласили важан циљ, то јест да је културно јединство предуслов за политичко јединство народа. Наиме, у целој покрајини тада је преовлађивао локални патриотизам: Дубровчани, Бокељи, Далматинци и др., што је у значајној мери доприносило да се народно име што више заташка.¹⁴³ Стога су водеће личности Народног препорода добро знале да баш борба на културном пољу мора бити основа политичког делања, то јест да прво не може без другог и обратно, ако Далмација жели да има „славјанску“ будућност. Како би постигли што веће културолошко јужнословенско обележје своје домовине, залагали су се првенствено за увођење народног језика у јавни живот, понарођивање просвете, као и афирмацију грађанског становништва и аутентичне културе народних маса.

Поред осталих, и водеће личности севернодалматинских Срба на чијем челу је био и даље Б. Петрановић одлучиле су да након давања уставних слобода још агилније раде на поменутих циљевима. То је значило да попут осталих јужнословенских земаља раде на

¹⁴⁰ I. Perić, *Pero Čingrija*, Dubrovnik 1988, str. 13.

¹⁴¹ R. Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, str. 302.

¹⁴² Када је у Далмацији настао моменат етнографске засићености, кад романско или италијанско становништво није више могло асимилovati Словене, нови досељеници су се одржавали као Словени, а стари, унеколико већ поиталијањени, почели су се враћати словенству. Смисао етничког процеса се мења; место ранијег италијанизирања Словена, наступило је конзервирање Словена, па чак овде-онде словенизирање Италијана. Такав критички тренутак засићености наступио је, изгледа, првих десетина 19. века. Од тога доба могло је почети културно и национално буђење Словена у Далмацији. Као што је познато, оно је настало после шездесетих година 19. века. Културно буђење је, дакле, као и словенизирање далматинских градова, последица етничког и етнобиолошког процеса, који се развио услед снажних динарских миграција; а затим су оба процеса учинила да настане данашње стање – Далмација је етнографски најчистија јужнословенска земља, поред Босне и Херцеговине и Србије (Ј. Цвијић, „Два етничка процеса у Далмацији“, *Нова Европа*, књ. 5, Загреб 1922, стр. 74.)

¹⁴³ Љ. Јовановић, „Сава Бјелановић и Српство на Приморју“, *Дело*, бр. 14, 1897, стр. 310.

сваком свом напретку тиме утирући пут светлијој народној будућности. Наравно, још из ранијих година као природни савезник у таквој политичко-културној борби били су освешћени далматински Хрвати. Такође, треба имати у виду да је истовремено значајан део приморских католика нероманског порекла припадао или барем симпатизирао романску културу коју је представљала веома јака политичка снага оличена у аутономашкој странци.

У том новом политичком животу и миљеу покрајине, а у претходном периоду урадивши пуно на буђењу и заступању народних интереса, о чему многи нису смели ни да мисле а камоли да нешто ураде, Петрановић се повукао. Једини донекле вероватан одговор на његово одустајање од активне политичке делатности даје нам Сундечић, тврдећи да су за такву Петрановићу одлуку били криви његови противници који су га денунцирали и код власти приказивали као бунтовника због говора својим бирачима из 1848. године пред одлазак у Беч и Кромјериж.¹⁴⁴ Ипак, од 1861. године поменути шибенчанин учествује искључиво на културном пољу, углавном као председник Матице далматинске и посебног одбора покрајинске владе која ни из далека није толика важна као политичка делатност из револуционарне године. И са таквог положаја био је снажна подршка народњацима који су се упустили у дугу и тешку борбу са аутономашима.

Српско-хрватска слога у Далмацији није била одјек само свесловенске мисли или тежње за солидарност Словена на Југу, него чин неопходне нужде. Без сложеног рада у тим условима и приликама које су владале шездестих година 19. века шансе за буђења народне свести биле би на минимуму.¹⁴⁵ Далматински Срби или, адекватније речено, православци, већ од почетка оживљавања народног покрета у Далмацији (60-их година) чине веома значајну снагу у словенском, антиаутономашки оријентисаном националном покрету.¹⁴⁶ Учешће њихово у свим акцијама Народне странке, како од њеног формирања тако и пре и после тога, било је неизоставно. Према већини тадашњих савременика као и Н. Милашу, заједница Срба и Хрвата била је у то доба потпуна, а поштовање једних спрема других искрено.¹⁴⁷

¹⁴⁴ J. Vlahović, „Božidar Petranović i strane književnosti“, *Zadarska revija*, br. 4, 1957, str. 356.

¹⁴⁵ „Наш положај II“, *Српски лист*, бр. 3, 16 (28) 1. 1880.

¹⁴⁶ R. Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, str. 276.

¹⁴⁷ „Под опћим именом народњака разумијевали су се и Срби и Хрвати, који су састављали једну политичку цијелину према талијанским аутономистима. Проникнути тежњом за славенском заједницом, приморски су Срби били тада и за сједињење Далмације са Славонијом и Хрватском. Орган народне странке 'Н. Лист'“

Требало је, дакле, свим демократским средствима у оквирима шире аустријске уставности придобијати бираче, у ствари будити њихову националну свест, најпре у грађанству у којем је та свест више била однарођена неголи у сеоским масама које су, с друге стране, биле непросвећене, политички неодгојене и послушне према властодршцима.¹⁴⁸ Пошто је пучко становништво било непросветљено, оно није могло ни разумети нове могућностима које су давале уставне слободе. Такође, у пуку право о удруживању није ни имало значајнији смисао јер је већина народа била неписмена.¹⁴⁹

Прво што су народни препородитељи морали створити била је политичка снага оличена у странци са својим органом. Попут осталих словенских народа у Монархији требало је створити и једну своју Матицу која ће културно и просветно делати негујући народну књижевност. Тако је и било. На почетку 60-их година основана је јединствена Народна странка и њен орган *Il Nazionale (Narodni list)*, а непосредно пре тога и Матица далматинска. Почетком исте године у Задру је била отворена и Славјанска читаоница, попут осталих које су готово истовремено биле отворане и по осталим далматинским центрима. Тако је у периоду од 1861. до 1865. године Народна странка успела да се организује и изради властиту идеологију и програм деловања.¹⁵⁰

Не можемо са тачношћу утврдити када се страначко организовање завршило у потпуности јер се у Далмацији дуго под тим именом није подразумевала политичка организација у данашњем смислу речи, већ политичка струја која је гајила народну мисао.¹⁵¹ Ипак, одмах по стварању била је спремна за наступајуће изборе 1861. године.¹⁵² У почетку Народна странка стоји на јужнословенским позицијама заједничког фронта Срба и Хрвата. Прва и главна мисао програма, објављена 1. марта у првом броју листа *Il*

проповједао је потпуну равноправност Срба и Хрвата у Далмацији. 'Српски и хрватски родољуби не могу се до данас у Далмацији разабрати' (.../ и напомињао: 'Немој Далмацију никада престајати да дајеш братски изглед љубави и склада српско-хрватског. Твоји храбри Приморци уз Дубровчане и Которане нека сињим морем, широм бијелог свијета, развијају као и до сада заставу, и хрватску и српску, у имену словјенском, глас ће се дати народима да је Словјенство дозрело и да народност наша живи' (Н. Милаш, *Успомене из првих година српског политичког живота на приморју*, Љубљана 1995, стр. 3).

¹⁴⁸ I. Grgić, „О праву удруживања и о праву збора и договора“, *Zadarska revija*, br. 3, 1960, str. 366.

¹⁴⁹ У села се луч народне мисли уносила само живом речју и зато ја за акцију у селима од већег значаја било право збора и договора (I. Grgić, *N. d.*, str. 366).

¹⁵⁰ A. Cetnarowicz, *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 252.

¹⁵¹ Нека врста главног одбора и највише страначко тело били су заступници у сабору, а задатке локални страначких одбора обављале су донекле читаонице (I. Grgić, „Iz doba Narodnog preporoda“, *Zadarska revija*, br. 1, 1960, str. 41).

¹⁵² Ипак, већина историчара попут Р. Петровића каже да се Народна странка формирала од августа 1860. до марта 1861. год. (R. Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, str. 242).

Nazionale, sadržana je u захтеву слободe „за свакога“, која треба да се оствари слободом штампе, говора, удруживања, односно да се испољи као верска, народна и државна слобода. Све су то била легитимистичка захтевања базирана на октобарској дипломи. Али и поред тога што су народњаци тражили толико слободe „*koliko je potrebito, da bi se bez uvrijede reda*“ развио наш народ у Далмацији, програм је одисао либералним духом. По томе се уклапао у општеевропско либерално струјање започето у Европи, доста раније.¹⁵³

Такође је важно нагласити да је у Далмацији претходно донекле већ постојала заједничка традиција Срба и Хрвата, католика и православних уједињених у програму гајења народних идеала. Најзаслужни за то је свакако *Српско-далматински магазин*, који је био намењен Србима обе вере, а није био стран ни онима који су се осећали Славјанима и Хрватима. Стога можемо рећи да је такав либерални програм у погледу верске припадности значајно утицао и на програм Народне странке и њеног органа *Il Nazionale*.

Оснивање Народне странке захтевало је да таква политичка снага има и свој орган. Познато је да је идеја за покретање овог листа сазрела у Сплиту, где је народњаштво било знатно јаче него у Задру. Ипак, страначко вођство је одлучило да се лист покрене у политичком средишту, главном граду покрајине.¹⁵⁴

Опште је познато да су се у почетку препородитељи морали служити италијанским језиком против „талијанштине“. На самом почетку нису могли наћи ни довољно младих људи способних да пишу српско-хрватским језиком за настајући лист.¹⁵⁵ Из поменутих разлога *Il Nazionale* је почео излазити у марту 1862. године на италијанском језику под уредничком палицом Сплићанина Натка Нодила. Главни разлог је што је обичан народ био углавном неписмен, те је лист био намењен писменима, нарочито интелектуалцима који су готово сви завршили италијанске школе и служили се италијанским језиком и то боље и граматичкије него својим матерњим језиком.¹⁵⁶ Наравно, упоредо са италијанским,

¹⁵³ R. Petrović, *N. d.*, str. 243.

¹⁵⁴ Није познато кад је та идеја никла и кад се о њој почело расправљати међу народњацима у Сплиту као и ко су били прави зачетници и што се није раније остварила. Међутим, из дневника Ловре Монтија сазнаје се да је то било 1860. год., дакле скоро годину и по дана раније него што ће изаћи *Il Nazionale* (I. Grgić, „O autorstvu triju programskih napisa narodnog preporoda iz g. 1861“, *Zadarska revija*, br. 3, 1959, str. 316).

¹⁵⁵ J. Бианкини, *Народни препород у Далмацији*, стр. 41.

¹⁵⁶ Чак су и добрим делом вође народног покрета који су писали знали говорити само својим локалним дијалектом а за књижевно писање употребљавали су искључиво италијански језик (Н. Бартуловић, „Јадран жариште наше националне свести и културе“, *Јадранска стража*, Београд 1925, стр. 310).

у поменутом листу био је и пролог „Prilog k narodnom listu“ на народном језику.¹⁵⁷ Какво је стање било међу далматинском однарођеном образованом елитом почетком 60-их година 19. века можда најбоље сведочи Лазар Томановић који је као млади гимназијалац писао за поменути прилог:¹⁵⁸ „*Treba se samo sjetiti, kako su se ondašnji intiligentni ljudi u Dalmaciji uzdržavali govoriti narodnim jezikom u društvu, a kamoli za javnost pisati ispovjedajući se narodnim samo po osjećanjima*“.¹⁵⁹ Важно је напоменути да је млади Бокел као заменик првог уредника фактички био и уредник листа *Il Nazionale*. Стога је уз јужнословенски програм Народне странке, као истакнути члан, пишући доносио и тадашња гледишта Уједињене омладине српске.¹⁶⁰

Такође, Сундечићеви радови, већином песме, појављивали су се редовно на страницама листа. За прве године излажења то је посебно значајно, кад се зна да је у малом кругу народњака који су знали добро да пишу народним језиком Сундечић био онај који је у песми најлакше могао да изрази одређене политичке идеје.¹⁶¹

Задарски *Narodni list* био је важна карика у компликованој машини која је морала да покреће Народни препород. Организација странке, именовање акционих одбора, упутства, интервенције „*особито проти бирократичним зулумћарима*“ – све се то обављало у две собе уредништва, где су се окупљале страначке вође и све што се осећало патриотским и Далмацији“.¹⁶²

Своје професионалне почетке, то јест да књижевно ствара, али и да преводи са страних језика, у *Narodnom listu* имао је и Симо Матавуљ.¹⁶³ Познато је да се дописивао са уредником Ј. Бјанкинијем.¹⁶⁴ Своју сарадњу продужио је и после одласка из Задра и

¹⁵⁷ „/.../ кад сам ја као гимназист помагао попи Ивану Данилу, уреднику оног листића под насловом 'Народни лист' уз горњи орган“ (Л. Томановић, „Из писама умрлих и заслужних Срба, XXIV Натко Нодило“, *Нови живот*, Београд 1926, св. 10, стр. 297).

¹⁵⁸ Исто.

¹⁵⁹ L. Tomanović, „Iz samog početka Nar. lista“, *Jubilarni broj „Narodnog lista“ 1912. god.*, Zadar 1912, str. 33.

¹⁶⁰ Хрватски историчар Никша Станчић тврди да је вероватно постојао договор између *Народног листа* и Гарашанина о финансијској помоћи, што је резултирало подршком политике тадашње српске владе (N. Stančić, *Hrvatska nacionalna ideologija препородног покрета у Далмацији*, Zagreb 1980, str. 304–305). Такође, у прилог поменутом, Сава Бјелановић наводи: „*Šta je još Pavlinović stekao na Cetinju i Biogradu, nećemo ovdje spominjati i ako je već o tragu nekoliko godina bilo dopisa u 'Zastavi', o nekijem darovima 'N. Listu' iz Biograda*“ (S. Bjelanović, *Don Miho na braniku*, str. 6–7).

¹⁶¹ R. Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, str 294.

¹⁶² Ј. Бианкини, *Народни препород у Далмацији*, стр. 42.

¹⁶³ Матавуљ са француског језика за *Narodni list* преводи 1873. год. краћу цртицу *Jympo* аутора Laurent-Pierrea de Jussieu-a (S. Lapenda, *Francuski duh u hrvatskoj periodici u Dalmaciji 1844.–1918*, Split 2008, str. 55).

¹⁶⁴ У једном попутном писму из Котора 13. августа 1888. год. Матавуљ је послао Бјанкинију чланак „Трибимо кукољ из пшенице“, који је одмах штампан у *Narodnom listu* (1888, бр. 16). Чланак је поменути

Далмације. Задарска је штампа све до његове смрти будно пратила и приказивала својој читалачкој публици његов рад и живот,¹⁶⁵ као и рад и живот веома угледног књижевника Марка Цара, који је у Задру провео непуних четрдесет година (1880–1919).¹⁶⁶ Осим народњачког гласила, сарађивао је у многим листовима свога доба попут *Slovinca* и *Српског листа/гласа*. Након поменутих, на страницама овог листа могле су се наћи тада песме младог књижевника Мирка Королије. Тако на насловној страни листа из 1913. године, бр. 12, стоји родољубива песма „Osvetna kancona“, посвећена ослобађању Косова од стране српске војске.¹⁶⁷

Поред поменутих, са *Narodnim listom* сарађивавли су: С. М. Љубиша, М. Бан, Л. Војновић, Ј. Сундечић, С. Бузолић и др. Стога можемо рећи да је био прави медијски магнет за хрватске, а донекле и српске културне раднике у Далмацији.

Према Томановићу, народњачка слога Срба и Хрвата и њиховог заједничког органа *Narodnog lista* није била по вољи бечкој политици „на су његови агенти успјели, да акционари овог органа промијене његов програм, и да га попови уређују“,¹⁶⁸ то јест дошло је до преузимања листа преко друштва акционара од дон Миховила Павлиновића.¹⁶⁹

Нодило напушта редакцију 1867. године да би следеће четири године лист променио четири уредника: Ловру Матића, Ивана Данила, Сормилића и Кажу Љубића. У октобру 1871. године уредништво преузима Јурај Бјанкини и на том месту остаје све до Првог светског рата. Под вођством поменутог италијански језик је 1878. године био сведен на најмању меру. У задњем броју исте године налази се следећа изјава уредништва:

књижевник написао прелиставајући пети свезак „Riečnika“ Југославенске академије, осврнувши се на глагол „чинити“, који је био усмерен против талијанизама, којима је наш језик натруњен на Приморју (D. Berić, „Simo Matavulj i Zadar“, *Zadarska revija*, br. 3, 1953, str. 85).

¹⁶⁵ J. Kortišek, „Hrvatsko novinstvo u Zadru“, *Zadarska revija*, br. 1, 1864, str. 65.

¹⁶⁶ Такође, ваља напоменути да Марко Цар није био само угледни задарски грађанин као књижевник. Од 1880. до 1919. год. службује у одбору Покрајинског сабора Далмације, доспевши чак до ранга административног секретара Далматинског сабора (О. Ступаревић, *Критични рад Марка Цара и задарском периоду с посебним погледом на његове везе са италијанском књижевношћу*, Београд 1989; стр. 56 (докторска дисертација)).

¹⁶⁷ М. Королја, „Osvetna Kancona“, *Narodni list*, br. 13, 12. 2. 1913.

¹⁶⁸ Л. Томановић, „Из писама умрлих и заслужних Срба, XXIV Натко Нодило“, стр. 297.

¹⁶⁹ У једном писму Штросмајеру 1872. год. Клаић се жалио да Павлиновић има на своје име убележене деонице које је он (Штросмајер) даровао за утемељење листа. Од почетка је економска основа листа била деоничарско друштво са деоницама (I. Grgić, „Oko postanka 'Nazzionala' – Narodnog lista“, br. 2, Zadar 1960, str. 280).

„Uložit ćemo sve naše sile da u našim stupcima čim prije bude isključen i jedan redak koji neće biti štampan u narodnom jeziku“, што је и остварено 1885. године.¹⁷⁰

Гласилом далматинских Срба *Narodni list* можемо сматрати најкасније до 1879. године, када долази до коначног распада Народне странке. Следећу промену уредничког курса поменути медиј је доживео када се уредник Ј. Бианкини 1892. године дефинитивно одвојио од народњака, прешавши са листом у правашке редове. Са тог посве искључивог става по српске интересе у Далмацији наступао је све до појаве политике „новог курса“. Тада су се појавили помирљиви тонови, а на страницама је опет писало да на обалама Јадрана има довољно места за оба народа која треба да граде заједничку југословенску будућност. Наступањем ратних околности настала је тешка ситуација за народњачки медиј који је почео да излази нередовно. Након свршетка рата настали су нови проблеми проузроковани нерешеним „Задарским питањем“. Непознати починиоци су 1919. године однели битан део штампарских машина из штампарије *Narodnog lista* које су се могле набавити једино у Бечу, што је захтевало извесно време. Помањкање народног гласила се осетило у Задру па су се тамошњи Срби и Хрвати на разговорима 7. децембра 1919. године договорили да се установи редакцијски одбор новог листа под именом *Наш лист* који би излазио средом и суботом и био штампан у штампарији Виталин. Тај одбор су чинили: др Јерко Макиедо, др Јосип Петриколи и проф. Петар Стојковић. Као власници листа били су пријављени: др Урош Десница, др Јерко Макиедо и проф. Марко Јежина а као одговорни уредник др Крунослав Пенковић до бр. 35, а од тада па до последњег броја Антун Кисић. Лист је редовно излазио до 20. априла, када је наступио прекид, а последњи 50. број је изашао 19. јуна 1920. године.¹⁷¹ На самом почетку препородне борбе 1860–1861. године главни циљ је уједињење Далмације са Хрватском и Славонијом. Ипак, узимајући у обзир интересе Беча који су били пресудни у том питању, схватили су да је пут за такву реализију веома дуг. Поред политичке имали су и јаку културну димензију. Исти језик, вера (оба типа), обичаји тих народа чинили су јаку потребу међусобног повезивања изван покрајинских граница у једну већу територију која би била јак бедем несловенским утицајима. На тај начин уједињени јачали би сопствену политичку и културну самосвојственост. Иако нису успели у том зацртаном циљу, те упркос свему

¹⁷⁰ J. Kortišek, *N. d.*, str. 65.

¹⁷¹ Isto.

своју делатност су пребацили са политичког на културно поље тако да је народњачки табор у потоњим годинама постигао значајан успех. Проширили су уски круг народних „будитеља“, порасли су национална свест, знање и политичка култура, а међу ширим слојевима друштва све се снажније одражавало уверење о јединству са народом са друге стране Велебита.¹⁷²

У историји српско-хрватских односа важно је напоменути да су 1861. године готово сви далматински Срби безрезервно подржавали сједињење са Хрватском и за то се отворено залагали, што се нарочито види у бројним представкама, молбама упућиваним на адресе Загреба и Беча итд.¹⁷³ Поред Љубише, Петрановића и осталих истакнутих српских првака који су се борили за поменути циљ, треба истаћи да је важну улогу имало и православно свештенство.¹⁷⁴ Често су били и коловође таквих акција у којима су сакупљали потписе својих парохијана, што нам сведочи и веома важна далматинска адреса на дикастериј:

„/.../ свечано да пук хрватски у Далмацији при свјести народности своје жели што прије сједињење са браћом у Хрватској и Далмацији“, потписали „Теодор Кнежевић, парох кричански православно-источни у име моје парохије од 500 душах, Григорије Вулиновић, парох кањански и баљачки од 1700 душах, Симо Путић парох биочићки од 1000 храбрих Славе мајке синовах, Стојан Мирковић парох у Тепљуву од 500 душах /.../“.¹⁷⁵

Истовремено, није било података да су далматински Срби били уз аутономаше који су купили потписе против сједињења и слали их у Беч.¹⁷⁶ У том контексту можемо тумачити и изјаву коју је дао далматински епископ Кнежевић приликом преговора чланова Хрватског сабора са Штросмајером и далматинским заступницима у Бечу које преноси загребачки лист *Pozor*: „G. biskup Knežević rekao je, da on može jamčiti, da 80 hiljada Dalmatinaca, koji pripadaju istočnoj vjeri, da svi uopće žele i čeznu sa sjedinjenjem

¹⁷² Ова је борба имала шире димензије – циљ је био не само поразити противнике уједињења, него и све оне који су били препрека формирању модерне хрватске и српске нације (А. Cetnarowicz, *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 69).

¹⁷³ Питање сједињења са Далмацијом и Војном крајином често се налазило на саборским седницама Хрватског сабора тако да је тај захтев заузимао једно од централних расправа.

¹⁷⁴ Игњат Бакотић је 1862. год. написао је „*I partiti in Dalmazia*“ у којој је заговарао сједињење („† Dr. Ignjat Bakotić“, *Dubrovnik*, br. 39, 30 .9. 1906).

¹⁷⁵ V. Bogdanov, „Borba za ujedinjenje s Dalmacijom sa Hrvatskome sabore iz 1861“, *Zadarska revija*, br. 1, 1961, str. 290.

¹⁷⁶ Тако се у „*dopisu iz Benkovca 20. veljače*“, објављеном у 48. бр. *Pozora* од 27. фебруара 1861. констатује следећа чињеница: „*u nijednom mjestu Dalmacije nije se našao Srbin, da u vijeću opštinskom potpiše u ime braće svoje molbenicu na cara i na ministra protivu sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom!*“ (V. Bogdanov, *N. d.*, str. 290).

(*Dalmacije sa Hrvatskom*)¹⁷⁷ Због таквог става, поменути епископ је уживао велико поверење и симпатије не само православаца већ и католика у Далмацији, о чему сведоче бројне захвалнице подршке, поздравни и посете из тог доба.

Такође, треба нагласити да су 1861. године од далматинске депутације у Бечу само двојица, епископ Кнежевић и Љубиша, од укупно седам чланова били за сједињење Далмације са Хрватском и Славонијом.¹⁷⁸ Наравно, осталих пет су били аутономаши који су тада имали потпуну политичку супремацију у покрајини. Иако је сан о уједињењу потоњих година био све даљи, последњи ударац је ипак нанело увођење дуализма 1867. године у Монархији. Иако је Хрватско-угарска нагодба склопљена годину дана касније теоретски давала такву могућност, Угарској није превише стало до тога, а хрватским политичарима је недостајало снаге и одлучности да такву ствар озбиљније прогурају.¹⁷⁹

Политичко деловање далматинских Срба одвијало се у оквиру Народне странке до 1880. године. Може се поделити на неколико подручја, с обзиром на место деловања, иако је увек било мотивисано једном јединственом мишљу: борбом против туђинштине а за афирмацију словенског елемента у Далмацији.¹⁸⁰

Изборни котари у којима су православци чинили већину редовно би на свим изборима до 1879. године бирали народњачке кандидате. Тако су далматински Срби у први Далматински сабор (1861–1864. године) послали пет посланика или 32% од свих народњачких кандидата. То су били: Петар Радуловић, председник и начелник Обровца, за изборни котар вањских општина Обровац–Кистање–Бенковац; кнински трговац и председник Пане Саблић за изборни котар Книн; дугогодишњи начелник Врлике Крсто Кулишић, за котар Врлика, док је из Боке био једино С. М. Љубиша, а епископ Кнежевић је по свом достојанству био вирилни члан.¹⁸¹

Убрзо по проглашењу новог устава у Далмацији се почиње са обележавањима важних јубилеја у којима су препородитељи тражили историјске корене који би им послужили за препородне циљеве. Тако је захваљујући највише Б. Петрановићу приређена велика културна манифестација посвећена стогодишњици смрти песника фра Андрије

¹⁷⁷ V. Bogdanov, *N. d.*, str. 291.

¹⁷⁸ A. Cetnarowicz, *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 42.

¹⁷⁹ Isto, str. 252.

¹⁸⁰ R. Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, str. 289.

¹⁸¹ Најмање српских посланика, четворица, било је у Сабору 1864. год., а највише 1877. год. – њих шесторица (Isto, str. 289–290).

Качића Миошића. Читава манифестација у духу српско-хрватске слоге прослављена је у Задру, али и готово свим осталим далматинским градовима. Сама прослава претворила се у право народно весеље чији су се таласи осетили и ван граница Далмације. Новосадски *Србски дневник* поводом овога доноси и неколико занимљивих чланака, а Вук Караџић је за саму Качићеву прославу Задру послао и свој „принесак“.¹⁸²

Са прославе је била покренута и иницијатива да се организује општенародна акција прикупљања добровољних новчаних прилога за подизање споменика. Акција је убрзо прешла границе Далмације и Хрватске и нашла одзива у Србији, Војводини, Босни, Херцеговини и Црној Гори. Петрановић се обратио и Јовану Гавриловићу, председнику Друштва српске словесности у Београду, с молбом да он тамо организује прикупљање прилога за подизање Качићевог споменика. Гавриловић се одазвао позиву и 31. јануара 1860. године писмом преко Ђ. Николајевића поручио:

*„Молим Вас лепо, да кажете г. Божидару Петрановићу, да је Друштво српске словесности одредило за Качићев споменик десет дуката цесарских, или да се дукати овде промену и пошаљу тамо, како буде угодније. А мислим да ће се овде још прилога скупити; неће ни Кнез Михајло изостати да што не приложи. О томе, колико је друштво поменуто са споменик Качићев дало, добиће г. Петрановић писмо мало доцније“.*¹⁸³

Прилози за Качићев споменик стизали су са свих страна словенског југа, а највећи прилог из Војводине послала је Матица српска.¹⁸⁴ У Задру се приликом поменутог јубилеја издавао велики албум у част великом песнику Андрији Качићу Миошићу.¹⁸⁵ У ту сврху Сундечић је написао песму „Вршидба“, посвећену управо Качићу, у којој позива све Јужне Словене да се уједине и она доживела чак шест издања.¹⁸⁶

Поред политичког, културно јединство два јужнословенска народа у зачетку Народног препорода у Далмацији снажно се одржава и на пољу вере. Перјанице и понос народног покрета, пример „верског јединства“, била су два свештеника побратима: дон Миховил Павлиновић и Јован Сундечић. О њиховој несумњиво великој популарности из тог доба најбоље сведочи следећи податак:

„У једном задарском дућану продавала се слика Миховила Павлиновића и Јована Сундечића: два попа, католички и православни, два побратима стисла деснице и племенитом намјером насликала се у братском загрљају, да ова слика, узор сношљивости и брацке заједнице прогје кроз народ и поучи га

¹⁸² М. Пекић, *Вук и Матица Далматинска*, Задар 1987, стр. 470.

¹⁸³ К. Milutinović, *Voјvodina i Dalmacija 1760–1914*, str. 181.

¹⁸⁴ Isto.

¹⁸⁵ Н. Badalić, „Izabrane pjesme Jovan Sundečića“, *Зборник, Јован Сундечић, свештеник, пјесник, дипломата* (ур. Д. Певуља), Бања Лука 2009, стр. 30.

¹⁸⁶ К. Milutinović, *Voјvodina i Dalmacija 1760–1914*, str. 180–181.

примјером бољијем од сваке бесједе. Обица носе знаке своје вјере, један показује све прсте а други своје тројство, што још већу снагу даје овој слици, јер значи, да се уз најчвршћу постојаност у вјери може гојити брацка љубав. Та слика била је најважнија апотеоза братској слози /.../“.¹⁸⁷

Као водећа личност на почецима Народног препорода Сундечић издаје 1863. године још једну важну песму: „Крвава кошуља“. Написана у две хиљаде стихова била је усмерена на народно-политичке грехове. Штампана је на оба писма и имала је чак пет хиљада претплатника. За свога живота написао је укупно око осамсто песама објављиваних у многим хрватским и српским часописима тог доба.¹⁸⁸

Заједно са „побратимом“ 1864. године пропутовао је сва важнија хрватска и српска места (Трст – Љубљана – Загреб – Ђаково – Вуковар – Фрушка гора– Ср. Карловци – Нови Сад – Београд) тог доба проповедајући српско-хрватску слогу. Пут их је на крају довео и до српске престонице. Следеће године превео је Алифјерејево дело *Саул* и превод посветио народњачким посланицима у Далматинском сабору.¹⁸⁹ Матица хрватска је 1899. године штампала Сундечићеве *Изабране пјесме*.¹⁹⁰

Када је Павлиновић прихватио идеје хрватског државног права и почео корачати искључиво ускохрватским путем, дошло је до политичког размимоилажења између два побратима.¹⁹¹ Ускоро је из личних разлога Сундечић напустио Задар и отишао у Црну Гору, где је имао запажену државничку улогу на двору краља Николе.¹⁹²

Такође, посета Далматинаца 1867. године, а посебно оних са Севера покрајине попут грофа Илије Деде Јанковића, архимандрита Јеротеја Ковачевића, поседника Андрије Синобада и др., етнографској изложби у Москви била је по много чему успешна, али и корисна. Показавши се руској јавности, упознали су је боље и приближили јој своју домовину на обали Јадранског мора стварајући тако још јачу свесловенску узајамност.

¹⁸⁷ S. Vjelanović, *Don Miho na braniku*, str. 7–8.

¹⁸⁸ Јован Сундечић, *свештеник, пјесник, дипломата* (ур. Д. Певуља), Бања Лука 2009, стр. 30.

¹⁸⁹ „† Јован Сундечић“, *Dubrovnik*, br. 29, 22. 7. 1900.

¹⁹⁰ У предговору тог издања Хуго Бадалић истиче да је Сундечић „познати пјесник слоге српске и хрватске“, те да је „истина, да ни хрватска ни српска књига не познаје писца који би тако постојано, тако интезивно и с толиким жаром све душе своје бранио и утврђивао наше јединство“. Даље каже за Сундечића: „свим животом и радом својим прави апостол слоге хрватске и српске“ (Јован Сундечић, *свештеник, пјесник, дипломата*, стр. 16).

¹⁹¹ Од издавања *Hrvatskih razgovora*, Павлиновић је на себе навукао епитет језуите, фанатика и далматинског Старчевића. То дело осудио је чак и Фрањо Рачки 1897. год. у Рогацу у разговору са проф. Луком Зором у присуству бискупа Штросмајера. Проф. Лука Зоре је поменути разговор штампао исте године у *Slovinci* бр. 16: „*O Pavlinovićeveim Razgovorima kaza mi da ga nijesu uvjerali, za to što se u njima krije Starčević ako i u blažoj formi, a da jako žali što su ti razgovori postal oružjem u rukama vlade koja je kupila u pisca izdanje da tjera svoje divide et impera*“ („Sundečić i Pavlinović“, *Dubrovnik*, br. 35, 30. 8. 1900).

¹⁹² Павлиновић је Сундечићу поводом одласка посветио песму „Zbogom“. Занимљиво је што у њој, иако је одступио од првобитних идеала, још увек велича Словенство.

Ипак, с друге стране, тумачећи московску изложбу као политичку манифестацију, негативна кампања према московским хаџијама отпочела је у Хабзбуршкој монархији још док су боравили у Русији. „*Sva njemačka centralistička štampa podigla je bila kampanju proti posjetiocima izložbe plašeci sablasti panslavizma*“.¹⁹³ Попут остале штампе у Монархији, притом имајући у виду колико су борби водиле народњачка и аутономашка странка, штампа наклоњена аутономашкој странци блатила је далматинске представнике у Москви. У том блаћењу предњачио је лист *Il Dalmata* који је још од почетка свог постојања упозоравао на претњу панславизма, а сада је – прештампавајући одломке из немачке, француске и пољске штампе у којима се разоткривају панславистичке тенденције конгреса и њихових судионика – нудио исте уредништву листа *Il Nazionale* на читање подстичући тако на реакцију. Узвратио је *Narodni list* објавивши два Данилова чланка, те извештаје и кореспонденцију са конгреса (најчешће посредовањем чешке штампе) одбацујући све инсинуације немачких, мађарских и пољских новина на рачун Словена који су – како се писало – подузели „*rodoljubno u znanstveno*“ путовање у Москву.¹⁹⁴ *Il Dalmata* је са изразито ироничним тоном преносила стране чланке попут „Заклети непријатељи“, а било је и вицева на рачун самог конгреса. Тако је у складу с тим у полемици са *Narodnim listom* писала следеће:

„Далматински аргонаути с изложбе из Москве пишу чуда о оним земљама. Дописи из Вилне у задњем броју Назионала слика Русију као свјетски рај, као земљу изобиља, у којој теку рјеке чорбе и кнедла, и гдје музе сједи на обалам и дјеле сир. Па како је нашим Титцима (?) тако добро у оним крајевима, могли би остати заувјек. Сви би били задовољни, а ми нарочито“.¹⁹⁵

Због посете Москви и оптужби да врше панславистичку агитацију по Далмацији по налогу бечке владе И. Данило, Гончић, Паштровић и Ј. Матић били су ухапшени, те су извесно време провели у затвору. Пре тога у народњачком гласилу написана су два чланка о тој изложби због чега је Лапена у сабору директно напао намесника Филиповића.¹⁹⁶

Духови око московског хаџилука нису се смиривали ни неколико година касније. На јунским изборима 1870. године у Бенковцу због сукоба на биралишту је остало двоје погинулих и петоро рањених гласача. Аутономашки су тврдили да су сељаци подлегли пропаганди *Il Nazionale*-а, односно рубрици са измишљеним ликовима Марком и Тадијом. Месни народњаци Јанковић,

¹⁹³ V. Kisić, „Listajući stare godišnjake...“, *Jubilarni broj Narodnog lista 1912. god.*, str. 101.

¹⁹⁴ A. Cetnarowicz, *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 119.

¹⁹⁵ K. Milutinović, *Sveslavenski kongres u Moskvi 1867. godine*, str. 128.

¹⁹⁶ Против листа *Il Nazionale* иступали су не само државни органи у својим тајним извештајима, него и општине у рукама аутономаша, приватници аутономаша, па чак и новинарске колеге тајним денунцијацијама најгоре врсте (G. Novak, *Prošlost Dalmacije*, Zagreb 2001, str. 400).

Билбија и Данило описани су као московски ходочасници који су руским новцем честили гласаче месом и вином.¹⁹⁷

За прву деценију Народног препорода Срба и Хрвата може се рећи да је била успешна и на политичком и на културном пољу. На то је указивао и политичар Михајло Полит Десанчић који је истакао Далмацију за пример братске слоге против туђинског угњетавања. Између осталог, подвукао је да ни у једној јужнословенској земљи није толико остварено јединство поменутих народа као у тој аустријској покрајини за време прве препородне фазе.¹⁹⁸

Уопште је познато, да је Далмација кроз већи део 19. века била прожета италијанским елементом и културом. Међутим, препородним радом народњаци су успели да значајно понароде далматинске масе. Два стара главна средишта народне мисли несумњиво су били Бока на југу и Северна Далмација. Заправо, ту су спадале оне општине из задарског и шибенског залеђа у којима су Срби чинили већину или знатан удео у самом становништву. Тако су у политичким и културним превирањима прве етапе Народног препорода (1860–1880) важну улогу одиграле општине: Книн, Бенковац, Обровац, Кистање и Врлика које заједно чине један специфичан крај Северне Далмације.¹⁹⁹ Бенковачки крај с центром у Бенковцу историјски се јавља као један од народњачких важних места у Далмацији и спада у значајне центре у задарској регији као јакој аутономашко-италијанској. Главна карактеристика града је што се налази у близини главног града покрајине Задра. Затим што има мешовито становништво, са релативно српском већином, и веома значајан истурени географски положај према Банској Хрватској и Војној крајини. Сем тога, Бенковац спада у оне далматинске градиће, континенталног дела, који нису били снажно заражени италијанском културом попут Задра, Шибеника, Стариграда, Сплита или неких места на обали и јадранским острвима.²⁰⁰

¹⁹⁷ J. Vrandečić, *Dalmatinski autonomistički pokret u 20. stoljeću*, str. 157.

¹⁹⁸ K. Milutinović, „Polit Desančić i pitanje sjedinjenja sa Hrvatskom“ *Zadarska revija*, br. 1, 1963, str. 53.

¹⁹⁹ У првој половини 19. века Бенковац припада Окружју Задарском које има претуре у Задру, Шибенику, Пагу, Обровцу, Кистању, Бенковцу, Книну, Дрнишу, Скрадину и Рабу. Тада Бенковац, Обровац и Кистање имају статус *претуре*. Реорганизацијом из 1868. год. када је извршено одвајање судске од политичке власти, била су уведена само четири округа (ћиркола) у Далмацији, и то: Задар, Сплит, Дубровник и Котор са укупно 12 политичких срезова међу којима је и Бенковац, што значи да добија виши ранг, док су Обровац и Кистање потиснути. Временом се развија у значајан административно-политички и чиновнички центар са свим карактеристикама које то са собом носи како у друштвеном тако и национално-политичком погледу. (R. Petrović, *Benkovački kraj u nacionalno-političkim borbama u doba Narodnog preporoda u Dalmaciji (1860-1880)*, str. 218; J. Medini, *Benkovački kraj kroz vjekove* 1, Benkovac 1987).

²⁰⁰ R. Petrović, *N. d.*, str. 218; J. Medini, *N. d.*

Ипак, најмање помака урађено је у Донатовом граду, јер је и даље важио за главни аутономашки центар на целом Приморју. Ипак, претходно наведеним народњачким општинама временом су приступале и општине из Далматинске Загоре, а доста се било урадило и у већим градовима, попут Дубровника, и донекле на острвима. Тако можемо закључути да је народ у Далмацији био поприлично спреман за наступајуће судбоносне покрајинске изборе 1870. године.

У политичком животу Далмације, посебно седме и осме деценије 19. века, преовладало свештенство. Фрањевачки свештеници и православни духовници махом су приступали популистичкој Народној странци и тако јој осигуравали изборне победе. С друге стране, католички клирици у приобалним подручјима, предвођени задарским бискупом Годесијем (Godeassi) и његовим наследником Маупасом, имали су важну улогу у организовању аутономашке странке.²⁰¹ Шездесетих година 19. века у јеку народњачке борбе за народна права са аутономашима, између осталих претходно поменутих, истицали су се по задарском и шибенском залеђу и неки мањи борци, али никако не безначајни. Тако на пример у селима Мирање и Запужане код Бенковца локални парох Шпиро Калинић био је један од предводника народног покрета у свом крају.²⁰²

Такође, након Кривошијског устанка у Боки, који је на миран начин решен понајвише заслугом далматинског намесника барона Гаврила Родића, а донекле и Стефана Митрова Љубише, Народна странка је добијала све више на снази и популарности. Постепено се урушавала моћ аутономаша. Срби и Хрвати као народњаци освајали су мало-помало најјача италијанска упоришта. Наравно, не либећи се при том да употребе разне могућности које су им биле при руци. „*Смјер је оправдавао средства*“.²⁰³ Након победе на изборима у Дубровнику марта 1870. године жеља народњака је била да извојују победу и у Задру. Котарски капетан Франческо Занки (Francesco Zanchi) каже како су народњаци своје редове попунили сељацима у залеђу, док је снага аутономаша била на острвима у подршци и задарских грађана. Власнике са острва Угљана, који су обрађивали поља у задарском залеђу, злостављали су у Биљанама, Смиљчићу, Кашићу и Исламу, а

²⁰¹ J. Vrandečić, *Dalmatinski autonomistički pokret u 20. stoljeću*, str. 177.

²⁰² На Петровдан 1897. године у селу Мирање „*Послије службе била је литија, при којој је прекађен гроб пона Шпира Калинића, честитог борца још из првијех година некадашње сложне народне странке*“ („Домаће“, *Српски глас*, бр. 28, 10 (22) 7. 1897).

²⁰³ А. Митровић, *Двадесет година политичке борбе на Приморју (1880–1900)*, стр. 3.

народњаци шаљу представнике преко канала на острва.²⁰⁴ Ако овим селима са претежно српским становништвом придодемо још нека села из непосредног задарског залеђа попут Смоковића, Г. Земуника, Пољица итд., онда видимо да је управо српско сељачко становништво било ударна игла ка освајању већине заступничких мандата на изборима за општину далматинске метрополе. Избори су били заказани за 8. март – треће тело, 11. марта друго тело а 14. марта прво тело. Сеоске бираче на изборима за треће тело водили су Иван Данило, др Јосип Паштровић, др Ловро Митић и православни свештеник Глигорије Кордић из Смоковића. Према извештају поменутог котарског поглавара, однос снага и у трећем телу могао је бити у корист аутономашке странке, али су народњаци водили широку агитацију међу сељачким масама.²⁰⁵

На дан избора у Задру гласачи из аутономашких села нису приступили. На другој страни гласачи из народњачких села преплавили су град заједно са женама и децом. Закрчили су градски трг и блокирали улаз у Градску ложу. Народњачки комитет, предвођен др Паштровићем, „далматинским Гарибалдијем“, племићем Лантаном и сељаком Глишићем, поставља народњачку стражу код Loggie. Остали чланови умешали су се у гомилу на тргу коју су даривали свештеници из Смоковића и Мурвице.²⁰⁶ Видећи да губе изборе, аутономаши су предвече истог дана сумњивим активностима умногоне допринели да дође и до физичког обрачуна између сељака и градског олоша.²⁰⁷

Ипак, на крају дисциплинованим изласком својих бирача, када су се сумирали сви резултати, народњаци су успели да извојују велику победу на покрајинским изборима. У Далматинском сабору освојили су двадесет и шест мандата на супрот шеснаест

²⁰⁴ J. Vrandečić, *N. d.*, str. 157.

²⁰⁵ D. Foretić, *Borba za ponarođivanje općina u Dalmaciji (1865–1900)*, doktorska disertacija, Zadar 1964, str. 121.

²⁰⁶ J. Vrandečić, *Dalmatinski autonomistički pokret u 20. stoljeću*, str. 157–158.

²⁰⁷ Целог дана сељаци су били прозивани разним поклицима против њих и њихових вођа, посебно Данила. У тучи је било и неколико рањених, а међу њима само један теже. Неколицина је била и ухапшена. Истрага коју је котарски поглавар спровео на своју руку открила је складишта хладног оружја у кући локалног српског трговца Јавора, тако да се свештенику Кордићу ставило на леђа морална одговорност за неред. Ипак, касније се показало да свега тога није било јер су сељаци, познајући градску аутономашку багру од раније дошли у град са батинама и штаповима да би се у случају напада могли одбранити (D. Foretić, *Borba za ponarođivanje općina u Dalmaciji (1865–1900)*, str. 123).

Такође, лукавством се приликом избора послужио Крсто Медовић, један од вођа народних препорода у Задру и околини. Како је полиција претресала на улазу у граду, „*povede na hrpe seljaka od dućana do dućana i svakom nakupova bakalar. Tako oboružani, sigjoše seljaci na 'Piazza del signori' pred knjižnicu Paravia gdje se imalo obaviti glasanje*“. Наиме, бакалари су сељацима после добро послужили у тучи око 17ч са градском руљом и олошем који су били нахушкани од стране локалних аутономаша (R. Belić, „*Zadar u Narodnom preporodu*“, str. 85).

аутономашких. У курији сеоских општина добили су седамнаест, а аутономаши тек три заступника. У градовима народњаци добијају пет заступника, док је аутономашима припало шест. У изборништву велепорезника народњаци добијају три, а аутономаши седам заступника.²⁰⁸

Интересантан је на крају предлог котарског поглавара Занкија у вези са народњачком победом на изборима. Сматра да су за све највише одговорни попови. Предлаже да жупник из Мурвице и парох из Смоковића буду премештени у неку далеку парохију како би били онемогућени да врше свој штетни утицај на парохијане. Такође, сличан став о премештању имао је и за угледног проф. задарске гимназије И. Данила.²⁰⁹

Тријумф народњака у трећем телу уплашила је задарске аутономаше. Убрзо су народњаци победили и у Шибенику. Дакле, уз победу у већини далматинских општина, после деценије тешке борбе, народњаци су успели да преузме већину и у Сабору, чиме је завршен најважнији период у понарођивању Далмације. Народ је био већински национално свестан, а непрестано политички активан постигао је политичку зрелост која је донела праве резултате у потоњим деценијама.

Одмерени генерал Гаврило Родић успео је да мирним путем 15. јануара 1870. године оконча Кривошијски устанак који је букнуо у Боки претходне године. Такав успех лансирао га је на место далматинског намесника, што се није допало неким политичким актерима, највише аутономашима који су чак покушали да га денунцирају у Бечу. Ипак, власти су учиниле уступак јер су поменути незадовољницима за поднамесника именовале Алесанија који је важио за Лапениног човека.²¹⁰

Међутим, пошто је било очигледно да су локални Срби учинили изборну прекретницу у Задру убрзо су се нашли на тапету разних денунцијација, које су код власти радили аутономаши. Тако су већ средином 1870. године у име православне Задарске општине тридесет и осам Срба успело да одбије нападе начелника Лапене који је у бечким новинама *Neue Freie Presse* изнео денунцијацију да су далматински Срби „заклети непријатељи Аустрије“ и да „сањају само у Русији“.²¹¹

²⁰⁸ Isto.

²⁰⁹ D. Foretić, *Borba za ponarodivavanje općina u Dalmaciji (1865–1900)*, str. 121.

²¹⁰ V. Kisić, „Listajući stare godišnjake ...“, str. 103.

²¹¹ По социјалном саставу то су били: поседници и трговци – 22, чиновници – 9, занатлије – 5, и по 1 свештеник и адвокат (R. Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, str 286).

Након првих изборних успеха међу народњацима седамдесетих година долази до раздора на тврдој верској и националној, али и либералној основи. Поред поменутог, треба додати да је за то донекле одговорно и само име заједничког препородног покрета Срба и Хрвата на Приморју, јер је крштен поприлично магловитим именом: „народњаштво“. Поред циљева као што су понарођивање покрајине и спајање са браћом преко Велебита, то није била нека снажнија, темељнија идеја. Више се може окарактерисати као осећање отпора и противљења према млетачком наслеђу и аустријској власти омраженој због њеног крутог бирократског апарата, те жељом за употребу народног језика у јавном животу.²¹² Тако су се приморски Срби током осме деценије 19. века постепено, сходно својим националним интересима одвајали формирајући на крају Српску странку, док се Народна странка под упливом верског католичког фактора временом све више кроатизовала. Између осталог, тај процес хрватске далматинске политике везан је за брзину којом католички сељак постаје урачунљива јединка у њој.²¹³

3.1.5. Српско-хрватски односи и сукоби током осме деценије 19. века

Један од најважнијих а истовремено и најтежих проблема који су одувек изазивали интересовање истраживача јесте проблем српско-хрватских односа у периоду Народног препорода у Далмацији. Уско је повезан са проблемом обликовања модерне националне и државне идеје међу Србима и Хрватима. Генерално гледано, у првој препородној етапи до друге половине седамдесетих година 19. века, изузев краткотрајне делатности Павлиновића и његовог круга 1860. године, оба поменута народа наступали су заједно под словенским или југословенским барјаком. Југословенска идеја, која је израсла из уверења у српско-хрватско етничко сродство, уједињавала је њихове напоре у борби против заједничког противника – аутономаша, а у ширем аспекту чинила је платформу

²¹² „Шездесетијех година, почетак словенског покрета на Приморју крштен је био магловитијем именом: народњаштво. То није била идеја нека, која је, с временом и борбом, постала осјећање и зато била силна, напротив, то је било готово осјећање, које се у току вијекова снажило и тињало у мраку /.../ то је била мржња на млетачку бирокрацију, на дух њен, који је и Аустрија све до наших дана подржавала; то је, на првоме мјесту, била ревиндикација народног језика, толико презреног дотле. Дотле су се у Далмацији бориле међи собом двије цркве, источна и западна – друге какве размирице није било; отада, без разлике вјере, удриживише се сви ‘Словинци’ против талијаништине. Наравно, први се пренуше православни јер је поменито осјећање увијек међу њима живље било – разумије се зашто“ (С. Матавиљ, *Биљешке једног писца*, Београд 1939, стр. 24).

²¹³ До 1918. год. он неће бити одлучујућа ставка у политици, али ће од увођења земаљског сабора 1861. год. постајати фактор који се узима у обзир. Национална свест је неразвијена. Тенденција да се она поистовети са поделом на католике и православне, али биће потребан цео један век да са то коначно и оствари (М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, 2, Београд 1989, стр. 224–225).

споразумевања са представницима других словенских народа Монархије који су се борили против бечког централизма.²¹⁴

У другој фази народног препородног покрета (1870–1880) која је наступила након победе Народне странке на изборима 1870. године настављена је сарадња између Хрвата и Срба. Ипак, почеле су се све чешће да се исказују разлике и опречна мишљења у политичким схватањима која су водила будућим међусобним размирицама и сукобљавању. Томе је погодвала стабилизација Хабзбуршке монархије након уједињења Немачке 1871. године на „малонемачком програму“ и почетак политичког приближавања Немачке и поменуте Монархије, учвршење дуализма уведеног 1867. године, потчињавање Хрватске Угарској након тога и почетак продора две поменуте силе према Балкану, што је резултирало аустроугарском окупацијом Босне и Херцеговине 1878. године, те ускоро затим успостављањем економске и политичке контроле над Србијом. Истовремено су у таквим приликама у ширим хрватским и српским оквирима слабиле оне политичке снаге које су у својим концепцијама укључивале могућност решења српског и хрватског питања у склопу ширих јужнословенских државних заједница.²¹⁵

Према већини српских историчара, и дела хрватских пројужнословенских, аустријска политика је седамдесетих година 19. века највише кумовала српско-хрватском расколу у Далмацији. Бечу није био по вољи нови покрет у Далмацији. Српска мисао, која је била све обухватила, кварила је монархијске рачуне. По тајном уговору Аустро-Угарској је од стране Русије била препуштена БиХ. Бојећи се Мађара који нису трпели јак словенски отпор у свом делу државе, Беч је покушао да за своје планове придобије Хрвате показујући им слику Велике Хрватске, којој би осим Хрватске и Славоније припала Далмација и БиХ. Већина хрватских првака, прихватила је ову идеју окренувши се оштро против Срба. Почели су напади *Narodnog lista* који више није признавао српски елемент у Далмацији. Новцем из Беча штампале су се у штампарији поменутог листа у Задру књиге и брошуре против Срба. О дојучерашњој браћи писало се као о противницима Аустро-Угарске, те им се отворено претило тамницама и вешалима. „Уображење о Великој Хрватској било је јаче од ичега“.²¹⁶

²¹⁴ A. Cetnarowicz, *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 253–254.

²¹⁵ N. Stančić, „Srbi i srpsko-hrvatski odnosi u Dalmaciji 1860–1880“, str. 615.

²¹⁶ A. Митровић, *Двадесет година политичке борбе на Приморју (1880–1900)*, стр. 9.

Временом су се обе националне идеје, српска и хрватска, развијале паралелно, но што су више јачале, тиме је тежа постајала њихова даља сарадња и расла је опасност од озбиљнијег сукоба.²¹⁷ И у Далмацији, као и на осталом српско-хрватском језичком подручју, национална диференцијација вршена је првенствено на бази вере, тако да су по правилу православци постајали Срби, а католици Хрвати. У том процесу стварања модерних Срба и Хрвата преломан је период осме деценије 19. века, јер се тада модерна српска и хрватска национална мисао јавно манифестовала и показала знакове посебног политичког уобличења. Тиме се јединствени словенски фронт у Далмацији, оличен у Народној странци, постепено цепао на српски и хрватски део, који су истицали своје посебне, понекад међусобно супротне захтеве.²¹⁸

Као што смо претходно нагласили, заслуге добрим делом припадају свим приморским Србима, а посебно тадашњем енергичном српском посланику Стевану Митрову Љубиши. Као вешт политичар добро је знао да прикаже у Бечу потребу за јачањем Народне странке, како би се народ задовољио и учврстио у вери, да бечка влада кроз италијанске аутономисте неће даље спречавати развитак природних његових народних права. Срби у покрајини могли су се тада надати и веровати да би поменуре акцијемогле још јаче консолидовати српско-хрватски склад у Далмацији, те да ће заједнички и у братској слози Срби и Хрвати моћи да раде слободно за добро своје земље.²¹⁹

Међутим, догодило се обрнуто. Почеле су прве несугласице у српско-хрватским односима. Чим је Народна странка добила већину у Сабору, почела се међу хрватским посланицима истицати јака клерикална струја, коју је предводио посланик дон Миховил Павлиновић.²²⁰ Убрзо је свим хрватским посланицима својом харизмом наметнуо свој неприкосновени ауторитет, вољу и надзор. Из тога је проистекло да су већ на првим састанцима Далматинског сабора 1870. године почеле прве нетрпељивости хрватских против српских посланика. У својој књизи *Hrvatski razgovori* заступао је концепцију хрватског политичког народа, на основу које је тврдио да Срби у Хрватској могу бити само „Хрвати Источне цркве“, да је „*Hrvat onaj koji živi u hrvatskoj državi*“, а „*Srb onaj koji živi u Srbiji*“.²²¹ Залагао се за Хрватску која би обухватала Хрватску, Славонију,

²¹⁷ А. Cetnarowicz, *N. d.*, str. 254.

²¹⁸ R. Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, str. 444.

²¹⁹ Н. Милаш, *Успомене из првих година српског политичког живота у приморју*, стр. 4.

²²⁰ После Ватиканског концила (1869–1870), на којем је проглашена догма о Папској непогрешивости, католички клерикализам развио је појачану акцију у свим југословенским земљама Хабзбуршке монархије. Већ 1870. год. једна група клерикалаца покренула је у Задру лист *Katolička Dalmacija*, уређиван са доста ултрамонтанских позиција (К. Милутиновић, „Натко Нодило и напредна мисао у Далмацији“, *Југословенски историјски часопис*, бр. 1–2, Београд 1988, стр. 134).

²²¹ М. Pavlinović, *Hrvatski razgovori*, Zadar 1877, str. 173.

Далмацију и Босну и Херцеговину, наравно под круном Хабзбурга.²²² Такође, важно је напоменути да пошто је био присталица опстанка папске државе, још 1864. године дошао је у сукоб са уредником листа *Il Nazionale* Натком Нодилом који је био присталица уједињења Италије.²²³ Нодило се затим повукао са уредничког места и посветио професорској служби. Сукоб ове две концепције унутар хрватских народњака нагласио је и Фердо Шишић, један од најбољих Нодиллових ученика. Према њему, када је дон Јурај Бјанкини преузео уредништво над *Narodnim listom* 1871. године, био је под утицајем Павлиновића, са којим је заједно у Народну странку унео клерикално-хрватски дух. Тада су преко овог листа почели напади на Србе кроз целу 1871. и 1872. годину. Хрватски сепаратизам све је више почео избијати на видело. Наиме, народњачко гласило је негирало постојање српског националног бића, пишући да је Далмација искључиво хрватска земља, те да њено национално обележје може бити само хрватско.²²⁴

Када су почели напади на Србе преко *Narodnog lista*, један од посланика кога су бирали српски бирачи из Книна, др Ловро Монти, иступио је из Сабора и Царевинског већа. У својој брошури *Зашто сам иступио из Сабора и из царевинског већа* јасно је подвукао да је „поповско-

²²² Такође, важно је нагласити да је Павлиновић своју изразито клерикалну политичку црту показивао још пре седамдесетих година 19. века када је дошло да заоштравања српско-хрватских односа у Далмацији. Наиме, клерикализам поменутог, испољен је био и пре, а нарочито после Ватиканског концила, био је најразорнији, јер је иначе – као ватрени родољуб – имао веома јак утицај у странци. Због тога је Клаић упозоравао Павлиновића на тај „криво схваћени католицизам“, који би га могао довести до тога да политику Народне странке као „безбожну осуди“. Саопштавао му је да и Штросмајер и Рачки осуђују тај „безпослени клерикализам, који хоће да завлада у Далмацији и од тога велике нам штете приете“. У странци је потребна слога, али – истицао је Клаић – „слогу нећемо постићи него ако не узбудемо вјеру мијешали са политиком“. И зато је саветовао: „D. Miho, prođi se takog katolicizma, ili barem ako i tako hoćeš misliti slobodno ti bilo; ali u politiku te misli neuvađaj. Vodimo našu politiku narodnu kako smo i dosad, a vjeruj mi da papa bio ili nebio kralj svietski, bio nepogrešiv sam ili skupa sa svom cerkvom, to narodu ništa nepomaže, niti narod za to mari“ (I. Perić, *Dalmatinski sabor*, Zadar 1978, str. 101).

²²³ Пола века касније, припремајући свечани јубиларни број *Narodnog lista*, поводом 50-ице његовог излажења, Винко Кисић се у име редакције обратио Нодилу са молбом да као први уредник напише чланак за јубиларни број. Међутим, Нодило је позив одбио једним врло карактеристичним писмом (27. 1. 1911), у коме је објаснио и разлоге свог сукоба са Павлиновићем. „Кроз пет година мог управљања са *Назионале* никад бољег склада у редакцији /.../ Складоваше с нама и дон Мијо из Подгоре. Него у то доба се почела стварати Италија. Нову Италију Пио I проклињаше. Чешће имао сам ја ублажавати неке Клаићеве саставке, гдје би овај малко оштрије говорио о политици Римске курије. Око год. 1870. дон Мијо промијени многи свој пређашњи нazor, те му скроз немили посташе Срби православни. Он, који се негде дао фотографисати руком о руку са Сундечићем, почео изругивати све што је српско, па је раскол у *Народној странци* био готов, Павлиновић присвоји *Народни лист* читао је *Ватерланд* и *Цивилта Каттолика* и тјерао клерикалну политику. Ви ћете наскоро прославити тај год, али ја не могу у том бити с *Народним листом*. Кад би нешто написао, ја би прије морао са њим полемизирати. Тога ради, мој драги Кисићу, нећу да сметам својим писањем“ (В. Кисић, „Два писма Нодилова“, *Ново доба*, бр. 115, Сплит 1922) (К. Милутиновић, „Натко Нодило и напредна мисао у Далмацији“, стр. 125–126).

²²⁴ Слободоумнији Хрвати који нису били под утицајем Павлиновића нису могли сузбити ове нападе на Србе. Ова околност, наиме, што слободоумнији далматински Хрвати нису одобравали Павлиновићево становиште прама Српству, тешила је далматинске Србе да можда неће превладати у *Народној странци* Павлиновићев дух, и гајили су наду да ће опет моћи успоставити пређашњи склад између Хрвата и Срба у Далмацији. Били су на опрезу, али се ипак нису хтели делити од Хрвата, и остали су и даље у *Народној странци* (Н. Милаш, *Успомене из првих година српског политичког живота на приморју*, стр. 5).

хрватски“ табор покварио односе у Народној странци, јер је својом нетолерантношћу изазвао раздор између Срба и Хрвата.²²⁵ Иако су ти попови порицали да у Хрватској има Срба, Монти каже: „Да и у Хрватској нема Срба ја бих желио нек се дио Хрвата претвори у Србе, нека је и та свежа свежа са осталим народом што је ван царевине, а камо ли, кад их већ има, жељети да их нестане из Хрватске“.²²⁶

Део хрватских аутора (после Другог светског рата) кривио је Павлиновића за то што је проповедао клерикалне и националистичке или чак шовинистичке паролe, те је изазвао код Срба обрнуту реакцију, што је битно утицало на развој српске идеје и довело до касније поделе. Сарајевски историчар Раде Петровић у својој опширној студији посвећеној националној идеји у Далмацији представља стајалиште да је развој српске свести и националне идеје био у одређеном смислу одговор на изазов са хрватске стране.²²⁷ Постоје мишљења да је српска реакција уследила након формулисања и објављивања његовог програма 1869. године – „Hrvatska misao“, који се темељио на историјско-државном праву и садржао правила будуће хрватске политике.²²⁸

Павлиновићев политички преокрет оштро је критиковала целокупна српска јавност у Далмацији. Нарочито је велику буру изазвала његова књига *Hrvatski razgovori*. Један од првих који је реаговао био је дон Јаков Групковић, питавши га писаном речју: „*Zar si tako mislio, Don Mijo, donle dokle su te tvoji katolihrvati po Splietu, Šibeniku i Zadru jajim mackali i gnjielem limuninam šiškali, srbski pravoslavci te svojim prsima zaklanjali*“.²²⁹ Слично је мислио и Лука Зоре пишући у дубровачком листу *Slovinac* о Павлиновићу и његовим *Razgovorima* да су довели до далекосежних политичких и културних последица по јединство Срба и Хрвата у Далмацији.

Не треба заборавити још једну важну чињеницу слабљења јединства Народне странке. У седмој деценији 19. века није било довољно образованих и просветљених младих нараштаја који би се активно укључили, нити у ближој будућности водили страначку политику. Свештенство је чинило веома бројну и свакако најјачу и

²²⁵ Л. Бакотић, *Срби у Далмацији*, Београд 2002, стр. 65.

²²⁶ Исто.

²²⁷ А. Cetnarowicz, *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 159.

²²⁸ Исто, str. 254.

²²⁹ *Dr. Paštoviću vrhu Srbstvohrvatsva*, str. 6–7. Пишући даље о Павлиновићу, Групковић је нагласио да је чак разговарао са једним његовим земљаком др Мариновићем, који му је говорио о пореклу поменутога, „да му је дјед, праједли бјеше Православац! Да тај бјежећ од турског ханцара сакри се негдје у некакву трулу букву гори више Приморских стиена те тако спасив се, у вилинском Приморју се настанио. А сад ти види нашег дон Миће како ти он у својим гласовитим Разговорима дипли и како свом србству по срцу желуде пече, одкад га по долами нечим црљеним замрачише и тако у Хрватској некаквим превозом оградише!!! О аuri sacra fames quid non mortalia pectora cogis – О новци, новци, ко се моћи вашој одупријети може“ (Исто, стр. 15).

најутицајнију струју. Због тога је оно и могло наметнути своје мишљење и извршити најјачи притисак, као што се то десило, на пример, у Љубишином случају или у случају наметања нове уредничке политике *Narodnog lista*. Стога није ни било никакво чудо што су управо ти католички клерикалци, вишеструко бројнији од православних али и осталих либералних народњака попут М. Клаића, Н. Нодила, Л. Монтија и др., седамдесетих година 19. века успели да преузму главно кормило странке и окрену је ка новом, изричито великохрватском курсу.

Л. Томановић тврди да се поред политичке, под притиском аустријске власти десила и промена културне политике Народне странке, која је у наредним деценијама била један од главних камена српско-хрватског спотицања у Далмацији. Јединствена поменута странка шездесетих година 19. века је лепо напредовала, а *Il Nazionale* је симпатично писао о Србији и Црни Гори, што се никако није допадало Бечу „*на је нашао агента, који ће у своју руку прикупити већину акција Народне странке и сазвати скупштину акционара, која ће измјенити програм органу Народне странке. По том новом 'Ил Назионале' прозвао се Народни лист и прогласио да је Далмација хрватска 'а што није Хрват то је дошљак'.* То се збило 1871.“²³⁰ Тако је Павлиновић за далматинске Србе „од Павла постао Савле“.²³¹

Политичар и књижевник, Будванин Стефан Митров Љубиша, имао је истакнуту улогу у развоју модерног српства у Далмацији. Након Петрановићевог повлачења из политичког живота преузима улогу водеће личности далматинских Срба уопште.²³² Политичким радом убрзо је стекао популарност и био је веома цењен како у Задру тако и у Бечу. Још на почетку Народног препорода 1861. године заједно са епископом Кнежевићем подржавао је у Рајхсрату и Далматинском сабору сједињење Далмације са Хрватском и Славонијом, те увођење народног језика у уреду и школе. Године 1870. у име Бога и Св. Димитрија је поднео заклетву да ће као председник Сабора бранити државно право Тројединце, којој Далмација припада према историјском и природном праву.²³³

²³⁰ Л. Томановић, „Из писама умрлих и заслужних Срба, Сава Бјелановић“, *Нови живот*, Београд 1926. св. 1, стр. 2.

²³¹ Архив Србије, Заоставштина Стевана Роце, бр. 406, „*Don Miho Pavlinović od Pavla postao Saul*“, стр. 11.

²³² Посланик у Царевинском већу (изузев 1864–1866. год. када је био архимандрит манастира Крке Јеротеј Ковачевић), али и једно време председник Далматинског сабора и Земаљског одбора (R. Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, str. 293).

²³³ J. Vrandečić, *Dalmatinski autonomistički pokret u 20. stoljeću*, str. 239.

Међутим, у таквим околностима уследила је реакција аустријских власти. Наиме, улога тадашњег далматинског намесника Гаврила Родића, текелијанца и Љубишиног пријатеља, била је несумњиво да Народну странку, која је победила на изборима 1870. године, као што је претходно аутономашку, приволи Бечу чинећи јој разне уступке.²³⁴ Због такве политике власти и не желећи да иде у конфронтацију са Бечом, те под намесниковим утицајем да се у Далмацији створи странка одана двору, Љубиша је пристао да 1873. године учествује у „бечкој петорици“ и створи „земљаштво“, које је добило име по страначком органу *Земљак*.²³⁵ Против таквог поступка у Народној странци се дигла велика бура незадовољства и то посебно код Љубишиних сународника, како Бокела тако и осталих приморских Срба. Ипак, највећи противници са посве другачијим циљевима били су католички клерикалци. Помислили су како би тобоже Љубиша и Родић, пошто су оба Србина православне вере, могли деловати заједно у циљу учвршћивања православља на Приморју. На крају, тим противљењима и атацима својих страначких колега, подлегао је 1876. године када му је поништен саборски мандат.²³⁶ Убрзо након тог догађаја, Љубиша је повукао конкретне потезе у виду јачања својих позиција међу Србима на Приморју – отишао је на састанак православног свештенства у Котору и прогласио се за заштитника православне вере.²³⁷

Важно је напоменути и то да је у време „земљаштва“ први пут српска национална идеја била директно употребљена у политичким сукобима унутар Народне странке. Наиме, Љубиша је народњаке Хрвате оптуживао да га прогоне због његове националне припадности. Истовремено је почео истицати засебно српство утемељено на православљу

²³⁴ Љ. Јовановић, „Сава Бјелановић и Српство на Приморју“, *Дело*, бр. 15, 1897, стр. 106.

²³⁵ Иступивши из Народне странке, „бечка петорица“ основала су Народно-сељачку странку којој је пришло још тројица тројица народњачких саборских заступника. Према томе, Народна странка је 1873. год. остала са свега 18 заступника у Далматинском сабору (I. Perić, *Dalmatinski sabor*, Zadar 1978, str. 63).

²³⁶ Главни разлог Љубишином компромису с владом треба тражити у његовој необичној хладној, логичној и необично практичној глави у којој није било места за Милетићево идеалисање! С друге стране, треба увидети резултате које је својевремено успео да постигне у односу на оне који су му преотели политичку позицију према Бечу. Љубиша је за време своје каријере успео да задобије многе концесије за народ и то за владавине аутономаша. Најважнија тековина била је далматинска железница, којој је недостајало само да пређе Велебит, што је тада било скоро и немогуће због дотадашњих техничких могућности (Љ. Јовановић, „Сава Бјелановић и Српство на Приморју“, *Дело*, бр. 15, 1897, стр. 107). Такође, како је време одмицало, за све време аустријске владавине железничка веза са Ликом се није остварила.

²³⁷ Наиме, био је оштро нападнут од хрватских клерикалаца за корупцију у железничкој афери који су му већином гласова укинули заступнички мандат (J. Vrandečić, *Dalmatinski autonomistički pokret u 20. stoljeću*, str. 239).

као и противљење сједињењу Далмације са Банском Хрватском.²³⁸ У смислу далматинске аутономије коју су далматински Срби седамдесетих година 19. века отворено пригрлили, тврдио је да се хрватско државно право не може протезати на целу Далмацију, која је у себе укључивала Боку и Дубровник. Тако је историјски смисао Народне странке у томе што је на том подручју помогла развијање хрватске и српске националне свести, иако се једно време говорило општим југословенским језиком и негирале се разлике између Хрвата и Срба. Њене су се југословенске идеје испољавале у више варијаната (славенство, словинство, далматинство, земљаштво), иако је свака од њих скривала посебно поимање општег југословенског народа и Далматинаца у њему. Такође, од тог времена аутономија у Далмацији, бар онај њихов део који је говорио италијанским језиком, све се више опредељује за италијанску народност.²³⁹

Како се касније показало, акција усмерена против поменутог Бувданина имала је далекосежне и доста неочекиване последице. Започела је, наиме, оштар сукоб између хрватских и српских политичара у Далмацији, који је довео до трајне поделе у крилу Народне странке.²⁴⁰

Покушаји либералног хрватског народњака Михе Клаића да се превазиђу све већи национални проблеми у Далмацији током седамдесетих година 19. века у већини случајева били су неуспешни. Тако је на пример након избора 1876. године хтео ублажити српско-хрватске спорове наглашавајући у саборском говору да у Далмацији не постоје две народности: српска и хрватска, јер су то „*dva plemena jedne te iste narodnosti, koje čeka ista slavna budućnost na temelju slobode*“, остали су такође без значајнијег одзива.²⁴¹

Наиме, још када се у Далматинском сабору конституисао Клуб народњака 1873. године, настао је програм у седам тачака, у којем се поред старих захтевања у четвртој тачки Србима даје пуна равноправност. Пошто то готово ни у најмањој мери није било

²³⁸ N. Stančić, „Srbi i srpsko-hrvatski odnosi u Dalmaciji u vrijeme narodnog preporoda 1860–1880“, str. 617.

²³⁹ I. Božić, S. Ćirković, M. Ekmečić, V. Dediđer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1973, str. 270.

²⁴⁰ Увод је био Клаићев наступ и расправа о прорачуну у Царевинском већу децембра 1875. године Оптужио је чланове конзорције железница у Далмацији, првенствено Бајамонтија и Љубишу, за финансијске малверзације. Ипак, оштрица напада која је уследила ускоро преко *Narodnog lista* била је усмерена првенствено на Љубишу који је оптуживан да је препуштајући концесију бечкој компанији имао на уму првенствено материјалну корист, што се коси са достојанством заступника. Следећи корак напада припао је Павлиновићу који је оптужио поменутог, да је у Царевинском већу у време избора представника за аустроугарску делегацију преко интрига обезбедио сопствени избор (А. Cetnarowicz, *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 211–212).

²⁴¹ V. Kisić, „Listajući stare godišnjake ...“, str. 106.

испоштовано, незадовољство Срба северне Далмације политиком Народне странке и нападима преко *Narodnog lista* све је више расло. Кулминирало је пред парламентарне изборе исте године, када се постављало питање кандидата за народног посланика за Бечки парламент. У изборном котару Задар–Паг–Раб–Бенковац–Обровац–Кистање одлучивали су гласови српских бирача који су били у апсолутној већини, нарочито гласови Обровачке и Кистањске општине.

Обровачки Срби на челу са општинским начелником Владимиром Симићем и у договору са кистањским Србима код којих је највећи утицај имао архимандрит Јеротеј Ковачевић, условили су тадашњу кандидатуру кандидату Народне странке М. Клаићу. Тражили су од њега, као једног од власника *Narodnog lista* и шефа странке, да спречи даље нападе на Србе преко овог гласила. Пошто је глас Срба из поменутих општина био одлучујући на изборима, и у противном би победио аутономашки кандидат, Клаић се одазвао њиховом позиву. Написао је писмо В. Симићу и изјавио:

*„Ви знате добро, да сам и сам Србин, поријеклом из Захумља, као што сте и ви сви у Буковици, те је сувишно да вам шта више разлажем о мојим српским осећањима /.../ Што се тиче оних појединих увриједа нанесених српској народности у N. Listu, ја вас свечано уверавам, да одсада не ће више никада бити напечатано у Narodnom Listu што би могло увриједити Србе. А моје ће особито старање бити, да ви не будете имали повода жалити се на писање онога листа. При томе особито ћете ме обавезати, ако ме упозорите сваки пут, кад нађете какво мјесто у листу, које није по вољи Србима. У осталом знајте још и то, да Павлиновића више нема овдје.“*²⁴²

После Клаићеве гаранције и интервенције у *Narodnom listu*, буковички Срби дадоше му свој глас помоћу којег и беше изабран за посланика. Међутим, његов мандат није верификован због процедуралних неправилности. После кратке паузе напади на Србе били су обновљени. Нарочито је на велико незадовољство наишао чланак „Тajни i neiskusni šarugi“²⁴³, у ком можемо прочитати да „и *hrvatskoj zemlji Srbin šta da traži*“, што је значило да се српском народу оспорава право на национални опстанак.²⁴⁴ Иако су Срби добро познавали Клаића, знали су, да не може много да учини јер је главну реч у Народној странци ипак водио Павлиновић.

Обнављањем напада, буковички Срби одлучише да се више неће задовољавати празним обећањима пред изборе. Тако су у октобру 1873. године у манастиру Крка одржали састанак Срба Северне Далмације под председништвом архимандрита Ј. Ковачевића. Међу позванима били су и тадашњи задарски професори Вујновић и Милаш, који су заговарали тврђу струју у одбрани српских интереса на Приморју. Сматрали су да Срби треба да истакну свог кандидата на предстојећим пролећним изборима. Другу струју коју су чинили Владимир Десница и Владимир Симић била је за поновни споразум са Клаићем, али под одређеним условима. На крају је ипак

²⁴² Н. Милаш, *Успомене из првих година српског политичког живота на приморју*, стр. 8.

²⁴³ К. Milutinović, *Vojvodina i Dalmacija 1760–1914*, стр. 229.

²⁴⁴ Н. Милаш, *Н. д.*, стр. 10.

превагу однела друга струја па је одлучено да се састави одбор од једанаест угледнијих Срба, којима је поверено да воде разговоре са Народном странком о даљој сарадњи, наравно под одређеним условима.

Кад су у јануару следеће године били расписани нови накнадни избори, Клаић се обратио буковичким српским гласачима да му подаре гласове. Одбор једанаесторице је саставио и упутио писмо Клаићу у коме му је рекао да ће гласати за њега под следећим условима:

„1. Да опоречете јавно и прије избора кроз Narodni List увриједи нанесене Србима у Далмацији, признавајући их равноправним у имену, језику и слову са Хрватима, и пазећи у будуће да се не би покراо у онај лист какав уврједљиви чланак против ма кога од ова два живља у Далмацији, који морају сачињавати одређену цјелину.

2. Да удаљите на вријеме клерикалце са уредништва Narodnog Lista и да буде изабран за уредника човјек независан и слободоуман, како би се са тијем начином умирили узрујани духови.

3. Да се заузмете да буду уведена ћирилска писмена у све јавне учионе, ради узајамности свеславенске, као обавезна наука“.²⁴⁵

На услове поменутог одбора Клаић је одговорио 23. фебруара исте године писмом, у којем уосталом каже да за њега нема разлике између Хрвата и Србина, да су они исти и равноправни народи, те да ће се увек залагати за њихову слогу. Тај одговор изазвао је подељена мишљења међу једанаесторицом. У Милашевим успоменама не спомињу се поименце који су чланови једанаесторице били против прихватања договора са Клаићем, али можемо да претпоставимо да су то били Милаш и Вујновић који су представљали тврђу струју у одбору. Ипак, захваљајујући залагању Владимира Симића, Владимира и Данила Деснице и других истакнутих првака, Буковица је на накнадним изборима (10. марта 1874) поново са великом већином гласала за Миха Клаића и знатно допринела његовом избору за посланика Аустријског парламента.²⁴⁶

Поменута победа биће последња заједничка народњачка победа након које су уследили нови сукоби, који су још више заоштрили већ уздрмане међунационалне односе. Нова политичка реалност била је неизбежна, распад Народне странке по националном принципу на хрватски и српски део.

Јачање католичког клерикализма у Далмацији природно је проузроковало реакцију и јачање православног клерикализма. Милаш сам признаје да је у младости имао искључиво научне амбиције, али да су га други увукли у политику кад је дошао у Задар. То се посебно односи на његовог пријатеља и сарадника у задарској богословији проф. Љубомира Вујновића, који је био још ватренијег темперамента. На политичку сцену је иступио са једном анонимном полемичком брошуром *К питању српско-хрватском у Далмацији* чије ауторство му приписују Сава Бјелановић у књизи *Дон Михо на бранику* и Милаш у својим *Успоменама*. У тој брошури Вујновић оштро

²⁴⁵ Исто, стр. 12.

²⁴⁶ К. Milutinović, *N. d.*, стр. 230.

критикује десну струју Народне странке због њене изразито клерикалне оријентације која штети даљем развоју народне борбе у Далмацији. Критикује њену опортунистичку политику после победе 1870. године над аутономашима за Далматински сабор. Затим тврди да неки „саборски прваци застрањују и у извањским (наспрам владе) и у унутрашњим (наспрам народних потреба) питањима народне политике, и тијем заводе готову сву саборску већину на фалични пут“.²⁴⁷ Ову политичку брошуру је подржао велики део Срба у Приморју. Према Милашу била је објективна и прожета чистим ставом према словенској мисли са жељом да Народну странку скрене са странпутице. С друге стране, наишла је на жестоке нападе од стране *Narodnog lista*, што је наравно изазвало Србе на њихово даље и одлучније политичко деловање.

После Божића 1875. године одржан је састанак српских првака на коме је одлучено да се одштампа и пошаље позив свим Србима у Далмацији и Боки ради уједињења и заједничког политичког деловања у име српских интереса. Уосталом, у том позиву пише:

*„Нама Србима тлачи се сада од стране Хрвата народност наша, нијече нам се име и биће и руже наше најсветије установе. Ради тога ми доље потписани налазимо за свету дужност да подигнемо глас свој /.../ Нијечу нам име народно, казујући да смо ми 'допузи' у ову земљу и да 'морамо или душе у се, или ће с нама у Добручу или под Видин' /.../ Треба да сви пред очима имамо, да је сада доба, кад је аустријска држава измјенила онај стари систем, и да су нам државним уставом гарантована народна права. – На позиву су овом потписани: В. Симић, оброчачки начелник, В. Десница, А. Кнежевић, М. Урукало, Г. Јарић, С. Калинић, П. Самарцић, Ј. Олујић, М. Кнежевић, Ђ. Радуловић, Н. Олујић, Н. Угрица, Д. Десница, Т. Мацура, Н. Павасовић, Л. Кундајица, Љ. Вујновић и Н. Милаш.“*²⁴⁸

Из свих крајева Боке и Далмације одазваше се Срби овом позиву. Тада се истакла мисао о потреби оснивања засебног српског органа, али се она тада још није могла реализовати. Српска омладина, а међу њима нарочито студент Бечког универзитета Сава Бјелановић, почела се интересовати за поменути идеју.

Такође, једномесечна посета цара Фрање Јосифа 1875. године у тренуцима када је јужнословенска идеја све више назадовала додатно је подгрејала усијано далматинско подневље. Том приликом посетио је и бројна места близу границе са БиХ. Примао је делегације херцеговачких католика, примао петиције, давао разна обећања босанским фрањевцима и сл., што је указивало на то да владар жели да постагне хрватске експазионистичке циљеве ка поменутој регији.²⁴⁹

Такође, важно је поменути да је претходно посетио бројна севернодалматинска места у којима су Срби чинили знатан број или већину становништва, почевши од Задра, а закључно са Дрнишем. У граду Светог Доната, поред осталих, поменутог Хабзбурга

²⁴⁷ Н. Милаш, *Н. д.*, стр. 15.

²⁴⁸ Исто, стр. 19.

²⁴⁹ А. Cetnarowicz, *Narodni preporod u Dalmaciji*, стр. 220.

свечано су дочекали С. М. Љубиша, као председник Далматинског сабора, и православни еп. С. Кнежевић. Затим је посетио бројна места у Равним Котарима и Буковици, где су га успутно поздрављали сељаци. Лепо је био дочекан, посебно у Биљанама, Бенковцу, Карину, Обровцу, Смилчићу, Скрадину, Кистањама, Книну, Врлици, Шибенику итд. У свим местима бечки господар посећивао је поред католичких и православне цркве, упознајући се на тај начин са верском и културном разноликошћу своје најјужније покрајине.²⁵⁰

Током 1875/76. године почело је интензивније одржавање састанака на којима су се окупљали приморски Срби. Иницијатори тих састанака били су Јб. Вујновић и др Л. Томановић, који су се почели активније залагати за оснивање српске странке у Приморју. У тој својој акцији позвали су и Милаша да им се активније придружи, на шта и пристаје. Оваква активност приморских Срба изазвала је наравно даље нападе хрватских листова, међу којима је предњачио *Narodni list*. Уз те нападе пристао је тада и Јован Сундечић па је преко једног чланка у поменутом листу директно напао двојицу задарских професора, Вујновића и Милаша, како они подривају српско-хрватску слогу у Далмацији и како им је циљ да оснују црквено-српску странку. Уз Сундечића су поред Хрвата били стали и неки ретки приморски Срби. Како Милаш сам каже у својој *Аутобиографији*: „Противу ове слоге ја нијесам никада био, него сам устајао противу оних далматинских Хрвата, који су порицали Србима у Далмацији њихову националну индивидуалност“. У одбрану те своје мисли Милаш је у то време писао у цетињском *Гласу Црногораца* и новосадској *Застави*.²⁵¹

У свом чланку „Црквено-српска странка у Далмацији“ у *Застави* из фебруара 1877. године Милаш одговара Ј. Сундечићу и брани своје ставове пишући: „Није доста нама Србима у приморју, што сваког часа имамо одбијати нападаје разних непријатеља српског имена, него сад ево морамо да се бранимо и од једног тобож православног Србина, који нас криви с тога, што Срби у својој домовини хоћемо да будемо“.²⁵²

²⁵⁰ *Dalmacija 1807-ih u svjetlu bečke politike i „Istočnog pitanja“* (ur. J. Vrandečić i M. Trogrlić), Zadar 2007, str. 44–48.

²⁵¹ Н. Милаш, *Аутобиографија*, стр. 46.

²⁵² „О црквено-српској странци и Далмацији ми Срби свечано изјављујемо, да нисмо никада ни помислили, због најпростијег разлога, што знамо, да је то највећа бесмислица, која се уобразити може. Ми од никога не кријемо да тежимо, да у народу нашем чисто српске осјећаје пробудимо, да се међу собом ујединимо, и да уједињени и свијестни себе, приволимо свакога, да нас иштије и да нам наше највише светиње – име и језик српски – не газе; шта више, ми пред целим свијетом очитујемо, да ћемо све силе наше употребити да у сваком Србину на приморју пробудимо чисто српску свијест, да се сви под једном заставом народном ујединимо, како би снажни били отпор дати свакоме, који би се усудио порицати нам нашу српску народност. А ако тај наш рад има да створи српски, у правом смислу, странку на приморју, нека буде и тако, – али да ми намеравамо створити некаку црквену – српску странку, то је мисао, која се само у

У полемици између *Narodnog lista* и *Zastave*, која је постајала све оштрија од пролећа 1879. године, извлачено је оружје великог калибра. Уредништво народњачког гласила није *Zastavi* могло опростити то што Милаша и особе са њим повезане назива „већим хрватским шовинистима него су у Загребу“. Према оцени *Zastave*, ти су људи толико збуњени да се „радују неуспеху Србије и Црне Горе“. Узвраћајући истом мером, народњачко гласило је тврдило, упркос далматинској реалности, да међу Хрватима и Србима надаље влада слога и само мала „шака ипер-Срба“, дописника *Zastave*, покушава је помутити. Хрвате и Србе сматра једним народом, као што сматра и то да ће, третирајући Далмацију „*po naravi i po povjesti dijelom Kraljevine Hrvatske*“, тежити остварењу целовитости тог краљевства.²⁵³

Пред крај осме деценије српско-хрватски односи у Далмацији били су на најнижем нивоу до тада. Заједничка дотадашња изборна сарадња није имала пуно изгледа јер су српски прваци осетили да је куцнуо последњи час за политичко осамостаљивање у циљу одбране националних интереса. За 1879. годину расписани су избори за Царевинско веће. Народњачки кандидат је поново био Михо Клаић, који поред харизматичног Павлиновића није био довољно јака личност у странци која би могла загарантовати далматинским Србима политичку и културну равноправност. Ипак, треба имати на уму и то да се Клаић у претходном периоду заузимао за молбе православне задарске конзисторије у Бечу, задужујући тиме православље у Далмацији. Стога је разумљиво што су српски бирачи у задарском залеђу имали поприлично дуго стрпљење и то током скоро целе осме деценије 19. века, подржавајући га на претходним изборима. Наиме, српски бенковачки бирачи нису имали шта да му пребаце поводом вере, али су почели иступати против њега зато што није одржао бројна обећања у циљу одбране њихова народна права како у Далмацији тако и у Бечу.²⁵⁴

Међутим, добро су знали да не могу сами истаћи свог кандидата који би победио Клаића у Задарском изборном котару. Зато одлучују да уђу у савез са тада, за разлику од недавне прошлости коректно настројеним аутономашима. Добивши гаранције 6. јуна исте године у Задру од аутономашких политичара да ће поштовати и залагати се за српски елемент у Далмацији, буковички Срби су у изборном котару Задар–Паг–Раг–Бенковац одлучили да откажу поверење народњаку Клаићу. Великом већином гласали су за

поетичкој глави попа Јове зачети могла, а која је међутим од нас, неизмјерно далека. Покрет наш српски изазван је тежњом да се ослободимо од притиска од стране и небраће наше, тежњом дакле о слободи“ („Црквено-српска странка у Далмацији“, *Zastava*, бр. 21, 5 (17) 2. 1877).

²⁵³ А. Cetnarowicz, *Narodni preporod u Dalmaciji*, стр. 234.

²⁵⁴ „Оставка бар. Родића“, *Српски лист*, бр. 4, 27 (8) 1. 1881.

аутономашког кандидата Густава Иванића (зета задарског градоначелника и аутономашког вође Николе Тригарија).²⁵⁵

Излазак дисциплинованих српских гласача уродио је плодом, направивши тако до тада највећи политички изборни преокрет о којем се причало на сваком кораку у Далмацији.²⁵⁶ У Народној читаоноци у Задру са нестрпљеном су се очекивали резултати гласања. „*Ali malo časaka poslije dogje vijest, da su Srbi glasali za Ivanicsa! Svi problijediše. Samo je Klaić slegnuo ramenima*”.²⁵⁷ Доживљавајући дубоко емотивно овај изборни пораз, тадашњи хрватски политичари назвали су га „Буковичко издајство“, и овај назив остао је у научним круговима до данас.²⁵⁸

Истовремено, у Книнском изборном котару и у свим осталим изборним котарима у Далмацији победили су кандидати Народне странке. Срби гласали за Ловру Монтија, либералног народњака који је победио на изборима, што у довољној мери доказује приврженост севернодалматинских Срба народњачкој оријентацији. Монти је био цењени политичар из Книна који је са тамошњим Србима живео и радио у најхармоничнијој слози, те стога они нису ни имали потребе попут буковичких и котарских саплеменика да чине такав политички иступ.

3.1.6. Матица далматинска

Међу словенским народима који су живели под Хабзбуршком монархијом у 19. веку покрет Матица имао је изузетно значајну историјску улогу, не код свих народа подједнако, али ипак ниједан народ матицу као историјски фактор није могао заобићи. У временима када је сваки поданик Царства са гледишта власти био *homo austriacus*, опасност губљења националног идентитета била је свакодневна. Најефикаснији

²⁵⁵ „Изјава др. а Густава Иванића /.../ Н. Н. госп. бирачима оброчачке и кистањске опћине“, *Глас Црногораца*, бр. 25, 7. 7. 1879.

²⁵⁶ „Гдје се год двојица састану ту се развије живахан говор о задњим изборима за царевинско вијеће, који ће постати по свој прилици, нека обртна тачка у нашем политичком животу“ („С Крке на Огњену Марију“, *Глас Црногораца*, бр. 28, 28. 7. 1879).

²⁵⁷ R. Belić, „Zadar u Narodnom preporodu“, str. 85.

²⁵⁸ Превагу у гласању су донели српски гласачи оброчачке и кистањске општине (Иванић 84, Клаић 71 глас), чиме је дефинитивно био изгубљен за народњаке мандат у Бенковачком Котару (J. Beroš, „Zadarsko pitanje“, *Zadarska revija*, br. 4, 1966, str. 300).

инструмент одбране од однарођавања била је култура на сопственом, словенском језику. Тако су словенске матице као културна друштва биле, заправо, штит од асимилације, ослонац националне резистенције.²⁵⁹

Српски народ, попут остале своје браће, био је дубоко свестан поменуте опасности. Тако је већ у Будиму као прва таквог типа међу Словенима 1826. године основана Матица српска. Недуго затим и Чеси су 1831. године основали своју матицу па и Хрвати, који су уз Илирску читаоницу (прва у Вараждину 1838) основали и Матицу илирску (1842).

Стварање матица значило је добити средишта за ширење народне свести просветном и другим акцијама на културном пољу, што се одразило и на културне догађаје који су се у Далмацији убитачно споро одвијали.²⁶⁰ Први Далматинац који је још знатно пре 1848. године био свестан значаја покретања друштва као што је Матица на Приморју био је већ тада познати борац за Народни препород Б. Петрановић. Искуство уредништва *Српско-далматинским магазином* (1836–1848) подарило му је свест и уверење о неопходности једне народне установе која би била у служби просветних и културних интереса Срба и Хрвата. Стога није претерано рећи да је поменути периодик био својеврсни претеча и припљавач пута будућој Матици далматинској.

Након свог посланичког боравка у Бечу и Кромјерижу Петрановић где се упознао са тадашњим народних и револуционарних гибањима одлучио је да обелодани свој највиши препородни задатак. *Zori dalmatinskoj* као и *Lipi slavonskoj* послао је чланак о оснивању Матице далматинске и њених циљева. Као примарни циљ наглашава да то мора бити „*Nasa sveta u poglavita sverha neka bude od sada prosvetljivanje dalmatinskoga puka*“ јер се неписмен човек не може служити слободама које су биле дате мартовским уставом у Монархији.²⁶¹

Други циљ био је да:

„*Narodnost nasa slavjanska nek nam bude drugo poduzetije. Dalmacia je zemlja slavjanska, radi česa i jezik narodni mora u njoj zadobiti svoje dostojanstvo, koje mu pristoji po pravici*“.

„*Vlada pak nije u stanju zadovoljit svakoj nasoj potrebi. Valja da ju je i mi sa nase strane podupremo. Iz tog razloga mislio sam od poodavna kako bi se i kod nas utverdilo jedno druxtvo, koje bi ta puk i narodnost nasu blagoserdno radilo i nastojalo – Kada druge slavjanske derxave, pače jos i pojedini gradovi (Terst, Gorica, Ljubljana itd.) imaju ovaka druxtiva, zasto da tolika pusta Dalmacia bude bez njega?*“.

²⁵⁹ Б. Ковачек, „Словенске матице као стожери националних култура“, *Летопис Матице српске*, Нови Сад 1992, св. 1–2, стр. 137.

²⁶⁰ Ј. Ravlić, *Matica dalmatinska u podizanju narodne svijesti*, Zadar 1972, стр. 179.

²⁶¹ Исто.

У циљу оснивања поменутог друштва, замолио је сву словенску браћу у Монархији да помогну оснивање једног таквог друштва које би радило на словенским интересима у Далмацији. „*Njeka bratja i Веџи pristase odmag dragovoljno i sabrase do danas preko 300 for. u srebru, doџim bratja Џеси ponudjen od rodoljubne Lipe skupljau marljivo prineske*“. Обраћа се и Анти Кузманићу у Задру, којег саветује: „*Eto ti brate! osnove davno xudjenoj Matici dalmatinskoj. Sada nastoj, da sto sam ja zaџeo u Веџи, ti tamo srecno doversis*“. Даље, каже да се окупе „*domorodci*“ те да сачине правилник новог друштва.²⁶² Као помоћ у томе шаље им „*Postave slovenskog druxtva u Ljubljani*“. Такође, наглашава да никако у целокупној акцији не треба заборавити да се позове „*svestenstvo i mladex na kojoj opoџiva sva nada, sva buduchnost nasa*“.²⁶³ Своје писмо Петрановић завршава речима да ће сакупљати новац за будућу Матицу, те поздравља постављење управитеља бана Јелачића за Ријеку и Далмацију. Између осталих, о таквој значајној делатности извештавао је и *Напредак*.²⁶⁴

Ипак, најплодноснију сарадњу Петрановић је успео да реализује са Чесима. О томе сведочи чланак у *Народним новинама* од 23. новембра 1848. године у којем се позивају чешки родољуби да помогну браћи у Далмацији при оснивању Матице далматинске, јер су већ имали великог успеха у раду Матице чешке.²⁶⁵ Како је писало у чешким *Narodni novini*, молба је имала одјека, али нам није познато колико је новца било сакупљено у ту сврху.²⁶⁶ Са истом намером након само три дана, обратио се и Словенцима преко словенског друштва у Љубљани.

Политичке околности нису ишле на руку Петрановићу тако да своју племениту намеру није успео да оствари. Ипак, у целокупној акцији је „*скупио од Славенске браће: Хорвата и Чеха 771 фор. и 22 кр. у име Матице Далматинске, која би се у Далмацији, по*

²⁶² Анте Кузманић је дао предлог да је боље да се друштво зове „*Slavjansko-dalmatinska lipa*“.

²⁶³ В. Petranović, „*Pismo g. Anti Kuzmanichu Ured. Zore Dalmatinske*“.

²⁶⁴ „*Божидар Петрановић који је сад посланик далматински на сабору Аустријском, оглашује да је наумио завести у Далмацији Матицу Далматинску, завод који ће се бринити о развитки душевном онога нашег народа. На тај секонач светли Бан и многи други родољуби у Бечу већ лепе прилоге учинили /.../. Међутим морамо овом приликом нашим Далматинцима још коју рећи.*

Трзај те се браћо из дремежа тог убитачног; прионите и ви једанпут за своју и обиту ствар радити; дјелајет док свјета имате и недопуштајте да нам браћа од уста своји морају окидати у оваквој невољи, те вама пут спасенија крчити, вама, који се са животом овако не борите као ми овамо“ („Далмациа 12.12“, *Напредак*, бр. 12, 1848).

²⁶⁵ Ј. Ravlić, *Matica dalmatinska и podizanju narodne svijesti*, str. 183.

²⁶⁶ У опширном чланку у наведеном листу позивају се чешки родољуби да помогну оснивање Матице далматинске, тог првог културно-просветног и књижевног друштва у Далмацији, које би међу далматинским пуком требало да запали први препородни зрак, као што је недавно учинила Матица чешка у свом народу (М. Diklić, „*Matica dalmatinska od osnutka do ujedinjenja sa Maticom hrvatskom (1862.–1912.) povodom 140. obljetnice utemeljenja 190. obljetnice ujedinjenja*“, *Zadarska smotra*, br. 1–3, 2002, 1966str. 141).

начину подобниј књижевни завода, основати имала“.²⁶⁷ Наиме, револуција је октобра 1848. године избила и у самом Бечу. Аустријске власти су реаговале тако што су парламент пребациле у Кромјериж (Моравска). Упркос свему, Петрановић је и даље неуморно радио и купио доприносе за оснивање новог друштва, што нам довољно говори колико је био заокупљен покретањем Матице у Далмацији.²⁶⁸

За 1848. годину и развијање мисли о покретању поменутог друштва важна је још једна чињеница. Те године у Задру је средином априла боравио Гарашанинов емисар Матија Бан, који је на разговорима окупљао локалну народњачку елиту. Долазак београдског Дубровчанина је, између осталог, послужио и као скуп за конкретније разговоре о народности и развијање идеје о покретању поменутог друштва.²⁶⁹

Важно је нагласити да је Петрановић хтео да заведе Матицу, ако не у Задру као главном граду покрајине, онда барем у „*ма којем поглавитијем мјесту Далмације*“. На жалост, како је време пролазило, све се више увиђало да за покретање друштва има све мање наде. Главни разлог су биле строге аустријске власти које су успеле да стану на крај готово свим револуционарним хтећима својих поданика. С друге стране, препрека оснивања су били и неки католици у Далмацији, што нас доводи до два важна закључка. Први да је већи део Далматинаца, нарочито католичке вере, био однорођен те није могао разумети визију знаменитог Шибенчанина „*а то ради одвећ велике хладности на ово иначе прекорисно предузеће од стране браће наше западне*“, а други је политички опортунизам истих према тадашњој аустријској власти.²⁷⁰

Увиђајући да је неповољно време за друштвено покретање, Петрановић је на крају одлучио да сав прикупљени новац подари Матици илирској у Загребу. Заузврат је тражио да знаменито загребачко друштво шаље одређен број књига преко Велебита. На тај договор осврнуо се и *Србски дневник* који је пријатељски загребачко друштво саветовао да буде посебно обазриво при слању књига у Далмацију. Наиме, књиге је требало послати на праву адресу како би могле бити коришћене у циљу понарођивања. Преко *Србског*

²⁶⁷ „Далмациа, Из Задара 19. Дек.“, *Србски дневник*, бр. 3, 1854.

²⁶⁸ J. Biankini, „Dr. Božidar Petranović i osnutak Matice dalmatinske“, *Jubilarni broj „Narodnog lista 1912. god.“*, Zadar 1912, str. 30.

²⁶⁹ Ипак, поред поменутог главна тачка политичког програма који је Бан заступао у Далмацији био је захтев за сједињење Далмације са Хрватском и сл. (I. Tartalja, „Рађање идеје о Матици далматинској“, *Zadarska revija*, br. 4, 1961, str. 465–469).

²⁷⁰ „Далмациа, Из Задра 19. Дек.“, *Србски дневник*, бр. 3, 1854.

дневника је лист *Neven*, орган тог загребачког друштва, позван да се укључи у целу акцију.²⁷¹

Из списка Матице далматинске не знамо где се налазила поменути прикупљена свота новца све до 1853. године. Неки подаци говоре да је она била код Божидаревог млађег брата, протосинђела Герасима, тада професора у Задру,²⁷² на основу чега можемо закључити да су чувена браћа сарађивала и заједнички бринулао поменутог друштва.

Исте године, Б. Петрановић је понудио „*да се новци Матице далматинске здруже са главницом Матице илирске*“, док год не би ступила у живот. На седници Матице илирске понуда је била прихваћена уз услов да Матици далматинској, када буде основана новац буде враћен без камате. У међувремену постојећа Матица штампала би и дела далматинских писаца. Петрановић је пристао на услове, а новац је управи загребачке Матице послао његов млађи брат Герасим. У листу од 9. августа 1853. године, који је управа Матице илирске дала као потврду за примање новца и назначила Г. Петрановића, такође се каже да Матица у Загребу има сходно договору издавати књижице, те моли „*Gerasima Petranovića, da bi u dogovoru sa svojim bratom Božidarom naznačio što prije 'gospodi knjižice i zavode u Dalmaciji', kojima će pripadati pravo, da takove knjige primaju. To da je ravnateljstvu Matice ilirske vrlo nužno, da može što točnije urediti otpremanju knjiga*“.²⁷³

Истовремено са радом на покретању Матице, Петрановић је важан посао обавио и 1849. године када се по одлуци министарства почео израђивати „*pravoslovni u državni nazovnik u svim slavenskim narječjima*“. Заједно са Димитријем Деметром (који је у том послу у септембру заменио Ивана Мажуранића), Вуком Карацићем и Стјепаном Царом био је позван у Беч да уреди српско-хрватски део тог закона.²⁷⁴ Такође, важно је

²⁷¹ „Чујем, да се Матица (Илирска) зато обећала у име интереса давати по неколико комада од свију књига што буде о свом трошку издавала; шта више да је већ на тај конач и нешто своји књига послала. Добро би Матица урадила да путем новина или кроз 'Невен' као свој орган на знање да Далматинцима које књиге и које их шаље. Тим би се та цијел, докучила, да би се Матици јавити могло, ако је и гдје је потребито и коме заводу, да се књиге шаљу; јер бо неби желели, да се тамо шаљу књиге гдје неће нико ни завирити у њи. Распошиљање у то име 'Невена' врло би корисно било. Ми се дакле надамо да ће Матица Загребачка овом праведном искању радо одговорити“ („Из Далмације 22 Јунија“, Србски дневник, бр. 52, 1857).

²⁷² P. Karlić, *N. d.*, str. 15.

²⁷³ Isto, стр. 16.

²⁷⁴ У исто време Миклошић, Доленц и Цигале уређивали су словеначки део назовника (P. Karlić, *Matica dalmatinska*, Zadar 1907. str. 11).

напоменути да је Г. Петрановић је 1869. године проглашен за почасног члана Матице далматинске.

Један од највећих доприноса у борби за понарођивање Далмације дао је управо Божидар Петрановић и то на културно-просветном пољу оснивањем једног непроцењивог друштва, какво је Матица далматинска.²⁷⁵ Не треба занемарити ни политичку каријеру, коју смо претходно изнели, али ипак треба имати у виду да су аустријске власти, након давања уставних реформи, према људима који су се до тада борили за народне ствари биле веома неповерљиве. Због тога поменути надасве познати и истакнути народњак у минулом периоду радећи као члан задарског Судског већа никако није могао напредовати у служби.²⁷⁶ Увиђајући тако тешку ситуацију по своју каријеру, препородну делатност са политичког поља готово у целости пребацује на културно поље.

По давању уставних слобода Петрановић је осетио прави тренутак за ступање у акцију. Заједно са дон Иваном Берчићем и проф. дон Иваном Даниловим израђује друштвена правила која шаље 5. августа 1861. године на потврду цару у Беч. Затим је и „ђунта“ (далматинска влада) одобрила друштвени статут, али се тада јавила оправдана бојазан да се Матица неће покренути јер нема довољно новчаних средстава. Такође, поменуто владајуће тело позвало је службеним путем Петрановића, Пулића, Николајевића, Ивана Данила, Николу Мату Градића, Сундечића, професоре Верчића, Бајчевића, Валентића, Ивчевића, Андрију Ставића и Стевана Ивчевића „*да сачине одбор за пресуђивање књига, за које је наша ђунта обрекла награду давати, па онда и за досуђивање исте награде*“. Ипак, у својим декретима попустила је у питању народног језика који је то новоосновано друштво желело користити. „Ђунта“ је тај језик назвала „*југославенским, тумачећи да га назива славо-далматинским, који је сродан србском, управо истоветан (речи су ђунтине), јер га је тако сабор далматински назвао*“.²⁷⁷

Прву скупштину овог друштва, која је одржана 15. јула, свечано је отворио намесника Лазар Мамула. Том приликом „*/.../ изговорио је Божидар Петрановић красну беседу и позвао скупљене на уписивање за чланове далматинске матице. Тај дан се*

²⁷⁵ Б. Петрановић је био веома популарна личност како у Далмацији тако и ван ње. Написао је и неколико књижевних радова, који су му подигли глас у народу и знатно допринели слави његовог имена. Многа страна друштва су га бирала за свог члана: Друштво за историју и старине из Мекленбурга, а научно друштво „El Clark“ (Исток) у Цариграду именовало га је за свог почасног председника („О народном препородитељу Дра. Божидару Петрановићу“, *Dubrovnik*, br. 12, 25. 3. 1937).

²⁷⁶ J. Vrandečić, *Dalmatinski autonomistički pokret u 20. stoljeću*, Zagreb 2002, str. 148.

²⁷⁷ „Троједна Краљевина, Из Задра“, *Србски дневник*, бр. 71, 1861.

уписао 52 члана приложивши сваки од њи 30 фор. а. вр²⁷⁸ На другој седници усвојен је и печат друштва.

Трећа редовна и оснивачка скупштина Матице далматинске одржана је 27. септембра исте године у присуству поменутог намесника и друге господе. Тог дана једногласно и на предлог Ј. Сундечића за првог друштвеног председника изабран је др Божидар Петрановић. За потпредседника у књижевном одбору изабран је др Ђуро Пулић, док је за економског председника већином гласова изабран проф. Иван Данило. У првом Матичином одбору беху изабрани у књижевни одсек: свештеник Мате Ивчевић, Стјепан Ивичевић, др Миховил Милковић, прота Ђорђе Николајевић, др Михо Клаић и свештеник Јован Сундечић. Такође, у економски одсек друштва ушли су: Гавро Глишић, Крсто Медовић, др Фрањо Накић, др Јосип Паштровић, Марко Видовић и др Винко Витезић.²⁷⁹ У правилнику се истиче да је Матица далматинска чисто књижевно друштво. Такав карактер задржава и по новим правилима донешеним 1907. године, само што се поменутом друштву додаје шири рад на пучком просвећивању путем пучких књижница, пропагандом књига и одржавањем предавања.²⁸⁰

На првој радној седници 3. августа 1862. године под председавањем др Пулића закључено је да се што пре именују Матичини повереници по градовима и селима, који су најчешће били свештеници и учитељи, као и остали родољуби.²⁸¹ Тако је у Сењу изабран Никола Градић, Сигура у Карловацу, Мирослав Дражић у Загребу, Паја Чавловић у Вараждину, Винко Милић у Ђакову, Лука Ботић у Осијеку, Сима Љубић и Петар Прерадовић у Темишвару и Ђока Поповић у Новом Саду.²⁸² Прихваћено је да *Narodni list* буде гласило у којем ће се износити Матичин рад.²⁸³ Између осталог, на предлог председника одбора Пулића Петрановићу и Николајевићу је честитано на добијању одликовања „које приликом слављења хиљадугодишњице руске државе од руске владе получише“.²⁸⁴

²⁷⁸ Исто, бр. 73.

²⁷⁹ Друштвени благајник је био Тодор Јурковић, а почасни секретар Антун Шимонић (P. Karlić, *Matica dalmatinska*, str. 22–23).

²⁸⁰ V. Maštrović, „Glasnik matice dalmatinske u Zadru 1901–1904”, *Zadarska revija*, br. 1, 1952, str. 19.

²⁸¹ M. Diklić, „Matica dalmatinska od osnutka do ujedinjenja sa Maticom Hrvatskom (1862.–1912.)“, str. 144.

²⁸² „Троједна Краљевина“, *Србски дневник*, бр. 81, 1861.

²⁸³ Почасне дипломе за чланове утемељитеље друштва биле су штампане у Карловцу у 300 примерака од којих 100 ћирилицом а остатак латиницом (M. Diklić, *N. d.*, str. 144).

²⁸⁴ „Троједна Краљевина“, *Србски дневник*, бр. 81, 1861.

Једна од првих молби упућених Матици дошла је од епископа Кнежевић. Наиме, замолио је да му се штампају недељне и свечане проповеди, на шта му је одбор одговорио да ће исте прегледати и ако су вредне штампати.²⁸⁵

Прве друштвене седнице одржаване су у Улици Св. Димитрија, у приватној кући, која је била у власништву друштвеног благајника Тодора Јурковића. Као угледни српски трговац био је познат и по томе да је од самих почетака Народног препорода свесрдно помагао народњачку борбу за буђење народне свести у Задру.²⁸⁶ Наредне године, када се отворила Народна читаоница, одмах је постала редовно место Матичиних седница и састанака, почевши од 22. јануара.

Као посве народњачко друштво у том духу је водила своју културно-издавачку делатност. Ради просвећивања пучког становништва покренут је *Narodni koledar* под уредништвом Ј. Сундечића. Излазио је почевши од 1863. године па наредних тридесет и осам година.²⁸⁷ Пошто је по садржају (црквени календар обе вере, народне песме, забавни и општекорисни текстови) био намењен широким народним масама, брзо је стекао популарност. Неписмени су слушали од оних који су знали читати, тако да се може рећи да је велика већина народа пратила *Koledar*.²⁸⁸ Излажење овог првог Матичиног капиталног дела похвалили су бројни листови, те се јавио велики број родољуба који су га и новчано помогли.²⁸⁹

С обзиром на сврху постојања Матице далматинске, издавачка делатност била је усредсређена на пучке књиге, од којих су на челу: седам издања *Narodne pesmarice*, тридесет и осам годишта *Narodnog koledara* и пет свезака посебне колекције „Пушке

²⁸⁵ V. Maštrović, „Glasnik matice dalmatinske u Zadru 1901–1904“, str. 19.

²⁸⁶ Тодор Јурковић је био син Косте Јурковића, угледног трговца из Грачаца, где се Тодор и родио 1812. год. Након француске владавине Коста се са сином доселио у Задар и отворио трговину углавном народним рукотворинама. Пошто је трговина лепо напредовала, Тодор је купио три куће у Улици Св. Димитрија, од којих се у једној са почетком 20. века налазио „Хотел ал Вапорето“. Као трговац био је на гласу те је више година био потпредседник трговачке коморе, а за народног покрета у Далмацији мушки се борио за народна права. У његовој кући држали су се готово сви састанци кад се штогод радило у корист народа. Женио се три пута и имао је два сина и две ћерке. Старији син Коста био је судија, а млађи Душан судбени саветник. Т. Јурковић умро је у Задру 1877. године. (P. Karlić, *Matica dalmatinska*, str. 30).

²⁸⁷ На Матичиној седници 1. 11. 1862. год. одлучено је да *Narodni koledar* уређује Сундечић („Троједна Краљевина“, *Србски дневник*, бр. 103, 1862).

²⁸⁸ J. Ravlić, *Matica dalmatinska u podizanju narodne svijesti*, 199–200.

²⁸⁹ P. Karlić, *Matica dalmatinska*, str. 34.

knjižnice Matice dalmatinske“. Деведесетих година 19. века јача утицај млађих књижевника, који желе и издања која могу задовољити потребе школованих читатеља.²⁹⁰

Сундечић је имао важну улогу у самом настајању Матице далматинске. Поред тога што је био један од њених утемељивача, члан одбора и уредник *Народног коледара*, на његов предлог отворена је и библиотека. Притом су „јавним путем позвати сви славенски књижевници, да своја дела матици на дар шаљу“.²⁹¹ Као што је подржао покретање Матице у Задру, иако није био њен члан, Вук Караџић се међу првима одазвао на поменути позив о оснивању библиотеке. Послао је из Беча седам својих књига, што је „*sa osobitjom zahvalnostju primljeno*“ на седници друштва почетком 1863. године.²⁹² Исте године у октобру је по последњи пут боравио у Задру и Далмацији. Тада је поклонио још једну књигу друштвеној књижници.²⁹³ Колико је Матица поштовала Вука најбоље нам говори податак да је још 1865. године издала *Народне пјесме* међу које је уврштено 90 песама из Вуковог зборника и од којих је 10 одштампано ћирилицом, вуковицом.²⁹⁴ Након тога, знајући колико народ воли народне песме, Матица далматинска је издавала *Pjesmarice narodne* (1887, 1902, 1907, 1912).²⁹⁵

Већ у првој години рада, Матица далматинска је ступила у савез са више словенских матица: Матицом илирском у Загребу, Матицом српском у Пешти, Матицом чешком у Прагу, Матицом словенском у Љубљани, Матицом галичко-руском у Лавову итд. Матици су слали књиге: Уредништво књижевника из Загреба, после и Југословенска академија из Загреба, те Српско учено друштво из Београда и Царска академија из Петрограда. Многи писци су послали Матици своја дела тако да се већ на првој главној скупштини 26. септембра 1863. године констатовало да књижница овог знаменитог

²⁹⁰ V. Maštrović, „Glasnik matice dalmatinske u Zadru 1901–1904“, str. 19.

²⁹¹ „Троједна Краљевина“, *Србски дневник*, бр. 107, 1862.

²⁹² Ова пошиљка је само одговор на одлуку Матице далматинске да се свим словенским књижевницима као и свим народним Матицама упуту позив да би у име узајамног родољубља тој књижници послали своја дела (M. Pečić, *Vuk i Matica dalmatinska*, Zadar 1987. str. 470).

²⁹³ Наредне две Вукове књиге које су биле уписане у каталог Матичине библиотеке, поклонила је 1864. год. Вукова ћерка Мина (M. Pečić, *N. d.*, str. 471).

²⁹⁴ Прво издање је износило чак 1.500, друго 1879. год. 3.000 примерака, затим издања 1895, 1902, 1907. и 1912. год. у укупном тиражу од преко 20.000 примерака, што представља најпопуларније Матичино издање (M. Pečić, *N. d.*, str. 475–476.) Након *Коледара* Матица далматинска није штампала ништа, него је прикупљала квалитетан материјал, што је уродило плодом 1865. год. када су изашле *Narodne pjesme* (почиње песмом „Рођење Христово“, а свршава се „Јелачић бан и Крајишници“). О тим песмама, нарочито се похвално био огласио чувени слависта Ватрослав Јагић: „*Toli izbor pjesama, koji nutrnje uređenje – svake je hvale vredno; kratke bilješke historičke pod tekstem i tumač (dva lista pred pjesmama) turskih rieči, bit će o znatne pomoći kod čitanja*“. Јагић је чак наручио 250 комада поменутог дела (P. Karlič, *Matica dalmatinska*, str. 43).

²⁹⁵ J. Ravlić, *Matica dalmatinska u podizanju narodne svijesti*, str. 200.

друштва поседује 278 комада књига међу којима се налазе и дела велике важности и цене.²⁹⁶

Крајем 1862. године Матицу далматинску је посетио чувени чешки проф. Мартин Хатал са Прашког универзитета који је у Далмацији боравио због болести. „*Путујући кроз Задар био је у седници Матице Далматинске и показао је присуствујућим члановима факсимиле краљодворског рукописа*“.²⁹⁷

Поред Петрановића и Сундечића од важнијих Матичиних чланова севернодалматинских Срба у седмој деценији 19. века ваља споменути чланове књижевног одсека проту Ђорђа Николајевића и архимандрита Герасима Петрановића, али и угледног члана српске заједнице у Задру, трговца Јову Катурсића, члана новчаног одсека,²⁹⁸ Н. Милаша и незаборавног Илију Деде Јанковића, затим архимандрита Нићифора Дучића, свештенике Ћиру Жежеља и Михајла Јовића, Јову Калика, Саватија Кнежевића, Јеротеја Ковачевића, крчког архимандрита, Крсту Кулишића, Михајла Марчетића, затим Марка, Павла, Петра и Шпиру Петрановића, адвоката Јову Медовића и др.²⁹⁹ Међу повереницима за 1863. године спомињу се Јово Лаиновић и Теофан Поповић, свештеник из Дрниша.³⁰⁰ Сви ови подаци довољно говоре да су далматински Срби, а посебно они из северног дела покрајине, имали важну улогу у настанку овог народњачког друштва. Радећи равноправно са осталима, подносили су личну жртву у то почетно бременисто препородно време. Ипак, превазилазећи разне потешкоће, постепено су постизали племенити циљ, а то је просвећеност што већег дела народних маса у Далмацији.

За време председавања Б. Петрановића од дванаест година, то јест све до његове смрти 1874. године, Матица је урадила значајан посао на буђењу народне свести. Штампано је било дванаест *Народних коледара* и седам књига, а друштвени фонд повећао се на скоро 28.000 форинти.³⁰¹ Између осталог, посветила је велику пажњу пучким

²⁹⁶ Р. Karlič, *Matica dalmatinska*, str. 34.

²⁹⁷ „Троједна Краљевина“, *Србски дневник*, бр. 104, 1862.

²⁹⁸ *Narodni koledar, novi i stari za pristupnu godinu 1868* (ur. S. Buzolić), „Matica dalmatinska, Sadašnji odbor Matice“, str. 55.

²⁹⁹ HR-DAZd-567 – Kulturno prosvjetno društvo Matica Dalmatinska Zadar, Kut. br. 1 (Imenik članova Matice Dalmatinske, prepisao 1908. god. tajnik dr M. Perković).

³⁰⁰ R. Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, str. 296.

³⁰¹ M. Diklić, „Matica dalmatinska od osnutka do ujedinjenja sa Maticom Hrvatskom (1862.–1912.)“, str. 148.

књижницама и помагала њихово оснивање, нарочито у задарском крају.³⁰² Након Петрановићеве смрти за председника је био изабран Михо Клаић и ту дужност обављао је све до 1896. године.

Од 1901. до 1904. године у Задру је излазио и *Glasnik Matice dalmatinske* у којем су поред бројних хрватских писала и три истакнута српска књижевника из Далмације: Марко Цар, Иво Ћипико и Симо Матавуљ. Иако је први имао значајну улогу, српска књижевност је била скромно заступљена. Заједно са страним књижевностима чинила је око шестину укупног садржаја *Гласника*, што је по Јурају Грацину „складна количина која га оживљује а кадшто и значајно употпуњује његову квалитативну језгру“.³⁰³

Такође, међунационална тињања у Далмацији почетком 70-их година осетила су се и Матичином раду. Прва већа конфронтирања настала су 1874. године након Петрановићеве смрти. У априлу следеће године на састанку књижевног одбора расправљало се о установљењу једне награде њему у спомен. Док су Николајевић, тада заменик председника, и свештеник Ћиро Жежељ били за то да се Петрановићу „Србину уради споменик српског облика“, тј. да се наградни задатак ради на ћирилици, свештеник Стјепан Бузолић и дон Казе Љубичић тражили су да се раде два задатка, и то један латиницом, а други ћирилицом. Сукоб који је тада избио продужио се и на главној годишњој скупштини 8. априла 1875. године на којој је требало избрати новог председника Матице. Дотадашњи, „мјесто предсједник“, Николајевић, захвалио се на дужности јер није желео да се за његово време нешто одлучи и да потпише „због кога би ја ласно код мога милог српског народа у омразу пасти могао“.³⁰⁴

У потоњем периоду био је обичај да један од три члана Матице буде из редова Срба, па је тако 1882. године био постављен тадашњи архимандрит Никодим Милаш. Стога је *Српски лист* на челу са Савом Бјелановићем, мада је било и личног анимозитета међу поменутом двојицом, оштро критиковао друштвену политику чији су управни

³⁰² V. Maštrović, „Pučke knjižnice na zadarskom području prije 1918. god.“, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, br. 3–4, Zagreb 1961, str. 273.

³⁰³ J. Gracin, *Glasnik Matice Dalmatinske (Zadar, 1901–1904)*, doktorska disertacija, Zadar 1983, str. 68.

³⁰⁴ О том спору јавља и Ј. Бјанкини – Павлиновићу, Задар, 27. IV. 1875: „o biranju predsjednika Matice žao mi je da još ne izlazi zapisnik pošto je Ljubić u Makarskoj; ali ćete se smijati. To je bila prava komedija sa Serbi. Nikolajević bi dao demisiju, Žeželj i Danilo svašta brbljali, da su se i zidovi smijali. Inače je dobro da su se uvjerali mnogi od prijašnjih njihović (!) pristaša da se s njima nema nego oštro i odrešito, ako nam neće za vrat zasjest. Vranković, Paštrović itd., ti njihovi prijašnji odvjetnici u onoj sjednici pokazаше kako napokon mora se doć do starih vaših nazora, koji vam dosta mržnje sa strane njih istih pribaviše. Tempora mutantur !...!“ (R. Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, str. 363–364).

чланови били чланови клира. Остали чланови управе су били: поп И. Данило, поп Ф. Булић, поп М. Некић, поп С. Бузолић, поп Ј. Бјанкини и саветник А. Брчић. Такође, српској страни се још од раније није допадала ни изразито прохрватска културна политика коју је спроводила поменута друштвена управа у Далмацији. „*Matica Dalmatinska osnovana je za Dalmaciju a ne za Hrvacku, osnovana je za potrebe Dalmacije a ne Hrvacke /.../ za izdržavanje i promicanje književnosti ovdje u Dalmaciji /.../*“.³⁰⁵

Кулминација незадовољства десила се 1882. године када је Булић изнео предлог да се Матица далматинска уједини са Матицом хрватском. Главни разлог је био слабо издавање књижевних дела ради потреба просвећивања пучког становништва, што је био Матичин примарни циљ. За *Српски глас* ово је значило рушење самог друштвеног темеља који је поставио још Б. Петрановић, те да би то заправо било потчињавање загребачкој Матици у сваком смислу па чак и у економском: „*novčani odbor Matice Dalmatinske da postane novčani odbor Matice Hrvatske*“.³⁰⁶

Поред поменутог медија реаговао је и Милаш који је на седници друштва 19. јуна 1882. године одржао говор. Осврћући се на Булићев предлог, рекао је да је изненадио све далматинске Србе нагласивши како је Петрановић као Србин основао Матицу једнако како за Србе тако и за Хрвате у Далмацији. Ако би се прихватио поменути предлог, онда би друштво било намењено искључиво за потоње. Престала би бити самостално друштво, а постала би „*агенцијом преко које би М. Хрв. у Загребу имала своја издања међу далматинцима растурати /.../*“ Даље, сумња да је поменути предлог потекао из Загреба, али да га то посебно не интересује. Затим расправља да ли је уопште могуће сједињење са друштвом из друге половине Монархије (Транслајтаније), што је заправо више правничко питање којим би се требали бавити јуристи.

Између осталог, Милаш се жалио што у издањима *Коледара* нема ћирилице која је по § 2. Правилника сасвим равноправна са латиницом. Закључио је да је то довољан повод било којем далматинском Србину да више не шаље своја дела писана на свом матерњем писму. Даље се није задржавао само на критици него је давао и конкретне предлоге како да Матица далматинска испуњава своје друштвене циљеве. Саветовао је да буду равноправна оба писма. Књижевном одбору треба дати другачији облик тако да од њега

³⁰⁵ „Pabirci“, *Српски лист*, бр. 23, 8 (20) 6. 1882.

³⁰⁶ Исто.

неће заирати цивили и он треба да шири верску сношљивост. Наглашавао је присутнима да посебно имају у виду и тадашњи културни дух времена: „*Имајмо, Господо, пред очима, да живимо на измаку 19. века, и да, хоћеш нећеш, мора се ићи струјом оће културе, – пак ће добро бити*“ и да због изнесених предлога неће гласати за Бузолићев предлог. Саветовао је и остале чланове да гласају против, те ако би предлог био усвојен, онда би то био нови камен спотицања већ тада озбиљно нарушених српско-хрватских односа у Далмацији. На крају говора закључује да се кључ напретка Матице налази у заједничком деловању: „*сједињеним ћемо силама радити да наша Матица бољим путем и напреднијим пође*“.³⁰⁷

И у потоњим година *Српски лист* је имао обичај да критикује друштвени рад као недовољно активан на пољу издаваштва, сматрајући да не испуњава првобитни циљ из Петрановићевог и Сундечићевог времена, јер је постала средство хрватске пропаганде.³⁰⁸ Тако је поменути српски медиј оштро критиковао штампарију Браће Поповић из Новог Сада када је штампала *Најодабраније Народне пјесме Ускочке и Хајдучке*, и случајно на 2-3 места ставила Хрвати уместо Срби. Због тога је *Српски лист* окривио из разлога што је имао дубоко поверење према ауторитету Матице далматинске која је за Србе на Приморју престала да буде озбиљно књижевно друштво још Петрановићевом смрћу.³⁰⁹ Такође, важно је напоменути да је знаменито далматинско друштво деловало самостално све до 1912. године, када је ушло у састав Матице хрватске.

3.2. ДРУГИ ДЕО (1880–1905) – Развој српског покрета (Српска странка и *Српски лист, глас*)

У програмском и политичком смислу стварање Српске странке 1880. године је резултат дужег процеса осамостаљивања српског националног покрета у аустријској Далмацији. Еволуција од илиризма протканог просветитељством 30-их и 40-их година, преко политичког активизма на темељу јужнословенског програма Народне странке 60-их и 70-их, до постепеног политичког и идеолошког осамостаљења у раздобљу од 1870. до 1880. године поједине су фазе тог дугог процеса. При томе, српски национални покрет

³⁰⁷ Исто.

³⁰⁸ „*Matica Dalmatinska*“, *Српски глас*, бр. 25, 2 (14) 7. 1884.

³⁰⁹ „Домаће“, *Српски глас*, бр. 10, 11 (23) 4. 1887.

није се до краја исцрпљивао ни кроз илиризам ни кроз народњаштво, па су утицаји споља (Гарашанинова пропаганда, Уједињена омладина српска, Светозар Милетић, *Застава* итд.), као и околности у Далмацији, односно Хабзбуршкој монархији (дуализам, либерално-клерикални сукоб у Народној странци, земљаштво, те питање Босне и Херцеговине), подстицали његов самостални развој.³¹⁰

Међу историчарима и научним радницима уопште владају подељена мишљења када се српски национални покрет почео осамостаљивати на Приморју. Према Cetnarowicz-у, прве јасне манифестације српске националне идеје почеле су се јављати од 1865. године и биле су везане за делатност конзервативног круга православног свештенства. Његови представници не само да су престали подржавати концепцију уједињења Далмације са Хрватском и Славонијом него су постали скептични према југословенској идеји гледајући у њој опасност губитка националног идентитета.³¹¹ Ипак, већина сматра да је прво организованије српско политичко деловање настало под утицајем Светозара Милетића и појавом његовог листа, новосадске *Заставе*, 1866. године.³¹² Исте године, под патронатом поменутог, покренута је и Уједињена омладина српска, веома важно омладинско друштво тог доба које је нашло плодно тле и међу далматинским Србима. Милетић и припадници његовог круга, посебно из редова Омладине, умногоме су утицали на политичко организовање Срба у Далмацији. Подружнице Уједињене омладине српске које су настајале 1868. године биле су прве праве српске политичке организације у Далмацији. Нису окупљале само омладину, него и припаднике грађанства и младу интелигенцију.³¹³ Такве националне идеје нарочито је пропагирало друштво питомаца

³¹⁰ Т. Rajčić, „Jezička previranja u austrijskoj Dalmaciji krajem 19. stoljeća“, *Jezik: časopis za kulturu hrvatskog književnog jezika*, br. 4, Zagreb 2006, str. 128–129.

³¹¹ А. Cetnarowicz, *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 254.

³¹² Либерална Милетићева струја која је одбацивала повезаност верске и националне припадности афирмисала је и у далматинском грађанству идеју о припадности свих штокаваца српској нацији. Ојачала је идеју о мисији Србије у ослобађању српског народа у Турском царству, те о уједињењу свег српског народа у будућности, укључујући могућност стварања уређене федеративне јужнословенске државе. Подржала је мисао о засебном политичком положају Троједне краљевине у Угарској, те о уједињењу цивилне Хрватске и Славоније, Војне крајине и Далмације. Међутим, са обзиром на све могуће комбинације о начину уједињења српског народа, те на присуство српског становништва у Троједници, уједињење је прихваћено уз услов да се та будућа држава Хрватска не схвати као хрватска национална држава. Појављивали су се захтеви да се Троједница призна као српско-хрватска држава, захтеви за аутономијом њених српских делова након присајадињења Војне крајине и Далмације (N. Stančić, „Srbi i srpsko-hrvatski odnosi u Dalmaciji 1860–1880“, str. 613).

³¹³ О покрету Уједињене омладине српске постоји већ бројна историјска литература, одржавани су научни скупови, вођене оштре дискусије и публиковани читави зборници историјских текстова. Али, у основној

Православног богословског завода у Задру „Првенац“. Поред потоњих у Боки, у том граду била је главна подружница. Временом су, према непотпуним подацима, подружнице основане у петнаест места, пре свега у Северној Далмацији и Боки.³¹⁴ Да је поменуто друштво било веома популарно међу далматинском омладином сведочи нам и бројно чланство у којем се тада нашао и један од кључних људи Народног препорода – политичар Михо Клаић.³¹⁵

Радећи на ширењу покрета, поред растурања књига и организовања приредби, чланови „Првенца“ организовали су и јавне литије (процесије) поводом светосавских прослава како би тиме афирмисали српство у далматинској средини. Прва прослава Св. Саве у Далмацији забележена је 1846. године у Шибенику.³¹⁶ Захваљујући поменутом друштву, прва таква литија у Книну је организована 1869. године и кретала се од цркве према школи.³¹⁷

Можемо закључити да су поменути догађаји били први симптоми процеса модерне српске националне интеграције у којем је суделовало грађанство, свештенство и интелигенција. Сеоско становништво је ипак било статично. Грађанство би га укључивало у политички живот углавном за време избора, а и тада би на њима учествовале једино кућне старешине које су имале право гласа. Село је живело чувајући традиционалну српску етничку свест, а у процес српске националне интеграције укључивали су се тек они који су се социјално издизали.³¹⁸

Први који је од Срба у Далмацији јавно негодовао због промене курса Народне странке почетком седамдесетих година 19. века био је Илија Деде Јанковић.³¹⁹ Након

карактеристици покрета остала су и даље отворена многа фундаментална питања са дијаметрално супротним оценама и закључцима (К. Milutinović, *Vojvodina i Dalmacija 1760–1914*, str. 85).

³¹⁴ N. Stančić, „Srbi i srpsko-hrvatski odnosi u Dalmaciji 1860–1880“, str. 614.

* Више о томе видети у оквиру поглавља о друштвима, „Првенац“.

³¹⁵ „Др. Михо Клаић био је члан Уједињене Омладине Српске. Кад сам код њега уљегао видео сам одмах изнад његовог писаћег стола ону велику слику Благовештенског Сабора; прије него што ћу се удаљити, запитао ме, јесам ли гледао Милетићеву слику, чувши да нијесам, дигао се па ми је показао на слици Милетића и Дра Јована Суботића“ (Л. Томановић, „Сава Бјелановић“, *Из писама умрлих и заслужних Срба, Нови живот*, 1926, св. 7, стр. 162).

³¹⁶ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у 19. веку*, Београд 2006, стр. 56.

³¹⁷ N. Stančić, *N. d.*, str. 614.

³¹⁸ Л. Томановић је 1867. и 1868. год. констатовао да ученици православне вере у препарандији у Арбанасима, пореклом са села, нису задојени „српским духом“ јер „о њему код куће ни сањали нису“, те да православни ђаци у Далмацији уопште (међу њима и питомци задарског семеништа) српску свест „од куће не донесоше“ (N. Stančić, „N. d.“, str. 614).

³¹⁹ Оснивач породице Јанковића био је Митар Митровић, који се почетком 17. века из Босанске Крајине доселио у Буковицу. Његов син био је Јанко Митровић, победник над Турцима код Шибеника. Јанков син

повлачења Б. Петрановића из политичког живота, несумњиво је био најутицајнији првак тог доба међу Србима у Северној Далмацији. Као један од покретача и утемељивача народне идеје, и онај који ју је материјализовао, временом је увиђао да су српски интереси, па и сам опстанак, све више угрожени. Стога је желео да за српско питање на Приморју заинтересује и сународнике ван завичаја. Октобра 1871. године шаље писмо свом пријатељу Милану Милићевићу у Београду и у њему му објашњава тадашњи положај и незавидну ситуацију у којој су се налазили далматински Срби.³²⁰ Јавно је устао 1873. године пишући критичке чланке у тадашњој Милетићевој новосадској *Застави* и тршћанским новинама. Још тада се залагао да се покрене један српски лист у Далмацији који би штитио српске интересе.³²¹ Тако је постао први борац у модерној историји Далмације за изричито српско име и народност. Између осталог, својом смелашћу показао је да се ни најмање не боји замерања аустријској политици и њеним сателитима. У том смислу постао је својеврсни претеча и узор будућој српској странци.³²²

Ваља напоменути да се идеја о покретању једног српског листа зачала још 1870. године на једном састанку српских првака из Горње Далмације у манастиру Крки. Међутим, пошто су међунационални сукоби те године били у зачетку, до остварења те идеје још није дошло.³²³ Ипак, такву иницијативу о покретању једног српског органа који би заступао српске интересе на Приморју можемо сматрати првим актом српског сепаратизма у оквирима Народне странке.

Стопама Јанковића, којег је смрт 1874. године прекинула да нешто више уради за свој народ, кренули су и остали угледнији далматински Срби. Тако у Грацу исте године након промовисања у докторе права Л. Томановић и Ловро (Монти) Павловић одржали састанак о

био је чувени јунак Стојан Јанковић. Због силних заслуга у рату са Турцима породица Јанковић стекла је млетачко племство и велике поседе у Котарима и Буковици. Када је изумрло мушко колело Јанковића, онда је млетачки сенат пренео име и повластице на представницу женске лозе – Јелену Јанковић, која је била удата за пуковника Теодора Деде. Зато се гроф Илија по оснивачу породице звао Митровић, по Стојану Јанковић, по пуковнику Деде (Л. Матић, „Гроф Илија Јанковић Деде Митровић, *Глас Привредно-културне Матице за Сјеверну*, бр. 26, 1929).

³²⁰ „5. Октобра 1873. У канцеларији дадох Стојану писмо Деде Јанковића, које синоћ прочитах, и рекох му: ако г. Ристић зна, као што би требало, шта је сада у том крају, нека се одзову помоћу, коликом Србија располаже. Он одмах оде нешто противусловити али писмо узе, а мене замоли, да упитам Јанковића каква ји по имену невоља снашла и шта мисле чинити за одбрану“ (Архив САНУ, Дневник Милана Милићевића, збирка сигн. 9327, књ. 4, 4. 5. 1871).

³²¹ Л. Томановић, „Из писама умрлих и заслужних Срба, Сава Бјелановић“, *Нови живот*, Београд 1926, св. 1, стр. 2.

³²² Л. Матић, „Гроф Илија Јанковић Деде Митровић, *Глас Привредно-културне Матице за Сјеверну*, бр. 26, 1929.

³²³ М. Цар, *Сава Бјелановић, један поглед на писца 1911*, стр. 18.

даљем политичком ангажовању у циљу одбране српских интереса на Приморју. „*Ту смо се споразумјели и нашли, да ће бити најбољи лијек против Бечке отрови, што је Павлиновић почео ширити средством 'Народног листа'*“³²⁴. Договорили су се да покрену један други лист као орган Срба без разлике вере. Уредник би био Сава Бјелановић, који је тек био свршио правне науке у Бечу показавши већ тада свој неоспорни таленат.³²⁴

Такође, треба нагласити да су прилике тих година међу самим севернодалматинским Србима за такву акцију биле веома погодне. Тако су се на пример у Дрнишу исте године, пригодном прославе царевог рођендана на православној цркви по први пут завијорили „православни барјаци“³²⁵. Ипак, по наређењу аустријских власти убрзо су били скинути.³²⁵

Главна гласила која су стала у одбрану српских интереса у Далмацији била су новосадска *Застава* али и *Глас Црногораца*, који је 1877. године позивао српске заступнике у Далматинском сабору да оснују српску странку. *Глас Црногораца* је редовно обавештывао о политичким приликама на Приморју, бранећи српске интересе све до краја 1879. године, то јест док се српски покрет није осамосталио основавши сопствени орган.

Важан састанак српских првака одржан је 1878. године у месту Кожловац поред Бенковца. Сем расправљања о тадашњој ситуацији на Приморју усаглашен је и одштампан проглас, који је петом тачком позивао да се покрене *Српски лист*. Ипак, тадашњи напори Милаша и осталих учесника овог састанка нису уродили плодом, те се на такав потез требало сачекати још неко време.³²⁶ Већ у јулу следеће године гласањем буковичких Срба за Густава Иванића на изборима за Царевинско веће испуњени су готово сви предуслови за стварање српске страначке организације и покретање органа. Такође, и веома важних културно-политичких друштава као што су на пример биле читаонице. На Илиндан 1879. године попут осталих, задарски Срби дали су изјавом безрезервну подршку поменутом гласању и изразили потребу за покретањем сопственог писаног медија:

„*На посљетку исказујемо живу жељу, да се Срби на Приморју договором споразуму, и установе једна опћи програм политичко-народни; и да сложено оснују једно ново народно гласило, сувише да се по разним мјестима оснивају нове праве народне читаонице*“³²⁷.

До формирања посебног одбора за покретање *Српског листа* на Приморју дошло је на састанку одржаном у Обровцу 15. августа 1879. године. Нашироко се разговарало о новом

³²⁴ Л. Томановић, „Из писама умрлих и заслужних Срба, III Др. Ловро Павловић“, *Нови живот*, Београд 1926, св. 9, стр. 263.

³²⁵ J. Vrandečić, *Dalmatinski autonomistički pokret u 20. stoljeću*, стр. 239.

³²⁶ Такође ваља напоменути да је за покретање српског органа на Приморју владало међу Србима опште одобравање. Тако је дон Јаков Групковић 1879. год. предлагао да се покрене један српски лист под именом „Краљевић Марко“ (J. Grupković, *Dr. Paštroviću vrhu Srbstvohrvatsva*, Zadar 1879, стр. 21).

³²⁷ „Изјаве Срба Далматинских X“, *Глас Црногораца*, бр. 28, 28.7. 1879.

положају у којем су се тада налазили приморски Срби. Пошто се сада морало самостално радити са специфичним српским обележјима и спремити поље за самосталну српску политичку странку, утврђено је било да први посао мора бити оснивање политичког органа *Српског листа*. Ради овог одмах је састављен био нарочити одбор од шест лица, која су морала да овај посао отпочну и да га по могућности остваре до краја године.³²⁸ У одбор су изабрана три грађанина: Владимир Симић, Владимир Десница, Андрија Кнежевић и три свештена лица: Никодим Милаш, Љубомир Вујновић и Јеротеј Ковачевић.

Одмах је свим приморским Србима од Задра до Будве упућен позив за прикупљање помоћи како би *Српски лист* био покренут и што пре угледао светлост дана. Неколико дана након овог позива по Далмацији су проф. Вујновић а у Дубровнику и Боки которској проф. Милаш кренули да купе потписе приложника листа.³²⁹ Тако је за покретање листа прикупљено 375 прилога, сваки по 25 форинти, свега 9.375 форинти, и то: у Далмацији 6.050 форинти, у Боки 2.600 форинти и у Дубровнику 725 форинти. Одмах је изабран административни одбор који је управљао тим капиталом.³³⁰

Када је обезбеђена материјална страна листа, веома је битно било избор његовог уредника. Наиме, од тога је много зависило на који начин требају бити заступани српски интереси на Приморју. Још на обрвачком састанку Милаш је предложио да се за уредника постави С. Бјелановић, који је управо био завршио правне науке и којег је сматрао најподеснијим за обављање уредничког посла.³³¹ Међутим, многи учесници састанка изразили су бојазан да је поменути кандидат премлад за такав један одговоран посао. На крају је било пуштено Милашу да одлучи о овом питању тако да је почео да се дописује са Бјелановићем, позвавши га да дође на скупштину у Задар на којој се одлучивало о овом питању.

Такође, у вези са именовањем уредника листа на задарској скупштини дошло је до извесних неспоразума. Милаш је за уредника предложио С. Бјелановића, али је притом захтевао да се у Обровцу формира посебан одбор који ће надzirати његове чланке. Бјелановић је одбио да прихвати уредничко место под оваквим условима, правдајући се тиме како је поменута варош на Зрмањи поприлично удаљена од Задра. Није пристајао ни на какав надзор и инсистирао је на својој уредничкој независности.³³² Овај спор око уредништва *Српског листа* биће један од главних

³²⁸ Н. Милаш, *Успомене*, стр. 50.

³²⁹ Исто, стр. 53.

³³⁰ Исто, стр. 54 .

³³¹ Исто, стр. 53.

³³² „Има право Милаш: на састанку поднесен је његов правилник, по коме је уредник морао слати своје чланке на преглед нарочитом одбору, а тај одбор имао је бити у Обровцу. Ја сам само ово изјавио: да се уредништва не би примио, кад би то правило потврђено било. Али други су своје сумње изражавали. Пошто је Обровац далеко и комуникације слабе, пошто Обровчани, иначе честити Срби, имају својих посла, те не могу без прекида сједнице држати, то би Српски лист, по том правилу, тек сада могао писати о Сливници.

разлога за будућа размимоилажења Бјелановића и Милаша и у поменутом листу и у српској странци.

На скупштини у октобру 1879. године велику улогу поред осталих имали су и тадашњи архимандрит Милаш, а посебно епископ Кнежевић. Захваљујући потоњем, скупштина акционара будућег српског органа одржана је у владицином двору без владиног комесара. То је допринело оснивању листа на слободнијим националним темељима, а противно жељи намесника Родића, који се залагао за покретање једног изричито црквено-верског листа.³³³

На предлог Томановића било је усвојено да име листу буде *Српски лист*, и да он буде „гласило за српске интересе на Приморју“, а тако исто и да лист излази једанпут недељно.³³⁴ Усвојено је и да уредник лист буде Сава Бјелановић.³³⁵ *Српски лист* је основан је као акционарско друштво и први број појавио се у Задру 2 (14) јануара 1880. годи. Затим је 25. маја (6. јуна) 1888. године лист променио назив у *Српски глас*. Излазио је до 26. децембра 1904 (7. јануара 1905), када је објављен последњи број.³³⁶

Програм *Српског листа* објављен је у *Застави* пре него што се појавио први број, да би се јавност унапред заинтересовала за нову странку и њен орган. Најзад, после дугих припрема, први број *Српског листа* је објављен и на првој страни, крупним словима, одштампан је и програм.³³⁷ Приморски Срби су у недостатку свог гласила радо читали новосадску *Заставу*, тако да је уредништву тог листа у Нови Сад програм *Српског листа* послао сам С. Бјелановић. У програму је посебно био приказан развитак српско-хрватских односа у Далмацији.

Дакле, програм *Српског листа* може се свести на неколико тачака:

- 1) борба за интерес Срба у Далмацији и на свим осталим државноправним територијама које су насељавали, и то без обзира на њихову верску опредељеност,
- 2) супротстављање покушајима уједињења Далмације са Хрватском и Славонијом, брига о словенским народима и земљама,
- 3) развој прилика у Босни и Херцеговини, привредни, социјални и културни проблеми у Далмацији.³³⁸

Него, Милаш је на страни ствар бистрио и казивао, да ће он добити прокуру тог одбора. И баш стога тај је пропис укинут, што се Милаш наметао за цензора, а по том што сам се ја примио уредништва“ („На једну отворену ријеч арх. Милаша“, *Српски лист*, бр. 22, 4 (16) 6, 1886).

³³³ Л. Томановић, „Из писама умрлих и заслужних Срба, Сава Бјелановић, VI Владика Милаш“, *Нови живот*, Београд 1926, св. 10, стр. 293; D. Petranović, „Барун Гаврило Родић (намјесник Далмације)“, *Dubrovnik*, бр. 17, 21, 22, 23, 1938.

³³⁴ Исто, стр. 54.

³³⁵ Н. Милаш, *Успомене*, стр. 54.

³³⁶ С. Божић, *Политичка мисао Срба у Далмацији*, Београд 2001, стр. 38.

³³⁷ К. Milutinović, *Vojvodina i Dalmacija 1760–1914*. стр. 303.

³³⁸ У једном делу програма истакнуто је да ће се бавити и економским и привредним проблемима Далмације, мада то ипак није био његов примарни задатак (С. Божић, *Н. д.*, стр. 49).

Између осталог, оснивачи *Српског листа* и Српске странке су у свом програму јасно истакли како никада неће заузимати антихрватски, нити антијужнословенски став, и да ће се увек залагати за српско-хрватску слогу.

Око поменутог листа био је окупљен низ личности које је Бјелановић пажљиво бирао, објављујући само текстове људи вичних перу. Осим њега и Душана Баљка, сарађивали су и Лазар Томановић, Људевит Вуличевић, Никодим Милаш, Љубомир Вујновић, Јово Метличичић и други.³³⁹ Сви поменути сарадници листа били су људи високог образовања и културе, што се закључује из њихових биографија. Међу Бјелановићевим пријатељима, па тако и пријатељима *Српског листа*, нашао се Хрват фра Иван Деспот. Подржавајући нови српски покрет у Далмацији 1879. године испевао је песму у част покретања поменутог страначког органа.³⁴⁰

Више од деценије, све до покретања *Dubrovnikа*, *Српски лист* је био једино гласило српског народа и Српске странке, односно Српске народне странке на Приморју. Пре појаве овог листа Срби у Далмацији нису имали гласило сличног карактера.³⁴¹

Покретање *Српског листа* међу првима су поздравили *Застава* и *Глас Црногораца*. Наишао је на одобравање широм српског народа, што се види из броја претплатника на овај лист из Србије, Босне и Херцеговине, Војводине итд. С друге стране, припадници и симпатизери Народне странке дочекали су покретање Српске странке и *Српског листа* веома бурно, не бирајући речи како би изразили своје незадовољство. *Katolička Dalmacija* нападала је поменути српски орган још оштрије него *Slovinca*, распаљујући религиозни фанатизам и шовинистичку мржњу познатом фразеологијом ултрамонтантске штампе. Реаговао је и загребачки *Обзор*, само са других позиција, такође конзервативних али мање клерикалних.³⁴² Може се рећи да је Павлиновић био предводник тих напада на *Српски лист*, што је нарочито показао у својим чланцима објављеним у *Narodnom listu*: „Misao srpska i misao hrvatska od godine 1848–1882“, чиме је започео прави новинарски рат.

У нападима на *Српски лист* често се могло чути како је он тобоже „калуђерско клепало“. Противницима је сметало што се идеја о настанку овог листа родила на састанцима у манастиру Крки, иако је излазио и био уређиван од стране Бјелановића у Задру. Тако је одбијао од себе приговор да му је програм искључиво српско-православни – како су то у више махова тврдили

³³⁹ Исто, стр. 44.

³⁴⁰ Поводом Деспотове песме, Бјелановић пише Томановићу: „Хрвати ће се зачудити кад је узчитају“ (Л. Томановић, „Из писама умрлих и заслужних Срба, Сава Бјелановић“, *Нови живот*, Београд 1926, св. 1, стр. 166).

³⁴¹ Исто, стр. 37.

³⁴² К Milutinović, *Vojvodina i Dalmacija 1760–1914*, str. 305 .

Narodni list и *Katolička Dalmacija* – а истицао како је његов програм само српски, без обзира на верску припадност. Због тога је постепено окупио око себе и један део Срба католика, понајвише из јужне Далмације и Боке которске.³⁴³ *Српски лист* је у духу 19. века заступао национално-либерална начела прожета верском толеранцијом бранећи „Српство трију вјера“. Појава новог листа била је свуда међу Србима на Приморју са симпатијама поздрављена, а крилатица „Брат је мио ма које вјере био“ одјекнула је и ван граница Далмације.³⁴⁴

У својој другој деценији живота *Српски лист/глас* често је западао у финансијске проблеме. Постоје докази да је у више наврата потпомогнут финансијски од Србије. Из тог времена остало нам је писмо које је Милаш јануара 1895. године упутио српском министру тражећи финансијску помоћ за лист. Да је писмо постојало, сазнајемо из писма митрополита Михајла Јовановића министру Стојану Новаковићу:

*„Епископ далматински г. Никодим Милаш моли да вам представим потребу да се помогне листу Српски глас који је једини у оном крају који брани српство од навале туђинштине. По молби топло препоручујем овај предлог Вама г-не Министре, да изволите указати какву помоћ да се очува српство у Далмацији. Молићу за ваш одговор“.*³⁴⁵

Да ли је стигао Новаковићев одговор за сада остаје тајна. Међутим, Ђоко Слијепчевић каже да је после писма *Српском гласу* упућено 240 форинти „на име претплате“.³⁴⁶ Исте године у лето митрополита Михајла у Београду посетио је и С. Бјелановић тражећи финансијску помоћ.

Оснивањем Српске странке чије је организовање протичало заједно са покретањем њеног органа *Срског листа* 1880. године у Задру означило је завршни процес српско-хрватског националног дефинисања у оквирима Народне странке. Два јужнословенска народа у Далмацији су кренула засебним националним путевима. Далматински Срби су први пут у време Народног препорода добили могућност да самостално одлучују о својој будућности.

Оцену о не само политичком већ и о културном значају Бјелановићевог *Срског листа* за Србе у Далмацији дао је и сарадник овог гласила, знаменити књижевник и културни радник Марко Цар:

„У историји српске журналистике Српски лист, потоњи Српски глас, заузео је одвојено место, мјесто видно, које би његову оснивачу очувало име у успомени потоњих нараштаја чак и онда, кад ничим другим не би имао пред потомством да се подичи. Јер овај лист није био само носилац политичке мисли, застава под којом се окупљало приморско Српство, већ је он за свој нараштај био знаменита школа писмености. Бјелановић се није само борио за народна права и политичке идеје, него је он пером у руци дјеловао као заслужни пионир српске просвјете. Он је брижљиво пратио, биљежио и бистрим погледом

³⁴³ Isto, str. 307.

³⁴⁴ М. Цар, *Један поглед на писца*, Дубровник 1911, стр. 18–19.

³⁴⁵ АС, Заоставштина Стојана Новаковића, 1824. ориг., писмо митрополита Михајла С. Новаковићу, Београд 3. фебруар 1895.

³⁴⁶ АС, Лични фонд Стојана Новаковића, бр. 1824.

оцењивао све културне појаве у и изван Српства и Словенства. С великим маром биљежио је сваки економски и културни напредак, сваку важнију књижевну појаву у својем народу“.³⁴⁷

Српски лист имао је за далматинске прилике тог доба изузетан тираж од чак 900 примерака. У целој деветој деценији аустријска цензура није била нимало наклоњена. Са посебном пажњом пратила је сваки број, тражећи у чланцима и вестима разне садржине најмањи знак угрожавања државног кредибилитета.

Аустријска влада опрезно је мотрила на настајање српског покрета. Била је вољна да га трпи једино у неком црквено-културном смислу.³⁴⁸ Иако је намесник Родић такве владине ставове ставио до знања српским првацима, било је већ касно. Пробуђена српска свест оличена у српском покрету била је спремна да прихвати све ризике. Мада у почетку доста толерантно, власти су већ следеће 1881. године заузеле тврде ставове према српском покрету, што се најбоље види од недавања дозволе уочи одржавања скупштине српске омладине у Дубровнику. Такође, постојале су народњачке оптужбе да је баш уз подршку Намесништва поменути намесник допринео цепању странке и српском гласању за аутономашког кандидата. С друге стране, *Српски лист* Родићево поступање види као поштовање бирачке воље негирајући било какву склоност према српском покрету.³⁴⁹ Такође, приписивали су му настојање да Србе задржи у оквиру Народне странке.³⁵⁰

Убрзо по настајању Српске странке и њеног органа *Српског листа* својом харизмом међу српским првацима као вођа истиче се Сава Бјелановић (1850–1897). Потписао је из угледне српске куће у Ђеврскама, школован је у Задру и Бечу, те је са изузетном политичком културом и даром говорништва бескомпромисно ступио на

³⁴⁷ М. Цар, *Један поглед на писца*, стр. 10.

³⁴⁸ Исто, стр. 43.

³⁴⁹ Барон Гаврило Родић (1812–1890) био је један од омиљенијих аустријских намесника у Далмацији. Школовао се као текелијанац. Био је син официра из Вргинмоста (Жордун), без високог школовања, али је својим властитим силама успео да надокнади недостатак васпитања које су имале личности његовог положаја и звања. Народњаци су га поштовали јер је од јаке аутономашке бирократије успео општине да преведе у народњачке руке и то без нереди. Увео је народни језик у школе и поставио непристрасно чиновништво при Намесништву. Срби су га волели јер се при гушењу Кривошијског устанка „као генерал одликовао племенитим побудама не прибјегавајући окрутностима огња и мача министра Ауерсперга, као ни вјешању побуњеника“. Поштовање као поштена особа имао је и од аутономашке странке. Ипак, као експонент једне туђинске власти у Далмацији противне словенским интересима имао је положај „између Сциле и Карибде“. Такође, Родић је био веома побожан православац, али није био национално освешћен, „за српство није имао осјећаја ни толико, да би га ово могло посјетити на његово поријекло“. У време покретања *Српског листа* желео је да то буде искључиво црквено-литерарни лист, који ће проповедати верска православна начела. Дакле, у потпуности супротно од Бјелановићеве уредничке политике. Такође, знаменити крајишник је признао како је од њега потекла забрана српског омладинског састанка у Дубровнику (D. Petranović, „Barun Gavriilo Rodić (namjesnik Dalmacije“, *Dubrovnik*, br. 17, 21, 22, 23, 1938).

³⁵⁰ „Оставка барона Родића“, *Српски лист*, бр. 4, 27 (4) 1. 1881.

далматинско политичко поприште.³⁵¹ Године 1883. захваљујући гласовима буковичких Срба, С. Бјелановић је изабран са посланика у Далматинском сабору. Одмах је својом харизмом и ватреним говорима преузео кормило српског клуба³⁵² (6 посланика, касније 9).

Далматински Хрвати су свог политичког противника Бјелановића сматрали интелегентном и агилном особом која је из Задра предводила српски покрет у Далмацији.³⁵³ На самом почетку своје политичке борбе отворено се противио сједињењу са Хрватском, јер би то довело Далмацију у вазални положај према Мађарској. Оптуживао је Павлиновића и Клаића да не раде у корист Хрватске, већ у корист немачке културе.³⁵⁴

У значајније прваке новонасталог српског покрета у Северној Далмацији током девете деценије 19. века, поред Бјелановића, Милаша, Вујновића и др., који се чешће помињу у овом раду, ваља поменути и активисту Уједињене омладине српске Јакова Миовића, дипломираног инжењера минхенске технике. Син је чувеног Петра Миовића, који је извршио атентат на Венедикта Краљевића. Оженио се ћерком Шпире Билбије из Биограда на Мору, који су такође били веома богати.³⁵⁵

Вредан помена је и Ђорђе Војновић, рођени брат Косте Војновића, који је након С. Петровића и С. Љубише био председник Далматинског сабора. Својом опортунистичком политиком трудио се да одржи што боље односе са аустријским властима, које су га зато подржавале против мање помирљивих српских политичара.³⁵⁶ Године 1880. године учланио се у Српски клуб у Сабору, што се није допало Бјелановићу и осталим српским заступницима којима је Војновићев опортунизам био познат. Замолио је Томановића да

³⁵¹ Рано је остао без оца Андрије, али живећи са мајком Аном рођ. Саблић (сећала се, док је била дете, доласка у родну кућу Вука Карацића) примио је доста српске традиције и културе. Она је била ћерка чувеног поседника и народњачког заступника Пане Саблића из Стрмице код Книна који је важио за угледну личност у Северној Далмацији, али и суседној Босни. Највиђенији људи долазили су код њега на савет и помоћ. „У његовој је кући приметан почетак два устанка у Босанском Грахову“ (Ј. Јовановић, „Сава Бјелановић и Српство на Приморју“, *Дело*, бр. 14, 1897, стр. 271–272).

³⁵² Као посланик Српске странке редовно је био биран на далматинским покрајинским изборима, док на изборима за Царевинско веће није успео. Разлог је био у томе што су се разликовали изборни котари за поменуте изборе.

³⁵³ Често су га из непоштовања звали и „полушан“, јер је био нижег раста (R. Belić, „Zadar u Narodnom preporodu“, стр. 86).

³⁵⁴ I. Pederin, „Odnos austrijske vlasti prema talijanskom, srpskom i crnogorskom novinstvu u doba bokeljsko-hercegovačkog ustanka (1880–1883)“, *Voka: zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti*, Herceg-Novi 1988, стр. 199.

³⁵⁵ Л. Томановић, „Из писама умрлих и заслужних Срба, Сава Бјелановић, XX Јаков Миовић“, *Нови живот*, Београд 1926, св. 1, стр. 229.

³⁵⁶ Л. Томановић, „Из писама умрлих и заслужних Срба“, *Нови живот*, 1926, св. 1, стр. 161.

устане у *Српском листу* против њега, што је овај одбио рекавши „нека удре они који су га у клуб примили“.³⁵⁷

Међу ретким приморским Србима којима се није допадао самостални српски покрет био је Ј. Сундечић. Тада у служби на Цетињу, као и раније док је био у фази настајања, отворено се противио новонасталом српском покрету на Приморју. Наиме, као жива легенда из почетне фазе Народног препорода заступао је и даље стару политику да се слога са Хрватима мора одржати по сваку цену, што је донекле био одраз и становишта двора којем је служио.³⁵⁸

Тако су Срби предвођени својим политичким првацима у Далмацији запловили засебним курсом који се у наредним деценијама самостално политички и културно развијао. Осамостаљивање српског покрета можемо пратити кроз три важна периода пре Првог светског рата. Први је од времена настанка 1880. године када Српска странка снажно брани српске интересе на свим пољима далматинског јавног живота. Борба је била оштра. „Она се са српске стране водила – како је казао Марко Цар, који је и сам у њој учествовао – у два правца: на једној страни требало је заузети положај према немачком 'продирању на Исток', а на другој страни одбијати нападе хрватске режимске – клерикалне партије, која је, обманута фатом морганом велике хрватске државе, била сасвим запловила струјом аустријске источне политике“.³⁵⁹

Непосредно пред Други кривошијски устанак, крајем 1881. године на место далматинског намесника уместо Родића дошао је барон Јовановић, који се из личних разлога противио српским интересима.³⁶⁰ Допуштао је хрватској пропаганди да несметано и свом жестином делује у целокупном јавном животу покрајине. Таква политика аустријских власти додатно је подстицала и допринела да у последње две деценије 19. века у српско-хрватским односима Далмацијом завлада дух времена који је показивао све своје зле коби.³⁶¹

³⁵⁷ Исто.

³⁵⁸ Исто.

³⁵⁹ *Северна Далмација некад и сад: одлучна реч у критичном часу*, стр. 48.

³⁶⁰ У Првом кривошијском устанку, Јовановић је као официр био тешко рањен. Том приликом, зарекао се да ће се осветити Србима на Приморју, а нарочито Бокелима (А. Митровић, *Двадесет година политичке борбе на Приморју (1880–1900)*, стр. 39).

³⁶¹ Пропаганду по школским заводима и у јавном животу водили је претежно римокатоличко свештенство које је временом уродило плодом. Дешавало се да је отац у породици био стари аутономаш и као такав био би нападан од сина који би постајао Хрват. Ако би пак отац био Србин католик, опет би био нападан јер су

Такође, Павлиновићеви људи су употребили Други кривошијски устанак (1881) како би на сваком могућем месту могли денунцирати и позивати се на нелојалност Срба у Далмацији.³⁶² Како би се задао материјални ударац органу странке, *Српски лист* је у априлу 1881. године забрањен за Босну и Херцеговину. Значајан број учитеља основних и средњих школа, који су се били пријавили за омладинску скупштину у Дубровнику, отпављени су у пензију. Ко је год у то време заузимао какву учитељску или другу државну службу зазирао је да се јавно призна као члан српске странке.³⁶³ Такође, устаничка дешавања у Боки одразила су се и на Северну Далмацију, а посебно на Задар. Полиција је додатно поштрила надзор јер је бележила бројне иредентистичке испаде. Клица сумње пала је и на српску младеж, о којој се говорило да држи како је дошло време за стварање „великог српског царства“ које би заузимало простор од Цариграда до Рима.³⁶⁴

У последње две деценије 19. века далматински Срби интензивно су радили на политичком и културном развоју што је допринело да у потпуности афирмишу своју националну индивидуалност. Беспштедна борба са другим јаким политичким факторима апсорбовала је готово сву њихову националну снагу те им није допуштала да се у потпуности развију и тако још више заокруже рад на културном, просветном и привредном пољу. Ипак, баш у то бременито време и под притиском на свим пољима далматинског живота дошли су до уверења да им нема опстанка ако не буду делали удруженим снагама. Стога ћемо у потоњем раду и наредним потпоглављима покушати да осветлимо ту политичку активност која је умногоме имала одраза и на културни препород Срба у Северној Далмацији тог доба.

Осамостаљивање српског покрета у Далмацији 1880. године покренуло је омладину. Најпре су реаговали српски студенти на аустријским универзитетима, који су се трудили да дају подршку својим сународницима. Такође, учествују и на заједничким акцијама о чему нам сведочи догађај када почетком поменуте године приређују

Срби према новој идеологији могли бити само „ршћани“, то јест православни. „*Попови су пријетили пакленим мукама своје стаду, ако се буде дружило са православнима*“ итд. (А. Митровић, Н. д., стр. 40).

³⁶² Други кривошијски устанак избио је октобра 1881. год. од стране локалног становништва које одбило служење војног рока.

³⁶³ М. Цар, *Један поглед на писца*, стр. 45.

³⁶⁴ I. Pederin, „*Odnos austrijske vlasti prema talijanskom, hrvatskom i crnogorskom novinstvu u doba Bokeljsko-hercegovačkog ustanka (1880–1882)*“, стр. 203.

хуманитарну вечеру „у корист Далматинаца страдајућих од глади“.³⁶⁵ Активно се укључују и учествују у иницијативи по узору на некадашњу Уједињену омладину српску, уједињења целокупне српске омладине у Монархији. Скуп је био одржан у Новом Саду, али су угарске власти забраниле долазак студената из Цислајтаније тако да су далматински студенти изостали. Ипак, имајући јаку жељу, окупљају се у Бечу и Грацу 1881. године. На састанку је омладински одбор закључио да помогну и подстакну организацију своје браће у завичају упућујући им следећи проглас:

*„Неколико далматинскијех Срба ђака на градачкој универзитети једногласно закључују: да се на српску омладину у Далмацији обрете братским позивом, да се почетком августа т. г. године сакупи у Задру, или ма у којем граду Далмације, на јавној скупштини и да ту на брацком збору и договору створи јединство српске далматинске омладине у интересу Српства у Далмацији“.*³⁶⁶

Својим утицајем, поменуто друштво значајно је допринело да се српска омладина у Далмацији боље организује и повеже са остатком омладине у Монархији.³⁶⁷ Ипак, из географских и комуникацијских разлога, те због веће важности, уместо у граду на ушћу Крке оснивачка скупштина заказана је за 6 (18) август 1881. године у Дубровнику. У *Српском листу* је био донесен и будући „Нацрт устава“ са 21 чланом. Већ у члану 2 § је истакнут примарни циљ српске далматинске омладине „да подигне економско и просветно стање свог народа а) јавним удруживањем, б) држањем јавнијех предавања, в) издавањем и растурањем кориснијех књига, г) приређивањем бесједа и сјела“.³⁶⁸ У граду испод Срђа основан је и омладински одбор који су чинили П. Лопижић, Л. Милишић и М. Шарих који су преко српског органа позвали све Србе од Раба до Спича.³⁶⁹

Уочи одржавања скупштине, српски омладинци, поред осталих и из севернодалматинских места Задра, Обровца, Книна, Кистања и Скрадина, пристизали су у Дубровник.³⁷⁰ Тог 18. августа

³⁶⁵ „Домаће“, *Српски лист*, бр. 7, 17 (29) 2. 1880.

³⁶⁶ Проглас се завршава веома емотивним и националним набојем: „Прсни, дакле, из сна, српска далматинска омладино! Уједини се, јер неуједињена нијеси ништа, а уједињена све! Душманин је наш снага, али снага само са нашег неуједињена, а ма чим се ми ујединимо, она ће се распасти, претвориће се у ништа, а ми ћемо тада постати снагом и то снагом која ће расти и развијати се и коју никаква сила сатрти не ће моћи“ („Српској омладини у Далмацији“, *Српски лист*, бр. 12, 24 (5) 3. 1881).

³⁶⁷ „Овђашњи далматински Срби, ђаци, сазваше сврхом априла сједницу и изабраше одбор за 'Уједињење далматинске српске омладине'.

Тај одбор састоји се од четворице а дописивиће се и у договору бити са одбором бечкијех ђака, који је већ изабран. Устав се већ почео радити и до брзо биће готов.

*На тој сједници говорило се и о мјесту гдје да се збуде сазивати скупштина, те, између неколико приједлога, би примљено већином гласова да буде Шибеник, као средиште Далмације. То је пак закључак овдашњијех ђака /.../ Одбор за Уједињење српске далматинске омладине“ („Домаће“, *Српски лист*, бр. 19, 12 (19) 5. 1881).*

³⁶⁸ „Нацрт Устава Уједињене српске далматинске омладине“, *Српски лист*, бр. 23, 9 (21) 6. 1881.

³⁶⁹ „Србима у Далмацији, Проглас“, *Српски лист*, бр. 30, 28 (9) 7. 1881.

³⁷⁰ „Забрана омладинске скупштине“, *Српски лист*, бр. 33, 18 (30) 8. 1881.

стигло је око 150 омладинаца из целе Далмације, а главно састајалиште је било пред вратима старог града у башти Митровића хотела „Miramar“ у вароши Пилама.³⁷¹ Такође, учествовао је тада по позиву С. Бјелановића млади учитељ и књижевник Симо Матавуљ који признаје да му је то било једина политичка активност у животу.³⁷² Такође, био је активно умешан прво у Херцеговачки устанак (1875–1878), а затим и у Бокелски устанак (1881), због чега се склања на Цетиње.³⁷³

Убрзо по њиховом доласку обелодањено им је да су власти реаговале забраном скупштине.³⁷⁴ Виђенији Срби из Боке и Далмације попут Љ. Вујновића и дон Јакова Групковића одржали су надахнуте говоре којима су умирили присутне. Одлучено је да се следећи дан приреди излет у оближње Трстено. Потоњи говорник је поново на том егзотичном месту одржао родољубиви ватрени говор, који није остао незапажен влади у Задру.³⁷⁵ Потом су посетили Боку которску где је било више топлих сусрета између српских првака на Приморју. Такође, овај излет српских омладинаца остао је упамћен и по томе јер је као први таквог типа означио почетак модерног конгресног туризма у Дубровнику.³⁷⁶

Због поменуте забране српски посланици су поднели интерпелацију покрајинској влади у Задру о разлозима забране деловања. Прочитана је на пленарној седници Далматинског сабора, а представник владе Јосип Антониети је одговорио „*да ће покрајинска влада испитати је ли котарски поглавар том забраном вршио своју дужност и закон и према томе да ће даље поступати*“. Али, на томе је и остало.³⁷⁷ Тако је српски омладински покрет у Далмацији био угушен већ у зачетку.

Даљи рад ове младе организације био је отежан, а убрзо и забрањен од стране власти. Наиме, Групковић који је још раније по казни био премештен из Задра у Дубровник и Вујновић били су отпуштени са професорског посла. Нажалост, поменути задарски катихета поред тога био је и додатно денунциран, отпуштен је са посла и смртно се разболео.

³⁷¹ Исто.

³⁷² „...! гдје сам се истакао тијем, што сам први јуришао на гомилу противника, који почеше звиждати кад смо се музиком враћали из Гружа. То је мислим, једини мој патриотски подвиг у размирици српско-хрватској на Приморју; запамтио сам га добро, јер су ми га задуго напомињали болови међу ребрима с ливе стране /... /“ (С. Матавуљ, *Биљешке једног писца*, Београд 2008. стр. 52).

³⁷³ „Симо Матавуљ – Хронологија живота и рада“, *Бока и бокељи* (ур. Г. Максимовић), Београд 2001.

³⁷⁴ Забрана је одређена на основу 6. § који гласи „*Власт мора забранити сваки састанак, који се + по цијели својој противи казеноме закону, или је на штету јавне сигурности и опћега добра*“ („Несуђена“ омладинска скупштина у Дубровнику“, *Српски лист*, бр. 32, 1881).

³⁷⁵ Н. Милованчев, „Дон Јаков Групковић (1833–1901)“, *Зборник о Србима у Хрватској 4* (ур. Василије Крестић), Београд 1998, стр. 67.

³⁷⁶ И. Перић, *Развитак туризма у Дубровнику и околици од почетка паробродства до 1941*, Дубровник 1983, стр. 34.

³⁷⁷ К. Milutinović, *Vojvodina i Dalmacija 1760–1914*, стр. 327–328.

Убрзо је *Српски лист* након забране објавио родољубиво надахнуте *Посланице омладини далматинској* Људевита Вуличевећа. Излазиле су и у новосадској *Застави* а имале су за циљ да национално пробуде и охрабре српску омладину обе вере:

„*Te su poslanice, pune žara i zanosa, kao na juriš osvajale srca ondašnje srpske generacije i budile, nadasve u grudima Srba katolika, uspavanu srpsku svijest, i otvarajući oči zavedenim i neosvještenim, pokazivale im put nade i spasa*“.³⁷⁸

Исте године Далмацију почиње да потреса још један догађај који је далеко превазилио верске и црквене оквире. Наиме, култ и поштовање словенских просветитеља Св. Ћирила и Методија код Срба у Северној Далмацији било је сасвим уобичајено као и у осталим српским крајевима. Постојала је само једна православна црква посвећена поменути светитељима у Кистањама. Ипак, 1.100-годишњи јубилеј Солунске браће, који је поред верске добио и јаку политичку и културну конотацију узрујао је и ујединио готово све далматинске Србе. Наиме, још је Штросмајер лично 1863. године предложио папи Пију IX да их прогласи светитељима, како би их и римокатолички Словени могли прослављати. Поменути свети отац изашао је у сусрет овој молби 30. септембра 1880. године издавши енциклику *GRANDE MANUS* (велики дар), у којој су Ћирило и Методије проглашени за светитеље Римокатоличке цркве. Након ове папине енциклике, римокатолички бискупи из наших крајева на челу са Штросмајером издали су посланице у којима су позивали све Словене на ходочашће у Рим, у знак захвалности папи. Притом још у својим посланицама нису заборавили да критикују Православну цркву.

Увидевши велику опасност, попут Бјелановића, браће Руварац и др. који су у поменутом ђаковачком бискупу видели апостола римокатоличког панславизма, те инспирисан његовом акцијом још с почетка седме деценије, ректор задарске богословије Н. Милаш био је први који је јавно устао против папине енциклике 1881. године.³⁷⁹ Тим поводом написао је дело *Славенски апостоли Кирил и Методије и истина православља* у којем је поред верског истакао и културни значај свете браће за Словене и Србе.³⁸⁰ Чим се појавило, ово дело је подигло велику буру 80-их

³⁷⁸ „Uspomeni Ljudevit Vuličević“, *Dubrovnik*, br. 26, 17. 6. 1937.

³⁷⁹ Милаш је био изазван овом акцијом бискупа Штросмајера, који је био апостолски викар за унију. У њему Милаш препознаје фанатичног римокатолика још од када је издао своју пастирску посланицу 1864. године, хвалећи и узносећи енциклику и силабус папе Мазати-Феретија против савремене културе. Између осталог, надалеко је била позната и Штросмајерова изјава из коризмене окружнице за 1881. годину „*да само унија са Римом може бити залог земаљске и вјечне среће*“ (Н. Милаш, *Православна Далмација*, стр. 39).

³⁸⁰ „*За православне словене Кирил и Методије имају велики значај, колико са стране религијозне, толико са стране културне. За њих ину су важни, и као први њихови учитељи хришћанске вјере, и као основатељи словенске културе. И одтуда толика оданост својим светитељима Кирилу и Методију*“ (Н. Милаш, *Славенски апостоли Кирил и Методије и истина православља*, Београд 1985, стр. 7).

година 19. века у Далмацији али и шире. Дуго времена му није заборављено, а нарочито од оног дела Римокатоличке цркве који је радио на унијаћењу православних.

Убрзо је ступио у контакт са никомидијским митрополитом Филотејем Вријеносом, који му је послао своју критику папине енциклике. Био је у сталном контакту са бококторским епископом Герасимом Петрановићем, који је издао своју посланицу, у којој упозорава свештенство и народ да се чувају од прикривених намера ђаковачког бискупа. Саветујући се са еп. Кнежевићем, пише посланицу коју је поменути епископ издао уочи Духова 1881. године. Када је објављена, примљена је са великом радошћу и нескривеним одушевљењем код православног свештенства и народа. Убрзо су уследили отворени напади хрватских листова у Далмацији на поменуту посланицу. Највише негодовања и напада дошло је од професора задарске римокатоличке богословије Антуна Франкија. Критикујући Милашеву књигу, отворено је напао и његову личност, не пропуштајући шансу да га пред очима далматинске јавности прикаже као немирњака.³⁸¹

Акција противљења римској политици имала је снажног одјека и међу нижим православним свештенством. Тако против енциклике и проф. Франкија, те у одбрану двају православних епископа, устаје и свештеник Јован Шарић из села Церања. Не задржава се само на усменој одбрани него пише и штампа једну брошуру под називом *„Двије посланице двају православних епископа у Далмацији: против позива Антуна Франки да се Славени потчине римском папи“*.³⁸²

Такође, и *Српски лист* прославу хиљадугодишњице Св. Ћирила и Методија у Велехраду у Моравској 1885. сматрао је опасном за све православне Словене. Тврди се да је тиме покренут нови, католички, панславизам који се због традиције непријатељства Католичке цркве према славенству сматра парадоксом усмереним против Русије, православља и славенства. Истиче се да Хрвати у служби Ватикана „католичком пропагандом раде против Срба“ понајпре у Босни и Херцеговини, угледајући се на Пољаке, који желе покатоличити и колонизовати Украјинце (које *Српски лист* сматра Русима) у Галицији и Буковини. Због свега тога српски орган тврди да се Хрвати, Пољаци али и Чеси под утицајем Запада „одцељују од Словенства и од своје народности“. Верско-политички „прогон“ Срба налази и у чињеници да је прослава хиљадугодишњице Св. Ћирила и Методија у Српској читаоници у Задру забрањена са образложењем да може доћи до политичких демонстрација. Забрана се сматра последицом пристрасности владе која преферира Католичку цркву и подупире дух прославе у Велехраду, погрешно се надајући да ће јој Штросмајерово католичко панславенство помоћи у продору на

³⁸¹ Н. Милаш, *Аутобиографија ...*, Београд–Шибеник 2005, стр. 52.

³⁸² Ј. Шарић, *Двије посланице двају православних епископа у Далмацији: против позива Антуна Франки да се Славени потчине римском папи*, Београд 1894.

Балкан. У том се смислу делатност ђаковачког бискупа види као израз католичког непријатељства према православљу и словенству те му се приписује негативна улогу у очувању „народног“, славенског, духа. Тако виђен католички „верски фанатизам“ сматран је основном за хрватски „народни фанатизам“, којим је, верује се, испуњен читав јавни живот, како у Далмацији тако и у банској Хрватској.³⁸³

Такође, треба имати у виду да је православне прелазак на унијатство у Далмацији значило не само остављање прадедовске вере него и однорођивање. Наиме, губио би се скоро сваки народни осећај, нарочито у првој половини 19. века за време жустре унијатске политике намесника Лиленберга. То је био још један важан разлог зашто је било каква акција са сумњом да има прозелитска циљеве код Срба у Северној Далмацији наилазила на оштру реакцију.

Најјужнија аустријска покрајина, поред бројних обећања аустријских власти и даље је поприлично била запуштена на просветном, културном и привредном плану. Сиромаштво, непросвећеност и неписменост нарочито су упадали у очи по селима загорске Далмације. Под притиском таквих тешких прилика приморски Срби дошли су до уверења да им нема више ни живота ни опстанка ако удруженом снагом не потраже себи спаса. У томе их је умногоме снажио просветно-привредни покрет у Србији, Банији и Војводини. До њих су допирали гласови и о успешној таквој активности браће Чеха. Око себе су видели успешну акцију италијанске просветне установе „Ле лега Национале“. Најзад, из Босне и Херцеговине храбрили су их гласови о све успешнијим просветно-привредним напорима. Тако је све то довело и до првих озбиљнијих покушаја у истом правцу код далматинских Срба.³⁸⁴

Српска народна странка успешно је почетком осамдесетих година деловала на Приморју заступајући и бранећи српске интересе. Страначки програм обелодањен је још у првом броју *Српског листа* који је остао на снази до 1903. године, када је замењен новим. У међувремену је учињено неколико покушаја да се целисходније организује политички живот приморских Срба. Први такав покушај био је формирање Далматинског политичког друштва 1882. године у Дубровнику.³⁸⁵ Идеја о оснивању тада се родила међу српским родољубима који су имали замисао „да ударе темељ друштву, коме би задатак био

³⁸³ Т. Рајчић, „Sava Bjelanović i njegova struja u srpskoj stranci u Dalmaciji 80-ih godina 19. stoljeća (Vjerska gledišta)“, *Croatia Christiana periodica: časopis Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* (ur. F. Šanjek), br. 58, Zagreb 2006, str. 167–186.

³⁸⁴ *Северна Далмација некад и сад: одлучна реч у критичном часу*, стр. 49.

³⁸⁵ С. Божић, „Српска народна странка у Краљевини Далмацији“, *Зборник о Србима у Хрватској*, књ. 4, Београд 1999, стр. 105.

окупити у једно коло све радишне силе, да јединством збора и твора на књижевном пољу, народу своје здраве душевне хране оружи и тако га упозна са истинитијем његовим положајем“.³⁸⁶

Међутим, уместо у Дубровнику где је била заказана прва неуспела скупштина, Далматинско политичко друштво основано је тек четири године касније, 1886. године, у Сплиту.³⁸⁷ Позив на учлањење преко *Српског листа* упућен је од одбора покретача који су чинили: Јосо Мијаљевић, Кажимир Лукетић и Иван Бутиер.³⁸⁸ Посебно је интересантно што је далматинским Србима узор за оснивање друштва оваквог типа био пример са сасвим крајњег дела Монархије. Наиме, галички Руси су неколико година раније у Лавову основали политичко друштво „које је на неочекиван начин одговорило своје задатку; показало се чврстијем шанцем народнијех права“.³⁸⁹

Друштво је основано са циљем да ради на моралном, економском и политичком напретку Далмације и да се бори за очување српске народности и језика. Ради остварења тог циља, у Уставу од укупно §. 17 чланова предвиђено је у 2. §. „Друштву је задатак да промиче и заговара, независно од ма чијег страног уплива, напредак морални, економни и политични у опште, особитим обзиром на Далмацију, а напосе да брани и заговара у Далмацији народност и српски језик“ (§. 2. а.), „о увођењу српског језика и српских словапис у школе и јавну управу“ (§. 2. б.). Остали чланови устава регулисани су питањима привреде, трговине и занатства, о начинима решавања економских потреба народа, о предлагању компететних кандидата за улазак у Царевинско веће, Далматински сабор, општинска представништва и трговачко обртничке коморе, али и унутрашње друштвено уређење и права чланства.³⁹⁰

³⁸⁶ „Позив у Далматинско политично друштво“, *Српски лист*, бр. 16, 22 (4) 4. 1886.

³⁸⁷ Важно је напоменути да не можемо са тачношћу утврдити зашто су власти 1882. год. спречиле стварање Далматинског политичког друштва у Дубровнику. Свакако запада у очи да су главни разлози били тадашње усијано политичко тле у Далмацији, али и оснивачка скупштина Уједињене омладине српске која се одржала годину дана раније у граду оспод Срђа, те која је узбудила многе духове након којих су власти смениле са професорских места Љубомира Вујновића и дон Јакова Групковића.

³⁸⁸ *Српски лист* је са одушевљењем, не кријући задовољство, писао о оснивању друштва у Сплиту. „*Samo smo vijest čuli, da se sa ovijem imenom osniva politično društvo u Spljetu. /.../ To je tek zrno, iz koga klica ima niknuti i stablo uzrasti, da poslije prospje blagodat voća i hlada svoga*“ („Politično dalmatinsko društvo“, *Српски лист*, бр. 13, 1 (13) 4. 1886). Такође, исту вест пренела је и новосадска *Застава* у бр. 57: „Политично далматинско друштво“.

³⁸⁹ „Позив у Далматинско политично друштво“, *Српски лист*, бр. 16, 22 (2) 4. 1886.

³⁹⁰ „Устав Политичног Далматинског Друштва“, *Српски лист*, бр. 17, 1 (12) 5. 1886.

Друштвени Устав Намесништво је потрдило 9. марта 1886. године бр. 3950 – В, на челу са намесником Алфонсом Павићем.³⁹¹ Нажалост, због противљења и забране власти исте године је престало са радом.

У наредним годинама српски покрет на Приморју, па тако и онај у Северној Далмацији, пролазиће кроз велика политичка искушења. Политичка борба водила се готово на свим фронтима па тако и на културним пољима, а посебно у области образовања и језика, о чему ће бити рећи у потоњим поглављима овог рада. Целу ту акцију одбране српских интереса предводио је први вођа севернодалматинских Срба Сава Бјелановић и то све до своје, по свему судећи преране, смрти 1897. године која је означила крај прве фазе (1880–1897) самосталног развоја српског покрета на Приморју.³⁹² Својим ауторитетом и харизмом, без већих унутрашњих трзавица, успевао је седамнаест година да готово у потпуности уједини и предводи целокупан српски корпус. За српске интересе, како политичке тако и културне, пожртвовано се борио у сваком тренутку у Далматинском сабору као и на сваком другом месту јавног живота покрајине где су били угрођени, посебно у улози уредника *Српског листа/гласа* преко којег је својим оштрим пером, у неким тренуцима и пресудно утицао и на побољшање, а тиме и на развој целокупног културног развоја Срба у Далмацији.

Из захвалности према свему што је учинио за своју заједницу, од најпознатијег Ђевршчанина нису се само на достојанствен начин опростили Далмација и Задар, где је провео највећи део свог живота.³⁹³ Служењем парастоса и комеморацијама последњи пут је био испраћен и у многим местима Монархије, али и у Србији, што довољно говори колико је био цењен и уважаван и ван свог завичаја. Тако је, на пример, величанствен био последњи испраћај у препуној београдској Саборној цркви. Саучешће су, осим бројних удружења, друштава и познатијих личности из јавног живота Далмације, изразили и из Женева будући краљ Петар, затим црногорски кнез Никола, краљевски намесник Јован Ристић, потпредседници српске и црногорске владе, патријарх српски Георгије Бранковић, митрополит београдски Михајло и др.³⁹⁴ У Бјелановићеву част Ј. Ј. Змај и А. Шантић испевали су песме а Ј. Сундечић сонет.³⁹⁵

³⁹¹ Исто.

³⁹² Узрок смрти је била туберкулоза („† Сава Бјелановић“, *Српски глас*, бр. 10, 6 (18) 3. 1897).

³⁹³ Исто.

³⁹⁴ Представници многих српских градова и вароши, велики број села, знаменити књижевници и велики број јавних радника попут: Стојана Новаковића, Полит Десанчића, Симе Матавуља и др. („Напомене послуже помена“, *Глас: орган привредно-културне матице, Народни зборник спомен број Саве Бјелановића*, бр. 226–227, 1937, стр. 46).

³⁹⁵ „Парастос Сави Бјелановићу у Београду“, *Српски глас*, бр. 11, 12 (24) 3. 1897.

Тим судбоносним догађајем, тј. губитком највећег српског политичара из доба Народног препорода, започео је други период самосталног српског покрета на Приморју. Главна одлика се у првим годинама огледала у унутарстраначким борбама за Бјелановићево политичко наслеђе, што је резултирало кризом Српске странке. Наиме, из самог покрета у наредним годинама није произашла толико јака харизматична личност која би све своје сународнике могла окупити под један барјак. „*Nestade pok. Save Bjelanovića, nestad pok. Antuna Fabrisa i s njima nestade onih koji su vodili i onih koji su slušali. Srbi na Primorju ostadoše odjendom kao stado bez čobana i svak udrio na svoju stranu*“.³⁹⁶ У „постсавином времену“, а донекле и у годинама пред Први светски рат, српски прваци лутаће у међусобним анимозитетима, што је доводило до честих сукоба, због чега су највише испаштали српски интереси на Приморју.³⁹⁷

Ступањем на политичко поприште Далмације још од почетка 80-их година па све до политике почетка 20. века, Српска странка је за све време свог постојања, изузев појединих далматинских општина у Северној Далмацији и на далматинском југу где су јој била главна упоришта, чинила опозицију далматинској влади. Али и тада је према коалиционом споразуму са хрватским народњацима и Смодлакином пучком странком само донекле у мешовитим срединама за општинске и покрајинске и изборе за Царевинско веће успевала да побеђује веома популарне праваше.

У опозицији поменута странка је остала из два разлога: економског и политичког. Цела је Загора била економски запуштена и неразвијена под аустријском влашћу, док је Бока од средине 19. века постала жртва своје морнарице на једра. Опоравак јој је спречавала трговинска политика Монархије према Црној Гори. Бечку владу и далматинско Намесништво забрињавао је интерес политичких кругова у Далмацији за Србију, Црну Гору, Босну и Херцеговину, као и везе које су на основу тога постојале.³⁹⁸

Тај је интерес појачавао опозициони дух међу Србима у Далмацији. Њихови политички кругови мотрили су са бригом али и гневом како Беч преко Обреновића одржава Краљевину Србију у положају свог трабанта, како Монархија царинским зидом

³⁹⁶ „Srpska stranka na primorju“, *Dubrovnik*, br. 39, 25. 9. 1913.

³⁹⁷ Поред осталих, о несложном стању у Задру након Бјелановиће смрти писао је и Јосо Кулушић који је тада живео у Биограду на Мору Лазару Томановићу (Л. Томановић, „Из писама умрлих и заслужних Срба, V Јосо Кулушић“, *Нови живот*, Београд 1926, св. 9, стр. 266).

³⁹⁸ Ипак ти политички фактори нису покушали већим инвестицијама и другим мерама побољшати економске прилике крајева где је српско становништво било најбројније како би тиме далматинске Србе приближили режиму (R. Lovrenčić, *Geneza politike „novog kursa“*, Zagreb 1972, str. 119–120).

ограђује Црну Гору и подиже јака утврђења у Боки, како се БиХ под управом Калаја претвара у својеврсну колонију Дуалне монархије, те како се онде прогони српски национални покрет и ствара одскачна даска за „Drang nach osten“.³⁹⁹

Такође, поменути босански намесник је у Далмацији, посебно на југу и у Дубровнику, лансирао мрежу својих агената који су денунцирали Србе потказујући их као субверзивне, блиске велеиздаји, и као скривене присталице српске иреденте.⁴⁰⁰ Проносили су се гласови да је намесник Давид био смењен 1902. године баш зато што није хтео поверовати у те оптужбе и угушити српску пропаганду.⁴⁰¹ У мају следеће године, српски заступник у Сабору Ковачевић обележио је целу бечку политику од октобарске дипломе као комедију, систем опсене који слабо скрива да су прави господари Монархије Немци. Поновио је старе оптужбе о прогону Срба у Далмацији, напао народни режим у БиХ означавајући Аустро-Угарску као полицијску државу.⁴⁰²

Српска странка је имала дугачак списак разлога да буде у опозицији. Ипак, усред јаког политичког притиска било је у њеним редовима оних који су покушавали на опортунистички начин према аустријским властима да сачувају српске позиције у Далмацији. Претежно из Северног дела и донекле конзервативних начела предводио их је еп. Милаш. Посебно су се истакли након Бјелановићеве смрти 1897. године када није успела у потпуности да преузме лидерство у странци, за шта су били понекад и претерано осуђивана од модерне историографије.⁴⁰³ Како год, у прилог томе иде и даље деловање те „конзервативне струје“ када се испоставило да није била ни толико противна нити непремостива брана у политици „новог курса“ након 1903. године на Приморју. Чак је у

³⁹⁹ R. Lovrenčić, *N. d.*, str. 120.

⁴⁰⁰ Једна од најпознатијих афера била је 1902. године када је ухапшен уредник *Dubrovnik* Антун Фабрис. Државни тужилац га је оптужио за објављивање једне велеиздајничке песме и часопису *Срп*, након чега је утамничен у крајње нехигијенским условима. Фабрисов случај прерастао је у јавни скандал ширих размера тако да су код бечких власти интервенисали руски и француски новинари након чега је пуштен на слободу. Нажалост, пошто му се здравље нагло погоршало, умро је у јесен 1904. године.

⁴⁰¹ Isto, str. 120–121.

⁴⁰² Isto, str. 215.

⁴⁰³ Приближна је уједначеност утицаја друштвених група које су подржавале либерално-радикалну (адвокати, бележници, професори, учитељи, студенти, лекари, део чиновника), односно конзервативну струју (трговци, поседници, православни свештеници и део чиновника) у вођству (58% конзервативаца према 42% либерално-радикалних) и међу чланством (47% конзервативних према 43% либерално-радикалних). Остатак од 10% чине 5 начелника и 1 чиновник, чију евентуалну припадност конзервативној, односно либералној струји у Српској странци није било могуће утврдити јер нема прецизних података о њиховом стварном друштвеном (професионалном) пореклу нити о њиховим политичким склоностима. (Tihomir Rajčić, „Sava Bjelanović i njegova struja u Srpskoj stranci u Dalmaciji 80-ih godina 19. stoljeća (vjerska gledišta“), *Croatica Christiana periodica: časopis Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* (ur. F. Šanjek), br. 58, Zagreb 2006, str. 184).

бројним догађајима била и за поменућу политику, за шта има доказа, нарочито на пољу културе која ћемо споменућу у осталим поглављима, што донекле баца ново светло на тај део наше политичке и културне историје.

Након престанка српско-аутономашке сарадње, Српска странка је сарађивала са Народном странком од 1897. до 1902. године и њихови односи пролазили су кроз разне фазе, варирајући од доста срдечног пријатељства до оштрог супротстављања. Ниједна страна није ни у моментима сукоба пресећала све споне које су их спајале. Народњаци се нису, попут иначе њима сродних „обзораша“, повремено придруживали правашкој негацији Срба у хрватским земљама. Нису их следили ни у гледиштима према БиХ, што је нарочито било важно, јер је у том погледу српска политика од Новог Сада до Задра била подједнако осетљива.⁴⁰⁴

Главни противници Српске странке у Далмацији као и у банској Хрватској били су правашци. Ипак, поткрај 19. века далматинска Странка права није се у својим ставовима приближила ни Чистој странци права која је била најгласнија и најдоследнија у својим антисрпским ставовима, иако се Проданова струја пре своје сецесије за то одлучно залагала. Позитиван знак уследио је 1898. године када је Бјанкини у Сабору изразио мишљење да би се опште становиште Странке права према Србима могло изменити. Услови су били признање хрватског државног права и пристанак на сједињење Далмације са Хрватском.⁴⁰⁵

Значајна прекретница у српско-правашким односима десила се 1902. године. Ј. Смодлака, тада трећа личност у Странци права, после Бјанкинија и Трумбића, говорио је у више наврата о српско-хрватским односима и њиховој перспективи. Упозоравао је на штетност међусобних борби корисних само за заједничке непријатеље Срба и Хрвата. Иако је отишао корак даље, још увек није био спреман да напусти стара схватања и старе догме о само једном политичком народу у хрватским земљама. Такву понуду српска страна није хтела да прихвати. Ипак, заступник Српског клуба Ковачевић констатовао је извесну еволуцију праваша у прилог Срба хвалећи Смодлакину иницијативу, али његове услове није могао да прихвати јер је у њима и даље била садржана негација Срба као народа.⁴⁰⁶

⁴⁰⁴ R. Lovrenčić, *N. d.*, str. 126.

⁴⁰⁵ Isto, str. 126–127.

⁴⁰⁶ Isto, str. 127.

Док је Народна странка била у одступању, Странка права је све више јачала а Српска странка се са све већом муком одржавала, нарочито после Бјелановићеве смрти 1897. године. До 1901. године изгубила је трећину мандата, а осим тога и неке општине од којих су свакако најважније Дубровник на југу и Скрадин на северу покрајине.⁴⁰⁷ Наиме, једна од главних политичких борби против српског елемента на целом Приморју било је преузимање општина од стране хрватских странака у којима су владали Срби.⁴⁰⁸ Велике борбе су се водиле, нарочито за Врлику коју праваша нису успели да преузму, док су у Бенковцу и Дрнишу владали веома бахато, кршећи изборне договоре и притом користећи наклоност више политичке власти као и огромну подршку фрањеваца.⁴⁰⁹ Тако је у Дрнишу 1894. године врлички жупник Барбић носио икону Св. Фрање Асишког и притом купио милостињу, „*ali ne u ime Boga za pomoć siromaha, nego u ime Stračevića, a za tamošnje općinske izbore*“.⁴¹⁰ Такође, истовремено у последњој деценији 19. века додатне међунационалне духове узбуркала је и археологија фра Маруна. У циљу трагања за остацима средњовековних хрватских краљева у селима Книнске Крајине ишао је чак дотле да је 1896. године наумио да прекопа православно гробље у Плавну. То је изазвало огорчење и револт локалних Срба, због чега су тих година вођени судски поступци.⁴¹¹

⁴⁰⁷ Године 1899. Српска странка држала је само 11 од 88 далматинских општина (Isto, str. 131).

⁴⁰⁸ „Та борба била је за Хрвате тврд орах, који први година не моглоше никако преломити. У мјестима, гдје је још било остатака некадашње италијанске странке, автономаша, они су искрено пружили Србима савезничку руку“ (А. Митровић, *Двадесет година политичке борбе на Приморју (1800–1920)*, стр. 43).

⁴⁰⁹ „Овдје за опћинске изборе склопили су Срби са Хрватима (правашима) компромис. По утврђеном уговору, усменом и писменом, обадвије стране имале су право, да постављају вјешнике по својој вољи, /.../ српска 14, а хрватска 22. Тако је било на избору другог и трећег тијела. Али у уторак, на избору првог тијела, Хрвати изјавише: да они не пристају на једнога од предложенијих српскијех. Срби су захтијевали да се извршије компромис, али пошто Хрвати нијесу хтјели, него су га прекршили, Срби су били рјешени од уговора и на избору комисије гласали су посебно. Сад је начелник Дапар сато одбијати српске законите гласове, а примати хрватске незаконите. Тако су Хрвати изабрали своју комисију /.../ Тако су Хрвати победили, невјером и незаконитошћу, те изабрали све 12 својијех Хрвата“ („Пишу нам из Бенковца“, *Српски глас*, бр. 15, 1896).

⁴¹⁰ „Наши дописи, Дрниш 5. јулија“, *Српски глас*, бр. 26, 12 (30) 7. 1894. Истовремено, сличне верске агитације дешавале су се и на општинским изборима у Врлици (Исто, „Врлика, 4. јулија, Опћински избори“) („Наши дописи, Опћински избори у Врлици 29. јуна I и II“, *Српски глас*, бр. 28, 13 (25) 7. и 29. 20 (8) 7. 1894). Опширније: М. Diklić, „Побједа праваша на опћинским изборима у Дрнишу 1911. и 1913“, *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, Zadar 1991, sv. 33, str. 215–237.

⁴¹¹ „/.../ изасланик фратра Марина, Дундовић, уз оружничку помоћ дошао и Плавно прекопавати православно гробље, у име хрватске археологије. Огорчени је народ то предупредио, иначе не би прошло без крви“ („Домаће“, *Српски глас*, бр. 8, 22 (5) 2. 1896), „Из Книнске крајине, 5. марта, *Српски глас*, бр. 9, 1 (13) 2. 1896, Нгв. археологија у Плавну изазивања“); „Фратар Марин подигао је трајбуна суд против пароха проте Петрановића и сто и пет сељана села Плавна, то за сметање посједа, што му нису допустили да у њихово гробље прекопава“ („Пишу нам из Книна“, *Српски глас*, бр. 15, 11 (18) 4. 1896).

Унутарстраначки сукоб у Српској странци се јавља између Баљка и Фабриса (лист *Dubrovnik*) и струје око Милаша и В. Симића, која је након поменутог губитка преузела *Српски глас*.⁴¹² Уредници су у наредом периоду поменутог гласила кратко били Д. Баљак и Станислав Бркановић, затим др А. Митровић, који долази из Загреба где је помагао Павлу Јовановићу око уредништва *Србобрана*. На челу уредништва остаје све до краја 1899. године.⁴¹³ Пошто је 1900. године истицао мандат Митровићу као уреднику, требало је наћи новог и способног уредника достојног позива да води најбитнији српски медиј у Северној Далмације. У међувремену, Томановић је размишљао да се пресели у Задар код своје ћерке, што је био повод да Владимир Десница баш њега замоли да преузме кормило поменутог листа.⁴¹⁴ После одбијања поменутог, предложио је Душана Баљка, изврсног говорника и саборског заступника, који је у претходном периоду већ био уредник. Ипак, по многима није имао довољно способности нити харизме за такав посао. Десница сведочи да је чак једном приликом и Бјелановић изјавио: „Држите га само као говорника“.⁴¹⁵ После његовог одласка, лист је уређивао Шпиро Глишић, да би га, почетком 1901. године преузео млади Дубровчанин Шпиро Ј. Герун., правник и публициста. У марту 1903. године уредник *Српског гласа* постао је адвокат Никола Суботић, а последњих двадесетак бројева уређивао је Димитрије Марчетић, такође правник.⁴¹⁶

На југу је ситуација у Српској странци била прилично другачија. Међу присталицама су православни (Котор) и Срби католици (Дубровник), па је због тога и православни клир био слабији у односу на Северну Далмацију где је свештенство чинило јаку полугу страначке организације. Осим, тога због близине и односа које су Бокелји имали са Црном Гором, аустријске власти биле су подозривије. Настојале су да га што више потисну па су због тога још више фаворизовале Хрватску странку, настојећи да тиме постигну што јачи ослонац против Српске странке.⁴¹⁷

Врхунац антагонизма између две српске струје десио се изборне 1900. године када су две поменуте српске струје истакле своје кандидате на изборима у Северној Далмацији

⁴¹² R. Lovrenčić, *Geneza politike „novog kursa“*, str. 127.

⁴¹³ С. Божић, *Политичка мисао Срба и Далмацији: Српски лист/глас*, стр. 43.

⁴¹⁴ Л. Томановић, Из писама умрлих и заслужних Срба, Владан Десница”, *Нови живот*, Београд 1926, св. 8, стр. 237.

⁴¹⁵ Исто, стр. 238.

⁴¹⁶ С. Божић, *Н. д.*, стр. 42–43.

⁴¹⁷ R. Lovrenčić, *Geneza politike „novog kursa“*, str. 138–149.

за општине Дрниш–Книн–Врлика које су уобичајено давале три српска заступника у Далматинском сабору. То су искористили уједињени праваши и народњаци који су том приликом истакли и своје кандидате, те захваљујући неслози српских бирача успели да преотму сва три мандата Српској странци. Такође, део умерених српских бирача одвратио је од биралишта начелник Врлике Ј. Кулишић.⁴¹⁸

Српске размирице биле су изглађене донекле крајем 1901. године Книнском скупштином. Резултати су били видни већ крајем исте године када су била повраћена оба мандата у избору спољних горе поменутих општина. Ипак, странка је након консолидације била знатно ослабљена јер је изгубила трећину мандата од 1897. године. Међутим, тај страначки еволутивни политички процес није био само негативан него је имао и позитивне стране. У том смислу можемо да закључимо да су с једне стране страначки лидери схватили да би даљи унутрашњи сукоб могао довести до замирања па и распада саме странке, а с друге, посебно у наредне три године, да је далматинско политичко тле, услед промене курса хрватских партија, зрело за нови политички концепт оличен у наступајућој политици „новог курса“.

3.2.1. Покушаји политичке реорганизације – „Српско братство“, Книнска скупштина, Привредно просветено друштво „Српска зора“

Превремена смрт С. Бјелановића нанела је највећи потрес Српској странци у Далмацији.⁴¹⁹ Наиме, није више било такве харизматичне личности која би могла под један барјак окупити све далматинске Србе, што је доводило до разних организационих проблема као и личних анимозитета око преузимања страначког кормила.⁴²⁰

⁴¹⁸ Исто, стр. 138–140.

⁴¹⁹ Бјелановићева смрт је потресла и тужно одјекнула целим Српством. У многим местима ван Далмације давани су парастоси, као и у Београду 9. марта 1897. год „У великој Београдској цркви пред подне би парастос пок. Сави Бјелановићу, уреднику 'Срп. Гласа' у Задру. Народа пуна пунцата црква служи Митрополит Михајло с мноштвом свештеника; певају сва певачка друштва; народу – сваком свеће раздане. Пред свршетак Јован Ђаја говори красну беседу. Е, ово је нешто лепо! Католик Ђаја, у православном храму, пред Митрополитом и свештеницима говори са автона! Ово је красна толернација! Још ће овој Митрополит у старост бити патриота широких груди“ (Архив САНУ, Дневник Милана Ђ. Милићевића, сиг. бр. 9327, књ. 16 (1), стр. 2853).

⁴²⁰ „Смрт Бјелановићева бијеше ужасни удар за странку, његов ауторитет држао је многе у шкрицу; није повлађивао он нагле скокове, знао је нашу снагу, познавао је људе, те их је вјешто знао држати“ (Ј. Томановић, „Из писама умрлих и заслужних Срба, Владан Десница“, Нови живот, Београд 1926; св. 8, стр. 236).

Такво стање покушало се решити већ исте године када је под иницијативом и потенцијалним политичким наследником Игњатом Бакотићем поведена акција да се оснује једно политичко српско друштво.⁴²¹ Стога је одржана скупштину у Сплиту 4. августа 1897. године коју је пред осамдесет представника отворио Владимир Симић. За председника скупштине изабран је Игњат Бакотић док су секретари били Станислав Бркановић и Стијепо Кнежевић. Прва тачка и горуће питање о којем се највише расправљало била је реорганизација странке. Др Ковачевић је предложио да се Српска народна странка устроји као „јуридичко тело“ у коју би приступ имао сваки Србин који приложи 1 круну. Главни и месни одбори бринули би о просвећивању народа. *Српски глас* би прешао у својину поменутог тела и излазио би у Сплиту, што се касније показало као један од главних камена спотицања унутар странке. Затим је скупштина изабрала одбор од једанаест лица који су требали да усагласе друштвени статут, чији су статуту израђени по већ раније постављеној основи састављеној од Срба католика Јосе Михаљевића, Кажимира Лукетића и Викентија Бутијера.⁴²² Прихваћен је и предлог др Игњата Бакотића о раду на оснивању српских школа у Далмацији, ради чега је предвиђено сакупљање прилога који би били улагани у Српску банку у Загребу.⁴²³

Одлукама донетим другог дана заседања, Српска народна странка добила је нови вид организације и створено је „Српско братство“ са седиштем у Сплиту. Себи је задало три главна циља: поред политичког и привредног, нарочито су били наглашени циљеви просветно-културне природе:

„Развијати и ширити напредка и просвјету међу Српскијем народом особито на Приморју, у правцу просвјете изображенијих народа у либералном духу.

Обрана српске народности, особитијем обзиром на прилике на Приморју у духу и смислу законом зајамчене равноправности, и неговање онијех предања, обичаја и особина, које српском народу дају онај особити биљег и значај, што су га кроз вјекове сачували и карактеризовали.

⁴²¹ Отац чувеног Лује, Игњат Бакотић (1835–1906), рођен је у Каштел-Гомилици као изданак старе угледне породице Бакотића из Каштела у Далмацији. Завршио је гимназију у Сплиту, а докторирао права у Падови. Адвокатску каријеру започео је у Ријечи, одакле се убрзо преселио у Сплит и отворио угледну адвокатску канцеларију. Као политичар истакао се још 1861. год. као један од носилаца народне мисли. Активно је био укључен у круг око Саве Бјелановића око настанка Српске странке и *Српског листа* 1879/80. године. У Книнском изборном срезу 1883. године на изборима је изабран за заступника у Далматинском сабору. Својим заступничким радом посебно се истакао. *„Његов особити говорнички дар и гвоздена логика противнике су често пута доводили до забуне, а као му из политичких разлога нијесу признавали оправданост његових тужаба и захтијева“* („† Dr. Ignjat Bakotić, *Dubrovnik*, br. 38, 23. 9. 1906). Године 1903. постао је председник Књажевског суда на чијем челу остаје свега 4 месеца, након чега одлази у Сињ, где се бави адвокатуром („† Dr. Ignjat Bakotić, *Dubrovnik*, br. 39, 30.9. 1906).

⁴²² Л. Бакотић, *Срби и Далмацији од пада Млетачке Републике до уједињења*, Београд 2002, стр. 119.

⁴²³ С. Божић, „Српска народна странка и Краљевини Далмацији“, стр. 106–107.

Народна душевна заједница на темељу народног права и народне слободне воље, искључујући историјска права уколико се не слажу с народнијем правом.

*Да ово постигне, друштво се има бавити; о узгоју моралном и интелектуалном српскога народа у опште, а особито о узгоја са грађанскога и политичкога гледишта; о уведењу српског језика и српскијех писмена (ћирилице) у школе и у јавну управу, те и о оснивању школа; о питањима општинскијем, земаљскијем било културне било привредне било трговачко-обртне нарави, о економскијем потребама народнијем; о предлагању кандидата за ћесаревинско вијеће, за земаљски сабор, за општинска заступства и за трговинско-обртничке коморе“.*⁴²⁴

„На вечер другог дана свирала је на обали народна музика. Први је комад био корачница Радо иде Србин у војнике, а задњи Лијена наша домовино“. За време музичког извођења српски заступници су посетили месну Народну читаоницу.⁴²⁵

У Управу изабрани су: Игњат Бакотић, Јосо Кулишић, Душан Баљак, Јово Димитровић, Марко Петрановић, Андрија Вујатовић, Антун Пуљези, Радослав Квекић, Крсто Ковачевић, Тоде Боровић.⁴²⁶

Држећи се начела да разне гране народног живота не могу напредовати без смишљеног и узајамног потпомагања, „Српско братство“ је ишло за тим, да целокупни јавни живот приморских Срба концентрише у једној јединственој организацији на политичкој основи.⁴²⁷ Народ је тај просветно-политички покушај дочекао и поздравио са искреном радошћу. Али родољубиви нови иницијатори и оснивачи поменутог друштва испустили су из вида једну реалну чињеницу од пресудне важности: ослањање просветно-привредног рада на политичку организацију, и још у туђој држави, значило је грађење куће на пешчаним темељима.⁴²⁸

Иако су намере „Српског братства“ биле племените, при самом оснивању се није пазило на неке битне ствари. Наиме, било је основано само од једног дела Српске странке, то јест од онога на далматинском југу, као и у Сплиту, где је и било друштвено седиште. У тим крајевима оно је било широко прихваћено и пропагирано. Ипак, с друге стране, стајали су севернодалматински Срби окупљени око еп. Никодима Милаша, Владимира Деснице и Владимира Симића. Пошто нису били у потпуности од самог почетка ни консултовани, нису хтели ни активно да учествују у потоњем раду.⁴²⁹ Такође, при самом гласању о друштвеном конституисању, већина од осамдесет гласова је била за друштвени статут, док су четири представника из Задра и један из Обровца била

⁴²⁴ „Са скупштине“, *Српски глас*, бр. 31, 1 (13) 8. 1897.

⁴²⁵ Исто.

⁴²⁶ У управу 1899. године изабрани су поред Бакотића, Баљка, Кулишића, Боровића, Димитровића, Петрановића још: Нико Лукшић, Ђуро Вукотић и Јово Матачић.

⁴²⁷ М. Лежаић, „Наши напори и прошлости“, *Глас привредно-културне матице за Сјеверну Далмацију*, бр. 176–177, 1934.

⁴²⁸ *Северна Далмација некад и сад: одлична реч у критичном часу*, стр. 49.

⁴²⁹ А. Митровић, *Двадесет година политичке борбе на Приморју (1880–1900)*, стр. 388.

против таквог статута.⁴³⁰ Иако мањина, на самој скупштини касније се показало да су представљали значајан део севернодалматинских Срба без којег поменуто друштво није имало изгледа за опстанак.

Тако Владан Десница пише 12. августа 1897. године Томановићу: „само што ће запети, кад се буде рјешавало, да 'Српски глас' пређе из Задра у Сплет; и то ради многих узрока, па и ја сам томе свакако противан“.⁴³¹ Срби са севера Далмације нису хтели да уруше братство, али су се бојали да би деловање и циљеви тог друштва могли ићи на штету њихових интереса.⁴³² Крајем 1899. године политичке власти су распустиле „Српско братство“, а Бакотић се повукао у приватни живот.⁴³³ Странка је поново запала у нередовно стање због чега су на Приморју највише испаштали српски интереси.

Као што смо претходно видели, сви покушаји организације приморског Српства у циљу политичког, културног и привредног напретка остали су неуспешни. Ипак, поучени тим искуством српски прваци много су научили. Поновни покушај уследио је на јесен 1901. године када је била заказана Српска скупштина у Книну. Одзив је био веома добар, о чему сведочи велики број српских заступника, општинских начелника, учитеља, свештеника и српских интелектуалаца из целе Далмације. Скупштина је под председавањем Јосифа Кулишића отворена 20. октобра исте године. За заменика је изабран Ђуро Вукотић, а за секретара Стјепо Кнежевић. У наставку заседања изабран је одбор од девет чланова по узору на „Српско братство“.⁴³⁴

Другог дана заседања донета је одлука о оснивању друштва „Српска зора“ са седиштем у Дубровнику. Првенствено је било основано ради унапређивања просвете и привреде српског народа у Далмацији, а били су јој намењени следећи задаци:

а) васпитање народа оснивањем и потпомагањем просветних установа, нарочито школа и библиотека, помагањем похађања школских завода уз подршку ученицима и наставницима, подстицањем

⁴³⁰ „Српском Гласу у Задру“, *Dubrovnik*, br. 6, 11. 2. 1901.

⁴³¹ „У Сплети се Срби сви на прсте рике моги пребројити, а ми овамо имамо многих потреба, да преко листа истичемо: имамо опћина гдје смо и већини, па после толике проблеме, трошка и сваковрсног напора, да препустимо лист и останемо без органа – то ће тешко ићи, што ће до расјепца доћи. – Та доњи крај Далмације са Дубровником и Боком има већ лист, који заступа у духу Српства њихове интересе и то је 'Дубровник' – па зашто сад да се 'Српски глас' преноси у Сплет“ (Л. Томановић, „Из писама умрлих и заслужних Срба, Владан Десница“, *Нови живот*, Београд 1926, св. 8, стр. 233–234).

⁴³² Исто, стр. 234–235.

⁴³³ „† Др. Ignjat Bakotić“, *Dubrovnik*, br. 38, 23. 9. 1906.

⁴³⁴ На предлог Матеја Шарића у одбор су ушли: Ђ. Вукотић, др Р. Сарделић, др К. Ковачевић, др С. Кнежевић, В. Десница, Н. Суботић, К. Павасовић, В. Јовић и др Л. Маци, а за заменике су изабрани В. Симић и свештеник Љ. Жежељ. За свога председника чланови одбора изабрали су Ковачевића (С. Божић, „Српска народна странка у Краљевини Далмацији 1880–1914“, стр. 110).

јавних предавања и расправа, издавањем или помагањем издаваних књига које су у складу са духом овог друштва.

б) оснивање народно-привредних установа, посебно земљорадничких задруга и штедионица и унапређивање привреде. Члан друштва могао је да буде сваки Србин, уз обавезан допринос од једне круне годишње.⁴³⁵

У наставку скупштине, донета је Резолуција о оснивању Управног одбора Српске народне странке у Далмацији. Чинила би га двадесет и четири лица која би бирала скупштина на три године, као и српски посланици на Далматинском сабору и Царевинском већу. Одбор би водио страначко организовање и све послове – укључујући и српску штампу у покрајини, изузимајући послове који спадају у делокруг „Српске зоре“.. У чланство Управног одбора једногласно су изабрани поред претходно поменутих још: М. Кнежевић, Ј. Арамбашин, М. Цар, М. Ђурановић, др Ј. Стефановић, И. Радовић, М. Греговић, др М. Грацић, М. Шарић и А. Пуљези.⁴³⁶

Такође је интересантно да су многи далматински Срби, попут српске книнске омладине, сматрали за поменуто друштво, иако је прошло четири године од смрти најзначајнијег српског лидера у Далмацији, да: *„У Бјелановићевом је раду изражена она мисао, коју треба да оствари 'Српска зора'. Она је његово дијете, које он није видио, а које није познало свог оца“*. Стога, иста та омладина предлаже да се објави једна књига са изабраним Бјелановићевим чланцима, и која би се продавала у корист „Српске зоре“.⁴³⁷

Иако је Книнска скупштина пуно обећавала, то јест да би могле престати међусобне размирице у виду бољег организовања, нажалост, убрзо је уследила даља стагнација. Нова скупштина одржана је у Сплиту од 14. до 16. августа 1903. године на којој су била решена многа горућа питања. Тако је друштво „Српска зора“ у доброј мери могло даље несметано да делује. На руку му је ишла и династичка промена у Србији, што је дало додатног елана јужнословенском заносу свих друштвених слојева у Далмацији. Због тога настају и повољније прилике за просветно-привредни рад. С једне стране попушта борбени притисак Хрвата, који се враћају јужнословенској оријентацији, а с друге и сами Срби извлаче поуку из пропасти „Српског братства“. Долазе до уверења да је политика једно а просвета и привреда друго; да су то сасвим различите али не и опречне

⁴³⁵ Исто.

⁴³⁶ Како је Далматински сабор био распуштен а посланицима истекао мандат, вирилних чланова Управног одбора било је само на основу мандата у Царевинском већу: Радослава Квекића и Андреја Вујатовића Шарова (С. Божић, *Н. д.*, стр. 111).

⁴³⁷ „Сава Бјелановић и Српска зора“, *Српски глас*, бр. 9, 3 (16) 3. 1902.

ствари. Стога рад и у једном и другом правцу мора бити одељен, иако се ипак мора узајамно подупирати.⁴³⁸

Поред привредних, друштво „Српска зора“ имало је и важне просветно-културне циљеве просвећивања српског народа у Далмацији. Убрзо по оснивању овог друштва почела су оснивања задруга по многим српским селима у целој покрајини. Од 1907. до 1911. године покренут је и истоимени лист намењен за народну просвету и привреду, у којем је и најобичнији „далматински тежак“ могао пронаћи корисних ствари за свој економски и културни напредак.⁴³⁹

У првим годинама „Српска зора“ имала је везе са народом преко својих повереника, којих је било у сваком важнијем месту на Приморју. Са изменом и допуном друштвених правила, 8. августа 1908. године те су се везе прошириле и појачале.⁴⁴⁰

Друштвени рад на подизању опште просвећености такође је био интензиван, упркос наилижењу на бројне препреке и искушења. Нарочито се истицала малобројност народних интелектуалаца, конзерватизам и примитивност сељачких маса, заосталост и аналфабетизам који је по српским селима износио чак 80%. Наравно, без интелектуалаца, учитеља и свештенства, по селима, просветна акција није могла да се развије до већих размера. Такође, у погледу подизања просвете, потребе далматинских Срба су биле огромне, а материјална средства „Српске зоре“ веома скромна.⁴⁴¹

У потоњем раду се показало да је ово друштво тако узвишен и племенит задатак, иако је добило широку подршку готово свих далматинских Срба, веома тешко спроводило у времену свог рада од 1901. до 1914. године.⁴⁴² Поред бројних разлога навешћемо неке значајније:

⁴³⁸ *Северна Далмација некад и сад: одлучна реч у критичном часу*, стр. 4.

⁴³⁹ Такође, *Српска зора* се држала максиме коју је обелоданила још у свом првом броју „*Помози се сам, помоћи ће ти и Бог*“ („Прва ријеч“, *Српска зора*, бр. 1, 20. 1. 1907).

⁴⁴⁰ Поред редовних чланова који су имали да плаћају чланарину од 1 круне годишње, уведене су две нове врсте чланова: добротвори и утемељивачи. Први су плаћали 100, а други 60 круна годишње чланарине. Установљени су били пододбори, али само у оним местима где је био минимум од 30 чланова. Свој програм и своје методе рада „Српска зора“ је усавршавала и продубљивала на редовним главним скупштинама према стеченом искуству на терену. Просвећивање и васпитање народа изводила је смишљено, идући од појединца преко већих група до свих народних слојева у Далмацији (*Северна Далмација некад и сад: одлучна реч у критичном часу*, стр. 51).

⁴⁴¹ Исто, стр. 52–53.

⁴⁴² Поред политичара и угледних Срба на Приморју, подршку деловању Привредно-просветном друштву „Српска зора“, 1911. год. дао је директно и епископ Милаш: „*препоручио је свему подручном свештенству, да што више припомогну рад 'Српске зоре'*“ („Епископ Др Милаш и наш просвјетни и привредни рад“, *Српска зора*, бр. 1, 2 (15) 2. 1911, стр. 4).

- Културно-просветно поље је пре зачетка рада овог друштва било поприлично запуштено, а и број стручних људи који би покренули јачи просветно-привредни напредак није био довољан.
- Српски народ је живео у две доста удаљене како природне тако и комуникацијске целине у покрајини, то јест на северу и на крајњем југу (Дубровник и Бока).
- Српска заједница већ је била поприлично изморена дугом и тешком политичком борбом.⁴⁴³
- Слабо економско стање.

Према мишљењу друштвене управе за слабо друштвено функционисање највише су били одговорни и сами „Срби на Приморју, ни послје скоро пуних десет година просвјетног и привредног дјеловања 'Српске зоре', још сви не свађају њену задаћу, која је искључиво намјењена културном и економском напретку“.⁴⁴⁴

Ипак, када се узму у обзир сва достигнућа поменутог друштва до Првог светског рата, у културној историји далматинских Срба „Српска зора“ заузима угледно место. Кроз само дванаест година постојања успела је да положи прве основе за свестрани национални, културни, привредни и социјални препород. У тешким приликама и са врло скромним средствима покренула је и окупила представнике свих друштвених слојева у борби за бољи и лепши живот у будућности. Прожета великом народном мишљу о ослобођењу и уједињењу као идејом водиљом у раду, успела је да створи такав покрет на какав се по идеализму, слози, бујности и стварном успеху ретко наилази у прошлости Далмације.⁴⁴⁵

3.2.2. Фунералне свечаности

3.2.2.1. Пренос остатака Божидара Петрановића из Венеције у

Шибеник

⁴⁴³ Такође, треба додати и: „нашу ћуд, по којој више волимо бучна и празна-политичка трвења него ли хладан, озбиљан и трезвен рад“ („Културно-економско стање Срба на Приморју IV, Govor Ђ. Marića držan u Dubrovniku 1910 na Vidovdan 15 (28) juna“, *Dubrovnik*, br. 56, 26.7. 1910).

⁴⁴⁴ „Зашто не може 'Српска зора' да развије јаче свој просвјетни и привредни рад?“, *Српска зора*, бр. 3, 19 (1) 2. 1911.

⁴⁴⁵ *Северна Далмација некад и сад: одлучна реч у критичном часу*, стр. 55.

Велика важност од стране самосталног српског покрета придавала се и према знаменитим прецима. Још 1868. године највише заслугом Герасима Петрановића, пренети су остаци архимандрита Герасима Зелића у манастир Крупцу, а касније му је прилозима подигнут и споменик.⁴⁴⁶ Ипак, пренос остатака знаменитог Божидара Петрановића из Венеције у Шибеник 1881. године добиће много више значаја и спада у једну од значајнијих фунералних манифестација у Далмацији. У мају 1880. године основан је „Одбор за пријенос тијела и подигнуће споменика Д. ру Божидару Петрановићу“ који су чинили: Никодим Милаш, Љубомир Вујновић, Сава Бјелановић, Владимир Десница и Илија Скочић.⁴⁴⁷

Тако су новчани прилози одбору у Задар стизали са целог Приморја, Загреба⁴⁴⁸, Херцеговине, Босне, посебно из Сарајева⁴⁴⁹ и Лијевна⁴⁵⁰, Србије, Враћа, где је прилоге сакупљао Андрија Филиповић, итд.⁴⁵¹

Одбор за подизање споменика Петрановићу априла 1881. године отишао је у Венецију одакле су остаци пренесени у Шибеник маја исте године. Илија Скочић потрудио се да припреми достојан спровод.

„Дочек и спровод у Шибенику био је сјајан. У хрпама народа што је на обалу наврнуо био видјела се и грађанска гласба и свијеће, што је путнику казивало узрок необичног дочека. Потом је пароброд стао, пренесен је био сандук на обалу, а у томе је стигао и шибенски парох, преч. прото Шушић, с крстом и учитељка женске закладне школе пок. Петра Ковачевића Узелац са својим ученицама“.

Од осталих важних личности спроводу су присуствовали ц. к. котарски поглавар, саветник Ланеве и општинска управа, шибенски правници као колеге пок. Петрановића, представништво аутономашке странке, те локалног „Casina“ који је послало своје угледне чланове. Дописник *Српског гласа* из Шибеника закључује да је на спроводу био присутан сваки сталеж становништва.⁴⁵² Читава фунерална процесација имала је јак културни и политички значај у времену када се српски покрет на Приморју осамосталио.⁴⁵³

⁴⁴⁶ Г. Петрановић је дубоко поштовао архимандрита Зелића и редовно га спомињао на литургијама док је његову слику држао изнад равног стола (Т. К. Поповић, *Владика Герасим Петрановић*, Сарајево 1897, стр. 13.Т.).

⁴⁴⁷ „Позив“, *Српски лист*, бр. 23, 4 (16) 6. 1880.

⁴⁴⁸ „Домаће“, *Српски лист*, бр. 4, 23 (4) 2. 1881.

⁴⁴⁹ Исто, бр. 53, 31 (12) 12. 1880.

⁴⁵⁰ Исто, *Српски лист*, бр. 49, 3 (15) 12. 1880.

⁴⁵¹ Исто, *Српски лист*, бр. 44, 29 (10) 11. 1880.

⁴⁵² Исто, *Српски лист*, бр. 19, 7 (19) 5. 1881.

⁴⁵³ Петрановићеви остаци похрањени су на православном гробљу у Шибенику, а касније је постављен и споменик на којем је великим словима исписано: СРПСКОМ НАУЧЕЊАКУ, ЖАРКОМ РОДОЉУБУ, Дру

3.2.2.2. Срби из Северне Далмације према Гундулићевој прослави у Дубровнику

На име дубровачког песника Ивана Гундулића (1859–1638), творца једног од најлепших епова, *Осман*, право су полагали и Срби и Хрвати.⁴⁵⁴ Попут осталих српских медија и задарски *Српски глас* је сматрао да је Гундулић српски песник, „*јер се напојио српским народнијем пјесмама и њиховијем духом задахнуо, јер је опјевао величину српскијех земаља и славу српскијех јунака*“.⁴⁵⁵ Таква међусобна искључивост је довела чак и до конфликта који је почео још пре обележавања 300-ице песниковог рођења.⁴⁵⁶ Осећајући важност читаве манифестације, позиву из града испод Срђа одазвали су се Срби и Хрвати из готово свих крајева. Тако ни присуство Срба из Северне Далмације није изостало. Ипак, кулминација тог културно-политичког присвајања десила се на Видовдан (27. јуна) 1893. године када је откривен споменик песнику Ивану Гундулићу. *Српски глас* је у то време писао да су Хрвати дошли да освоје Дубровник, али да их је спречило достојанство и држање и велики број Срба који су на свечаност пристигли из свих крајева Српства.⁴⁵⁷ Нарочито су конфликтни били праваши франковци који су несумњиво са таквом намером и стигли у град испод Срђа. И сам Јосип Франк је у једној дубровачкој

БОЖИДАРУ ПЕТРАНОВИЋ, НАРОД, (П)ОДИЖЕ, MDCCCLXXIV. Д. Кашић, *Светли гробови православних Шибенчана*, Шибеник 1975, стр. 58.

⁴⁵⁴ Предлог за подизање споменика Гундулићу дала је Српска дубровачка омладина почетком 1880. год. а већ 9. марта исте године Општинско веће усваја предлог о прослави и образује одбор за вођење свих потребних послова (Ј. Митровић, „Сукоб Срба и Хрвата приликом откривања споменика Гундулићу 1893. год. у Дубровнику“, *Зборник о Србима и Хрватској 2* (ур. Василије Крестић), Београд 1991 стр. 201).

⁴⁵⁵ „*Ротаже ли?*“, *Српски глас*, бр. 12, 5 (17) 3. 1890.

⁴⁵⁶ Овај сукоб није се изводио стрелама, копљима и пиштољима, већ се изводио небратском свађом, поклицима, транспарентима, разним написима, са стране али и пред ликом самог Гундулића и пред целим светом нашим и туђим. Бука је потресала небеса, свуда се орило „Слава српском песнику Гундулићу“ и „Слава хрватском пјеснику Гундулићу“, „Слава српском Дубровнику“ и „Слава хрватском Дубровнику“ (Ј. Митровић, *Н. д.*, стр. 195).

Такође, ваља напоменути да су се на узвике о хрватству Дубровника и Гундулића огласили само браћа Тројановићи из Боке (Владимир Тројановић, српски далматински заступник). Међутим, кад је бука почела да прелази у прави вихор и да се кличе Старчевићу, Црвеној Хрватској, да се певају погрдне песме против Срба („Славо-Сербом штрик о враг“), сви српски гости су заћутали. Наиме, било им је јасно да ће само на тај начин повратити достојанство читавој свечаности. Овакав српски поступак наишао је на одобравања многих Дубровчана, доброг дела Сплићана, па и код неких католичких свештеника. Нарочито је пало у очи како су Србима клицали гости са Виса (Ј. Митровић, *Н. д.*, 209–210).

⁴⁵⁷ С. Божић, *Политичка мисао Срба у Далмацији: Српски лист/глас*, стр. 115.

гостионици одржао говор у коме је рекао да је он са својим „сумишљеницима“ дошао да Дубровник узме у посед.⁴⁵⁸

Поједине српске установе као и појединци са Севера покрајине прилагали су претходно установљеним редом своје венце. Тако се између осталих четрдесет и шест српских и хрватских венаца од сребра нашао један од: „15. Српски далматински заступници српском пјенсику Гундулићу“, а одмах иза њега и други положени „16. Врличани Српском пјеснику Гундулићу“.⁴⁵⁹ Затим од сто двадесет и седам венаца од ловора и цвијећа „Опћина Скрадинска Ивану Гундулићу“, која је у то време била под управом Српске странке. „49. Срби бенковчани српском пјесн. Гундулићу, 50. Српска читаоница Книн“, „52. Гиро Краљица за Српску Опћину Кистањску, 90. Владимир Десница, народ. заступник“.⁴⁶⁰

3.2.2.3. Парастос Вуку Караџићу у Задру и Срби из Северне Далмације на његовом постхумном преносу 1897. године

Вук Караџић је боравио у Северној Далмацији, на основу познатих полицијских извора, најмање пет пута и то 1838. и 1841, а посебно се враћао у Задар 1860, 1861. и 1862. године.⁴⁶¹ На Приморје је првенствено долазио због својих научних истраживања, бавећи се филолошким и етнологским истраживањима сакупљао је народне умотворне од којих су неке ушле и у *Рјечник*. Такође, из тих посета, родила су се пријатељства многих Далматинаца са српским реформатором.⁴⁶²

Када су задарски Срби и Хрвати чули да је српског реформатора задесила смрт у Бечу 1865. године, одлучили су да се на достојанствен начин последи пут с њим опросте. Најпре је реаговала Матица далматинска која је упутила писмено саучешће ћерки Мини као и православној конзисторији, које је на предлог Ј. Сундечића замољено је да се

⁴⁵⁸ Л. Бакотић, *Срби у Далмацији од пада Млетачке Републике до уједињења*, стр. 105.

⁴⁵⁹ Лист *Dubrovnik* доноси списак по реду приложника венаца. Сви српски венци су били исписани ћирилицом, а хрватски латиницом („Svečanost o otkriću Gundulićeva spomenika u Dubrovniku“, *Dubrovnik*, br. 1, 1893).

⁴⁶⁰ Isto.

⁴⁶¹ Г. Добрашиновић, „Вук и Сјеверна Далмација“, *Benkovački kraj kroz vjekove 1* (ur. J. Medini), Benkovac 1987, str. 195

⁴⁶² Вук. С. Караџић, несудођени шибенски учитељ, примио је чак 465 писама од 67 кореспондената из Далмације међу којима су били и неки блиски пријатељи (М. Пекић, *Вук у настави далматинских гимназија до 1918*, Београд 1987, стр. 185).

српском реформатору одржи парастос. Одмах по примању саучешћа, чланови поменутог тела: архимандрит Герасим Петрановић, игуман Лукијан Кундајица, прота Ђорђе Николајевић и катихета Никола Вујновић састали су се на ванредном заседању и донели следеће одлуке:

„1.) Да ми као чланови Конзисторијални, на које се Матица обратила, потрудимо се држати парастос заједно са парохом, тим пре што ми је познато да смо ми сви у покојнику осим прошлих његових заслуга, познаника и у неком обиру (избору) и пријатеља имали.

2.) Да се пише пароху и турском да потребато у цркви учини за држање потребитог парастоса.

3) Што се тиче реда токо ће од клирика наших том приликом што читати или појати предузима извјеститељ све наредити да не би иначе забуне, а то на зазор особито пред толиким изобразеним иновјерцима, који ће тој светковини присуствовати“.⁴⁶³

Вуков пријатељ Г. Петрановић лично се потрудио да целокупна церемонија чије је трошкове сносила Матица далматинска што боље испадне.⁴⁶⁴ У међувремену, од Вука су се опростили бројни пријатељи, а у задарским новинама изашле су вести о акцији коју је покренула Матица.⁴⁶⁵ Дана 23. фебруара 1864. године одржан је парастос Вуку у задарској православној Цркви Св. Илије. Присутствовала је већина чланова поменутог друштва као и велики број поштовалаца.⁴⁶⁶

Једна од најрепрезентативнијих јавних свечаности фунералног карактера одржана је 1897. године поводом преношења тела Вука Караџића из Беча у Београд.⁴⁶⁷ Догађај је био утолико већи што се поред Вука похрањивао и Доситеј. Таква једна манифестација није могла проћи неопажено ни у Далмацији, а посебно у њеном северном делу и Задру где су оба просветитеља долазили и били веома радо виђени гости.

Београдском позиву посебно се одазвала српска омладина, а од севернодалматинских Срба, Кистањани и Книњани. Прикупили су поприличну своту

⁴⁶³ М. Пекић, *Vuk i Matica dalmatinska*, Zadar 1987, str. 472.

⁴⁶⁴ Такође, Г. Петрановић је служио на шестомесечном парастосу у Бечу (Г. Добрашиновић, „Вук и Сјеверна Далмација“, стр. 195).

⁴⁶⁵ Непосредно пред парастос Анте Кузманић уврштава тужбалицу Вукова штоватеља Андрије Стазића „Сузе виле Мосоркиње“. Затим „На гробу Вука Стефановића“ на страницама *Гласника далматинског*. Натко Нодило је у „Прилогу уз Народни лист“ објавио уоквирену вест: „*Vuk Stefanović Karadžić, Naučitelj Midroslovlja preminuo je u Beču na 8. veljače*“ итд. (М. Пекић, *N. d.*, str. 473).

⁴⁶⁶ Такође је важно напоменути да турском Цркве Св. Илије није хтело ни да чује о подмиривању трошкова од стране Матице већ је умолило Конзисторију „да би предпохваљеном књижевном Друштву објавити благоизволио да србско обитество задарско цијенећи велике заслуге од покојника на књижевном пољу за свој род учињене, из љубави и признанства, никакове накнаде за исте трошкове не тражи“, што је архимандрит Г. Петрановић и учинио (М. Пекић, *N. d.*, str. 473).

⁴⁶⁷ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у 19. веку*, стр. 311.

новца за венац који је намењен за Вуков гроб у српској престоници.⁴⁶⁸ Целу акцију подржао је и *Српски глас* који на насловној страни од 25. септембра (7. октобра), бр. 39, доноси украшену објаву: „*Слава Вуку Стефановићу Караџићу*“ у којој објашњава просветни значај овог великана не само за Србе него и за Хрвате:

„Па се стога и ми, Срби на Приморју, данас, кад се сва штампа наша клања имену његову, захвални поздрављамо великог учитеља нашег Врчевића и нашег Љубише, нашег Бана и нашег Пуџића, те придружујућ се општем хору хвала, кличемо и ми једнакијем признањем и једнакијем дивљењем: Слава Вуку Стеф. Караџићу, слава великом просвјетитељу српском!“

У Задру је новац прикупљао Марко Цар. Међутим, читава акција се одиграла непосредно након смрти најхаризматичнијег српског далматинског политичара Саве Бјелановића. Због тога је српска заједница у том граду као и у остатку Далмације била поприлично уздрмана. Владала је неслога око многих политичких и културних питања што се умногоме одразило на поменути акцију. Тако Цар у писму од 11. септембра 1897. године пише свом пријатељу Т. К. Поповићу у Херцег Новоме у којем објашњава неприлике са којим са сусретао: „*да се она хоће да подијели у два табора и у чисто културном питању, као што је и ово о вјенцу Вук. Добро си рекао, не било нас, кад не могасмо да се сложимо ни у томе, како ћемо одати пошту Вуку*“. Између осталог, моли свог земљака да му пошаље новац јер се жури са поруџбином венца.⁴⁶⁹

Истовремено у Далмацији су била прикупљана новчана средства за још један венац Вуку и то од српске омладине. Идеју су покренули омладинци из Херцег Новог, али са лепим одзивом и из других далматинских места, а нарочито из Задра. Израђен је био у поменутом граду од златара кујунџије Фонде, у чијем је дућану пред пут био и изложен.⁴⁷⁰

Тако је делегација приморских Срба донела у Београд два величанствена венца које су положили на ново Вуково почивалиште испред Саборне цркве:

⁴⁶⁸ „*За омладински вијенац на Вуков гроб приложише још: из Кистања: Јован Јанковић 3 кр; по 2 круне, Шпиро Лижавац, јером. Кирил Киндајица, Јово Перић, јером. Јеремија Петрановић, Лазар Крнета, Браћа Малешевих, јером. Нестор Плавша, браћа Цејетковић, Петар Јанковић, поп Михаил Јелача; по 1 круну; Станко Вујасиновић, Вељко ајд. Радуловић; Манастир Св. Арханђела на Крци кр. 8; из Книна: Владимир Јовић кр. 4, Даринка Саблић кр. 1 /.../ укупно до сада: 374 круне*“ („Домаће“, *Српски глас*, бр. 38, 18 (30) 9. 1897).

⁴⁶⁹ Архив САНУ, Заоставштина Томе Крсте Поповића, збирка 7941. бр. 258.

⁴⁷⁰ „*Вијенац је сачињен од сребрњијех, елегантно сплетенијех ловор-листова, а обухвата 53 – 63 сант. У једном медаљону на десној страни укован је прекрасно израђен лик Вуков у емаљу и минијатури. На лијевој је страни вјенца позлаћена, артритично кроз ловорику уткана врпца, са ћирилским натписом: Вуку Стеф. Караџићу – Српска Далм. омладина – 30. септ. 1897. На горњој страни вијенца привезана је широка српска тробојка са златнијем ројтама*“ („Домаће“, *Српски глас*, бр. 39, 25 (7) 9. 1897).

„Срби са приморја донели су венац од племенитог метала уметнички изграђен на отвореној – плавој атласној подлози оперваженој врпцом народне српске тробојке. На средини је венаца емаљирана позлаћена подлога, која представља приморје; на мору се види лађа 'нада' с српском народном тробојком. Око ове подлоге с доње стране обавија се позлаћени венац а изнад подлоге је завезана челична трака с натписом 'Вуку Срби на приморју'. С доње леве стране венаца стоји од сребра котва спасења с обавијеним ланцем. – На котви је сребрни чекић – поред котве стоји трокрака сребрна стрела /.../ а уз стрелу сребрно весло исте дужине.

С доње је десне стране венаца виде се сребрне гусле чији је кљун облика 'јарца' са сребрним гудалом и челичним струнама /.../ иза гусала је сребрна књига чије корице представљају српску народну тробојку. Преко корица с лева у десно оздо навише иде трака са натписом. 'Срп. Нар. пјесме'. Венац је израђен у златарници Браће Бибица у Дубровнику“.⁴⁷¹

На пут у српску престоницу требало је да крене тадашњи уредник *Српског гласа* Александар Митровић, али због привременог притвора и истраге у Задру то му је било онемогућено.⁴⁷² Због тога је омладински венац пут српске престонице понео књижевник Марко Цар.⁴⁷³ Поред Митровића, аустријске власти онемогућиле су да крене на Вукову прославу и декларисани Србин, Мехмед ефендија Спахић из Мостара, који се тада био нашао у Донатовом граду. Чекао је обећану дозволу из града на Неретви која му, нажалост, није стигла, те се због тога морао вратити кући.⁴⁷⁴

На највећој фунералној прослави у српској престоници поткрај 20. века учествовали су као представници приморских Срба заступници из редова српске странке: Душан Баљак, Александар Квекић, Матеј Шарић и Ђуро Вукотић.⁴⁷⁵ Цела манифестација је имала јак југословенски карактер, што се највише огледало у „братском дочеку“, који је

⁴⁷¹ Н. Макуљевић, *Н. д.*, стр. 312.

⁴⁷² Митровић је у *Српском гласу* бр. 37, 11 (23) 9. 1897. године објавио чланак који је садржао главне мисли разговора дописника *Фигароа* са неким државницима у Србији. Власт је одмах запленила тај број листа, и позвала уредника код судије који му је одредио притвор. „Суд је осудио, да цијели чланак 'сачињава злочин велеиздаје и сметања живота јавнога мира, предвиђен у § 58. сл. ц) и 65 сл. а) к. з“, те, пошто се та злочинства казне тешком тавницом од десет до двадесет година“.

⁴⁷³ Марко Цар је своје ходочашће на Вукову славу описао у допису „Од Јадрана до Балкана – Утисци са Вукове славе“, у задарском *Српском гласу* од бр. 42 до 48. за 1897. године. Стигавши два дана раније, Цар је искористио време за дружење са својим истакнутим „лобиообрађеним земљацима“: Симом Матавуљем, професорима Јовановићем, Каликом, и Јованом Ђајом, тада председником новинарског удружења и бившим министром којег је тад и упознао Такође, састао се са многим угледним личностима тадашњег Београда, а са неким се и поближе упознао, од којих посебно треба истаћи: Николу Пашића, Данила Живаљевића, Ђоку Симића, бившег српског посланика у Бечу, Љубомира Недића, професора психологије. Након Вукове прославе, Цар је по наговору, те заједно са Љ. Ковачевићем, Недићем, Јовановићем и Поточњаком отпутовао на дводневни излет у Софију. Посетили су многа знаменита места бугарске престонице: читаоницу и зграду „Славјанске бесједе“ и сл.

⁴⁷⁴ „Домаће“, *Српски глас*, бр. 40, 1 (13) 10. 1897.

⁴⁷⁵ Исто.

био приређен сплитском соколском друштву и осталим хрватским соколовима који су дошли на београдску прославу.⁴⁷⁶

Према сведочењу Марка Цара, на Вуковој прослави највеће су овације, поред венца који су донели сарајевски Срби, од присутног грађанства добила два венца из Далмације:

*„Али кад се кроза свечани мук присутне публике разаберу ријечи 'Вијенац Срба Сарајлија', па онда 'Српске Далматинске Омладине', 'Срба са Приморја' и 'Уједињење Српске и Хрватске омладине' – онда се из гомила ту сакупљеног народа диже прави урнебес. Народ је тијем именима просто електризован. Са прозора оближњих станова, који су начичкани свијетом, почну се вијати мараме, а одушевљено клицање 'живјели!'“.*⁴⁷⁷

*„.../ да је омладински вијенац с Приморја, који је носио књижевник Марко Цар, био најбурније и најодушевљеније поздрављен“.*⁴⁷⁸

Исте вечери у свом говору Симић је нагласио да га је задивило толико учешће Срба са стране. Између осталог, са заносом је говорио о Далматинцима, а посебно о Бокелјима.⁴⁷⁹ Такође, након манифестације сви венци су били пренесени у дворану београдске Велике школе где су остали целе недеље на углед грађанству. Затим су за стално били постављени у посебној „Вуковој соби“ у Народном музеју⁴⁸⁰

3.2.3. Италијанско-српски културно политички утицаји

Насупрот тек формираној народњачкој српско-хрватској коалицији оличеној у Народној странци почетком шездестих година 19. века нашла се јака аутономашка странка. Своје порекло вукла је још од краја 18. века када се у горњем слоју старога градског друштва јавио домовински осећај за такозвано „славо-далматинство“, засновано на припадности Далмацији као друштвеној целини, темељеној на словенској већини, са посебностима историјског и културног развоја. Делују тридесетих и четрдесетих година,

⁴⁷⁶ „Omladinu je sve više obuzimao taj protubečki duh, a u isto vrijeme se kod mnogih jačala, ili budila naklonjenost prema srpstvu, i to pod uticajem pisanja 'Narodne misli' /.../ Osjećala se, istina, protivna struja, koja je stajala pod uticajem Dr. Jozefa Franka, a kojoj je žalac bio okrenut protiv Srba. Ona je u nas nalazila hrane u politici Srpske stranke u Dalmaciji, koja je tada bila u savezu sa Italijanima, i kao takva protivnik Hrvata“ (J. Smodlaka, *Zapisi Dra Jovana Smodlake*, Zemun 2002, str. 46–47).

⁴⁷⁷ М. Цар, „Подлистак, Од Јадрана до Балкана – Утисци са Вукове славе – II“, *Српски глас*, бр. 45, 1898.

⁴⁷⁸ „Са Вукове славе, Београд (2) 14 септембра 1897“, *Српски глас*, бр. 41, 9 (21) 10. 1897.

⁴⁷⁹ М. Цар, „Подлистак, Од Јадрана до Балкана – Утисци са Вукове славе – III“, *Српски глас*, бр. 46, 1898.

⁴⁸⁰ „Српски вјесник“, *Српски глас*, бр. 41, 9 (21) 10. 1897.

унутар олигархијског владајућег слоја и пропагирају да становници Далмације нису Италијани, ни Хрвати, него Далматинци, Славодалмати, који се служе италијанским језиком. Залажу се да се далматинско име подигне на степен националног имена.⁴⁸¹ Увелико се тада развијала мисао о посебном италијанском народу, језику, култури и сл. „Словен пореклом и крвљу, а духом Италијан“, „*Tutti, Italiani o Slavi, siamo Dalmati*“⁴⁸² (Сви Италијани или Словени смо Далматинци). „*Što mi želimo! Želimo biti Dalmatinci ili, bolje, želimo biti Slaveni bez da prestanemo biti Dalmatinci*“ (*Il Dalmata*).⁴⁸³

La voce dalmatica је излазио од 1860. до 1863 године као аутономашки орган, али ипак словенски лист. Затим се појављује *Il Dalmata* чији се први број појављује у марту 1865. године, доносећи на насловној страни следећи програм:

„*Slaveni ne samo plemenom nego i srcem i osjećajima, mi prvi proglašujemo zakonito srodstvo veza što na spaja s drugim našim sunarodnjacima, Njih ima oko šezdeset milijuna, pa i ako se ne zovu Dalmatinci, ipak su naša braća, svi sinovi velike zajedničke Majke. /.../ mi prvi tvrdimo da, rodoslovno stablo našeg Naroda ne preteže samo od obala Jadrana do podanaka Velebita. Te žile prolaze ispod golih planina, kojima je opasana Dalmacija, i pružaju se daleko prema sjeveru i istoku /.../ Ponavljamo nitko ne osjeća više od nas načelo narodnosti; i ako dobro domovine ne bude nas odvrćalo od sjedinjenja sa Hrvatima, mi ćemo najviše poticati da se to traži*“.⁴⁸⁴

Проповедајући идеју о постојању далматинског народа, желели су нагласити своју посебност у односу на Хрвате који су живели с друге стране Велебита. Политичка борба између тих двеју странака није ипак тада имала карактер борбе између италијанских и

⁴⁸¹ S. Obad, „Dalmatinsko društvo u preporodno doba“, N. Ivanišin (ur.), *Dalmacija u narodnom preporodu 1835–1848: prilozi sa znanstvenog skupa u Zadru od 8. do 9. svibnja 1986, održanog u povodu 150. obljetnice jubileja ilirskog pokreta i 30. obljetnice Filozofskog fakulteta u Zadru*, Zadar 1986, str. 312.

⁴⁸² Речи градоначелника Сплита и једног од лидера аутономашке странке у Далмацији, Антонија Бајамонтија, на другој седници Далматинског сабора поводом расправе о службеном језику тог тела.

⁴⁸³ Све до револуције 1848. године осећај далматинске узајамности унутрашња је појава окренута социјалној, политичкој и културној интеграцији Далмације. Упркос стварању националних језгара у Далмацији, чланци у либералним новинама *La Dalmazia costituzionale* у којима сарађују „Славо-Далмати“ (Шиме Љубић, Спиридон Петровић, Иван Данило) и „Итало-Далмати“ (Agostino Grubissich), сведоче да је знатан део далматинске елите још увек регионално опредељен. За револуције политичке групе које се противе иницијативи Загреба за уједињење Далмације са Хрватском, претварају далматински регионализам у аутономаштво, политички фактор отпора према интеграцији споља (J. Vrandečić, *Dalmatinski autonomistički pokret u 20. stoljeću*, str. 73).

⁴⁸⁴ Циљ је овом новом листу био да уједини аутономашке бајамонтијевце и лапеновце, те да охладне односи између либерала и народњака. Прво помињање италијанске народности у Далмацији поменуо је Келер на седници 10. децембра 1874. год., који је био рођени Далматинац али је живео у Трсту. У име народњака Клаић му је одговорио да такве народности нема, те да постоји само италијански језик. С друге стране, градоначелник Сплита и истакнути аутономашки лидер Антонио Бајамонти, који се борио против сједињења Далмације са Хрватском истицао је да се никад није борио против народног језика и словенске народности јер су за њега питање анексије и народности посве различита. Деловање и програм су му били оличени у крилатици „*Sloveni i sutra, Hrvati nikada!*“ (V. Kisić, „Listajući stare godišnjake...“, str. 98–106).

словенских елемената – била је то борба за аутономију Далмације или њезино уједињење са Хрватском и Славонијом.⁴⁸⁵

На страну аутономаша отворено је стао и „први син Далмације“ чувени Никола Томазео (Шибеник, 1802 – Фиренца, 1874). Утицај и допринос културном и политичком равоју Далмације је веома значајан, док с друге стране постоје разне оцене, али и контроверзе везане за делатност поменутог великана. Између осталог, већина научника сматра да је зачетник поменуте далматинске идеологије.⁴⁸⁶ Стајалиште и улога какву је одиграо у буђењу националне свести у развоју националног покрета свакако је велика, али истовремено чини сложен проблем, те предмет научних истраживања до данас. У старијој југословенској историографији суделовање Томазеа у полемици након 1860. године пресудило је – чини се неутемељено – о укупној оцени његова односа према Народном препороду у Далмацији. Најчешће се супротставља његов став и делатност из четрдесетих година 19. века, када је представљао романтичарску визију уједињења јужног словенства, његовој идеји „далматинства“ с почетком шездесетих. Заборавља се при томе да се, у ствари, већ четрдесетих са одређеном резервом односио према загребачким илирцима те наглашавао посебност Далмације и њезин властити пут према будућем уједињењу Јужних Словена.⁴⁸⁷

Знаменити Шибенчанин је одлучно био и против сједињења Далмације са Хрватском и Славонијом. У јануару 1861. године објавио је пет текстова „*Ai Dalmati*“ у којима је изложио главне тезе идеологије о постојању далматинске нације. Истакао је разлике између словенског становништва у Далмацији и Хрватској које је налазио у структури тела, физиономији, дијалекту, обичајима и ношњи. Интересантна је тврдња, да постоји већа сличност Далматинаца и Срба са Пољацима него са Хрватима.⁴⁸⁸ Такође, истицао је да му се потоњи народ не чини „довољно Славјанима“, то јест да има мало сличности са осталим Словенима. Основна промена у Томазеовом односу према Хрватима наступила је након 1848/1849. године. Хладноћа или чак несклоност произлази из става и суделовању хрватских, а заправо крајишких пуковнија у гушењу угарске револуције и у рату који је Аустрија водила у Италији. Након 1860. године признао је словенски карактер

⁴⁸⁵ A. Cetnarowicz, *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 250.

⁴⁸⁶ J. Vrandečić, *Dalmatinski autonomistički pokret u 20. stoljeću*, str. 103.

⁴⁸⁷ M. Zorić, „Nikola Tomazeo i nacionalni preporod u Dalmaciji“, *Zadarska revija*, 1961, str. 423–428.

⁴⁸⁸ A. Cetnarowicz, *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 44.

далматинских села, али је и даље бранио позицију Италијана и италијанске културе у градовима.⁴⁸⁹

Посебност Далмације је за Томазеа била у сваком смислу у томе што је био и забринут за њену будућност, а посебно италијанске културе и језика. Истовремено није желео ни да постане део Италије, него би требало да остане аутономна покрајина преко које би се повезивали Исток и Запад. Такви ставови су значајно појачали аутономашку позицију изазивајући истовремено и разочарење код народњака који су га нападали својим брошурама. Ипак, с друге стране, био је изузетан поштовалац српске културе и језика. Посебно захваљујући Спири Поповићу који је био „*ga avis*“ (ретка пица), међу далматинским интелектуалцима и који га је упознао са српским језиком и књижевношћу.⁴⁹⁰ Тако је према српској култури гајио изузетно поштовање и придавао јој велики значај у будућности Далмације и Јужних Словена уопште.⁴⁹¹

Никола Томазео је после двадесет и две године од смрти 1896. године добио споменик у родном Шибенику.⁴⁹² Пошто је реч о знаменитом Далматинцу, који је задужио своју домовину, у ту част је приређена и пригодна манифестација. Два дана пре централне манифестације, проф. Миагнотовић у дворани локалног касина одржао је уводно предавање пред домаћом публиком и неколицином гостију, која је ипак у већем броју стигла тек сутрадан. Тако да се прве недеље јуна поменуте године у Шибеник сјатило око две хиљаде људи из више далматинских места.⁴⁹³ Међу присутнима, од бројних важних

⁴⁸⁹ Isto.

⁴⁹⁰ Као Томазеов пријатељ, Поповић је веровао да ће Томазеа моћи потпуно привући у коло „илиризма“ и чак га приволети да све своје снаге посвети културном развоју Јужних Словена. Да би му показао све изражајне могућности „илирског језика“, даје му да чита српске народне песме Вука Караџића кога је Томазео сматрао „*најзаслужнијим човеком за српски језик и књижевност од читаве академије*“ (G. Pierazzi, *Никола Томазео и Срби*, Београд 1977, стр. 395–396).

⁴⁹¹ Никола Томазео је српску културу задужио поред осталог и тиме што је настојао да национално биће српског народа упозна кроз његову усмену поезију. Интересовање за српску усмену поезију, и за народну поезију уопште, један је од битних елемената Томазеове поетике. У његовом приступу народној поезији, као и у сакупљачком раду, стекли су се сви елементи романтичарске поетике народне књижевности у Италији, присутни и код осталих савремених истраживача и мислилаца, на које се он, делимично, и ослања. Томазеово бављење народном поезијом диктирано је и политичким и естетским мотивима. С једне стране, ваља га посматрати у контексту политичких идеја које је заговарао, па би тако његове збирке и преводи народних песама представљали један од најплоднијих резултата његовог популизма и одушевљења „обичним“ народом (М. Дрндарски, „Никола Томазео и српска народна поезија“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, бр. 1–3, Нови Сад 2005, стр. 281).

⁴⁹² Након смрти 1874. год. захвална Италија спремила је заслужном Томазеу вечно почивалиште у Фирентинској цркви *Santa Croce*, у пантеону, поред Дантеа. Погреб му је био величанствен. Краљ, влада, сви градови италијански, те сва просветна друштва беху заступани. Млечани су му подигли леп споменик на Тргу Св. Стефана.

⁴⁹³ „*Sa Tommeseove slave u Šibeniku*“, *Српски глас*, бр. 21, 23 (5) 5. 1896.

личности, ваља поменути намесника Давида, задарског начелника вит. Тригари, сплитског начелника Манђера, заступнике Земалског одбора Ивчевића и Симића, као и Томазеовог сина, адвоката др Ђиролама Томазеа (Girolamo Tommaseo) који је за ту прилику дошао из Италије, затим уредника *Dubrovnika* Антуна Фабриса, као и српске заступнике Симића, Кулишића и Тројановића. Друштво су им правили хрватски и аутономашки заступници: Милић, Морпурго, Лубина, Гиљановић и др. Стигла су и многа хрватска и аутономашка друштва са музикама из Задра и Сплита. После мисе и окупљања код позоришта „Mazzoleni“ свечана поворка је кренула ка градском месту, на којем је око 11.30 часова откривен споменик знаменитом Шибенчанину.⁴⁹⁴ Поред тридесет венаца који су полагани крај споменика нашла су се и три српска венца далматинских Срба: „*srebrni vjenac zastupnika, lovorni općine kninske i skradinske*“.⁴⁹⁵ „*Lik Tommasea kao i genije na stepenicama svedoče, kako je vajar g. Džimenes pravi umjetnik, dostojan najveće pohvale*“.⁴⁹⁶ На венцу српских заступника симболично је било исписано „Искрице“.⁴⁹⁷ Затим је изведено неколико „*soneta i pjesama u slavu Tommaseovu, među kojijem se isticao krasni sonet srpskog pjesnika Sundečića*“.⁴⁹⁸

Говоре су редом држали Мацолени (Mazzoleni), који је био најзаслужнији што је споменик и подигнут, затим Катанић, који је према оцени листа *Dubrovnik* „*moraо na svakoga што Tomazeova djela poznaje učiniti rgjav utisak zbog neosnovanijeh misli i isticanja hrvatstva, dok je Tomaseo naše uvijek nazivao srpskim*“. Трећи је говорио шибенски начелник Шупук, посветивши своје речи превасходно хрватској омладини, док је последњи био говор др Лубина, заступника који је изазвао највеће одушевљење присутних. Ипак, у атмосфери толеранције, сви говори су били завршавани жељом за слогом у Далмацији која јој је тада била преко потребна.⁴⁹⁹ У „шибенском слављу“ изостали су једино правашки. Од свих шибенских друштава само месна правашка читаоница није окачила заставу нити је била окићена. Као главни разлог су навели да „*Tommasea poštuju као veleuma, али да га osuguju као protivnika Hrvata, који је protiv njih толико pisao*“.⁵⁰⁰ Такође, готово истовремено

⁴⁹⁴ Споменик је израдио чувени италијански вајар Ettore Ximenes („Šibensko slavlje“, *Dubrovnik*, br. 23, 7. 6. 1896).

⁴⁹⁵ Исто.

⁴⁹⁶ „Sa Tommeseove slave u Šibeniku“, *Српски глас*, бр. 21, 23 (5) 5. 1896.

⁴⁹⁷ Исто.

⁴⁹⁸ Исто.

⁴⁹⁹ „Šibensko slavlje“, *Dubrovnik*, br. 23, 7. 6. 1896.

⁵⁰⁰ „Sa Tommeseove slave u Šibeniku“, *Српски глас*, бр. 21, 23 (5) 5. 1896.

у задарској препарандији праваш „проф. Крилетић преко предавања у II разреду чинио је да устане цио разред, и почаст Томазеу, те разведе на дуго и широко о његовим заслугама за Хрватство, као о великом хрватском књижевнику“.⁵⁰¹

Иако је цела свечаност прошла лепо и без икаквих инцидената, према дописнику *Dubrovnik*, присутни Хрвати су се понашали као да је првенствено била њихова свечаност јер „*i djeca znadu, da smo i za to išli da osujetimo talijanašima, da nam pri ovoj svečanosti ne prikažu strancima Dalmaciju talijanskom*“.⁵⁰² Тако је читава манифестација посвећена великом Томазеу, која је првенствено имала културни карактер, својствено добу и приликама које су владале у Далмација добила и политички карактер.

Такође, важно је напоменути да је исте године у препуном Шибенском позоришту гостовало руско певачко друштво под вођством Надине Славјанске.⁵⁰³ „*Пјевање је изведено да се боље није могло и публика давала је израза свом одушевљеном задовољству бурнијем одобравањем*“. Том приликом, управници тог певачког друштва Антонијета Фабро и Нико Скочић предали су поклон локалних Срба: велики украшени венац од цвећа и пригодан сонет са српском тробојницом. „*Славјанска је захвалила топлијем ријечима, а публика је поздрављала овај призор највећим одушевљењем, кличући: Слава и живјела Славјанска*“.⁵⁰⁴

Слободарске идеје Рисорђимента јако су утицале на препородни покрет у Далмацији, поготово међу образованим Србима. Истакнути српски политичар и новинар, Л. Томановић у чланку „Тренутачни задатак Далмације“ (*Застава*, бр. 42 / 10. 4. 1870) угледа се на уједињење Италије. Пише да се упркос историјском, које би водило ка истребљењу народа на Балкану (право на Душаново, Симеоново и др. царства), у уједињењу позивала на „*природно право*“ које мора бити образац источним народима. Нарочито истиче: „*Језик, та најпра црта једног народа, мора да одлучује на све стране што обухвата малени простор (Балкан) /.../ где су народи подједанко измешани, ту треба да одлучује, положиј места, а права наши круна и држава треба да ћуте*“. За њега историјско спутава и враћа у средњи век (Далмација би могла би имати 300 владара), а природно право води ка развоју, у српско-хрватску слогу. Мада говори да је тренутно

⁵⁰¹ „Домаће“, *Српски глас*, бр. 22, 29 (10) 5. 1896.

⁵⁰² „Šibensko slavje“, *Dubrovnik*, бр. 23, 7. 6. 1896.

⁵⁰³ Исти руски вокални ансамбл пре Шибеника посетио је Сарајево 25. јануара 1896. године (plima.org/index.php?option=com).

⁵⁰⁴ „Пишу нам из Шибеника“, *Српски глас*, бр. 15, 11 (23) 4. 1896.

стање под Аустријом благослов за Далмацију, те да не срља у неизвесност. На том месту сматра на уједињење са Хрватском и Славонијом које нису слободне, већ су под неприкосновеном угарском хегемонијом. Према Томановићу, решење треба тражити у будућим догађајима, те чекати „слободну руку“ (не говори конкретно, него је види у развијању поменуте слоге), а према италијанској мањини треба се односити као према мањинском народу, а никако према греховима њихових отаца.⁵⁰⁵

Оопште је познато колико су се далматински Срби и Хрвати у препородно доба дивили Гарибалдију и Мацинију. Као посебан узор били су и Уједињеној омладини српској. Тако је још 1870. године Томановић, док је студирао у Пешти, на српски језик превео познати историјски роман знаменитог италијанског писца Ф. Д. Гверације *Опсада Фиренције*. Након одбијања главног одбора поменутог друштва да изда овај превод у четири свеске, објавио га је у сопственој режији. У опширном позиву на претплату нагласио је у њему сличност националне борбе италијанског и српског народа, што је наишло на леп број пренумераната и читалаца.⁵⁰⁶

О значају Италијанске културе и њеном доприносу за Далматинце, лепо се изразио књижевник С. Матавуљ:

*„Ми Приморци, напосе, дужни смо много талијанској књижи. Сав данашњи нараштај те се књигом бави – није ли умно одојен талијанским млијеком и отхрањен талијанском храном? Како да се не благодари дојиљи и помајци својој? На тој господској софри, гдје тако дуго благовасмо, не бјеху ли по избор ђаконије Манџонијева дјела?“*⁵⁰⁷

Такође, на једном другом месту, наглашава амбивалентност образованих далматинских Срба према поменутој култури, али и стасавању народне културе која ју је у Народном препороду готово у потпуности успела надјачати:

„Саво (Бјелановић) дакле, и ја родисмо се кад и народњаство; одрастасмо прожети његовијем духом; на старије се угледајући, мрзјели смо талијанску надмоћ, али смо љубили талијанску културу, готово не вјерујући да ће је икад моћи потпуно замијенити словенска. Наравно, мало по мало, ићи ће се к томе“.⁵⁰⁸

Ступајући у коалицију са аутономашима 1879/1880. године, Српска странка је постала моћна и респектабилна опозициона снага у Далматинском сабору. Поред осталог, циљ обеју странака може се описати првенствено као отпор даљој кроатизацији

⁵⁰⁵ „Тренутачни задатак Даламције, *Застава*, бр. 42, 2. 4. 1870.

⁵⁰⁶ К. Milutinović, *Vojvodina i Dalmacija 1760–1914*, стр. 109.

⁵⁰⁷ *Симо Матавуљ, Разни списи* (ур. П. Пијановић и Ч. Вишњић), Београд–Загреб 2008, стр. 262.

⁵⁰⁸ С. Матавуљ, *Биљешке једног писца*, Београд 1939, стр. 25.

Далмације. Иако многи историчари осуђују поменути сарадњу, не треба заборавити да су у наредне две деценије како народњаци тако и праваша правили разне коалиције са аутономашима, посебно на локалним изборима у појединим местима.

Странке су током девете деценије веома уско сарађивале готово на свим нивоима, посебно у Северној Далмацији. Коалиција се показала успешном у грађинама далматинског залеђа, нарочито у Скрадину и Дрнишу. Како би упозорила на грађанске вредности што их заступа, узима име „La Unione Cittadina“. *Il Dalmata* је писала како је након петнаестогодишње фрањевачке диктатуре у Дрнишу победила локална коалиција Срба и аутономаша, а гроф Јероним Алберти, лидер локалних аутономаша, подсетио је како су Срби и Млечани проливали крв у борби са Отоманским царством, те да је управо јунак Стојан Јанковић у 17. веку проширио млетачке границе. Каже како се Срби никад нису одрекли припадности Далмацији, али су одбацивали сваку помисао да су Хрвати.⁵⁰⁹

Сарадња са аутономашима, појединим српским првацима, доносила је и економску корист. Тако је на изборима 1881. године Вујновић изабран у курији Обртничких комора у Задру, у којој су доминирали аутономаша.⁵¹⁰

Поред политичке па донекле и економске сарадње, интересантна је културна узајамност Срба и Италијана у Далмацији о којој говори Н. Милаш у чланцима „Српство и Талинаство“ који су изашли у *Српском листу* 1881. године, бр. 13, 14 и 15. Поред поменутог, сличне ставове према италијанској култури је делила и већина осталих српских првака у покрајини.

О улози аутономаша Милаш отворено каже: „Њихова права улога састојала би се у подражавању словенског покрета помоћу италијанских напредних културних начела. Затим да Срби и Италијани имају два јасна става усред новонастале политичке ситуације а то су: „отпор хрватизирању наше Далмације и спајању њеном троједном краљевству – дакле антианексија“.⁵¹¹

На крају овог троделног чланка Милаш износи свој став о улози Далмације и тежини коју италијанска култура треба да има у њеном развоју. Противи се уједињењу са Хрватском јер би то вероватно водило ка мађаризацији: „није да буде робиња Хрватске и с њом скупа да постане оруђе Угарске“. Затим истиче први задатак Далмације „Њена је улога узвишенија, племенитија, коју мора поимати сваки њени свијесни син. Далмација по свом географском положају, по својој етнографско-културној битности /.../ мора спајати исток и запад, стару романску са новом

⁵⁰⁹ J. Vrandečić, *Dalmatinski autonomistički pokret u 20. stoljeću*, str. 241.

⁵¹⁰ T. Rajčić, „Srpski nacionalni pokret u Dalmaciji u 19. stoljeću“, *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* (ur. F. Šanjek), 2005, str. 351.

⁵¹¹ Такође, српски прваци су током националног заоштравања у Далмацији уместо сједињења са Хрватском и Славонијом почели да иступају са ставовима да би много природније било сједињење са Босном и Херцеговином. Исто мишљење је заступао и Н. Томазо.

стварајућом се словенском цивилизацијом“ (Српски лист, бр. 14). Решење будућности Далмације види, а свој став износи речима да „треба да узме на себе облик српски не баталећи у исто време начела сувремене италијанске културе“.

Милаш на крају чланка даје и решење гледајући на Далмацију као регију која треба да има узвишену улогу у будућности те пише: *„Она мора послужити мостом, преко ког ће ступати у сношај запад са истоком, јевропска западна цивилизација и трговина, с источном цивилизацијом /.../ ову улогу вршила је Далмација захваљујући свом географском положају и у римска времена и вршиће је опет у новом препорођеном стању истока“ (Српски лист, бр. 15).*

Према Милашу, Србима и аутономашима смеши се светла будућност, *„победа је ујамчена, јер развитком просвете, озбиљним дјеловањем и обавјештењем, народ ће се освијестити и помоћи да Далмација стане на своје природно земљиште и тад ће она бити кадра да изврши своју племениту мисију“* (то јест претходно наведено мишљење).

Када се узму ови ставови које је Милаш изнео далеке 1880. године у задарском *Српском листу*, увиђамо сву комплексност историјских околности у тадашњој Далмацији. Према италијанској култури која долази са Апенина односио се критички позитивно видећи у њој путоказ за даљу будућност народа који деле заједнички животни простор не само у Далмацији него и на Балканском полуострву уопште.

Спој српства и италијанства као међусобних узора је најпожељнији могући спој, јер оба ова народа кроз историјску еволуцију имају готово исте слободарске пориве, жеље и циљеве. Из овога става јасно увиђамо да Милаш указује да је Италија са својом културом тај најближи западни образац на који Словени, а нарочито Срби, треба да се угледају у свом будућем развоју како у културолошком тако и у политичком погледу.⁵¹²

Пријатељство Српске и Аутомашке странке било је одређено спољним политичким питањима у којима се интереси њихових матичних држава на Балкану нису сукобљавали. У Далмацији су имали сличан политички положај јер су се обе странке биле у опозицији према влади, док се истовремено крајем 19. века боре против све јаче странке права. И једна и друга побијају хрватско државно право и противе се сједињењу Далмације са Хрватском, сматрајући да тиме штите битне интересе народности које у покрајини представљају.

⁵¹² В. Калинић, „Никодим Милаш о италијанској култури у Далмацији“, *Zbornik radova [Elektronski izvor]* (ur. I. Živančević-Sekuruš), Књ. 2 / Šesti međunarodni interdisciplinarni simpozijum „Susret kultura“, Novi Sad 2013, str.1014. (<http://digitalnabiblioteka.tk/digitalna-biblioteka?task=view&id=119&catid=921>).

Такође, треба нагласити да њихова веза није била превише чврста. Српски политичари не упуштају се у ужу сарадњу са аутономашима због жестоке реакције хрватске стране и с обзиром на малу снагу све више десеткованог аутономаштва на које се српска страна могла ослањати на далматинском политичком тлу.⁵¹³ Сем у Задру, аутономаша су изгубили некадашњу политичку и економску моћ у целој Далмацији, што је био још један до додатних разлога за слабљење српско-аутономашке сарадње. Окончала се крајем деведесетих година 19. века, када је Српска странка гласала за понарођење задарске италијанске гимназије, а хрватски народњаци су 1897. године изразили жељу да попусте Бјелановићу, што је довело до преговора о међусобној политичкој сарадњи.

О стању у приморским градовима, а посебно у Задру пред Први светски рат, у којима је некад доминирала италијанска култура, посебно је интересантан путопис који нам доноси италијански јавни радник Вирђинио Гајда (Virginio Gauda) у својим извештајима кроз покрајине источне јадранске обале 1914. године, говорећи да се историја Далмације у последњих стотину година „може дефинисати као масакр једне нације“. До 1866. Италијани више немају своје новине, а до 1885. године изгубили су сва градска већа у свим општинама, сем у Задру. До 1912. године у преко 30 мести се губе ранија италијанска имена. У поменутом граду видео је на зиду графит: „*Марш, марш, Задар је наш*“. Затекао се у неким градовима кад је дошла вест о великим српским војним победама над турском војском у балканском рату. На Далмацију се пренела „*инстинктивна мржња против Аустрије која је освојила свако искрено српско срце. У Шибенику сам имао утисак да сам се нашао у неком граду Краљевине Србије*“. Све су куће под српским заставама, а око рукава их носе и градски полицајци.⁵¹⁴

3.3. ТРЕЋИ ДЕО (1905–1914) – Културни препород у време политике „новог курса“

На културни развој далматинских Срба на почетку 20. века снажно су утицала нова политичка струјања позната под називом политика „новог курса“. Почела је да делује

⁵¹³ R. Lovrenčić, *Geneza politike „novog kursa“*, Zagreb 1972, str. 130–131.

⁵¹⁴ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, стр. 307.

од 1903. године, али је званично била утемељена 1905. године када су донесене Ријечка и Задарска резолуција чији је исход био формирање српско-хрватске коалиције како у Хрватској и Славонији тако и у Далмацији.⁵¹⁵ Представљале су крупне политичке догађаје у тадашњем животу јужнословенских земаља које су биле у склопу Аустроугарске монархије. У ближој или даљој вези, уследили су у свим земљама политички догађаји од далекосежног значења, те је развој политичких прилика довео крајем Првог светског рата до ослобођења тих крајева од „*austro-mađarskog gospodstva*“.⁵¹⁶ Тиме су настале и повољније прилике по далматинске Србе као и за њихов културни, просветни и привредни рад. С једне стране попушта борбени притисак Хрвата, који се враћају јужнословенској оријентацији, а с друге и сами Срби извлаче поуку из дотадашње подвојене политичке борбе. Новоустановљеном политиком, српски културни препород у Северној Далмацији ушао је у своју трећу фазу развоја и трајао је све до 1914. године чекајући расплет и решење јужнословенског питања на Балкану.

Поменути период важио је за стање када су културна дешавања прелазила из уско националних и верских, те временом добијала шире јужнословенско обележје својствено том добу.⁵¹⁷ Можемо га назвати и зрелом фазом српско-хрватских односа у којој се дошло до политичког компромиса што је изродило нови национални оптимизам као и довело до ближег међусобног културног повезивања. Југословенска (српско-хрватска) историјска наука сматрала га је са пуним правом као највећим дометом међусобних односа двају поменутих народа пре Уједињења.

Вера у политику помирења и усаглашавања заједничких циљева оличених у политици „новог курса“, када се узме период од готово три деценије међусобне

⁵¹⁵ Ријечка резолуција хрватских политичара донесена је 3. 10. 1905. год. у истоименом граду. На темељу противаустријске политике прокламован је хрватски савез са мађарском опозицијом ради отпора аустро-немачком продору на Исток. Потписници поменуте резолуције захтевали су сједињење [банске Хрватске](#) са [Далмацијом](#), те увођење ширих уставних и демократских слобода. На Ријечкој резолуцији наставили су се српски [саборски](#) заступници ([Задарска резолуција](#)). Обе резолуције претходиле су оснивању [Хрватско-српске коалиције](#) (1905), главне политичке снаге у Хрватској до 1918. год. Ф. Супило је процењивао 1908. год. да овај савез окупља четири петине народа (М. Екмечић, *Стварање Југославије II*, стр. 583).

⁵¹⁶ F. Čulinović, „Zadarska rezolucija“, *Zbornik – Zadar* (ur. J. Ravlić), Zagreb 1964, str. 250.

⁵¹⁷ Догодило се тада у готово свим југословенским земљама неколико пресудно важних догађаја, а који су сви показали снажну тенденцију широких народних маса за ослобођење од апсолитистичких режима било својих (Србија и Црна Гора), било туђинских (Хрватска и Македонија) од страног утицаја у експлоатације у привредном животу. Истовремено сазревају тежње за зближењем и сарадњом свих југословенских народа, које су после 1878. год биле замрле. Година 1903. бележи у Хрватској јако политичко гигање на релацији Супило–Трумбић–Смодлакине политике новог курса која је довела до зближавања Срба и Хрвата (D. Foretić, „Godina 1903. – godina progresivnih pokreta kod jugoslovenskih naroda“, *Zadarska revija*, br. 1–2, 1984, str. 121).

нетрпељивости и неуспелих покушаја слоге, остављала је доста простора за резервисаност од стране како Срба тако и Хрвата у Далмацији.⁵¹⁸ Пре доношења поменутих резолуција чак се осећало „политичко мртвило“, апатија за општу народну ствар, па се тежиште тих политичких односа донекле било пребацило у Хрватску и Славонију.⁵¹⁹ Како би се остварио хрватско-српски споразум на Приморју, било је неопходно да таква идеја заживи и код сународника преко Велебита. Свакако, већа је одговорност била код већинског народа Хрвата неголи код мањинских Срба. Како су праваша крајем 19. и почетком 20. века били изузетно јаки политички актери на далматинском тлу, било је потребно да извесни политичари попут Задранина, уредника *Narodnog lista*, Ј. Бјанкинија и Сплићанина др Јосипа Смодалке доживе једну политичку еволуцију и зрелост.⁵²⁰ Наравно, изузев дон Иве Продана, „трабанта д-ра Јозефа Франка“, уредника задарске ултраклерикалне и проправашке *Katoličke Dalmacije*, који се са таквом политиком никада није мирио.⁵²¹ Ипак, треба имати у виду да су јаки противници и даље били преостали конзервативни правашки заступници у Далматинском сабору називајући се чистим правашима окупљеним око дон Иве Продана. Попут франковаца у Хрватској и Славонији негирали су српску једнакост, сматрајући Србе политичким Хрватима.⁵²²

Такође, не треба заборавити да је 1901. године на светлост дана изашло Милашево историјско дело *Православна Далмација* које је додатно узбуркало већ одавно пробуђене клерикалне и националне духове у Далмацији. Овом својом књигом хтео је да покаже

⁵¹⁸ Неуспели покушај политичког српско-хрватског споразума познат као „Задарски компромис“ десио се 1888. год. у истоименом граду. Потекао је од Бјелановића а за циљ је имао заједничко наступање на изборима. Срби би у Северној Далмацији по том договору добили по једно загарантовано место у Царевинском већу и земаљском одбору. Наиме, разлог је био што се изборни котари за Далматински сабор и поменуто веће нису подударали па кандидат Српске странке никако није могао проћи. Иако је био прихваћен од Бјелановићевог круга, од стране српских конзервативаца, клерикалаца и Бокела, није био прихваћен. Напокон, 1897. год., постигнут је политичким споразум између народњака и Српске странке, али је смрт најчувенијег Ђевршчанина и кандидата за Царевинско веће омела у даљем политичком раду (К. Milutinović, *Vojvodina i Dalmacija 1760–1914*, 340–344).

⁵¹⁹ „Prenimo se“, *Dubrovnik*, br. 38, 25. 5. 1908.

⁵²⁰ За Смодлаку се може рећи да је био прави идеолог и протагониста политике „новог курса“. Сматрао је да је српско-хрватску слогу могуће постићи ако се измени хрватска политика која се темељила на тријализму. Сматрао је да док год у Далмацији буде толико присталица тријализма колико их има, та се слога неће моћи остварити. Тријалистичка идеја нарочито се развила од окупације БиХ (1878) и водила је у све већи раскорак хрватску и српску политику. Ако се питање сједињења Далмације са банском Хрватском – размишљао је Смодлак – „*prenese iz okvira monarhije u krug naših zajedničkih (t. j. hrvatskih i srpskih – I. P. nacionalnih aspiracija*“, те кад се Срби увере „*da se hrvatska politika okrenula protiv bečkog režima sloga će se nametnuti kao nešto što je sasvim prirodno i neminovno*“ (Josip Smodlaka, *Izabrani spisi* (ur. V. Rismondo), Split 1989, str. 44).

⁵²¹ „Накнадни избори у Далмацији“, *Србобран*, бр. 102, 9 (22) 5. 1907.

⁵²² Ј. Beroš, „Zadarsko pitanje“, *Zadarska revija*, br. 5, 1966, str. 381.

православним Далматинцима прошлост њихове вере у Далмацији. Наслов за ово дело епископу Милашу је дао поменути орган римокатоличке цркве *Katolička Dalmacija*. Под уредничком Продановом палицом поменути лист је кроз штампу и брошуре које је издавао отворено нападао православну веру, говорећи како су је туђинци унели у Далмацију средином 19. века. Милаш је одговорио историјски, хронолошким редом истакавши значај свих борби и тешких искушења која су њихови преци морали да издрже у одбрани и очувању вере својих отаца, наглашавајући да своју веру морају да љубе и поштују и да је она једина која води ка спасењу.⁵²³ Најзначајније историјско дело из пера поменутог далматинског епископа похвалила је тадашња српска штампа из остатка Монархије и Србије, а стизале су и многе похвале од свештенства и народа у Далмацији.⁵²⁴

Смодлака је још 1903. напустио стару правашку политику, да би се након 1905. године вратио основавши у граду испод Марјана Хрватску пучку напредну странку са органом *Pučka sloboda*.⁵²⁵ Нова политичка снага убрзо је напредовала ширећи идеје српско–хрватске слоге. Поред поменутог, извесну улогу одиграо је и Дубровчанин, из Хрватске народне странке, др Перо Чингрија. Када су се интереси једног значајног дела хрватских праваша и народњака у већини циљева поклопили, приправљено је плодно тле за политику „новог курса“.⁵²⁶ Са тако снажним политичким фигурама, нови политички курс временом је добијао све више замаха и присталица. Јаке разлоге треба тражити и у

⁵²³ Бурни догађаји из 1896. године у Далмацији, нарочито у Врлици, изазвали су Милаша да у својој васкршњој посланици устане против унијаћења православних у Далмацији. Тако се задарски епископ све више почео интересовати за историју православне вере на тим просторима. Пуне четири године, кад год би имао слободног времена, бавио се овом тематиком. Скупљао је грађу у Задарском, Дубровачком, Венецијанском и другим архивима. На темељу аутентичних писаних докумената, Милаш је изнео чврста уверења да је све оно што је тада износила римокатоличка пропаганда плод њиховог верског фанатизма. Изнео је аргументе да је православна вера била једина вера у Далмацији преко 900 година. У 10. веку тадашњи далматински епископи подлежали су утицају романизма и од тада се православна вера од званичне претворила у гоњену веру (В. Калинић, *Допринос Никодима Милаша културном препороду Срба у Далмацији*, Београд–Шибеник 2009, стр. 128).

⁵²⁴ Исто, стр. 128.

⁵²⁵ Пре тога лист се звао *Sloboda*.

⁵²⁶ Јосип Смодлака и Анте Трумбић су крајем 1903. год. разрадили политику „новог курса“, то јест преоријентисали своју националну политику како би заједно са Србима и Италијанима оформили заједнички фронт према Бечу, уместо дотадашњег опортунизма. Уз то хтели су основати и лист који је требало звати *Sloboda* који би у свом програму пропагирао седам главних тачака које су се темељиле на српско–хрватској равноправности узајамној словенској солидарности, од којих се у четвртој јасно каже „*Poticat će i poduprijeti svaki rad za kulturno i ekonomsko pridignuće naroda*“ (R. Lovrenčić, *Geneza politike „novog kursa“*, стр. 226–227). Смодлака је критиковао народњаке што су водили опортунистичку политику, а праваше у њиховим ставовима према Србима због чега је напустио праваше и дошао у сукоб са Трумбићем (J. Смодлака, *Записи Дра Смодлаке*, Земун 2012, стр. 16–17).

томе што су хрватски политичари били углавном незадовољни односом Аустрије према Далмацији, посебно у економским питањима, јер је као покрајина Далмација знатно заостајала за другим хабзбуршким земљама. Такође, међу њима је стално био присутан и страх од империјалне политике суседне Италије према читавом Јадранском приморју.

С друге стране, поменули смо колики је потрес доживела Српска странка губитком Саве Бјелановића 1897. године пролазећи у потоњим годинама кроз многе турбуленције. Из политичко-културног наслеђа последњег квартала 19. века према хрватским странкама, а нарочито према правашима, код српских првака владало је изразито неповерење, тако да се у неким тренуцима чинило да је створен непремостив јаз за постизање било каквог значајнијег компромиса. Када је тло за српско-хрватско јединство сазрело у Хрватској и Славонији, снажно се одразило и на браћу на Приморју. Стога је политичко вођство Српске странке одлучило да у таквој ситуацији прихвати све гласнији позив са друге стране како би свом народу донели политичку, културну и сваку другу равноправност ради светлије будућности. Тако се након дубровачких преговора 1903. године један од првих значајнијих покушаја заједничке политике десио у Дрнишу. На том старом политичком бојишту Срба и Хрвата у Северној Далмацији у августу исте године изабрано је заједничко општинско веће.⁵²⁷

Најважнији корак српски политичари су учинили чувеном Задарским резолуцијом у месној Српској читаоници 16. и 17. октобра 1905. године, која је уследила након претходне Ријечке резолуције коју су донели хрватски политичари тринаест дана раније у истоименом граду. Претходно су српски и хрватски клубови у Далматинском сабору одлучили 14. новембра исте године *„да ставе на чисто она питања политичко-народна, која између Хрвата и Срба нијесу до сада била одређена или су јавном животу била поводом неспоразумијевању или препирању“*.⁵²⁸

Задарском састанку председавао је др Антун Пуљези у присуству политичких представника свих српских странака са обе стране Велебита.⁵²⁹ Далматинске Србе

⁵²⁷ R. Lovrenčić, *Geneza politike „novog kursa“*, str. 203.

⁵²⁸ „Записник састављен у уреду земаљског уреда у Задру, дана 14. новембра 1905“, *Застава*, бр. 266, 12.4. 1905.

⁵²⁹ Из Хрватске су присуствовали следећи српски представници: као изасланици средишњег одбора Српске народне Самосталне странке: адвокат др Богдан Медаковић, уредник, Светозар Прибићевић, свештеници Вељко Лукић и Петар Крајновић, др Петар Бјелобрк, Васо Мугачевић. Затим изасланици средишњег Одбора Српске народне радикалне странке: адвокати др Ђорђе Красојевић, Жарко Миладиновић, Миливој Бабић, Јован Радивојевић Вачић („Задарски састанак“, *Dubrovnik*, br. 43, 22. 10. 1905).

представљали су чланови Управног одбора Српске странке на Приморју. Задарски домаћин је био др Урош Десница, а ту су се нашли и Книњанин Душан Амановић као и Дрнишанин Тодор Миовић, док су са далматинског југа, Дубровника и Боке, били: др Антун Пуљези, др Балдо Гради, Ђуро Вукотић, др Лујо Маци. Два српска представника са Царевинског већа у Бечу: др Радослав Квекић и Андрија Вујатовић Шаров, Владимир Симић, Јосип Кулишић и Крсто Ковачевић, као заступници на Далматинском сабору, и Владимир Десница, начелник Обровачке општине.

Поред равноправности два народа, те залагања за сједињење са Хрватском и Славонијом, у жижи споразума су била и културна питања. На првом месту то је био назив народног језика, да се назива српским или хрватским.⁵³⁰ Затим, у школским установама да српско име буде равноправно хрватском, као и српска и хрватска историја, те да ученици уче оба писма, ћирилично и латинично.

– питање поштовања заставе, „да у оним опћинама гдје су Хрвати и Срби заступани у опћинском вијећу, буду опћине извјешавати не само заставу већине него заставу и мањине вијећа, ако иста износи барем трећину укупног броја вијећника“.⁵³¹

– да се поштује писмо на којем је поднет поднесак неком делу власти и покрајина, било ћириличким или латиничним писмом, и да решења поднесака буду на оном писму на којем су поднесени.⁵³²

Између осталог, важно је напоменути да се на задарском састанку први пут десило да су Срби са обе стране Велебита дошли у директне политичке односе. Једногласним одлукама су пристали на даљи заједнички рад са Хрватима ради обостраног бољитка.⁵³³

На крају, изабран је и одбор који би са Хрватима направио споразум о заједничкој акцији: из Српске странке на Приморју: А. Пуљези и У. Десница, од самосталаца: Б. Медаковић и С. Прибићевић, а од радикала Ђ. Красојевић и Ј. Р. Влацић.

Поред целокупне тадашње српско-хрватске јавности, обе резолуције поздравили су својом резолуцијом српска и хрватска прашка омладина.⁵³⁴ Управо ти млади студенти

⁵³⁰ Види поглавље о језику.

⁵³¹ „Записник састављен у уреду земаљског уреда у Задру, дана 14. новембра 1905“, *Застава*, бр. 266, 4. 12. 1905.

⁵³² Исто.

⁵³³ „Показало се у Задру, да међу свим Србима из Далмације и Србима опозиционарима из Хрватске и Славоније нема разлике. Сви су зато, да се покуша заједница са Хрватима, ако Хрвати признаду Србе“ („Српски састанак у Задру“, *Застава*, бр. 239, 8. 10. 1905).

⁵³⁴ „Резолуција српске и хрватске омладине у Прагу“, *Застава*, бр. 224, 15. 9. 1905.

задојени Масариковим идејама по повратку у домовину умногоне су учинили да идеје из Ријеке и Задра заживе у животу Далмације. Наиме, својим напредњачким деловањем у значајној мери су успели да разводне тврдокорно праваштво и остале факторе попут клерикалства и аустрофилства који су били препрека бољим српско-хрватским односима на Приморју.⁵³⁵

За Српску странку након Задарске резолуције, те током политике новог курса, можемо рећи да се готово потпуно утопила у новонасталу ситуацију борећи се за очување постигнутих достигнућа и чекајући расплет дешавања на Балкану. Интересантну анализу је 1911. године о њој дао и далматински намесник Нико Нардели. Између осталог, истакао је да се страначки програм састоји у „*nacionalnom uzdizanju i ekonomskom jačanju*“ и да јој је држање „*osim nekih izuzetaka, korektno i odmjereno*“. Вођом странке сматра се Радослав Катнић, али да је он без значајних уплива и да је стварно руковођење странком у рукама Душана Баљка. Међу осталим првацима те странке најпознатији су Антун Пуљези, Влахо Матијевић, Рудолф Сарделић, Александар Митровић и Ђуро Вукотић. Странка добро сарађује са Хрватском странком и Хрватском пучком напредном странком, а у сукобу је са странком права, док према аутономашкој странци стоји резервисано. Има само један политички лист – *Dubrovnik*. У Царевинском већу суделује са два, а у Далматинском сабору са седам заступника.⁵³⁶

3.3.1. Важније манифестације у време треће фазе културног препорода

Као што смо претходно нагласили, Ријечка и Задарска резолуција означиле су нову епоху српско-хрватских односа који су се снажно одразили на свеукупни живот дотле умногоне подвојених Срба и Хрвата у целој Далмацији па тако и њеном северном делу. Прихваћена срдачним договором од браће са обе стране Велебита, требало је да буде спроведена у дело, поред политичких и у културним дешавањима која су била „стварно огледало“ да ли је поменути договор уродио плодом.

Поред осталих културних дешавања и акција које су се збивале по читаоницама, историјских јубилеја, прослава Видовдана на Далматинском Косову и др., у заједничкој српско-хрватској културној историји нарочито су остала упамћена два важна догађаја која су умногоне

⁵³⁵ М. Ležaić, *Jugoslovenski naprednjački pokret i njegov odjek u Sjevernoj Dalmaciji (prvi dio 1897–1903)*, Šibenik 1939.

⁵³⁶ I. Perić, *Politički portreti iz prošlosti Dalmacije*, Split 1990, str. 215.

помогла да се политика „новог курса“ што чвршће усидри на политички турсном севернодалматинском тлу. Први се десио на самом почетку новопрокламоване политике, а везан је за помен великом песнику Јовану Јовановићу Змају у Шибенику. Други се десио у зрелој фази поменуте политике и то у спомен-јубилеју стогодишњици смрти Доситеја Обрадовића 1911. године. Поред Срба Доситеј је задобио и лепу пажњу далматинских Хрвата, чиме је показано да су нове заједничке политике биле позитивне на обема странама пред велика искушења Првог светског рата и стварања заједничке јужнословенске државе.

3.3.1.1. Помен Ј. Ј. Змају у Шибенику 1904. године

Јула 1904. године из црквеног и културног поља почели су стизати први позитивни сигнали да далматински Срби и Хрвати могу имати заједничку будућност. Дан раније од одржавања, православно свештенство у Шибенику добило је од месног хрватског певачког друштва „Коло“ захтев да учествује у помену Ј. Ј. Змају који је требало да се одржи у православној Цркви Св. Спаса.⁵³⁷ Наиме, поменути песник био је већ познат Далматинцима јер је 1888. године посетио њихову домовину. Ипак, оваква понуда поприлично их је збунила, јер дуго пре тога није било заједничких ни верских ни културних сусрета сличног типа. Исте године праваши су изборном победом над народњацима освојили Шибенску општину што је међунационалне односе доводило до усијања. Такође, добро су знали да је у Крешимировом граду кроз историју било у немалом броју верских и националних инцидената. „*Нигде се више нису Срби и Хрвати мрзели него у том месту, нити је игде до луђих ексцеса долазило између ова два једноплемена народа*“.⁵³⁸ Колико је то био ризикант потез сведочи у својим белешкама и оснивач поменутог хрватског музичког друштва Вице Грубешкић:

*„Uvažite ondašnje Srbobobstvo nekih krugova ... te svu silnu protivnost i mržnju koja se širila u neuke mase katoličke protiv pravoslavlja i pravoslavne crkve, a onda uzмите naoko činjenicu, da se u takvoj sredini jedno još mlado društvo, sastavljeno mahom iz sredine te zlopučene mase, moglo, poslije svog opstanka od par godina, odvažiti da prigodom parastosa Zmaju Jovanu Jovanoviću, prisustvuje korporativno, dapače sudjeluje pjevanjem u koru, korporativno i službeno, u pravoslavnoj crkvi (Sv. Spasa), razumijete i procjenite težinu momenta i riskantost čina za „Kolo“.*⁵³⁹

⁵³⁷ По повратку са студија у Прагу, задојен Масариковим идејама, др Вице Илијадица Грубешкић, основао је 1900 . год. „Hrvatsko muzikalno društvo – Kolo“ у Шибенику. Друштво је имало троструки циљ: „*trebalo je da se na umjetničkom polju afirmira, na kulturnom emancipira, a u nacionalnom osnaži i stupi u borbu za ispravnu političku orijentaciju*“, те да постане „*ognjištem i rasadnikom napredno-demokratskih ideja Tomea Masaryka*“, „*Misao oslobođenja i jedinstva Južnih Slovena i sveopće Slovenske uzajamnosti bila je misao vodilica 'Kola' od njegovog osnutka pa kroz cijeli njegov kasniji život*“ (М. Ležaić, *Jugoslovenski Naprednjački pokret i njegov odjek u Sjevernoj Dalmaciji*, str. 79–81).

⁵³⁸ Н. Д. В., „Писмо из Приморја“, *Хришћански весник*, бр. 8–9, 1904, стр. 545.

Бојећи се брзоплетог одговора, шибенско црквено туторство одмах је обавестило епископа Милаша како би их посаветао, и без чијег благослова поменутом друштву не би могли ни одговорити. Будући и сам заговорник српско-хрватског зближавања, иако су га многи историчари нападали да је својом конзервативном политиком управо био противник, не видећи у поменутој понуди никакве опасности по своју паству, допустио је певачком друштву, да учествује на парастосу у цркви.⁵⁴⁰

И заиста, претходно надахнути својим вођом Грубешаћем ниједан од чланова „Кола“ није изостао на Змајевом парастосу: „*katolici ispuniše pravoslavnu crkvu sv. Spasa do te mjere, da pravoslavni, osim pora, ne moguše u crkvu*“.⁵⁴¹ Тако су се међу присутнима нашли изасланство Шибенске општине, Народне читаонице, Хрватске читаонице, Сокола, Хрватске банке, Музике и ватрогасаца.⁵⁴² Поменуто певачко друштво отпевало је сва Мокрањчева одговарања веома лепо и хармонично на позитивно изненађење свих присутних. Након црквеног обреда хрватски вокали су отпевали и неколико српских и хрватских родољубивих песама а све се завршило певањем „Боже царја храни!“.⁵⁴³ Након парастоса свештеник Матијашевић је одржао говор у којем је „*istakao vrline pokojnika, zasluge za našu knjigu, njegove snove o bratskoj nam slozi, a nije izostavio, da progovori o očinskoj ljubavi Ćika Jove prama Srpčadi*“.⁵⁴⁴ Све је на задовољство присутних лепо протекло и без икакве потребе реаговања власти.⁵⁴⁵

Ипак, Католичка црква је све чланове „Кола“ изопштила из своје заједнице, а у кући једног шибенског адвоката ковала се завера да се друштвене просторије „Кола“ запале, што се на сву срећу није десило.⁵⁴⁶ Цео овај догађај који се одиграо у Шибенику био је одличан пример да ће у Далмацији ускоро доћи до још већег српско-хрватског зближавања. Најбољи простор за то свакако је био онај „трусни“ верско-културни на којем се одавала почаст једном великом песнику какав је био Ј. Ј. Змај, поштованом тада од оба народа и „*koji je svoju liru prinio na oltar sloge Srba i Hrvata*“.⁵⁴⁷

3.3.1.2. Обележавање Доситејевог јубилеја 1911. године

Обележавање јубилеја стогодишњице смрти Доситеја Обрадовића 1911. године

⁵⁴⁰ Исто.

⁵⁴¹ М. Ležaić, *Jugoslovenski Naprednjački pokret i njegov odjek u Sjevernoj Dalmaciji*, str. 90.

⁵⁴² „Šibenik 25. jula“, *Српски глас*, бр. 29, 14 (27) 7. 1904.

⁵⁴³ Н. Д. В., „Писмо из Приморја“, стр. 545.

⁵⁴⁴ „Šibenik 25. jula“, *Српски глас*, бр. 29, 14 (27) 7. 1904.

⁵⁴⁵ Н. Д. В., „Писмо из Приморја“, *Хришћански весник*, бр. 8–9, 1904, стр. 545.

⁵⁴⁶ М. Ležaić, *Jugoslovenski Naprednjački pokret i njegov odjek u Sjevernoj Dalmaciji*, str. 90–91.

⁵⁴⁷ „Šibenik 25. jula“, *Српски глас*, бр. 29, 14 (27) 7. 1904.

спада у највеће културне прославе уопште међу Србима.⁵⁴⁸ Још је Скерлић рекао да у Далмацији „у маломе почиње Доситејева књижевна дјелатност“.⁵⁴⁹ До сада је написано доста научних радова који доказују колико је први српски модерни просветитељ културно и просветно утицао на Далмацију, али и обратно. По многима та културно-просветна размена била је кључна, како за самог Доситеја и његов даљи рад, тако и за сам културни развој Далмације.⁵⁵⁰

Из тих разлога, али и из велике захвалности, далматински Срби осећали су јаку потребу одавања почастима овом незаборавном просветитељу.⁵⁵¹ Како се ближила 1911. година, тај осећај је све више јачао, да се Доситејев јубилеј на један достојанствен начин обележи у Далмацији, као што је и било широм васколиког Српства.

*„Danas cio narod, preko državnih granica koje ga razdvajaju i van najraznovrsnijih državnih sistema pod kojima je, ima jedno lijepo osijećanje, koje ga ujedinjuje: razumijevanje koliko duguje poštovanja svome prvom prosvjetitelju i jednom od tvoraca naše nove narodne kulture i književnosti /.../ I danas Dositije uliva poštovanja svojim radom /.../ idejama koje je propovijedao /.../ Vijekom koji je protekao od njegove smrti, Dositije Obradović ništa nije izgubio; on je jedan od pisaca koji ne zastaravaju, i čiji rad i ličnost vrijeme čini sve značajnijim i reljefnijim.“*⁵⁵²

Осећања према Доситеју гајили су и Хрвати у Далмацији. О Доситејевом боравку у Далмацији писао је и један истакнути хрватски књижевни историчар, Ђуро Шурмин, у сплитском Југу, часопису Милана Марјановића. Шурмин је са признањем истакао:

⁵⁴⁸ До снажне манифестације националног култа Доситеја Обрадовића долази на стогодишњицу његове смрти 1911. године. Тада му се посвећује Споменица као и један број *Српског књижевног гласника*. Визуелни прилози који прате Српски књижевни гласник везани су за истицање култа његове личности, портрет Доситеја Обрадовића, насловна страна првог издања његове аутобиографије – *Живот и прикљученије, кућа у Книнском пољу где је учитељовао и факсимил његовог записа*. (Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у 19. веку*, Београд 2006. стр. 112)

⁵⁴⁹ Д. Петрановић, Доситеј Обрадовић: Споменица о посмртној му стогодишњици 1811–1911“, *Dubrovnik*, 1911. стр. 43.

⁵⁵⁰ Опширније: D. Berić, „Dositelj u Dalmaciji“, D. Berić, *Nov doprinos Dositelju Obradoviću iz Dalmacije*, Split 1949, S. Bonazza, „Доситеј Обрадовић и италијанска култура“, Научни састанак слависта у Вукове дане 19/2 17-20.9. 1989. Београд, стр. 317-328, М. Доркин, „Мисао и дјело Доситеја Обрадовића у далматинској периодици 19. стољећа“, Научни састанак слависта у Вукове дане 19/2 17-20.9. 1989. Београд, стр. 423-431, Z. Jakšić, „Dositelj Obradović u Dalmaciji“, *Zadarska revija*, br. 3, 1961, str. 469–473, М. Пекић, „Доситеј и Задар“, Научни састанак слависта у Вукове дане 19/2 17–20. 9. Београд 1989, стр. 379–389.

⁵⁵¹ До данашњих дана је остало да кад севернодалматински Срби помињу Доситеја то чине са највећом хвалом и поносом. Истичу Доситејев учитељски рад, гостопримство које је сам Доситеј признао, али и значај Далмације која је утицала на самог просветитеља да напише своју Буквицу итд.

У Трсту је 1814. год. био изграђен један брод под именом *Dossitei* чији је власник био С. Поповић. Службени годишњаци бележе да је пловио све до 1853. год. Дакле, брод је пловио Јадраном четрдесетак година. Један од капетана био је С. Војводић. (М. Пекић „Доситеј и Задар“, Научни састанак слависта, Доситеј Обрадовић – човек и дело међу народима, Београд 1989. стр. 389).

Судбина Доситејевог рукописа Буквице није позната. Верује се да га је Јелена, ћерка Симићева, коју је Доситеј поучавао, однела са собом у Шибеник, где се даље губи траг том оригиналном рукопису.

⁵⁵² „Dositelj Obradović 1811–1911“, *Dubrovnik*, br. 15, 5. 4. 1911.

*„Dalmacija je dakle kolijevka Dositiju kao književniku /.../ On, prosvetitelj i prvi učitelj Srba, poče baš da književnikuje u Dalmaciji. Dalmaciji je suđeno da vodi prvo kolo kod počinjanja i preporađanja Hrvata i Srba. Obradović joj sam zahvali za prve pobude pisanja narodnim jezikom“.*⁵⁵³

Најпре су се организовала бројна далматинска српска друштва. Просветно-привредно друштво „Српска зора“ је преко својих пододбора и повереника одржало предавања и помен Доситеју, а преко свог истоименог листа даје проглас под насловом:

*„За Доситејеву прославу
Не би смјело заостати ни једно овеће мјесто и село у Српству, а да се о Доситеју ове године не чује ријеч.*

*Молимо све пријатеље нашега рада да нас у овоме припомогну коме би требало какво разјашњење или упутство у горњем смислу, нека се што прије обрати Српској Зори у Дубровник“.*⁵⁵⁴

Обележавању јубилеја придружила се и дубровачка Матица српска која је одржала предавања и издала „Споменицу“ о посмртној Доситејевој стогодишњици.⁵⁵⁵ Ту споменицу написао је Данило Петрановић.⁵⁵⁶ Исте године Мирко Королија испевао је снажну „*канцону о смрти учитеља великог Доситеја*“.⁵⁵⁷ Такође, у поглављу о читаоницама већ смо поменули да је Доситејев јубилеј веома свечано прослављан од стране српских задарских, шибенских,⁵⁵⁸ и книнских друштава уз присуство и појединих хрватских друштава.⁵⁵⁹

Такође треба нагласити да Доситеј и његов значај у Далмацији нису имали строго културну него често и политичку конотацију. Познато је колико је клерикализам одувек био изражен у политици далматинског поднебља.⁵⁶⁰ Тако те јубиларне Доситејеве 1911. године Далмацију, Дубровник и Сплит туристички посећује чувени чешки политичар Масарик. Уживао је велику популарност и пажњу где би год долазио тако да га је непрестано пратила аустријска полиција. Када је био на вечери у Сплиту у друштву тамошњих политичара и градског начелника Катуранића, Масарик је одржао здравицу и пригодан говор, осврнувши се на тадашње

⁵⁵³ Ђ. Šurmin, „*Dositije Obradović u Dalmaciji*“, *Jug* 4 (Split 1911). Осим овога чланка, Шурмин је поводом стогодишњице објавио још два: „*Dositije i Hrvati*“, Српски књижевни гласник (16. III 1911.); „*Dositije Obradović*“, Савременик, орган Друштва хрватских књижевника, 4, (Загреб 1911.). Чланак „*Dositije i Hrvati*“ садржи неколико нових података, посебно о одушевљавању Илираца за Доситејеве прогресивне идеје. (К. Milutinović, *Vojvodina i Dalmacija 1760-1914.*, Novi Sad 1973. str. 10).

⁵⁵⁴ „За Доситејеву прославу“, *Српска зора*, бр. 8, 2 (15) 4. 1911.

⁵⁵⁵ Исто.

⁵⁵⁶ Д. Петрановић, *Доситеј Обрадовић Споменица о посмртној му стогодишњици 1811–1911*, *Dubrovnik* 1911.

⁵⁵⁷ „Споменица Доситеја Обрадовића 1811–1911“, *Бранково коло*, бр. 13, 1911, стр. 207.

⁵⁵⁸ „Из Шибеника“, *Dubrovnik*, бр. 21, 28. 5. 1911.

⁵⁵⁹ „Помен Доситеју у Книну“, *Српска зора*, бр. 8, 2 (15) 4. 1911.

⁵⁶⁰ „*Kad se ogromni dio svećenstva hrvatskoga bori protiv spoznaji potpunog etničkog jedinstva Srba i Hrvata, koja sve više zahvaća maha, pa kad vidimo, da pod njegovim uplivom jedna čitava stranka odstupa od te spoznaje, nakon što ju je bila prihvatila, onda je borba proti tome djelu svećenstva postulat narodnog razvitka i borba proti domaćim pomagačima germanske misli, koja je kroz vjekove znala obezuspješiti konsolidacije jedinstvene narodne svijesti južnih Slavena*“ („Далматински Клерикализам“, *Sloboda*, бр. 66, 13. 8. 1912).

далматинске политичке прилике, сећајући се Доситеја „/.../ Чујем непрестано гдје се говори о настајућим изборима и о Вашој борби са клерикализмом проти коме сте Ви устали. /.../ Један човјек Вашег народа, Доситије Обрадовић /.../ рекао је још пре сто година да једна књига вриједи далеко више од једног звона“. Даље се Масарик осврће на тешке економске и компликоване политичке прилике у Далмацији завршавајући свој говор речима: „Ако Хрвати и Срби овдје доли на Југу будете сложни, онда можете постићи што требајуће и што заслужујете, а ја Вам желим најљепшу могућност исто као да сте моји“.⁵⁶¹

На страницама задарске штампе Доситејево име је два путо избијало у први план. Први пут у време вођења полемике између Божидача Петрановића и Николе Томазеа, а потом и јубиларне 1911. године – стогодишњице смрти Доситеја Обрадовића.⁵⁶² Са овим културним слављем прво су отпочели новинари *Dubrovnik*.

Убрзо се придружују и задарски листови *Narodni list* и *Smotra dalmatinska*, који објављују надахнуте текстове. *Narodni list* и *Hrvatska krana* објавили су вест да месна Српска читаоница у Задру припрема „академију на прославу стогодишњице великог српског филозофа и књижевника“. У наредним бројевима поменутих листова могло се прочитати да је свечаност „лијепо успијела“ и да је дворана Српске читаонице „била дупком пуна“ не само Срба – „њима се придружио лијепо број Хрвата“.⁵⁶³ Прослава је улепшана наступом Српског пјевачког друштва „Бранко“, а надахнути говор, који је прихваћен уз опште одобравање, изрекао је професор задарске богословије Милош Парента.⁵⁶⁴

У једном задарски организатори прве прославе Доситејева јубилеја нису успели – прижељкивани парастос у цркви Св. Илије није био одржан. Тим жељама, и поред пристанка татора, супротставио се далматински епископ др Никодим Милаш „не наводећи никакве разлоге“.⁵⁶⁵ Са друге стране у Србији београдски митрополит Димитрије издао је наредбу да се 26. марта 1911. година у свим црквама у Србији има служити подушје за покој душе Доситеја Обрадовића, да би на тај начин и српска црква узела учешћа у прослави јубилеја тог књижевника и просветног радника нашега.⁵⁶⁶ Милашево одбијање не треба разумевати строго као став

⁵⁶¹ „Политички преглед, Масарик о Далмацији“, *Србобран*, бр. 110, 5 (18) 6. 1911.

⁵⁶² М. Пекић, *Доситеј и Задар*, Научни састанак слависта, Доситеј Обрадовић – човек и дело међу народима, 1989, стр. 386.

⁵⁶³ „Прослава је отпочела наступом мушког збора Српског пјевачког друштва „Бранко“, који је надахнуто отпевао Хосану, руског музичара С. В. Смоленског под диригентском палицом Талпа. Потом је уследио красан и подужи говор о животу и раду слављеника. На крају свечаности отпеване су још 2 хорске композиције: „Дижимо школе“ и „Песма српских соколова“ од Исидора Бајића.“ (М. Пекић, *Доситеј и Задар*, Научни састанак слависта, Доситеј Обрадовић – човек и дело међу народима, Београд 1989. стр. 387).

⁵⁶⁴ Члан управе, а од 1913. године и председник Српске читаонице у Задру.

⁵⁶⁵ „Имеђу Владике Милаша и православних“, *Наше јединство*, бр. 46, 1911.

⁵⁶⁶ „Споменица Доситеја Обрадовића 1811–1911“, *Бранково коло*, бр. 13, 1911, стр. 208.

православне цркве, већ као и лични антагонизам према појединим личностима које су га у далматинској јавности те 1911. године приморавале на одлазак у пензију.⁵⁶⁷

Први који се сетио да успомену Доситејевог боравка у Далмацији и његове прве „Буквице“ обележи пригодним обележјем, био је Београђанин Симо Симић Чипчија, потомак свештеника Аврама Симића⁵⁶⁸. Подигао је мермерну спомен-плочу на својој дедовини у винограду који је назвао Доситејевац.⁵⁶⁹

Налазила се испод главице у селу Орлић у близини Ћуковца, одакле се виде рушевине куће у којој је Доситеј становао.⁵⁷⁰ Мермерна спомен-плоча са пригодним натписом налазила се на веома живописном месту и откривена је за Видовдан 1911. године.

На поменути празник исте године на Далматинском Косову, Срби су у сарадњи са „напредним Хрватима“ основали Видовдански одбор. „*Наша браћа напредни Хрвати познавају и цијене просвјетни рад Доситијев, јер је Доситије својим радом на просвјећивање задужио и Хрвате*“.⁵⁷¹ Циљ тог одбора је био да се покрене акција прикупљања средстава како би се на Далматинском Косову подигао споменик Доситеју Обрадовићу.

Исте године у Книну је била одржана Доситејева прослава на којој је била изражена жеља да се изгради Доситејев дом, у којем би била смештена сва книнска културна друштва. Лист *Dubrovnik* том приликом даје предлог да се и сам намеравани споменик уместо на Далматинском Косову изгради испред тог будућег дома. „*Тиме би се и само мјесто уљепшало*“.⁵⁷²

Новембра исте године у Книн долазе Мештровић, Катуранић, Роца, Марушић и др. како би се договорили са книнским одбором око подизања споменика просветитељу. Изнели су и план и финансирања, у којем ће сам уметник Мештровић, и то својевољно, играти главну улогу.

„*У то име наш великан Мештровић израдио спомен-медаљу те изнио 2000 медаља по К 10 и још 100 комада по К 100. Кад би се све те медаље распродале сакупило би се К 30.000. Све бригу око подизања споменика предузели би на себе три одбора, и то један у Книну, други у Врлици а трећи у Дрнишу. Што се пак тиче самих медаља, ваља напоменути, да се ни један комад не би више израдио, него је горе означено те би те медаље касније и више вриједиле*“.⁵⁷³

⁵⁶⁷ Разлог је био мањак новца и пропаст задарске конзисторије.

⁵⁶⁸ Свештеник Аврам Симић примио је и угостио Доситеја Обрадовића у свом селу Голубић, у којем је просветитељ радио као учитељ.

⁵⁶⁹ *Године 1911. 21. марта приликом стогодишњице смрти нашег великог Доситеја, поносан као потомак чувеног попа Аврама, као један од најбољих познавалаца Доситејевог рада и заслуга за Српство, подигао сам у селу Орлићу на Далматинском Косову спомен-плочу на успомену његове прве „Буквице“, коју је на молбу Поп-Аврамове Јелене написао“.* („Споменик Доситеју на Далматинском Косову“, *Политика*, 1. 1. 1941, стр. 19).

⁵⁷⁰ *Косовска народна читанка*, (ур. И. Ђорђевић), Београд 1940, стр. 61.

⁵⁷¹ „Са книнске крајине. Срби и Хрвати Доситеју“, *Dubrovnik*, бр. 45, 26. 10. 1911.

⁵⁷² Исто.

⁵⁷³ „Са книнске крајине. Срби и Хрвати Доситеју“, *Dubrovnik*, бр. 45, 26. 10. 1911 (Мештровић је медаље израдио у Венецији. На медаљама са предње стране био је урезан Доситејев лик са ћиричним натписом „ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ СРПСКОХРВАЦКИ ПРОСВЈЕТИТЕЉ“. На реверсу лик жене која доји двоје дече са натписом: „ЧЛАНУ УТЕМЕЉИТЕЉУ НА ДАЛМАТИНСКОМ КОСОВУ“).

Такође, треба нагласити да је сам Мештровић изразио жељу да споменик изради готово без финансијске надокнаде. „*Živa uspomena na Dositeja Obradovića i prosvjetni njegov rad u ovim krajevima dalmatinskog krša, djelovao je i na našeg slavnog kipara Meštrovića, koji je izrazio želju da bi podigao spomenik besmrtnom Dositeju na Kosovu*“.⁵⁷⁴ Тим уметничким подухватом хтео је да нагласи српско-хрватско јединство као једног народа: „*.../ da se zajedničkim radom, cjelokupnog našeg dvoimenog naroda na ostvarenju ove kulturne slave, očituju realne posljedice Dositejevih ideja o našem duhovnom jedinstvu*“.⁵⁷⁵ Такође, треба нагласити, да је чувени вајар исту поруку посало у априлу исте године са изложбе у Риму на којој је представио своје дело „*.../ 'Косовски храм' коју је задивио све посјетиоце на изложби*“.⁵⁷⁶ Тако је задобио симпатије и многих Срба, па тако и оних у Далмацији о чему сведоче листови *Dubrovnik* и *Српска зора*.⁵⁷⁶

Мештровићева жеља примљена је са одушевљењем у целој Далмацији. „*U Kninu, Drnišu i Vrlici, kao najbližim mjestima Kosovu, sastadoše se Srbi i Hrvati, te izabraše potpisani odbor, koji ima da osigura materijalnu stranu, potrebnu za ovaj nacionalni posao*“.⁵⁷⁷

Основан је централни одбор Книн–Дрниш–Врлика који ће сакупљати новац за споменик. Председник тог одбора био је Владимир Јовић, а чланови: др Уго Монти, Сава Ђ. Омчикус, Петар Пожар, Ђорђе Јовичић, др Филип Марушић, Душан Миовић, Петар Дрезга, Иво Миовић, Симо Манојловић, Крсто Кулишић, Стјепа Роца, Јосип Перковић, Симо Королија.⁵⁷⁸

Установљују се чланови утемељитељи, основатељи и приносици. „*Умјетник Мештровић израдио је умјетничке рефилије Доситејеве у форми медаљона, који ће се у одлијевцима сребрним и*

„*Благајник и члан одбора Јово Берић педесет година је чувао 1500 нових нераспакованих споменица. Добио их је 1912. год. из Италије, од Ивана Мештровића, који је пред прославу стогодишњице смрти Доситејеве 1911. год. присуствовао једној од седница тог одбора. Споменице су биле намењене родољубима који су дали прилог за подизање споменика Доситеју Обрадовићу на далматинском Косову. Како је, међутим, избио Први светски рат, до растурања споменица није дошло. Кад је Аустрија напала Србију, да би избегао непријатности, Берић их је сакрио под даске, на тавану своје куће, где су лежале и све време и за старе Југославије. У априлу 1941. год. Берић је поново „забункерисао“ Доситејеве споменице.*

*Оне су угледале светлост дана тек ових дана када се почело говорити о стопедесетгодишњици смрти Доситеја Обрадовића која пада баш ове године и која ће имати општејужнословенски карактер. Обрадован том вешћу Јово Берић је отишао у Народни одбор општине и обавестио надлежне да се код њега налазе поменуте споменице и да их ставља на располагање одбору за Доситејеву прославу /.../“ („У Книну пронађено 1500 Доситејевих споменица које је израдио Мештровић“, *Политика*, бр. 17026, 26. 2. 1961).*

Берић је сачувао укупно 20 сребрних и 1470 бронзаних плакета споменица (*Slobodna Dalmacija*, бр. 5018, 1961).

⁵⁷⁴ „*Meštrović i Dositiје Obradović*“, *Dubrovnik*, бр. 47, 9. 11. 1911.

⁵⁷⁵ Исто.

⁵⁷⁶ „*Koliko su god radovi velikog umjetnika Meštrovića i ostalih srpskih i hrvatskih umjetnika zadivili strani svijet, toliko je još radosnija pojava da brat Hrvat Meštrović posveti svoju umjetničku sposobnost i dar srbskoј prošlosti, te tako dokaza da će nas Srbe i Hrvate jedino iskrena kultura zbratimiti, kad se megјusobno upoznamo*“ („*Uspјeh Srba i Hrvata na italјanskoј izložbi*“, *Српска зора*, бр. 9, 18 (1) 4. 1911, стр. 2).

⁵⁷⁷ Исто.

⁵⁷⁸ „*Domaće vijesti*“, *Narodni list*, бр. 100, 15. 12. 1911.

бакреним даривати члановима... За даривање 100 к добијао би се сребрни медаљон, за 10 к бакрени, а за 1 к даваће се спомен спис. Сви чланови утемељитељи и основатељи биће уписани на пергамени, која ће се на вјечна времена узидати у постаменту.“ Одбор је на крају разгласи изјавио поздрав: „*Slava Dositeju Obradoviću – Živio naš umjetnik Ivan Meštrović!*“⁵⁷⁹

Жеља тог Одбора била је да свечано откриће споменика буде о Видовдану 1912. године, што се ускоро испоставило као прекратак рок. Разаслати су позиве за помоћ при сакупљању новца многим општинама, не само по Далмацији него и по другим емстима у Монархији. Новац се слао Српској кредитној задрузи у Книну, а прилози ће бити објављивани у новинама. Тако су се између осталих, обратили и најбогатијој српској црквеној општини у Западној Европи тог доба, Св. Спиридона у Трсту. У тој молби с посебном пажњом дат је значај Доситејевог споменика за српско-хрватску идеологију тог доба оличену у политици „новог курса“.

Главној управи Српско-православне црквене општине Трст Книн 31. 1. 1912.

Познавајући родољубље те славне управе, а особито склоност јединству српско-хрватског народа, потписани се одбор обраћа са молбом да му се пружи новчана потпора за једну културну славу.

Као што се из приложеног прогласа види, велики наши геније и светски умјетник Мештровић жели подигнути споменик на далматинском Косову Доситеју Обрадовићу. Хрвато-Србин Мештровић хоће да ода почаст Србо-Хрвату Обрадовићу, умјетник науци; или још значајније, Мештровић хоће да се подизањем споменика, манифестује једнодушност једног народа с два имена.

Потписани одбор тешком се је муком примио те часне задаће, јер зна, да сиромаштво српско-хрватског народа не допушта ни за једну културну славу особитих потрошака; али нас је ипак осоколила ријеч нашег умјетника: да ће он се за дјело овога ума бити потпуно скроман.

Потписани су увјерени да ће та славна управа ступити као члан утемељитељ и то с онаквим чланством, колико јој економске прилике допуштају.

С особитим поштовањем,

*За централни одбор. Владимир Јовић /.../*⁵⁸⁰

Уз молбу је послат и лепо написан штампани прилог на две стране. Тај проглас објавио је и задарски *Narodni list*.⁵⁸¹ У самом тексту истиче се значај Доситеја за Србе и Хрвате, а указује се и на племениту жељу кипара Мештровића. Проглас за завршава следећим речима:

„Ово је први корак цјелокупног хрватског и српског народа, који заједнички иступа у једној културној слави, па тај иступ мора бити тим величанственији, е да докажемо што можемо. Потписани се одбор нада, да ће се сви родољубиви одазвати замисли нашег великог умјетника, који се својски заузео, да овековјечи боравак на новом Косову најизразитијег представника наше културне прошлости.

Слава Доситеју Обрадовићу! – Живио наш умјетник Иван Мештровић!“⁵⁸²

⁵⁷⁹ „Meštrović i Dositiје Obradović“, *Dubrovnik*, br. 47, 9. 11. 1911.

⁵⁸⁰ Архив Српске православне црквене општине у Трсту 1749–1950, I – 3 Помоћ ван Трста: споменик Доситеју Обрадовићу у Книну, бр. 83.

⁵⁸¹ „Домаће вјести“, *Narodni list*, br. 100, 15. 12. 1911.

⁵⁸² Архив Српске православне црквене општине у Трсту 1749–1950, I – 3 Помоћ ван Трста: споменик Доситеју Обрадовићу у Книну, бр. 83.

Скупљање прилога за Доситејев споменик није ишло жељеном брзином, али ни очекиваном висином прилога. Пример је седница Српске православне црквене општине у Трсту одржана 28. септембра 1912. године, када је одобрен прилог одбору за споменик од 60 к.⁵⁸³

И поред искреног хтења и добре воље чланова одбора, новац за Доситејев споменик се није могао скупити у тако кратком року који је себи задао централни одбор. Од краја 1911. до Видовдана 1912. године било је једва пола године. Увиђајући немогућност остваривања зацртаног циља, одбор се огласио у јуну 1912. године.

„Ради краткоће времена и због недостатних материјалних средстава, закључио је главни одбор за подигнуће споменика Доситеју Обрадовићу споразумно са умјетником Меитровићем, да се одложи откриће за идућу годину.

*Обзњањујући овим нашу јавност, потписани апелује поновно на све родољубе да с еодазову што већим прилозима, е да се достојно одужимо сјени великога просвјетитеља, а и жељи нашег прослављеног умјетника. Книн 4. јуна 1912. Централни Одбор“.*⁵⁸⁴

И наредна 1913. година протекла је у прикупљању новчаних средстава за толико жељени Доситејев споменик. На жалост, након тога ће наступити ратне прилике и цео пројекат ће бити обустављен како би сачекао нека срећнија времена.

Такође, на откривању Доситејевог споменика јуна 1911. године у Београду били су, поред осталих и гости из Книна, од којих се посебно истакао Онисим Поповић. *„Особит је приказ био, кад је име града Книна и Далмацији приступио споменику Доситејеву Србин Далматинац, Поповић, човек херкулскога стаса, и уз сходне речи захвалности далматинских Срба положио венац на споменик човека који је у Далмацији ширио просвету међу српским народом“.*⁵⁸⁵ По избијању ратних сукоба, заједно са сељаком Денићем осумњичен је да ради за интересе Србије па је затим осуђен и погубљен стрељањем у Сињу.⁵⁸⁶

⁵⁸³ Исто.

⁵⁸⁴ „Доситејев споменик на Далматинском Косову“, *Србобран*, бр. 109, 1912.

⁵⁸⁵ „Откриће Доситејева споменика, – Још једна југословенска прослава –“ *Браник*, бр. 106, 1914.

⁵⁸⁶ Такође, Поповића су оптужили, да је „крио бомбе, и „наговарао војнике да не пуцају на браћу Србе“. (М. Живановић, *Библиографија Српске књижевне задруге 1892-1967*, Београд 1967, стр. 406)

4. КУЛТУРНЕ ВЕЗЕ СА СРБИМА У ОСТАТКУ ДАЛМАЦИЈЕ, АУСТРОУГАРСКЕ МОНАРХИЈЕ И СРБИЈЕ

Срби у Северној Далмацији живели су поприлично удаљени од већине осталих центара српског културног и политичког живота како у самој покрајини тако ван ње. Географски гледано српско становништво је претежно било сконцентрисано на северу као и на југу покрајине у Боки которској. Такве две поприлично удаљене целине одржавале су везе сходно тадашњим инфраструктурним могућностима. Железница је донекле заживела тек крајем 19. века, а путеви су били релативно запуштени. Стога се сваки вид конкретнијег транспорта претежно одвијао морем, што је донекле довело до специфичног партикуларизма тих крајева. Такву по свему судећи болну околност не само за тадашње Српство на Приморју нагласио је и Лазар Томановић у светосавској беседи „О заједници србској“ 1869. године:

*„Узмите само, на колико смо дјелова растргнути. Ено нас у Црној Гори, ено у Турској, ено у Кнежевини, ено у Аустрији, па ево и у Угарској! још ни то није доста, још нас провинцијалан имена растрзају: Бошњак, Далматинац, Ерцеговац, Граничар и још толика имена преотимљу нам наше име србско. Узалуд ћете сву прошлост прећи, није нећете наћи таквог примјера: памет људска још није запазила мањег народа а на више дјелова растргнутог од србског!“*⁵⁸⁷

Ипак, Севернодалматински Срби одувек су историјски били на неки начин повезани са Бокељима и сународницима у јужној и средњој Далмацији. Посебно захвљујући црквеним и духовним везама преко Православне далматинске епархије Међутим, лоша комуникацијска повезаност значајно се одражавала и на рад црквених структура. Због тога су поједини далматински епископи проводили извесно време (шест месеци) у Задру и Котору, како би лакше управљали својом дијецезом. Такође, постојао је и један архимандрит у Боки који је руководио тим делом епархије. Ипак, временом је све више јачала иницијатива православних Бокеља да имају своју засебну црквену јединицу. Њихова жеља била је услишена усред дуалног преустројавања Хабзбуршке монархије 1871. године када се конституисала засебна Бококоторска епархија која је у себе укључивала и Дубровник. На предлог намесника Гаврила Родића за првог епископа постављен је дотадашњи архимандрит и професор задарске богословије Герасим Петрановић (1871–1906). Стекавши претходно богато искуство у својим црквеним, просветним и културним дужностима које је до тада обављао у Задру, успешно их је применио у новој средини. Тако је веома брзо придобио симпатије поносних Бокеља и тиме их још више приближио својим сународницима на северу покрајине. Ускоро су обе приморске православне дијецезе царским

⁵⁸⁷ Л. Томановић, „в, о заједници србској“, 2. Предавања (На бесједи коју је о Св. Сави 1869 држало друштво 'Првенца' у православном сјеменишту у Задру)“, *Српско-далматински магазин за 1869. годину*, стр. 87.

указом 23. јануара 1873. године отргнуте од Карловачке патријаршије и припојене новоустановљеној Буковинско-далматинској митрополији са седиштем у Черновицама.⁵⁸⁸ Такав поступак аустријских власти, иако је умногоме утицао није успео да прекине даље јаке духовне и културне везе далматинских Срба са Српским Сионом. С друге стране, Бокелји су поред јаких суседних веза са Црном Гором све до уједињења гледали на Србе у северном делу покрајине као на најближе сународнике са којима треба да сарађују ради обостраног бољитка. Такође, и Задар је као главни град покрајине привлачио људе жељне сваког напретка доприносећи тиме да се две поменуте раштркане целине приморских Срба још више културно и политички зближе.

Важно је напоменути да су значајну улогу у повезивању Срба како у Далмацији тако и у остатку Монархије одиграли и национални прегаоци попут: Симеона Кончаревића, Герасима Зелића, Бранка Петрановића и др. Својом пожртвованом делатношћу превазилазили су црквене оквире указујући на насущну потребу што ближег повезивања не само у Далмацији већ и са осталим раштрканим целинама на Балкану.

Можемо рећи да су везе Срба из Северне Далмације према Србима у остатку Монархије, првенствено Јужне Угарске (Војводине), али и ван ње, те посебно са Србијом, биле од пресудне важности за њихов културни и политички развој. Ипак, цела покрајина, па тако и њен северни део под другом аустријском управом (1814–1918), егзистирала је поприлично изолована у односу на суседне области у Монархији. Тако је, иако у саставу исте државе, била одвојена економски и социјално одвојена од најдинамичнијег дела хрватскога и српског простора, који је у односу на европски развој био периферија, али је ипак много више од поменуте покрајине био укључен у европске модернизацијске токове. То су Банска Хрватска, Јужна Угарска, Војводина и Србија, где су уједно биле смештене хрватска и српска национална интеграцијска језгра. Далмацију су од ње делиле не само политичке границе него још више подручје слабих комуникација и социјално статичног комплекса Војне крајине, Босне и Херцеговине, Црне Горе. Због тога најдинамичнији делови хрватског и српског простора нису могли утицати на економски и друштвени развој у Далмацији, већ су у односу на њу имали улогу пре свега националних и културних атракцијских средишта.⁵⁸⁹

Такво стање је владало све до пада Баховог система, када се културне, просветне и књижевне везе Далмације и осталих српских и хрватских земаља непрестано умножавају.

⁵⁸⁸ К. Milutinović, *Voјvodina i Dalmacija 1760–1914*, Novi Sad 1973, str. 172–173.

⁵⁸⁹ N. Stančić, „Srbi i srpsko-hrvatski odnosi u Dalmaciji u vrijeme narponog preporoda 1860–1880“, *Zadarska revija*, br. 5–6, 1990, str. 588.

На пример, далматински књижевници јављају се са својим делима у већим културним срединама попут: Загреба, Новог Сада, Београда и Цетиња, док су све ређи они који одлазе у Млетке, Милано, Фиренцу или Рим.⁵⁹⁰

Према Босни и Херцеговини далматински Срби су одувек гајили посебна осећања. Сматрали су је братском, српском земљом која би у будућности могла послужити као мост ближег повезивања са Србијом. Зато су помно пратили сва дешавања интересујући се за готово све проблеме који би се јављали у тој суседној области, као што су: положај сународника, устанци против Турака, питање БиХ 1878. године, положај Православне цркве након конкордата који је потписала Васељенске патријаршија, о митрополиту Сави Косановићу, о антинародној владавини намесника Вењамина Калаја па све до анексије те покрајине 1908. године, итд. Наиме, све нам то говори да је у периоду 1848–1914. године, несумњиво постојала јака жеља далматинских Срба да се што тешње културно и политички повежу са сународницима преко Динаре. Ипак, аустријске власти вешто су спречавале такву могућност својим строгим одредбама и одлукама као што су, нпр., подозриво гледање на помоћ коју су далматински Срби упућивали устаницима, строго регулисање трговинских односа, забрана дистрибуције *Српског листа/гласа*, итд. Иако је поменути задарски лист у БиХ био радо читан, земаљска влада га је у Сарајеву оценила као „тенденциозан“ и „великосрпски“, тако да је чак три пута био забрањиван (1881, 1888, 1893. године).⁵⁹¹

Не треба заборавити ни родоначелника позоришног живота у Босни, свестраног и образованог Стеву Петрановића. Радећи у Тешњу као учитељ локалне српско-православне школе, 1865. године основао је прво позориште у том делу турске царевине. Колико је оно било од значаја за културни живот најзападније покрајине под турском влашћу најбоље говори податак да је тек двадесет и две године касније у Мостару основано друго позориште.⁵⁹² Затим, треба поменути и његовог брата учитеља Теофила (Богољуба) Петрановића, за којег Јован Тршић каже: „*културни и политички интерес у Сарајеву те Богољуб (Теофил) Петрановић, калуђер из Дрњиша, који је дошао у Сарајево из Дрњиша 1863. год. за учитеља на тамошњој гимназији*“. Међу својим ученицима припремао је револуционарне борце за слободу, за ослобођење БиХ од турске владавине, упућујући их у исто време на сакупљање народних умотворина.⁵⁹³

⁵⁹⁰ Љ. Јовановић, „Сава Бјелановић и Српство на Приморју“, *Дело*, бр. 14, 1897, стр. 269–270.

⁵⁹¹ С. Божић, *Политичка мисао Срба у Далмацији, Српски лист/глас 1880–1914*, Београд 2001, стр. 138 – 139.

⁵⁹² Године 1865, 20. јула, лист за забаву и књижевност *Даница* који излази у Новом Саду објавио је вест: „*Први дан Духова ове године (23. мај) представљали су у Тешњу у Босни србски добровољци комад 'Јудиту', који је са талијанског превео учитељ тешањски Стефан Петровић*“ (М. Spasojević, „*Stevo Petranović*“, *Zadarska revija*, br. 3–4, 1986, str. 342).

⁵⁹³ I. Kecmanović, „*Kulturne veze Bosne i Hercegovine sa Dalmacijom kroz Srpsko-dalmatinski magazin*“, *Zadarska revija*, br. 2, 1968, str. 105.

4.1. Културне везе са Војводином

Снажније црквене и културне везе и односи између Војводине и Далмације почињу још у другој половини 18. века када су се оне као две периферне регије налазиле у различитим државама: једна у Хабзбуршкој монархији, а друга Млетачкој републици.⁵⁹⁴ У првој фази ове везе су се одвијале само у ограниченим оквирима црквено-школске аутономије Срба на пространој територији Карловачке митрополије, која је обухватала српски народ на читавом подручју под влашћу Беча. Ипак, постепено су превазилазиле црквене оквире, постајући шире и дубље не само на подручју црквено-школских послова него су у све већој мери задирале у културно-просветну, али и у друштвено-политичку проблематику.⁵⁹⁵

Развитку националне свести код далматинских Срба придонела је српска национална идеологија која се од 1866. године ширила из двају главних политичких средишта, односно из Војводине и Кнежевине Србије. Посебно јак утицај међу српским грађанством постигле су идеје Светозара Милетића који је проповедао идеју јединства српске нације на темељу језичног критеријума.⁵⁹⁶ Тако су везе са српским „Сионом“ и „Атином“ биле најјаче и никад и нису биле прекидане, иако су власти у озбиљној мери покушавале да их смање и тиме ограниче међусобно јаке црквене везе које су до тада постојале.

Сваки карловачки митрополит или патријарх, почевши од Стефана Стратимировића (1790–1836) па до Георгија Бранковића (1890–1907), показивао је изузетно интересовање, али и заштитнички однос према православнима на Јадрану. Као далматински епископи били су из редова војвођанских Срба били су Сремац Пантелејмон Живковић (1834–1836) и Бачванин, Јеротеј Мутибарић (1843–1853). Готово сви црквени великодостојници из „Српског Сиона“ су ствар православних Срба у Далмацији бранили, дајући им имунитет против латинских унионистичких насртаја. Посебно се за Србе у Далмацији залагао митрополит Јосиф Рајачић, који је провео четири године (1829–1833) у Српској цркви новијег доба а касније постао њен први патријарх.⁵⁹⁷ Баш тим снажним везама, кроз једину националну институцију у виду православне цркве, опостајало је јако духовно јединство Срба у политичкој разједињености на просторима од преко Саве и Дунава до Јадранског мора.

⁵⁹⁴ Често је коришћен и назив Јужна Угарска, што је знатно шири географски појам од данашње Војводине.

⁵⁹⁵ К. Milutinović, *Odjeci i problemi dalmatinskog narodnog preporoda u Vojvodini 1860–1870. god.*, Zadar 1961, str. 309.

⁵⁹⁶ А. Cetnarowicz, *Narodni preporod u Dalmaciji, Od slavenstva ka modernoj srpskoj i hrvatskoj ideji*, Zagreb 2006, str. 254.

⁵⁹⁷ *Београдска митрополија и српски духовни простор (1804–1918)* (ур. Р. Пилиповић), Београд 2013, стр. 13.

Први великан који је културно и просветно повезао поменуте две области био је модерни српски просветитељ Доситеј Обрадовић. После њега су дошли и многи други мање познати учитељи и свештена лица међу којима посебно ваља истаћи проту Ђорђа Николајевић којег је послао митрополит Стратимировић. Након важне црквено-просветне улоге коју је обављао у граду испод Срђа, запажену улогу имао је и у Задру (1858–1880).⁵⁹⁸

С друге стране, јаке везе су успоставили и одржавали архимандрит Герасим Зелић, браћа Петрановић и многи други. Готово за све своје културно-просветне акције добијали су снажну подршку од своје браће у Војводини која им је у многим тренуцима била од пресудне важности за опстанак на Приморју. Свакако је најпознатији Б. Петрановић који је дружећи се са најобразованијим јужноугарским Србима уживао велико поштовање и подршку за свој рад. Матица српска је 1830. године објавила његов први књижевни текст „Писма једног Шибенчанина“.⁵⁹⁹ Поменуто друштво издало је још неколико Петрановићевих дела од којих ваља истаћи „Историју књижевности“, објављену 1850. године и која је наишла на позитивну критику не само у српској и хрватској него и у италијанској штампи.⁶⁰⁰

Петрановићева дугогодишња сарадња у *Летопису Матице српске* и у осталим српским часописима и листовима у Војводини била је високо цењена у редовима матичара те је на годишњој скупштини 1864. године – на предлог Матичиног секретара и уредника Антонија Хацића – био изабран за почасног члана Матице српске.⁶⁰¹ Између осталих, са поменутиим угледним српским друштвом значајну сарадњу су у потоњим деценијама имали и Јован Сундечић, Никодим Милаш, а посебно Марко Цар, и многи др.

Од посебног је значаја и Петрановићева дугогодишња сарадња у српској војвођанској штампи. У већини случајева то су били дописи о политичким, социјално-економским и културно-просветним дешавањима у Далмацији које је објављивао углавном анонимно, под разним шифрама и псеудонимима.⁶⁰² Са српским листовима *Световидом*, *Даницом*, *Јавором*, *Стражиловом*, *Бранковим колом*, али и са хрватским *Nevenom* и *Naše gore listom* поред поменутог препородитеља сарађивао је и Јован Сундечић.⁶⁰³ Поред тога што је као познати песник имао јаке

⁵⁹⁸ Иако под присмотром полиције, Николајевић је одржавао везе са Војводином, Србијом, Црном Гором и Русијом (К. Milutinović, „O vezama Dalmacije i Vojvodine u ilirskog pokreta“, у: *Dalmacija u narodnom preporodu 1835–1848: prilozi sa znanstvenog skupa u Zadru od 8. do 9. svibnja 1986, održanog u povodu 150. obljetnice jubileja ilirskog pokreta i 30. obljetnice Filozofskog fakulteta u Zadru* (ur. N. Ivanišin), Zadar 1986, стр. 581).

⁵⁹⁹ Isto, стр. 572.

⁶⁰⁰ Isto, стр. 576.

⁶⁰¹ Isto, стр. 577.

⁶⁰² Isto, стр. 572.

⁶⁰³ Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност*, Београд 1966, стр. 425–426.

везе са Уједињеном омладином српском, везивао је Далмацију и за остале српске крајеве, као што је с друге стране везивао српску књижевност са хрватском.⁶⁰⁴

Треба имати у виду и да су српске књиге које су долазиле у Далмацију биле веома важне за учвршћивање и очување националног и верског идентитета далматинских Срба у дубоко романизованој средини. Међутим, аустријске власти су строго контролисале пристизање било каквих српских књига „*књиге Србске из Унгарије превећ мучно у Далмацију доносити /је/ било, а из Србије још мучније и подозрителније*“.⁶⁰⁵

Из списка књига коришћених у српским образовним установама у Северној Далмацији видимо да су оне биле исте као и за остале Србе у Монархији. Већина тих књига, а нарочито оне црквене тематике, била је из Бачке епархије и Новог Сада, као и из Карловачке митрополије, што нам говори о снажној културној вези Северне Далмације и Војводине.⁶⁰⁶

У научним истраживањима до сада показало се да је улога Карловачке митрополије/патријаршије коју је имала за Србе на Приморју све до Првог светског рата била од огромне важности за њихов развој и опстанак на тим просторима. На првом месту она је својим утицајем спречавала унијатство међу православнима а тиме и њихово однарођивање. Затим у погледу црквено–школских, а донекле и политичких веза које су биле од пресудне важност у обликовању српског културног идентитета у Далмацији.

Јубилеју стогодишњици рођења Саве Текелије 1861. године коју је славил Матица српска на челу са Јованом Хаџићем у Новом Саду придружили су се и Срби у Далмацији.⁶⁰⁷ Посебан Матичин позив био је упућен Ђорђу Николајевићу у Задру, али је због дужине пута Николајевић одустао, уз обећање да ће у овој прослави учествовати духовно. Наиме, Конзисторија је одредила да се у свим православним црквама 17. августа 1861. године служи парастос поменутом добротвору.⁶⁰⁸ Централни догађај био је у Задру, и том приликом пригодну беседу о значају овог великог добротвора изрекао је архимандрит Г. Петрановић и у њој нагласио потребу да српски далматински младићи уживају „*благодјејаније Текелиних*“. Између осталог, посебно је истакао Текелијин значај

⁶⁰⁴ Матица хрватска издала је 1869. године Сундечићеве изабране песме (Исто, стр. 426–427).

⁶⁰⁵ Ј. Вучковић, „Митрополит Ђорђе Николајевић“, *Летопис Матице српске за 1897. годину*, Нови Сад 1897, св. 4, стр. 80–81.

⁶⁰⁶ В. Калинић, „Значај за православље и народно буђење у Далмацији мушке закладне школе Јована Бована (1807–1918)“, у: *Српска теологија данас 2012* (ур. Р. Поповић), Београд 2013, стр. 47.

⁶⁰⁷ „*Покојнога Саве Текелије, слави србство, слави ми успомену данас /.../ Сто година ево прође, а благодарни Срби по свима крајевима гдје живе, још га се мило сјећају. /.../ Зато и ми Срби у удаљеној Далмацији, ево хоћемо да чином засвједочимо како добротворе народне, ма гдје они били, цјенити и поштовати умјемо*“ („Рјеч, говорена дана 17. августа 1861. у Задру, при парастосу држаном за пок. Саву Текелију“, *Српско-далматински магазин за 1862. годину*, стр. 101).

⁶⁰⁸ Д. Руварац, *Животопис Ђорђа Николајевића митрополита Дабро-босанскога*, Земун 1898, стр. 64.

као „*подупиратеља српске просвјете*“ за свеопшти народни напредак, али је напоменуо да сличних добротвора има и у Далмацији, а то су: Зелић, Бован и Бошковић.⁶⁰⁹ Поменути апел није остао без одјека. Већ после неколико година Матица српска је за стипендисте Текелијанума првог српског студентског дома, почела бирати и приморске Србе међу којима је први био Лазар Томановић.⁶¹⁰

У последњем кварталу 19. века, када су се у Далмацији били заоштрили српско-хрватски односи, код Хрвата о Матици српској и српским листовима, а нарочито о школским установама попут препарандије, католичке богословије итд., било је „*у врло ретко икаквог помена, а када је то ретко чињено било је са презрењем*“.⁶¹¹

У плејади изузетних личности које су долазиле са простора Војводине не треба заборавити ни то да је било и учитељица из Војводине које су радиле у српским женским школама у Далмацији. Тако је прва учитељица Српске девојачке школе у Задру била Аполонија Видовић (1854–1862).⁶¹² Поред осталих, у потоњем периоду последња је била учитељица Даница Бићански и то школске 1916/17. године, када је одлуком власти престала да ради.⁶¹³

4.2. Утицај новосадске штампе на Србе у Северној Далмацији

У модерној историји српског народа штампа је имала битну културно-просветну, национално-политичку и књижевну мисију. Најпознатији и највећи грађански српски лист поред *Браника* у целој Монархији је свакако новосадска *Застава* која се на медијском небу појавила 1866. године.⁶¹⁴ Читалачкој публици тог времена није пружала само могућности дознавања свакодневних новости и својеврсне забаве, већ је, како је то рекао један од родоначелника српског новинарства Димитрије Фрушић, била „*прво, најлакше, најисходније средство за побудити к читању књига, размишљању и напретку у цивилизацији и литератури*“.⁶¹⁵

⁶⁰⁹ „Рјеч, говорена дана 17. августа 1861. у Задру, при парастосу држаном за пок. Саву Текелију“, *Српско-далматински магазин за 1862. годину*, стр. 103.

⁶¹⁰ К. Милутиновић, *Војводина и Далмација 1760–1914*, Нови Сад 1973, стр. 104.

⁶¹¹ А. Митровић, *Двадесет година политичке борбе на Приморју (1880–1900)*, Котор 1910, стр. 40.

⁶¹² Д. Берић, „Цртице из прошлости Срба у Далмацији. Српска дјевојачка школа у Задру“, *Српска ријеч – орган главног одбора Срба у Хрватској*, бр. 313, 1950.

⁶¹³ Школа није директно укинута, него је одбијен продужетак дозволе поучавања јединој учитељици Даници Бићанској, коју је сваке године требало да продужава јер је била из Сомбора, угарског дела Монархије за коју су важили другачији просветни закони него у Цислајтанији. Ова је одлука донесена иако се котарски школски надзорник Баљић најповољније изјаснио о поменутој учитељици рекавши да, „ради у патриотском и династичном смислу“, те да би је укидање дозволе довело у тешку социјалну ситуацију (А. Бралић, *Školstvo u Zadru za vrijeme Prvog svjetskog rata*, Zadar 2005, стр. 604).

⁶¹⁴ В. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1790–1914*, Нови Сад 1980, стр. 7.

⁶¹⁵ Исто.

Застава је у то доба, а за Србе уопште, имала веома широку улогу и непроцењив значај. Захваљујући својој дуготрајности представљала је готово све духовне струје које су се јављале у српском народу тог доба па је тако радо читана широм Монархије. Када би је у неким моментима и у неким крајевима власт забрањивала, та вест би била неким крајевима са великим жаљењем, нарочито од стране Срба у Далмацији. Све до покретања *Српског листа* 1880. године Срби у Далмацији *Заставу* су сматрали својим органом. „Познато је да далматински Срби све од Равних Котара па до Паштровића немају свог српског органа, него да држе новосадске листове“. Такође, она је уживала углед и имала добру читаност и код приморских Хрвата – лист *Il Nazionale* је признао да *Застава* ужива „једнаке симпатије од Срба као од Хрвата“.⁶¹⁶

Узимајући у обзир њеног покретача и главног уредника Светозара Милетића па преко осталих до Јаше Томића, *Застава* је била изразито политички лист. Прво је излазила као орган Српске слободоумне странке, а затим и као лист Радикалне странке у Угарској. Имала је сталне дописнике, али и повремене сараднике из готово свих важнијих места. Међу најпознатијим сталним дописницима са Приморја посебно су се истицали: Александар Катић (Книн), Лазар Томановић, Пане Сабљић (Задар), Душан Баљак, Марко Цар, који је и почео каријеру као *Заставин* дописник. Од повремених дописника ваља споменути: Илију Деде Јанковића, Људевита Вуличевића, Саву Бјелановића, Никодима Милаша и др.

Захваљујући својим ажурним дописницима из готово свих важнијих места са Приморја, *Застава* је редовно доносила и преносила важне вести, дописе и извештаје. Тако је својом утицајном медијском делатношћу обавештавала не само о разним дешавањима него се залагала за сваки политички, културни па и економски развој приморских Срба уопште, па га у извесној мери чак и подстицала. Зато је у историји међусобних односа далматинских и војвођанских Срба овај лист упамћен као гласило које је директно помогло њихово међусобно повезивање, а тиме и културни препород Срба пре Првог светског рата. Такође, да иако је овај Милетићев лист већ 1880. године био забрањен у Цислајтанији, па тако и у Далмацији, његови верни читаоци, а нарочито сарадници *Српског листа/гласа*, налазили су начине да и даље прате његово писање.⁶¹⁷

Заставу су читали готово сви писмени Срби, а нарочито интелектуалци на Приморју, па тако и они Далматинци из далеке дијаспоре. Постоје јасни докази да је била читана међу далматинским Србима на америчком континенту и о томе сведочи више чланака. Постоји једна искрена и лепа молба из 1868. године упућена редакцији *Заставе* од стране шибенског учитеља Т.

⁶¹⁶ „Задар 11. јулија“, *Застава*, бр. 88, 6. 8. 1869.

⁶¹⁷ С. Божић, *Политичка мисао Срба у Далмацији, Српски лист/глас 1880–1914*, Београд 2001, стр. 124.

Поповића, који се распитује за свог брата Спиру Поповића који живи у Новом Јорку (Њујорк) и са којим се није дуго чуо.⁶¹⁸

Велику улогу коју је *Застава* почела да игра за далматинске Србе по свом појављивању претходно су имали новосадски листови *Србски дневник* и *Напредак* (1854–1867), под уредништвом Јована Ђорђевића, односно Данила Медаковића (1852–1864). Први лист је имао своје дописнике у скоро свим већим градовима, па чак и у неким мањим местима, тако да се може без претеривања рећи да је организовао мрежу дописника у сврху обавештавања о друштвено-политичким гибањима и културно-просветним збивањима широм Далмације. Велика је штета што су дописи објављивани анонимно или под шифрама, тако да су имена многих дописника остала непозната. У великој већини ови дописи су били израз и одраз правог расположења народних маса јер су дописници првенствено били узимани из редова Народне странке. Када се узме у обзир да поменута странка није имала свој орган све до 1. марта 1862. године – када се појавио лист *Il Nazionale*, онда ти дописи добијају још већи значаји вредност.⁶¹⁹ Важну улогу играо је и потоњи лист, *Напредак*, који је пак након престанка па поновног излажења заступао у извесној мери клерикалније ставове.

Поред претходно поменутих новосадских листова, у само две године (1878–1879) излажења у Далмацији је на добар пријем наишла и *Стража: часопис за науку, књижевност и друштвени живот*. Под уредништвом Лазе Пачуа неговала је социјалистичке мисли.⁶²⁰

Поменимо да је, изузев новосадских, најпознатији српски лист који су читали далматински Срби био загребачки *Србобран*. Излазио је под уредништвом поштованог Павла Јовановића, а једно време је чак био и забрањен за дистрибуисање,⁶²¹ што ипак није спречило да повремено и даље доноси неке важније догађаје са Приморја.

4.3. Везе са Србијом

⁶¹⁸ „Читао сам у поштованој вашој ‘Застави’ бр. 27. Од 1. Априла о. Г. Писмо једно из Беча у којем један Србин из Новог Јорка пише свом пријатељу у Бечу, причајући, како има још неколико другова Србаља и како сви они читају новину српску – у тако далеком и туђем свету /... /Ако срећом који брат Србин сазна за мога брата Спиру у Н. Јорку, умољавам га лепо, да би доброту имао, или мени управо у Шибеник или преко ови новина ‘Застава’ јавити и тим родитељску и братску љубав утешити“ („Пишу нам из Њу Јорка“, *Застава*, бр. 32, 22. 4. 1868).

⁶¹⁹ Можда неће бити претерано рећи да је *Србски дневник*, поред загребачког *Rozoga*, био незванични орган Народне странке све док није успела да покрене властити орган (К. Milutinović, *Odjeci i problemi dalmatinskog narodnog preporoda u Vojvodini 1860–1870. god.*, Zadar 1961, стр. 312–313).

⁶²⁰ В. Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад 2013, стр. 390.

⁶²¹ „Код нас на Приморју тада се није читао *Србобран*, јер су му морска врата била затворена“ (А. Митровић, *Двадесет година политичке борбе на Приморју (1800–1920)*, Котор 1910, стр. 280).

У науци вреди мишљење да је Србија тек Гарашаниновим Начертанијем (1844) повећала интересовање за остале јужнословенске земље и народе па тако и за Србе на Приморју. Ипак треба знати да су они били познати још Србима који су живели у Београдском пашалуку. Наиме, зна се да су неки далматински Срби учествовали у Првом српском устанку⁶²² и да је Милош Обреновић гонио своју стоку чак до Задра.⁶²³

Током друге половине 19. века када је на Балкану стасавала млада српска држава, то интересовање се повећавало сходно датим околностима.⁶²⁴ Разапета између две силе тог доба које су се највише питале на балканским просторима, то јест између Хабзбуршке монархије и Турске, остваривање својих интереса ипак је донекле више показивала према овој потоњој сили. Наравно, Србија је у датим историјским условима у првом реду показивала интересовање за Босну и Херцеговину и Македонију па тек на трећем месту за остале јужнословенске земље. За Далмацију се интересовала првенствено као за подручје подесно за везе са Херцеговином и Црном Гором; друго, као за изванредно повољну базу за операције у Босни и Херцеговини у случају општег устанка против Турске; и, треће, из национално-политичких мотива, у оквиру општег јужнословенског покрета.⁶²⁵

Када је на власт у Србији ступио кнез Михајло Обреновић на чело владе је довео Илију Гарашанина који је 1862. године формирао одбор за националну пропаганду са седиштем у Београду. Тако је поново оживела идеја о стратешкој важности Далмације и Војне границе према БиХ.⁶²⁶ Центар акције сада постаје Задар као политичко средиште покрајине у којем су се већ налазили Николајевић и Петрановић. Ипак, до данас не постоје докази да је на Приморју, па тако ни у Северној Далмацији и Задру, дошло до формирања некаквих тајних одбора који би сарађивали са београдском централом. Такође, поуздано

⁶²² Међу устаницима су се нашли: Спиридон Филиповић, Спиридон Гута, Лазо Димитровић, Лазар Павковић и др. (В. Стојанчевић, „Учешће Срба Славонаца, Хрваћана и Далматинаца у првом српском устанку“, *Зборник о Србима у Хрватској* 2, Београд 1992, стр. 161–162).

⁶²³ М. Милићевић, *Кнез Милош у причама*, Београд 1893, стр. 3.

⁶²⁴ Најранији спомен о улоги Далмације у покрету подјармљених народа у Турској садржи *Извјестије и примјечанија о Босни* од Томе Ковачевића једног од повереника Гарашанинове пропаганде, датирано 13. маја 1848. год. Вративши се са путовања у БиХ и Далмацији, у свом реферату извештава Гарашанина да је у Дубровнику склопио споразум са протом Ђорђевићем и Божидарем Петрановићем о будућој заједничкој акцији у БиХ и о активној помоћи далматинских родољуба у планираном устанку у свим јужнословенским земљама под турским јармом. (К. Milutinović, „Veze Dalmacije i Srbije u preporodno doba“, *Zadarska revija*, br. 3, 1961, str. 368).

⁶²⁵ К. Milutinović, „Veze Dalmacije i Srbije u preporodno doba“, str. 368.

⁶²⁶ Isto, str. 375.

се зна да је са идејама Начертанија од стране Бана од поменутих био упознат и Шибенчанин Ш. Поповић.⁶²⁷

Истовремено, са буђењем Народног препорода неки његови прваци путују у Београд, о чему до данас немамо довољно проучених извора. Међу првима је путовао, посетивши прво Штросмајера у Ђакову, Стјепан Ивчевић који је у Београду два пута разговарао са кнезом Михајлом.⁶²⁸

Свакако да је од највећег значаја је било путовање 1864. године по јужнословенским земљама, али и у Београд две перјанице Народног препорода: римокатоличког свештеника дон Михе Павлиновића и православног свештеника Јована Сундечића. У том моменту, поменута посета је на један снажан симболички начин одражавала уверење хрватских и српских препородитеља у остварење својих идеја о југословенској слози.⁶²⁹ Наравно да су ови догађаји били веома сумњиви аустријској полицији, па су два побратима била праћена куд год су на свом путовању пролазила. Аустријски конзул у Београду дојавио је Министарству спољних послова у Бечу да су се Сундечић и Павлиновић задржали само три дана у Београду и да су друговали са књижевницима. Међутим, касније је утврђено да су обојица били лепо примљени код кнеза Михајла. Појединости о њиховој делатности и даље су непознате, али је Беч сумњао да су путовали у „интересу јужнословенске пропаганде“.⁶³⁰ У сваком случају ово путовање два истакнута далматинска препородитеља представља лепу епизоду односа Далмације и Србије. Можемо претпоставити да је путовање у Београд коштало Сундечића даље каријере у Задру и његовог одласка на службу на Цетиње код кнеза Николе Петровића.

Добро су Београђани знали и за најзнаменитијег народног препородитеља у Далмацији Божидара Петрановића, о чему сведочи и богата кореспонденција. На конкурс Српског ученог друштва 1865. године добио је награду за најбоље дело о богумилима.⁶³¹

⁶²⁷ М. Поповић, *Начертаније и српски писци око четрдесетосме*, Београд 1958, стр. 19.

⁶²⁸ Енглески конзул Лонгсворт је о томе известио министра спољних послова Расела 28. фебруара 1861. да је тих дана у српској престоници боравио Ивчевић и да је разговарао лично са њим и да је он том приликом нагласио жељу за сједињењем Далмације са Хрватском, те да је противник Турске и заједничке српско-далматинске акције у БиХ (К. Milutinović, „*Veze Dalmacije i Srbije u preporodno doba*“, стр. 368).

⁶²⁹ А. Cetnarowicz, *Narodni preporod u Dalmaciji, od slavenstva prema modernoj hrvatskoj i srpskoj nacionalnoj ideji*, стр. 161.

⁶³⁰ К. Milutinović, „*Veze Dalmacije i Srbije u preporodno doba*“, стр. 376.

⁶³¹ I. Perić, „*Iz prepiske Božidara Petranovića i Valtazara Bogišića*“, *Zadarska revija*, br. 2, 1962, стр. 141–147.

После Гарашаниновог пада и доласка на власт Миливоја Петровића Блазнавца односи са Србијом знатно су затајили. Ипак, августа 1867. године у Београду се одржао веома важан скуп словенске омладине у којем је поред Срба требало да учествују и Хрвати, Чеси и др. Далматинска влада на челу са намесником Спиридоном Филиповићем желела је знати да ли ће на том скупу учествовати и млади Далматинци, тако да је било покренуто низ одговарајућих мера како би се то спречило. Слично као и у случају са Московском етнографском изложбом, о свему су окружницом били обавештени начелници округа. Истрага коју су спровели није донела никакве доказе који би сведочили о намери представника далматинске младежи да суделују на споменутом скупу. Једино је српско певачко друштво „Јединство“ из Котора одлучило да пошаље брзојав са поздравима учесницима скупа, о чему је дан раније намесника лојално обавестио начелник округа шаљући му копију поменутог брзојава.⁶³²

Интензивније приближавање, не само политичко већ донекле и културно, Срба из Далмације Србији почело је седамдесетих година 19. века, посебно од тренутка када су почели напади хрватских народњака на земљака Стефана М. Љубишу који су га огорчили, те је све више почео истицати своје српство у опреци са хрватством.⁶³³ Увиђајући све тежу политичку ситуацију по српске интересе у Далмацији, прваци севернодалматинских Срба одлучили су да рашире мрежу својих деловања тражећи помоћ за новонасталу ситуацију. Тако је августа 1879. године делегација Срба из Северне Далмације на челу са Вујновићем дошла је у Београд да тражи помоћ за српски покрет на Приморју који се већ увелико формирао. Том приликом посетили су Милана Милићевића и са њим разговарали.⁶³⁴ Немамо јасне податке о резултатима тог сусрета и о евентуалној помоћи коју је Београд дао или обећао српском покрету. Ипак, да је помоћ била тражена, посебно за будући *Српски лист*, видимо из Милићевићевог сусрета са зетом Илије Деде Јанковића, који га је посетио само три дана раније: „*Прича ми да се тамо развила борба против хрватских пожуда; вели да хоће да крену један лист да своје српско име и народност бране*“.⁶³⁵

⁶³² А. Cetnarowicz, *Narodni preporod u Dalmaciji, od slavenstva prema modernoj hrvatskoj i srpskoj nacionalnoj ideji*, str. 120.

⁶³³ Поред политике, успешно се бавио и књижевношћу, а 1877. године је у *Српској зори* штампао своју новелу „Причање Вука Дојчевића“. Тада је Љубиша ступио у уже везе са српским књижевницима у Србији, те је постао сарадник листа *Отаџбина* (G. Novak, *Podvojene narodne snage u Dalmaciji*, Zadar 1963, str. 14).

⁶³⁴ „/.../ - Долазише ми г. Вујновић, професор богословије у Задру, и један свештеник из Дрншиа“ (Архив САНУ, Дневник Милана Милићевића, збирка сигн. 9327, књ. 10, 24. 8. 1879.)

⁶³⁵ Архив САНУ, Дневник Милана Милићевића, збирка сигн. 9327, књ. 4, 21. 8. 1879.

Такође, између сународника у Србији и Северној Далмацији било је лепих индивидуалних пријатељстава која су имала и одређену културну тежину. Контактирајући са поменутиим знаменитим Далматинцима за читав низ деценија успевали су да повежу удаљену браћу и на тај начин поспеше развијање српске националне свести. Најпознатија пријатељства била су између Вука и бројних Далматинаца, како Срба тако и Хрвата. Интензивна пријатељства праћена кореспонденцијом постојала су и између М. Милићевића и Илије Деде Јанковића, Стојана Новаковића и Герасима Петрановића. Везе са далматинским сународницима одржавали су и Петар Ђорђевић, Јован Ристић, Јован Цвијић, београдски митрополит Михајло и др.

Посебно треба истаћи Стојана Новаковића који је био претплатник и велики заговорник *Српско-далматинског магазина*. Тако тај периодик за 1866. године приказује у својој *Вили*, посебно хвалећи Србе на Приморју као заслужене борце за опстанак народности.⁶³⁶ Ступио је у контакт са тадашњим магазиновим уредником архимандритом Г. Петрановићем, из чега се родио пријатељски однос. Тако су захваљујући, између осталих и Новаковићу, сви пренеумеранти првог далматинског листа на српском језику слали по седам гроша поменуте године уредништву овог београдског листа.⁶³⁷

Петрановићев књижевни и научни рад из области народне и црквене историје приметило је и Српско учено друштво. За време док је Новаковић био друштвени секретар, на дванаестом састанку 19. јануара 1870. године знаменити архимандрит је уврштен на листу дописних чланова.⁶³⁸

Захваљујући свом задарском пријатељу, Новаковић је успео да у том делу Далмације успешно растури своје дело *Законик Цара Душана*, а међу претплатницима су се

⁶³⁶ „Кад нам дође у руке Српско-далматински Магазин увек нам пада на ум оскудица јединства, узајамног договора и познања у народу нашем и увек нам је на срцу топла захвалност људима који као последња стража на мору држе дигнуту заставу српства на приморју, као да су ради рећи браћи на далеко: Још смо живи не заборављајте нас, јер се сами не заборављамо! Читајући Српско-далматински Магазин свагда се, ми, који смо на страни народа који тегли данас главни терет у народној књижевности и која је до граница источних народа нашег, сетимо се и оне пуне племените и јуначке границе нашег народа која, растављена од нас немилим околностима, чува кршино приморје и ослања се на врлетну Херцеговину /.../. Али немојте помислити да их се сећамо мишљу, као да смо на домак разговору“ (М. Пекић, *Герасим Петрановић и Стојан Новаковић*, Београд 1995, стр. 114–115).

⁶³⁷ Из преписке С. Новаковић – Г. Петрановић, видимо да се поменути београдски часопис читао и у Задру, а како број 3. истог није стигао, Петрановић моли у име „овдашње читаонице“, да им га пошаље (М. Пекић, *Н. д.*, стр. 115).

⁶³⁸ Исте године, 12. фебруара, од овог друштва у Задар је стигла диплома и један егземплар друштвеног статута (М. Пекић, *Н. д.*, стр. 116–117).

нашли С. М. Љубиша, Ђ. Николајевић, Ј. Ковачевић, Марко и Петар Петрановић, Ј. Групковић као и књижнице Матице далматинске и Православне семинарије.⁶³⁹

Такође ваља напоменути да се поред Г. Петрановића, Новаковић дописивао са Н. Милашем, С. Матавуљем, Б. Петрановићем, Н. Нодилом и другим угледним личностима тог доба које су претежно биле из Дубровника и Боке.⁶⁴⁰

Из чувене породице Петрановића остао је упамћен и Богољуб Петрановић. Сматран је за агента српске владе на Приморју, а Јернеј Копитар га је једном приликом и назвао „православни шпијунчић“. Учествовао је на бројним српским састанцима током осме деценије 19. века, када се рађао српски покрет у Северној Далмацији. Међутим, истовремено је сакупљао и народне песме, што га поред политичке активности сврстава и у ред културних делатника.⁶⁴¹

Након Доситеја Обрадовића и Вука Караџића, највеће истраживачко интересовање за Далмацију је показао Јован Цвијић. Те просторе пре Првог светског рата посетио је у три наврата: 1898, 1908. и 1913. године. Од севернодалматинских места био је на Скрадинском буку, али је обилазио и Загору. Темељно је сакупљао грађу проучавајући народ и села по Буковици и дајући тиме огроман допринос етнографији. Стекао је лепа пријатељства, а дописивао се са трговцем Симом Синобадом, свештеником Јованом Шарићем, учитељем Данилом Петрановићем и др.⁶⁴²

Везе између Београдске митрополије и Православне далматинске епархије такође су биле присутне током друге половине 19. и почетком 20. века,⁶⁴³ највише захваљујући контактима београдског митрополита Михајла Јовановића и далматинских епископа Стефана Кнежевића и Никодима Милаша. Поред поменутих најпознатији београдски митрополит се лично познавао са многим далматинским Србима. Хвалили су га многи Далматинци коју су имали прилике да га упознају, попут Ј. Сундечића. Помиње га у

⁶³⁹ М. Пекић, *Н. д.*, стр. 117.

⁶⁴⁰ С. М. Љубиша, М. Пуцић, Л. Зоре, И. Војновић, В. Матијевић и др. (М. Пекић, *Н. д.*, стр. 122.

⁶⁴¹ Митрополит М. Јовановић тражио је 1866. године од Димитрија Матића да се заложи за штампање сакупљених песама од стране Б. Петрановића. Српско учено друштво је те песме објавило већ следеће године. (М. Пекић, *Митрополит Михајло и Далмација*, Нови Сад 1997, стр. 54).

⁶⁴² М. Пекић, „Кореспонденција Јована Цвијића са Србима из Северне Далмације“, *Зборник радова Филозофског факултета XXXIV/2003*, Косовска Митровица 2004, стр. 227–243.

⁶⁴³ Сређена документација Архива Српске православне цркве у Београду (таван Цркве Св. Марка), већ сада показује да су поглавари Цркве у Кнежевини Србији и Краљевини Србији имали везу и контакте са свим српским црквеним областима па тако и са Далмацијом (*Београдска митрополија и српски духовни простор (1804–1918)*) (ур. Р. Пилиповић), Београд 2013, стр. 14.

Narodnom koledaru za 1863. god, да је добио руски Орден Св. Ане.⁶⁴⁴ Поред *Српског листа/гласа* митрополитов живот пратили су и црквени часописи *Истина* и *Гласник Далматинске православне епархије*.⁶⁴⁵

Остао је запамћен и по помагању и обнови многих православних сакралних објеката у Северној Далмацији као на пример у манастиру Крупи, Обровцу, Скрадину, Церањама, Билишанама итд.⁶⁴⁶ Поред црквеног и духовног значаја, такво добротинство митрополита Михајла доприносило је и развијању српске националне свести на тим просторима као и још већој привржености Матици. С друге стране, и епископ Кнежевић је показао много пута свој нескривени патриотизам. Тако је на крају у његовој последњој вољи коју је записао 1885. године посебно видљиво колико је волео своју удаљену отаџбину:

*„/.../ што не дао Бог да би се по несрећи Срби моји саочественици одрекли свога личнога имена српског и вјере православне источне, наређујем и хоћу да се речене под 4, 7 и 8. моје закладе пренесу у милу кољевку матере Србије, која нека насљеди све горе речене закладе на исту циљ од мене назначену, којима ће руководити Влада Краљевине Србије у споразумљену са Митрополитом Београдским, а које све скупа имају остати под мојим именом на вјечна времена /.../“.*⁶⁴⁷

Свакако је најзначајнија личност која је повезала Београд и Северну Далмацију био књижевник, Шибенчанин Симо Матавуљ. Живећи у српској престоници која му је подарила и књижевну инспирацију, предавао је у Трећој гимназији, а једно време је био и управник двора краља Петра I Карађорђевића. Због свог животног рада 1905. године је изабран за редовног члана Српске краљевске академије, а на Дан Св. Милутина исте године одржао је своје приступно предавање.⁶⁴⁸

Треба рећи и да је поред лепих примера Далматинаца који су својим боравком оставили неизбрисиве трагове у Београду било и неких ружних епизода, као што је то, на пример, случај Никодима Милаша. Наиме, иако је на позив београдског митрополита Теодосија Мраовића и напредњачке владе имао сасвим просветну мисију, покушао је да у школској 1886/87. да реформише београдску богословију. Нажалост, погрешно схваћен од стране тадашњих

⁶⁴⁴ *Narodni koledar novi i stari za godinu 1863*, Zadar 1862. str. 70.

⁶⁴⁵ Сталног дописника из Београда *Српски лист* је добио 1883. године („Наши дописи“, *Српски лист*, бр. 23, 1883).

⁶⁴⁶ М. Пекић, *Митрополит Михајло и Далмација*, Нови Сад 1997.

⁶⁴⁷ „Сахрана уз певање народних пјесама, из тестаментa Владике Стефана Кнежевића“, *Православни мисионар*, бр. 1, 1966, стр. 32.

⁶⁴⁸ „† Симо Матавуљ“, *Браник*, бр. 18, 1908.

београдских политичких фактора, те под тешким притиском неистомишљеника остао је, без успеха.⁶⁴⁹

Поменимо и високообразованог Стеву Петрановића из чувене српске дрнишке породице, из које је потекла цела свита знаменитих личности. Пошто је водио антиаустријску политику у Далмацији, дошао је у сукоб са властима. Због тога је морао да бежи прво у Босну, а затим и у Црну Гору. На крају долази у Србију, где је променио име у Миша Михајловић. Приступио је либералиме и активно се укључио у политички живот. Кад су напредњаци дошли на власт почело је Петрановићево страдање. Године 1883. бива протеран у Бугарску, где се зближава са радикалима. У време српско-бугарског рата као либерал био је затворен у Софији. Српска влада га је помиловала 1888. године па се враћа у Србију, где ради у Министарству грађевина. Затим постаје окружни благајник у Пироту, али се замерио властима јер је био против женидбе Александра Обреновића Драгом Машин, због чега је осуђен на дугогодишњу робију. Ослобођен је тек 1909. Умро је у Шапцу 1913. године.⁶⁵⁰

Тежњу за зближавањем Далмације и Србије осећао је и први лидер Српске странке и уредник *Српског листа/гласа* Сава Бјелановић. Он је 1895. године посетио српску престоницу и у њој је имао доста срдачних сусрета са многим познатим личностима тог доба, попут: митрополита Михајла Јовановића,⁶⁵¹ Стојана Новаковића, Љубе Ковачевића, Јована Ристића и др.⁶⁵²

Најпознатији задарски српски лист је са посебном пажњом пратио сва политичка дешавања у Србији. Чим је покренут *Српски лист*, Бјелановић је замолио своје пријатеље у Београду да му шаљу дописе из Србије.⁶⁵³ Кад је долазио у Београд, иако се дружио са Јованом Ристићем и њега највише поштовао, никада није себи допустио да дели ондашње људе по страначким опредељењима.⁶⁵⁴ Ипак, оштро је осуђивао странчарења, превирања, аустрофилство, држећи страну радикалима против краља Милана итд. На прагу 20. века

⁶⁴⁹ В. Калинић, *Допринос Никодима Милаша културном препороду Срба у Далмацији*, Београд–Шибеник 2009.

⁶⁵⁰ М. Spasojević, „Stevo Petranović“, *Zadarska revija*, br. 3–4, 1986, str. 341–345.

⁶⁵¹ Бјелановић је о тадашњем београдском митрополиту имао веома позитивно мишљење: „/.../ јер сам познао поглавицу цркве, једно од најзнаменитијих лица модерне Србије. Митрополит Србије на гласу је као црквени књижевник и бесједник /.../ У овом старцу има срца и одлучне воље. Сад, под теретом година, он је окретан као младић и на раду неуморан /.../.“ (С. Бјелановић, *Кроз славенске земље: успомене и биљешке с пута*, Задар 1895, стр. 223–225).

⁶⁵² М. Пекић, *Митрополит Михајло и Далмација*, стр. 60–61.

⁶⁵³ Љ. Јовановић, „Сава Бјелановић и Српство на Приморју“, *Дело*, бр. 15, 1897, стр. 418.

⁶⁵⁴ Исто, 419.

подржао је политику „Балкан балканским народима“, а на самом свом новинарском крају, пред престанак излажења свога листа, отворено је подржао краља Петра I Карађорђевића.

Такав став према Обреновићима, па и краљу Милану, није имао само Бјелановић. Далматински Срби, па чак и неки Хрвати, поштовали су краља Милана све док због отворене аустрофилске политике није изгубио популарност. Тада је многим црногорски кнез Никола I Петровић постао народна узданица.⁶⁵⁵ Углед Србије порашће тек доласком на власт Петра Карађорђевића. У тој новој политичкој клими српске и хрватске очи са Приморја су виделе могућност јужнословенског зближавања и уједињења.⁶⁵⁶

Веру у будућност Србије, како за време Бјелановића тако и након њега *Српски листа/глас* је градио на темељима њене славне прошлости. Српска држава је пре турске најезде била „силна и моћна“. „Као некад стара Грчка, српска држава била је средиште просвете“, о чему сведоче њене државне уредбе, задужбине и споменици. Српски народ није „азијатска хорда“ која не зна за цивилизацију и њена достигнућа, него је само био заустављен у слободном развоју својих духовних и материјалних сила и принуђен да пет векова проведе „прикован на латицу као Прометеј“. Срби, ипак, никада нису клонули и „голим рукама“ изборили су се за своју слободу и своје две државе које су показале да знају и умеју да наставе започети рад и на пољу привреде, економије, науке и културе. То

⁶⁵⁵ Ј. Смодлака сведочи да је осамдесетих година у Сплиту код једног старог народњака видео фотографију краља Милана кад је тек био ступио на престол. На полеђини јој је било написано „Principe serbo“. Сам очевидцац, тада бечки студент, признаје како с еје неко време заносио поменути српским владаром па је стално носио у новчанику његову слику и слику кнегиње Љубице (*Josip Smodlaka, Izabrani spisi* (ur. V. Rismondo), Split 1989, str. 34).

⁶⁵⁶ На крунисању Петра I Карађорђевића у Београду заједно су присуствовали С. Радић и Ј. Смодлака. Том приликом сплитски политичар успоставио је бројне контакте са угледним Београђанима. Посебно му је било драго познанство са Љ. Јовановићем и Љ. Нешићем, покретачима листа *Словенски југ* који се залагао за уједињење Јужних Словена. За време свечане приредбе у београдском Народном позоришту, којој је присуствовао и краљ, Смодлака је, по краљевој жељи, био позван на краћи пријем у краљевској ложи. Како сам каже: „Тај краљев позив нисам очекивао. Шетао сам преко једног одмора пушећи у предворју позоришта, кад ме Симо Матавуљ, који је био управник двора, изненади с позивом да дођем у краљеву ложу јер да краљ жели да ме упозна [...]. Краљ је сједио на предњем сједу, а Матавуљ иза њега. [...]. Мене је питао за Далмацију, за наше привредне прилике, па за политичке одношаје. Чујући како је код нас настао преокрет у политици који иде за измирењем и сложним радом Хрвата и Срба, рекао ми је да се томе много радује. Ја сам му казао и како ми независни и напредни Хрвати полажемо велике наде у Србију, и посебно у њега за наше ослобођење од туђинске власти. То га је видљиво гануло, али ми на то није ништа одговорио, већ је само пријатељски домахнуо руком“.

Такође, поменути угледни хрватски гости боравили су након крунисања још у Нишу и Врању. Смодлака је 1905. године учествовао као уредник *Slobode* на састанку југословенских новинара и публициста у Београду (*Josip Smodlaka, Izabrani spisi*, str. 65, 67).

је доказ њихове способности за самосталан живот, који их обавезује да доврше започету мисију ослобођења још неслободних српских држава.⁶⁵⁷

Такође, треба имати у виду да је београдска елита знатно већу важност кроз цео 19. век па све до уједињења придавала пажњу далматинском југу и Дубровнику неголи Северној Далмацији. Иако је у том делу Приморја живео највећи део српске популације, разлоге можемо тражити и у томе што је јужни део Јадрана био географски ближи Србији, што је свакако нужно политичарима из Србије условљавало лакше планирање неких будућих политичких догађаја у новој расподели моћи и преустројству Балкана.

За београдску штампу можемо рећи да је у извесној мери пратила готово сва важнија дешавања на Приморју, нарочито у доба револуционарне 1848/49 године као и за време бујања Народног препорода са шездестих година 19. века. Ипак, иако се у поменутих годинама значајно писало о Далмацији, новинарство српске престонице као и остатка Србије не може се похвалити неким значајнијим праћењима политичких, културних, друштвених и др. дешавања везаних за браћу на Приморју. Тако је већ 1865. године дописник *Напрезка* Александар Катић критиковао српске новине да се мало занимају за Далмацију. „/.../ Србске се новине мање занимају Далмацијом него и са једном покрајином, гдје србски народ живи; а заслужујемо ли далматински Србљи да се новинарство о нама више бави?“. Стога препоручује „србском новинарству, да пажњу своју на нас обрати и да редовне дописнике себи амо прибави, кој ће их о свему, што се амо збива, извјештавати“.⁶⁵⁸

Иако се сличан тренд наставио и у потоњим деценијама, повремено је било већег интересовања, нарочито кад би у српску престоницу долазили „пречани“, попут , Данила Медаковића, Личанина који је одлично знао прилике на Приморју.⁶⁵⁹

Такође, готово сва издања модерне српске књижевности крајем 19. и почетком 20. века могла су се купити у задарској међународној књижари А. Нани. Своје огласе о пристизању најновијих српских књига објављивала би преко *Српског гласа*.⁶⁶⁰

У историји културних односа Србије са сународницима у Северној Далмацији крајем 19. и почетком 20. века остаће запамћена два београдска друштва која су показала значајније интересовање за тај део Приморја. Прво је било „Друштво Св. Саве“ које је у остваривању својих

⁶⁵⁷ С. Божић, *Политичка мисао Срба у Далмацији: Српски лист/глас*, стр. 154.

⁶⁵⁸ „А. К. – Из Далмације на Св. Саву“, *Напредак*, бр. 10, 1865.

⁶⁵⁹ М. Пекић, *Митрополит Михајло и Далмација*, стр. 40.

⁶⁶⁰ „Домаће“, *Српски глас*, бр. 41, 9 (21) 10. 1897.

културно-просветних циљева остало безуспешно. Друго друштво – „Српска књижевна задруга“, имало је изузетног одзива и успеха у ширењу својих пре свега просветно-културних активности међу Србима у том делу Јадрана.

4.3.1. Срби у Северној Далмацији и „Друштво Св. Саве“

Након одушевљења покретом Уједињене омладине српске шездесетих година 19. века Срби у Далмацији били су све хладнији и подозривији према новим иницијативама које би културно окупљале тадашње Српство. Такве резервисане ставове показали су нарочито 1886. године када се у Београду основало „Друштво Св. Саве“. У досадашњој историји међусобних односа остаће забележено као прво друштво културно-просветног карактера из Србије које је показало значајније интересовање за развитак своје делатности међу приморским Србима.

Иако је поменуто друштво имало као превасходни задатак да шири српску националну свест у Старој Србији и Македонији и да помаже отварање школа и културних институција, показало је од свог почетка и сличне намере према Далмацији. Ипак, у тој аустријској покрајини владало је другачије очекивање па и расположење према повезивању са друштвима из државе којом су владали Обреновићи. Први који је изразио отворено противљење према „Друштву Св. Саве“ био је сплитски лист *Драшков рабош*. Водили су га тамошњи сплитски Срби католици Јово Метличић и Винко Бутијер. Попут остале тадашње српске штампе поменути лист прво је донео извештај о конституисању друштва у Београду, да би већ у децембру исте године изразио противљење према делатности новоустројеног београдског друштва. Наиме, према мишљењу уредништва оно је било само опонент тадашње српске владе која је спроводила аустрофилску политику на Балкану.⁶⁶¹ Стога је на насловној страни тог сплитског листа 17 (29) децембра 1886. године у бр. 78 посебно било наглашено да „Друштво Св. Саве“ има скривене намере штетне по српске, али и руске интересе:

„Друштво Светога Саве“, чији смо штатут штампали – као што га штампаше сви српски листови – у ствари је политичко друштво, које под изговором да шири и подпомаже српску књижевност хоће потајно да распростире напредњачка начела по свијем српскијем крајевима. А која су то начела, Богу фала, знамо! Доста је истакнути најпрво и најглавније: не са Русијом, него са њеним најживијим непријатељима; не у славенској узајемници, него мимо њу и против ње /.../.

Ето који је племенити задатак 'Друштва Светога Саве!' Ето како се напредњаци служе светињом имена и намјере, да тијем светињама прикрију своје гадне агитације!

Није ово сумња, ни претпоставка, него истина. То смо дознали с најпоузданије стране и о томе се потпуно освједочили. Наши пријатељи нека се одмах, смјеста о томе увјере, а јамчи им чисти српски правац 'Драшкова Рабоша'. Јамчи им за то и та околност што /.../ која би још једном сажегла Светог Српског Просвјетитеља, да може, она иста то друштво не само трпи, него га очигледно и потпомаже /.../ Зар то није доста?

⁶⁶¹ „Просвјета, Друштво Св. Саве“, *Драшков рабош*, бр. 72, 17 (29) 7. 1886.

С тога упозоравамо браћу Србе да се чувају лукаве замке, а то је лако за овај случај. Нека прихвате позив онако како заслужује.⁶⁶²

Између осталог, поучени блиском прошлошћу строге аустријске власти и цензуре код неких далматинских Срба могла су се чути нека веома резервисана мишљења о делатности поменутог друштва. Претпостављали су да неће имати искључиво просветни карактер што је изродило бојазан *„шта ће влада рећи, кад чује да ми хоћемо неко друштво да оснивамо“*. Такође су се могли чути и гласови Срба католика који су у самом имену и програму београдског друштва видели уску везаност за православље.

Међутим, негативне ставове према поменутом друштву нису у почетку делили сви далматински Срби. Када су неки од њих упитали председника Друштва Светомира Николајевића да ли ће се друштвени рад односити и на Далмацију, добили су потврдан одговор *„да ће друштво учинити све што буде могло, и што родољуби далматински буду захтијевали“*.⁶⁶³ Тако је најватренији присталица београдског друштва у Задру постао угледни задарски професор Православног богословског завода прота Јован Вучковић. Преко црквеног листа *Истина* чији је био уредник позивао је свештенство Далматинске епархије да отворено подржи друштвену делатност јер *„Друштво Светога Саве лијепо напредује, браћо свештеници не ће ваљда бити задњи у братскоме колу“*.⁶⁶⁴ У чланку „Осам стотина и осамнаест катихумена“ у поменутом листу бр. 8 и 9 изнео је чак и предлог о оснивању „Друштва Св. Саве за Далмацију“ чији би циљ био подизање српских школа, којих тада у Далмацији није било довољно. Недостатак српских образовних установа резултирао је тиме да је 1886. године било само 818 катихумена-ђака, што је био поражавајућ број у односу на укупан број српског становништва у покрајини. Према Вучковићу, то је био аларм да се више не може чекати да у вези са овим проблемом нешто ураде Далматински сабор, влада и политичари. У прилог томе су ишле и пређашње молбе Срба који су када би се пожалили властима поводом тог питања добијали одговор да *„нема учитеља за нове школе, нема их чак ни за оне, које су већ отворене“*. Стога се у овом чланку закључује да је *„Народ без школе, готов слјепцац /.../ Ко нема школе тај нема ни будућност“*.⁶⁶⁵

Убрзо је дошло и до поларизације далматинских, а нарочито задарских Срба спрам питања сарадање са „Друштвом Св. Саве“. На челу присталица повезивања са овим београдским друштвом међу црквеном елитом чврсто је стајао Вучковић, док се с друге стране нашла већина српских политичких првака који су се отворено противили било каквој вези с тим друштвом.

⁶⁶² „Изјава“, *Драшков рабош*, бр. 78, 17 (29) 12. 1886.

⁶⁶³ Ј. Вучковић, „Осам стотина и осамнаест катихумена (посвећено далматинским родољубима)“, *Истина*, бр. 9, 1887, стр. 131.

⁶⁶⁴ „Књижевне вјести Друштва Св. Саве“, *Истина*, бр. 20, 31. 7. 1886, стр. 407.

⁶⁶⁵ Ј. Вучковић, „Осам стотина и осамнаест катихумена (посвећено далматинским родољубима)“, *Истина*, бр. 8, 1. 5. 1887, стр. 115.

Наиме, још док се Друштво у Београду оформљивало, не истичући притом у потпуности смернице свог делања, послало је позив Сави Бјелановићу, уреднику *Српског листа*, да се прихвати повереништва. Имајући у виду недовољан број српских школа на Приморју, Бјелановић се одазвао на позив. Ипак, убрзо га се и одрекао у фебруару 1887. године због неслагања са политиком тог друштва, што је резултирало престанком уписа чланства.⁶⁶⁶

Против таквих антидруштвених тенденција и ставова јавно је устао Вучковић. Истицао је да не жели да се бави никаквим политичарењем него само пољем просвете, питавши противнике: „*Ко нам је рекао, да нам не треба друштва, тај нек нам одговори на питање /.../ треба ли нам школа*“. Одговара и на бојазан неких противника да би се далматинска влада могла противити таквој акцији, иако власт не би требало да се противи формирању једног просветног друштва. Такође, негодује и према могућем отпору Срба католика према друштвеном имену: „*А Срби римокатолици? ако су Срби, морају се радовати напретку православне браће*“.⁶⁶⁷

Ни православно свештенство није било јединствено у погледу сарадње са Друштвом Св. Саве. Истовремено су се могли чути и ставови који су позивали на самосталну просветну делатност, какве је заступао и Дионисије Миковић, архимандрит манастира Бање у Боки. Слажући се са просветним карактером Друштва који је Далмацији преко потребан, позвао је приморске Србе, а превасходно свештенство, да заједно са световњацима чак и покрену једно друштво слично београдском.⁶⁶⁸ Звало би се „Просвјета“ са додатком за „*за православно далматинство, дубровачко и боко-каторско Српство, или само за Српство*“ у којем би се подразумевали и Срби католици.⁶⁶⁹

Ипак, задарски Срби, попут сплитских Срба, сачекали су да се „Друштво Св. Саве“ у потпуности оформи и донесе друштвени правилник како би према истом заузели оштрији став. Између осталих, међу првима који су устали против београдског друштва био је и књижевник Симо Матавуљ. Још на Никољдан 1886. године дошао је на Цетиње како би наговорио Томановића да напише противан чланак у *Српском гласу*. Заузврат би те зиме у Далмацији проповедао

⁶⁶⁶ „*Понављамо: на никакву политику не можемо пристати у оваком просвјетном друштву; – а најмање на ову, која се 'Друштву Св. Саве наметнула'. Ми се повјеренства одричемо.*“ („Домаће“, *Српски лист*, бр. 7, 19 (2) 3. 1887).

⁶⁶⁷ Ј. Вучковић, „Осам стотина и осамнаест катихумена (посвећено далматинским родољубима)“, стр. 132.

⁶⁶⁸ „*А ако у краљевини основано „Друштво Св. Саве“, у истини, на нашу жалост, буде оно што нас је од њега и одалечило, јамчи нам будна свијест српскога народа, да ће му Срби здравијех начела, издати адресу неповјерења, и најпослије уништити га. У томе случају, којега не можемо жељети, основало би се код нас, или макар у којем дијелу српскога народа друго „Друштво Св. Саве“, које би у истини било „Друштво Св. Саве“ и цијело Српство подсејало на праотачке свете успомене, па би и опет уз њега, и наше друштво „просвјета“ на славу и понос Српства, лијепо и јасније могло напредовати и цвјетати*“ (Д. Миковић, „Неколико ријечи на позив: оснујмо друштво св. Саве за Далмацију“, *Истина*, бр. 10, 15. 4. 1887, стр. 147).

⁶⁶⁹ Исто.

политичку слогу агитујући за Војновића.⁶⁷⁰ Иако је био против тог друштва, поменути Бокелъ се пера ухватио тек на пролеће следеће године када је „Друштво Св. Саве“ почело агилније своју агитацију по Босни и Приморју. Наиме, према Томановићу имало је више „/.../ смисла за јужну Србију, али које је противно нашем националном програму у Аустрији, гдје живе и католички Срби, што сам већ био изјавио Бјелановићу“.⁶⁷¹

Тако је постао први противник „Друштва Св. Саве“ који је иступио преко *Српског гласа*. Изнео је озбиљне замерке, међу којима је једна од највећих била као што је претходно поменута изјава, што се у самом друштвеном правилнику искључују Срби неправославне вере: „*Ту нема да чланом друштвенијем може бити сваки Србин без разлике вјере*“.⁶⁷² Такав обичај није био у српским друштвима у Далмацији у којима је члан могао бити „*сваки Србин без разлике вјере*“. Такође, и сам друштвени назив био је проблематичан јер би могао одвратити неправославне Србе. Ипак, највише од свега сметала им је тадашња политика Краљевине Србије коју је заступало поменуто друштво. Сматрали су је не само аустрофилском и антируском него и противном тадашњој црногорској политици, која је имала више слуха за српске интересе: „*Називљамо га непатриоцијем, јер смо најинтимније убјеђени, да друштво, које у српском народу развија вјерску заставу и које осуђује данашњу политику Црне Горе, не служи интересима ни исте Србије, него интересима српскијех непријатељима*“.^{673 674} На крају чланка Томановић закључује да београдско „Друштво Св. Саве“ нема снаге да уједини раздробљено Српство јер „*Ако се није могло устројити друштво, које има да дође на мјесто бивше Уједињене срп. Омладине, да нас душевно уједињава; онда ћаше много боље бити да се друштво није ни покрећало*“.⁶⁷⁵

Велика замерка далматинских Срба односила се и на друштвену културну политику која је превасходно била усмерена према Македонији сматрајући је опонентом „напредњачке македонске политике“.⁶⁷⁶ У прилог томе је ишло то што београдско друштво није осећало никакву тежњу да помаже српско школство у Босни и Херцеговини. Због тога је преовладао став да ако у Београду „*не виде потребе ни да потпомажу српску школу у Босни и Херцеговини, а камо ли Далмацији да прискоче у помоћ*“.⁶⁷⁷ Такође, поменута београдска аустрофилска политика није видела опасност антисрпске политике која се водила према Србима у Босни, а претходила је у Далмацији. „У

⁶⁷⁰ Л. Томановић, „Из писама умрлих и заслужних Срба, Сава Бјелановић“, *Нови живот*, Београд 1926, св. 3, стр. 229.

⁶⁷¹ Исто.

⁶⁷² Л. Томановић, „Друштво Св. Саве“, *Српски лист*, бр. 7, 19 (2) 2. 1887.

⁶⁷³ Исто.

⁶⁷⁴ „Најпоузданији пријатељи увјерили су нас, да се овом 'Друштву Св. Саве' у Биограду наметнула садашња биоградска политика, да се и ово друштво употребљава као средство антируске политике, која сад у Биограду влада“ („Домаће“, *Српски лист*, бр. 7, 19 (2) 2. 1887).

⁶⁷⁵ Л. Томановић, „Друштво Св. Саве“, *Српски лист*, бр. 7, 19 (2) 2. 1887.

⁶⁷⁶ „Домаће“, *Српски лист*, бр. 23, 9 (21) 6. 1887.

⁶⁷⁷ „Домаће“, *Српски лист*, бр. 21, 26 (6) 5. 1887.

*Београду не виде никакве опасности по српско-православну просвјету у струјим која са запада тежи к Босни и Херцеговини, а та, мислимо, не ће бити безопаснија од ове у Далмацији“.*⁶⁷⁸

Као медиј који се оштро противио делатности „Друштва Св. Саве“ на Приморју *Српски лист* се бранио да није први разоткрио намере овог друштва, него је те намере обелоданио београдски лист *Наше доба*.⁶⁷⁹ Напао је изнесене ставове у листу *Истина* постављајући бројна питања: „У осталом ако је томе друштву збиља задатак српска култура, оно би могло фактима доказати, да му није задатак политика данашње владе србијанске“.⁶⁸⁰ Због тога се обраћа „здравом свештенству“ на Приморју сматрајући „да ће Истину упутити на прави пут“ и да неће постати одјек београдског црквеног листа *Хришћанског весника* који је иначе против *Српског листа*.⁶⁸¹

У Далмацији се шушкало, а о чему сведочи Бјелановић у писму од 13. децембра 1886. године Томановићу, да се Милаш примио друштвеног поверенства.⁶⁸² Баш у то време знаменити архимадрит је био на месту ректора београдске богословије, а имао је и блиске пријатеље попут проте Алексе Илића, земљака Петра Франасовића из тадашње напредњачке владе која је давала подршку „Друштву Св. Саве“. Како год, сам Милаш у писму Димитрију Руварцу не крије да је у Београду примио молбу да се прими посла пропагирања поменутог друштва у свом завичају.

*„Показивао ми је прота Илић писмо, што сте му писали. Он ће Вам одговорити ових дана. Гледајте, да дигнете тамо углед 'Друштву Св. Саве', који бацисше под ноге !...! далматински српски листови. Друштво ради поштено, могао би се у томе Богу заклети, – на поштени Срби морају по савијести да га подржавају, као што и ја радим“.*⁶⁸³

Противљење и јак отпор према делатности „Друштва Св. Саве“ у Северној Далмацији са разочарењем је било прихваћено у Београду. О отпору далматинских Срба према деловању „Друштва Св. Саве“ причало се и по Београду: „Љуба Јовановић ми јави какав отпор срети Друштво Св. Саве у Далмацији“⁶⁸⁴. На годишњем збору 29. јануара 1889. године било је помена о раду и потешкоћама на које је наилазила друштвена делатност. Те проблеме нарочито је био истакао председник Друштва Николајевић који се између осталог осврнуо и на Далмацију. „Напоменуо је како се један српски лист у Далмацији био толико дрзнуо, да је у својим ступцима био позвао аустријске власти да

⁶⁷⁸ Исто.

⁶⁷⁹ „Домаће“, *Српски лист*, бр. 23, 9 (21) 6. 1887.

⁶⁸⁰ „Српски лист о нашем чланку: 'Осам стотина и осамнаест катихумена'“, *Истина*, бр. 9, 15. 5. 1887, стр. 155.

⁶⁸¹ Исто, стр. 156.

⁶⁸² Исто.

⁶⁸³ Рукописно одељење Универзитетске библиотеке Светозар Марковић у Београду, *Н. Милаш – Д. Руварцу* 8. 5. 1887. *Београд*, Ибр. 167.

⁶⁸⁴ Архив САНУ, Дневник Милана Милићевића, збирка сигн. 9327, књ. 13, 19. 3. 1887.

забране ширење 'Друштва Св. Саве' у Босни и Херцеговини".⁶⁸⁵ Чим је то изговорио, у публици је дошло до негодовања и чуо се глас: „Именујте тај лист“ (Српски глас).

После оваквих дешавања више није било значајније заинтересованости београдског друштва за делатност у Северној Далмацији. Једино важно помена је то да је управа Друштва упркос свему августа 1887. године послала уредништву Српског листа двадесет и пет Вукових књига народних песама „и то са братском молбом, да их раздамо најбољим ђацима српскијем у Задру и околини“. Уредништво поменутог листа се захвалило и обећало да ће са задовољством извршити такву вољу.⁶⁸⁶

Донекле значајније везе између Срба у Северној Далмацији и „Друштва Св. Саве“ су успостављене тек након Уједињења. Оне су претежно биле базиране на појединачним молбама неких далматинских Срба за разне видове помоћи, углавном финансијске природе. Такође ваља напоменути да је у Дубровнику постојао друштвени подбор који није развио неку битнију делатност.

4.3.2. Српска књижевна задруга и Северна Далмација

Од самог оснивања 1892. године Српска књижевна задруга је имала племените циљеве. Њен председник Стојан Новаковић желео је да модернизује тадашњу Србију, која је по много чему, попут других балканских земаља, заостајала за модерном Европом. Својом делатношћу истовремено је показала две паралелне, не нужно супротстављене већ често и прожимајуће, појаве тадашњег српског друштва – учвршћивање националног идентитета, са нужним развојем националне културе, и европеизацију.⁶⁸⁷ Задруга је хтела да заузме важно место у политичком окупљању и политичком развоју српског народа. Свесна да је напредак књижевности повезан с јачањем „идеја о јединству народа и језика његова“ тежила је да се сви српски читаоци око ње окупе („као огњишта свог састану сва браћа“), како би остварили своју духовну заједницу, односно националну посебност.⁶⁸⁸

Вест о оснивању нове књижевне установе, споне која ће повезивати српски народ на целом Балкану, са радошћу је била прихваћена широм васколиког Српства. Четрнаест дана након оснивања Задруге у Београду, 16. априла 1892. године, привремена управа упутила је „Свему

⁶⁸⁵ „Са годишњег збора Друштва Св. Саве“, *Видело*, бр. 14, 1889.

⁶⁸⁶ „Домаће“, *Српски лист*, бр. 33, 26 (7) 8. 1887.

⁶⁸⁷ Љ. Трговчевић, *Историја Српске књижевне задруге*, Београд 1992, стр. 11.

⁶⁸⁸ Исто.

Српском народу позив за купљење Српске књижевне задруге“.⁶⁸⁹ Захваљујући јакој дистрибуционој мрежи, Српска књижевна задруга успела је што ниједно друштво из Србије није пре уједињења, а то је да својом књишком мисијом повеже све крајеве у којима су живели Срби на Балкану. У прилог томе је ишла и друштвена политика која је била заснована на ненападној пропаганди. Са собом је носила елементе националне свести и зато је Србима изван Србије чланство у њој било и доказ националне идентификације.⁶⁹⁰

Такође је важно додати да је поменуто београдско друштво међу ретким друштвима која су показала значајније интересовање за Далмацију. Вест о оснивању споне која је требало да повезује српски народ на целом Балкану није са радошћу била прихваћена само у суседним областима тадашње Србије него и у Далмацији. Тако лист *Dubrovnik* осврћући се на појаву овог друштва пише:

*„Zaista krajnje je vrijeme bilo da se i kod Srba na književnom polju počne jednom ozbiljno raditi, iza dugog mrtvila i političke zablude naše braće u Kraljevini, jer smo u tom pogledu daleko zaostali za mnogim drugim narodima. To su uvidjeli i naši književnici te dogjoše na tu lijepu misao da pokrenu 'srpsku književnu Zadrugu' /.../ Srpski narod upoznati će se sa književnim proizvodima svojih sinova, koji su stekli glasa i izvan granica srpstva, a on im, na žalost, u većem svom dijelu, tek zna za ime“.*⁶⁹¹

Међутим, и поред јаке жеље и племенитих циљева, одмах се јавио горући проблем који се огледао у дистрибуцији Задругиних књига ван Краљевине Србије. Тако су чланови управе, наишавши на тешкоће код званичних аустроугарских власти, знали да морају пронаћи други начин растурања својих књига. Стога су се 10. јула исте године одлучили да се обрате „*Г. Г. Епископу Задарскоме и Которском, Милашу и Петрановићу, да укажу потпору задруги у својим епархијама, као и г. Николајевићу, митрополиту у Сарајеву, којег су означили као познатог пријатеља просвете и старог књижевника*“.⁶⁹²

Нема сумње да су поменути црквени великодостојници учинили све што су могли у корист пропаганде новооснованог београдског друштва. Ипак, и сами далматински Срби у значајној мери убрзо су увидели Задругин значај као важног књижевног друштва које за циљ има јаче међусобно културно повезивање.

Треба нагласити и да су далматински Срби и њихови интереси на целом Приморју, нарочито 90-их година 19. века, били и те како угрожени са свих страна. Поред осталих, понајвише од стране правашких хрватских политичара, који их нису признавали за равноправне себи и једнаке у политичким и културним интересима у Далмацији. Сматрали су да ће чланство у

⁶⁸⁹ М. Живановић, „Седамдесетогодишњица Српске књижевне задруге“, *Библиотекар*, бр. 4, Београд 1962, стр. 315.

⁶⁹⁰ Љ. Трговчевић, *Н. д.*, стр. 24.

⁶⁹¹ „Српска књижевна Задруга“, *Dubrovnik*, бр. 51, 22. 12. 1895.

⁶⁹² Љ. Трговчевић, *Н. д.*, стр. 17.

овом новоустановљеном српском друштву окупити и учврстити далматинске Србе у њиховом политичком и културном опстанку. Тако су међу првима који су се одазвали београдском позиву и уписали се и постали задругари били кнински Срби. „Из Книна пишу нам, да се онамо већ уписало 20 Срба у чланове улагаче⁶⁹³ 'Српске књижевне задруге' у Биограду /.../“.⁶⁹⁴ Даље Српски глас отворено позива да се што више Срба одазове поменутом позиву, наглашавајући двоструки племенити циљ овог српског друштва: „и надамо се, да ће се у овој нашој крајини наћи још таквијех Срба и да ће се на овај први примјер угледати и остали наши пријатељи“. „Задругу' створили су познати наши књижевници. Задаћа им је племенита и чисто културна /.../ да штампāju дјела најбољијех наших књижевника /.../ и да их растуре по народу о малом трошку.“⁶⁹⁵

Повереник Задруге у Книну био је Сава Омчикус. Здушно и без резерве радио је на популаризацији те уписивању нових чланова, што показује податак да је после почетног успеха након само неколико дана сакупио још 10 чланова.⁶⁹⁶ Спадао је међу најстарије и најагилније поверенике уопште па га је из тог разлога и почасту Српска књижевна задруга бирала за свог добротвора. У 1912. године Омчикус је имао 40 претплатника. Из Книна су били наредни оснивачи: велепоседник Анте Монти и трговци Владимир Јовић и Душан Амановић. Улагачи су били не само из тог града већ и из околних места, попут: Пећи, Теплуха, Радучића, Бискупије, Полаче, Голубића, Оћестова, Врпоља, Мокропоља, Отона, Косова, Стрмице итд., те из Задра и Хвара. Значајно је напоменути и то да је Омчикус био повереник Задруге и између два светска рата.⁶⁹⁷

Након лепог одзива из Книна, готово истовремено су се одазвали и Скрадињани, са 14 чланова улагача.⁶⁹⁸ Гласови о новим члановима стизали су и из других далматинских места, али највише са далматинског југа. У Дубровнику се пријавило чак 100 оснивача и улагача. „Нека се на овај нови доказ српске свијести у Дубровнику угледају сви Срби!“⁶⁹⁹

⁶⁹³ Владимир Јовић за себе и за Николу Суботића, богослова у Задру – Симо Синобад, трговац – Симо Војводић, трговац – Поп Анте Мацура – Тоде Боровић, трговац – Душан Амановић, трговац – Јово Берић, трговац – Ерме Билић – Др. Владимир Подградски – Поп Божићар Новаковић – Глишо Добрић – Никола Мандић, учитељ – Српска читаоница – Јово Симић Чинчија (Косово) – Максим Будимир, трговац – Шпиро Вујновић, прото – Јаков Рашковић, Дамјан Јокић – Сава Ћ. Омчикус. Сакупљени новац (фор. 60) примили смо и опремили смо на адресу друштва. На крају саветује да се новац шаље директно у Београд на адресу Задруге, како би се уштедели непотребни трошак и време („Домаће“, *Српски глас*, бр. 25, 18 (30) 6. 1892).

⁶⁹⁴ „Домаће“, *Српски глас*, бр. 24, 11 (18) 6. 1892.

⁶⁹⁵ Исто.

⁶⁹⁶ Исто, бр. 36, 10 (22) 9. 1892. fali godina

⁶⁹⁷ М. Živanović, „Prilog za istoriju jugoslovenskih kulturnih veza uoči Prvog svetskoga rata“, *Zadarska revija*, бр. 3, 1956, стр. 188.

⁶⁹⁸ „Домаће“, *Српски глас*, бр. 25, 18 (30) 6. 1892.

⁶⁹⁹ Исто, бр. 26, 25 (7) 6. 1892.

Код повереника Томе Крсте Поповића у Херцег Новом уписало се 50 чланова,⁷⁰⁰ у Будви 26,⁷⁰¹ итд.⁷⁰²

Септембра 1892. године значајна свита виђенијих задарских Срба приступила је чланству Српске књижевне задруге. Међу члановима оснивачима нашли су се: архимандрит Доситеј Јовић, професори Серафим Калик и Владимир Вит. Симић, док су као чланови улагачи приступили: прота Кирил Жежељ, свештеници Михаило Драголовић, Ђуро Поповић и Анте Мацура, професори Михаило Катурић, Стево Маргетић и Никола Ракетић, Ђорђе Кнез Војновић, капетан Нико Марчетић, трговац Ђуро Обрадовић, адвокат др Душан Баљак, Петар Петрановић, Марко Цар, Петар Бућић, Винко Јакша као и месна „Српска читаоница“.⁷⁰³ Приступање овог најзначајнијег српског друштва нам јасно говори да су се задругина дела могла наћи у рукама не само многих задарских већ и далматинских Срба уопште који су посећивали читаоничке просторије. Истим путем се учланио и знаменити Сплићанин Игњат Бакотић.⁷⁰⁴ Након само неколико дана код повереника у далматинској престоници се уписало још 7 чланова.⁷⁰⁵

У Шибенику Задрузи је приступило 23 а у Бенковцу 13 чланова,⁷⁰⁶ док је код повереника у Задру уписивано и из других далматинских места, као што су: село Кричке – три члана, један члан из Каштела итд.⁷⁰⁷ Разлог је био тај што у поменутих местима није било Задругиног повереника. Нико се за дужност повереника није одазвао ни у оближњем Дрнишу. Повереник Задруге из Врлике Никола Ристовић сакупио је у том месту 15 задругара.

Српски глас готово је редовно обавештавао кад би новац био послат из Далмације ка друштвеном седишту у Београду. Тако нам од самог почетка поменути орган сведочи да је било изузетно одговорних приступа далматинских Срба Задругином пословању. На пример, у Кистањама, где је на први позив уписано 10 чланова, њихов новац од 30 форинти одмах је послат Задругином благајнику Урошу Благојевићу у Београд.⁷⁰⁸ „Препоручујемо и осталим повјереницима, као и појединим члановима, који се желе уписати, у мјестима, гдје нема повјереника, ради малог броја чланова, нека на ову адресу шаљу новце. Брже ће стићи на мјесто, а брже ће, и са мањим трошком 'Задруге' примати књиге“.⁷⁰⁹

⁷⁰⁰ Исто.

⁷⁰¹ Исто, бр. 36, 3 (15) 9. 1892.

⁷⁰² Исто, бр. 27. 3. (15) 7. 1892.

⁷⁰³ Исто, бр. 37, 10 (22) 9. 1892.

⁷⁰⁴ Исто.

⁷⁰⁵ Бенедикт Пажиновић, Милош Кнежевић, Спасеније Кнежевић, поп Јаков Вуковић, Милош Кончаревић, Никола Русовић и Теодор Говедарица („Домаће“, *Српски глас*, бр. 46, 1892).

⁷⁰⁶ Исто, бр. 43, 22 (3) 10.

⁷⁰⁷ Исто, бр. 42. 29 (10) 10. 1892.

⁷⁰⁸ Исто, бр. 45, 5 (19) 11. 1892.

⁷⁰⁹ Исто.

У Скрадину је при упису у чланство Задруге предњачило свештенство, међу којем су били: окружни прота Дамјан Доброта, затим Сава Бјелић, Шпиро Богдановић, Михаило Јелача, Богдан Доброта, Венедикт Кукољ, Милош Кончаревић, Сава Барбић, Филип Синобад. Од осталих грађана: Сава Драгишић, Никола Мршић, Владимир Лалић, Милош Доброта, Ђуро Војводић, Спасенија Добрић, Ђуро Кнежевић, Петар Шпирић, задужбина пок. Јована Крнете, Никола Покрајац, С. Бркановић. Новац је такође одмах послат у Београд.⁷¹⁰

У Обровцу је Урош Десница сакупио 18 чланова улагача у Задругу. *Српски глас* хвали одзив далматинских Срба и каже: „*Овијем одзивом можемо се поносити, ми Срби, кажем ми Срби у Далмацији. Биће и ово доказ, да Срба има, кад троше из своје кесе, за своју просвјету.*“⁷¹¹

Дело Симе Матавуља *Бакоња фра Брне* било је једна од првих трију књига које је Задруга штампала, што је био добар знак да она води рачуна о култури и књижевности својих саплеменика у Далмацији.⁷¹²

Као што видимо, у првој години рада Задруга је у Далмацији наишла на изузетно леп одзив. У следећој години задарски српски орган је наставио да популарише поменуто друштво обавештавајући читаоце о свим његовим информацијама и делатностима. Тако су, на пример, читаоци били обавештени када би каснила дистрибуција Задругиних књига у Далмацији: „*Претплатницима у Задру и по осталој Далмацији нијесу књиге још стигле, а у колико нам је познато, очекују их нестрпљиво*“⁷¹³ али и када би књиге стигле и биле спремне за преузимање од стране чланства: „*Стигле су у Задар књиге 'Српске Књижевне Задруге' и већ члановима раздијељене биле. Садржај њихов већ је у нашем листу био објављен /.../ Чланови добијају седам књига за фор. 3, које ће се у књижарама продавати по фор 7:50*“.⁷¹⁴ Објављивани су и позиви на упис у чланство, разна обавештења о издањима Задруге, позиви на преплату на следеће коло издања итд.⁷¹⁵ „*Примили смо 4. коло књига СКЗ, књига седам. Наслове јавићемо други пут, а о садржају опширније до згоде.*“⁷¹⁶ „*Примили смо 5. коло Српске Књижевне Задруге. У Задру су такођер раздијељене свим члановима. Други пут даћемо опширнији приказ.*“⁷¹⁷

Читаоци су били обавештавани и о добротворима,⁷¹⁸ али и о текућим дешавањима у Задрузи, као на пример о томе да ће Јован Јовановић Змај бити представник тог друштва на

⁷¹⁰ Исто, бр. 51, 24 (6) 12. 1892.

⁷¹¹ Исто, бр. 52, 31 (12) 12. 1892.

⁷¹² Исто, бр. 44, 29 (3) 10. 1892.

⁷¹³ Исто, бр. 12, 25 (12) 3. 1893.

⁷¹⁴ Исто, бр. 15, 15 (28) 4. 1893.

⁷¹⁵ „Српска Књижевна Задруга“, бр. 49, 8 (21) 12. 1895.

⁷¹⁶ Исто, бр. 16, 18 (30) 4. 1896.

⁷¹⁷ Исто, бр. 4, 23 (5) 1. 1897.

⁷¹⁸ Исто, бр. 30, 5. (18) 8. 1893.

великој прослави открића споменика Гундулићу у Дубровнику 1893. године.⁷¹⁹ Важна су била и обавештења попут Задругиног прогласа да јој се пошаље новац: „*Задруга тражи да јој се пошаље до 15. новембра сав новац да зна каквим средствима располажу.*“⁷²⁰ Београдско дурштво је својим повереницима у Далмацији редовно годишње слало извештаје о свом раду.⁷²¹

Крајем 1893. године у Кистањама се уписало 11 чланова, од тога пет чланова из редова свештенства: Неофит Његуш, Амвросије Колунцић, Нестор Плавша, Венедикт Кукољ, Кирил Кундајица, и шест веома угледних грађана: Ћиро Королија, Јаков Мартић, Јово Перић, Вељко Радуловић, Шпиро Лалић, Симон и Максим Вукасовић.⁷²²

Српска књижевна задруга имала је 22. новембра 1893. године укупно 2441 члана, чији су се улози већ налазили у друштвеној благајни. Од тога из Србије је било 1375 чланова, а осталих 1067 овако су распоређени: Црна Гора 67, Далмација 291 (Бенковац и Врлика по 15, Будва 23, Дубровник 86, Задар 22, Книн 41, Рисан 20, Шибеник 17, Херцег Нови 49 итд.), Бачка и Банат 218, Срем, Славонија и Хрватска 307.⁷²³ Из статистике видимо да је број задругара из Северне Далмације знатно мањи од почетног одзива из претходне године. Главни разлог оваквог дефицита можемо тражити највероватније у томе што је Задруга објавила само чланство које је послало свој новац у Београд до задатог рока.

Године 1894. број Задругиних уписника био је 5071. Из Монархије скоро пола – 2296, а од тога из Далмације 497.⁷²⁴

Када је 1897. године умро Сава Бјелановић, један од главних пропагатора Српске књижевне задруге у Далмацији, друштвена управа је упутила писмо саучешћа удовици Даници С. Бјелановић. У том искреном саучешћу посебно је наглашен његов друштвени допринос проглашавајући политичког лидера Срба у Северној Далмацији за свог добротвора.⁷²⁵

⁷¹⁹ Исто, бр. 31, 12 (25) 8. 1893.

⁷²⁰ Исто, бр. 44, 4 (17) 11. 1893.

⁷²¹ „Српска Књижевна Задруга“, бр. 43, 28 (10) 10. 1898.

⁷²² Исто, бр. 50, 10 (14) 12. 1898.

⁷²³ „Српска Књижевна Задруга“, *Српски глас*, бр. 51, 23 (5) 12. 1893.

⁷²⁴ „Srpska književna Zadruga“, *Dubrovnik*, бр. 24, 4. 6. 1894.

⁷²⁵ „Поштована Госпођо! Тужни догађај, који је вас у црно завио и ожалостио све Србе подједнако, није могао поштедети ни Српску Књижевну Задругу, која смрћу покојног Саве Бјелановића губи свог великог пријатеља и сарадника. Када је задруга још била само мисао, те када се стала купити, покојни Бјелановић је био први у Далмацији, који је помогао да задруга постане и дјело. За прикупљање српске браће, нарочито повјереника, једном рјечју за извршење организације у готово цијелој Далмацији, његова је главна заслуга. Па и после, његова смишљена и разложна ријеч је најјача залога друштву код српских пријатеља на Приморју. Сносећи сада свој дио народне жалости за његовим ријетким сином, Управа Српске Књижевне Задруге рада је била да свом осјећању захвалности према незаборавном покојнику да трајнијег израза, те је стога на свом 60 састанку, 11 овог мјесеца одлучила да према члану 17 друштвених правила предложи Задругиној редовној годишњој скупштини, која ће се састати 27 априла ове године, да покојног Бјелановића огласи за задругиног добротвора, као што јој је то доиста био. Изволите, Поштована Госпођо, примити,

Поред Бјелановића међу знаменитим добротворима Задруге из Далмације су били сплитски трговац Коста Вучковић и Нико Бошковић из Дубровника.⁷²⁶

Српска књижевна задруга изабрала је 1898. године Српску штампарију у Загребу за свој центар из којег би водила администрацију и дистрибуисала своја издања широм Монархије. О тој новини задругаре у Далмацији обавестио је *Српски глас*: „С тога се сви досадашњи и нови повјереници Задругини, као и сви купци Задругиних књига, од сад могу обраћати, с новчаним и другим писмима, Српској Штампарији у Загребу. Биоград 25. јуна Управа С. К. Задруге.“⁷²⁷ Новац би се слао г. Мили Маравићу у Загреб (Дуга улица, бр. 8) из свих крајева Монархије, осим Срема, Баната и Бачке.⁷²⁸

Поменута акција имала је за циљ да поправи популарност Задруге у Монархији, која је већ почела знатно опадати. Тако поменути задарски лист преноси чланке из загребачког *Србобрана* који говори о тадашњој ситуацији: „Прилике, у којима данас живимо, изискују од нас да се културно наоружамо, ако ћемо сигурније да ступамо у нашу природну 'борбу за опстанак'. У тој борби биће наша побједа тек онда, кад будемо сваки рад започињали са разумијевањем и памећу, и кад у послу нашем не будемо вјечити ученици, а често пута искушеници и паћеници.“⁷²⁹ Затим се наглашава велики значај који Задруга има за културно повезивање српског народа: „Управа Српске Књижевне Задруге стара се, да нам пружи све те услове у дивнијем својим издањима, само треба да се њима и користимо: треба да прегне сваки у кругу свог рада свијема силама, да ове задругине књиге, које су од неоцењене вриједности, продру што више у наш српски народ, који је дужан да их својски пригрли. Тим ћемо, ако не баш премашити, а оно бар приближно достигнути онај број чланова, која наша прекосавска браћа имају.“⁷³⁰

Делатност Задруге упоређује се са делатношћу Матице хрватске и Светојеронимског друштва, који су деловали и дистрибуисали своја издања на доста скученијим просторима. Наиме, оба ова друштва бројала су по око 11.000 чланова 1898. године, што је знатно више од броја чланова два најзначајнија српска друштва тог типа. „Кад упоредимо тај број са бројем чланова наших књижевних друштава: Матице Српске и Српске Књижевне Задруге, онда нас мора дубоко у души забољети, што тако и српски народ не пријања српској књизи, и ако су подједнаке прилике

уз изразе наше жалости, увјерење о нашем одличном поштовању. Предсједник СКЗ Љубомир Ковачевић. *Тајник Х. Лилер*“ („Домаће“, Српски глас, бр. 14, 5 (18) 4. 1897).

⁷²⁶ М. Живановић, *Библиографија Српске књижевне задруге 1892–1947*, Београд 1967, стр. 352.

⁷²⁷ „Домаће“, *Српски глас*, бр. 27, 2 (15) 7. 1898.

⁷²⁸ „Српска Књижевна Задруга“, *Српски глас*, бр. 40, 5 (18) 10. 1901.

⁷²⁹ Исто, бр. 43, 26 (8) 10. 1901.

⁷³⁰ Исто.

и у једнијих и другијех. А та нас рана тим јаче боли, кад видимо да број чланова хрватскијех књижевних друштава с дана у дан повећавају /.../“.⁷³¹

Критикујући одзив Срба у Монархији, *Србобран* ипак додаје да међу њима постоје људи „којима морални и материјални напредак нашега народа у срцу лежи: има људи, који приносе жртве на олтар српске просвете“. Захваљујући њима, нови задругарски центар у Загребу се нада да ће Задруга бити успешнија у својој даљој културној делатности.⁷³² Између осталих највише се уздаје у локалне учитеље и свештенике који би својим радом могли привући више чланства.

Такође, нека Задругина издања била су и оштро критикована јер, по писању *Српског гласа*, нису извршавала свој примарни задатак да популаришу књиге забавног садржаја како би подмирили потребу за лектиром српског народа. Наиме, у доброј мери била су публикована класична издања, која су по поменутом становишту више била везана за делатност Српске краљевске академије или какве специјалне књижаре, а очекивало се да Задруга издаје популарну књижевност тог доба међу Србима, попут „*оставитине пок. Милана /.../ Јовановића, пјесам Војислављевих, или да је у већем броју штампала оне Змајеве дјечје пјесме, које се утаман жељкују свуда изван Србије*“.⁷³³

Ово је био један од главних разлога што је популарности Задругиних издања опадала, када је реч о Далмацији. Слична ситуација је била и у осталим крајевима. Поред уобичајеног кола Задруга је имала и нова издања, попут *Забавника*, и посебна издања, што је додатно оптерећивало тржиште. Од 1901. године, под вођством најпре Пере П. Ђорђевића (од 6. јуна 1898. до 18. новембра 1902. године), па Љубомира Стојановића (од 18. новембра 1902. до септембра 1904. године) и Љубомира Јовановића (од септембра 1904. до 19. маја 1906. године), имала је једну од озбиљнијих криза у свом постојању. Број претплатника је свугде опадао, књиге су и даље штампане, стални капитал се смањивао и још су се правили дугови. Како су записници из тих година нестали, не могу се са сигурношћу објаснити сви узроци таквог стања.⁷³⁴

По доласку Јована Скерлића на чело управе Српске књижевне задруге ситуација се мења. На скупштини 1906. године тражено је да се „*што више поучних и подесних књига растури међу народ, који је после поданика Отоманске империје најнеписменији народ у Европи*“.⁷³⁵

Број задругара у Далмацији варирао је током година. За прву годину, 1892, било је 524 члана.⁷³⁶ Од укупног броја Задругиних уписника 1894. године био је 5071 члан, из Аустроугарске

⁷³¹ Исто.

⁷³² Исто.

⁷³³ Задруга је издавала дела попут *Бјесног Роланда??, Живота и прикљученија, Дубровачке лирике, Житија Герасима Зелића* итд. (*Српски глас*, „Српска Књижевна Задруга“, бр. 11, 1900).

⁷³⁴ Љ. Трговчевић, *Историја Српске књижевне задруге*, стр. 36.

⁷³⁵ Исто, стр. 149.

⁷³⁶ М. Живановић, *Библиографија Српске књижевне задруге 1892–1947*, стр. 27.

монархије скоро пола – 2296, а од тога из Далмације 497.⁷³⁷ Године 1900. број задругара у Далмацији опао је на 393.⁷³⁸ У 1910. години укупан број задругара је поново порастао, на 531 (Прилог 1).⁷³⁹ Две године касније, 1912. године, број је нарастао на 563 задругара у целој Далмацији.⁷⁴⁰

У светлу политике „новог курса“ било је покушаја што већег популарисања Српске књижевне задруге и код Хрвата у Далмацији. Тако задарски *Narodni list* на својој насловној страни даје приказ Задругиних издања за 1911. годину Аутор тог чланка Стеван Роца позива и хрватску публику „*da uz knjige Matice Hrvatske prima i čita knjige bratske nam Srbske književne zadruge*“ и наглашава да „*bez poznavanja nema ni ljubavi, a bez iskrene ljubavi ne može biti ni jedinstva narodnog!*“⁷⁴¹

4.3.2.1. Аустријске власти према Српској књижевној задрузи у Далмацији

Аустроугарским властима делатност Српске књижевне задруге у Аустроугарској монархији била је веома интересантна за праћење. Мреже тајних полицијских агената и доушника непрекидно су се њоме бавиле. Како су се политичке околности између Србије и Монархије заоштравале, праћење је све више добијало на значају. Тако је за време балканских ратова сумња на Задругу и њену мрежу повереника достигла свој зенит како код виших власти тако и код котарских полицијских органа у Далмацији.

Министар Слобода из Беча 14. априла 1913. године упућује строго поверљиви акт под насловом „Српска Књижевна Задруга у Београду“ далматинском намеснику Мароју Атемсу и поручује му следеће:

„Према извештају седме команде у Темшвару који је стигао до Министарства одбране у Београду постоји удружење 'Српска Књижевна Задруга' која има за циљ да прошири српску литературу у свим земљама које су населили Јужни Словени.

Команда је мишљења да ће 'задруга' служити под изговором ширења српске културе, посебно политичкој пропаганди и отуда се чини оправдано да све особе, које су преузеле заступање 'Српске Књижевне Задруге' у области Монархије делују као политичко сумњиве особе.

Желим да Вам што пре предам копију списка поверљивих особа које заступају ово удружење у Далмацији.

Уколико треба да се констатују прекршај и штампани и полицијски прописи или друге законске непријатности, требало би се прикладно поступити.

За министра унутрашњих послова:
Слобода⁷⁴²

⁷³⁷ „Srpska književna Zadruga“, *Dubrovnik*, br. 24, 4. 6. 1894.

⁷³⁸ М. Живановић, *Н. д.*, стр. 27.

⁷³⁹ Љ. Трговчевић, *Н. д.*, стр. 343–344.

⁷⁴⁰ М. Живановић, *Н. д.*, стр. 27.

⁷⁴¹ „Podlistak, Knjige 'Srpske književne zadruge““, *Narodni list*, br. 94, 25. 11. 1911.

⁷⁴² HR-DAZd-88, Тајни списи С. К. Далматинског Намјесништва, Свеж. 57, br. 64 (14. 4. 1913. год.).

Даље, у прилогу овог акта налази се списак свих Задругиних повереника у Далмацији који су нарочито били политички сумњиви аустријским властима:

„Списак београдског удружења ‘Српске Књижевне Задруге’ који живе у Далмацији.

1. Арбанаси: Јовић Петар, матурант
2. Бенковац: Драча Љубомир, учитељ у Буковићу
3. Будва: Љубиша Давид, трговац
4. Врлика: Др. Кулишић Сима, лекар
5. Дрниш: Попац Михајло, правник
6. Дубровник: Бенуси Антон, банкарски службеник
7. Ђеврске: Кнежевић Спасоје, професор
8. Задар: Чоловић Никола, свештеник
9. Имотски: Милиновић Лука, трговац
10. Кистање: Малешевећ К. Нико, трговац
11. Книн: Дукић Лука, трговац, Омчикус Сава, трговац
12. Корчула: Puhiera Samuel, учитељ
13. Котор: Др. Стефановић Јово, бележник
14. Макарска: Мариновић Михо, општински секретар
15. Метковић: Керета Јосип, учитељ
16. Обровац: Десница Бошко, правник
17. Пераст: Кривокапић Славко, вицепредседник
18. Рисањ: Ђурковић А. Габро, трговац
19. Сињ: Новаковић Владимир, инжењер
20. Сплит: Дујмов Анте, правник
21. Херцегнови: Секулић Јово, књијар
22. Шибеник: Петрановић Данило, учитељ⁷⁴³

Следећи акт је од 8. маја 1913. године Под заведеним предметом „Српска Књижевна Задруга заступство у Далмацији“, председништво ц. к. Намесништва свим управитељима ц. к. поглаварства у покрајини наређује да извештавају о свим позитивним опажањима о поменутиим сумњивим особама.⁷⁴⁴ У потпису стоји Марој Атемс (далматински намесник).⁷⁴⁵

4.3.2.2. Праћење Задругиних повереника у појединим котарима у Далмацији

Након упозорења од стране Беча и Намесништва у Задру, почели су да пристижу и извештаји о праћењу задругара од стране појединих котарских поглавара у Далмацији. У Задру, Макарској, Сињу, Врлици, Имотском, Сплиту, Хвару и Метковићу нису запажена штетна деловања Задругиних повереника по Монархију. У тим извештајима се углавном на крају додаје да тројица поменутих задругара из Београда нису примећена у тим котарима.

⁷⁴³ Исто.

⁷⁴⁴ Исто (1. 5. 1913).

⁷⁴⁵ Гроф Марој Атемс важио је за веома опасног човека који се не либи прогона. Од 1911. до 1912. год. био је привремени а од 1912. год. изабрани далматински намесник, до слома Аустро-Угарске 1918. год. Када је 1911. год. именован за далматинског намесника, то је изазвало поприлично огорчење у Далмацији „јер се у томе види припрема за прогањање независних Срба и Хрвата“ („Незадовољство у Далмацији“, *Застава*, бр. 275, 18. 12. 1912).

Међу најсумњивијим повереницима био је Сава Омчикус у Книну. Котарски поглавар шаље извештај Намесништвеном председништву 3. октобра 1913. године (Прилог 2).

Интересантан је извештај котарског поглавара у Котору. За Задругине поверенике бележника др Јову Стефановића и књижара Јову Секуловића каже да припадају умереним Србима и да нема шта да им замери: „*Prama skromnom mišljenju pisućega ne može ih se već samo radi toga, što su članovi zadruge, smatrati politički nepouzdanim*“.⁷⁴⁶ Даље он саветује да издања Задруге која се деле народу имају и корист за саму Монархију. „*Dok će zadruga slijediti dosadašnji put, bit će dapače koristnije, da narod čita knjige od iste izdavane, mjesto da se bavi čitanjem kojekakvih novina, i domaćih, koje su mnogo više štetnije za njega, nego da čita koje mu drago dijelo do sada izdatih od pomenute zadruge /.../*“. Заменик Котарског поглавара Ј. Бухар⁷⁴⁷.

Највише посла око праћења задругара аустријска власт је, поред поменутог Шибенског котара, имала у Дубровнику. Задругин повереник и члан Српске радикалне странке Антун Бенуси важи за великог српског агитатора у том граду, „*ali u ovo izdanje dobro drži se prilično rezervisano*“.⁷⁴⁸ Због својих заслуга као Задругиног повереника, Бенуси је 1912. године изабран за добротвора тог друштва. Тако је поменуте године имао преко 60 претплатника у Дубровнику, Требињу, Сињу, Цавтату и другим местима.⁷⁴⁹

Други Задругин повереник у Дубровнику био је учитељ Данило Петрановић, особа која је након премештања из Шибеника у Дубровник била изузетно праћена и шпијунирана. Док је радио као учитељ у Шибенику, Петрановић је био веома активан Задругин повереник. Међу Задругине улагаче уписао је неке веома угледне грађане Шибеника, попут адвоката Газарија и Смолчића. За 1912. годину уписао је следеће улагаче: Душан Рапо, директор банке, Ђуро Матавуљ, велетрговац, др Никола Суботић, адвокат, Анте Адум, велепоседник, Кузман Петрановић, Лујо Бакотић, адвокат, Миљенко Павасовић. Међу улагачима налазили су се и Библиотека Српске православне општине, Професорски збор реалке и Српска мушка школа.⁷⁵⁰

Полицијски агент Грубер доставља денунцирајући извештај котарском поглавару о Петрановићу.⁷⁵¹ Због његове професије, ц. к. Покрајинско школско вијеће од 24. јануара текуће године бр. 378 упутило је отпис котарском поглавару да позове у свој уред Петрановића. Између

⁷⁴⁶ HR-DAZd-88, Тајни списи С.К. Далматинског Намјесништва, Свеж. 57, бр. 127 (12. 10. 1913. год.).

⁷⁴⁷ Исто.

⁷⁴⁸ Исто, бр. 135 (25. 10. 1913. год.).

⁷⁴⁹ М. Živanović, „Prilog za istoriju jugoslovenskih kulturnih veza uoči Prvog svetskoga rata“, стр. 187.

⁷⁵⁰ Исто.

⁷⁵¹ „Doznao sam od povjerljive osobe da je jedan hrvatski radnik u brijачnici Vlahа Loze чуо gdje Petranović pred jedno 5-6 dana razgovarajuć se u istoj vijećnici o sadašnjem političkom događaju u našoj zemlji izrazio se nepovoljno o istom, kritizirajuć postupanje vlasti, zaključujuć: Da je dodijala više ova tiranija koja se ne može više trpjeti ni pod istom živjeti. Petranović како je poznato tajni je suradnik mjesnog srpskog-radikalnog lista Dubrovnik“ (Исто, Пријепис, Груж 10. травња 1913. год.).

осталог, навели су да Петрановићево дружење у Дубровнику са политичким агитаторима не иде уз његово учитељско звање, те се дотични упозорава да не сме учествовати у политичким манифестацијама и демонстрацијама. Поглавар истиче да се овом отпису још није могао одазвати. По његовом мишљењу, Петрановић је „*pogibeljni i fanatični agitator*“, „*po mojem mišljenju trebalo bi čim bi se pružila prigoda proti njemu najstrože postupati ali ne samo disciplinarnim putem već po mogućnosti i sudbeno*“.⁷⁵² Даље пише да су радикални елементи у Дубровнику веома опрезни, и да би веома тешко било наћи сведока који би сведочио против Петрановића. Стога саветује да би најбоље било да се он премести на учитељску службу у неко друго место. Свој извештај котарски поглавар закључује констатацијом да се Нушић, Дачић и Скерлић нису појављивали у Дубровнику.

Када је Намесништво прикупило извештаје свих котарских поглавара, саставило је извештај о деловању Српске књижевне задруге у Далмацији. Акт број 137 од 18. новембра упућен је у Беч Министарству унутрашњих дела. Два пута је министар тражио хитан извештај, али га је из Далмације добио тек после пола године.

У овом извештају дат је кратак преглед добијених извештаја од котарских поглавара из којег се није могло утврдити да Задругини повереници воде „велеиздајничку“ делатност у Далмацији. Резултат свега је да се ни против једног повереника није могао повести било какав судски поступак.

Међутим, Намесништво се још једном вратило на овај предмет. Актом с ознаком „поверљиво“ бр. 1 од 14. јануара 1914. године министру унутрашњих дела у Бечу знања ради, послало је у преводу на немачки језик оглас који је у *Riječkom Novom listu* у броју од 31. децембра 1913. године објавио Петар Мандић, трговац, Задругин повереник у Опатији. Преко огласа обавестио је читаоце да ће 22. коло за 1913. године Задругиних књига, „*које су познате у целом словенском свету, изаћи са закашњењем, крајем јануара 1914. године /.../ због догађаја на Балкану*“, тј. због балканских ратова. Позивајући на претплату, која је за шест књига износила 6 круна, Мандић је саопштавао да ће претплатници и чланови Задруге као поклон добити и једну књигу из Задужбине београдског трговца Димитрија Стаменковића, из чијег је завештаног фонда Српска академија наука штампала родољубиве и поучне књиге у тиражима и до 30.000 примерака и бесплатно их по свим југословенским земљама растурала.⁷⁵³

Након поменутог извештаја предмет је остављен у акта. Интересантно је напоменути да је овај накнадни извештај Намесништва био први поверљиви акт за наступајућу 1914. године за коју,

⁷⁵² Isto.

⁷⁵³ М. Živanović, *N. d.*, str. 189.

нажалост, Тајна акта у задарском Архиву уопште не постоје, а овај се сачувао јер је придружен предмету из 1913. године.⁷⁵⁴ (ПРИЛОГ)

Табела 1: Приказ демографске структуре повереника Српске књижевне задругеу Далмацији

<u>Место</u>	<u>Укупно</u>	<u>Св.</u>	<u>Оф</u>	<u>Пр.</u>	<u>Студ.</u>	<u>Слу</u>	<u>Инт</u>	<u>Сељ.</u>	<u>Зан</u>	<u>Трг</u>	<u>Ост</u>	<u>Кол</u>	<u>Жен.</u>
Арбанаси	32	14	-	-	17	-	-	-	-	1	-	-	1
Бенковац	12	-	-	3	-	2	1	-	-	4	2	-	2
Будва	21	4	-	4	-	-	-	-	-	8	2	3	-
Дрниш	8	3	-	1	-	1	-	-	-	3	-	-	2
Дубровник	68	1	-	7	-	19	10	-	2	22	1	6	-
Задар	43	7	-	10	6	9	5	-	-	1	-	5	-
Имотски	9	1	-	-	-	1	-	-	-	6	-	1	-
Кистање	12	3	-	1	-	1	1	-	-	5	-	1	1
Книн	52	6	-	14	-	5	1	-	-	26	-	-	-
Корчула	8	-	-	1	-	2	2	-	-	1	-	2	-
Котор	27	3	-	4	1	9	3	-	2	4	-	1	-
Макарска	5	-	-	-	1	1	1	-	-	2	1	-	-
Обровац	8	-	-	-	-	4	-	-	-	3	-	1	-
Пераст	11	1	-	-	-	4	1	-	1	3	1	-	-
Рисан	24	2	1	-	-	1	-	-	2	17	-	1	-
Сплит	62	2	-	1	1	12	23	-	-	15	3	5	-
Херцег-Нови	64	10	-	11	1	8	6	-	3	23	-	2	1
Шибеник	19	-	-	1	-	3	4	-	-	8	1	2	-
Остало	46	9	-	9	-	5	5	-	-	13	2	3	-
Укупно	531	66	1	67	26	87	63	0	10	165	13	33	7
%		12,4	0,2	12,6	4,9	16,4	11,9	0	1,9	31,1	2,4	6,2	1,3

(Извор: Љ. Трговчевић, *Историја Српске књижевне задруге*, Београд 1992.)

⁷⁵⁴ Исто.

5. ЗАДАР – ЦЕНТАР СРПСКОГ КУЛТУРНОГ И ПОЛИТИЧКОГ ЖИВОТА У СЕВЕРНОЈ ДАЛМАЦИЈИ

Град Задар (лат. *Jader*, ита. *Zara*) је од свог настанка одувек имао важну улогу и посебан значај на Јадрану.⁷⁵⁵ У доба Римљана био је центар римске колоније, док је за време Византије постао седиште византијског стратега, што га је учинило једним од најважнијих културно-политичких тачака на Приморју. За време Мађара у њему је била столица угарског намесника, а под Млечићима Задар је био главни град све Далмације и Албаније (1409–1797) и имао је своју општинску самоуправу на челу са кнезом. После пропасти Републике Св. Марка накратко је пао под власт Аустрије (1797–1805), затим и Француске, под којима доживљава праву малу ренесансу у сваком погледу. Након пораза Наполеонових трупа, 1814. власт у граду имали су Аустријанци који у њему остају све до краха Хабзбурга 1918. године. Послератним дипломатским преговорима и напослетку Рапалским уговором припао је Италији и у њеном саставу је остао све до 1945. године, када прелази у руке Социјалистичке Федеративне Републике Југославије.

Кроз цео 19. век, Задар је представљао место не само политичких него и крупних културних кретања и афирмација, настављајући своју вишевековну културну традицију. Тако је временом израстао у модерну далматинску метрополу. Ипак, као главни град једне од најегзотичнијих хабзбуршких земаља спадао је међу мање главне градове, јер је био већи само од Пореча, главног града истарске покрајине.

Захваљујући богатом романском – млетачком наслеђу, те својој блискости са Италијом, пружао је разноврсан културни живот у готово свим сферама. Пример за то су чувена библиотека „Паравија“, читаонице (*Gabinetto di lettura*), Намеснички архив, градско позориште као и честа гостовања разних позоришних дружина и оперских друштава. Овој сарадњи свакако је допринео и транзитни поморски положај града, којим се могло путовати на разне стране Јадрана и Медитерана. Марко Цар је једном приликом рекао „*Задар је за мене био као широм растворени прозор према суседној Италији и њеној култури, згодна осматрачница италијанских природних и уметничких лепота*“.⁷⁵⁶

⁷⁵⁵ Најстарији писани извор који спомиње име Задра је чувени обални путопис грчког географа Скилака из 6. в. п.н.е. У њему се спомиње либурнски град *Idassa*, који није тешко по правилима индоевропске компаративне лингвистике претворити у град *Jadassa*, итд. Због повољног географског положаја и других добара, као што су постојања извора, полуострво на којем се град развијао, веома је рано постао ноћиште сточара итд., постепено се почело развијати прво насеље које је називано именом живе воде *Jader*, а које су митски Либурни попут осталих Илира, који су обожавали текуће воде, сматрали не само природним богатством него и божанством (В. Пакovac, „По чему је Zadar dobio ime“, *Zadarska revija*, br. 3, 1957, str. 257–262).

⁷⁵⁶ Заоставштина Марка Цара, Народна библиотека СРС, П 422/1/9.

Донатов град је имао важну улогу и у културном развоју српске културолошке свести. Први велики догађај значајан у модерној историји за православне Србе десио се 1808. године када се дозволом француских власти у месној православној Цркви Св. Илије одржао црквено-народни сабор. Тада је први пут од стране власти дато право православним поданицима да имају свог епископа чиме је, с друге стране, створена и могућност да се отвори школа у којој би било одгајано неопходно свештенство. Међутим, након промене власти, нови бечки владари покушавали су да на сваки начин ограниче или чак да злоупотребе права која су далматински Срби претходно добили. Због тога су деценије које су уследиле биле испуњене тешком борбом за верски и национални опстанак.

Поред Задра, други по важности град за Србе у том делу Приморја био је Шибеник (*Sebenico*) у којем је одувек била присутна значајна православна/српска популација. Не треба заборавити ни мање градове и вароши у залеђини поменуто два града попут: Обровца, Бенковца, Кистања, Скрадина, Дрниша, Книна и Врлике. У другој половини 19. и почетком 20. века у њима су била основана разна друштва, неговала се народна традиција и обичаји, а постојао је и извештан дилетантски театарски и музички живот.

Ипак, Задар и Шибеник као најважнији урбани центри тог дела Далмације били су средишта српске грађанске културе у Северној Далмацији. Међутим, под Аустријом, покрајинска престоница добија још већи примат јер су у њој концентришу готово сва управна тела, попут далматинског сабора, владе и намесника, што је овај град учинило главним политичким и културним центром. Иако је град на ушћу Крке у Јадранско море једно време донекле и предњачио у српском јавном животу, одлуком далматинског намесника Лиленберга, познатог по својој екстремној унијатској пропаганди, још више је поремећен овај однос. Наиме, по угледу на управу и судство, централизована је и црквена управа у земљи са циљем да властима омогући лакше контролисање духовног средишта православних Далматинаца. Стога из Шибеника 1841. године седиште православне епархије заједно са епископом бива премештено у далматинску метрополу. Премештај црквених власти повукао је са собом и значајан део не само црквене већ и интелектуалне, трговачке, и друге српске елите. Тако без претеривања можемо рећи да је поменуто одлука директно утицала на то да Задар од 1848. године па све до Рапала, поред црквеног, постане и водећи центар српског културно-политичког живота у Северној Далмацији.

Између осталог, био је и најважнији образовни центар за далматинске Србе. Својим шармом и поменутом ексклузивношћу привлачио је као магнет младиће из целе покрајине жељне образовања, али и градског живота. Поред осталих школа, најважнија образовна установа православних Далматинаца тог доба свакако је Православни богословски завод. Реформом 1869. године постаје прави „Пантеон“ и расадник српске просвете на Јадрану из којег су у наредним

деценијама произашла читава јата младих образованих људи који су зрачили својом интелектуалношћу на многим пољима.

Резиденцијално српско становништво у самом градском језгру, изузев у залеђу, није било тако бројно. Према статистици православне далматинске епархије оно је у другој половини 19. века бројало неколико стотина православних душа, те уз нешто Срба католика чинило је трећу националну групу. Ипак, током целог периода 1848–1914. године, као што смо претходно поменули, привлачио је изузетан број Срба разних професија, као и многе младе људе жељне образовања, нарочито гимназијалаца, препарандиста и богословских питомаца из целе Далмације. Таквим приливом, српска заједница у Донатовом граду постала је бројнија и готово неизоставна у свим сферама градског јавног живота.

Задар је током овог периода привукао српску елиту на Приморју и на њу значајно утицао, и то не само у црквеној и трговачкој сфери него и у свим сферама научног живота. Међу знаменитим и важнијим личностима које су у њему оставиле неизбрисив траг јесу: православни епископи Стефан Кнежевић и Никодим Милаш; катихете и политичари Никола и Љубомир Вујновић; политичари и публицисти Лазар Томановић и Сава Бјелановић; угледни адвокат и политичар Душан Баљак; књижевници Марко Цар, Симо Матавуљ и Мирко Королија; браћа, синови обровачког начелика Владимира, Урош и Бошко Десница, угледни адвокати којима бављење политиком и културним питањима није било страно; привредник и политичар Ђура Обрадовић; научник и професор природних наука Михајло Катурсић, који се истакао и као културни и политички делатник. Уметничку каријеру овде ће започети уметник и фотограф Драгутин Инкиниострија Медењак. Не треба заборавити ни градске даме, које су биле жене угледних Срба и заслужне за напредак српске заједнице. Између осталих, посебно ваља поменути жену далматинског намесника Емила Давида, велику добротворку и љубитеља националног рада на пољу културе и просвете Марију Давид (рођ. Маширевић).

Сви поменути били су национални, културни па и научни радници који се деловали у Задру у другој половини 19. века. Све до Првог светског рата трудили су се да држе корак са модерним развојем у тадашњој монархији. Таква богата активност, поред месних Италијана и Хрвата, али некадашње српске заједнице, оставила је граду богату духовну баштину. Својим пожртвованим радом, знаменити Срби значајно су допринели не само развоју сопствене заједнице него и напретку целокупног живота далматинске метрополе тог доба.

Такође су активно били укључени још у револуционарној 1848/49. години када је главни град покрајине постао право жариште политичког и културног живота Далмације. Почетком седме деценије 19. века, Хрвати и Срби заједно су ударили темељ Народном препороду. Основали су важна друштва, попут Матице далматинске, за чије је покретање најзаслужнији Божидар

Петрановић, затим су основане Народна читаоница, Народна странка и њен орган *Il Nazionale (Narodni list)*. У наредне две деценије обе заједнице заједно су учествовале у њиховом развоју радећи на узвишеним циљевима заједничке словенске будућности.

Ипак, политичко заостравање седамдесетих година 19. века резултирало је подвојеношћу њиховог даљег развоја. Локални Срби крајем 1879. године оснивају Српску читаоницу, конституишу Српску странку и њено гласило *Српски лист/глас* (1880–1904). Поред бројних српских листова тог доба у целој Далмацији, поменути периодик биће најутицајнији и играће велику улогу у политичко-културном животу далматинских Срба. У даљем периоду све до 1914. године, закључно са последњим „Српским соколом“, оснивају се веома битна српска друштва која су допринела да Задар постане центар културно-политичког живота севернодалматинских Срба. Тако је 1905. године баш Задар био град у којем је донесена најбитнија и свакако судбоносна политичка одлука Срба са обе стране Велебита, која представља и највећи домет у српско-хрватским односима пре уједињења. Наиме, на састанку у поменутој читаоници, српски политичари из банске Хрватске и Далмације донели су чувену „Задарску резолуцију“, којом је званично отпочела политика „новог курса“.

У наредним годинама, српска заједница организовала је бројне културне и политичке манифестације које су допринеле богатом јавном животу. Нажалост, ратне околности, а потом и послератни догађаји, донели су крај поменуте епохе. Кроз своју дугу историју па све до данас, можемо рећи да су у поменутом периоду (1848–1914), те генерације успеле да постигну највеће домете како културног тако и политичког препорода Срба у Задру.

5.1 Бахово време – Српска девојачка школа и Српски детињи театар у Задру

Главни град покрајине, Задар, током шесте деценије 19. века вредео је по свему за најразвијенију далматинску метрополу. Француски путописац који је тада путовао по Далмацији описао га је као град образованих и просвећених људи, град укуса и цивилизације, и то на тлу где дух културе није лако продирао.⁷⁵⁷ Када је Иван Кукуљевић педесетих година боравио у Задру, упознао се са великим бројем задарских и црквених и световних делатника. У оба своја извештаја, из 1854. и 1856. године, између осталих, посебно спомиње и двојицу Срба: Б. Петрановића и Ј.

⁷⁵⁷ У гувернеровој резиденцији Мармијер се осећао као да се налази у отменом грациозном салону каквог великог града: „*Zadar je lep grad, sa divnim vidicima, otvorenim na sve četiri strane sveta, iznad kojih se dižu džinovske glave Velebita, sa uzanim pravim ulicama oivičenim elegantnim kućama. To je grad čiji anali sadrže divne stranice o hrabrim borbama, dramatičnim scenama i plemenitim epopejama, a čije je ime poznato još i po nečemu drugom*“. Колико је људи, каже Мармијер, који никада неће знати о тим храбрим борбама Задрана за слободу и независност, али који добро знају мараскино, слатки ликер који се прави од неке нарочите врсте вишања (V. Božović, „Jedan francuski putopisac o Zadru“, *Zadarska revija*, br. 4, 1965, str. 321–322).

Сундечића. Са њима је успоставио присне везе и, одржавао са њима кореспонденцију научне али и политичке природе. Двојицу својих задарских пријатеља Кукуљевић није заборавио ни 1873. године у *Putnim uspomenaма*.⁷⁵⁸

Интересантно је и Кукуљевићево искуство са задарских улицама, на којима је доминирао италијански језик, што је донекле повредило његова патриотска осећања. Међутим, када се упознао са задарским Србима и Хрватима, увидео је да њихова народна осећања у таквим околностима нису била посве угушена. У Задру „*Tad ne bijaše još ni Matice, ni čitaonice, ni Narodnog lista, ni javne knjižnice, ali se radilo skromno, ozbiljno za narodnu stvar i pripravljalо k budućem okretnijemu narodno-političkom i književnom životu*“.⁷⁵⁹

Занимљиву анализу задарских Срба, то јест покрета Срба католика у Далмацији, дају и хрватски историчари Никша Станчић и Никола Тоља. Изричито тврде да су се прво појавили у Задру и то баш у време шесте деценије 19. века када је илирска идеја била на заласку. То групно осећање догодило се са кругом око Миховила Павлиновића, Натка Нодица, Луке Ботића и др. У Србији су тада видели једини спас, прихвативши српску националну идеју. Језик којим су писали називали су српским, а међусобно су се дописивали на ћирилици. По њима, тај романтичарски занос трајао је од 1851. до 1854. године и био је привремена дигресија као последица несналажења након престанка илирског покрета.⁷⁶⁰ Такође, тај покрет имао је не само политичку него и јаку културну димензију, јер се идентификовао са Вуковим реформисаним српским језиком.

Важно је напоменути да је крајем шесте деценије 19. века српски културни живот у Задру постао богатији за још једног вредног националног и културног прегаоца. Наиме, претходно обележен од стране власти као русофил и панслависта у Дубровнику, а по препоруци намесника Мамуле, епископ Кнежевић 1858. године премешта проту Ђ. Николајевића на место професора у клирикалној школи.⁷⁶¹ Од тада па све до постављења за помоћника сарајевског митрополита 1881. године овај прота био је неизоставан чинилац не само српског него и сваког важнијег препородног културног дешавања. „*Као што је у Дубровнику, још више је у Задру прота Николајевић са својих врлина и свјесног рада стекао опште признање*“.⁷⁶² Године 1861. оснива Закладу за свештеничке

⁷⁵⁸ V. Novak, „Ivan Kukuljević i Ivan Tkalčić na naučnim istraživanjima u Zadru”, *Zadarska revija*, br. 4, 1954, str. 297.

⁷⁵⁹ I. Kukuljević, *Putne uspomene*, Zagreb 1873, str. 33.

⁷⁶⁰ N. Stančić, *Hrvatska nacionalna ideologija prepородnog pokreta u Dalmaciji (Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869.)*, Zagreb 1980, str. 112; N. Tolja, *Književno značenje dubrovačkog časopisa „Srđ“: (1902–1908)*, Dubrovnik 1986, str. 26.

⁷⁶¹ K. Милутиновић, *Војводина и Далмација 1760–1914*, Нови Сад 1973, стр. 84–85.

⁷⁶² „*Тако је са још неколико свештеника живо радио да се у Далмацији оснује заклада за свештеничке удовице и сирочад и кад је успио 1861. год. у првој одборској сједници изабран је за потпресједника (предсједник је по правилима дотични владика). И ту почасну дужност вршио је све док није отишао из Далмације, па и доцније се сјећао те закладе својим новчаним даровима*“ (Босанска вила, „† Ђорђе

удовице и сирочад, којој је био потпредседник. Следеће године Далматински сабор га је изабрао за једног од дванаест стручњака за школске књиге и то као референта за црквене књиге. Осим значајне улоге коју је имао у Матици далматинској, цар га је 1873. године именовано и за члана Школског покрајинског већа у Задру у којем је службовао све до одласка у босанску престоницу.⁷⁶³

Два највећа културно-просветна достигнућа Срба у Северној Далмацији, а нарочито у Задру у Бахово време, била су покретање Српске девојачке школе и Српског детињег театра. Још од пресељења седишта Далматинске православне епархије из Задра у Шибеник 1841. године јавила се јака потреба да се поред Клирикалне школе за будуће свештенике оснује и једна основна конфесионална женска школа. Стога је далматински епископ Јеротеј Мутибарић још од ступања на епископску столицу 1844. године почео да се бави тим питањем. Исте године дошао је у канонску посету и у Дубровник, где се упознао се чувеним протом Николајевићем. Ипак, тај сусрет је био много више од једне уобичајне црквене посете. Између осталог, од дубровачког проте који је већ имао доста искуства јер је водио једну школу, добио врло корисне савете за школовање женске деце.⁷⁶⁴ Ускоро је, 6. децембра 1844. године, епископ Мутибарић саставио „Акт фундаментални“ за оснивање Српске девојачке школе у Задру. У ту сврху позвао је угледније задарске грађане да га помогну у тој акцији, а сам је том приликом приложио 100 фиорина и уједно се обавезао да ће учитељу давати месечно по један фиорин док буде у Задру. Тада је, са оним што је дао поменути епископ, сакупљено 473 фиорина за оснивање будуће образовне установе.⁷⁶⁵

Нажалост, ова акција је застала на девет година, све до 6. децембра 1853. године. Тада је Мутибарићев наследник, епископ Стефан Кнежевић, свестан да „*будући да од васпитања женског пола у духу народном, зависи највише и народно одгојење младежи наше по фамилијама нашим*“⁷⁶⁶, обновио „Акт фундаментални“.⁷⁶⁷

Српска девојачка школа у Задру покренута је највише захваљујући добровољним прилозима. Јован Марчетић, угледни задарски трговац и поседник, „*био је један од утемељитеља*

Николајевић, Архиепископ сарајевски, митрополит Дабро-босански, егзарх све Далмације, велики добротвор народа српског и т. д. и т. д.“, бр. 4, стр. 4).

⁷⁶³ Опширније у: В. Калинић, „Прота Ђорђе Николајевић у Задру“, у *Српска теологија данас*, ур. Богољуб Шијаковић (2014), стр. 1-15, (у штампани).

⁷⁶⁴ К. Milutinović, *Vojvodina i Dalmacija 1760–1914*, стр. 55.

⁷⁶⁵ Д. Берић, „Цртице из прошлости Срба у Далмацији. Српска девојачка школа у Задру“, *Српска ријеч – орган главног одбора Срба и Хрватској*, бр. 313, Загреб 1950,.

⁷⁶⁶ „Из Задра 26 Окта“, *Српски дневник*, бр. 86, 1853.

⁷⁶⁷ „Увиђе крајњу нужду установити у овом мјесту Задру једну школу православну женску, у којој ће се обучавати моћи дјеца мушка и женска јединствено Србском читању, писању и науци хришћанској, а кромје овога дјеца женска воособ у раду женском као плетењу, шивењу, кроењу, везењу и домостроителству, и речену школу предати једној искусној учитељки.“ (Д. Берић, Н. д.).

задарске српске девојачке школе“.⁷⁶⁸ Наравно да је било још таквих богатих српских грађана који су дали прилог, али не треба заборавити ни остале припаднике српске заједнице који су у целој акцији свесрдно учествовали и то преко својих финансијских могућности. Ту лепу врлину нагласио је епископ Стефан Кнежевић у светосавској беседи 1887. године. Претходно надахнут марљивим радом и залагањем тадашње учитељице Крајиновић,⁷⁶⁹ желео је да подстакне окупљени народ да не клоне духом него да ради на свом просветном и културном уздицању, дајући пример оснивања девојачке школе: „/.../ како су је Срби задарски подигли прилозима, а ти људи нијесу били богаташи, него су за школу штедели од уста /.../“.⁷⁷⁰ Тако је школа заживела 1854. године и радила је непрестано све до краја Првог светског рата. Поред школе Петра Ковачевића у Шибенику била је једина образовна установа за српске девојке у Северној Далмацији.⁷⁷¹

У склопу Српске девојачке школе исте године основана је и детиња школа (вртић) позната као „детињи врт“ или „детиње забавиште“. Похађала су је деца од четврте до шесте године. Радила је по Фробеловом систему (Fröbel).⁷⁷² Ако изузмемо дечји вртић сиротишта сестара милосрдница основан 1846. године, поменуто српско дечје забавиште је било једино у Задру пре 1900. године. Тек следеће године биће основано италијанско од стране друштва „Lega Nazionale“, а Покрајински дечји вртић основан је 1904. године.⁷⁷³

Као важан далматински центар Донатов град је још средином 19. века имао лепу традицију богатог позоришног живота, наравно на италијанском језику.⁷⁷⁴ Пошто је Управа градске

⁷⁶⁸ Јован Марчетић †1880 („Домаће“, *Српски лист*, бр. 51, 1880).

⁷⁶⁹ На прослави Св. Саве 1885. год. учитељица Крајиновић изрекла је лепу, али и забрињавајућу беседу. „Та млада учитељка /.../ рече нам једну немилу истину: да су данас у српским крајевима српске школе преполовљене.“ Из тог разлога препоручила је да се оснује друштво за подизање школа које би носило име првог српског просветитеља. Слажући се са ставом учитељице Крајиновић, већ остарели епископ Стефан надовезао се беседом у којој је подржао поменуто учитељицу („У Задру, 27 јануара“, *Српски лист*, бр. 4, 1887).

⁷⁷⁰ Исто.

⁷⁷¹ Школска зграда у којој је радила Српска девојачка школа била је једна од велелепнијих зграда што се тиче архитектуре у том граду. Зграда са три спрата у којој се налазила женска школа обновљена је 1902. год. Према сачуваном нацрту, тлоцрт нове зграде био је продужен за три прозорске осе у новој улици Calle del Tribunale, бр. 859, а висина је остала једнака. На нацртима је потписан инжењер Антонио Бакић (Antonio Bacicchi). Као у сличним обновама, стубиште је смештено у пределу бившег врта. Уведен је нови санитарни чвор, изједначене висине спратова. Зграда има мало унутрашње двориште за осветљење стубишта и споредних просторија. Такво двориште, заправо процеп унутар саме зграде, често је у свим већим зградама у Задру из друге половине 19. века. Посебна занимљивост зграде су њезина два pročелја, северно и западно, која се директно уклапају у стил суседне Судске палате. Зидови су обрађени у рустици, а венци деле спратове. Лучни украс отвора и прозора директно опонаша украсне елементе са споменуте палате. Без обзира на помодно украшавање ове зграде, њезин је пројекат рађен савремено и добро се уклапа у постојеће градско ткиво, а важно је да је рад задарског инжењера (Š. Peričić i dr. (ur.), *Zadar za austrijske uprave, Prošlost Zadra IV*, Zadar 2011, str. 345). Данас се та зграда налази поред жупанијског суда.

⁷⁷² *Косовска народна читанка*, Н. Мрђа (ур.), Шибеник 1989, стр. 176.

⁷⁷³ А. Врлић, *Školstvo u Zadru za vrijeme Prvog svjetskog rata*, Zadar 2005, str. 601.

⁷⁷⁴ Крајем 18. века у Задру се почиње осећати све живља културна атмосфера, којој је обележје давало позориште, јер се у њему одвијала најразноврснија делатност. Изградња модерне позоришне зграде почела

позоришне зграде била већином у рукама аутономаша, није била вољна да толерише представе на народном језику. Сматрали су, да су тиме успели да сузбију народну тежњу за културним издизањем, као и тиме што су онемогућавали изнајмљивање позоришне зграде.⁷⁷⁵

Поменуте тешке околности и прилике по развијање позоришног живота на народном језику у Задру успела је да преброди Српска девојачка школа. Одмах по њеном оснивању покренут је и Српски детињи театар, превасходно намењен за децу ове приватне православне школе. Иако скромних могућности, али ипак изузетно важних за тадашњи културни живот, одмах је почео да ради. С пуним правом можемо га сматрати за прве препородне позоришне активности у главном граду покрајине али и у Северној Далмацији.⁷⁷⁶ О томе нам вредно сведочанство оставља и Г. Петрановић који пише:

„Постојано речене србске школе и ревности неки родољуба имамо, што смо у овој обштини доживјели оно, што се рједко у којој другој виђа, то јест, да су србска дјечица и дјевојке наше на материњем језику досад двапут врло вијешто представљали, и то прво веселу игру: Црнкињу, а друго: Младе ловце, кое су баш за дјецу скроене“.

Даље се нада да ће се убудуће виђати нове представе.⁷⁷⁷ Између осталог, *Српско-далматински магазин* (1854–1859) доноси нам први комад „Дјевојка Црнкиња“, веселу игру у једном чину за децу, коју је слободно превео поменути Г. Петрановић. Извођење представе било је у пољској кући Г. Марковића у Задру. Под вођством учитељице Аполоније Видовић играли су ученици: Љубомир, Светозар и Милица Марковић, Андрија Вујатовић, Љубомир Вујновић и Христифор Петрановић, Катарина Кордић, Катарина Катурић и Анастасија Врчевић. Ученица Ружица Мрша рецитовала је „Пролог“ Јована Сундечића приликом отварања Српског детињег театра.⁷⁷⁸

Успешно извођење претходна два комада проузроковало је извођење још једне лепе представе: „Млади ловци“, која је била штампана у *Српско-далматинском* магазину за 1863. године. Реч је о веселом игралишту за децу у једном чину који је слободно превео извесни Т. Ј. Интересантно је да је и ова представа била извођена у приватној кући Лугара Богетића у Задру.⁷⁷⁹

Важност ових дечјих представа за развијање народне свести најбоље показује чињеница што су извођене више пута, и то у једном од најзначајнијих препородних друштава у Далмацији,

је пре 1781. год., а завршена је 1783. год. Са својим *Teatro Nobile* (Племићки театар), Задар се могао сврстати уз бок многих италијанских и европских средишта. Неко време је деловао и *Casino Nobile*, који се такмичио са *Teatro Nobile*, приређујући концерте на завидној висини. Године 1865. отворено је ново позориште: *Teatro Nuovo (Zadar za austrijske uprave, Prošlost Zadra IV, 1080–1101)*.

⁷⁷⁵ А. Стргаčić, „Neka dramska prikazivanja u Zadru na narodnom jeziku u Zadru u 19. stoljeću“, *Zadarska revija*, br. 3, 1952, str. 1–12.

⁷⁷⁶ Лј. Мастровић, „Srpski detinji teatar“, *Zadarska revija*, br. 2, 1953, str. 100–101.

⁷⁷⁷ *Српско-далматински магазин*, „Српска девојачка школа у Задру“, 1854–1859, стр. 166.

⁷⁷⁸ Исто, стр. 104–105.

⁷⁷⁹ *Српско-далматински магазин*, 1863, стр. 113.

то јест у месној Народној читаоници.⁷⁸⁰ Од свих поменутих представа највећу популарност стекла је представа „Дјевојка Црнкиња“. На задовољство свих присутних успешно је била извођена 1862. године од српске младежи у читаоничким просторијама: „Дјевојку Црнкињу представљала је српска младеж ланске године два пута и у Народној читаоници у Задру и то на обште задовољство“.⁷⁸¹

Следеће године, 12. и 19. марта у великој дворани месне Народне читаонице поново је приказана поменута дечја драма у једном чину. Превео ју је баш специјално за децу Б. Петрановић и претходно је објавио у штампи. Ова весела актовка врло је успела и млади глумци, три девојчице и три дечака, „*све су присутне управ усхитили*“. Пролог је певао Ј. Сундечић, а деветогодишња девојчица Ружица Мрша декламовала га је пре почетка представе.⁷⁸² Комад је успешно изведен још једанпут, што је дало повода да се уигра и весели игроказ за децу у једном чину.

Приказивање поменутих представа на српском језику, започето још од првог извођења 1854. године од стране српске дечице, имало је и значајан успех и дало је подстрек за нова извођења на народном језику у Задру. Такву културну активност подржавала и подстицала Управа Народне читаонице. Задарски ђаци почетком 1864. године у дворани тог друштва давали су прво комедију за децу у једном чину „Млади ловци“, а потом другу драму: „Хајдуци“.⁷⁸³ Обе су представе изазвале „*općeno zadovoljstvo mnogobrojnoga sakupljenoga obćinstva*“.⁷⁸⁴

Осим дворане Народне читаонице, у потоњим деченијама приређивале су се представе на народном језику у дворани Хрватског сокола, Српске читаонице, Батариној дворани, у Дјечјем забавишту као и у дворанама неких хотела.⁷⁸⁵

5.2. Српска штампа

Доласком Француза у Далмацији се појављују прве новине *Il Regio Dalmata* – *Кралски далматин* (1806–1810) које излазе у Задру једном недељно. Временом, а посебно у другој половини 19. века, не само као значајно градско средиште већ и формално као политичко-административни центар покрајине, његов метрополитански нуклеус био је

⁷⁸⁰ J. Bezić, „O hrvatskom kazalištu u Zadru“, *Zbornik – Zadar* (ur. J. Ravlić), Zagreb 1964, str. 610.

⁷⁸¹ *Српско-далматински магазин*, 1863, стр. 113–114.

⁷⁸² V. Maštrović, „Prilog povijesti hrvatske kazališne umjetnosti u Zadru“, *Zadarska revija*, br. 3, 1953, str. 160.

⁷⁸³ Isto.

⁷⁸⁴ „Neki važni slučaji u godini 1864“, *Narodni koledar*, br. 3, 1865, str. 108.

⁷⁸⁵ V. Maštrović, „Prilog povijesti hrvatske kazališne umjetnosti u Zadru“, str. 160.

најважније књижевно и издавачко средиште далматинске регије. Многи значајни писци и књижевници ту почињу своју литерарну каријеру или је пак успешно афирмишу.⁷⁸⁶

Крајем поменутог века Донатов град је постао и веома важан публицистички центар не само на Приморју него и уопште у јужнословенским земаљама. Према статистикама, на српско-хрватском језику је 1894. године излазило 200 разних листова: од тога 112 ћирилицом, 84 латиницом и 4 у оба писма. У Београду је излазило 56 листова, Загребу 42, Задру 13, док је Нови Сад тек на четвртном месту са 10, Сарајево са 8, а Ниш и Смедерево са 4 листа, итд.⁷⁸⁷

Седиште епископа Православне далматинско-истарске епархије у Задру допринело је од стране Срба повећању ћириличне штампе. Према В. Маштровићу, укупно је кроз 19. век (без латиничних публикација) па до Првог светског рата изашло 184 такве библиографске јединице.⁷⁸⁸

Када говоримо о српским листовима који су излазили у Северној Далмацији пре 1880. године, морамо бити веома обазриви. Изузев донекле *Српско-далматинског магазина* (1835–1873) који је наступао са српских и јужнословенских позиција, не можемо причати о штампи која је имала уопште национални предзнак, ни код далматинских Срба ни код Хрвата. Као први периодик који се штампао у Задру био је поменути магазин, али тек од 1838. године, то јест након две године од првобитног излажења у Карловцу. Главни разлог је био што задарске штампарије тада нису имале ћирилска писмена. Б. Петрановић је тешком муком успео да убеди штампарију Браће Батара да их што пре набави.⁷⁸⁹ Тако је од треће године, осим донекле још у Загребу и Бечу, готово све до последњег броја 1873. године *Магазин* излазио у главном граду покрајине.

Иако под гвозденом влашћу Баховога апсолутизма, као што смо претходно поменули, Петрановић није у потпуности прекинуо са својом културно-просветном делатношћу. Године 1851. вратио се у Задар и покренуо лист *Pravdonoša* (1851–1852), први правнички лист Јужних Словена који је уједно служио и за буђење народне свести. Лист је због недовољног броја претплатника брзо престао да излази.⁷⁹⁰ Пошто је радио као саветник у Земаљском суду у Задру,

⁷⁸⁶ S. Lapenda, *Francuski duh u hrvatskoj periodici u Dalmaciji 1844.–1918*, Split 2008, str. 43.

⁷⁸⁷ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, стр. 348.

⁷⁸⁸ V. Maštrović, *Jadertina Croatica bibliografija knjiga, časopisa i novina izdanih na hrvatskom ili srpskom jeziku u Zadru*, I dio, časopisi i novine, Zagreb 1949, str. 7.

⁷⁸⁹ В. Прпа, *N. d.*, str. 9.

⁷⁹⁰ J. Ravlić, *Matica dalmatinska u podizanju narodne svijesti*, str. 183.

намеравао је „да судачки чиновници у Далмацији науче наш језик“.⁷⁹¹ Значај покретања овог листа је умногоме велик јер је овај знаменити Шибенчанин био једини који се усудио да нешто конкретније уради за време апсолутизма у Далмацији. Потпомагати *Правдоношу*, сматрао је Петрановић, значи радити за корист народа.⁷⁹²

Крајем 1862. године Ј. Сундечић је одлучио да покрене један књижевни часопис под именом *Zvezda*. Разлоге своје одлуке образложио је молбом Намесништву за потврду истог од 28. октобра те године: „у Далмацији нема књижевног часописа на нашем језику и да је све више људи, који проучавају нашу књижевност, па да би зато 'Звезда' била од велике користи за културни живот покрајине“.⁷⁹³ Поменуто тело није одмах одговорило на Сундечићеву молбу, него је због његове свештеничке службе тражило одобрење од епископа Кнежевића. Убрзо је стигло одобрење са образложењем намеснику Мамули: „да то чини што Сундечићу престаје професорска служба у сјеменишту и што му не може дати другу службу“.

Стога је Намесништво одобрило лист 17. новембра 1862. године под бројем 1923.⁷⁹⁴ У то време аустријска цензура је, непосредно после уставних реформи, била и даље веома строга. Ипак, шеф задарске полиције Јосеф Гариуп препоручио је Мамули да се Ј. Сундечићу допусти да издаје књижевни часопис *Zvezda* и то без политичких расправа са јединим циљем да шири „илирску“ књижевност. Из тога можемо закључити да је његово претходно уредништво над *Glasnikom dalmatinskim* било по вољи влади, кад му је дозвољено покретање новог листа.⁷⁹⁵

Zvezda је имала укупно 33 броја, а први број се појавио 6. априла 1863. године са паролом на првој страни „*Za prosvjetu i bratsku slogu / svaka žrtva ugodna je Bogu*“ својственој Сундечићевим ставовима.⁷⁹⁶ Интересантно је што уместо уобичајеног

⁷⁹¹ Лист је нарочито обиловао правним градивом из народног живота (P. Karlić, *Matica dalmatinska*, str. 11)

⁷⁹² Лист је излазио као недељник. Петрановић је настојао преко својих познаника да сакупи што више претплатника, истичући да без њих то „подузетије опстати не може“ (I. Perić, „Kulturna i politička djelatnost Božidara Petranovića“, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu*, Zagreb 1983, br. 16, str. 81).

⁷⁹³ Наводи даље: „да он има све законске увјете за издавање листа, а осим тога да има праксе у том послу, јер је раније уређивао службени лист Далмације 'Glasnik dalmatinski'“ (P. Galić, „Sundečićev časopis 'Zvezda'“, *Bibliotekarstvo: godišnjak društva bibliotekara Bosne i Hercegovine*, br. 4, Sarajevo 1963, str. 15).

⁷⁹⁴ P. Galić, „Sundečićev časopis 'Zvezda'“, str. 17.

⁷⁹⁵ I. Pederin, „Austrijski propisi o tisku i nadzor nad dalmatinskim tiskom (1848–1863)“, *Bibliotekarstvo*, Sarajevo 1986, str. 113.

⁷⁹⁶ Isto.

програма листа, уредник у бр. 1, на стр. 1, објављује песму „Мојој звезди“, „У њој пјева, нек му обилази славјански род /.../“. Штампана је у штампарији Demarchi-Ruggerio.⁷⁹⁷

Своје изразито јужнословенско становиште наглашава већ у првом броју листа занимљивим чланком „Razlika plemenskih imena, narečijah, slovah i vjere, treba li da nam stoji na putu našem zajedničkom društvenom razvijanju“.⁷⁹⁸

Лист је имао мало сарадника, а сам Сундечић је писао насловну и четврту страну која је носила наслов „Glasnik“, а доносила је разне културно-политичке вести из Далмације и банске Хрватске. Објављивао је и стране италијанске, руске и пољске књижевности. Само из италијанске књижевности има 18 превода, што представља велик број за тако кратко излагање листа. Захваљујући таквој уредничкој политици, Далматинци су се упознали са Пеликом, Гвадањолијем, Метастазијем, Мамијанијем, Леопардијем, Дантеом, Карером, Пратијем и Густијем. Нажалост, трајало је кратко, јер је *Zvezda* због недовољног броја претплатника престала да излази крајем 1863. године.⁷⁹⁹

- **политичка штампа:**

1. *Српски лист/глас*⁸⁰⁰

2. *Приморски српски лист: орган Српске народне странке*. – Издавач и уредник је био Павле Петрановић. Штампан је у Задру у штампарији Шпире Артале. Излазио је недељено током 1903. године. Настао је када је уредник и формални власник Шпиро Герун дошао у сукоб са управним одбором странке којем није хтео предати *Српски глас*. На то је управни одбор странке 28. новембра 1902. године. закључуо да поменути лист престаје да постоји. Како је тиме странка остала без свога гласила, покреће *Приморски српски лист*.⁸⁰¹

⁷⁹⁷ V. Meštrović, *Jadertina croatica* (1. dio), Zagreb 1949, str. 33.

⁷⁹⁸ *Zvezda*, br. 1, 1863.

⁷⁹⁹ P. Galić, „Sundečićev časopis „Zvezda““, *Bibliotekarstvo: godišnjak društva bibliotekara Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1963, br. 4, str. 17–18.

⁸⁰⁰ О *Српском листу* гласу више у другим потпоглавља.

⁸⁰¹ У глави листа означена је година излагања XXIV, чиме су издавачи хтели истаћи повезаност са Срп. листом/гласом. Тако су у Задру истовремено излазила два српска недељна политичка листа са истом годином излагања. Први је број изашао 14. 1. 1903. а последњи 20. 5. 1903. год. Разлог тако кратког излагања је у мирењу унутар Српске странке, коју доноси у последњем броју председник управног одбора Јосиф Кулишић: „По саслушању мишљења свију чланова Управног Одбора Српске Народне Странке на Приморју на данашњем састанку 17. маја 1903. и уз приволу покретача „Приморског српског листа“, „Приморски српски лист“ престаје надаље излазити. Имајући пред очима једино добробит Српства и потребиту слогу и желећи да се помути радост српских непријатеља због наших несугласица, дошло се је драге воље и својевољно до овог закључка“. (V. Meštrović, *Jadertina croatica*, (1. dio), Zagreb 1949, str. 84).

3. *Нови српски лист: орган за српске интересе на Приморју*. – Издавач и уредник Максим Сарделић. Штампан је у штампарији Шпире Артале, излазио је током 1903. године и имао је укупно 13 бројева. Први је број изашао 15 (28) маја, с тим да излази четвртком. Од 1. до 3. августа 1903. године. одржана је скупштина приморских Срба у Сплиту на којој је истакнута потреба да се оба српска листа стопе у један као орган странке, што неки нису прихватили. Последњи број 13 је изашао 7 (20) августа исте године.⁸⁰²

- **културни листови**

1. *Vuk: list za književnost i umjetnost (1885)*. – Издавач и уредник је био Марко Цар, док су му помагали: Ј. Берса, П. Касандрић, П. Орловић, М. Балшић и М. Ведропољанин. Штампан је у штампарији Ивана Водице, а излазио је као полумесечник. Назив листа је узет по имену В. С. Караџића. Међу преплатницима овог листа били су: Бан, Будмани, Милићевић („*kojim se dičimo i kao suradnikom*“), Нодило, Сундечић итд.⁸⁰³ Иашло је свега 10 бројева на укупно 80 страна. У последњем броју од 10. јуна 1885. године М. Цар у чланку „*Odi profanum vulgus /.../ (oproštajna)*“ опширно образлаже због чега лист престаје да излази. „*I naš 'Vuk', pri najboljoj volji uredništva, mora evo, radi materijalnih nedoskudica, da prestane izlaziti, jer, kao što već jednom rekosmo, prazna torba ne može uspereno da stoji*“.⁸⁰⁴

И поред скромног успеха часописа *Vuk*, који је излазио само годину дана, Цар се одлучио на још један покушај. Са неколико другова, далматинских књижевника, покушао је 1912. године да покрене неку врсту књижевне ревије, највероватније под називом „Приморац“ као „*заједничка књижевна њива Срба и Хрвата*“.⁸⁰⁵ Одмах су бројни листови почели са оглашавањем да се оснива нова задарска ревија, која је поред поменутог можда требало да понесе име „*Život*“.⁸⁰⁶

Замисао је била да то буде једна модерна публикација која не спада у строгу научну јавност. Излазио би једанпут месечно са прегледом у којем би била заступана и

⁸⁰² V. Meštrović, *Jadertina croatica*, str. 83.

⁸⁰³ „*Odi profanum vulgus ... (oproštajna)*“, *Vuk*, br. 10, 1885, str. 74.

⁸⁰⁴ Isto.

⁸⁰⁵ „Нови српски часопис и Далмацији“, *Браник*, бр. 114, 1912.

⁸⁰⁶ О. Ступаревић, *Критички рад Марка Цара у задарском периоду с посебним погледом на његове везе са италијанском књижевношћу*, (докторска дисертација), Београд 1989, стр. 202.

општа политика. Дописник *Браника* пита се да ли ће тај нови лист бити модернији од листова са једнаким програмом који су раније излазили у Дубровнику, аладуирајући вероватно на *Срђ*, *Словинац*, и итд.⁸⁰⁷

Иако листу, нажалост, није било суђено да се појави, интересантан је став који је М. Цар изнео поводом целе тадашње акције. Наиме, сматрао је те 1912. године да „*Zemlja Dalmacija, treba da ima svoj književni organ*“, како је изјавио у својој „*Pristupnoj riječi*“, јер: би једна таква смотра попунила ону „*osjetnu prazninu u našem pokrajinskom životu, prazninu koja ne služi na čast svijetloj prošlosti i tradicijama ove zemlje*“, како је писао пријатељу Матошу. Између осталог, обавестио га је, да ће часопис „*imati pretežno karakter regionalni*“, што је по једној каснијој и разрађенијој формулацији гласило: „*da po svojim silama neguje dalmatinsku prošlost i regionalni život u sadašnjosti*“.⁸⁰⁸

Убрзо по изношењу своје идеје на светлост дана због својих ставова био је оштро нападнут. Највише од Ј. Бјанкинија, уредника *Narodnog lista*, који је Царевим покрајинским културним тежњама дао актуелно политичко значење. Примедба је била да „*u našim prilikama nije oportuno izdicati toliko neki partikularni regionalizam*“. Цар је одмах устао у одбрану још свог нерођеног часописа, и у чланку „*Pro nascituro*“ одговорио својим „превентивним цензорима“. Најпре је рекао како је њему свеједно да ли ће се концепција његовог часописа „*složiti sa časovitim težnjama i obzirima 'vojuvuće politike*“, а затим је расправу пренео на културно поље. У „*dalmatinskom karakteru*“, како га он узима, треба видети спој оне „*stare latinsko-slovenske kulture*“ које се становници Далмације „*bez zazora i sramote ne bi mogli da odreku*“. Таква културолошки схваћена „*далматинска индивидуалност*“ не само да се „*ne može i ne mora da smatra kao neko antagonističko isticanje naspram ostalim krajevima našeg naroda* (као што се то писало у *Narodnom listu*), *nego se naše dalmatinstvo i naša kulturna prošlost ima, naprotiv, da smatra kao zajedničko dobro cijelog našeg plemena*“. На Цареву страну стао је и Лујо Војновић, оценивши поступак *Narodnog lista* као „*isključivo političarski*“. Поменути регионализам оценио је као „*književno-umjetnički*“, и да такав, може само да доприноси народном јединству, спасавајући га од „*bесплодног, магловитог и чисто фразеолошког unitarizma*“.⁸⁰⁹ Од каснијих научних оцењивача ваља истаћи Косту Милутиновића који је у ондашњем Царевом ставу

⁸⁰⁷ „Нови српски часопис у Далмацији“, *Браник*, бр. 114, 1912.

⁸⁰⁸ О. Ступаревић, *Н. д.* стр. 202–203.

⁸⁰⁹ Исто, стр. 203.

видео „јадранску оријентацију“ док је Вјекослав Мештровић видео само један вид „аутономаштва“. Потоњем гледишту опире се сама Царева „*pristupna riječ*“ намењена новом часопису – „*kom da se ogleda ne samo intelektualni život u Primorju, nego i po ostalim srpskim i hrvatskim, hrvatskim i srpskim zemljama*“. Ипак, Царева културолошка тежња зачета у једном историјски неповољном тренутку, постала је узрок неразумевању и неуспеху његовог публицистичког подухвата.⁸¹⁰

- **Црквени листови**

Православна Далматинска епархија је издавала два веома важна листа. Први је био *Истина: лист за богословску науку и пастирску практику* (1885–1888). Издавачи су били професори богословског завода на челу са протом Јованом Вучковићем. Штампан је у штампарији Ивана Водице.

Као ректор и професор поменуте богословске школе Милаш је имао намеру да *Истина* израсте у најбољи богословски часопис код Срба, што се јасно види из кореспонденције Н. Милаш – Д. Руварац.⁸¹¹ У циљу напретка и побољшања тог црквеног листа у писму од 18. јануара 1886. године тражио је мишљење и од Илариона Руварца, који га је редовно примао и пратио:

„У погледу 'Истине' Ви сте ми једном писму писали, да би желели да тај лист буде добар и бољи од других. Ја сам Вам казао, а Ви то и само можете знати, како ја уважавам Ваш суд у питањима књижевним и која се и опште тичу издавања једног црквеног листа. Ја Вас као пријатеља молим, да ми отворено и искрено кажете мане листа и мњење Ваше како би га требало поправити, и по томе ћемо и удесити издавање“.⁸¹²

Иако је *Истина* била релативног кратког даха, Милаш је своју намеру донекле успео да оствари у следећем црквеном часопису под називом *Гласник Далматинско-истријске епархије*. Под тим именом излазио је од 1893. до 1897. године, а од тада па све до 1914. године као *Гласник Далматинске православне цркве*, а био је намењен као „*мјесечни часопис за црквено-просветне потребе православног свештенства далматинског*“. Штампан је у штампарији Шпире Артале, а уредници су били, почевши од православне конзисторије (I/1893, бр. 1. до V/1897 бр. 4), па у потоњим годинама и Спиридон Вујновић, Ђорђе Поповић, Стеван Јавор, Стеван Кнежевић, Ђорђе Поповић.⁸¹³

⁸¹⁰ Исто, стр. 204.

⁸¹¹ Рукописно одељење Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ у Београду, *Н. Милаш – Д. Руварац*, Задар, 28. 12. 1887, Ибр. 169.

⁸¹² Архив САНУ, Никодим Милаш – Илариону Руварцу, 18. априла 1886, бр. 5706.

⁸¹³ V. Meštrović, *Jadertina croatica*, str. 71.

5. 3. Штампарије Срба

Поред више познатих задарских штампарија попут Батара (Battara, 1873–1874), *Narodnog lista* (1862–1920), Водицка (Woditzka, 1873 – после 1900), Виталијани (Vitaliani, 1887–1921), Шпире Артале (Томазеов посинак са Крфа, 1874–1947) и др., у Задру је у Широкој улици (Kalelarga) постојала и штампарија српске породице Јанковић. Наиме, наследници браће Батара продали су истоимену штампарију штампарима Виталијанију и Петру Јанковићу. Имала је брзотисак, по два гвоздена и дрвена строја. Убрзо је почела пословати под именом Виталијани–Јанковић. Управу штампарије преузео је Петар Јанковић, јер је по занимању био штампар, а своју спрему доказао је потребним документима. Под поменутиим именом радила је у улици Св. Катарине бр. 381 тринаест година, до 1887. године, када су раскинули уговор и почели да раде одвојено.⁸¹⁴ Исте године П. Јанковић, за кога је вредело да је „обртан, ваљан, поштен и добар“, оснива засебну штампарију под својим презименом. Умро је у Задру 1890. године, а рад су наставили његови наследници све до 1911. године, када су је уступили Јосипу Ферарију.⁸¹⁵

Једина штампарија Српске странке у Далмацији постојала у Дубровнику (1894), због чега је штампање публикација из северног дела покрајине било комуникацијски и технички компликовано, али и економски неисплативо. Зато су почетком 1903. године задарски Срби окупљени око *Приморског српског листа* покренули иницијативу о оснивању српске штампарије. Наиме, у Задру су поменуте године излазила два српска страначка органа и један црквени православни лист, те друге публикације, тако да би отварање такве веома важне културне установе представљало „огњиште за просвјетну и националну пропаганду у народу“.⁸¹⁶ Предлог је од самог обелодањивања био лепо прихваћен, о чему сведочи велики број писама подршке као и прилози који су слани на адресу уредништва поменутог листа.⁸¹⁷

⁸¹⁴ P. Galić, *Povijest zadarskih tiskara*, Zagreb 1979, str. 62.

⁸¹⁵ Isto, str. 65.

⁸¹⁶ „За српску штампарију“, *Приморски српски лист*, бр. 13, 27 (9) 3. 1903.

⁸¹⁷ „Један нам пријатељ пише: 'Ваши предлог нема само културне важности већ и економске. Прво и прво лист ће моћи у модернијем руху излазити јер се тековине модерне штампарске вјештине могу на њ применити. Затим друга важна ствар како се отварањем српске штампарије [...] моћи еманциповати других штампарија, које дијелом још на старински раде а дијелом су у противничким рукама налазе, којима

Састанак о покретању српске штампарије одржан је 8. маја исте године у месној Српској читаоници. Одлучено је да најпре треба прикупити потребан новац, па тек онда установити форму удружења, тако да се одустало од расправе о статуту. Ипак је изабран одбор од седам лица, који је требало да отпочне неопходне радње.⁸¹⁸

Нажалост, штампарија није никад покренута. Главни разлози су били што је на почетку 20. века српска странка била подељена између две струје. Стога је по некима постојање већ једне српске штампарије у граду испод Срђа било довољно за намиривање страначких интереса. И тешки услови за добијање концесије од тадашњих крутих аустријских власти били су додатни проблеми који су оптерећивали покретање такве племените идеје.⁸¹⁹

5. 4. Културни и политички живот Срба на прагу 20. века

Сва културна и политичка дешавања у Задру на прагу 20. века нису била само огледало градског живота него су се снажно одражавала и у целокупном животу Северне Далмације. Важио је за престоницу народносно јединствене и у етнографском погледу најхомогеније покрајине у аустријској половини Монархије, где су Срби и Хрвати у односу на Италијане били у већини.⁸²⁰ Међутим, кроз цео период друге аустријске владавине градско становништво обнављало се емиграцијом из своје блиске околине и из остатка регије. Уколико су досељеници остајали Хрвати или Срби, за задарске Италијане били су „forestieri“ (странци) и „tollerati“ (трпљени), а за задарску културну улицу „savce“ (козе). Незнатно мали број становника усељавао се из Италије, остајући већим делом италијанских осећаја и био је повлаштен од Задарске општине и локалних сународника.⁸²¹ У то време Донатов град привлачио је попут магнета преостале Италијане тако да се убрзо

су паре презрених Срба добродошле“ („Српска штампарија у Задру“, *Приморски српски лист*, бр. 11, 13 (26) 3. 1903).

⁸¹⁸ „Српска штампарија у Задру“, *Приморски српски лист*, бр. 17, 20 (2) 4. 1903.

⁸¹⁹ „Српска штампарија у Задру“, *Српски глас*, бр. 12, 20 (2) 2. 1903.

⁸²⁰ Задарска општина је према статистици из 1910. год. од укупно 35.907 становника имала 23.651 Хрвата и Срба, 11.552 Италијана, 477 Немаца и 227 осталих. Чак је и самом градском језгру по попису становника који је спровела италијанска општина, на 9.318 Италијана долазило 3.532 Хрвата и Срба и 397 Немаца. Што се тиче броја Срба у градском језгру, треба истаћи да се под тим именом у аустријским статистикима подразумевају само они православне вероисповести (J. Beroš, „Zadarsko pitanje“, *Zadarska revija*, br. 4, 1966, str. 295).

⁸²¹ J. Beroš, „Zadarsko pitanje“, str. 295.

концентрисала трећина укупног италијанског далматинског становништва.⁸²² Стога је поред српског и хрватског, важио и за центар политичко-културног живота далматинских Италијана, обилујући бројним италијанским друштвима попут водећег „Lega Nazionale“, као и онима која су окупљала омладину.⁸²³

У таквим компликованим и напетим политичким околностима и кризама у региону тог доба Донатов град није могао бити поштеђен ни неретких међунационалних, претежно италијанско-хрватских сукоба који су често резултирали и физичким размирицама.⁸²⁴ О таквој напетој атмосфери у тим бурним задарским данима на градским улицама постоје бројна сведочанства самих савременика и учесника.⁸²⁵ Хрвати су оптуживали *camorra di Zara* (задарску мафију) за учестале политичке сукобе на градским улицама. С друге стране, Италијани би узвраћали тврдњом како је хрватска гимназија у средишту Задра постала место за новачење прохрватске младежи.⁸²⁶

Српска заједница, иако малобројнија у односу на друге две, то јест хрватску и италијанску, поносно је водила свој политички, културни, друштвени и привредни живот бележећи значајне резултате. Од неколико стотина Срба у самом граду, што активних што пасивних, било је око сто четрдесет чланова који су доносили важне политичке закључке, бирали друштвене управе, подизали нове, али и издржавали старе постојеће установе.⁸²⁷ У тако не баш великом кругу многи чланови имали су жељу и да се истакну у престоничком друштвеном и јавном животу, а нарочито млађа генерација. Активно су били укључени у готова сва градска дешавања учествујући на разним манифестацијама и протестима где су гласно изражавали своја гледишта, држећи неретко

⁸²² J. Vrandečić, *Dalmatinski autonomistički pokret u 19. stoljeću*, str. 266.

⁸²³ У прилог овоме најбоље говори податак да је у Задру увек побеђивала аутономашка странка. Крајем 19. и почетком 20. века постао је последње упориште Италијана. У задарском залеђу, местима са хрватском већином, предњачили су праваши, док је у српским местима водила Српска странка.

⁸²⁴ Према писању *Narodnog lista* на дан 12. 11. 1912. „*na uglu kod velike trafike, kada se jedna veća grupa talijanaša vraćala i vikala 'Evviva L Austria' i 'Abbasso la Serbia', dva zadarska omladinca, Ivan Rodin i Mirko Lukić, klicala su 'Živjela Srbija! Dolje Austrija'. Obojica su na licu mesta uhapšeni i optuženi*“ (Lj. Jurković – K. Milutinović, „Jugoslovenski nacionalno-revolucionarni omladinski pokret u Zadru (1910–1914)“, *Zadarska revija*, br. 1, 1965, str. 19).

⁸²⁵ „*Borbeni duh tadašnje zadarske omladine uopće održavale su stalne borbe sa talijanašima. Skoro ni jedna nedelja nije prošla bez nekih sukoba koje su najčešće oni izazivali, najviše na sportskim utakmicama. Istina, ni mi nismo bili anđeli. Teško smo se mogli uzdržati a da im što ne dobacimo, kada bi sreli povorku učenika talijanske gimnazije i realke, koji su pripadali internatu zvanom 'Convitto Tommaseo'. Najviše su nas izazivale njihove uniforme. Nosili su kape i pelerine kao i tadašnja italijanska vojska*“ (I. Zloković, „Uspomene iz mog školovanja u Zadru“, br. 5–6, *Zadarska revija*, 1979, str. 539).

⁸²⁶ J. Vrandečić, *Dalmatinski autonomistički pokret u 19. stoljeću*, str. 293.

⁸²⁷ Према подацима Православне далматинске епархије у градском језгру је 1912. год. живело 515, док је у околним селима које је покривала парохија Смоковић 1.616 православаца (А. Bralić, „Što su Zadrani znali o političkim prilikama u Istri na početku 20. stoljeća“, *Bertošin zbornik*, knj. 3 (ur. I. Jurković), Pula–Pazin 2013, str. 67).

и ватрене говоре. Са својом нескромном амбиозиозношћу у свему томе су налазили „згодан расадник“ будућих народних вођа, стварајући тако снове о светлој будућности.⁸²⁸

Тако су се у деценији пред Први светски рат у граду Св. Доната разлучиле три главне групе задарских Срба. У прву групу спадали су већином они који су своје слободно време посветили локалним народним установама. То су били појединци који су били веома одани своме послу, сматрајући својом националном дужношћу да одржавају стечевину коју су примили од својих родитеља и предака. Нису били ради да се баве вишом политиком. Гајили су такво становиште и политичка уверења јер су добро познавали своју околину не желећи да без потребе распирују личне размирице, које су баш у таквим ужим круговима биле неизбежне. Ипак, добро су знали и да међу њима има различитих мишљења, али им то није давало повода да се међусобно нападају, држећи се начела „онај који је истински и необично одан српској ствари, служи славенским идеалима“.⁸²⁹ Из тога је проистицало да у сваком конкретном случају могу пронаћи заједнички виши циљ за добробит свог народа. Делили су уверења да и најскромнији рад може допринети јачању народне целине, те су у таквом ставу налазили лично задовољство и награду за своје деловање. Та прва група се често називала људима који духовно живе још у седмој и осмој деценији 19. века а само су телесно у 20. веку.⁸³⁰

У другу групу задарских Срба спадали су они који су себе сматрали националистима (између осталих тако их је називала и прва група) те су волели да их тако називају. Неки од њих чак су учествовали као српски добровољци у балканским ратовима стичући тако међу народом ореол славе. По повратку у родни град и крај активно су се укључивали у политички живот, верујући да је народна ствар за коју се боре од огромне важности. Под знаком тадашњих модерних националних идеја оне Србе који не би узели њихов барјак сматрали су слугама и припадницима бечких и италијанских интереса, те да као такви не могу имати праве словенске и српске осећаје. Стога је баш у оваквој групи ватрених родољуба, који су гајили поменута тадашња савремена размишљања, јачала идеја југословенства.⁸³¹

У складу са поменутиим, није претерано рећи да је управо у ту другу групу спадала српска националистичка омладина која је била и најагилнија у српско-хрватском зближењу у Задру и Далмацији. Нарочито је била бројна јер је управо Задар важио за главно образовно средиште.⁸³² Такође, и сплитски лист *Sloboda* доноси 1914. године, у бр.

⁸²⁸ „Срби у Задру“, *Dubrovnik*, бр. 9, 23. 4. 1914.

⁸²⁹ Исто.

⁸³⁰ Исто.

⁸³¹ Исто.

⁸³² Такође, не треба мислити да се културни живот одигравао једино у поменутом граду, него је дешавања било и по другим местима. На пример, скрадинска омладина је 18. фебрура 1900. год. приредила веома лепу

47, чланак под насловом „Nešto o zadarskim Srbima“ о у томе да у граду постоје три српска табора. Једни су српски заступници, адвокати, књижевници, професори богословије, трговци итд. – који се не мешају пуно у српска посла, и они други који држе да су Срби и Хрвати један народ. Колико је та омладина била ватрене природе и готово некомпромисна у својим циљевима говори нам и податак да је била противна мишљењу српских заступника у Далматинском сабору. Тако је на пример, угледни лекар и публициста из Шибеника, заступник Ковачевић тој истој омладини одговорио исте године у *Narodnom listu* бр. 32 „*da se narodno jedinstvo Srba i Hrvata ne može postignuti onako preko noći, kako zamišlja ova omladina*“, за коју сматра „*da je zanesena nazivom nacionalističke omladine i da u svemu radi sa preveć fantazije*“, а за народно јединство сматра да се треба припремати „*za to duhove postepeno, a ne naglo*“.⁸³³

Поред поменуте две главне групе, постојала је и трећа, група у коју су спадали они умерени задарски Срби који су се задовољавали гледањем „*како се српско име уздиже и прославља на бојном и просветном пољу*“.⁸³⁴ Понекад су бивали дубоко разочарани разним српским полемикама и размирицима на састанцима, те су се због тога често склањали у страну од важнијих дешавања гајећи веру у светлију будућност.

Поред осталих омладинских револуционарних покрета у јужнословенским покрајинама Монархије, омладина у Далмацији, Истри и на Приморју предњачила је својим југословенским борбеним национализмом.⁸³⁵ Између осталог, Задар је био станица бечких, прашких, грачачких и др. студената, који су били одушевљене присталице јужнословенске идеје. Својим радом успели су за себе да вежу и бројну средњошколску омладину.

Политика „новог курса“, заснована је у првом реду на уклањању хрватско-српских размирица и као таква била је снажан агенс у даљем деловању школа у народном духу.⁸³⁶ Заснована на јужнословенству неминовно је водила ка антиаустријском расположењу и деловању

и посећену забаву са богатим културним садржајем коју је публика свесрдно поздравила. Такве забаве нису биле само битне за шире народне масе, већ су се на њима могли истаћи и разни дилетанти и дилетантска друштва која су на уметнички начин манифестовала уметничке вештине. „*Кад је декламирала госпођица Е. Драгишићева, публика, гледајући, живу слику 'Бранко и вила' не може више да се наслади или ријечима нашег милог пјесника Змаја Јовановића из уста младе Српкињице, или красној слици коју извађају гђ-це Мршићева и Б. Кнежевић. Послије живе слике настаје шаљив комад 'Свекрва' од М. Калића. Овдје су дилетанти исказали своју способност, и човјек не би могао не промислити друкчије, него да је ово право глумачко друштво !..! Трећи комад 'Демон' дозивље у памет српску прошлост и Србину мисли баца у доба издајице Вука Бранковића*“. Након забаве била је приређена вечера на којој је сакупљено 72 круне за Српску школску Матицу („Скрадин 21. фебруара 1900“, *Dubrovnik*, бр. 8, 1900).

⁸³³ J. Veroš, „Zadarsko pitanje“, str. 386.

⁸³⁴ „Срби у Задру“, *Dubrovnik*, бр. 9, 23. 4. 1914.

⁸³⁵ В. Чубриловић, *Политичка прошлост Хрвата*, Београд 1939, стр. 107.

⁸³⁶ I. Perić, *Borba za ponarođenje dalmatinskog školstva 1860–1918*, Zagreb 1974, str. 139.

код далматинске омладине која је већ била под великим утицајем добро организованих студентских српско-хрватских друштава у Бечу, Загребу, Грацу и Прагу. Када су аустријске власти у Далмацији приметиле такво деловање, покушале су то да спрече на више начина. Донесен је правилник да се ђаци не могу бавити политиком, нити бити чланови неког друштва и сл.

Срби су, ако изузмемо залеђе, као што смо већ нагласили, у поређењу са Хрватима и Италијанима у Донатовом граду били значајно малобројнија заједница. Притом егзистирајући у компликованој политичкој и културној ситуацији, у којој је последњу реч увек давала аустријска власт, морали су бити нарочито обазриви. То се посебно односи на омладину, ватрену по природи и понекад исхитрену, која би својим поступцима могла угрозити не само своје образовање него и младе животе. Поред севернодалматинских Срба у Задру је у гимназији, препарандији и богословском заводу одувек био и леп број младих Срба из Боке. Тако су пред Први светски рат образовање стицали веома истакнути, попут: Ђуре Суботића, Симе Милошевића, касније професора универзитета, Васе Томановића, Владимира Тичића, Душана Поповића, Лазе Костића, Игњатија Злоковића и др.⁸³⁷ Борећи се за своје идеале, и често не бринући за могуће последице, учествовали би готово у свим политичким и културним дешавањима далматинске метрополе.

Поред старијих суграђана и политичка активност гимназијалаца уопште била је жива у обе гимназије. Поред веома активне италијанске омладине у задарској гимназији су деловале, нпр. 1910. године, три омладинске организације, и то: Младохрватска организација старчевићанске омладине, Хрватска напредна омладина и омладинска организација Хрватског католичког покрета. За разлику од прве две организације, које су „илегално деловале“, трећа организација је отворено радила.⁸³⁸ Између напредњака и клерикалаца владала је екстремна супротност, превасходно због шовинизма, трвоглавости, подбацивања из злобе потоњих, „Јер се друкчије не може растумачити на пр. код једног осмошколца управо она животињска мржња према српском имену“.⁸³⁹

Док су „младохрвати“ сматрали својим „идеолошким учитељем“ Антуна Густава Матоша, напредњаци су сматрали својим „политичким учитељем“ Јована Скерлића.⁸⁴⁰ Председници тих удружења били су гимназијалци, потпредседници су долазили из препарандије. Тако су се као истакнути следбеници поменутог београдског књижевника, али и коловође омладинског покрета у

⁸³⁷ М. Злоковић, „Ђуро Суботић, судија, адвокат, писац, поводом 1-годишњице смрти“, *Бока: Зборник радова из науке, културе и уметности*, Херцег-Нови 1988, стр. 261.

⁸³⁸ I. Perić, *Stanje i razvoj srednjoškolskog obrazovanja u Dalmaciji krajem 19. i poč. 20. stoljeća*, Zadar 1976, str. 387.

⁸³⁹ „Читају клерикалне листове и новине, а и не обазире се на другу страну и отуд онај шовинизам, догматизам, те оно подбацивање клипова напредној омладини“ (А. Филипић, „Бачке прилике у Задру, Зора, бр. 5–6, стр. 333–334).

⁸⁴⁰ I. Perić, *N. d.*, str. 387.

Задру, нашли и неки српски гимназијалци и богослови. Посебно треба поменути: Бошка Десницу, Владимира В. Симића, Саву Јанчића, Милоша Будимира, Милоша Милића. Својим активизмом нашли су се међу деветнаесторицом утемељитеља клуба „Народно уједињење“ који издао свој програм 15. октобра 1912. године, а чије су основне ставке биле проткане одлучним и моменталним културним и политичким уједињењем Срба и Хрвата:

„Sloboda nije pohodila naših otaca kao ni nas. Pokoljenja omladine su predavala jedno drugome u nasljedstvo servilno strpljenje, skučenost i apatiju. Rasprave o književnosti i umjetnosti, međusobno napadanje radi težnja sa osnutkom ekskluzivističkih kultura i država, a samo – u veoma rijetkim slučajevima – snovi o kulturnom ujedinjenju, ispunjavaju taj blijedi život naših otaca. Za slobodom nije se ni čeznulo; kao da su je se svi nauživali bili.

*U toj zagušljivoj atmosferi rodila se napokon nova generacija, ogorčena na svoje roditelje, spremna dati sve za slobodu i odlučna na dijelu. U njezinu su se krilu odnjihali Žerajić i Jukić. Krv na sveučilištu Zagrebačkom, štrajk srednjoškolaca i pohod slobodnoj Srbiji dokumenti su nove generacije koja traži da se čuje njen krič, da svježina i novina njezinih ideja promijeni dosadnu i glupu fizionomiju našeg života i da mu da izraz snage i muškosti“.*⁸⁴¹

Осим поменутих утемељитеља истакнути активисти су били још: Олга Парента, Вуко Јовановић и Душан Милаш (синовац епископа Милаша).⁸⁴²

Популарност поменутог београдског књижевника и критичара у Далмацији имала је упориште у „национализму новог нараштаја“, који је за разлику од старог деветнаестовековног(традиционалистичког и фаталистичког), рационалан, реалистички и демократски и који своје изворе црпи још из Доситеја. Сам Скерлић је јако ценио те младе људе сматрајући да ће њихов омладински рад сигурно уродити плодом. Полажући наду у будућност, а нарочито у оне у Далмацији, говорио је како ти:

*„Novi naraštaji pokazuju vedriju glavu, zdraviju dušu i jaču volju. Oni su čvršći i moderniji; to su ljudi od volje i akcije; oni ne stoje i plaču kraj rieke života, no se bacaju u njenu maticu. To su sijači i žeteoci velike žetve /.../ – odlika je novoga naraštaja što je dublje i dosljednije osvojio ideju narodnog jedinstva srbsko-hrvatskog no što je to bio slučaj kod ranijih naraštaja /.../ U mladjem naraštaju, naročito u Dalmaciji, koja je uvijek prednačila, ima ih dosta koji se osjećaju isto tako Srbima kao i Hrvatima, i obratno, i koji neće i ne mogu da diele ta dva naziva jednog istog naroda“.*⁸⁴³

Поред Скерлића, на младе гимназијалце великог утицаја имали су Анте Трумбић, Франо Супило и његов ријечки *Novi list*, те Јосип Смодлака, вођа Хрватске пучке напредне странке и уредник сплитског листа *Sloboda* (касније *Pučka sloboda*). Програмски међу тим младим људима било је и слагања и размимоилажења. Младохрвати и напредњаци заједнички наступају на културним питањима и методама борбе; младохрвати и католици заједнички на старчевићанству, док је заједничко свим трима организацијама било противљење аутономашима и влади.⁸⁴⁴ Сви

⁸⁴¹ N. Karug, „Jugoslovenska omladina u Zadru (1910–1914.)“, str. 624.

⁸⁴² Isto.

⁸⁴³ „Nacionalizam novog naraštaja“, *Narodni list*, br. 17, 26. 2. 1913.

⁸⁴⁴ A. Bralić, *Zadarsko školstvo za vrijeme Prvog svjetskog rata*, Zadar 2005, str. 627.

српски па и неки хрватски ђаци у Задру, како гимназијалци тако и препарандисти, били су се сјатили око богослова јер су били веома добро организовани. Поред поменутог, задојени су били и идејама Цвијића, Мештровића, бечке „Зоре“ и на крају Кумановском битком.⁸⁴⁵ Православни семинаристи су били први који су у Задру порушили све верске и националне српско-хрватске преграде.⁸⁴⁶

Поред поменутих, на српску омладину додатно је долазило утицаја и струја из других српских крајева: Мостара (позната мостарска књижевна и национална група: Шантић, Дучић, Ћоровић, Шола Радуловић и др.), Сарајева („Просвета“ и велики круг националних и социјалних радника са Васиљем Грђићем на челу), Бањалуке (одакле је Петар Кочић у својим књигама и *Отаџбини* високо уздизао барјак у борби за ослобођење сељака у Аустрији и од турских и српских бегова и газда), Загреб (где је деловао „Привредник“, „Савез српских земљорадничких задруга“, један одличан лист за народ: *Српско коло* и општенародни лист *Србобран*, који је предводио у једној дивној српско-хрватској сарадњи). Ипак, најјачи и најглавнији био је утицај Београда, и то нарочито духовни (једна никад после недостигнута висина и хармонија слободе духа, мисли и савести), социјални (највиши и најбољи редови народне интелигенције у служби целог народа) и привредни (првенствено рад земљорадничких задруга, које су биле постале најважнији фактор живота на селу).

Бурна дешавања у региону додатно су подгрејала усијане задарске улице и читаву Далмацију у годинама пред Први светски рат. Због Анексионе кризе 1908. године аустријске власти су мотриле на сваки иоле сумњив корак својих српских поданика у целој покрајини. Ако би га приметиле, одмах би га тумачиле као акт „великосрпске пропаганде“.⁸⁴⁷ Атентат на генерала Варешанина 1910. године у Сарајеву од стране младог Богдана Жерајића подстакао је омладинце у Хрватској, али и у Далмацији, на конкретније политичке па чак и насилне акције.⁸⁴⁸ Када је Славко Цувај био изабран за новог хрватског бана 1912. године у Загребу, уследила је бура негодовања

⁸⁴⁵ P. Zelić, „Sećanja iz predratnog Zadra“, *Глас Привредно-културне Матице за Сјеверну Далмацију*, бр. 30. 1929.

⁸⁴⁶ Isto.

⁸⁴⁷ Сумња и репресија аустријских власти је ишла чак дотле да су у цркви у месту Ђеврске запленили српску црквену заставу (литују) коју су сматрали државном заставом Србије. Стога се епископ Милаш морао правдати намеснику Нарделију писмом, да на застави четири огњила представљају речи „Свети Сава српска слава“, а никако грб поменуте државе (М. Живановић, „О догађајима у Далмацији за време Анексионе кризе 1908–1909 године“, *Историјски часопис*, Београд 1957, стр. 375–391).

⁸⁴⁸ Ради расправљања о горућим проблемима задарска омладина пројугословенски настројена састајала се осим у приватним становима борбенијих и одважнијих појединаца, понајвише у Равницама, Коловарама, а нарочито у подруму куће Парента, итд. На тим се састанцима читала илегална и полуилегална о којој се дискутовало. Читала се брошура В. Гаћиновића (Осветник), „Смрт једног хероја“, који се односи на хице Жерајића на барона Варешанина. Тако је поменути млади Херцеговац за задарску омладину био као неки „*jarki komet što osvjetljuje tamu i ocrtava putove izlaska odlučnim i borbenim djelima*“ (N. Karug, „Jugoslovenska omladina u Zadru (1910–1914.)“, стр. 622).

која су убрзо пренела и преко Велебита.⁸⁴⁹ У Задар је допутовао Оскар Тартаља, један од вођа далматинског покрета, како би информисао задарске организације о најновијим загребачким догађајима. На поверљивом састанку, одржаном у једном разреду српске основне школе, донесена је једногласна одлука да се 14. марта 1912. године организује једнодневни штрајк свих ђака задарских средњих школа. Чак је постигнут и договор са локалном италијанском омладином о неометању протеста, али под условом да не буде гласних повика. Штрајк је био успео, након чега су омладинци одржали митинг у дворани Хрватског сокола. Ту су се ређали разни говорници, а када се на говорничкој трибини појавио богословски питомац у мантији Вуко и одржао ватрени говор против Цувајеве тираније у Хрватској, настало је одушевљење присутних. Због овог иступа Вуко је морао одговарати пред ректором Богословског завода Ј. Цвијетићем.⁸⁵⁰

Не улазећи ни у један политички аспект, морамо нагласити да је ректорова брига за питомце који су учествовали у политичким демонстрацијама била оправдана. Недуго затим то су потврдили и немили догађаји који су се одиграли у Загребу и који су имали битног одјека и у Далмацији. Ускоро је, 26. маја 1912. године, покушан атентат на бана Славка Цуваја у Загребу од стране атентатора Луке Јукића.⁸⁵¹ Уследиле су полицијске истраге и хапшења ђака не само у Хрватској него и у Далмацији, нарочито у Задру, Сплиту, Котору и Дубровнику. Тако је у Дубровнику, између осталих, ухапшен гимназијалац и агилни вођа тамошње напредне омладине Душан Милаш, синовац тада већ пензионисаног далматинског епископа Милаша.⁸⁵² Истовремено, одјек недавног загребачког атентата осетио се и међу шибенским гимназијалцима. Сазнавши за тај догађај, напустили су школске клупе, изашли на пут и повицима изражавали своје одушевљење и симпатије према извршиоцу атентата. Демонстрације су поновљене још два пута.⁸⁵³

Да се задарски гимназијалци нису задржали само на демонстрацијама, сведочи нам и извештај намесника барона Атемса који је послао у Беч 21. јуна 1912. године извештај о илегалном

⁸⁴⁹ Славко Цувај (Бјеловар, 1851 – Беч, 1931), натурализован и Мађар словачког порекла, бивши поджупан у Осијеку и Сл. Пожеги, личко – крбавски велики жупан, врховни начелник у Загребу па предстојник унутрашњих послова под Рауховим режимом. Када је именован за хрватског бана 20. 1. 1912. године што је изазвало буру незадовољства, која су резултирала са два неуспела покушаја атентата. Уследила су хапшења и по Далмацији, где је ухапшено преко 50 омладинаца. Није успео сломити српско-хрватску коалицију у Хрватском сабору па је 22.12.1912. године послат на отпуст након чега је и убрзо смењен са положаја. О Цувају хрватска историографија има изразито негативно мишљење, као и Мирослав Крлежа: „*krvolok i tiranin svog vlastitog naroda koji je za odlikovanje dosljednog provođenja antislavenske politike i za promicanje tuđinske vlasti dobio barunsku titulu*“.

⁸⁵⁰ Lj. Jurković – K. Milutinović, *N. d.*, str. 7.

⁸⁵¹ „Атентатор се зове Лука Јукић, родом из Свилаја у Босни, католик је, стар је око 25 година, по занимању је правник. Они, који га познају, описују га као младића жестоког темперамента и веле, да је себе сматрао за пристапу Квартнериковог“ („Атентат на краљевског повјереника Ц. пл. Цуваја“, *Србобран*, бр. 111, 1912).

⁸⁵² „Истрага атентата“, *Србобран*, бр. 119, 1912.

⁸⁵³ Кад је атентатору била досуђена смртна казна као и за други покушај неуспелог атентата 31. октобра исте године од стране омладинца Ивана Пламиншчака (I. Livaković, *Šibenska gimnazija*, Šibenik 1979, str. 38).

деловању омладине. У њему се наводи да је приликом преметачине у стану ухапшеног ученика Филипића заплешено 100 комада брошуре „Što da radimo, što da mislimo“ „*sa proklamacijom za stvaranje jedne savezne republike južnih Slovena pod imenom Jugoslavija*“.⁸⁵⁴ Између осталог, поменути намесник је сматрао да се на њега припрема атентат у Задру, мада то до данас из истражених извора није јасно потврђено.⁸⁵⁵

Такође, у раздобљу од 1907. до 1911. године, према аустријским полицијским изворима, у Задру је постојало тајно српско ученичко друштво које је бројало од 15 до 20 чланова ученика препарандије, хрватске гимназије и реалке. Наводне састанке одржавали су у просторијама Српског певачког друштва „Бранко“, а главни покретач друштва је био Никола Микијељ.⁸⁵⁶ „*Има већ неколико година да је основана срп. организација, која је у забити проводила свој скромни, али развијен живот, а да се ни знало није за њу*“.⁸⁵⁷

Оваква омладина није остала пасивна ни кад је у Првом балканском рату „освећено Косово“. Преко Италије у четнике одлази и доспева на црногорски фронт Јово Тришић, потоњи пуковник. На Цетиње долазе Владимир Тичић, Стево Простран и Божидар Магуд, које ради склопљеног примирја црногорски митрополит Митрофан Бан враћа у Задар где их школа кажњава дисциплинским поступком. Намесништво их је лишило стипендије, а аустријска полиција их је од тада посебно пратила.⁸⁵⁸

Као што смо претходно рекли, српска омладина је до тада достигла највиши степен узајамног разумевања и слоге са хрватском омладином. О томе најбоље сведочи одбијање замисли др Мазија (Mazzi) из Сплита за организацију српске омладине, коју је семинарцима тумачио универзитетлија Обрад Кнежевић. Наиме, ти омладинци нису хтели прихватити постојање српског питања у Далмацији које истовремено не би било и хрватско. С друге стране, могло се чути: „*И ми смо Срби, рекоше ђаци Хрвати*“.⁸⁵⁹

⁸⁵⁴ I. Perić, *Borba za narodni jezik i nacionalni duh u dalmatinskom školstvu (1860–1918)*, str. 305.

⁸⁵⁵ Појачани рад организација школске младежи изашао је на видело заједничким штрајком ученика 14. марта 1912. год. у знак протеста против увођења комесаријата у Хрватској. У штрајку су суделовали ученици хрватске гимназије, препарандије, хрватски и српски ученици из реалке, те ученице хрватског одсека Завода Св. Димитрија. Ученици су заједнички отишли на Станове запаливши аустријску и мађарску заставу. Иако су аустријске власти затражиле оштре санкције, заштитио их је Михо Завадлал, покрајински школски надзорник. Наводно су задарски средњошколци окупљени око напредњачке организације, по узору на бановинске, покушавали организовати атентат на намесника Атемса 1913. год. за његове редовне шетње Коловарима. Не знамо колико у томе има истине, али је од тада престао са уобичајеним шетњама (А. Bralić, *Zadarsko školstvo u Prvom svjetskom ratu*, Zadar 2005, str. 627).

⁸⁵⁶ А. Bralić, *N. d.*, str. 627.

⁸⁵⁷ А. Филипић, „Ђачке прилике у Задру, *Зора*, бр. 5–6, стр. 333.

⁸⁵⁸ Р. Zelić, „Sećanja iz predratnog Zadra“, *Глас Привредно-културне Матице за Сјеверну Далмацију*, бр. 30, 1929.

⁸⁵⁹ Isto.

Са задарском омладином пред Први светски рат доста су радили: Анте Филипић, Светец, Стево Клујић, Ђиво Вишић и Мирко Королија.⁸⁶⁰ Колико су тада радили ризичан посао најбоље говори податак да су одмах по објави мобилизације од стране аустријске полиције били ухапшени и утамничени.⁸⁶¹ Потоњи Кистањанин је био нарочито активан, одржавао је везе и са самим Скерлићем у Београду, о чему сведочи једно сачувано али оштећено писмо.⁸⁶²

У српској омладини на Приморју, па тако и у Северној Далмацији, јако су се осећала та нова напредна гигања. Напредњаштво код Срба није могло да значи исто што и код Хрвата, јер није потекло од истих узрока. Српски клерикализам, колико је и постојао у уској вези између народности и религије, није био тако погубљан као хрватски клерикализам, који је вођен директно из Беча и Рима. Зато је српско напредњаштво одмах имало вишу националну ноту, и значило је заправо настојање да се национални рад постави на другу основицу; да се уместо србовања заведе један реалнији рад подизања народног у економском, просветном и социјалном правцу. Наравно, увек природно у националном духу и сарадњи са хрватским масама са којима су заједно живели под Аустријом.⁸⁶³

Далматински „напредњаци“ су својим ставовима против клерикализма и својим заузимањем за чврсту слогу између Хрвата и Срба временом постајали све утицајнији, а њихови редови све масовнији. Дана 10. и 11. августа 1911. године одржана је у Сплиту покрајинска скупштина Хрватско-српске напредне омладине, на којој су суделовали делегати из свих далматинских градова. Међу тим делегатима били су и представници ученика класичних гимназија из Котора, Дубровника, Сплита и Задра.⁸⁶⁴

Погрешно би било сматрати да су једино политички састанци на којима се тадашња омладина окупљала били битни за предратну политику „новог курса“ у Далмацији. Исте године од 12. до 14. маја питомци – гимназијалци Православног богословског завода, са друговима из месне гимназије били су на излету у Сплиту где су присуствовали гостовању Кр. хрватског казалишта из Загреба.⁸⁶⁵

⁸⁶⁰ N. Bartulović, *Od napredne omladine do Orjune*, Split 1925, str. 32.

⁸⁶¹ Isto, str. 51.

⁸⁶² Писмо које је Королија упутио Скерлићу чува се Рукописном одељењу Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ под Ибр. 3348, у Београду. Нажалост, у оштећеном је стању јер је за време Другог светског рата било поцепано вероватно од немачког окупатора, те је након ратних дешавања случајно пронађено у канцеларијском отпаду.

⁸⁶³ N. Bartulović, *Od napredne omladine do Orjune*, Split 1925, str. 33.

⁸⁶⁴ Lj. Jurković – K. Milutinović, *Jugoslovenski nacionalno-revolucionarni omladinski pokret u Zadru (1910–1914)*, str. 6.

⁸⁶⁵ *Извештај о православног богословском заводу и православног богословском сјеменишту у Задру за годину 1910.–1911*, Летопис за школску 1910.–1911. годину, стр. 49.

Све то јужнословенско одушевљење имало је велик одраз на омладину и школство, које је у то време увелико читало народне песме. Тако је Лујо Бакотић са правом за те школе рекао да су „благословљене ризнице народног историјског сећања“.⁸⁶⁶

Не занемарујући број, питомца богословског завода било је не само међу чланством него и на самом челу омладинског покрета у Задру. Тако је уз Хрвата Антонија Филиповића и Словенца Ивана Светца био и богослов из Боке Вуко Јовановић. Заступали су и пропагирани идеју јужнословенства, антиклерикалство и противност тадашњем клерикализму, а сам Јовановић чак се отворено противио конзервативнијим ставовима старијих задарских Срба. Поменути борба вођена је на свим пољима како на политичко-културном тако и на друштвено-просветном. Ти ставови нарочито су били исказивани на бројним омладинским састанцима, јавним предавањима, дискусијама, чланцима у омладинским листовима итд.⁸⁶⁷ Колико је до данас познато, политичко ангажовање поменутог богослова из Боке није било санкционисано од стране управе богословског завода у Задру, иако је било строго забрањено правилником те просветне установе.⁸⁶⁸

Поред бројних политичких дешавања, две прославе културног-националног и верског карактера у Задру биле су нарочито битне за омладински напредњачки покрет као и политику „новог курса“ чија струјања у животу далматинског поднебља још у потпуности нису била приземљена. Прва се десила приликом зрињско-франкопанске прославе 30. априла 1911. године у Задру, када је православни богослов Мирко Ирива, родом из Шибеника, касније професор, довео на прославу православне богослове, што је присутна публика примила са великим симпатијама.⁸⁶⁹ Друга се десила следеће године на светосавској прослави у Српској читаоници. У значајној мери показале нам колико су политичка гигања утицала на културни и верски живот српске заједнице, али и на пулс српско-хрватских односа у највећем граду Северне Далмације.

5.4.1. Светосавска афера 1912. године

Као што смо поменули у поглављу о читаоницама, најпопуларније место у Задру прослављања дана Првог српског просветитеља била су месне српске читаонице. Све што је значило од српског грађанства у граду, али и околини, традиционално би се окупљало тог свечаног дана већ тридесет и две године уназад у *Kalelargi*, где су биле просторије првог српског друштва у Донатовом граду. Ипак, прослава те године разликоваће се по много чему јер ће на њој

⁸⁶⁶ Исто.

⁸⁶⁷ Lj. Jurković – K. Milutinović, *N. d.*, str. 6.

⁸⁶⁸ *Правила за питомце православног богословског Сјеменишта у Задру*, Задар 1883, стр. 12.

⁸⁶⁹ Lj. Jurković – K. Milutinović, *N. d.*, str. 5.

избити скандал о којем ће се дуго причати јавно и тајно на градским улицама и стециштима, а имаће јаког одјека у целој Северној Далмацији.

Важно је напоменути да је Св. Сави претходила прослава друштвеног плеса у Хрватској читаоници на којој се десио инцидент. Српско певачко друштво „Бранко“ одустало је од суделовања у програму. Главни и једини разлог је био недопуштање од стране организатора „*да и Хрвати на својој забави дају изјаву о слози и јединству*“.⁸⁷⁰ Оваква изјава на разним дешавањима која би окупљала приморске Србе и Хрвате у то време већ је била уобичајена. С друге стране, политика „новог курса“ већ је имала леп стаж од пуних седам година и такво јавно непотврђивање те политичке слоге било би бласфемија на српско-хрватско односе.

Међутим, било је и оних младих људи који су сматрали да поменути догађај неће угрозити њихов већ дуго намеравани план. Наиме, два богослова: Вуко Јовановић и Петар Јовић, припремали су целу акцију у тајности имајући за циљ да поред верско-традиционалног, светосавској прослави дају и политички, јужнословенски карактер. „*Наша организација – писао је Јовановић – вршила је опсежну агитацију по граду да на ову светосавску прославу дође што више и Хрвата*“.⁸⁷¹ Тако је и било. Дворана Српске читаонице била је крцата гостима, и Србима и Хрватима. Организација прославе је поред читаоничке управе била поверена и богословима. Такође, два локална српска музичка друштва су изводила главне тачке програма: тамбурашки збор из задарске богословије који је предводио Петар Јовић и месно српско певачко друштво „Бранко“.

Традиционално на светосавској прослави већ је био устаљен обичај да се после светосавске химне отпева једна од најомиљенијих песама тог доба од проте Васе Живковића, „*Радо иде Србин у војнике*“, што ни тог пута није изостало. Након те песме, претходно не обавестивши било кога па ни друга музичка друштва која су учествовала у програму, богословски тамбурашки збор је желео да изведе хрватску химну „*Лијепа наша домовино*“. Изненађени чланови „Бранка“ као и локални италијански оркестар, који је требало да свира за игранку, упозорили су да ће уколико се изведе хрватска химна, сместа напустити прославу. „*Kad Talijani doznaše da su seminarci odlučili svirati 'Lijepa našu' zaprijetiše upravi Čitaonice napuštanjem sale*“. Узаврелу атмосферу подigli су истом претњом и чланови тамбурашког збора, те кад су примили одговор „*Bolje i to nego da svirate*“, „*sa dvema berdetema i ostalim instrumentima preko ramena, sidoše sa pozornice i napustiše Čitaonicu, praćeni užasavajućim pogledom i preklinanjem rektora Cvijetića, da ne stvaraju rusvaj*“.⁸⁷² Затим су изашли и остали семинаристи и сва присутна српска и хрватска омладина тако да се сала готово испразнила. Тада је реаговао Урош Десница пришавши омладини и молећи читаоничку управу да

⁸⁷⁰ „Последице народног јединства“, *Застава*, бр. 50, 7 (20) 3. 1912.

⁸⁷¹ Lj. Jurković – K. Milutinović, *N. d.*, str. 6.

⁸⁷² P. Zelić, „Sećanja iz predratnog Zadra“, *Глас Привредно-културне Матице за Сјеверну Далмацију*, бр. 30, 1929.

позове тамбураше да одсвирају поменути химну, што се и догодило на опште одушевљење тада присутних.⁸⁷³ Према сећањима В. Јовановића, у дворани је настао прави делиријум одушевљења, грљењу и љубљењу није било краја. „*Hrvati su opkolili svakog člana zbora i željeli da im izraze svoje simpatije za takav izliv bratskih osećanja*“.⁸⁷⁴

Касније је на прослави у Хрватском соколу у Задру први пут изведена химна „Радо иде Србин у војнике“, а заступник Продан одржао је патриотски говор у знаку јединства Срба и Хрвата. Такође, због потоњег отказивања италијанског оркестра који је до светосавске афере 1912. године давао своје вокале, хрватско певачко друштво „Зоранић“ их је заменило у „Бранку“.⁸⁷⁵ Ускоро се сарадња два друштва продужила заједничким припремама и одласком на излет у Сплит.⁸⁷⁶

О овом догађају који је подигао одушевљење, али буру, дуго се после причало по Задру али и ондашњој штампи, која га је различито коментарисала. Четири тадашња популарна листа обратила су нарочиту пажњу на минулу аферу, описујући је и коментаришући из различитих углова: *Riječki novi list*, загребачки *Србобран*, *Dubrovnik* и *Застава*. Док су прва два листа оштро осудила оне који су напустили светосавску прославу називајући их „*гојенице Јаше Томића у Задру што нису за народно јединство*“⁸⁷⁷, дотле су друга два оправдавала њихов поступак. „*На то Дубровник одговара, да су Срби оправдано замерили поступку оних богослова*“ и наглашава: „*Коме се даје та изјава солидарности, кад је баш те исте вечери био друштвени плес хрватске читаонице, а приређивачи светосавске беседе нису се побринули, да и Хрвати на својој забави даду изјаву о слози и јединству*“.⁸⁷⁸

Поменути ријечки и загребачки лист писали су „*да је српско друштво у Задру труло и гњило*“, алудирајући да није способно за народно јединство. Узвратио је *Dubrovnik* подржавајући српско певачко друштво, пишући „*да су чланови друштва 'Бранко' вредни и честити омладинци, који нису издајнице ако се не слажу у свему са младим Југословенима. Здрава мисао југословенског јединства неће наићи на отпор ниједног Србина, ако се буде радило по начелу узајамне пажње*“. На крају, укоравајући протагонисте афере, наглашава: „*Али чланови тамбурашког збора не смеју*

⁸⁷³ Исто.

⁸⁷⁴ Lj. Jurković – K. Milutinović, *N. d.*, str. 6.

⁸⁷⁵ У потоњем периоду било је узајамних друштвених посета задарских Срба и Италијана. Тако су на пример поред читаоница, поједини српски заступници 1897. год. учествовали на плесу друштва „*Lega Nazionale*“ која је том приликом прикупила 2.000 форинти за италијанску школу у Арбанасима (задарско предграђе) (J. Beroš, „*Zadarsko pitanje*“, str. 295).

⁸⁷⁶ P. Zelić, „*Sećanja iz predratnog Zadra*“, *Глас Привредно-културне Матице за Сјеверну Далмацију*, бр. 30, 1929.

⁸⁷⁷ „*Последице народног јединства*“, *Застава*, бр. 50, 7 (20) 3. 1912.

⁸⁷⁸ Исто.

заборавити, да пре него што уједине Југословене душевно, не сеју већу мржњу и раздор међу саме Србе“.⁸⁷⁹

Такође, у списима Далматинске епархије који се налазе у Задарском архиву сачувана је занимљива преписка која нам донекле расветљава ову аферу која је као што смо видели подигла и духове ван Задра па и Далмације. Вођена је између ректора Богословског завода Ј. Цвијетића, управе Српске читаонице и „Бранка“. Пошто су богослови учествовали у афери, за испитивање догађаја био је задужен ректор Цвијетић који се одмах сутрадан по прослави 15 (28) јануара 1912. године обратио управи „Бранка“ следећим дописом:

„Сматрајући увриједљивим поступак неких чланова пјевачког збора тог угледног друштва, који су најпре захтјевали, да тамбурашки збор питомца овог сјеменишта не изведе на синоћној забави у Српској читаоници прву тачку свог спремљеног програма, пријетећи у противном случају демонстрацијама /.../, кад је тамбурашки збор пак ту тачку извео, у име протеста удаљили из просторије Српске читаонице, не хотјећи даље изводити. Част је потписаном телеграму извјестити славну управу, да је он издао наредбу слушаоцима богословије, који пјевају у хору друштва 'Бранко' да не смију у хору учествовати, а тамбурашком збору питомца овог сјеменишта забранило судјеловање у свакој забави, у којој буде учествовало пјевачко друштво 'Бранко' и то све дотле, док та управа писмено овом ректорату не саопшти, да су чланови пјевачког збора овог угледног друштва, који су изазвали синоћну аферу, изјавили да жале свој поступак и да се обавезују, да унапред никада се неће мјешати у ствари тамбурашког збора питомца овог завода“.⁸⁸⁰

Затим је управа Српске читаонице дописом ректорату Православног богословског завода у Задру 19. 1 – 1. 2. 1912. године изнела следећи став:

„/.../ Потписаној Управи није познато, да ли је то обећање, које је могло изгледати као недопуштено омаловажење, дато од пристанка Управе Српске читаонице без пристанка или уз пристанак тамбурашког збора, у првом случају, који је и вјеројатнији, неопрезношћу Управе Српске читаонице била би изазвата афера, у којој су се и тамбурашки збор и пјевачко друштво морали с правом осјетити увређени, у другом случају признаће тај Славни Ректорат, да је увреда нанешена пјевачком друштву. Да се то питање разбистри, потписана Управа биће слободна обратити се Управи Српске читаонице за потребита разјашњења, те се нада, да ће тај Славни Ректорат према томе удесити свој даљи поступак, а евентуално и повући забрану приопћену у горе наведеном допису, на корист овој српској установи, а у прилог праведности и истини.

На крају потписана Управа изјављује, да њој није познато, да се икоји члан пјевачког друштва 'Бранко' икада мјешао у ствари тамбурашког збора Православног Сјеменишта, и да би она такво мијешање осудила, кад би јој се пријавио који конкретан случај; ако су се пак неки не-чланови, непозвани, изразили у овај пригоди на начин нашем тамбурашком збору непријатан, за то потписана Управа одбија од себе сваку одговорност.

*За Управу Српског пјевачког – Друштва 'Бранко'
Др Михајло Марчетић Никола Чоловић
управник благајник“.⁸⁸¹*

Уследио је 4. фебруара исте године одговор Управе Сјеменишта Управи Друштва „Бранко“:

⁸⁷⁹ Исто.

⁸⁸⁰ HR-DAZd-341-Spisi pravoslavne епархије у Zadru, sv. 253, br. 9 (1912. god.).

⁸⁸¹ На папиру, на којем је писан овај допис, уписан је грб друштва „Бранко“ (HR-DAZd-341-Spisi pravoslavne епархије у Zadru, sv. 253, br. 12 (1912. god.).

„У одговор на цијењено писмо те славне Управе од 19.1. (1/2) о. г. част је потписаном Ректорату изјавити, да се ни најмање није задовољила с тим, што Управа у поменутом писму свом каже /.../ на све сав одговор те Управе морао да Ректорат учини за доказ свог незадовољства с одговором. Једну пак не може да прими. На име, Ректорат овај никако не може да пристане на мишљење те Управе, да сву кривицу за аферу на овогодишњој светосавској забави ишла Управи Српске читаонице. То не стоји. Кривица је само ондје гдје је мисао о протесту против програма тамбурашког збора отпада овог /.../ и кад који су ту мисао у дјело привели. /.../ и све то треба проверити овај је Ректорат казао у свом допису од 15(28.) о. г бр. 9 при томе и на даље остаје, и остаће све дотле, док од те Управе не добије чисти и бистри на ово, што је у поменутом допису овоме од те Управе прошло“.⁸⁸²

Затим је ректор Цвјетић 5. фебруара обавестио тадашњег епископског заменика Вујновића о примању писма које је било адресирано на Ректорат Богословског завода у вези са светосавском афером.⁸⁸³ Писмо је било упућено од стране Управе Друштва „Бранко“:

„Одговарајући на цијењени допис 22. јан. (4. фебр.) о. г., бр. 13 част је потписаној Управи чисто и бистро изјавити, да су се чланови пјевачког друштва 'Бранко' осјетили увређеним поступком Управе Српске читаонице разлога наведеног у писму 1. фебруара о. г. Чврсто је увјерење потписане Управе, да би се, непосредним договором са управљачима тамбурашког збора Православног Богословског Сјеменишта, по захтјевима узајамне сусретљивости а у интересу мејнских Српских установа, био постигао потпун споразум о евентуалној измјени у програму, што је тај збор имао извести на евентуалној забави; али, тај је договор изостао услјед илузорног увјеравања са стране приређивача забаве, да се је на измјену већ пристало.

Изјављујући на крају, да са своје стране сматра овим као коначно ријешен привидан спор са Тамбурашким збором православног Богословског Сјеменишта, потписана Управа препушта Том Славном Ректорату, да у погледу забране приопћене цијењеним дописом 15. (28.) јануара о. г. поступа по начелима праведности и по својој најбољој увиђавности.

За Управу Српског пјевачког друштва 'Бранко'
Др Михајло Марчетић Н. Чоловић благајник“.⁸⁸⁴

Са исте адресе 29. фебруара 1912. године Ректорату је уследило још једно писмо:

„Онћа корист наших српских друштава мора да лежи најпре на срцу, а личне свађе и мали пркоси морају да исчезну између браће.

Зато да се изглади неспоразум што се догодио на овогодишњој светосавској забави. Управа Друштва 'Бранка' жали што су неки пјевачи овог друштва, без знања Управе, мјешали у извриење комада, који је Тамбурашки збор титомаца Тога Славнога Завода дало да одсвира на поменутој забави, и што су својевољно напустили своје мјесто у хору, и с тим онемогућили да се изврши програм.

Увјерени смо да и Томе Славном Ректорату стоји исто тако на срцу мир и слога наших друштава и зато држимо овцијем изглађен неспоразум и да ће Славни Ректорат забрану, да слушаоци Богословије у хору Друштва 'Бранко' не учествују, одуставити.

⁸⁸² HR – DAZd-341-Spisi pravoslavne eparhije u Zadru, sv. 253, br. 13 (1912. god.).

⁸⁸³ „Високопречасни Господине

Потписани ректорат примио је преко поште приложено препоручено писмо. Пошто је исто адресирана на 'Управу Правосл. Богосл. Сјеменишта', а по закону (види § 19. 'Правилника за Конзисторију православне Епархије у Далмацији) 'Управа' овог Завода припада епископу задарском; и пошто овај Ректорат у смислу тог закона није властан отворати писма, упућена на 'Управу' овог завода, него мора доставити, као што је увијек и достављао, епископу задарском, као Управитељу Завода, да их он отвори, прочита и евентуално њихову садржину саопшти овом Ректорату, а пошто сада нема епископа задарског, него га по закону у управи заводској заступа његов заменик, то част је доставити у прилогу Вашој Високопречасности као еп. заменику ово писмо, да га ви изволите отворити, прочитати и евентуално саопштити Ректорату његову садржину, ако се она буде тицала послова, који спадају у компетенцију овог ректората. /.../ (HR – DAZd – 341 – Spisi pravoslavne eparhije u Zadru, sv. 253, br. 14, (1912. god.)

⁸⁸⁴ HR – DAZd – 341 – Spisi pravoslavne eparhije u Zadru, sv. 253, br. 16, (1912. god.)

Управа Српског Пјевачког друштва 'Бранко'
Задар 29/2 1912.
Н. Чоловић Крсто Петровић Његош⁸⁸⁵.

Ипак, иако је време пролазило, светосавска афера се није смирила. Додатно уље на притајену ватру додао је загребачки *Србобран* у бр. 38 доносећи чланак под насловом „Коментарисање свирања хрватске химне“, који су потписали неки чланови тамбурашког збора Богословског завода. Ти млади људи који су себе сматрали „младим Југословенима“ искритиковали су поједине задарске Србе, а нарочито чланове „Бранка“, да су „талијанофили и хрватофоби“. Потписани су изразили становиште по којем имају другачије погледе на прославу Дана Св. Саве. Уместо тадашњег схватања да прослава треба да има искључиво „српски и домаћи карактер“, у оквирима те верске и народне традиције, сматрали су да свирање хрватске химне на прослави има виши јужнословенски циљ, то јест „да је највећа пошта Великом Учитељу у раду око мирења и сједињавања једнокрвне браће“.⁸⁸⁶

Пошто је цела афера већ озбиљно почела да измиче котроли, реаговао је епископски заменик Вујновић. Управи богословског завода 11. марта 1912. године упутио је следећи допис:

„У политичком листу 'Србобран' бр. 38 о. г. штампан је чланак: 'Коментарисање свирања хрватске химне', датиран из Арбанаса 1/3. 1912. а потписан од 'чланова тамбурашког збора срп. богословског Сјеменишта'. У том чланку дописници осврћу се на писање других чланака, који су прије изашли у 'Ријечком новом листу' бр. 31 и 'Дубровнику' бр. 8 о. г. поводом неких исказа, који су се збили на овогодњишњој Светосавској забави у мјесној 'Српској читаоници', а ради свирања хрватске химне 'Лијена наша домовино' – изведеног од стране поменутог тамбурашког збора.

Пошто питомци Сјеменишта могу само дозволом Ректора завода, дотично Управе Сјеменишта издавати какове јавне изјаве (§ 7. 'правила за слушаоце Богословског завода' – дотично II. тачка В одјела 'правила за питомце богословског Сјеменишта') – то позивље се та угледна Управа, да изволи што прије извјестити ову Конзисторију, да ли је горе назначени чланак у 'Србобрану' штампан са знањем и дозволом те Управе? У том случају, изволиће разјаснити, шта је дало непосредног повода том чланку и чиме се оправдава жучно писање, претресање и критиковање, појединих личности и друштава – што свакако није у складу са одгојем питомаца једног државног Завода, напосе питомаца, који се спремају за свештенички чин.

Није ли пак знањем и дозволом те Управе штампан онај чланак, позивље се та Управа, да изволи повести истрагу противу писаца ових чланака и о резултату исте поднесе подробно извјешће Конзисторији.

Вујновић прот. ст.“⁸⁸⁷

Ректор Јеротеј Цвијетић пише допис Конзисторији у којем објашњава писање поменутих листова о афери:

„Чим сам дознао, да је у политичком листу 'Србобран' изашао чланак 'Конзисторијска забрана хрватске химне', који је потписан од 'Чланова тамбурашког збора срп. правосл. богословског Сјеменишта', ја сам одмах повео истрагу, из које се испоставило, да су тај чланак написали сви чланови тамбурашког збора укључујући од слушаца IV. год. богословије до V разреда гимназије укупно, изузевши само питомце: Мацура Б., Вујновића К., Брчића М., Лазаревића Ј., и Д. Арамбашића.

⁸⁸⁵ Isto.

⁸⁸⁶ „Коментарисање хрватске химне, Арбанаси 1. III. 1912.“, *Србобран*, бр. 38, 1912.

⁸⁸⁷ HR – DAZd – 341 – Spisi pravoslavne eparhije u Zadru, sv. 253, br. 35, (1912. god.).

*Међутим примио сам од Впр. Еп. Конзисторије о том предмету писмо од 27. II (11. III) о. з. бр 361/2, на које овијем имам част одговорити, намеравајући јој оригинални истражни записник, и саопштавајући јој уједно, да сам све ове питомце, који су и признали за /.../ чланке најоштрије укорио, те им забранио, да се унапријед не усуде што слично учинити. Ј. Цејетић“.*⁸⁸⁸

Након поменутог чланка у *Србобрану* и ректоровог дописа, иако се, као што смо видели, о њој дуго писало, тема о светосавској афери више није помињана у медијима. Што се тиче богослова који су били главни протагонисти целокупних догађаја, из до сада познатих извора знамо да нису били избачени из богословског завода. Ипак, можемо само претпоставити да су сходно правилнику те образовне установе били кажњени одређеним дисциплинским казнама.

Такође, важно је додати да је светосавска прослава, у светлу српско-хрватског братства, доживела врхунац 1920. године када су се водили дипломатски преговори у Рапалу око будућности Задра. Наиме, православна Црква Св. Илије тог дана била је препуна грађана и ђака, „*већином Хрвата и католика*“ који су ишчекивали судбину свог града.⁸⁸⁹

5.4.2. Збивања уочи Великог рата

Задарска хрватско-српска омладина пратила је омладинска дешавања и ван Далмације. Тако је приликом одласка хрватских и српских студената у Београд упутила 5. априла 1912. године родољубиви брзојав београдској омладини: „*Zagrlite drugove naše, jer vam ne dolaze kao gosti, već kao veliko poslanstvo svih želja i težnja cjelokupne omladine, koja je danas sva i dušom i mišlju uz ponožje oslobođenja*“.⁸⁹⁰

У свим тим тешким и компликованим околностима, најважнији догађај по Србе у Северној Далмацији десио се 1912. године у Книну. Одржао се велики Задружни конгрес на којем су учествовали готово сви српски народни, културни и национални радници тог краја: учитељи, свештеници, семинаристи, сељаци-задругари и интелектуалци. То је била најлепша манифестација просветног, социјалног и привредно-задружног рада. Између осталих, посебно се био истакао Онисим Поповић, сељак-задругар из села Бискупије код Книна. Говорио је о народној интелигенцији, која се тада сакупила у лепом броју, да јој је место међу народом и упозорио је на слику водопада, чију лепоту и снагу сачињавају све капи које су заједно, а оне капи воде које се одвајају од заједнице и остају појединачне – губе се у ништавилу.⁸⁹¹ Задружни рад одвијао се у

⁸⁸⁸ HR – DAZd – 341 – Spisi pravoslavne eparhije u Zadru, sv. 253, br. 39, (1912. god.).

⁸⁸⁹ A. Artić, „Prilike u Zadru od 1918. do 1941.“, *Zbornik – Zadar* (ur. J. Ravlić), Zagreb 1964, str. 310.

⁸⁹⁰ Сличан брзојав шаљу исте године сарајевским ђацима поводом противаустријских демонстрација у Сарајеву (N. Karug, „Jugoslovenska omladina u Zadru (1910–1914.)“, str. 621).

⁸⁹¹ *Северна Далмација некад и сад: одлучна реч у критичном часу*, стр. 79.

лепом смеру до следеће године. Тада је одржана још једна задружна смотра у Задру која је уједно била и последња, јер је затим дошла удесна 1914. година.⁸⁹²

У октобру исте године, у свим већим местима основани су одбори за прикупљање добровољних прилога за Црвени крст балканских држава. Један од првих таквих одбора формиран је у Задру. Чинили су га истакнути чланови српског и хрватског политичко-културног живота далматинске престонице.⁸⁹³ Председник је био Јурај Бјанкини, а потпредседник Владимир Симић, народни заступник. У одбор су ушла и два књижевника: као секретар Марко Цар а благајник Рикард Каталинић Јеретов. Иницијативом овог одбора приређен је у дворани Хрватске читаонице у Задру велики концерт у корист Црвеног крста балканских држава.⁸⁹⁴ Уводно предавање држао је М. Цар на тему „Ослобођени Балкан“ истакавши солидарност борбе балканских народа, те величајући бугарско-српски споразум. На концерту је, између осталог, књижевник Р. Каталинић Јеретов прочитао своју песму у славу ослобођеног словенског Балкана. Интерпретиран је трећи чин Војновићеве песме „Смрт мајке Југовића“, зборови „Зоранића“ и „Бранка“ отпевали су Вилхарову Бојну песму и Зајцову „Црногорац црногорски“, а на крају је публика отпевала „Лијепу нашу“ и „Онамо намо“.⁸⁹⁵

Запажена помоћ Црвеном крсту Србије и Црне Горе послата је из Книна. У Београд и на Цетиње одаслато је по 5.000 круна од стране Општине Книн.⁸⁹⁶ Целој акцији придружила се и „кршна Буковица“. Малено буковачко насеље Кистање доделило је 2.000 круна Црвеном крсту балканских народа. На челу Одбора за прикупљање помоћи у Кистањама био је начелник Нико Јанковић, док је дужност благајника обављао Јово Перих. Подстичући солидарност народа у Сињу, велике суме новца сакупили су Звонимир Мркушић (2.000 круна) и др Првислав Грисогоно (1.272 круне).⁸⁹⁷

Национално-ослободилачки набој далматинских омладинаца пред Први светски рат никако се није могао угушити од стране аустријских власти. Успеси српске војске у Првом балканском

⁸⁹² Исто, стр. 79–80.

⁸⁹³ Поред познатих личности у Задру, ваља истаћи и српску омладинку Олгу Паренту која се пријавила Црвеном крсту балканских народа и одлази у Црну Гору (N. Karug, *N. d.*, str. 623).

⁸⁹⁴ К. Milutinović, „Zadar pred prvi svjetski rat. II Odjeci balkanskih ratova u Zadru“, *Zadarska revija*, br. 6, 1964, str. 492.

⁸⁹⁵ Исто, стр. 493.

⁸⁹⁶ Помоћ Книна је посебно похваљена у штампи, „Евала браћи Книнске општине на племенитом дару!“ (*Dubrovnik*, br. 44, 31. oktobra 1912, str. 2), а поручено је и осталим Србима у Далмацији да следе Книњане: „Угледајте се и ви остала браћо Срби на браћу Книнске општине, који ћуте љуте ране и боли све оне Српске браће који себе заложеше да освете Србиново Косово. И најљуће ране ће олакшати кад рањена браћа чују како се са свих страна братски брине и прилаже за нашу јуначку браћу из Србије и Црне Горе.“ И сами Книњани су се организовали и до краја октобра 1912. године сакупили око 4.000 круна. У то време Задар је скупио 7.000, а Сплит 8.000 круна (М. Гулић, „Одјек Балканских ратова у Далмацији“, *Зборник радова са научног скупа „Балкански ратови 1912/13: нова видјења и тумачења“*, Београд 2013, стр. 6 (у штампи)).

⁸⁹⁷ М. Гулић, *Н. д.* стр. 6 (у штампи).

рату још су више распиривали тај набој и подстицали на све боље организовање омладинаца. Кад је распуштено сплитско и шибенско општинско веће, у Донатовом граду су избиле јаке демонстрације којима су присуствовали и неки далматински заступници и председници далматинских општина. Била је то највећа антиаустријска демонстрација и највећи исказ љубави према Србији и Црној Гори, те савезу балканских народа у победама у Првом балканском рату.

У великој дворани Сабора одржан је 24. новембра 1912. године велики народни збор подршке браћи преко Дрине, те савезу балканских народа. Најстарији међу саборским заступницима и човек са вишедеценијским стажом у борби за права словенског становништва Далмације др Перо Чингрија изабран је за председавајућег ове велике народне скупштине Далмације, док су за потпредседнике изабрани Јосип Кулишић, председник Српског клуба, и дон Иво Продан, председник клуба Странке права. Секретари скупштине били су др Анте Сесардић и др Иво Тартаља. Скуп је истакао једнодушну подршку („дивљење“, „симпатије“) „савезним балканским државама, а нарочито браћи Србима“ и показао јединство свих српских и хрватских политичких чинилаца у Далмацији.⁸⁹⁸

Поред Кулишића, истакнути српски представници су били Баљак и Вукотић, а са хрватске Чингрија, Смодлака, Продан, Трумбић и др. Скуп на којем су учествовали бројни представници из готово целе покрајине почео је са нескривеним заносом и узбуђењем. За говорницом су се ређали многи ватрени говорници, због чега су подозриве власти забраниле штампање појединих говора у првом следећем броју *Narodnog lista*.⁸⁹⁹

Донесена је заједничка резолуција заступника Далматинског сабора и Царевинског већа у којој „*Izražuju svoje divljenje narodima saveznih balkanskih država, posebice jednokrвноj srbskoj braći, sa željom da njihove sjajne pobjede, stečene viteškim naporima i krvavim žrtvama, budu ovjenčane zasluženim konačnim uspjehom*“.⁹⁰⁰ Подржана је од свих присутних делегата и дочекана овацијама од грађанства, називана је и другом Задарском резолуцијом. Скуп је примио и мноштво телеграма подршке, па је *Pučka sloboda* закључила: „Овакове скупштине Далмација не памти!“.⁹⁰¹ Сматрало се да је у Задру одржан својеврсни „плебисцит Далмације“.⁹⁰² Такође, међу бројним пристиглим брзојавима подршке, нарочито ваља истаћи онај који је стигао на адресу заступника Баљка од книнске српске и хрватске омладине.⁹⁰³

⁸⁹⁸ Исто, стр. 15.

⁸⁹⁹ *Josip Smodlaka, Izabrani spisi*, стр. 83.

⁹⁰⁰ „Veliki narodni zbor u Zadru“, *Narodni list*, br. 94, 27. 12. 1912.

⁹⁰¹ М. Гулић, *Н. д.* стр. 14–15 (у штампи).

⁹⁰² М. Ж. Живановић, *Дубровник у борби за уједињење 1908–1918*, Београд 1962, стр. 95.

⁹⁰³ „*Kninska srbska i hrvatska omladina sa zanosom pozdravlja današnji pravi narodni sabor, koji podiže ponos naše zemlje, tumači pravu narodni svijest, dajući izraza nerazlučivim željama i nadama sa našim delom naroda na Balkanu, koji je sjajnim junačkim pobjedama osvjetlao svoju i našu čast, te krvlju stekao slobodu. Živili i ujedinjeni*

Истога дана и у исто време кад и у Сплиту, 10. новембра 1912. године одржан је велики народни скуп, као и велика манифестација у Шибенику.⁹⁰⁴ Главни организатори били су градоначелник др Иво Крстел, ⁹⁰⁵ правашки народни посланик др Мате Дринковић и српски народни посланик др Лујо Бакотић, који је говором отворио скуп. Процењује се да је скупу присуствовало око 5.000 људи, што је била скоро половина од укупног броја становника у Шибенику тога времена (11.730 према попису из 1910. године).⁹⁰⁶ Оба скупа су се од скупа подршке балканским савезницима претворила у антиаустријске демонстрације. Због повика „Доље Аустрија!“ ухапшено је шесторо људи и осуђено на по 14 дана затвора. Описујући ове догађаје, О. Тартаља је записао: *„Манифестације у прилог Србије и савезника, свршавају у демонстрације против Аустрије. И у тим демонстрацијама отворено се кличе Србији: живила Србија, доле Аустрија.“* Присуство великог броја људи, њихова безусловна подршка балканским савезницима, идеје националног ослобођења и уједињења које су се виделе тога дана у Сплиту и Шибенику, учиниле су да аустријске власти донесу одлуку о распуштању општинских управа у овим градовима. У оба града су власт преузели нарочити комесаријати. Управу у Сплиту је преузео Теодор Шпорн, а у Шибенику Хумберт Лугер.⁹⁰⁷

Ипак, у свим тим дешавањима у време балканских ратова кључно далматинско питање је и даље је био главни град Задар. Због јачине италијанског елемента у самом граду није било јединства друге стране на изборима у „Zadarsком рашалуку“.⁹⁰⁸ Јосип Кортошек пишући о том проблему након Првог светског рата директно криви неслогу свих јужнословенских политичких актера у том граду што је град Рапалским уговором припао Италији.⁹⁰⁹ Захваљујући изборном

ostvarajte djelo narodnog oslobođenja. Za srbsku i hrvatsku omladinu: dr Martić, Niko Slavić („Domaće vesti, kninska omladina“, *Narodni list*, br. 94, 27. 12. 1912).

⁹⁰⁴ Како наводи Милан Живановић, ови скупови подршке су били планирани за 17. новембар, али је њихово одржавање померено за седам дана унапред, након вести о уласку грчких трупа у Солун (М. Гулић, *Н. д.*, стр. 14–15 (у штампи).

⁹⁰⁵ Иво Крстел (Шибеник, 1867 – Загреб, 1949), правник и политичар. Био је члан Странке права, а од 1906. године начелник Шибеника. Након 1911. године налазио се у Врховној управи Свеправашке организације. По завршетку Првог светског рата био је министар вера у влади Николе Пашића (од децембра 1921. до децембра 1922. године) и заступник министра социјалне политике (*Hrvatska enciklopedija*, VI, Zagreb 2004, str. 296; *Владе Србије (1805–2005)*, Београд 2005, стр. 293–294).

⁹⁰⁶ У Шибенику је тада било око 11.000 римокатолика и свега 671 православац (HDA, f. 75, k. 43, k. 1175, br. 4498, *Podaci o sjedištima pojedinih općina*; М. Гулић, *Н. д.*, стр. 12 (у штампи).

⁹⁰⁷ М. Гулић, *Н. д.*, стр. 11–12 (у штампи).

⁹⁰⁸ Правашки назив за општину Задар којом су владали Италијани („О zadarsком питању“, *Hrvatska kruna*, br. 92–93, 1913).

⁹⁰⁹ „Осим у империјалистичком апетиту и захтевима наших суседа, кривицу за губитак овог нашег града последице првог светског рата треба да тражимо и у нашој неслози. Због наше неслоге, од свих далматинских општина, талијанаши у својим рукама држали једино Задар. У далматинској саборници, некадашњој цркви Св. Анте, разиграће се међустраничке борбе сукобиће се народњачки, правашки, српски и демократски политички програми. Та неслога одразила се и на резултат општинских избора крајем 1911. год. што је значило управу над тим градом наредних шест година. Та чињеница много је деловала при

систему, градом је владала аутономашка странка оличена у италијанском елементу и која је користила сву разједињеност осталих странака. Хрватска народна и правашка међусобно су се бориле на изборима.⁹¹⁰ Потоња политичка снага била је знатно јача од народњака, како у задарском залеђу тако и у целој Северној Далмацији. У појединим местима где је успела да освоји власт попут Дрниша 1913. године била је веома искључива према Србима.⁹¹¹ Са Српском странком за разлику од народњака нису имали стабилну активну сарадњу ни комуникацију, а ако би до ње којим случајем и долазило, била би веома резервисана и променљива.

Међутим, за разлику од политичара, задарска хрватска и српска академска омладина била је више агилнија према „Задарском питању“ пред Први светски рат.⁹¹² Стога је удружена академска омладина „*svijesna snage i uloge svoga naroda za koji je prožeta čistom ljubavlju u ovo doba mrtvila i nehaja, strančarskih razmirica i osobnosti /.../*“ издала 26. септембра 1913. године свој ***j accuse***.⁹¹³ Првенствено је био уперен против вођа задарских Хрвата који су конче за разрешење задарског питања држали у својим рукама:

„*Pitanje zadarsko, gdje u općini živi 29 000 Hrvata i Srba sa 9 000 besvjesne mase, koja se nazivlje talijanima, na sramotu je čitavom našom narodu, a osobito Dalmaciji, gdje 98% homogenog elementa hrvatskog i srpskog imena.*

Pitanje zadarsko neriješeno je usljed nemaranosti naših političkih otaca, koji u zatišju i mirnoći hoće da uživaju svoje metuzalemske dane spavajući na tobožnjim lovorikama stare slave“.⁹¹⁴

Сва поменућа културна и политичка настојања у Далмацији окончаће Сарајевски атентат. Тај судбоносни догађај ограничио је сваки вид било каквог слободнијег политичког и културног

расправљању на мировној конференцији када се одређивало коме ће припасти Задар“ (Ј. Кртошек, „*Hrvatsko povinstvo u Zadru*“, *Zadarska revija*, br. 1, 1964, str. 64).

⁹¹⁰ „*.../ jer u pitanju prisvojenja Zadra toli za hrvatsku stranku prava, koli za hrvatsku stranku важи она; veniam damus pestimnsljue vicissim*“. У Задру тог доба владала је поприлично компликована политичка ситуација. Хрватска народна странка је хтела да победи свог главног ривала праваша у оближњем Биограду на Мору за шта су јој били неопходни италијански гласови, и правашка да победи народну странку у Задру недостајало јој је баш нешто гласова што су аутономашки имали на Рабу („*Zadarsko pitanje*“, *Sloboda*, br. 230, 1913).

⁹¹¹ Странке народног споразума, Хрватска народна странка и Српска странка биле су у опозицији. Због великог притиска од стране правашке власти Српска странка се повукла из политичког живота још за време балканских ратова. Ипак према подацима Николе Аџија дрнишки крај је дао 150 добровољаца у Првом светском рату. Из самог места Дрниш на фронту у Добруци погинули су: др Алегрети и Ловрић (Д. Рашковић, *Дрниш 1918. – 1921. године (75 година од прикључена Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца)*, Нови Сад 1998, стр. 107–108).

⁹¹² „*Zadarsko pitanje, gotovo jedinstvena stvar u monarhiji tog doba, da je glavni grad pokrajine u vlasti manjine /.../ a priznaće nam i svaki Talijan, ako je i malo pravičan, da je to i naravno. Sva zemlja narodna, hrvatska, a glavni grad nije. Glavni grad osorno joj podiže glavu i pruža pest, da joj prkosi*“ („*Savjet zadarskoj omladini*“, *Naše jedinstvo*, br. 119, 1913).

⁹¹³ „*Sadržaj sastavka je spočitavanje nereda kriz cijelo razdoblje što ide od narodnog pokreta do danas; forma oštra; pri kraju otvorena prijetnja bezobzirnog raskrinkavanja pojedinih vođa, ne krenu li stvari drugim putem. To je omladinska j accuse*.“ („*Zadarsko pitanje*“, *Sloboda*, br. 230, 1913).

⁹¹⁴ Своју изјаву прожету незадовољством завршили су упозорењем: „*Tvrdimo, da je uzrok našem političkom zastoju neosjećanje naših tobožnjih vođa za svoj narod i za to se zavjeravamo, da ćemo, ustraje li se i dalje ovim putem (što je sasvim vjerovatno), istupiti odvažno proti svakome, koji na taj način bude zatornikom narodnog napretka i svijesti*“ („*Izjava srpskoj i hrvatskoj javnosti*“, *Dubrovnik*, br. 40, 2. 10. 1913).

живота у Задру и целом Приморју, што нам сведочи и задарски дописник загребачког листа *Novosti* који пише (преноси *Браник*) 13. јула 1914. године:

*„Овдје се већ осјећа јача рука реакције. Сва се независна штампа плијени. 'Слобода', 'Застава', 'Дубровник', 'Хрватска ријеч' чак и прилично конзервативан 'Нар. Лист' – плијене се све у шеснаест. Не смије се ни једном ријечју споменути истину, свакому познату, да су државне власти пасивно трпиле изгреде против Срба а и против хрватских демократа“.*⁹¹⁵

Када су почела ратна збивања, сви ученици задарских школа морали су строго да се повинују свим одлукама политичких власти. Понашање се строго контролисало. Стара идеја о униформисању средњошколаца напоскон је уведена током рата, додуше делимично. Ученици су морали да носе капе са великим словом које је означавало њихово похађање појединог института, нпр. ученици гимназије носили су велико G, реалке R, а препарандије P.⁹¹⁶ Пошто је ношење оваквих обележја било обавезно за све задарске ученике, можемо претпоставити да су и питомци Православног богословског завода поштовали овакве прописе носећи вероватно некакву ознаку (можда са словом Б).

Због заштите ученичког „морала“, забрањено је било похађање биоскопских представа. Покрајинско школско веће затражило је од професора да надгледају понашање својих ученика. Очито је то примљено с приличном дозом индигнације међу наставним кадром, као прикривени позив на шпијунирање. Стога је поменуто тело додатно нагласило:

*„Krivo bi bilo mišljenje, da je to uhodarenje vlastitih učenika i da se ne slaže s dostojanstvom nastavnika i odgajatelja. Naprotiv, nadziranje ponašanja pitomaca izvan zavoda organski je i bitni sastavni dio odgojnog rada i s toga jedna od najprečih dužnosti svakog pojedinog nastavnika. I kada bi s toga Pokr. šk. vijeće steklo uvjerenje, da je koji nastavnik zanemario ovu stranu dužnosti, bili bi nažalost, primorani da proti dotičniku postupa zbog nevršenja svojih zvaničnih obaveza. Do takta i uvidjavnosti nastavnika, stoji, da pri tome ne bude ni sjene policajnoga duha (sic!) i odioznog uhodarenja. Najbolji je način, da se učenicima unaprijed rekne, da će svi nastavnici paziti na to, da i njihovo ponašanje izvan zavoda bude s disciplinarnim propisima i s dužnostima učenika, a zatekne li koji nastavnik pitomca pri prekršaju, da mu to kaže i obznani ga da će s toga zahtjevati kaznu za njega“.*⁹¹⁷

Такође, поједини средњошколци из Далмације напуштали су своје школе и придруживали су се српској и црногорској војсци. Ђаци добровољци из Задра, да би дошли до Црне Горе, покушавали су да користе пароброд на линији Задар–Анкона–Бари–Бар.⁹¹⁸ Због тога су полицијске истраге и биле веома честе све до свршетка рата и пропасти Хабзбурга.

⁹¹⁵ „Реакције у Далмацији“, *Браник*, бр. 131, 1914.

⁹¹⁶ A. Bralić, *Zadarsko školstvo u Prvom svjetskom ratu*, Zadar 2005, str. 628.

⁹¹⁷ Isto.

⁹¹⁸ Đ. Subotić, „Једна епизода из живота наше омладине пред почетак Првог свјетског рата“, *Zadarska revija*, бр. 2, 1966, стр. 143. „Tada sam doznao da su prethodne školske godine (1912–1913), za vrijeme balkanskog rata, neki učenici gimnazije pokušali da pobjegnu u Srbiju. Druga grupa gimnazijalaca – Lazo Kostić, Ćiro Žeželj, Isaija Kolundžić i Đuro Subotić krišom su se zkricali na talijanski parobrod na liniji Zadar–Ankona u namjeri da prodru do borbenih linija crnogorske vojske pod Skadrom i bore se kao dobrovoljci. Bez urednih putnih isprava, k tome i maloljetni, bili su u Ankoni od policije zadržan i vraćeni u Zadar. Kostić i Kolundžić, koji ni dotadanjim vladanjem

5.4.3. Парастос Јовану Скерлићу у Задру

Када је у Београду умро Јован Скерлић 15. маја 1914. године, који је као гост Академског клуба и омладине у Далмацији требало да одржи политичка предавања о новом јужнословенском покрету у Хрватској читаоници у Задру,⁹¹⁹ али и у Сплиту и Дубровнику, средњошколска омладина одмах је послала телеграме у Београд.⁹²⁰ 1. Univerzitet – Beograd, „Tuguјemo na obalama Jadrana nad ogromnim gubitkom vašeg profesora, a našeg vođe“. 2. *Književnom glasniku* – Beograd, „Srpsko-hrvatskoј omladini kidaju se srca radi gubitka velikog Apostola Jovana“.⁹²¹

Narodni list је објавио Скерлићев некролог написан пером Марка Цара. Хрватски академски клуб у Задру приредио је у дворани Хрватске читаонице комеморативну академију, на којој је књижевник Мирко Королија одржао предавање о Скерлићу као југословенском родољубу и учитељу нових генерација.⁹²² Скерлићева парола: екавица и латиница, јако се допадала ученицима и здушно су је прихватили.⁹²³ Напредна српско-хрватска омладина издала је умрлицу писану ћирилицом и латиницом у којој даје парастос Скерлићу 21. 6. у 10.30 часова у православној Цркви Св. Илије.⁹²⁴ Не треба посебно наглашавати да су читав овај догађај помно пратиле аустријске власти у Задру, о чему су најбоље посведочиле бројне исказане забране.

Тог дана, католички ученици су се окупили како би кренули у Цркву Св. Шиме, па после на парастос, али им је директор гимназије Марцел Кушар то забранио. Исто су реаговали и директор препарандије и ректор Богословског завода Јеротеј Цвјетић. И поред забране, већина ученика виших разреда након богослужења у католичкој цркви отишла је на парастос у Цркву Св.

*nisu 'zadovoljavali', isključeni su iz škole, dok su Žeželj i Subotić ostali, ali kažnjeni najvećom kaznom“ (I. Zloković, „Uspomene iz mog školovanja u Zadru“, *Zadarska revija*, br. 5–6, 1979, str. 539).*

⁹¹⁹ Владан Десница причајући о раној младости живо се сећао да је у његовом родитељском дому у мају 1914. године била већ припремљена гостинска соба за Јована Скерлића (К. Milutinović, „Od Stojana Jankovića do Vladana Desnice“, *Zadarska revija*, br. 1, 1968, str. 37).

⁹²⁰ Академски клуб у Задру основан је 1904. год., а за циљ је имао културну и социјалну делатност. Солидарисао се са аспирацијама Србије и Црне Горе у балканским ратовима. Веома су карактеристичне биле клупске везе са појединим репрезентима српске културе попут организовања предавања Јована Скерлића (В. Јурић, „Академски клуб у Задру до 1918“, str. 629–631).

⁹²¹ М. Škarica, „Odjek smrti Jovana Skerlića u zadarskoј gimnaziji“, *Zadarska revija*, br. 6, 1964, str. 578.

⁹²² Lj. Jurković – К. Milutinović, „Jugoslovenski nacionalno-revolucionarni omladinski pokret u Zadru (1910–1914)“, str. 15.

⁹²³ D. Foretić, „Nastava i odgoј u zavodu za narodne učitelje u Zadru“, *Zadarska revija*, бр. 1, 1956, str. 77.

⁹²⁴ „Увијајући се у црну ризу, Националистичка омладина јавља српско-хрватском грађанству Задра да се тијело њеног духовног вође ЈОВАНА СКЕРЛИЋА дра у Београду у ноћи 1–2 / 14–15 маја трагично и нагло срушило насред његовог апостолског пута, У Задру, 3/16 маја 1914“ (N. Karug, „Jugoslovenska omladina u Zadru (1910–1914)“, str. 627).

Илије.⁹²⁵ *Narodni list* од 23. маја доноси да је националистичка омладина приредила парастос Јовану Скерлићу и чуди се да су равнатељи хрватске гимназије и препарандије забранили ђацима и професорима да учествују на парастосу под претњом најстроже казне.⁹²⁶

Не треба посебно наглашавати да је читав овај догађај био помно праћен од аустријских власти у Задру, о чему су најбоље посведочиле бројне забране изречене о неприсуствовању на последњој почастии Скерлићу у Задру. Далматински епископ Димитрије Бранковић такође је забранио члановима конзисторије да учествују на парастосу; зато на парастосу није служио прота Љубо Влачић, него млади свештеник Мацура, иначе присталица омладинског покрета.⁹²⁷ Слика покојника била је овенчана венцем са српско-хрватском врпцом. Тужалке је певало задарско Српско певачко друштво „Бранко“, да би одмах затим истакнути члан задарске југословенске омладине Мирко Королија држао патриотска предавања омладини.⁹²⁸ *Splitska sloboda* је у свом допису из Задра донела следећи извештај:

*„Svakome rodoljubu Hrvatu ili Srbinu upalo je oči onaj dan odsutnost pravoslavnog sveštenstva osim paroha, koji je držao parastos, jednog stranog sveštenika koji mu je pripomagao i jednog profesora bogoslovije. Od sedmero Milaševaca jedan je samo prisustvovao parastosu. Od profesora gimnazije i preparandije kod Arbanasa nije nitko bio u crkvi osim profesora Marčetića“.*⁹²⁹

Казне ђацима су биле неминовне. Поменути парастос био је протумачен као антиаустријска манифестација, па је чак и Далматински сабор захтевао строгу истрагу. При истрази појавило се јединство и солидарност ђака, јер су се неки ђаци који нису били на парастосу пријавили као да јесу. Представници поједних разреда дали су отприлике овакву кратку и лукаву изјаву: *„Bili smo na parastosu Jovanu Skerliću, da bismo odali počast jednom jugoslovenskom književniku ne poznavajući njegov antiaustrijski politički rad“*. На крају свега, власти нису биле задовољне само укором које је професорско веће изгласало ученицима него су пензионисале директора гимназије, због солидарности са благом казном.⁹³⁰

Такође, важно је напоменути да се након посете Сплиту и Шибенику тим младим снагама у јуну исте године обратио предавањима о национализму, народној просвети и Јовану Скерлићу и Војвођанин Васа Стајић.⁹³¹

⁹²⁵ Парастосу је присуствовао велики број грађана и грађанки, а нарочито велик број ђака нижих и виших разреда гимназије, препарандије и ученица женског завода Св. Димитрија. Сви присутни носилу су црни флор. Због учествовања у манифестацији жалости, како пише главни организатор манифестације Ђиво Вишић, сви су ђаци добили слабију оцену из понашању (Lj. Jurković – K. Milutinović, *N. d.*, str. 15–16).

⁹²⁶ М. Škarica, „Одјек смрти Јована Скерлића у задарској гимназији“, *Zadarska revija*, br. 6, 1964, str. 578.

⁹²⁷ Lj. Jurković – K. Milutinović, *N. d.*, str. 16).

⁹²⁸ N. Karug, *N. d.*, str. 627.

⁹²⁹ „Милашевици“ је популаран назив за чланове задарске православне конзисторије који су били наклоњени тада већ бившем епископу Никодиму Милашу (Lj. Jurković – K. Milutinović, *N. d.*, str. 16).

⁹³⁰ М. Škarica, *N. d.*, str. 579.

⁹³¹ N. Karug, *N. d.*, str. 628.

6. КУЛТУРНО-ПОЛИТИЧКА БОРБА ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК

Јужнословенски народи ушли су у 19. век са нерешеним готово свим битним питањима свог опстанка. Недостатак политичке самосталности, велики проценат неписмености, неразвијена привреда и сиромаштво, али и културно заостајање, само су неке особености у којима народни књижевни језик игра једну од кључних улога њиховог развоја. Узимајући у обзир такве прилике, неразрешено језичко питање било је само једно од зала, свакако не највеће, али не и најбезначајније.⁹³²

У Далмацији питање употребе језика од 1848. године па све до краја прве деценије 20. века спада у једно од најважнијих горућих питања око којег су се преплитала копља политичких актера.⁹³³ Вишевековна млетачка доминација условила је да италијански језик (млетачки, венетски акценат) као јако историјско наслеђе буде доминантан и средином 19. века готово у свим сферама јавног живота на Приморју.⁹³⁴ Аустријске власти, не желећи ништа битније да мењају на културном плану, само су признале и утврдиле постојеће стање. Бечка дворска комисија донела је 1816. године одлуку о задржавању италијанског језика, поред немачког као службеног. Имајући у виду да „*је уопште у употреби*“, а поготово „*међу образованим становништвом*“, потврдила је италијански као службени језик и у судству и у управи.⁹³⁵

Поред доминантне, али и асимилационе романске културне политике подржане чак и од самог Беча, стајао је још један снажан фактор, који је био чврста брана широј употреби народног језика у Далмацији. То је био бирократски апарат аустријске управе који су чинили углавном досељеници.⁹³⁶ За време власти Млечана и Француза били су досељавани са Апенина, углавном из Млетака и Ломбардије, док је аустријска власт преферирала да досељава своје службенике из Тирола. Они не знају језик којим већински народ у Далмацији говори. Зато у судству, управи и школству настоје да одрже страни језик – италијански, утолико пре што су на том језику свршили основне и средње школе.⁹³⁷ Франц Петер (Franz Petter) каже да се службовање у Далмацији у ужој Аустрији доживљавало као прогонство. У Бечу се веровало да у Далмацији влада страховита

⁹³² П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд 1971, стр. 174

⁹³³ Питање језика или, општије, питање говорног језика постаје у Европи једна од главних тема ове епохе (Ж. Дига, *Културни живот у Европи на прелазу из 19. у 20. век*, Београд 2007, стр. 152).

⁹³⁴ По оцени Николе Томазеа у Далмацији се говорио бољи италијански језик него у Бергаму, одакле је пореклом била његова породица. Цела унутрашња Далмација је била под директним и неодбрањивим утицајем једне моћне светске културе. То је далеко више него утицај немачке културе код Срба у Војводини, или Словенаца и Хрвата. Срби у Јужној Угарској су учили немачки језик, али се нису поистовећивали са Немцима (М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, Београд 2011, стр. 125).

⁹³⁵ I. Perić, *Borba za narodni jezik i nacionalni duh u dalmatinskom društvu, 1860–1918*, Beograd 1968, str. 24.

⁹³⁶ V. Maštrović, *Odnos činovnika prema jezičnom pitanju u Dalmaciji*, Zadar 1961, str. 47.

⁹³⁷ V. Maštrović, *N. d.*, str. 47.

врућина коју Немци не могу издржати.⁹³⁸ О тим досељеницима и њиховом животу у Далмацији писао је и Владан Десница.⁹³⁹ Тако Италијански језик одговара и домаћим школованим појединцима, који су такође на њему свршили школе.⁹⁴⁰ Стога и није никакво чудо што је Далмација за време друге аустријске владавине (1814–1918) била покрајина „*гдје се мисли и говори талијански, заповједа њемачки, а слуша славенски*“.⁹⁴¹

У таквом неравноправном положају народни језик био је готово потиснут из јавног живота покрајине. Италијански се сматрао за нешто узвишеније, за „културни и господски језик“, насупрот језику простих далматинских маса који је називан „*Lingua Schiavona*“.⁹⁴² Каква је ситуација била у првој половини 19. века па чак и за време Бахова апсолутизма сликовито и објективно описује Михаило Полит Десанчића који каже: „*Ko je tada dalmatinske gradove proputovao taj jedva da je mogao pomisliti da je na slovenskoj zemlji, već je morao držati da je tamo negdje u kakvom kutu Italije*“.⁹⁴³ Стефан Митров Љубиша у својој *Аутобиографији*, између осталог, пише да „*је године 1848 међу Баром и Задром бивало у изображеној врсти свега седам људи који нису изгубили свест свога имена и порекла*“.⁹⁴⁴

Међу католицима се српско и хрватско име било потпуно губило, док се словенско мало држало, а језик се називао „нашки“.⁹⁴⁵ Сматрати себе у то време каквим „Славјанином“ или „народним човеком“ који љуби народна начела и словенски дух било би излагање своје личности ниподаштавању па чак и опасности. То се најбоље види у случају православног становништва као главног носиоца народности у покрајини пре давања уставних слобода. Наиме, због своје верске

⁹³⁸ (Njemački putopisci po Dalmaciji, (ur. Ivan Pederin), Split 1989, str. 109).

⁹³⁹ Владан Десница је веома лепо описао менталитет чиновничких досељеника у Далмацији. У приповеци „*Пролјеће у Бадровцу*“ описује њихове потомке, који су релативно брзо успели да се асимилирају у далматинску средину. „*Већ прво поколјење, које је угледало дана под далматинским сунцем редовно није знало ни cigle riječi материнског језика свог претка – досељеника, те кад га је таква /.../ morao da u italijanskoj gimnaziji uči njemački, učio ga је kud i kamo теже и спорје, не од та каквог домородног Ћовића или Новакочића, него чак (divno čudo!) i од каквог преко мора досељеног Rугgerija*“ (V. Desnica, „*Пролјеће у Бадровцу*“, *Zadarske revija*, br. 4, 1954, str. 314).

⁹⁴⁰ V. Maštrović, *N. d.*, str. 47.

⁹⁴¹ I. Božić, S. Ćirković, M. Ekmečić, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1973, str. 241.

⁹⁴² Прост народ, „Морлаци“, који није био романизован називан је био још од времена владавине Млечана „*Schiavoni*“ – робови, а њихов језик „*Lingua Schiavona*“ – ропски језик („Из Далмације“, *Застава*, бр. 20, 1867).

⁹⁴³ M. Polit Desančić, „Dalmacija prema Srpstvu i Hrvatstvu“, *Dubrovnik*, br. 12, 21. 3. 1894.

⁹⁴⁴ Да ове речи нису претеривање, сведочи нам и једна одлука општинске управе у Сплиту у којој се наводи да је тада највише двадесетак писмених људи знало народни језик: „*Да ове Љубишине речи, поред могућног претеривања, нису у ветар речене казује нам и једна одлука талијанске општинске управе у Спљету која тврђаше да је тада у целој Далмацији највише двадесет писмених људи знало народни језик. Ако је и претераност, опет је карактеристично што су мислили да им се слободно зауставити на толишном броју*“ (Љ. Јовановић, „Сава Бјелановић и Српство на Приморју“, *Дело*, бр. 3, 1897, стр. 310).

⁹⁴⁵ Исто.

припадности носило је додатно бреме изругивања.⁹⁴⁶ Ипак, попут осталих крајева на Балкану, употреба црквенословенског језика у Православној цркви са очувањем традиције српске средњовековне државе у највећој је мери допринела формирању српске модерне нације у Далмацији. Притом је значајно ублажавала српску везаност за регионализме на Приморју, спречавала даљу италијанизацију и припадништво славо-далматству.⁹⁴⁷

Српско-далматински је врло брзо постао гласило широког интересовања у свим областима југословенског простора. Уредник Божидар Петрановић заступао је конзервативно становиште према језичкој реформи Вука Карацића па је због тога поменути магазин штампан славеносрпским језиком, и то развијеном предвуковском варијантом српског језика. Мање му је сметала реформа, која је била историјски неопходна, а више страх што је аустријске власти признају за основу увођења српског језика у хабзбуршкој држави.⁹⁴⁸ Као симпатизер илирског покрета употребљавао је у својим чланцима и синониме: Илири (за Хрвате и Србе) и илирски језик (за језик Хрвата и Срба), али је често истицао право име народа којем је припадао (Срби), као и припадност свог материнског језика, који је називао српским језиком. У другом годишту *Љубитеља просвјештенија* (1837), говорећи о народном језику и залажући се за његову употребу, наглашавао је: „Српски тако пишемо да нас сваки Србин лако разумјети може“.⁹⁴⁹ Наиме, Петрановић је сматрао да Срби и Хрвати припадају истом племену и наглашавао је да становници Далмације јесу „Срби обају Црква“.⁹⁵⁰ Према сарајевском историчару Радету Петровићу, појава *Магазина* јесте почетак борбе за народни језик у Далмацији, а тиме и националног покрета уопште.⁹⁵¹

Значајну улогу у популарисању српског језика у петој деценији 19. века у Далмацији имао је илирац, публициста и књижевник Шибенчанин Шпиро Поповић. Велики утицај је имао на свог пријатеља, свакако највећег далматинског романтичара и словенофила Николу Томазеа, под чијим је утицајем почео „*učiti narodni jezik, čitati Vukove zbornike, proučavati naše narodne umotvorine, i ne samo to, počeo je 1839. god, i pisati ilirskim*“.⁹⁵² Када је у својој тридесет и седмој години дошао у

⁹⁴⁶ „/.../ Katolik u Dalmaciji čim je obukao kaput i pošao u grad nije htjeo biti Hrvat, već Talijan a ponosio se što je bio naučio i govorio talijanski pa je na svoga brata Srbina pravoslavnoga koji se u svojoj narodnosti držao sa nekim prezrenjem gledao: basta chesia greko – bila je poznata izreka za omaložavanje Srba /.../“ (M. Polit Desančić, *N. d.*).

⁹⁴⁷ N. Stančić, „Srbi i srpsko-hrvatski odnosi u Dalmaciji u vrijeme narodnog preporoda 1860–1880“, *Zadarska revija*, br. 5–6, 1990, str. 603.

⁹⁴⁸ Исто.

⁹⁴⁹ I. Perić, *Politički portreti iz prošlosti Dalmacije*, Split 1990, str. 17.

⁹⁵⁰ A. Cetnarowicz, *Narodni preporod u Dalmaciji, od slavenstva prema modernoj hrvatskoj i srpskoj nacionalnoj ideji*, Zagreb 2006, str. 21.

⁹⁵¹ R. Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću : (Narodna stranka i nacionalno pitanje 1860–1880.)*, Sarajevo 1968, str. 82.

⁹⁵² P. Kasandrić, *Iz Tomazeove prepiske od 1839. do 1849. godine*, Split 1924, str. 6.

свој родни град, поново је почео учити свој матерњи језик, који је у туђини заборавио, што и признаје у својој другој *Искрици*: „Ако ја око половице мога живота почимљем изушитати ријечи моје материнске, теби сам, Шпиро, дужан, а радујем се да сам теби, јер срце имаиш пучко и у крепости тихо“.⁹⁵³ Надахнут тим народним језиком, Томазео је почео да пише *Искрице* које су се штампале у Загребу 1844. године, те су се почеле ширити Далмацијом и осталим јужнословенским земљама. У овом делу била је заступљена велика љубав према народном српском језику. Нарочито је истицао да је језик „дух народа“ и да тај дух треба чувати. Са задовољством је Томазео у својим делима славио богатство и лепоту свог матерњег језика, па је једном чак изјавио како би требало да тај језик постане општи језиком свих Словена.⁹⁵⁴ Такође је важно рећи да је учитељ Данило Петрановић пронашао у Библиотеци Српске православне општине у Шибенику примерак првог издања *Искрица* са преправкама учињеним Томазевом руком. Називе „илирски“, „словински“ и „југословенски“ негде је оставио, а негде заменио називом „српски“, док назив „хрватски“ није уопште користио.⁹⁵⁵

У чланку „О мудрости скривеној у коренима илирског језика“ (1845) за српски језик (*lingua serbica*) каже да је „богатији чак од италијанског и латинског“ и да се по „богатству може мерити са самим језиком грчким“.⁹⁵⁶ Такође је значајно што у другом и трећем делу овог чланка *илирски језик* мења у *српски језик* („*lingua ilirica*“ у „*lingua serbica*“). За Томазеа могао би да буде универзалан готово за све Словене, те га ставља у раван са тосканским говором и његовим значајем за модерни италијански језик. „Најстарији, најпотпунији у гласовима, најчишћи и најскладнији био би језик српски који се говори у Србији, Босни, Херцеговини, Далмацији, мање правилно у Хрватској и по другим крајевима аустријске царевине. Рекох најчишћи, али додајем: и најсиромашнији, јер је у књижевности још слабо заступљен“.⁹⁵⁷ Два шибенска пријатеља, Ш. Поповић и Н. Томазео, заједно су сакупљали народне песме и преводили их у своју антологију (N. Tommaseo, *Dei canti del popolo serbo e Dalmatia*, Trieste 1847). Такође, Томазео је био симпатизер Вукове језичке реформе, и са Вуком је радо размењивао књиге и поздраве.⁹⁵⁸

Важно је споменути како је Томазео својим немалим ауторитетом, још 1872. године, решио (барем за свој рачун) потоњи српско-хрватски спор о књижевном језику тиме што је у свом монументалном *Речнику италијанског језика* научним разлозима утврдио литерарно преимућство

⁹⁵³ Н. Томазео, *Искрице*, Београд – Загреб 1898. стр. 9–10.

⁹⁵⁴ М. Цар, „Томазео о српском језику“, *Гласник Професорског друштва*, Београд 1924, стр. 250.

⁹⁵⁵ Д. Петрановић, „Предговор“, у: Н. Томазео, *Искрице*, Београд – Загреб 1898.

⁹⁵⁶ Исто, стр. 251.

⁹⁵⁷ Исто, стр. 252.

⁹⁵⁸ К. Milutinović, „О vezama Dalmacije i Vojvodine u doba Ilirskog pokreta“, у: *Dalmacija u narodnom preporodu 1835–1848: prilozi sa znanstvenog skupa u Zadru od 8. do 9. svibnja 1986, održanog u povodu 150. obljetnice jubileja ilirskog pokreta i 30. obljetnice Filozofskog fakulteta u Zadru*, N. Ivanišin (ur.) Zadar 1986.

језику којим се говори у Босни и Херцеговини и Далмацији, назвавши кајкавштину простим наречјем, или, као што се драстично наглашава, дегенерацијом правог језика.⁹⁵⁹

Поред Петрановића и његовог *Магазина*, и значај Поповића за популарисање народног српског језика је огроман. Знајући немачки и италијански, превео је на српски језик преко 200 драма и комедија, које су дилетантске глумачке дружине успешно представљале у многим местима Далмације, Хрватске и Војводине. На тај начин доприносиле су популарисању позоришне уметности код шире публике.⁹⁶⁰

6.1. Борба за језик до пада Баховог апсолутизма

До револуционарне 1848/49. године пуних дванаест година излазио је *Српско-далматински магазин* и пет година је излазила *Zora dalmatinska*, дакле у време кад је већ доста било учињено на буђењу љубави према народном језику.⁹⁶¹ Ипак, један од главних проблема са којим се суочавала борба за народни језик у Далмацији пре 1848. године јесте тај што није постојао јединствен књижевни језик попут италијанског, па дотле и није могла да се води права национална афирмација народног језика. Ствар је била утолико тежа што је насупрот језичкој поцепаности словенског становништва (Северна и Јужна Далмација, Бока, Дубровник) стајао један модеран и развијен језик попут италијанског, као језик образованог света ове покрајине.⁹⁶²

Потоњи лист је извесно време пропагирао веома амбициозне језичке идеје. Наиме, још у време илираца задарски круг одлучно се супротстављао ијекавској оријентацији илираца и Гајевој реформи графије, предлажући за Хрвате искључиво штокавску икавицу.⁹⁶³ Кузманићева политика преко *Zore* је била да далматинску икавштину угради у основ хрватског књижевног језика. Тај далматински литерарни сепаратизам трајаће до револуције 1848. године, али ће и после тога покушавати да се придигне.⁹⁶⁴ Тада настају и расправе између два табора, Кузманићевог и Поповићевог око језика, правописа и икавице, а посебно око *Glasnika dalmatinskog* који је после излажења *Zore dalmatinske* уређивао Кузманић. Међутим, тај сукоб лукаво су искористили и далматински Италијани који су се умешали како би тада још више продубили постојећи српско-хрватски језички раздор.⁹⁶⁵

⁹⁵⁹ М. Цар, *Н. д.*, стр. 253.

⁹⁶⁰ Исто.

⁹⁶¹ R. Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću...*, стр. 120.

⁹⁶² I. Perić, *Borba za narodni jezik i nacionalni duh u dalmatinskom društvu, 1860–1918*, стр. 24.

⁹⁶³ М. Могуш, *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, Zagreb 1993, стр. 153–154.

⁹⁶⁴ I. Božić, S. Ćirković, M. Ekmečić, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, стр. 241.

⁹⁶⁵ То је била нова метода борбе јер су се уверили на изборима да се против удружених Хрвата и Срба не могу борити. С друге стране, њихову агресивност треба повезати са вестима о могућности искрцавања Италијана и Француза на далматинској обали. Такође, шибенски Италијани се нису могли помирити са

Када је 1850. године Бечким договором утврђено да је за књижевни језик Срба и Хрвата најбоље узети ијекавски говор, то је из Далмације упорно оспоравано, највише од Шиме Старчевића (1784–1859) на страницама *Glasnika dalmatinskog*.⁹⁶⁶ После револуције настоји се да икавски постане основа службеног народног језика. Далматински службени лист *Bolletino delle leggo e degli atti dell govreno della Dalmazia* (*Лист законах и дилописах владе за Далмацију*) објављиван је на италијанском и икавском илирском.⁹⁶⁷ Тек је шездесетих година 19. века језички сепаратизам доживео крах, а књижевни српскохрватски језик се укоренио у Далмацији.⁹⁶⁸

До седамдесетих година 19. века било је озбиљних покушаја од стране владајућих аутономашких и пророманских елита да се словенском становништву у покрајини одреди славо-далматински језик. Тако изборне 1870. године аутономашки лист *Il Dalmata* признаје да је језик основни показатељ националних разлика у Далмацији и пише како се Далматинци разликују од Славо-Руса, Славо-Бохема, Славо-Пољака и Славо-Чеха управо по славо-далматинском језику што се говори само у Далмацији.⁹⁶⁹

У току четрдесетосмашких превирања у Далмацији, питање језика стално је било у центру пажње. Док су носиоци Народног покрета развијали у том погледу настојања са својих позиција, дотле је режим правио другачије планове. Председништво Далматинске губерније из Задра 15. маја 1848. године упутило је предлоге Министарству унутрашњих послова у Беч да се иде на постепено увођење немачког уместо италијанског језика у управи, да се дозволи употреба илирског у кореспонденцији са нижим органима власти, надаље да се немачки уведе и у школе, у којима би се учио у већој мери, али да се истовремено у школама дозволи учење и „илирског језика“.⁹⁷⁰

губљењем општине на изборима, па су на све начине покушавали да компромитују хрватске и српске прваке, посебно начелника Нику Коштанића и Шпиру Поповића (S. Obad, *Ekonomski, socijalni i politički razvoj Šibenika od 1814. do 1859. godine*, Šibenik 1976, str. 361).

⁹⁶⁶ R. Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću...*, str. 114.

⁹⁶⁷ М. Екмечић, *Стварање Југославије I*, Београд 1989, стр. 608.

⁹⁶⁸ R. Petrović, *N. d.*, str. 114.

⁹⁶⁹ На покрајинским изборима локални брачки аутономаш Мате Глиго, аутор памфлета „Domovina је угрођена“, водио је кампању за заштиту локалног далматинског језика који је назвао „slavo-dalmato-brazzano“. Лист *Il Dalmata* ипак признаје да тај „далматински језик“, мешавина чакавске и штокавске икавице, губи битку са узнатредовалом језичком стандардизацијом која долази из Загреба. Кузманић је и даље заговарао „чисти далматинско-босански“ језик Андрије Качића над стандардизованим загребачким језиком. Поменути лист стога радо штампа Кузманићеве коментаре који одбацују поменути језичку реформу, позивајући се на очување „најстаријега хрватскога језика“, што се, наводно, у Далмацији успео одржати у првобитном облику. Између осталог, тврдио је да не разуме ново ијекавско наречење што у Далмацију уноси нове речи (J. Vrandečić, *Dalmatinski autonomistički pokret u 20. stoljeću*, Zagreb 2002, str. 150).

⁹⁷⁰ На то је Министарство одговорило 23. маја 1848. год. да се немачки језик не би могао увести у управу зато што га чиновништво у Далмацији, изузев ретких случајева, слабо зна. Извештаји који се шаљу у Беч могу се као до сада слати на италијанском или немачком језику. Кореспондирање на илирском језику с нижим органима власти је дозвољено према члану 4 уставне повеље, али се због незнања овог језика од

У тако нелагодној ситуацији, у којој су власти имале јасне империјалистичке циљеве поводом језичког питања, буде се и поједини далматински Срби. Тако дописник новосадског *Напретка* из Задра који се потписао као П. (вероватно С. Поповић) описује ситуацију тог доба. Наводи да су горућа питања, поред запуштене привреде, била школство и језик, те да је до поменуте године цела покрајина веома скромно напредовала у народном смислу, „да је Далмација у струци овој умног препорођења слабе кораке учинила“. Како би се изашло из тог тешког стања, истиче да „воспитателна заведенија за учећусе младеж нашу потребујемо народне школе али све у духу народноме и језику народном“. Даље наглашава да ако се ситуација у вези са питањем језика не буде мењала, у будућности неће бити никаквог напретка у народну корист. „Извацимо из главе, браћо моја да с уздржањем талијанског језика, као досад, народ наш икад к бољем умном процветању довести можемо“. На крају дописа даје и пет предлога како би се побољшао народни положај у питању језика и просвете.⁹⁷¹

Убрзо су се, нарочито преко листа *Zora dalmatinska*, чули слични гласови за увођење народног језика у јавни живот и школство. У том смислу је Јован Сундечић, један од најактивнијих сарадника тог листа, наглашавао временски тренутак када потлачени народи треба да поведу јачу политичко-културну активност. Глас Далматинаца треба да буде „*gromak*“ а они „*i dušom i tijelom pravi Slavjani*“, а да би у тој намери успели, у Далмацији треба да се испуне четири услова „*a ovaki tek onda chemo postati*“:

„a) *Ako učionice i sudove na našem jeziku uzimamo*

b) *Ako svi žitelji dalmatinski primorani budu slati djecu u učione našeg jezika*

c) *ako se zakon uvede da niko ni najmanjim činovnikom ubuduće postati ne može ako ne zna narodnog jezika*

стране чиновништва ова одредба мало поштовала. Што се тиче увођења немачког или илирског језика у школе, Министарство је одговорило да би требало извршити опсежне припреме и о томе извести надлежно министарство јавне наставе. (I. Perić, *Vorba za narodni jezik i nacionalni duh u dalmatinskom školstvu, 1860–1918*, str. 45).

⁹⁷¹ „1. Код овог Правитељства или у другом каквом граду провинције ове један одбор из неколико чланова, људи народни и разумни кој би се посаветовали како би се цијели сходно народне школе по свима варошима што прије завести могле.

2. Од оваквог одбора желити би било, да изради систем народнога обучавања кој би на славјанској народности основан био. Учебне књиге у народном језику печатане и то за браћу западне цркве латинским, а за нас православне цирилским писменима. Нарјечје, слоге и љубави ради нек се узме све оно које данас учени Срби и Хорвати употребљавају. Тако и правопис.

3. Да се учитељима не мање од 300 форинти годишње плаћа, коју би они из комуналне касе примати морали, са кућом бадава. Не мање од 200 форинти. Јер је Богу плакати да труд воспитатеља дјеце наше мање цјенимо, од труда једног служитеља, кој нам при официзми карте и акта пренашају, и којима каса 300-400 фор. издаје!!!

4. Да се у Задру или на другом у провинцији згодном мјесту Препарандија за народне учитеље заведе; јер садашња у Задру талијанска и талијанским духом дишућа не одговара потребама данашњег времена и народном преображењу.

5. Да се у Задру катедра народног језика заведе“ („Из Задра“, *Напредак*, бр. 11, 1848).

d) *Ako se crkva Rimska u Dalmaciji okani latinštine te božju službu i ostala djela crkvena na Slavenskom, ili ako je moguće na prostom narodnom jeziku odpravljala bude*.⁹⁷²

У истом листу пише и Шибенчанин Поповић. Предлаже: „*da se spočetkom iduće školske godine po svim početnim učionicama u otadžbini našoj zavede uredno učenje jezika našeg narodnjeg s abecedom ili kirilicom po volji i izabranju pridnalezih opštinah*“, да се младеж православне вере поред учења народног језика увежбава и у „*cerkovnom jeziku*“, па би у те сврхе требало увести читање чаславца и псалтира за младе, а виших „*cerkovnih*“ књига за старије ученике. Тражи и да се у судовима барем „*u manjim stvarima kao što su pozivi*“ започне са употребом народног језика. Исто захтева и од општинских чиновника „*neka s narodom našim u narodnom jeziku govore, a ako ga ne znaju, neka ga uče, ako ne zbog ljubavi, a ono barem od koristi svoje i narodne*“. На крају, у четрдесетосмашком духу, апелује да се треба обратити цару Фердинанду ради здружења са браћом у Хрватској и Славонији.⁹⁷³

Поред поменутих, прва перјаница Препорода у револуционарној години свакако је Б. Петрановић. У изборној кампањи за Царевинско веће пред книнским бирачима 1848. године, између осталог, у свом програму обећава да ће се борити и за народни језик. Његове речи пренела је, али у „својој интерпретацији“, Кузманићева *Zora dalmatinska* написавши „*Mi smo Hrvati. Nastojat ću da se mili hervatski jezik sto prije uvede u škole i sudove (evalati)*“.⁹⁷⁴ Нажалост, ову реченицу већина хрватских политичара вешто је користила како би доказала да се најпознатији, Петрановић, залагао за искључиво хрватски језик а тиме и за хрватски идентитет Далмације. Зато је Јован Сундечић реаговао 1879. године у *Slovincu* побијајући овакву интерпретацију: „*Imam autentičan dokaz, da je uredništvo 'Zore Dalmatinske' pri tiskanju ovog govora u svom 29. br. 1848. god. samo po svojoj volji dodalo 'hrvatski jezik', i da je malo niže, takogjer svojevoljno izbrisano ime 'Srbi'. – Ono je uzrokovalo, te je i preč. Rački iste pogriješke u svome citatu donio*“.⁹⁷⁵ Наиме, „*Vatreni pravoslavni Petranović držao je za se svoju vjeru kao unutrašnje uvjerenje, bio snošljiv kao pravi naučenjak, jer nije pripadao propagandi ni sekta kakvoj*“. Свој програм изнео је 1848. године речима: „*Mi Srbi i Hrvati; vi, braćo, kršćani i hrišćani; naš narodni jezik*“.⁹⁷⁶ На поменуту неправилност осврнуо се и Сава Бјелановић 1882. године у полемичком чланку „Дон Михо на бранику“ истакавши Сундечићеву тврдњу наспрам Павлиновићеве лажи: „*!...! do Sundečića nemože biti nepristrasnijeg svjedoka. Uz ovo nepobitno svjedočanstvo imamo drugi sjajni dokaz – cijeli život*

⁹⁷² J. Sundečić, „Nešto o najboljem upotrebljavanju današnjeg vremena“, *Zora dalmatinska*, br. 31, 1848, str. 122.

⁹⁷³ S. Popović, „Narodnost naša“, *Zora dalmatinska*, br. 28, 1848, str. 109–110.

⁹⁷⁴ „Slovo receno u Kninu na 6 serpnja tek od. gosp. Boxidara Petranovicha pred izbiracima koji su ga izabrali za svog poslanika“, *Zora dalmatinska*, br. 29, 1848.

⁹⁷⁵ С. Бјелановић, *Дон Михо на бранику*, Задар 1882, стр. 19.

⁹⁷⁶ Исто, стр. 20.

Božidara Petranovića“.⁹⁷⁷ Нажалост, до данас од стране хрватских научних радника ово сведочанство творца најлепших препородних песама се прећуткује, и оно се не узима у разматрање у бројним радовима историјске и филолошке науке.

Средином 1848. године у Шибенику, Поповић и Петрановић заједно спроводе акцију са захтевима које су претходно изнели писаним и вербалним путем. Траже да се у новој наступајућој години у основне школе и судове уведе народни језик, те да га и чиновници уче, као и да се далматинске општине молбом обратe цару како би „*што прие сједињење наше с херватском братијом издејствују*“.⁹⁷⁸ Сем Стипана Ивчевића, велика већина далматинских заступника који су тада били аутономаши противила се овој иницијативи. Затражили су изјаве од истакнутијих особа у Далмацији да се народни језик уведе у школе и судове као „*дипломатичниј*“.⁹⁷⁸ Око сакупљања потписа у Шибенику најактивнији, поред Поповића, били су двојица свештеника: православни и католички. Локални Италијани су убрзо пронели глас да ова група хоће народ „*повлаштити*“, док су се неки спремали „*оружаном руком*“ напасти проту Теодора Шушића. На сву срећу опасност је отклоњена јер је католички жупник са олтара објаснио да је то чиста лаж, па се маса разишла.⁹⁷⁸

И поред сужавања простора деловања, почетком следеће године Поповић устрајава у својој жељи да се народни језик уведе у школство. Обраћа се барону Кулмеру и министарском саветнику Метелу Ожеговићу тражењем да се питање језика, превода или писања књига реши како најбоље одговара народним интересима. Међутим, пошто школа није било довољно, далматински заступници на Царевинском већу су захтевали да се подижу нове. Захтевали су и семинаре за будуће народне учитеље, што је тобоже био један од разлога да се ово питање значајније не разматра.⁹⁷⁹

Међу четрдесетосмашким захтевањима у којима се траже већа права по народни језик у Далмацији спада и нота Обровачке општине од 7. априла 1848. године осталим далматинским општинама. Између осталог, једна од главних ставки била је питање народног језика којим говори већина народа у Далмацији. Изричито се тражи да се тај језик поштује у свим доменима јавног живота јер, ако се то не буде поштовало, наметањем италијанског језика који није својствен „*презреној сејетини*“ било би равно издаји домовине (Прилог 3).

Обровачка нота свршава се следећим речима:

„Dalmatinci! Nemojmo se stidjeti naše majke domovine, našeg slavnog porijekla, naše narodnosti, pokazimo se pravi i dostojni Slaveni, i neka sva naša djela i izražaji nose tip našeg slavnog naroda. Vi, predraga sestro općino, poduprite s vaše strane ove patriotske osjećaje, da se uvede maternji jezik u svim javnim i privatnim poslovima, jer nam se ukazuje sretna prilika za to /.../ Pauca Sapienti“.⁹⁸⁰

⁹⁷⁷ Исто, стр. 21.

⁹⁷⁸ S. Obad, *Ekonomski, socijalni i politički razvoj Šibenika od 1814. do 1859. godine*, str. 356.

⁹⁷⁹ Исто, стр. 360.

⁹⁸⁰ Исто.

Пошто језички проблем револуционарне 1848/49. године у Далмацији није био решен по вољи народних захтевања, те је завладао крути Бахов апсолутизам који је спутавао народну вољу, чинило се да ће се морати сачекати нека срећнија времена за решавање овог горућег проблема. На сву срећу, било је и оних који су мислили другачије. Уз Кузманића и Ивчевића, Б. Петрановић покреће лист *Pravdonoši* са циљем да гаји славенски језик и оспособљава га за судску употребу, ту најосетљивију грану аустријске администрације. Несрећно изабран уредник, који је још од раније уносио забуне – Кузманић, о којем Петрановић пише Ивчевићу да уместо домољубља само мисли на новац, као и општа несташица новца, учинили су да поменути лист убрзо престане да излази. Ипак, важан је помена јер је то био први правнички лист код Јужних Словена.⁹⁸¹

Истовремено, ступа у акцију и архимандрит Герасим Петрановић. Поред осталог, забележио је и скромно знање српског језика међу задарским Србима. Стога је својом пастирском ревношћу и љубављу према народном – српском, језику делао на црквеном и културном пољу у главном граду покрајине:

*„Ко је тада био у Задру, могао је слободно обаћи у накрст све наше породице, а да ријетко наиђе на домаћицу и дјецу јој, те говораху српски. Српске матере са плодом своје утробе исповједаху се у српској православној цркви талијански и мољаху се Богу из талијанског молитвеника!“*⁹⁸²

6.2. У Народном препороду 1860–1880. године

Након пада Баховог апсолутизма, почетком седме деценије 19. века па све до краја прве деценије 20. века, период познат као Народни препород био је испуњен борбом за увођење народног уместо италијанског језика у јавни живот Далмације. Шездесетих година 19. века положај народног језика се није значајно променио набоље, иако је донекле било назнака повољније ситуације када је реч о познавању народног језика у урбаним далматинским срединама. Иако се на градским улицама причао италијански језик, било је и изузетака, и то искључиво међу задарским Србима – *„ako si koga čuo govoriti naški, to je bilo sigurno iz ustija kojeg Srbina“*.⁹⁸³ Стеван Роца наводи како је народном језику било места само у православним црквама, семеништу, те код православног свештенства и у православним породицама. Слично пише и сплитски лист *Narod*: *„Срби су нам свуда били изгледом што се тиче употребе народног језика – по речима Динка Политеа – још нам је нешто припознати: српска православна црква чува, гоји и топли у народу српско чувство, знала се стопити некако са српским животом, са српским тежњама /.../“*.⁹⁸⁴ Тако дон Јаков Групковић, Србин католик, спада међу прве препородитеље који устају против

⁹⁸¹ R. Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću...*, str. 103–104.

⁹⁸² Т. К. Поповић, *Владика Герасим Петрановић*, Сарајево 1897, стр. 12.

⁹⁸³ D. Politeo, *Srpsko-hrvatsko pitanje u Dalmaciji*, Split 1897, str. 21.

⁹⁸⁴ *Алманах Срби и православље у Далмацији и Дубровнику*, (ур. Р. Јелић), Загреб 1971, стр. 134.

супремације поменутог романског језика на Приморју након давања уставних слобода у Монархији.⁹⁸⁵ У Бечу 1861. године објављује значајно дело *Zrcalo talijanstva u Dalmaciji* у којем сведочи о суморном положају словенске већине: „*Talijanski se robujuć naučismo, u talijanstvu naslidujuć, u sužanjstvu odmičemo*“.⁹⁸⁶

Мало је познато да је Сундечић уз Данила, још док се није ни оформила Народна странка, био први који је средином 1860. године ступио у јавну полемику бранећи права словенског језика у Далмацији, као и словенства далматинског уопште.⁹⁸⁷

Један од главних разлога и најпречих задатака који су морали обавити „славјански домороци“ у Далмацији укључени у Народну странку било је питање афирмације „народног“ или „славјанског“ (словинског, славенског) језика. Славјански језик био је најважније средство за које се вредело борити ради повезивања са остатком јужнословенског корпуса, првенствено са Србима и Хрватима, и у Монархији и ван ње.⁹⁸⁸ Та борба за народне препородитеље значила је борбу за словенску културу и политичку афирмацију уопште на далматинском поднебљу. Народна странка држала се дефиниције Натка Нодила да су „људи у Далмацији по поријеклу Срби или Хрвати, па се код нас не збори иначе него србски, или хрватски. Даклен: језик у нашим Реичницима може само бити хрватско-србски, или србско-хрватски, или само хрватски, или само србски, што у самој ствари једно и исто значи, али не никако славјанско-далматински“. Народњаци су се тада држали убеђења хрватске Народне странке о јединственом југословенском народу у којој није било никакве одредбе о „политичком народу“. Приморски Срби су у вођству самог покрета и заједно са Хрватима наступају све до 1871. године под једним програмом, када настају међунационална превирања. Такво политичко гигање нужно се одразило и на сам назив народног језика, који је од седамдесетих година 19. века био називан искључиво по националном кључу.⁹⁸⁹

Народњачка борба за увођење народног језика у јавни живот ове покрајине имала је карактер политичке борбе против ове аутономашке партије која је корене вукла још из револуционарне године. Поред тога што је италијански језик био службени, у њиховим рукама се налазио и највећи део капитала ове покрајине. Држали су и сва битна управна места, а не треба посебно доказивати да су имали прећутну подршку аустријске власти. Такође, класни и готово кастински односи међу становништвом били су јасно издиференцирани тако да их је и даље, као и

⁹⁸⁵ Након пензионисања 1881. год. Групковић је живео у Сињу, Врлици и Сплиту. Радећи у слободном времену на филолошком плану, своју збирку речи са тумачењима уступио је за *Riječnik hrvatskog ili srpskog jezika Jugoslavenskog akademije u Zagrebu* (Н. Милованчев, „Дон Јаков Групковић (1833–1901)“,

⁹⁸⁶ J. Grupković, *Zrcalo talijanstva u Dalmaciji*, Већ 1861, str. 4.

⁹⁸⁷ R. Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću...*, str. 294.

⁹⁸⁸ Исто.

⁹⁸⁹ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, 2, Београд 1989, стр. 226.

у прошлости, делио језик. „*Klobuk se je držao daleko od kape, pa ju je prezirao. Tko je nosio klobuk govorio je talijanski i smatrao je kapu koja je narodnim govorila nečim nižim i ropskim*“.⁹⁹⁰

Захваљујући италијанском језику, италијанска културна заједница се значајно ширила привлачећи у свој круг далматинске интелектуалце – зато национално буђење у Далмацији почиње буђењем љубави према народном језику.⁹⁹¹ Ипак, и међу самим аутономашима било је подељености у вези са питањем језика, нарочито у Задру где су још у раним шездесетим годинама 19. века били подељени у два табора. Једни су били „Славо-Далмати“ који су себе сматрали Словенима са романском културом. Нису били противници народног језика и заговарали су његову равноправност са италијанским језиком. У противном су били са народњацима највише у гледању на сједињење Далмације са Хрватском и Славонијом.⁹⁹² Друга група аутономаша је била углавном састављена од задарске бирократије која није толерисала народњаке, а ни народни језик. Касније, кад су се аутономашке вође, сплитски Антонио Бајомонти и задарски Луиђи Лапена, ујединили против народњака у Задру, издвојила се група либералних аутономаша незадовољних циљевима свога вођства. Ту ваља споменути поред Петра Абелића и Јакова Гиљановића (натурализованог Србина) који је једном приликом рекао: „*Bolje da se sporazumemo sa narodnjacima na bazi jednakopravnosti jezika, nego li da, tjerajući mak na konac, izložimo pogibelji opstanak tal. jezika na ovim obalama*“.⁹⁹³

Полемика на релацији Нодило – Томазео која се одиграла 1862. године умногоне је важна за кристалисање два супротна становишта у вези са питањем језика у Далмацији. Заговарајући уједињење са Хрватском и Славонијом, Нодило је тврдио да у прилог томе говори заједничка народност и језик. Одговарајући на Томазеове оптужбе да народњаци желе прогласити далматинске Словене Хрватима, тврдио је да и једни и други припадају истој нацији, говоре исти језик, а разлике између њих нису ништа веће од разлика између Венецијанаца са становницима Ломбардије или Пијемонта, који улазе у састав једне „велике италијанске породице“. Када је у питању језик, Томазео је заправо пристајао на употребу оба језика у јавном животу, али је био за постепено увођење словенског језика у уреду. Нодило је такође заговарао правило двојезичности у почетном раздобљу, али је наглашавао чињеницу да би у будућности требало да постоји само

⁹⁹⁰ I. Perić, *Borba za narodni jezik i nacionalni duh u dalmatinskom školstvu, 1860–1918*, str. 9.

⁹⁹¹ J. Vrandečić, *Italijanski autonomistički pokret u 19. stoljeću*, Zagreb 2002.

⁹⁹² Такође, као либерали симпатисали су *Il Nazionale* и знали су сарађивати са народњацима против конзервативне групе аутономаша на челу са Лапеном.

⁹⁹³ R. Belić, „Zadar u narodnom preporodu“, *Jubilarni broj Narodnog lista*, 1912, str. 85.

један народни језик.⁹⁹⁴ Наиме, Далматинци треба да се споје „с оним племенима, која су нам по језику и по пореклу најближа“.⁹⁹⁵

Још на почетку Народног препорода основане су две веома важне установе за даљи успех народног језика у Далмацији. Поред покретања Матице далматинске почео је излазити и страначки орган *Il Nazionale (Narodni list)*, и то двојезично, под уредништвом Натка Нодила. Заједно су умногоме допринели популарисању народњачког покрета којем је почело прилазити све више присталица приморских Срба и Хрвата. Тиме је током седме деценије 19. века овај покрет све више добијао на политичкој снази која се касније испоставила као кључна за тријумф Народног препорода. Народњачко вођство је одлучило да културно подвојену дуалистичку Далмацију стане освешћивати помоћу поменутог писаног медија, који је објављиван у Задру.⁹⁹⁶ Наиме, за разлику од простог народа, грађанство је слабије знало народни језик, и обратно. Стога је главни циљ уређивачке политике био привлачење првенствено однорођене интелигенције и осталих италијанизованих слојева далматинског становништва.⁹⁹⁷ Тако је тај романски језик, који је вековима романизовао словенско становништво на Приморју, постао лековито средство за освешћивање однорођене хрватске и српске интелигенције!⁹⁹⁸ *Il Nazionale* ће текстове на италијанском језику доносити све до 1885. године, када је под уредништвом Јураја Бјанкинија прешао на хрватски језик. Уз сваки други број овог листа штампан је био и *Prilog k Narodnom listu*, намењен сеоском становништву које је живело у царству аналфабета. Иако је овај најбројнији слој становништва био највише и одушевљен Народним препородом, ипак је било потребно и политички га образовати на матерњем језику.⁹⁹⁹

Поред *Priloga k Narodnom listu*, на народном језику излазио је још и *Glasnik dalmatinski (Osservatore dalmato)*, полудржавни лист финансиран из државне касе. Ипак, власти су правиле разлику: крајем 1859. године одлучено је да се уреднику првог листа Ј. Сундечићу додели плата од 700 форинти, док је Луиђију Лапени, јер је био судија, додељено чак 1.500 форинти. Власт је,

⁹⁹⁴ А. Cetnarowicz, *Narodni prepород u Dalmaciji, od slavenstva prema modernoj hrvatskoj i srpskoj nacionalnoj ideji*, стр. 72–73.

⁹⁹⁵ В. Новак, *Натко Нодило, Родољуб – Научник – Проповедник слободне мисли*, Нови Сад 1935, стр. 27.

⁹⁹⁶ Исто, стр. 14.

⁹⁹⁷ Колико је познавање народњачких првака, али и становиште да је италијански језик по свему напреднији од народног, показује упоређење истоветног текста програма објављеног у 1. броју *Il Nazionale* на италијанском и у 1. бр. *Priloga* на народном језику. На том упоређењу Винко Кисић је констатовао: „*talijanski je pisan upravo klasično, a hrvatski pun barbarizama i sintaksnih pogrešaka*“ (V. Kisić, „Listajući stare godišnjake“, *Jubilarni broj Narodnog lista*, 1912, стр. 97).

⁹⁹⁸ Народњаци су одлучили да далматинску интелигенцију, која је прошла кроз италијанске школе, и која ће их још дуго полазити, приведу опет у крило из којег је поникла, да је уразуме и заведену и однорођену оспеве, да су Југословени Хрвати и Срби, и да као такви морају и да говоре и да пишу само својим српскохрватским језиком. За то је само италијански језик било једино потребно и могуће средство које ће омогућити да се та интелигенција оспеве. Дакле, на језику фаворизоване мањине морала се пропагирати национална идеја! (В. Новак, *Натко Нодило*, стр. 13–14).

⁹⁹⁹ Исто.

дакле, признавала значај народног језика, али му је одмах супротставила италијански језик истичући његову важност висином плате уреднику потоњег листа.¹⁰⁰⁰

Будући да је Земаљски одбор добио задатак од Далматинског сабора да поради на унапређењу учења славо-далматинског језика, *Il Nazionale* се већ у свом 4. броју у уводном чланку осврнуо на ово питање и напао „ђунту“ (далматинска влада) што Земаљски одбор језик назива славо-далматински. Посебно се наводи да су језик словенски и далматински исто као „*две капље воде*“. Ако ђунта није хтела да употреби назив „*име хрватског језика, који користи наши народ, могла га је назвати српски, и ми се не бисмо бунили на то*“. Народњаци су у овоме видели намерну политику запостављања народног имена. И зато је борба за националну оријентацију Далмације била истовремено и борба против режимских окова. Занимљиво је истаћи да је тај чланак имао изванредан утицај. Наиме, влада се 28. марта 1862. године обратила Намесништву да се у следећој години при гимназијама у Задру, Сплиту и Дубровнику дозволи отварање експерименталних течајева славо-далматинског, а у загради додаје српског језика.¹⁰⁰¹

Значајна је одлука из 1862. године за поимање словенско-далматинског који се препознаје као српски језик у Далмацији (*lingua Slavo-Dalmata*). Стога су је далматински Срби радо помињали у потоњим деценијама током борбе за своја права и интересе на далматинском политичком поднебљу.¹⁰⁰²

Народњачка борба за потврђивање народног језика до шездесетих година 19. века није била особито ни јака ни успешна, за шта су криви, поред неповољних политичких прилика, и нерашчишћени појмови о самом језику (неуједначен правопис, сукоб икавице и ијекавице, покушај да се институише славо-далматски). Тек после 1860. године кад су наступила либералнија струјања у Царевини и промене политике према Италији (након битке код Виса 1866. године), Аустрија више не подржава супремацију италијанског језика, што је заправо олакшало борбу за увођење народног језика у Далмацији. Тек тада почињу да се нижу резултати, мада и даље са умереном поступношћу. Тај преокрет пропратио је и *Il Nazionale*.¹⁰⁰³

¹⁰⁰⁰ Ј. Сундечић је као уредник горе поменутог листа наследио Паска Касалија 5. 1. 1860. године, јер је био лојалан и добро је знао језик „*koji je govorila većina pučanstva*“. Задатак му је био да негује приврженост влади, националној економији, индустрији и „*slavenskom jeziku*“ (I. Pederin, „*Austrijski propisi o tisku i nadzoru nad dalmatinskim tiskom (1848–1863)*“, *Bibliotekarstvo*, Сарајево 1986, стр. 111).

¹⁰⁰¹ I. Perić, *Borba za narodni jezik i nacionalni duh u dalmatinskom školstvu, 1860–1918*, стр. 88–89.

¹⁰⁰² „*A pokrajinski odbor dalmatinski okružnicom od 22. marča 1862 predlaže nagrade učiteljima i učiteljicama koji će pokazati veći broj učenika i učenica poučavanih u slaveno-dalmatinskom to jest srpskom jeziku koji se govori u većem djelu Dalmacije*“ („*Nema Srba*“, *Dubrovnik*, br. 46, 15. 11. 1896).

¹⁰⁰³ „*Pomorska pobjeda nad Visom i za našu vladu najbolja je pouka /.../ Za našim snažnim oklopjačama treba da stoji narod zadovoljan u svojim zakonitim pravima, da ne bude stranac u svojoj kući, da u školama i u sudu može se potpuno služiti svojim jezikom, da ne mora zavidjeti povlašteni položaj u kojem se nalazi jezik. (koji ćemo mi uvijek poštovati kao vezu prosvjete i djelomično naše trgovine) onog naroda, kojeg odalečiše od nas naši vriedni mornari svojom krvi i svojom srčanošću /.../ Slavenski narodni element mora na slavenskoj zemlji uslove nužдне za svoj*

На почетку парламентарне борбе успеси су били скромни, али то је у датом тренутку једино и било могуће. Ипак, главни циљ је био остварен. Таласи понарођивања ширили су се кроз далматинско пучко становништво. Народњаци су се упорно залагали за то да треба ићи на понарођивање школства, али по Кости Војновићу то је требало да буде постепено. По његовом мишљењу, у селима и варошима, где је становништво „илирско“, не би требало очекивати сметње у увођењу „илирског“ као наставног језика.¹⁰⁰⁴ Поменути став није био никаква реткост међу народњачким првацима ни пре 60-их година ни после тога. Исти став поновио је и 1872. године када се у говору који је одржао као извештач приликом претресања закона о реалним школама о народном језику као „научном“ (ученом) језику отворено заложио да увођење овог језика буде постепено: „*Како дају јодијум? Наравно, одговара мало по мало, јер кад би га давали у великим мјерама, тад би мјесто здравља дао смрт /.../ и нашем народу не треба у један пут дати матерњи језик, јер би га загушио*“. Дописник из Котора, критикујући Војновићев став, на крају додаје да: „*наш ће народ погинути до тад*“.¹⁰⁰⁵

Иако је било екстремнијих ставова, код народњака је преовладавао умерени став: да се народни језик стави у исту равн са италијанским језиком. Ретко су се чула захтевања за потпуним потирањем италијанског језика. Такви гласнији захтеви могли су се чути тек крајем 19. и почетком 20. века. Овакав став из редова национално оријентисаних интелектуалаца произлази, поред осталог, из чињенице да ни сами понекад нису били способни да на нашем језику било шта озбиљније учине.¹⁰⁰⁶

Попут далматинске грађанске интелигенције и већина народњачких заступника у Далматинском сабору слабо се служила народним језиком јер су готово сви били образовани у школама са италијанским наставним језиком. Читали су италијанску литературу, комуницирали са општинским, покрајинским и државним институцијама на том језику и др.¹⁰⁰⁷ Народни језик су масовније почели да користе тек након тријумфа Народне странке на изборима 1870. године.¹⁰⁰⁸ Тако је, на пример, на првој саборској седници 8. априла 1861. године Павлиновић изнео предлог да у Сабору поред италијанског језика буде дозвољена употреба и илирског језика, те да говори изречени на илирском језику буду преведени на италијански и штампани у саборским

podpuni razvitak u spoju sa ostalim narodima Austrije i postignuti ono poštovanje i onaj položaj koji mu ide po pravu. Onda će i Italija znati, da za viškim utvrdama i željeznim plotovima našeg ratnog brodogradila stoji jedan narod spreman da brani svoj jezik, svoje slobodne ustanove i svoju narodnost; narod, koji dopriev do sviesti vlastite vrijednosti, može da podigne jak slobodan glas i da se pouzda, da će biti saslušan /.../“ (V. Kisić, „Listajući stare godišnjake“, str. 98).

¹⁰⁰⁴ I. Perić, *Borba za narodni jezik i nacionalni duh u dalmatinskom školstvu, 1860–1918*, str. 85.

¹⁰⁰⁵ „Глас из Котора“, *Застава*, бр. 150, 20. 12. 1872.

¹⁰⁰⁶ R. Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću...*, str. 120.

¹⁰⁰⁷ Истакнути народњак Коста Војновић говорио је о себи да до 1862. године није никада „*ni umočio pero da napiše prijatelju list na našem jeziku*“ (I. Perić, *Dalmatinski sabor 1861–1912. (1918) god.*, Zadar 1978, str. 47).

¹⁰⁰⁸ Исто.

извештајима.¹⁰⁰⁹ Такав предлог проузроковао је велико негодовање аутономашких заступника, које је председник Сабора Петровић једва успео да смири.¹⁰¹⁰ На овој седници се уз Павлиновића и Љубиша борио за право илирског језика и говорио је њиме.

Павлиновићев предлог је примљен једногласно, али је тиме италијански језик био *implicite* признат као „уредовни језик земаљског заступства“, што је значило да је целокупно устројство јавног живота било сасвим италијанско. Ипак, народњачки заступници су се у Сабору често служили народним језиком, а исто тако и Земаљски одбор. Тако је народни језик остао формални уредовни језик Сабора и Земаљског одбора све до 1883. године¹⁰¹¹

У темељном закону од 21. децембра 1867. године о општим правима грађана Народна странка је видела јако упориште и за то је на насловној страни у *Nazionali* следеће године, у бр. 2, нагласила § 19, наиме, да је у њему кодификован део народњачког програма:

„jednaka mjera za svakoga; slobodan razvitak slavenske narodnosti i njezina jezika’. Napokon – kaže - *slavenska narodnost u Dalmaciji nije više maloljetna i postigla je priznanje i garanciju upotrebe svoga prava. Njezina će briga biti da bdije, neka se zakon vrši. Ovo je kao neka inekcija u borbi za jezična prava koja daje osobito obeležje godinama 1868. i 1869.“*¹⁰¹²

Борба народњака је била јединствена током целе седме деценије. О томе нам сведочи и интерпелација архимандрита Јеротеја Ковачевића на трећој седници 11. октобра 1869. године којом се питао владин повереник да ли су по наредби далматинске владе „*pismena ćiriliska ili srpska od gimnazialnog predavanja isključena?*“. Потписали су је једнако сви српски и хрватски заступници.¹⁰¹³

Победа народњака на изборима 1870. године и освајање већине саборских места дало је додатан подстрек у борби за језик и понарођење у Далмацији. Уједно је значила и победу над свим

¹⁰⁰⁹ G. Bulat, *Jezično pitanje u Kraljevini Dalmaciji*, Split 1900, str. 5.

¹⁰¹⁰ Петровић: „*da utazi tu oluju, zavikne, dakako talijanski: 'Gospodo zastupnici, ludost bi bila zaniekati, da od dinarskih planina do najdaljih jadranskih otoka, ova zemlja i ovaj narod nije slovinski*“ (Jubilarni broj Narodnog lista 1912. god., „*Razvitak jezičnog pitanja*, 1912, str. 40).

Миховил Павлиновић потиче из руралне средине из Средње Далмације, тако да ни италијанска култура и језик нису имали превеликог утицаја на развој његове личности у младости: „*Već od sjemeništnih klupa Pavlinović je osjetio žalostnu sudbinu našeg jezika u Dalmaciji. Time je naša narodnost bila stjerana u podređeni položaj, a narod je nazvan neznanicom, njihov jezik jezikom divljaka. Takovo stanje našeg jezika teško je boljelo Pavlinovića. Smatrao je ovo stanje najvišim poniženjem koga može jedan narod doživjeti i zvao ga je teškim prokletstvom: 'Pod prokletstvom tuđeg slova, majka me je zadojila*“ („Don Miho Pavlinović, Prigodom stogodišnjice rođenja (1831–1931)“, *Nova revija*, br. 1, Makarska 1931, str. 6–7).

¹⁰¹¹ G. Bulat, *Jezično pitanje u Kraljevini Dalmaciji*, str. 5.

¹⁰¹² V. Kisić, „Listajući stare godišnjake“, str. 101.

¹⁰¹³ R. Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću...*, str. 292.

препрекама националног развоја, иако су аутономаши преко бирократије, штампе, економског и културног положаја, те преко италијанског језика, још увек имали моћне позиције.¹⁰¹⁴

Главна брига даље борбе за понарођење била је на пољу школства, тиме што би се народни језик увео у школске клупе. Разуме се да је лакше ишло са понарођивањем основних школа – у Шибенику је школске 1873/74. године уведен народни језик у основној школи.¹⁰¹⁵ Такав тренд је настављен и у наредним годинама тако да је до 1880. године у Далмацији било свега пет основних школа на италијанском језику.¹⁰¹⁶ У исто време, ваља напоменути, у Северној Далмацији једино су на народном језику извесно време радиле Српска девојачка школа у Задру (1853) и Бованова школа у Шибенику (1807–1814), обновљена 1858. године.

Намесник Гаврило Родић је углавном добро сарађивао са народњацима и подржавао њихове иницијативе у погледу понарођења основних и средњих школа. Међутим, Министарство за богоштовље и наставу у Бечу правило је потешкоће и није желело да народни језик узме шире размере у средњим школама.¹⁰¹⁷

На шестој седници Далматинског сабора 1873. године, заступник Ловро Монти је предао владином поверенику упит неколико народњачких заступника тражећи одговор на питање када ће се увести народни језик у реалке и гимназије у Задру и Сплиту. Међу заступницима, поред Монтија, Шупука, Трипала, био је и јеротеј Ковачевић, архимандрит манастира Крке. У образложењу тог упита показана је висока национална свест народњака коју са заузели јединствен став да: „*Budućnost svakog naroda oslanja se na mlađem naraštaju. Kod svakog naroda kom je stalo do svoje budućnosti, mlađi naraštaj je uzgojen u narodnom duhu, narodnim jezikom. Najnesretniji je onaj narod kod koga djeca i mladići jesu podvrženi uzgoju u jeziku tuđem*“.¹⁰¹⁸

На тој седници заступницима је дат на увид и кратак нацрт „Закона о науковном језику у реалним учионицама“. Иако је након дуге дискусије у Сабору нацрт усвојен већином гласова, морао је бити потврђен у Бечу, а то је ипак била жеља на коју се морало дуго чекати. Борби за упит придружио се и *Narodni list* захтевајући да се од стране народњачких општина изврши притисак на Беч, то јест да се чује „*glas naroda*“, који треба да покаже свету и влади да овом покрајином „*ne raspolaze šaka Puljiza ili drugih dopetuha, nego cgoljni Hrvat i Srb od Raba do Budve*“.¹⁰¹⁹ Нацрт у Бечу ипак није био прихваћен. Царев одговор је био да предлагање таквих

¹⁰¹⁴ I. Perić, *Borba za ponarođenje dalmatinskog školstva 1860–1918*, Zagreb 1974, str. 91.

¹⁰¹⁵ Исто, стр. 101.

¹⁰¹⁶ У Северној Далмацији била је само једна, и то у Задру (I. Perić, *N. d.*, str. 117).

¹⁰¹⁷ I. Perić, *N. d.*, str. 102.

¹⁰¹⁸ Затим се наводи да средње школе у Задру и Сплиту похађају ђаци „из свих крајева Далмације“ и да су ти ђаци претходно свршили основне школе, које претежно раде на народном језику. Нужно је стога да се убудуће омогући свршеним основцима да и у задарским и сплитским средњим школама могу наставити школовање „*u svom materinskom jeziku*“ (I. Perić, *N. d.*, str. 102).

¹⁰¹⁹ Исто, стр. 103.

закона припада државном министру а не покрајинским саборима. Током осме деценије 19. века у Народној странци долазило је до размимоилажења и различитих ставова. Било је разних уступања попут: либералних, клерикалних, па и усконационалних, мада је владало јединство када би у питању било понорођења школства и увођења народног језика.¹⁰²⁰

Као што је језик био оружје културно-политичке борбе словенског становништва насупротив романском становништву, тако од краја седамдесетих година 19. века исти тај језик постаје један од главних камена српско-хрватског спотицања у Далмацији. Народни језик ће се све мање називати народним – Хрвати ће га називати искључиво хрватским језиком, што са српске стране ни по коју цену није било прихватано.

Ниподаштавајући српско политичко биће као равноправно хрватском у Далмацији, Павлиновић је преко *Narodnog lista* често износио шовинистичке ставове. Тако у бр. 57 1874. године поменути лист доноси чланак „Тajни i neiskusni šarurii“ „*гдје му се пориче свако право, име, језик, /.../ и да може бити задовољан, што је овдје трпљен*“.¹⁰²¹ Исте године у Далмацији су били избори за Царевинско веће. Буковички Срби од којих је зависила победа тражили су у преговорима гаранције за своју равноправност од народњачког кандидата М. Клаића: „*1. /.../ признавајући их равноправним у имену, језику и слову са Хрватима /.../ 3. Да се заузме да буду уведена ћирилска писмена у све јавне учионе, ради узајамности свесловенске, као обавезна наука*“.¹⁰²² Пошто Клаић, поред Павлиновића, није имао пресудног утицаја у Народној странци, није успео да одржи гаранције Србима. Национални испади према Србима су били настављен у *Narodnom listu*. У том листу појављивали су се чланци на ћирилици, а од 1878. године она је потпуно избачена из листа.¹⁰²³ Приликом избора за Царевинско веће следеће године буковички Срби су направили преокрет, гласавши за аутономашког кандидата, Задранина Густава Иванића, који је поред осталог обећао да ће се залагати за поштовање српског имена и језика.

„*б) улагати свој заступнички глас, да добију законито остварење жеља мојих обрвачко-костањских бирача, наиме, да српски језик и српско писмо буде уведено као главни науковни језик и писмо у свима школама, које су у мјестима наше краљевине, гдје је већина Срба*“.¹⁰²⁴

Поред осталих горућих српско-хрватских питања, као што смо видели, и језичко питање довешће до политичког заоштравања и коначног расцепа Народне странке 1880. године. Од тада на далматинској политичкој сцени почиње да делује Српска странка и њен орган *Српски лист/глас*

¹⁰²⁰ Упркос надмоћи италијанског језика, по попису становништва из 1880. год. у Далмацији само је 5,8% становништва говорило италијански, 0,7% немачки, а остатак народним језиком. Мада не треба заборавити ни да је број неписмених био преко 80% (51 000 наспрам 425 000), (Исто).

¹⁰²¹ Н. Милаш, *Успомене из првих година српског политичког живота на приморју*, Љубљана 1995, стр. 11.

¹⁰²² Исто, стр. 12.

¹⁰²³ Ј. Бакотић, *Срби у Далмацији од пада Млетачке Републике до уједињења*, Београд 2002, стр. 66.

¹⁰²⁴ Н. Милаш, *Н. д.*, стр. 46.

који је заступао српске интересе, међу којима је једно од важнијих било питање равноправности српског језика у Далмацији.

6. 3. Случај епископа Кнежевића

Како би се што боље разумела језичка борба у Далмацији, а нарочито став православне црквене јерархије и далматинских Срба уопште, од посебне важности је разумевање „Кнежевићеве афере“, која се десила 1867. године. Наиме, православни далматински епископ Стефан Кнежевић је, под притиском владајућих далматинских елита, поменуте године при саборском гласању које се односило на употребу народног језика у Далмацији, гласао против. Таквим поступком не само да је напустио народњачки табор него је и дотадашњу језичку борбу, као и ватрено залагање народњачких заступника Клаића, Војновића и либералног аутономаша Гиљановића, вратио корак уназад.¹⁰²⁵ Од тада је епископ Кнежевић изабрао политички опортунизам оличен у политици тактизирања и компромиса са властима, што је обележило цео његов даљи пастирски рад у Далмацији.

Политички заокрет жестоко су критиковали како *Il Nazionale* тако и *Заставини* дописници, често оштро и не бирајући речи, нпр: „*Као да је омрзнуо своју народност, на свој народ, на свој језик*“. Између осталог, подсећали су га да је напустио своју паству приступајући аутономашком окриљу и гласајући против језика, те да је под утицајем њиховог аутономашког лидера Лапене: „*Он другог не види до Лапену! Лапеном се ограддио од свог духовног стада*“.¹⁰²⁶ Тешке речи упућиване Кнежевићу нису биле ублажене ни у потоњим *Заставиним* дописима „*на православној епархији далматинској и њеног г. Дијецезана*“ (бројеви 73. и 74. за 1869. годину).

Револт према Кнежевићу био је видан и у делу православног свештенства и у већем делу народа. Дописи јасно казују да је након контроверзног гласања по повратку из Беча отишао у свој родни крај око Книна, да је свечану литургију служио тек други дан Св. Илије (празник православне цркве у Задру) те да је задарски катихета Никола Вујновић забранио гимназистима православног семеништа да тог дана иду у школу, чему су се они супротставили.¹⁰²⁷ Бројне

¹⁰²⁵ „*U petnaestoj sednici (23 rujna) raspravljalo se o predlogu manjine, da se spisi stranaka i autonomnih vlasti riešavaju od državnih ureda u jeziku podneska. Klaić je zagovarao ovaj predlog i dokazivao nadležnost sabora, koju je poricao vladin poverenik. Lapenna se nije protivio nadležnosti, ali je govorio da se slavenski jezik nije još – razvio! Na glasovanju predlog je pao. Od autonomaša glasovao je jedino Giljanović za predlog. Sva tri biskupa: Zaffron, Maupas i pravoslavni Knežević glasovaše proti! 'Nar. list' piše 'U poviesti naroda našeg ostat će dan 23 rujna t. g. crno zabilježen, a potomstvo će se njegovo zgroziti kad bude čitalo dogodovštine svog otečestva i razumielo, da je većina sabora zastupajućega zemlju prešla preko celog naroda na dnevni red*“ (V. Kisić, „*Listajući stare godišnjake*“, str. 109).

¹⁰²⁶ K. Milutinović, *Vojvodina i Dalmacija 1760–1914*, Novi Sad 1973, str. 169.

¹⁰²⁷ Isto, str. 159–169.

православне општине, попут задарске, которске и дубровачке, отворено су агитовале против њега. Улазећи у италијански клуб, постао је „čovjek talijanskog jezika“. *Il Nazionale* пита на који начин тамо намерава бранити интересе својих верника који говоре словенским језиком.¹⁰²⁸ Такође, „Pravoslavna obštetsva u Dalmaciji objelodaniše u 'N. listu' otvoreno pismo upravljeno episkopi, u kojem izjavljuju, da on ne zastupa načela i korist njihovu u narodnom smislu i da oni niti misle kao on, niti su s njime solidarni“. ¹⁰²⁹ *Il Nazionale*, слажући се са поменутиим ставом, иронично додаје: „U slučaju da se klub dade naslikati u grupi, bio bi u liepom kontrastu sa slikom kluba manjine dalm. sabora 1861. prelazom Kneževića“. ¹⁰³⁰ Даље наводи његове грехове према народној борби, гласање против језика у Бечком рајхстату после задарског гласања, да кореспонденцију са властима води на италијанском језику и сл.

Разлози за напад на епископа Кнежевића нису били само и изневереној народној борби за језик у Далмацији. Треба имати у виду и да је Милетић заступао антиклерикалне ставове, често и отворено, поготово у *Застави*, и то према патријарху Герману Анђелићу, којег су сматрали за верног слугу Беча и једним од главних препрека за српску слободарску борбу у Монархији. Такође, исти лист не критикује друга два вирилна члана Сабора: римокатоличког сплитског бискупа и надбискупа задарског Маупаса, који је исто гласао против народног језика. Оставља то задарском *Narodnom listu*, који ипак за тог црквеног великодостојника користи блаже критичке речи.

У вези са читавим овим случајем треба имати на уму и Кнежевићев положај и бригу за своје вернике, који су у седмој деценији 19. века били изложени јаком католичком прозелитзму. О таквој верској политици Католичке цркве имамо бројне чињенице и од самог далматинског епископа који 1866. године у кореспонденцији са протом Рајевским у Бечу, између осталог, каже: „Ваше настојање биће на корист православља овдашње цркве против језуитизма поплавишег по овим крајевима, што Вам не могу све описати“. ¹⁰³¹

Кнежевић је и у потоњим годинама наставио своју опортунистичку политику. Тако је 1871. године, поред оба католичка великодостојника Маупаса и Зафрона гласао против Клаићевог предлога да се преговара о здруживању са прековелебитском браћом, а да би до тога дошло, Сабор је требало да пошаље заступнике у Царевинско веће који би то питање заговарали. Између осталог, у саборском иступању навео је следеће образложење за своје противљење поменутом предлогу: „radi materijalne koristi crkve pravoslavne“ и ради „prosvetljene braće amo, uz koju želi

¹⁰²⁸ А. Cetnarowicz, *Narodni preporod u Dalmaciji, od slavenstva prema modernoj hrvatskoj i srpskoj nacionalnoj ideji*, str. 132.

¹⁰²⁹ V. Kisić, „Listajući stare godišnjake“, str. 101.

¹⁰³⁰ Isto.

¹⁰³¹ *Југословени и Русија. Документи из Архива М. Ф. Рајевског 40–80 године 19. века*, том II, књига 1, Београд 1989, стр. 290.

živiti u miru“.¹⁰³² Овакав став може се једино тумачити тиме да је Кнежевићу било веома битно да Православна црква у Далмацији има подршку владе од које је добијала значајна финансијска средства за своју егзистенцију. Такође, не треба заборавити да је само две године раније била одобрена друга молба од стране цара за реформисање Православног богословског завода, најзначајније просветне установе код Срба на Приморју пре Првог светског рата.

Поред поменутог Кнежевићевог случаја било је многих других примера да су православни црквени великодостојници у целој Монархији пре Првог светског рата важили за „бечке људе“. На ово, ипак, треба гледати из посебног угла, својственог компликованим и тешким политичким околностима у којима се тада налазила Црква. Одговор даје Л. Томановић, који каже да: *„Тешко гријеше они, који данас називљу наше Владике из бивше Аустрије црножутима. Они су били вазда у тешком положају. Да чувају Православље, они су се улегали влади*“.¹⁰³³

6.4. Вуков утицај

У науци је познато колико је Вуку Стефановићу Карацићу као реформатору било битно да сакупља народно благо по крајевима где су живели Срби. Из тог разлога више пута походио је Северну Далмацију. Немали број топонима и речи из Северне Далмације налази се у његовом *Рјечнику* (1852), попут: Бенковац, Зрмања, Котари, Косово, Скрадин, објашњења за главарину, задругу и обичај прпоруше, затим доста опширан запис са Косова, о тамошњој ношњи, игри и песми, итд. Крајем педесетих година 19. века Вук тражи и добија од својих далматинских пријатеља грађу за етнографски атлас јужнословенског живља: податке о чакавцима и штокавцима, карту Далмације и загубљени опис Буковице и Котара. Сачуван је пак опис Загорја, Промине и Петровог поља.¹⁰³⁴

Као некада Доситеју, тај сусрет био је на обострану корист, како реформатору српског језика тако и Србима па и Хрватима у поменутом крају. Не треба занемарити ни то да је Вук уживао велико поштовање и симпатије хрватске интелигенције,¹⁰³⁵ поготово Натка Нодила, свештеника Миховила Павлиновића, Стјепана Бузолића и др. Први поменути свештеник је са

¹⁰³² V. Kisić, „Listajući stare godišnjake“, str. 103.

¹⁰³³ Л. Томановић, „Из писама умрлих и заслужних Срба XV Владика Герасим Петрановић“, *Нови живот*, св. 6, стр. 163.

¹⁰³⁴ Такође, Вук је често заступљен у далматинској штампи прештампаним текстовима или у написима који га се дотичу посредно или непосредно (у вези са правописом, Рјечником, Примерима српскословенског језика, све до тужбалице за Вуком у *Српско-далматинском магазину* приликом његове смрти 1864. год.) (Г. Добрашиновић, „Вук и Сјеверна Далмација“, *Benkovački kraj kroz vjekove 1*, (ур. Ј. Medini), Benkovac 1987, str. 195).

¹⁰³⁵ Вука је често спомињала и хвалила *Zora dalmatinska*. Штавише, хрватски књижевници из Далмације препоручивали су један другоме Вука, настојећи да се са њим упознају, као што нам сведочи писмо Стјепана Ивичића из 1845. год. (Д. Берић, „Далматинска штампа 1847. о Вуку“, *Република*, бр. 102, 1947).

поносом целог живота истицао време ране младости када су управо Вукове збирке српских народних песама биле онај свети извор на коме се његова жедна душа напајала народним идеалима.¹⁰³⁶ Бузолић је Вуку остао веран целог живота. Тако и након српско-хрватске подвојености у Далмацији, 1885. године објављује у *Narodnom listu* песму у славу Вукову.¹⁰³⁷

Не треба заборавити нити умањивати Вуков утицај на то да се у Далмацији, кроз дуг и мукотрпан процес, прихвати народни језик. Православна јерархија нерадо се сећала сумњивих Вукових посета Задру, где је био радо виђен гост намесника Лиленберга познатог по фанатичној политици унијаћења тридесетих година 19. века. Однос В. Карацића према аустријском намесништву у Далмацији није до краја разјашњен. Према Д. Форетићу, нека односна архивска грађа нестала је из Историјског архива у Задру за време рата.¹⁰³⁸

Православна црквена јерархија у Далмацији била је подељена око питања употребе Вуковог језика, мада су се два епископа, посебно Јеротеј Мутибарић (1848–1853), а донекле и Кнежевић, противили тој језичкој реформи. Први је био нарочито близак са Карловачком митрополијом, али оба су била фанатични противници унијаћења.¹⁰³⁹ Стога су били донекле и конзервативни у својим ставовима, те нису били присталице било каквих новина, а нарочито језичких.

За време Мутибарићевог епископовања, на испитима у клирикалној школи у Задру присуствовао је и Анте Кузманић, јер га је интересовало „*Kakav im je učilišni jezik, – i odmah dodaje – Bijaše između Slavenskoga staroga i govornoga*“. Испитима је, по сведочанству, председавао далматински епископ, који је на крају испита једном ученику припретио: „*Kad se kući povратиш да više jezikom govedarskim ne govориш*“.¹⁰⁴⁰

Из таквих ставова је произашао сукоб са великим поборником народног језика Ј. Сундечићем, који је поред ћирилице користио при писању и латиницу. Док је радио у задарској богословији, задарски владика је отворено рекао да га сумњичи за „*униотство*“: „*А за Бога, по чему ви то судите! – По томе – прихвати он што ви латиницом пишете*“. На такву оптужбу Сундечић је одговорио: „*А што се тиче писања латиницом или са ћирилицом, кад бих ја знао да се Православље збиља оснива на овијем или на онијем словима, вјерујете ми да бих се са ове стопе отпекао и вас и тога вашег православља!*“.¹⁰⁴¹

¹⁰³⁶ В. Новак, *Натко Нодило*, стр. 5.

¹⁰³⁷ В. Новак, *Вук и Хрвати*, Београд 1967, стр. 525.

¹⁰³⁸ *Нјемачки риторисци по Далмацији*, (ур. I. Pederin), Split 1989, стр. 174.

¹⁰³⁹ По сећањима Ј. Сундечића, док је похађао задарску бословију 1848. год. изговорио је песму на народном језику, на шта му је епископ Мутибарић рекао да ју је испевао на „говедарском језику“ (Ј. Сундечић, „Живот и рад Дра Божидара Петрановића, *Slovinac*, бр. 13, 1878, стр. 141).

¹⁰⁴⁰ А. Kuzmanić, „*Кожиčić*“, *Glasnik dalmatinski*, Zadar 1965, стр. 4.

¹⁰⁴¹ „Но мој Господине, ја добро знам на којијем и на каквијем истинама и начелима почива православна вјера: па се ви мени за вјеру не бојте /.../“ (Ј. Сундечић, „Живот и рад Дра Божидара Петрановића“, стр. 141).

Иако од стране више православне црквене јерархије, није прихваћен Вуков нови језик, било је случајева да су га појединци разумевали и подржавали. Најбољи пример је архимандрит манастира Крке Јеротеј Ковачевић, Вуков пријатељ.¹⁰⁴²

6.5. Став Српске странке и *Српског листа/гласа* о језику

У идеологији Српске странке питање језика играло је веома важну улогу. Језик је најпре имао идеолошко романтичарско значење носиоца „духа народа“, док је његова комуникацијска улога мање важна. Такво гледање обликовало су у контексту националних покрета на истоку Европе, у којима је језик, под утицајем хердеровског наслеђа и немачког културног национализма, био важан чинилац у схватању нације, ако не и одлучујући. С друге стране, они се наслањају на домете тадашњег језикословља које није могло сагледати социокултурна гледишта језичких питања. Стога је језик сматран најпре за национални симбол којем су „додељивана“ подручја која су сматрана „српским земљама“, односно језик је служио како би се доказала надмоћ Срба, не само у Далмацији и Хрватској него и у свим јужнословенским земљама.¹⁰⁴³ С. Бјелановић, као уредник *Српског гласа*, посебно је пазио на чистоту српског језика који је био својствен ијекавском изговору Срба у Северној Далмацији (Буковици) и којим је и био писан поменути орган.

„Сам његов матерински језик – језик крине Буковице – давао му је та богату основу; а да га чињење туђих ствари (особито кајкавих новина, које је морао да чита по зататској дужности) не би заразило те му и нехотице у крв прешло и рођени језик натрунило, он је чешиће одилазио у своје родно мјесто, да се ту на извору окријепи, те да из дотицаја са народом, као оно Антеј из дотицаја са мајком земљом, поцрпе нову снагу за свој даљи рад“.¹⁰⁴⁴

Једна од основних теза коју је поменути лист покушавао да докаже била је – надмоћност Срба над Хрватима у духовном, моралном, интелектуалном погледу. Све што су Хрвати постигли, у интерпретацији ових новина, заслуга је Срба: уз помоћ српске културне баштине Хрвати су добили све елементе неопходне да се укључе у међународну заједницу као равноправан члан.¹⁰⁴⁵ Присећајући се некадашње српско-хрватске слоге у Далмацији, *Српски лист* пише како су Хрвати присвојили српски језик:

„У истини, кад је било људи, који су у првом заносу пуцања зоре словенске спјевали о једном народу од леденог до јадранског мора, могло се већијем правом сматрати Србе и Хрвате једним и истовјетнијем народом, особито пошто су ови последњи готово са свијем присвојили језик првијех“.¹⁰⁴⁶

¹⁰⁴² Опширније у: М. Пекић, *Јеротеј Ковачевић Вуков пријатељ из Далмације*, Нови Сад 1982.

¹⁰⁴³ Т. Рајчић, „Језичка преврџања у аустријској Далмацији крајем 19. stoljeća“, стр. 129.

¹⁰⁴⁴ М. Цар, *Један поглед на писца*, Дубровник 1911, стр. 10.

¹⁰⁴⁵ С. Божић, *Политичка мисао Срба у Далмацији Српски лист/глас*, Београд 2011, стр. 51

¹⁰⁴⁶ „К нашем програму“, *Српски лист*, бр. 2, 9 (21) 1. 1880.

Српски лист је прихватио став славистичке науке прве половине 19. века да је штокавски дијалекат српски. И Вукова максима „Српства трију вјера“ била је међу омиљенима. Често се позивао на највеће ауторитете свог времена попут: Франца Миклошича, Пере Будманија и Ватрослава Јагића. Са посебним задовољством је помињао како је Јагић, иако је био Хрват, у филолошким расправама 19. века заступао тезу која је ишла у прилог Србима. Јагић је за *Српски лист/глас* био „поштен научењак“ који иде „за истином и науком“.¹⁰⁴⁷

Српски лист је, позивајући се на превласт вуковаца у Хрватској и Славонији, сматрао да се народњаци и *Narodni list* тврдоглаво и неразумно одупиру српским језичким гледиштима која су прихватили сви изузев Хрвата у Далмацији. Наиме, Ђуро Даничић је био први филолог који је „*nazvao naš jezik srpskim ili hrvackim*“, и то из чисто политичких а никако научних разлога, док су га сви остали филолози, попут великих ауторитета Августа Шлајхера (August Schleicher), Макса Милера (Max Miller) и Ф. Миклошича, називали само српским језиком. Стога закључује да ће језик Вука Караџића однети пуну превласт међу Хрватима.¹⁰⁴⁸

Истакнути Србин католик др Ловро Павловић писао је 1890. године у *Српском гласу*:

„*U jeziku, u slovima, u običajima, u crkvi, pravoslavni su Srbi najbolje obranili i sačuvali nepotućenu narodnu osobnost. Nauka danas i ne zna za drugi naziv našeg jezika, osim srpskog jezika. U Miklošičevu 'Slovaru Šestih Slavjanskih Jezikov', koji je kao kruna njegovomu radu, nije ni spomenut hrvatski, ili slovenski jezik, već samo srpski*“.¹⁰⁴⁹

Осим што је тврдила да су штокавци Срби, славистика је чакавце сматрала за Хрвате, а кајкавце за Словенце. *Српски лист/глас* је прихватио и то становиште, мада је кајкавски дијалекат сматрао и језиком Хрвата. Тврдња да језик јасно одређује границе Срба и Хрвата потпуно му је одговарала, јер је значила да Срби живе и на просторима Троједне краљевине, и то не само у оном броју који су помињале статистике него их има више, јер су многи Хрвати који говоре штокавски, у ствари, Срби.¹⁰⁵⁰ Лингвистички критеријум у функцији националног разграничења испоставља

¹⁰⁴⁷ С. Божић, *Н. д.*, стр. 51.

¹⁰⁴⁸ „*Hrvati primili su srpski jezik u svoju književnost, ali su htjeli pošto poto uzdržati neke svoje osobujnosti, među ostalijem etimologičnu ortografiju. Sad po malo odriču se krparija i ne mogu odoljeti fonetici. I ovo pravo pisanje poteklo je od Vuka, ali će oni ipak kazati, da je to sve njihovo, da je Vuk nigdje i ništa, a da su oni mudraci, koji od Vuka moraju učiti*“ („*Srpski ili hrvacki*“, *Српски лист*, бр. 35, 10 (22) 9. 1885).

¹⁰⁴⁹ L. Pavlović, „*Srbi Katolici*“, *Српски глас*, бр. 19, 1890.

¹⁰⁵⁰ На премисама Караџићевих чланака Срби сва три закона и Срби сви и свуда пише, Јован Суботић 1853. год. у једној полемици. Народи „*који имају један језик јесу један народ*“, па стога „*далматински Хрвати који један језик са Србљима имају, јесу један народ са Србљим. То јест: далматински Хрвати нису управо Хрвати него су Србљи*“. А. Кузманић схватио је смисао ове реченице још раније неголи је била исказана и окренуо се Загребу (прихватајући већ од 1849. године Гајеву графију), поготово кад му је (преко Шиме Љубића) Иван Кукуљевић Сакцински понудио рукопис под насловом *Poviest dalmatinsko-hervatske književnosti* са напоменом да то чини ради „*Srbljah koji bi rada da je sva Dalmacija serbska, premda tamo do jučer ime ovo skoro ni poznato ne biaše*“ (М. Могуш, *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, стр. 159).

се, дакле, као сложен проблем у коме је један од кључева за разумевање уверења и теза *Српског листа/гласа* о српско-хрватским односима.¹⁰⁵¹

Гледишта Српске странке према језичком питању у Далмацији најјасније се могу ишчитати из радова језикословца и припадника круга дубровачких „словинаца“ Луке Зоре. Он се залагао за језични модел утемељен на херцеговачком говору и фонолошком начину писања, истичући како је В. Карацић „препородио нашу књигу“. Као језичне узоре наводи језикословни рад Стојана Новаковића, Пере Будманија и Ватрослава Јагића, одбацујући гледишта загребачке школе чији језик сматра „умјетним“ насупрот Карацићевог језика, који сматра „народним“. Хрватским присташама морфонолошкога правописа Зоре је приговарао да не слушају Академију која је, као највиша хрватска научна установа, тада већ била прихватила фонолошки правопис. Тврдио је како је тај правопис лакши за употребу у школама. Стога је, уз брже „понорођење“ школа и увођење народног језика у јавни живот, од владе тражио да одустане од „хрватских крпарија“, тј. писања „мало фонетички мало етимологички“, и да у школе уведе фонолошки правопис. У складу с тим у Сабору 1886. године негодовао је што уместо „умјетног“ језика загребачке школе није уведен „народни“ језик Вука Карацића.¹⁰⁵²

Такође, треба имати у виду да *Српски лист* и *Narodni list* нису увек имали опречне ставове у питању језика, што се види у њиховим ставовима према покушајима увођења немачког језика од стране владе. Тако Бјелановић 1882. године у чланку „Нови школски референт и лакрдије“, објављеном у броју 12. *Narodnog lista*, о младом грофу Латури Бајоу (Latour Baillet), референту, иронично пише као о господичићу што се удостојио доћи у Далмацију „да њемачкием културнием језиком доведе Далмацију у број изобразенијех земаља“. С обзиром на то да поменути гроф није знао српски језик, у том је попут народњачке странке и њеног гласила видео покушај „поњемчавања“. Даље, ипак додаје: „/.../ нама Србима има се захвалити, који смо народни језик сачували за се и за своју изгубљену браћу око 'Народног листа', који смо све народне светиње сачували и предали у руке истијех људи, на жалост у несретне руке. И данас спас је у српству!“¹⁰⁵³

Главна преокупација хрватских политичара у Далмацији, под готово неприкосновеним вођама Павлиновићем и Бјанкинијем, била је борба за „хрватско државно право“ које су настојали да популаризују у што већој мери. Међутим, како је то патриотско питање било заокупило сву активност народно-хрватских вођа, они нису водили бригу о многим питањима од пресудне

¹⁰⁵¹ С. Божић, *Н. д.*, стр. 52.

¹⁰⁵² Т. Рајчић, „Језичка превiranja у аустријској Далмацији крајем 19. stoljeća“, стр. 133–134.

¹⁰⁵³ I. Pederin, „Odnos austrijske vlasti prema talijanskom, srpskom i crnogorskom novinstvu u doba bokeljsko-hercegovačkog ustanka (1880–1883)“, *Voka: zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti*, Herceg-Novi 1988, стр. 199.

важности за одбрану народних права, и за буђење праве народне свести. Иако су имали већину у Сабору, нису издејствовали законско одређење народног језика у јавној администрацији земље. Додуше, нашим су се језиком водиле расправе у Сабору, и администрација у народним општинама, али у суду се није смео употребљавати други језик осим италијаснога, изузев у кривичним парницама.¹⁰⁵⁴

Поводом тога је др Игњат Бакотић 1883. године упутио отворено писмо под насловом „Пренимо се!“ преко *Српског листа* (бр. 3, 18/30. јануар) Клаићу и Павлиновићу, критикујући обојицу што нису издејствовали употребу народног језика у суду. У том писму указује на два кључна оптерећавајућа фактора у далматинском друштву тог доба. Први је чиновништво, које се служи италијанским језиком тако да је једна од главних брана увођењу народног језика. „*Чиновник је овладао свуда, чиновника наћи ћеш у сваком крају ове несретне земље /.../ њему је мало, или увјек нешто криво /.../ клања се богу 'status quo'*“. Даље, наглашава утицај чиновништва на политичаре. Други фактор је „*Гдје не допире чиновништво, допире поповство*“. Затим говори о повлашћеном положају клера у Далмацији које „тресе“ свако слободније мишљење у далматинском политичком поднебљу. „*Нису само Срби у Далмацији њихов гњев осјетили. На свакога, мисли ли или говори слободније, искалили су клерикалци свој јед. У јавном животу искусио их је /.../ најдаровитији новинар и врло заслужан човјек за народну ствар, Натко Нодило*“. Мислећи на Павлиновића, каже: „*Он је пред очима подгорског пророка био фрамашун*“.¹⁰⁵⁵

И тек тада су се прваци Народне хрватске странке заложили за народни језик, те је напoкoн 25. маја 1883. године, у бр. 74, признато да се странке у Далмацији и у Истри, као и њихови пуномоћници у суду и у грађанским парницама, могу служити једним од два земаљска језика (српскохрватским и италијанским).¹⁰⁵⁶

Као што смо претходно нагласили, утицај италијанске културе и језика у Далмацији је био веома значајан чак и у зрелијим фазама Народног препорода. Наиме, хрватско грађанство се добрим делом и јавно и приватно служило поменутом језиком, што је примећено и у листу *Il Dalmata*. Тако у Сплиту 1882. године, након победе народњака, већина представника у општинском већу још увек није добро знала народни језик. У том смислу *Српски лист* резултате далматинског препорода види у победи српског језика над „прогонитељима“, које најпре види у Хрватима и Народној странци а тек онда у аустријској влади. При томе се прогон народног језика види и у положају ћирилице која је, насупротив латиници, сматрана „народним“, словенским писмом.¹⁰⁵⁷

¹⁰⁵⁴ Л. Бакотић, *Срби у Далмацији од пада Млетачке Републике до уједињења*, стр. 66.

¹⁰⁵⁵ „Пренимо се!“, *Српски лист*, бр. 3, 18 (30) 3. 1883.

¹⁰⁵⁶ Л. Бакотић, *Срби у Далмацији од пада Млетачке Републике до уједињења*, стр. 81–82.

¹⁰⁵⁷ Т. Рајчић, „Језишка превиранија у аустријској Далмацији крајем 19. столјећа“, стр. 132.

Л. Томановић је 1886. године својим чланцима који су излазили у *Српском листу*, поменио „Fra Andrija Kačić Miošić Prema Srpstvu i Hrvatsvu“, подгрејао узаврелу далматинску атмосферу. Нарочито је наглашавао и доказивао да је најпознатији фрањевачки књижевник из Далмације под словинским подразумевао заправо српски језик, што је изазвало праву буру са хрватске стране.¹⁰⁵⁸

Katolička Dalmacija, црквени католички лист под уредништвом дон Иве Продана, 1889. године у низу чланака (нпр. „La secchia rapita“ и „Обрачун između Srba i Hrvata“) изнела је тезу да су „čakavci i ikavci svakako Hrvati, jekavci prije Hrvati nego li Srbi, a samo ekavci da su Srbi“, што је изазвало оштру реакцију српског органа.¹⁰⁵⁹ Полемисујући са поменутиим листом, унапред се извинио католичким верницима да се то што ће полемисати не тиче вере и цркве, него строго филологије и науке. Полемика се односила највише на историју, на питање Босне, коју је *Katolička Dalmacija* сматрала за хрватску земљу, што је *Српски глас* одлучно одбацивао.¹⁰⁶⁰ У другом делу излагања истиче се да су Срби и Хрвати један народ, те да имају један књижевни језик. Ако је тако, то значи да Срби према Хрватима нису исто што су „Rusi prema Francuzima, ili Englezi prema Španjolcima“. Књижевни језик једнако припада сваком делу и крају нашег народа. Позива се на Италијане који су један народ са једним језиком, „ali opet književni je njihov jezik onaj dijalekat što se govori u srednjoj Italiji, osobito u Toskani“. Исти је случај и у Француској, Русији и другим земљама. Стога *Српски глас* наглашава следећи став: „Ko dakle vjeruje, da su štokavci Srbi, a čakavci Hrvati, taj ima sasvim pravo da reče; Srbi i Hrvati jesu jedan narod, imaju jedan jezik, ali književni im je jezik srpski dijalekat“. ¹⁰⁶¹ Даље се полемичар, бранећи поменути став, позива на филологе попут Јагића и Миклошича.

6. 6. Расправе о језику у Далматинском сабору

¹⁰⁵⁸ Л. Томановић, „Fra Andrija Kačić према Српству и Хрватству, *Српски лист*, бр. 22, 23, 24, 25, 1886.

¹⁰⁵⁹ За разлику од каснијих све помиљивијих реакција народњака став праваша дон Иве Продана према језичким гледиштима српске стране био је много радикалнији. Сматрао је да штокавско ијекавска говорна подручја у оквиру хрватских покрајина те Босне и Херцеговине треба очувати за будућу хрватску државу или барем њен снажан утицај (М. Diklić, *Pravaštvo u Dalmaciji do kraja Prvog svetskog rata*, Zadar 1998, str. 154).

¹⁰⁶⁰ *Српски глас* је поменути тезу темељно одбацивао истичући српски печат Босне. При доказивању позвао се и на случај Славоније и њеног језика, за шта се позива на историчара Фрању Рачког који каже „da je do provale Madžara između Drave i Save bila slavenska (nehrvatska) kneževina, koja sa Hrvatskom nije imala nikakvog posla“, а да тек од 1835. год. „počeše katolici u Slavoniji, zvati svoj jezik hrvatskijem“. („Ne sutor ultra crepidam! Srpski: 'ne govori čoče u što se ne razumiješ“, *Српски глас*, бр. 19, 10 (12) 5. 1889).

¹⁰⁶¹ „Ne sutor ultra crepidam! Srpski: 'ne govori čoče u što se ne razumiješ'! II“, *Српски глас*, бр. 20, 17 (29) 5. 1889.

Колико је споро ишло увођење народног језика у Далмацији најбоље нам говори то да је требало тринаест година да прође од народњачке победе 1870. године на покрајинским изборима како би народни језик постао службени језик у Далматинском сабору и Земаљском одбору. Увођење народног језика десило у време оштре политичке српско-хрватске подвојености у готово свим значајнијим питањима, и испоставило се да је оно у начелу једино питање у којем су се Срби и Хрвати тих година слагали. Показујући своју политичку озбиљност, српски заступници су на седници 21. јула 1883. године подржали Павлиновићев предлог о проглашењу илирског језика, то јест српског или хрватског, за службени језик Саборнице.¹⁰⁶²

Такође, треба имати у виду да је најпознатији хрватски препородитељ настојао да оживи хрватску икавску традицију Андрије Качића Миошића и Анте Кузманића одбацујући хрватско-српски назив за језик као хибридан. Ипак је, слично као Лука Зоре, због прагматично-политичких разлога, „на умирење Срба“, тај назив био спреман да прихвати. Сличан је прагматизам показао и у практичним језичким расправама, где је осим струке право гласа дао политици која би стручне несугласице требало да реши декретом.¹⁰⁶³

Том приликом српски заступник И. Бакотић, узевши реч, нагласио је: „*Kao Slaven imam dužnost podupriti predlog*“. Затим се надовезао Клаић у питању употребе ћирилице и латинице. „*Kad je rečeno hrvatski ili srpski, tim je rečeno da su latinica i ćirilica podpuno ravnopravne, to nitko nije doveo u sumnju*“, те би требало да и Земаљски одбор одговара на оба писма. Додао је и следеће: „*i ja sam, da znam pisati ćirilicom, ja bi ćirilicom odgovorio*“.¹⁰⁶⁴

Након расправе, хрватски и српски заступници гласали су да хрватски или српски језик постане службени језик два горе поменућа управна тела.¹⁰⁶⁵ Одлука о језику је гласила:

„*Jezik sabora i Zemaljskog odbora jest narodni jezik hrvatski ili srbski. Tim se jezikom raspravlja, pišu se saborski zastupnici, glasuju zakoni, predlozi i zaključci, i dopisuje se sa svakom vlasti. Uz Sabor, Zemaljski odbor tim jezikom piše, uređuje unutarnje knjige, sve poslove, rješitbe, oglednice i dopise. Zastupnicima ostaje prosto u Saboru govoriti i podnositi predloge italijanski*“.¹⁰⁶⁶

И поред тога што се чинило да су од поменуће године између Срба и Хрвата усаглашени ставови око назива и употребе језика, повремено је у Сабору долазило до оштрих полемика око тог питања. Наиме, Српска странка је временом све више приговарала народњацима на

¹⁰⁶² I. Perić, *Dalmatinski sabor 1861–1912. (1918) god.*, str. 48.

¹⁰⁶³ T. Rajčić, „Језичка превiranja u austrijskoj Dalmaciji krajem 19. stoljeća“, str. 137.

¹⁰⁶⁴ I. Perić, *Dalmatinski sabor 1861–1912. (1918) god.*, str. 48.

¹⁰⁶⁵ За поменути закључак није гласао само Конте Војновић, који је из личних разлога заступао тадашњег намесника Јовановића. „*Da, neke godine, baš one poznate 1883, Vojnović bio je podigao glavu protiv saborske većine. Za dlaku u saboru ne dogje do ograšja. Onaj put i nikada više od kad je Vojnovića. Ali ona put Vojnović suprot Pavlinoviću nije branio Srpstvo, nego namjesnika Jovanovića*“ („Језик и sloga u saboru“, *Српски лист*, бр. 50, 17 (29) 12. 1886).

¹⁰⁶⁶ Исто.

опортунистичкој језичкој политици у Далмацији која је таквим делањем умногоме помагала германизацијска настојања намесника Јовановића.¹⁰⁶⁷

Тежећи за језичког чистотом Караџевог типа, поменута је странка 80-их година истрајавала у тражењу да се упоредно са увођењем народног језика у јавну употребу уведе и фонолошки правопис, а нарочито да се уведе у школе.¹⁰⁶⁸ Такође, *Српски лист/глас* је сматрао да је српски језик матерњи језик већине Далматинаца, те да је поменути правопис најпогоднији за његово очување и ширење. Уз то се истицала важност фонолошког правописа у очувању народног јединства и духа српског народа, и сматрао се условом за постизање „књижевне слоге“ Хрвата и Срба. Хрватски отпор том правопису сматрао се нелогичним, имајући у виду то да су већ примили „српску штокавицу“, а сагледавао се и у контексту прогона српског језика.¹⁰⁶⁹

На ову полемику одговорио је Клаић предложивши да се да налог Покрајинском школском већу, да се преради и у новом издању читанки за основну школу узме у обзир све што служи „у најбољем одгоју младежи у моралном и народном погледу“. Тај предлог је и прихваћен.¹⁰⁷⁰ Игњат Бакотић (изабран у Книнском изборном котару) још је 1884. године у Сабору заговарао увођење народног језика у свим јавним уредима.¹⁰⁷¹ Између осталог, борио се и против увођења „њијемитине“ у Далмацији и оснивања немачке школе у Задру.¹⁰⁷²

Такође, поменути заступник је 1. јула 1884. године изнео предлог да се поправи језик у читанкама за основну школу. Истичући „политички дух хрватства“, сматрао је да су наставна средства прожета „језуитским духом“ и да имају мало ћириличних текстова. Предложио је ново издање читанки „да би се дало места ћирилицы онолико бар колико латиници“. С друге стране је узвратио Павлиновић. Бранећи постојеће стање, нагласио је како је у Далмацији четири петине Хрвата, а тек једна петина Срба, те зато не могу захтевати нека посебна права поводом тог питања.¹⁰⁷³

Бјелановић је 1889. године такође у Сабору истицао да су школске књиге лоше јер нису написане фонолошким правописом и ћирилицом. Приговарао је влади што није послушала препоруку школског већа да се уведе фонолошки правопис и апеловао је на Народну странку да му се престане супротстављати. Са симпатијама је гледао на чињеницу да су Куен у Банској

¹⁰⁶⁷ „Пабирци“, *Српски лист*, бр. 25, 2 (14) 7. 1885.

¹⁰⁶⁸ Т. Рајчић, „Језишка превирања у аустријској Далмацији крајем 19. столјећа“, стр. 133.

¹⁰⁶⁹ Исто.

¹⁰⁷⁰ Исто.

¹⁰⁷¹ Игњат Бакотић, иако је ватрено заступао српске интересе, никад није крио да је био присталица српско-хрватске слоге у Далмацији. Тако је 1883. год. по верификацији заступничког мандата изјавио следеће своје максиме: „*Ja štujem Hrvata, divim se njegovim vrlinama i ljubim ga koliko mogu ljubiti samog Srbina*“, „*Srbi i Hrvati, mi smo jedan narod, pa nas ne će razdvojiti ni dva imena, ni vjera; budućnost je naša!*“ („† Dr. Ignjat Bakotić“, *Dubrovnik*, br. 39, 30. 9. 1906).

¹⁰⁷² Исто.

¹⁰⁷³ I. Perić, *Dalmatinski sabor 1861–1912. (1918) god.*, стр. 138.

Хрватској и босанска влада увели фонолошки правопис, сматрајући то победом „народног“ српског језика. Подупирући ову одлуку, нагласио је да су обе владе уважиле „разлоге науке“, што очекује и од владе у Бечу, кад је реч о Далмацији.¹⁰⁷⁴

Понекад би српско-хрватске полемике у Сабору биле вођене само око једне предложене речи. Тако је на саборској седници 5. јула 1884. године у расправи о давању помоћи ватрогасним друштвима Бјелановић предлагао „*да се уместо ватрогасно рече пожарно*“, јер је пожарно „*наша права ријеч*“. Такође је образложио да то није само његово мишљење, него је тако „*мислио и наш славни Даничић*“. Клаић и Павлиновић су били за реч ватрогасно, јер се тај назив свуда употребљава за та друштва. Ипак, приликом гласања, већином је усвојен предлог потоњих.¹⁰⁷⁵

Честе су биле оштре међусобне српско-хрватске критике о залагању у борби за народни језик. Било је и тешких речи од стране *Narodnog lista*, да су Срби издајници с тим у вези, а највише због њихове политичке сарадње са аутономашима тих година. С друге стране, и *Српски лист* је изнео две озбиљне оптужбе према Хрватској странци. „*Prvi je veliki grijeh, što ljudi te странке u poslu jezika ne vladaju se ozbiljno, što jezik ne uče, što se narodnijem jezikom ne služe ni u javnom ni u privatnom životu; drugi je veliki grijeh, što njezini zastupnici u Beču nijesu zauzimali se za jezik /.../*“.¹⁰⁷⁶ Према Бјелановићевом листу, „*Pitanje o jeziku riješava se u Beču, a ne u Zadru. Ali zastupnici u Zadru viču, a u Beču gdje im niko na put ne stoji čute kao zaliveni*“.^{1077 1078}

Поред борбе за равноправност српског језика, српски заступник Лујо Бакотић предложио је 1887. године у Сабору увођење руског језика и књижевности као обавезног предмета у реалкама и необавезног у гимназијама. У свом говору на VII седници 4. децембра свој предлог је

¹⁰⁷⁴ Т. Рајчић, „Језичка превирања у аустријској Далмацији крајем 19. stoljeća“, стр. 134.

¹⁰⁷⁵ I. Perić, *Dalmatinski sabor 1861–1912. (1918) god.*, стр. 138.

¹⁰⁷⁶ „Језик и слога у сабору“, *Српски лист*, бр. 50, 17 (24) 12. 1886.

¹⁰⁷⁷ „За народни језик“, *Српски лист*, бр. 28, 16 (28) 7. 1886.

¹⁰⁷⁸ Народна странка након уласка у коалицију око аустријског министра Тафеа (Тааффе) 1879. год. спроводила је политику сарадње са владом у Бечу. При томе ваља имати на уму да је једна од главних потешкоћа са којима се влада поменутог премијера суочавала била управо језичко питање, посебно питање еманципације чешког језика у Чешкој, Моравској и Шлеској, тим више што је Чешки клуб био један од главних ослонаца Тафеове коалиције. Настојање Немаца да своме језику осигурају предност под штитом државног језика (Staatssprache), чешке је покрајине учинило класичном језичко-етничком „*bojišnicom*“ Аустрије. У том контексту, а по узору на Чехе, политика је народњака ишла за тим да у замену за подршку влади у Царевинском већу добије језичке, али и политичке и економске уступке у Далмацији. Таква опортунистичка политика у њиховом случају није могла дати посебно велике резултате јер су народњачки заступници у Тафеовој коалицији били рубна политичка снага. Стога је, упркос увођењу хрватског језика у скоро све установе и средње школе, унутрашњи управни језик у тадашњој Далмацији и даље остао италијански, док су сва обећања владе о увођењу хрватског уредовног језика остала неиспуњена. У том смислу, од 1882. до 1885. године народњаци су се сукобљавали са намесником Јовановићем због његових покушаја увођења немачког језика у јавну управу. Ипак, након Клаићевих интервенција у Бечу, намесникова настојања су обустављена па су народњаци с Јовановићем имали добре односе. У том контексту ваља рећи да су народњаци споменуто језичку одлуку донели мимо воље владе, која се, након праве мале политичке игре народњака, није усудила да поништи резултате народњачке политике свршеног чина (Т. Рајчић, „Језичка превирања у аустријској Далмацији крајем 19. stoljeća“, стр. 131).

образложио као предлог „*kulturne naravi*“.¹⁰⁷⁹ Наиме, тада није било превода руских књига, тако да би младићи учећи руски језик свега шест месеци били оспособљени да читају руске књиге.¹⁰⁸⁰ Осврнуо се и на политичку конотацију свог предлога који би неки радо тумачили као руски панславизам у Далмацији. Образложио је да сви напредни европски народи изучавају руску књижевност и да се „*njima nigdje ništa ne prigovara, da bi izučivanja jezika ruskoga i književnosti ruske bio nekakav panslavizam. Neznam zašto bi se to imalo nama prigovarati*“.¹⁰⁸¹ Такође се осврнуо и на научне, економске и друге корисне разлоге учења тог језика.

Ипак, Клаић није подржао поменути предлог јер је сматрао да би, поред оптерећености наставе додатним језиком, далматински Срби и Хрвати били оптужени као политички русофили, панслависти и сл. Међу тадашњим народњацима био је и поприличан број антируски расположених заступника, што је у свом говору нагласио и српски заступник Лука Зоре наглашавајући да „*Mnogi se tuže, i među samim zastupnicima većine, da im ćirilica vadi oči, a to isto važi i za ruska pismena*“.¹⁰⁸² Бјелановић је био уз Бакотићев став, говорећи да би руски језик био изучаван као слободан, изборни предмет.¹⁰⁸² Када се приступило гласању, сви сем српских заступника у Сабору, хрватски и аутономашки заступници, гласали су против Бакотићевог предлога.¹⁰⁸³

Ипак, поменути предлог је заталасао тадашњу штампу. Бечки лист *Neue Freie Presse* и сплитски *Narod* донели су готово истоветне чланке називајући поменути предлог „бомбом“ и „тенденциозношћу“. Укључио се био и *Српски глас* који је у таквој реакцији двају листова видео исту уређивачку политику: „*Po ovom bi se moglo vjerovati, da su izvori dvaju listova, hrvatskog i njemačkog, vrlo bliži jedan drugome, nego li je Lapenna bečkom listu*“.¹⁰⁸⁴ Такође, цео саборски предлог био је пренесен и у чешким *Кромјеришким новинама*“.¹⁰⁸⁵ Интересантан је податак да је истовремено у Задру у Будманијевој књижари било за 24 сата продато свих 150 граматика руског језика, што нам говори да је највећи словенски језик имао, поред свих отежавајућих околности, значајну популарност у Далмацији.¹⁰⁸⁵

¹⁰⁷⁹ „Predlog za učenje Ruskog jezika i književnosti kao obaveznog predmeta u realkama a neobaveznog u gimnazijama u Dalmaciji“, *Српски лист*, бр. 49, 16 (28) 12. 1887.

¹⁰⁸⁰ „Ako ćemo da čitamo ruske knjige primorani smo tražiti prevode francuske, talijanske, njemačke a ne možemo da ih čitamo u samom izvoru“ (Исто).

¹⁰⁸¹ Исто.

¹⁰⁸² „U ostalom Bakotić nije rekao, da se za ruski jezik podiže katedra, koja bi prvenstveno imala, on nije dodao, da se uz svaku katedru ruskog jezika stavi po jedan Kozak sa kopljem u ruci, nego prosto preporučio je, da se ruski jezik uči po pravoj potrebi i mogućnosti“. Даље се Бјелановић присећа „kako se u gimnaziji zadarskoj u njegovo doba učili ovi slobodni predmeti: francuski jezik, stenografija, risanje, pjevanje, gimnastika /.../ mnogi mladići uspješno su učili ove predmete i to baš oni njabolji, koji su vrlo dobro učili obvezene predmete“. (Исто).

¹⁰⁸³ Исто.

¹⁰⁸⁴ Исто, бр. 48, 9 (21) 12. 1887.

¹⁰⁸⁵ „Домаће“, *Српски лист*, бр. 51, 30 (10) 12. 1887.

Када је праваштво доживљавало свој политички зенит крајем 19. века, често је у Сабору негирано постојања српског језика у Далмацији. У таквим тренуцима најодлучнији бранилац свих српских интереса, па и језичких, био је лидер Српске странке Сава Бјелановић. Одмереним и аргументованим говорима узвраћао је на сваки ниподаштавајући иступ према своме роду. „/.../ *mi vidimo jedno čudo, što neka gospoda, dok se otimlju od talijanštine na kojoj su se uzgajili, i sad je se boje kao strašila, u isto vrijeme viču na sve što je srpsko; više se na srpsko ime, više se na ćirilicu koja nam je zajednička, kao što nam je u stvari zajednički i jezik*“. После питања дао је конкретан одговор: „чудовиште“ је нико други до правашка перјаница тога доба, дон Ј. Бјанкини са својом струјом.¹⁰⁸⁶ „*Otkuda to čudovište /.../ moralni dualizam megju vama ali svakako megju onim, koji su do sada najodlučnije isticali program i težnje, što se uopće hrvatskijem zovu*“.¹⁰⁸⁷

У жучним расправама које су вођене у Саборници током последње деценије 19. века око назива народног језика, то јест да ли треба да се зове само хрватски или хрватско-српски, М. Клаић оштро је осудио загребачки лист *Obzor*. Наиме, уредник овог листа, Динко Политео, пружао је отворену подршку хрватским политичарима из Далмације који су, у складу са политиком заснованом на хрватском државном праву и теоријама о постојању једино хрватског „политичког народа“, порицали националну индивидуалност Срба у Далмацији.¹⁰⁸⁸

С друге стране, некад би жучне саборске расправе о питању језика доводиле до српско-хрватског свеприхватајућег компромиса. Када би се покретало питање понарођења неких школа, углавном би и хрватски и српски заступници заједно гласали. У Сабору је 1895. године било покренуто питање понарођења поморских школа у Дубровнику и Котору. Аутономашки заступници су бранили улогу италијанског језика у тим школама због постојеће стручне литературе на том језику. Док је Клаић доказивао оправданост понарођења, Бјелановић је

¹⁰⁸⁶ Политичка каријера дон Јураја Бјанкинија (1849–1928) пролазила је кроз више турбулентних фаза. Народњаке напушта 1892. год. и оснива Хрватски клуб у Далматинском сабору који је у потоњем периоду представљао трећу правашку грану на Приморју. Повод је био негативни исход гласања о новим читанкама за пучке школе. У њима је тобоже намерно било затајено хрватско име, те су шесторица радикалних народњачких заступника на челу са Бјанкинијем иступила из саборског Клуба Народне хрватске странке. Исте су осуђивали за попуштања према дуализму, избегавању говора о сједињењу Далмације с Банском Хрватском те због признавања српскога националног имена у Хрватској. Године 1903. коригује и мења дотадашње политичке ставове попут тријализма и признања Срба као политичког народа тако да ускоро постаје један од важнијих протагониста политике „новог курса“ у Далмацији, а касније и југословенског интегрализма.

¹⁰⁸⁷ „Govor zastupnika Save Bjelanovića (na raspravi školskog proračuna), Прилог Српском гласу“, *Српски глас*, бр. 7, 15 (27) 2. 1896.

¹⁰⁸⁸ У писму писаном у Задру 7. априла 1892. године, а упућеном познатом политичару Шими Мацури, Клаић је између осталог рекао: „*Пишем вам за потужити се на држање 'Обзора' према ономе што су у нашем сабору догодило при задњем заседању. 'Обзор' се одлучно ставља на страну Бјанкина, а осуђује нас, јер смо гласали за испавак Пуљеза. Најпрво је опасит да исти предлог Бјанкина био је неумјестан и неоправдан /.../ То није било него нападање и нијекање Срба. И ми иза тога морали смо гласовати за Пуљеза ако нисмо хтјели још јаче растирити мржњу међу једнокрвном браћом и показати се правим варварима пред изображеним светом*“ (В. Крестић, *Геноцидом до Велике Хрватске*, Јагодина 2007, стр. 57–58).

предлагао да се настава у тим школама одвија двојезично. Екстреман став је изложио и Ј. Бјанкини, који је већ био оформио странку права, да се у предлогу понарођења тих школа сам стави хрватски језик. Успротивио се Бјелановић инсистирајући да се уз то хрватски, дода „или српски“. Клаић и Чингрија су подржали лидера Српске странке. Како је Бјанкини и даље инсистирао да се у предлогу истакне само хрватски језик, понуђено је компромисно решење: „*da naukovni jezik u nautičkim školama bude naš jezik, naime jezik kojim se služi Visoki Sabor*“. Формулација „*naš jezik*“ била је заиста помирљива, и за тај предлог гласали су сви заступници Народне хрватске странке, Српске странке и Странке права.¹⁰⁸⁹

Баш због саборских одлука о називу језика, српски или хрватски, у потоњим годинама било је доста оштре критике од стране Бјанкинија као уредника *Narodnog lista*. Преко тог медија 1899. године, у бр. 42 и 43, донети су чланци под насловом „*Naziv jezika i saborska većina*“ у којима „*kori narodnu većinu, što je popustila Srbima, pa naš jezik u saboru nazivlje 'srpski ili hrvatski'. Tako ne bi moralo biti*“. Додаје „*da u novije doba /.../ pravoslavni živalj u Dalmaciji zove srbskim hrvatski jezik*“. Српски глас узвраћа чланком у којем опширно објашњава језичку ситуацију у Далмацији. Притом се позивајући на науку истиче: „*Jezik, kojim govori narod u Dalmaciji, osim na ostrvima, nauka poznaje pod srpskijem imenom /.../ I Ljudevit Gaj /.../ izrekom priznaje, da je taj jezik Srpski i ničiji drugo*“. Именовање језика српским или хрватским од стране Ђуре Даничића, каже, иде на српску штету, и види тај дуални назив као „*bratsku ljubav, zaboravio pravi naziv svojeg rođenog jezika*“, а кад би Даничић био жив и видео шта се са језиком ради, „*vječnost bi mu kratka bila, da se za to pokaje*“.¹⁰⁹⁰

Изазван даљим негирањима српског језика, српски заступник др Кнежевић реаговао је 4. јула 1902. године у Сабору упитом: „*I. Na vladu, misli se zauzeti, da se predsjedništvo prizivnog suda dalmatinskog u zvaničnim spisima ne služi pri nazivu našeg jezika samo nazivom: hrvatski već srpskohrvatski, kako zakon naređuje*“.¹⁰⁹¹ Ипак, важно је нагласити да су српски заступници заједно са народњацима и правашима гласали за део адресе 1898. и 1903. године у којима је тражено увођење хрватског или српског језика у управу покрајине.¹⁰⁹²

Српски заступници у Сабору на челу са Савом Бјелановићем 1894. године издејствовали су коришћење ћирилице у свим уредима: „*Нека Велики Сабор изволи закључити. Изражава се жеља Влади Његовог Величанства да се на свијех њ. к поштарскијем уредима препоручена писма, као и све остале пошиљке /.../ примају са адресама ћириличнијем написанијем*“.¹⁰⁹³

¹⁰⁸⁹ I. Perić, *Dalmatinski sabor 1861–1912. (1918) god.*, str. 145–146.

¹⁰⁹⁰ „Ustrišci“, *Српски глас*, бр. 22, 28 (9) 5. 1899.

¹⁰⁹¹ „Наши телеграми, Задар 4. јула“, *Dubrovnik*, бр. 27, 6. 7. 1902.

¹⁰⁹² R. Lovrenčić, *Geneza politike „novog kursa“*, Zagreb 1972. str. 128.

¹⁰⁹³ „Далматински сабор, предлог за ћирилицу“, *Српски глас*, бр. 4, 26 (7) 1. 1895.

Пошто поменуто писмо покрајинска бирократија није добро знала, приликом судских одлука често је било доста грешака. Зато је *Српски глас* на такву праксу упозоравао опомињући судске чиновнике да науче ћирилично писмо: „*Кад судбени чиновници у Трсту морају да науче француски /.../ ми имамо још више права, кад захтијевамо, да судбени чиновници у Задру добро и савршено науче језик, којијем говори цијела Далмација*“.¹⁰⁹⁴

Употреба српског писма биће званично равноправна тек 1901. године. Нетолерантност политичких власти према ћирилици кроз далматинску историју била је одувек присутна.¹⁰⁹⁵ Употреба ћирилице и кореспонденција на њој са државним властима и у јавном животу у Далмацији била је строго ограничена, тако да се ни пошта није могла слати на том писму. Највећи успех у равноправности два писма постигнут је 1901. године када је на основу начела равноправности допуштена и загарантована одредбом ц. к. Равнатељства поште од 31. маја исте године бр. 3695 (*Pošt. nared. list*, br. 5, ex 1901). У складу са новом одредбом, задарска конзисторија је наредила свим манастирским настојатељима, свештенству, црквеним туторствима и одборима српских закладних школа „*да од сада унапријед у званичном дописивању у Далмацији своја проста и препоручена писма, пакете, напутнице итд. адресирају само и једином нашим ћирилицом. Од православне еп. Конзисторије. У Задру 15. јуна 1901.*“.¹⁰⁹⁶

Учестала негирања српског језика погађала су многе заговорнике српско-хрватске слоге у Далмацији. Највећу позитивну реакцију изазвао је Ј. Сундечић написавши 1892. године „Посланицу Анти Старчевићу“, који је ишао чак дотле да је српски језик назвао „свињским“. Том „личком пророку“ неколико година касније посветио је и песму „*Вукодлаче, Паклењаче!* која је имала јак одјек (Прилог 4).

Поменуто посланицу и песму одобравали су и умерени Хрвати јер у њој нису нашли ниједну увредљиву реч за свој народ. Замерке Сундечићу нису могли да нађу чак ни хрватски листови *Obzor* и *Narod*.¹⁰⁹⁷

6.7. Политика „новог курса“ и решење језичког питања у Далмацији

¹⁰⁹⁴ „Српски језик на суду“, *Српски глас*, бр. 46, 12 (24) 11. 1898.

¹⁰⁹⁵ Бројни докази и научна истраживања потврдили су да је ћирилица на Јадранском мору одувек била присутна, нарочито код словенског становништва, како православног тако и католичког. Најбољи пример за то је Пољички статут писан ћирилицом босанчицом, као и фрањевци који су се њоме служили у 17. и 18. веку.

¹⁰⁹⁶ „Наша ћирилица“, *Гласник Далматинске епархије*, бр. 6, 1901, стр. 93.

¹⁰⁹⁷ Такође, Сундечић је 1899. год. иступио из которског „Славјанског дома“ уверивши се претходно да је то друштво постало „*tvrdavom tudjinštine pod Lovćenom*“ („Sundečić i Pavlinović“, *Dubrovnik*, br. 35, 1900.)

Незадовољство у Далмацији због многих проблема, међу којима и због нерешеног језичког питања (нарочито у управи и судству), бивало је крајем 19. и почетком 20. века све веће. Нарочито су га оштро изражавали посланици у Далматинском сабору. Владајући аустријски режим, да би стишао незадовољство далматинских Хрвата и Срба, јер му је то било потребно због даљих експанзионистичких стремљења на Балкану, и да би задао ударац носиоцима италијанске иреденте, одлучио је коначно да реши језичко питање у Далмацији.¹⁰⁹⁸ У време од 1903. до 1906. године, када се успостављала политика „новог курса“, поменуто питање играло је једну од кључних улога. Важност овог проблема се може схватити из чињенице да је питање званичног језика у Далмацији, па тако и у Хрватској и Славонији, тј. Тројединици, у 19. и 20. веку било најуже повезано са националним одређењем становништва ових простора, Срба и Хрвата. Питање назива језика је у суштини представљало питање националне детерминације, националног груписања и признавања или непризнавања националне егзистенције.¹⁰⁹⁹

Такође, жеља аустријске политике коју је спроводио намесник Хендел 1903. године да на мала врата, уместо до тада у доброј мери потиснутог италијанског, уведе немачки језик у покрајинску јавну управу довела је до зближавања и подударња српских и хрватских интереса у покрајини.¹¹⁰⁰ Таква језичка политика ишла је координисано са истим намерама коју су бечки властодршци желели спровести у Босни и Херцеговини. До кулминације је дошло када је поменути намесник, желећи да уведе немачки језик, сазвао све представнике клубова у Сабору на расправу о језичком питању. Том приликом нагласио је да три језика сходно приликама и потребама у Далмацији треба да заузму своје место: „*srpski jezik predstavlja opravdane narodnosne želje i narodni karakter želje, italijanski historijski razvoj, njemački potrebe javne upotrebe*“.¹¹⁰¹

У листу *Dubrovnik* наглашава се да је намесникова намера била да се „*baština italijanskog uredovnog jezika podijeliti između srpskoga i njemačkoga jezika, i da pri toj diobi takozvani lavlji dio ostane njemačkomu kao što je to već od nekoliko vremena sprovedeno u političkoj, višoj finansisko i*

¹⁰⁹⁸ I. Perić, *Dalmatinski sabor 1861–1912. (1918) god.*, str. 179.

¹⁰⁹⁹ Политичку зрелост и радикални заокрет доживела је политиком „новог курса“ када је већина хрватских странака одбацила уску националну идеологију из 19. века засновану на начелима историјског и државног права Хрвата из које је произлазила идеја о „хрватском политичком народу“, која је представљала реалну основу за асимилацију и кроатизацију Срба у Тројединици. Истовремено, већина правашких политичара је напустила идеју о штокавском, кајкавском и чакавском дијалекту као историјским националним језицима етничких Хрвата (тзв. дијалекатска тригономија хрватске нације) који су употребљавали латиницу и ћирилицу као своја национална писма (поред глагољице) и били подељени на основу вероисповести на католичке, православне и муслиманске Хрвате. (В. Сотировић, „Питање језика и писма у Далмацији 1903. године и почетак политике Новог курса“, *Зборник Матице српске за славистику*, бр. 70, 2006, стр. 183, 184, 191, 192).

¹¹⁰⁰ Немачки је до 1867. год. био једини званични језик Хабзбуршке монархије, иако је међу језицима у употреби био у мањини у односу на чешки, мађарски, па чак и италијански.

¹¹⁰¹ „Jezično pitanje“, *Dubrovnik*, br. 43, 25. 10. 1903.

poštansko-telegrafskoj struci“.¹¹⁰² Исти лист констатује да ће се „*opravdane narodnosne želje*“ задовољити само ситницама, док би немачки језик, на пример у јавној управи, заменио италијански језик. При том је аустријска власт, желећи да оствари свој циљ, у већ одавно замршеним политичким приликама у покрајини „*намигивала*“ свим трима странама у Сабору: хрватској, српској и италијанској.¹¹⁰³

Тај предлог изазвао је снажно српско-хрватско противљење, што је довело до заједничке реакције и њиховог међусобног усаглашавања и зближавања. Попут хрватског клуба, и српски клуб је одржао састанак 5. новембра, након чега се у Сабору чуло више врло важних изјава у том правцу. Тако је у име српског клуба заступник Вукотић 7. новембра 1903. године говорио у вези са језиком: „*U granicama naših sila najenergičnije opiraćemo se svakom atentatu s koje bilo strane upućenu na štetu našeg jezika, i to ne samo na polju pučke nastave, nego i u svim granama javne uprave, gdje po pravici samo jezik srpski ili hrvatski ima biti gospodarem*“. Говор је пропраћен општим одобравањем.¹¹⁰⁴ Народњачки и правашки заступници сложили су се са изјавом српског клуба, јер су претходно били усагласили своје ставове усвајајући да „*uz hrvatski naziv jezika usvojili i srpski*“.¹¹⁰⁵

После дугог раздобља борбе против италијанског и аустријског утицаја, али и међусобног српско-хрватског конфронтирања са језиком, до споразума је напослетку дошло између српске странке с једне стране и народне – правашке, странке с друге стране у Далматинском сабору. Екстремнији хрватски захтеви који су готово до последњег тренутка међусобне расправе инсистирали на изричито „хрватском“ називу језика попустили су под „*моћним утицајем старог Чингрије*“, старог дубровачког народњака, и појединих истакнутијих правашких посланика. Тако је на крају договорено да се:

*„/.../ уредовни језик свог пословања и међусобног дописивања и.ч. к. к управних и судбених власти у Далмацији има бити 'хрватски' или 'српски' са једним изузетком, да поднесци и записници странака, састављени талијански имају се ријешавати у истоме језику“.*¹¹⁰⁶

Поред српско-хрватског компромиса, истакнуто је и заједничко становиште према аустријским властима да немачки језик неће добити плодно тле за развој у Далмацији. Затим су сва три клуба у Сабору: правашки, народњачки и српски, 11. новембра 1903. године дали негативан одговор Хенделовом предлогу:

„Klub narodne hrvatske stranke, klub stranke prava i srpski klub u saboru dalmatinskom uzeli su pretres vladinu osnovu o porabi jezika kod upravnih vlasti u Dalmaciji, te povodom iste zajednički izjavljuju što slijedi: Sva

¹¹⁰² Isto.

¹¹⁰³ Isto.

¹¹⁰⁴ „Dalmatinski sabor, naši telegrami, Zadar 7. novembra“, *Dubrovnik*, br. 43, 25. 10. 1903.

¹¹⁰⁵ Isto.

¹¹⁰⁶ „Споразум Срба и Хрвата у Далмацији“, *Застава*, бр. 246, 4. 11. 1903.

tri kluba stoje na stanovištu, koje je u jezičnome pitanju zauzeo sabor kraljevine Dalmacije u svojim opetovanim zaključcima, počamši od godine 1884. Prema tomu stanovištu klubovi ne mogu pristati na vladinu osnovu, jer se istom ne udovoljava saborskim zaključcima, a protivu narodnom pravu daje se mjesta u Dalmaciji tugjemu jeziku njemačkome. Prema tome stanovištu, ponovno traže da uredovni jezik svega poslovanja i međusobnogo dopisi cc. kk. upravnih i sudbenih vlasti u Dalmaciji ima biti hrvatski ili srpski s jednim izuzetkom, da podnesci i zapisnici stranaka, sastavljeni talijanski, imaju se riješavati na istom jeziku¹¹⁰⁷.

Међутим, намесник и поред тога што је срљао у све тежу ситуацију, и даље је бранио право на немачки језик у смислу „*Da potpuno odstranjenje Njemačkog jezika iz državne službe ne bi bilo moguće, nego decentralizacijom uprave*“.¹¹⁰⁸ Затим је предузео још једну акцију са истим циљем. Наиме, у Сабору је изабран одбор од шест чланова како би пред владом решили питање језика. Чинили су га следећи заступници: Перо Чингрија, Вицко Ивчевић, Јосип Смодлака и Анте Трумбић, док су са српске стране били: Антун Пуљези и Ђуро Вукотић. После избора овог одбора, потоњи као председник српског клуба захвалио је Чингрији на поздраву и „*zaželio da posijano sljeme sloge dobrim plodom urodi*“.¹¹⁰⁹

У име српског клуба у Сабору, Вукотић је изнео следећу изјаву:

„*Pošto je sa strane hrvatskih zastupnika u predposljednoj sjednici, prilikom rasprave pokrajinskog proračuna, nama Srbima bilo upućeno nekoliko izjava u pogledu približenja i sporazumljenja, /.../*

'Srpski zastupnici duboko su uvjereni, da oživotvorenje narodnih ideala zavisi od složnoga rada Srba i Hrvata, kao jednoga naroda. U svezi s tim, srpski zastupnici pozdravljaju s oduševljenjem izjave koje su se, u ovom zasjednju čule iz raznih klubova hrvatskih zastupnika, te očituju: čim se te misli ukorijene u narodu, tada će, u duhu načelnog stanovišta srpske narodne stranke na primorju t. j. općega priznatoga i prihvaćenoga narodnoga načela, otpasti i ona zadnja rezerva u programu srpske stranke u pogledu sjedinjenja, jer srpska stranka na temelju ravnopravnosti Srba i Hrvata to sjedinjenje u svom programu ima. Tada će Srbi i Hrvati udruženjem silama raditi na političkom, kulturnom i ekonomskom polju, da se postignu oni ideali, u kojima jedino stoji spas i sjajna budućnost našeg naroda srpskog i hrvatskog“.¹¹¹⁰

Између осталог, важно је поменути да су представници свих саборских клубова у Далматинском сабору били и против напредовања немачке основне школе у Задру. Наиме, та образовна установа била је намењена искључиво за школовање деце аустријских војника, али је у последње време све више постајала грађанска школа. Такође, пред почетак саборског заседања појавила се иницијатива и за оснивање немачке гимназије у главном граду покрајине, што је још више узбуркало страсти.¹¹¹¹

Заједничка српско-хрватска акција у сабору онемогућиће Хенделову жељу да се у Задру отвори гимназија на немачком језику. У борби против туђинског језика и туђинског духа у школству, далматински Хрвати и Срби су увек истицали да том борбом бране своје народно биће.

¹¹⁰⁷ Овај одговор потписали су сви осим др Мајсторовића, попа Продана и Бакоте који су били најекстремнији праваши („*Dalmatinski sabor, jezično pitanje*“, *Dubrovnik*, br. 46, 15. 11. 1903).

¹¹⁰⁸ Isto.

¹¹⁰⁹ Isto.

¹¹¹⁰ Isto.

¹¹¹¹ R. Lovrenčić, *Geneza politike „novog kursa*“, str. 217.

Због тога су се и бескомпромисно борили како би могли да изграђују свој помладак на свом језику и у свом националном духу јер „*tuđinska kultura može uzgojiti pojedince, no ne jedan narod*“. Стога је и борба против наметања немачког језика у Далмацији сматрана и за народну и за културну борбу: „*narodna za prava svoga jezika, kulturna za sačuvanje one kulture koje su nam djedovi ostavili*“.¹¹¹²

Хенделово инсистирање на увођењу немачког језика у Далмацији ујединило је до тада по многим питањима подељене далматинске Србе и Хрвате утичући у великој мери на заузимање новог политичког курса на Приморју. „*Tako je nastao onaj prelom god. 1903, koji se krstio novim kursom*“.¹¹¹³ Као најзначајнији резултат након те по свему судећи судбоносне године биле су кроз две године резолуције у Ријечи и Задру. Поред осталог, у потпуности су усагласиле равноправност српског језика и писма према хрватском језику у читавој Тројединци (двочлани назив српски или хрватски). То је значило за српске политичаре народну равноправност и признавање српске нације, али и избегавање мајоризације у односу једних према другима.¹¹¹⁴

У преговорима са Хрватима, након Задарске резолуције, прваци српске странке полазили су од максиме да се у свим видовима политичког и културног живота треба држати потпуне равноправности два народа. Питање народног језика о том ставу било је једно од кључних. Држали су се закључка од 21. јуна 1883. године када је већина заступника у Далматинском сабору усвојила одредницу да се заједнички језик има називати српским или хрватским, са изузетком да се поднесци и записници странака дати на италијанском имају решавати на том језику. Дакле, одлучили су да у наредном периоду:

*„/.../ све законске основе и сви закључци, који буду гласовани у Далматинском сабору, а у којим буде споменут наш народни језик, исти ће се и унапријед називати хрватским или српским. Обје стране настојаће и порадиће, да законске основе и сви закључци, који буду гласовани у царевинском вијећу, а у којима буде споменут наш народни језик, буду називати наш језик хрватским или српским, као такођер да исти назив буду употребљавати све државне власти и уреди. У свим заједничким изван парламентарним манифестацијама странке хрватске и српске и њихових клубова народни језик називаће се увијек хрватским или српским. Наравно је пак, да у посебним манифестацијама једне и друге странке и њихових клубова, слободно је свакој страни да називље народни наш језик само хрватски или само српски, како је једном или другому дјелу народа природније“.*¹¹¹⁵

Ипак, осећало се да власт одуговлачи у вези са захтевањима поводом српско-хрватског језика, тако да је и даље службени језик био италијански, а код политичких власти искључиво немачки језик. Стога су српски и хрватски посланици септембра 1907. године захтевали у Сабору да се то питање под хитно стави на јавни ред како би се решило.¹¹¹⁶ Приметно је било и

¹¹¹² I. Perić, *Borba za narodni jezik i nacionalni duh u dalmatinskom školstvu, 1860–1918*, str. 282.

¹¹¹³ V. Kisić, „Listajući stare godišnjake“, str. 97.

¹¹¹⁴ В. Сотировић, *Н.д.*, стр. 185.

¹¹¹⁵ „Записник састављен у уреду земаљског уреда у Задру, дана 14. новембра 1905“, *Застава*, бр. 266, 2.12. 1905,

¹¹¹⁶ „Далматински сабор“, *Застава*, бр. 204, 13. 9. 1907.

запостављање, па и намерно занемаривање, српских ставова о решењу језика. Када је далматински намесник 1908. године донео „темељна начела“ по којима би становништва владе требало уредити језичку употребу у разним гранама јавне управе у Далмацији, позвао је хрватске заступнику у Царевинском већу, а Српску странку само обавестио да му пошаље 2-3 изасланика на заједнички састанак 26. септембра исте године.¹¹¹⁷

Након деценијског одуговлачења, увиђајући све компликованију политичку ситуацију на Балкану и Далмацији због аустријске „балканске акције“ и да се пред новим таласом иредентизма покаже наклоност према хрватским захтевима и потребама – одлучено је у Бечу 26. априла 1909. године да се напоскон реши далматинско језичко питање. У преговорима је учествовало седам министара, а Далмацију су заступали: народни заступници Јурај Бјанкини, Вицко Ивчевић и у име Срба Душан Баљак.¹¹¹⁸ Коначна одлука, уз сагласност далматинских Италијана, гласила је: да се 1. јануара 1912. године хрватски или српски језик уведе у све цивилне далматинске уреде.¹¹¹⁹ У таквом решењу суделовао је својом подршком далматински намесник Нико Нардели.¹¹²⁰ Такође, важно је напоменути да је језичка наредба из 1909. године остављала употребу италијанског и немачког језика у неким цивилним (царинско-поштарским уредима), па је због свега тога на њен рачун било критичких примедби.¹¹²¹

Тиме је језичка борба била закључена.

Решење језичког питања изазвало је повољна реаговања далматинских Срба и Хрвата. У таквој атмосфери заказано је заседање Далматинског сабора након прекида од пуне две године.¹¹²²

Треба нагласити да је ситуација у Задру била посве другачија него у осталим далматинским местима. Осим Донатовог града, није било града у Далмацији где је био значајнији удео италијанског становништва, али је српско-хрватска коалиција захтевала увођење народног језика као „*uredovnog*“ као и у остатку покрајине. У општини у којој су суверено владали

¹¹¹⁷ „О језичном питању“, *Dubrovnik*, br. 38, 10. 9. 1908.

¹¹¹⁸ I. Perić, *Borba za ponarođenje dalmatinskog školstva 1860–1918*, str. 141.

¹¹¹⁹ „Спољашњи уредовни језик у читавој је Далмацији само српски. Изузимају се од тога они градови далматински, у којима се налазе окружна судишта, а то су: Задар, Сплит, Шибеник, Дубровник и Котор. Затим неки мањи градови и места уз море, у којима и уредовни натписи, и објаве, јавне наредбе и уредске тисканице морају бити састављене и на српском и на италијанском језику. – Унутрашњи уредовни језик јесте само српски у читавој Далмацији уз неке мале изузетке. Талијански поднесци решаваће се на талијанском језику. Али ће се иначе цели поступак водити на српском језику. По досадашњем уређењу од год. 1882. у спољашњим уредовним пословима био је талијански језик потпуно равноправан са српским. А у унутрашњем уредовском пословању владао је искључиво талијански језик. Овим новим уређењем досадашња је неправда умногоме поправљена. Али кад се узме у обзир број Талијана у Далмацији – 15. 000 према скоро 600. 000 Срба и Хрвата – види се да су и овим новим језичким уређењем дани Талијанима врло велики уступци“ („Решење језичког питања у Далмацији“, *Застава*, бр. 80, 1909).

¹¹²⁰ I. Perić, „Niko Nardeli u ulozi austrijskog namesnika u Dalmaciji“, *Politički portreti iz prošlosti Dalmacije*, Split 1990, str. 212.

¹¹²¹ I. Perić, *Borba za ponarođenje dalmatinskog školstva, 1860–1918*, str. 141.

¹¹²² I. Perić, „Niko Nardeli u ulozi austrijskog namesnika u Dalmaciji“, str. 212.

Италијани, а с друге стране били међусобно подељени а каткад и сукобљени праваша са напредњацима и Српском странком, учињен је значајан помак баш у језичком питању.¹¹²³ Адвокат Урош Десница био је један од предлагача да се српски или хрватски језик уведе као званични језик Адвокатске коморе у Задру. Тим поводом реаговао је и лист *Dalmata* чланком „Нечувено насиље“, на шта је Десница одговорио преко *Narodnog lista* уводником под истим насловом.¹¹²⁴

Упркос свему, Адвокатска комора је на скупштини 23. новембра 1913. године прогласила српски или хрватски за уредовни језик. Тада је била изабрана и нова управа, у којој су заједно сарађивали: др Михо Скврце из Проданове (клерикалне) странке права, др Јулиј Газари (Шибеник) из Крстиљеве (либералне) правашке групе, др Хуго Верк из Хрватске пучке напредне странке и Урош Десница, који је био изабран и за председника коморе.¹¹²⁵

На истој седници, поново је свој глас подигао Гиљановић (Ghiaglianovich), који је био српског порекла, говорећи о италијанској супериорности, на шта му је колега У. Десница узвратио са иронијом:

*„/.../ Јер, или једни вриједимо колико и други, па онда индивидуални осјећају једних вриједо колико индивидуални осјећају других; или индивидуални осјећају италијанских одвјетника вриједо више него они српских и хрватских и онда смо ми синови једног нижег народа, који мора да се уклања пред' племенитом латинском крви“*¹¹²⁶

Други и последњи аргумент италијанске стране, након чега је била прекинута полемика, био је позивање на традицију, на шта је претходно поменути српски адвокат узвратио: „*Tradicija sama za sebe, kao cilj samoj sebi, niti ima razloga, niti mogućnosti za opstanak /.../ koja je u opreci sa svojim vremenom i s okolnostima u kojima postoji, nije više tradicija u dobrom smislu, ona je jedna nesavremenost, jedno zlo, koje treba kidati*“.¹¹²⁷

Тако је српски или хрватски језик којим је говорила велика већина Далматинаца кроз вековну борбу, а нарочито од 1848. до 1913. године, напoкoн успео готово у потпуности да завлада јавним животом Далмације. Разлоге можемо тражити у више фактора. Најутицајнији је свакако аустријска власт која је као и у другим деловима државе водила своју препознатљиву империјалну политику, а затим оштро подељена политичка сцена, најпре између народњака и аутономаша, па

¹¹²³ J. Beroš, „Zadarsko pitanje“, *Zadarska revija*, br. 5, 1966, str. 389.

¹¹²⁴ Искључујући из полемике сваки осећај одмазде од стране победноца над побеђеним, између осталог пише: „*Ali taj osjećaj ne može još da nas liši zadovoljstva, da stvarnim razlozima dokažemo pred svijetom, kako je djelo hrvatskih i srpskih odvjetnika teško ali pravедно i kako je bol njihovih kolega talijanskog jezika isto toliko razumljiv koliko neopravdan. Ni jedan jedini od razloga navedenih u Dalmati, a prije toga iznesenih od Dr. Ghiaglianovicha na komorskoj sjednici, nije takav, da bi mogao odoljeti i samo najpovršnijoj kritici. Dalmata uobče ne iznosi jedan kriterijum, po kojem bi imao da bude određen unutrašnji jezik odvjetničkih komora i po kome bi se imala da presudi opravdanost primljenog predloga*“ (K. Milutinović, „Od Stojana Jankovića do Vladana Desnice“, *Zadarska revija*, br. 1, 1968, str. 30).

¹¹²⁵ J. Beroš, „Zadarsko pitanje“, str. 389.

¹¹²⁶ K. Milutinović, „Od Stojana Jankovića do Vladana Desnice“, str. 30.

¹¹²⁷ Isto.

Срба и Хрвата, с тим што је међу потоњим долазило до честих размимоилажења због опортунистичке политике народњака и усконационалних и искључивих правашких политичара с друге стране. Ипак, језичко питање као једно од најважнијих културно-политичких питања, пролазило је кроз турбуленти процес сазревања у специфичном далматинском поднебљу. Зато и није никакво чудо што је тај период трајао скоро седам дугих и тешких, а понекад и суморних, деценија, познатијих као Народни препород у Далмацији.

6.8. Питање језичког одређења словенског становништва и тип говора

Историју језика у Далмацији прате турбулентна историјска збивања. Географски гледано, Јадранско море омогућавало је јак културни контакт са Апенинским полуострвом. Када су Јужни Словени насељавали Балканско полуострво од 5. до 7. века, спуштали су се све до Дубровника (Ragusa), Задра (Zara) и Сплита (Spalato) и других јаким утврђених далматинских градова. Константин Порфирогенит је у 8. веку направио поделу насељавања два најбројнија племена: Срба и Хрвата, рекавши да је река Цетина њихова природна граница. Северно од ове реке, што захвата подручје Северне Далмације, у средњем веку, међу Хрватима је владала углавном чакавщина.

Чакавски дијалекатски развој је захватио и далматинске градове Задар, Шибеник, Трогир, Сплит, као и острва испред чакавске обале. У почетку су неки од њих били под византијском влашћу, а касније су (изузев краткотрајне угарске власти) потпадали под млетачку власт. Тако је четворовековна владавина потоње поморске силе над овом регијом ударила готово неизбрисив културно-политички печат и доминацију италијанског језика не обема јадранским обалама.

Свакако ваља напоменути да се у делу градова дуго говорио аутохтони романски говор Далмације, тзв. далматски језик. Тај је језик изумро крајем 19. века (с тим да је последњих неколико векова живео само на Крку), али му је у међувремену, у многим градовима, дошао на смену инфилтрирани млетачки дијалекат којим је говорио део становника досељен из Млечића или поиталијанчен на лицу места. Наравно, у оној мери у којој је словенски језички елемент успевао да продре у градове, он је био чакавски, као што су чакавска постала и сва острва наспрам копна.¹¹²⁸

Миграције условљене турском инвазијом на Балкану покренуле су и велике језичке промене на подручјима Далмације. Од 16. до 18. века досељава се значајан број Срба на та подручја доносећи са собом и свој матерњи језик (српски источнохерцеговачког типа).

¹¹²⁸ П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд 1971, стр. 39.

Језик ових досељеника стално је био у потлаченом положају у односу на романски језик, и тако ће остати све до друге половине 19. века када, захваљујући политичкој борби, добија више места у јавном животу Далмације.

У опису Далмације из 1847. године чувени италијански истраживач и етнолог Франческо Карара (Francesco Carrara) када говори о језику наглашава: „*нарочито је значајан славено-далматински језик, који је, када се изузму специфични говори једнак српскоме*“.¹¹²⁹ Интересантан је опис влашког становништва који нам доноси немачки путописац Франц Петер из 1851. и 1852. године. Пише да назив Влај (Морлак) није назив никаквог народа, већ презриви назив за сељака. Истиче да су Влаји горштаци, врло снажни и ратоборни. Њихов језик је српско наречје, и они су по његовом мишљењу српског порекла. Наиме, Петер је читао Вукова дела. Водио је преписку са модерним српским реформатором чије је са њим високо ценио мишљење изузетно ценио. За Јужне Словене каже да су српског порекла, и да је језик Влаја српски или илирски, по Вуку херцеговачко наречје. Такође, на другом месту каже да је Далмација насељена Србима и Хрватима али да међу њима нема никакве разлике.¹¹³⁰

Када је у питању језичко одређење словенског становништва Далмације, у 19. веку присутни су различити називи. У ондашњим службеним изворима најчешће се користио назив *илирски (lingua ilirica)*, *илирско-далматински (lingua ilirica-dalmata)* или *словенски (lingua slava) језик*. С друге стране, словенско становништво користило је називе: *славјански, словенски, словински, хорватски, сербски, српскохрватски, хрваткосрпски, хрватски и српски језик*. У време Народног препорода народњаци су најчешће називали језик народним језиком.¹¹³¹

Лингвиста Павле Ивић каже да ијекавски говори у Северној Далмацији спадају у најмање проучене дијалекте српскохрватског језика. Подаци којима располажемо (Ардалић, Бјелановић) јасно указују на повезаност тих говора с ијекавским говорима Срба у суседној Лици и Босанској Крајини, па и даље на Кордуну, Банији, Славонији, Барањи, источној Босни и западној Србији. Сви су то говори истог порекла: донели су их српски досељеници у времену од 16. до 18. века. Њихова матична област је у простору источно од Неретве, на земљишту источне Херцеговине и северозападне Црне Горе.¹¹³² То су подручја старе Немањинске државе, а говор штокавског

¹¹²⁹ „/.../ *Otočani s lošim izgovorom govore najgorim dijalektom, između srpskog i hrvatskog – U njima i njihovom govoru Vuk Stefanović Karadžić nalazi ostatke Porfirogenitovih Hrvata*“ (F. Carrara, *La Dalmazia descritta*, Zara 1847, str. 124).

¹¹³⁰ *Njemački putopisci po Dalmaciji*, str. 120.

Слично мишљење о влашком становништву Далмације и његовом језику има и немачки научник J. G. Kohl. (Isto, str. 167–168).

¹¹³¹ А. Cetnarowicz, *Narodni preporod u Dalmaciji, od slavenstva prema modernoj hrvatskoj i srpskoj nacionalnoj ideji*, str. 19.

¹¹³² П. Ивић, „О пореклу ијекавског говора у Бенковачком крају“, *Бенковачки крај кроз вјекове*, Бенковац 1987, стр. 157.

обележја који се није изменио ни током векова. Основне одлике тамошњих говора јесу ијекавштина и новоштокавска акцентуација. Обе те појаве развиле су се очигледно пре миграција, те су их оне разнеле надалеко, па тако и на подручја Северне Далмације, нарочито Буковице и Равних Котара.¹¹³³

Узимајући у обзир све дате околности, можемо рећи да српско становништво са простора Северне Далмације искључиво користи ијекавски штокавски говор источнохерцеговачког типа. Ово се нарочито односи на Буковицу као специфичан крај поменутог подручја за коју је Сава Бјелановић рекао:

*„У том осамљеном и забаченом крају сјеверне Далмације сачувале су се необично свјеже расне особине нашег народа. Буковички сељаци, стасити, окоштити и опори горшитаџи, далеко од културе и туђинских утицаја, задржали су чист, исконски тип српског племена, и то не само у спољашњој појави, већ и у свему осталом: у животу, у обичајима, у пјесмама и традицијама, а нарочито у говору и у језику. Тај говор је чист, једар, сликовит, течан и благозвучан, да му скоро пара нема. Искићен је причама, пословицама, баснама и шалом. То је згољна штокавштина ијекавског изговора. Само ријетка католичка села говоре икавски, 'Кад Буковчанин стане нешто да приповиједа – вели Сава Бјелановић – могло би се казати, да му говор тече из уста као поток слађи од меда“.*¹¹³⁴

¹¹³³ Исто.

¹¹³⁴ М. Лежаић, „Сава Бјелановић – у свјетлости унитаристичке идеје –“, *Глас Привредно-културне Матице за Сјеверну Далмацију*, бр. 48, 1930.

7. ЗНАЧАЈ ОБРАЗОВАЊА ЗА КУЛТУРНИ ПРЕПОРОД

Образовање је једно од основних обележја којим се модерно доба разликује од традиционалних друштава. Већина карактеристика модерног или технолошког доба проистекла је из веће количине знања у ширим друштвеним слојевима. У многим теоријама о модернизацији насталим у последњим деценијама 20. века образовању се даје значај, и то не самом по себи, него зато што његовим ширењем настаје већина одлика модерног друштва (висок степен писмености, технолошка револуција, друштвена мобилност, професионализација послова, комуникација посредством различитих медија...). Већина истраживача је процесе модернизације испитивала на развијеним друштвима и на њиховим примерима изградила је постојеће теорије, те су и саму појаву временски везали за доба када се она у тим друштвима одиграла – за другу половину 19. века. То је време кад почиње превласт рационализма и са њим високо уважавање разноликих знања, па самим тим науке и образовања.¹¹³⁵

Питање културе и образовања несумњиво никада у току претходних историјских периода није било тако оштро постављено као у европским нацијама из ове епохе. Државе су се свуда старале о образовању деце. До тада је оно сматрано за превасходно приватну ствар. Период 1880–1900. године био је време школских звона чији је циљ био смањење неписмености увођењем обавезног похађања школа, а исто тако и време педагошких и универзитетских реформи широког замаха у циљу развоја модерне друштвене елите и прилагођавања градских популација новим облицима рада и размена.¹¹³⁶

Срби у Северној Далмацији кроз цео 19. век па све до Првог светског рата живели су у тешким и компликованим историјским и политичким околностима. Цела покрајина је у том периоду спадала у слабије развијене земље под круном Хабзбурга па је самим тим и процес образовања био знатно успоренији неголи у развијенијим земљама. Према статистичким подацима из друге половине 19. века, трећина деце није уопште похађала школу. После Буковине и Галиције, Далмација је имала највише неписмених од свих земаља Аустроугарске монархије. Године 1899. било је 58% становништва које није знало ни читати ни писати.¹¹³⁷ Поражавајућа ситуација је била у већини руралних подручја, нарочито у далматинском залеђу. Што се тиче северног дела покрајине, изузетак чини главни град, и донекле његова општина. Стопа неписмености износила је у словенској популацији свега 20%, што је далеко боље од

¹¹³⁵ Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, Београд 2003, стр. 9.

¹¹³⁶ Ж. Дига, *Културни живот у Европи на прелазу из 19. у 20. век*, Београд 2007, стр. 115.

¹¹³⁷ „Дижимо школе“, *Српски глас*, бр. 52, 30 (11) 12. 1899.

далматинског просека неписмених. Наравно, неписменост међу задарским Италијанима је била још нижа.¹¹³⁸

7.1. Школовање на Универзитетима

Иако су живели у тешким приликама, Срби у Северној Далмацији у периоду од 1848. до 1914. године имају високообразоване појединце који су завршили универзитете. Својом способношћу, али и харизмом, успевали су да направе битне културне помаке како би њихови сународници на том простору колико-толико хватали корак за образованим светом тог доба. Према М. Екмечићу, потребно је најмање 3–5% укупног броја популације која би водила читаво друштво.¹¹³⁹ Ипак, за Србе у Северној Далмацији у другој половини 19. века и почетком 20. века ово би требало да узмемо с резервом. Ако бисмо у поменуте постотке поред танког слоја интелигенције и православног клира, укључили и малобројно чиновништво и напредније трговце, можда бисмо се једва могли приближити поменутом магичном постотку.

Одавно је у науци доказано колико је образовање било битно за сваки напредак и просперитет сваког народа. Сваки, па и културни вид препорода је готово незамислив без значајног удела образованих чланова неке заједнице, то јест интелигенције, као просвећене елите. Познати немачки научник Фриц Фишер у свим својим радовима као и у књизи *Bündnis der Eliten* показао је да су научници врста политичке свести нације и носиоци напретка и културе.¹¹⁴⁰

Битно је напоменути и просветну мисију књижевника Симе Матавуља који је већи део живота провео ван свог завичаја. За време службовања на Цетињу, где је 1881. године предавао француски језик у гимназији и Вишој девојачкој школи, добио је један значајан просветни задатак од кнеза Николе. Наиме, водио је неколико младих Црногораца у „Париз на науке“, и тако значајно допринео стварању будуће црногорске интелектуалне елите.¹¹⁴¹

Револуционарна 1848/49. година несумњиво је имала одјека и на образовање. Први који је то приметио, али и покушао да искористи, био је тад најутицајнији севернодалматински Србин Божидар Петрановић. Ипак, знао је добро да већина његових сународника није свесна од коликог значаја образовање може бити за целокупни народни напредак. Наиме, и сам је потицао из имућне шибенске трговачке породице, а већина далматинских Срба, кад би им се указала прилика, имала је обичај синове радије дати на трговачки занат који би им осигуравао сигурнију будућност неголи

¹¹³⁸ А. Врлић, *Zadarsko školstvo u Prvom svjetskom ratu*, Zadar 2005, str. 598.

¹¹³⁹ М. Екмечић, *Стварање Југославије I*, Београд 1989, стр. 11.

¹¹⁴⁰ Такво схватање је немачке научнике предодредило да идејно помогну настајање политичких циљева, што су најчешће чинили у научно-политичким студијама пред Први светски рат (Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд 1986, стр. 9).

¹¹⁴¹ „† Симо Матавуљ“, *Браник*, бр. 18, 1908.

на неко друго школовање. Зато је дубокосвесни Петрановић желео да охрабри своје земљаке како би се покренули на просперитет и напредак свог рода. У свом првом писму из Кромјерижа упућеном православној општини у Шибенику, од 24. децембра 1848. године а поводом давања уставних слобода у Монархији, након уводног излагања остатак писма посвећује критици и објашњавању својим сународницима благодети образовања:

„/.../ У колико је ово опстојатељство истинито, нећу овдје истраживати, но то казати морам, да је баш речено забачење људи и синова наших узрок и повод био, што су имућнији христијани наши дјецу своју радије на трговину опредјељивали него, него ли на науку, која послје свега трошка и труда не би их како треба с 'насушним хљебом' снабдјела.

Но што није могло бити за нас под апсолутизмом, добисмо од благословеног устава, савршену т. ј. једнакост с Римљанима у уживању грађанске и црквене слободе.

Ово пак неоцијењено благодјејаније уживаћемо у пуној мјери онда само, ако Општетство узима у будуће у средини својој не само имањем и науком одличних људи, који ће у свакој пригоди конституционална права на ползу сународника својих знати не само употребити, но од увређења од стране других на штету нашу усмено и писмено бранити моћи.

*Расуђујући ја дакле колики би уштрб за народност и цркву нашу од туд произишао, ако би се имућни христијани наши, који благонадејну дјецу имају, и даље устручавали бар сваки једном сину савршено васпитање дати, како би с временом родитељима на радост и утјеху а отечеству на дику служили, – и желећи из једног чистог родољубља браћу моју, једновјерне Далматинце на речену крајњу потребу васпитанија позорне учинити, усуђујем се и то поштовано Општетство најучтивије позвати, да би доброти имало не савијет но јединствено молбу ову моју к живо срцу примити, и сувише постарати се, да би које талентом и добрим поведенијем обдарено убого дијете о трошку свом учити дало, чим ће себи глас а цијелом српско – далматинском роду неоцијењену корист с временом придобити“.*¹¹⁴²

За време аустријске владавине у Далмацији није било универзитета на којем би Далматинци могли стећи неко високо знање равно оном у Европи, тако да су они одувек били упућени да се образују на школама и универзитетима ван своје домовине. Многи од њих стечено знање пренели су у свој завичај, али су и ван њега деловали као истакнути радници на културном, политичком и научном пољу. Зато ћемо се у овом поглављу осврнути само на оне високе образовне центре који су у највећој мери утицали на стварање просвећене образоване елите Срба са севера покрајине.

Падова

Без претеривања можемо рећи да је Универзитет у Падови (1222) још од доба Млетачке републике па кроз већи део 19. века највише утицао на образованост Далматинаца. Посебно синови богатијих стицали су високо образовање на италијанским универзитетима.¹¹⁴³ На подручјима под млетачком управом владао је закон да су њени поданици дужни похајати

¹¹⁴² „Писмо Д-ра Божидара Петрановића, Шибенчанина, нар. заступника на Сабору у Кромјерижу год., 1848. упућено православној Општетству у Шибенику”, *Гласник православне далматинске цркве*, бр. 6, 1909, стр. 92–93.

¹¹⁴³ У опоруци једног Сплићанина је изражена жеља да му син пође на студије у Падову или у неки други град Италије па су у ту сврху остављена новчана средства. Зна се и за имена неколико Далматинаца који су постигли докторски степен још у 15. веку. (М. Šunjić, *Dalmacija u XV stoljeću*, Sarajevo 1967, стр. 265–266).

наведени универзитет. Чак су биле предвиђене високе казне за оне који би се усудили да негде другде студирају.¹¹⁴⁴ Млечани, наиме, никада нису хтели да оснују универзитет у свом главном граду јер су се бојали студентских повластица и слободарског духа. Будући да су Истра и Далмација припадале млетачкој држави, Падовански универзитет био је практично једини на којем су ретки сретници из тих крајева могли стећи високо образовање и академске наслове ако су, наравно, били у стању да плате велике трошкове школовања у том граду, нарочито кад је реч о факултетима који су, као правни и медицински, осигуравали посао у државној служби.¹¹⁴⁵ Усред бројних ратова, сиромашног стања становништва и велике удаљености, Млетачки сенат допустио је далматинским студентима 1680. године могућност да ванредно студирају без обавеза и без услова да током студија полагају испите. Испит би полагали само на крају студија приликом дипломирања.¹¹⁴⁶ Од почетка 17. века до средине 20. века Падовански универзитет је похађало 315 Задрана и појединаца из задарског краја.¹¹⁴⁷

Такође, Далматинци, а нарочито Задрани, на Падованском универзитету нису били само студенти него и професори, ректори и академици.¹¹⁴⁸ Најпознатији задранин на поменутом училишту био је српског порекла: Јован Зовинић (Iovinus Giovino). На универзитету је био ректор, јурист и асистент. У универзитетској историји стално се подвлачи да је био Србин по рођењу, о чему нам сведоче бројни подаци.¹¹⁴⁹ „.../ а и онај „Srbin“ Jovan Zvovinić (Giovanni Giovino) iz Zadra, koji je 1535. god., bio profesorom prava u Padovi i tamo za djake iz Zadra stipendije osnovao (Ramment. Zarat. pro 1853, p. 27).“¹¹⁵⁰

¹¹⁴⁴ И синовима Далмације, који су хтели да се о свом трошку образују у туђем свету, Република – увек сумњива и пуна страха да се не би против ње уротили, или да не би иностранству откривали њено злочиначко владање на источној обали Јадрана – стављала је свакојаке препреке. Коначно, 24. октобра 1625. године најстроже је забранила свим Далматинцима похађање било какве школе изван млетачке државе. „Тко хоће и на своје трошкове да учи, нек иде у Падову! Али и у Падови су имали окапања, јер је Венеција хтела да и слободне професије (лекари, адвокати, бележници) буду у рукама Млечића и да и с њима оснажују италијански елемент у далматинским градовима“ (Ј. Бианкини, *Народни препород у Далмацији*, Београд 1927, стр. 13).

¹¹⁴⁵ Е. Ivoš Nikšić и I. Radeka, *Zadar i Padova, gradovi prijatelji i središta znanja*, Zadar 2007, str. 58.

¹¹⁴⁶ S. Obad, *Visoko školstvo u Zadru tijekom 19. stoljeća*, Zadar 1976, str. 401.

¹¹⁴⁷ Е. Ivoš Nikšić и I. Radeka, *N. d.*, str. 58.

¹¹⁴⁸ Многи Далматинци који су имали важна задужења и места на универзитету у Падови у прошлости помиње *Faciolati*, као и потом Никола Томазео у *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*, Vienna 1856.

¹¹⁴⁹ У капели Св. Павла (раније капела Младенаца), Цркве Св. Фрање, очуван је грб Зовинићева оца Стефана са изричитом напоменом да је то био неки Србин који је однекуд бежао пред Турцима. На плочи испод Зовинићевог грба налази се следећи натпис: VIVITE MORTALES CURAE QUOT VIVITIS ANOS NON SIT VOBIS QUAM BONA VITA FUIT STEPHANO ZOVINICHIO SERVIANO VI TURCIARUM PROFUGO VIRO OPTIMO PATRI CHARISSIMO BONAEQUAE INDOLIS V FRATRIBUS DILECTISSIMIS DESCEDENTIBUSQUE IOVINUS UTRUQUE DUCTOR UNA CUM MATRE URSULA PIENTISSIMA. MONESTISSIMAQUE POSUIT OBIIT MDXXVII DIE XXV AVGVST (М. Атлагић, *Српско племство и грбови у Дубровнику, Далмацији, Хрватској и Славонији*, Косовска Митровица 2011, стр. 79).

¹¹⁵⁰ Н. I. Bidermann, *O etnografiji Dalmacije*, Zadar 1893. str. 25.

Још четрдесетих година 19. века на Универзитету у Падови годишње је студирало по педесетак студената из словенских земаља.¹¹⁵¹ Свакако најпознатији Далматинац, који је похађао најбоље млетачко училиште, био је славни Никола Томазео. Студирао је права, да би потом постао једна од најважнијих перјаница покрета рисорђименто.¹¹⁵² Такође, поред Томазеа треба поменути још неке познате Далматинце као што су: Иван Крељановић Албиони (1777–1838), Никола Јакшић (1762–1842), Никола Драгикијевић (1763–1847). Касније, док је боравио у Млецима и Падови, сусретао се са многим младим далматинским студентима. На њих је преносио уверења о братству слободних народа, прочишћених патњом и праштањем, истичући и потребу да се народни језик поштује и учи.¹¹⁵³ Тај „*први син Далмације*“ посветио је „*омладини која се школује у туђини*“ XXIV „*Искрице*“. Поручује јој да не заборави своју домовину и народни језик, те да се усавршава у образовању и упознавању других култура, нарочито италијанске. Такође поручује да не потпадне под страни културни утицај, него да увек остану Словени, љубећи друге на узајамној братској љубави.¹¹⁵⁴

Треба имати у виду да је поменути Томазеоов савет био одлична анализа постојећег стања ствари и најбољи могући савет. Наиме, већина студената, посебно из Далмације до 1848. године била је задојена романским духом, те би се такви и враћали у домовину. Међутим, од поменуте године код тих младих људи почињу се осећати револуционарна гибања која ће проузроковати снажнији словенски осећај, тако да се могу сматрати као „*прве клице великог Народног препорода*“.¹¹⁵⁵ Под таквим утицајима, они који би се враћали у своја родна места, постајали би перјанице Народног препорода.¹¹⁵⁶ Међу таквима била је и лепа свита знаменитих

¹¹⁵¹ R. Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću: (Narodna stranka i nacionalno pitanje 1860–1880.)*, Sarajevo 1968, str. 106–107.

¹¹⁵² „У његово вријеме, падовски универзитет бијаше на гласу због ученијех професора, а касније још више због њиховијех ђака. Зато и рече неки талијански писац, да су из те велике школе, као из тројанског коња, излазили дивови у науци и умјетности“ (Д. Петрановић, „Никола Томазео“, *Искрице*, 1898, стр. 3–4).

¹¹⁵³ M. Zorić, *Romantički pisci u Dalmaciji na italijanskom jeziku*, Zagreb 1971, str. 424.

¹¹⁵⁴ „Ви млади, који идете у туђе земље искати знање које вам земља ваша не даје, будите уфање и веселе, а не жалост и страх отаџбине тужне. Спомињете се вавјек ње, уздржите језик њен: учите и друге језике, али да вам туђи не истера матерински из срца, да не буде рат и дубина у мислима вашим. Ни владање ни душа раздружена не може да живи. Талијански ћете дух боље ћутити, кад будете Славени прави. Бољи сте него многи од оних који вас гледају као смет народа. Браните, молим вас, свуда браните домородно поштење; будите у одлукама становити, слобосни у ријечима, бистри, силни на вријеме, али чешиће тихи, вавијек љубовни. Љубите истину више него злато, а браћу више негу живот. Других народа обичаје гледајте и почитујте, без да их слијепо слиједите, оли слијепо погрдите. Браћа њихова будите, а не робови.“ (Н. Томазео, „Искрица XXIV“, *Искрице*, Београд–Загреб 1898).

¹¹⁵⁵ J. Бианкини, *Народни препород у Далмацији*, Београд 1927, стр. 24.

¹¹⁵⁶ „Ови су мал не све до сада падали жрвом туђинског сустава: задојени кроз све науке туђинским духом и језиком заборављали су своју материнску ријеч, постајали су италијански јањичари, непријатељи свога народа. Али се је сада догодило оно што каже Свето Писмо: 'Спас од непријатеља наших!' Велики покрет за слободу и јединство Италије спасоносно је дјеловао на наше свеучилиштарце и средњошколце. И један и други много научише од патриота са друге обале Јадрана. Научише како своју домовину и свој језик ваља љубити, за ње се борити и до потребе јуначке умирати“ (J. Бианкини, *Н. д.*, стр. 23).

севернодалматинских Срба који су похађали Универзитет у Падови. Стога ћемо поменути само оне најважније који су се највише истакли у свом потоњем раду и који су умногоме допринели културном препороду Срба у Далмацији (1848–1914).

Као један од првих који су завршили Универзитет у Падови за време аустријске управе истиче се Спиридон Петровић (Petrovich Spiridione da Zara, Fac. pol. leg Laurea Giur. 16.6. 1835. A. M. U Reg. dr. Fac. Leg. 1818. f. 30v).¹¹⁵⁷ Иако српског порекла, овај адвокат и поседник у потоњој каријери постао је истакнути члан аутономашке странке и председник Далматинског сабора 1861–1870. године.¹¹⁵⁸ Падовански студент који је оставио дубок траг у културно-политичком животу Срба у Далмацији био је последњи потомак ускочког харамбаше Стојана Јанковића – Илија Деде Јанковић.¹¹⁵⁹ У свом родном Задру завршава класичну гимназију. Затим одлази на студије права у Падови где се поближе упознаје са демократским и слободарским идејама рисорђимента, те се одушевљава револуционарним идејама Мацинија и Гарибалдија. Ту је проширио своје идејне видокруге, читајући тадашње напредне италијанске писце и француске енциклопедисте. С друге стране, упознао се и са конзервативним учењима италијанских ултрамонтаниста, која су му до краја живота остала страна и туђа.^{1160 1161} Након стеченог таквог високог образовања, Јанковић се враћа у Далмацију и активно учествује у Народном препороду.

Најпознатији члан чувене породице Петрановић, поред свог брата Герасима, јесте Божидар (Теодор) Петрановић. Такође је образовање стицао ван Далмације. Након свршене карловачке гимназије, најпре је у Бечу студирао права три године. Када је завршио, одлучио је да настави студије у Падови за којом је, како сам каже, највише жудео. Између осталог, привлачиле га је и дуга традиција студирања далматинских студената у том граду. На поменутом универзитету је 1832. године завршио четврту годину, а 1833. године је докторирао из „обају права“.¹¹⁶² Важно је напоменути и да су студије до 1848. године поред поменутих, завршили још неки од истакнутих будућих далматинских препородитеља попут Ивана Данила и Ивана Августа Казанчића.^{1163 1164}

¹¹⁵⁷ Последњи забележени у 20. веку био је Душан Калиниц: „/.../ da Obrovazzo f. Milan e Maria Pastulovich, Fac. ing 1941–1942 2 corso A. S. U Fac. med. 40/34 str. 11“ (E. Ivoš Nikšić i I. Radeka, *N. d.* str. 90).

¹¹⁵⁸ I. Perić, *Dalmatinski sabor*, Zadar 1978, str. 215–218.

¹¹⁵⁹ Илија Деде Јанковић (1818–1874), публициста, књижевник и политичар. Још као гимназијалац научио је италијански, француски, латински и грчки, а касније још немачки и руски (ово је Владан Десница пренео Кости Милутиновићу).

¹¹⁶⁰ K. Milutinović, „Ilija Dede Janković“, *Zadarska revija*, 1985, str. 375.

¹¹⁶¹ Симо Матавуљ причајући о свом познанству са последњим Јанковићем каже да је био „волтеријанац“, и да је у разговору често „/.../ из енциклопедиста наводио цитате, којима је кријепио своје тврдње, сасвијем онако, како то тврде црквени проповједници“ (С. Матавуљ, *Биљешке једног писца*, Београд 1939, стр. 35).

¹¹⁶² F. Rački, „Dr Božidar Petranović, Nekrolog“, *Rad JAZU*, Zagreb 1875, str. 179.

¹¹⁶³ R. Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, str. 107.

¹¹⁶⁴ Пре поменутих у Падови је студирала генерација далматинских студената са краја 18. и почетка 19. века као што су: Иван Крељановић Албиони (1777–1838), Никола Јакшић (1762–1841), Никола Драгикијевић (1763–1847) и др. Поред италијанских студената, најзаслужнији су за продор илуминизма у далматинске

У потоњем периоду, из породице знаменитих Петрановића, из које је произашао значајан број образованих Срба у Далмацији, долази нам и Стево Петрановић. Синовац поменуте чувене браће рођен је у Дрнишу 1835. године, где је завршио основну школу и затим у Задру православно клирикалну школу 1855. године са највишим оценама. Одмах одлази у Падову и три године студира филозофију. Гледајући борбу италијанског народа за ослобођење и уједињење, у њему се јаче разбуктала жеља за слободом свога народа.¹¹⁶⁵ Таквог узвределог духа, по повратку у Далмацију одмах је почео да дела. Ипак, због својих напредних и слободарских идеја, долази у сукоб са аустроугарском политиком и склања се у Црну Гору. Ускоро одлази у Босну, затим и у Србију, и на тим територијама развија свој даљи културни, просветни и политички рад.¹¹⁶⁶

Поред поменутих, било је још њихових земљака који ће после падованских студија постати истакнути народњачки делатници. Један од најважнијих је др Ловро Монти, који није био српског порекла, али је за време свог политичког рада био увек велики пријатељ Срба и поборник српско-хрватске слоге у Далмацији. Након школовања у родном Книну те у задарској гимназији одлази на студије у Падову, Грац и Беч.¹¹⁶⁷ По дипломирању одлази у Милано 1859. године на обавезну правну вежбу у миланској претури. На правном факултету у Павији положио је строге испите пре него што се вратио у Падову да брани докторску дисертацију.¹¹⁶⁸ Вративши се након

градове (Glorija Rabac-Čondrić, *Dalmacija u narodnom preporodu 1835–1848: prilozi sa znanstvenog skupa u Zadru od 8. do 9. svibnja 1986, održanog u povodu 150. obljetnice jubileja ilirskog pokreta i 30. obljetnice Filozofskog fakulteta u Zadru* / [glavni i odgovorni urednik Nikola Ivanišin], Zadar 1986, str. 421–429).

¹¹⁶⁵ М. Spasojević, „Stevo Petranović“, *Zadarska revija*, br. 3–4, 1986, str. 341.

¹¹⁶⁶ У Црној Гори учествује у борбама са Турцима. Био је и ађутант кнеза Данила Петровића. Касније долази у сукоб са књазом Николом, па одлази у Тешањ где постаје учитељ у српској школи. Ту развија јаку културно-просветну и политичку активност. Када је у Сарајеву био основан одбор за ослобођење БиХ, Петрановић је био члан. Остало је забележено да је многе муслимане научио ћирилицу и латиницу, јер су до тада углавном учили арабику. Као учитељ учествује на скупштини Дабробосанке епархије, где је покренуо питање аутономије српских школа у БиХ против чега су уставале турске власти па и сам православни владика пореклом Грк. Осуђен је био од турских власти да потпомаже хајдуке и устанике, а спасава се захваљујући италијанском држављанству. Од Берлинског конгреса води антиаустроугарску политику, тако да из Босне мора да бежи у Србију (М. Spasojević, *N. d.*, str. 341–345).

¹¹⁶⁷ У јесен 1852. године долази у Падову са једним ембрионалним и конфузним италодалматинским националним појмом, у коме је преовладао неки осебујан далматински национализам. У дневнику је испочетка често давао изражаја жарке љубави према „далматинској домовини“, а Италија му је час „друга домовина“, час „туђа земља“. У том погледу на њега је могло утицати сећање на италијанско порекло, али то није било одлучујуће јер су његови врсници -ићи и -вићи делили те исте појмове и осећаје. Штавише, доста је таквих прешло у италијански национализам, док су Монти и остали младићи са италијанским презименима постали најбољи Југословени. У Падови му је најбољи друг био чувени Рафа Арнери.

Монтијева породица италијанског порекла у Книну се кроз четири генерације, до њега, натурализовала. У Книн се из Бергама доселио његов чукундед пре 1700. године као ковачки занатлија у книнској тврђави. Монтијева баба била је Ивановић из Книна, баба по оцу Бановац из Шибеника, баба по мајци Шимонић из Шибеника, а мајка му је била рођена Шимић Протић из Книна (I. Grgić, „Lovro Monti, dva poglavlja političke biografije“, *Zadarska revija*, br. 3, 1961, str. 319).

¹¹⁶⁸ I. Grgić, *N. d.*, str. 321.

школовања у свој родни град, Монти је био једна од омиљенијих народњачких личности тамошњих Срба.¹¹⁶⁹

Италијанске школе завршили су и остале будуће перјанице Народног препорода у Далмацији: Михо Клаић, Натко Нодило, Коста Војновић, Јосип Вранковић, Јосип Паштровић, Рафо Арнери, Перо Чингрија, Гајо Булат, Винко Милић, Ловро Матић и др.¹¹⁷⁰

Правничке студије са докторатом у Падови завршио је и Игњат Бакотић (1835–1906), брат Лује Бакотића, истакнути српски политичар родом из Каштела код Сплита. Иако је био из Средње Далмације, севернодалматински Срби су га веома поштовали па су га кнински бирачи 1883. године изабрали за посланика у Далматинском сабору.¹¹⁷¹

Значај и утицај Падованског универзитета на културни и политички развој у историји Далмације био је огроман. Студенти из те покрајине који су студирали или боравили у Падови, Фиренци, Ливорну, Милану и Венецији свакодневно су могли изблиза да посматрају у целости италијански покрет, упознајући се са његовом ширином, вођама, методама борбе, њеним резултатима и слабостима.^{1172 1173} Долазећи у додир са италијанским студентима, слушајући њихова резонувања и запажајући њихова расположења, читајући италијанску штампу и политичке брошуре, преко којих су упознавали начине, облике, садржај и циљеве борбе која се водила, а што је све било прожето либералним начелима и поготово антиаустријским духом – ту су се наши студенти све више политизирали. Упоредо с тим, све су више мислили и на своју разједињену и потлачену домовину, гајећи у себи осећај позваности да се и они када се у домовину врате боре за њено уједињење и слободу.¹¹⁷⁴ Такође, на италијанским универзитетима из овог доба преовлађивала су жива мисаона струјања, више окренута политичким питањима него у ужем смислу културним преокупацијама.¹¹⁷⁵ Снажне везе италијанских и словенских романтичара успостављени су поред Падове и на Тршћанском универзитету, углавном око словенски настројеног часописа *La Favilla* који је уређивао књижевник Франческо дал’ Онгаро (Francesco dall’ Ongaro).¹¹⁷⁶

¹¹⁶⁹ За време судбоносних избора за Царевинско веће у вези са српско-хрватским односима у Далмацији 1879. године, Срби у Шибенско-книнском котару су махом гласали за Ловра Монтија који се увек свим срцем залагао за народну слогу.

¹¹⁷⁰ R. Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, str. 107.

¹¹⁷¹ „† Др. Игњат Бакотић“, *Срђ*, бр. 12, 1906, стр. 499–500.

¹¹⁷² R. Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, str. 106.

¹¹⁷³ У Венецији је крајем 18. века студирао Спиридон Филиповић Сундечић (Шибеник, 1779–1845). Једно време је боравио и у Карађорђевој Србији, тако да је узео активног учешћа и у пословима око Првог српског устанка (M. Ristić, „Spiridon Filipović – Sundečić, Život i rad jednog dalmatinca u Karađorđevoј Srbiji“, *Zadarska revija*, br. 4, 1957, str. 364–372).

¹¹⁷⁴ I. Perić, *Pero Čingrija*, Dubrovnik 1988, str. 10.

¹¹⁷⁵ Ж. Дига, *Н. д.*, стр. 41.

¹¹⁷⁶ J. Vrandečić, *Dalmatinski autonomistički pokret u 20. stoljeću*, Zagreb 2002, str. 71.

Далмација се попут тог дела Апенина налазила под туђинском аустријском влашћу која ју је поприлично спутавала у економском, културно-просветном и национално-политичком погледу.¹¹⁷⁷ Бројне присталице рисорђимента у Падови и осталим училиштима заносили су својим изјавама, говорима, брошурама и песмама, поред осталих и далматинске студенте, те су се веома лако могли упознати са тадашњим модерним националним идејама. Између осталог, млади Далматинци, школујући се, могли су упоређивати ситуацију која је била слична на оба полуострва, као што су: разједињеност и расцепканост народа на Апенинима са Србима и Јужним Словенима уопште на Балкану. Тако су будући далматински препородитељи у Италији били сведоци опирања толиких „традиционалих“, „вековних“ и „светих“ партикуларизама и смелог јуриша што га је на свет те застарелости подузела италијанска нова генерација у име новог, нетрадиционалног, недржавоправног, али зато снажног и великог италијанског народног јединства, и зато су пошли истим путем и код куће. Они су одмах гледали од Трста до Варне, као и њихове колеге од Алпа до Сицилије.¹¹⁷⁸

Поред поменутог, важно је нагласити, да је рисорђименто имао двоструки утицај на далматинске студенте. На оне који су се осећали Србима и Хрватима утицао је да свој народ у домовини поведу путем којим су Гарибалди и његово велико коло повели разједињену Италију. С друге стране, дотле су далматински италијанаши, позивајући се на своју стару цивилизацију и њен утицај на Далмацију, заборављали да је Далмација југословенска земља.¹¹⁷⁹ Тако већ у време зачетка народне борбе у Далмацији 1862. године и чувене препирке Нодило – Томазео падовански студенти су дали пуну подршку Натку Нодилу којем су поручила да: „*Dižite visoko narodnu zastavu, koja neka drži budnu svetu vatru, što plamti u našim grudima i koja će nam donieti pobjedu nad našim neprijateljima*“.^{1180 1181}

Студирање далматинских студената у Падови престало је 1866. године након што је тај град припао Краљевини Италији. Тада је „војска“ далматинских студената прешла на школовање у универзитете у Бечу и Грацу, где су, између осталог, били привучени и аустријским стипендијама док су им италијанске дипломе биле директно признате од „властите државе“.^{1182 1183}

¹¹⁷⁷ I. Perić, „Lovro Monti kao političar i rodoljub“, *Kninski zbornik*, Zagreb 1993, str. 184.

¹¹⁷⁸ Н. Бартуловић, „Јадран, жариште наше националне свести и културе“, *Јадранска стража*, Београд 1925, стр. 309–310.

¹¹⁷⁹ В. Новак, *Натко Нодило*, Нови Сад 1935, стр. 12.

¹¹⁸⁰ V. Kisić, „Listajući stare godišnjake...“, *Jubilarni broj Narodnog lista 1912. god.*, Zadar 1912, str. 97.

¹¹⁸¹ Натко Нодило је студирао историју у Бечу од јесени 1857. до пролећа 1861. године. Док је већина далматинских интелектуалаца студирала на италијанским факултетима и високим школама, Нодило се одлучио за Беч, где је историјске науке предавала неколицина професора и научних радника светског гласа и где су постојале старе и чуване библиотеке, институти и архиви. Такође, Беч је био жариште Вуковог покрета, а Нодило је био један од младих „хрватских вуковаца“ (К. Милутиновић, „Натко Нодило и напредна мисао у Далмацији“, *Југословенски историјски часопис*, бр. 1–2, Београд 1988, стр. 117–118).

¹¹⁸² J. Vrandečić, *N. d.*, str. 139.

На аустријским универзитетима у Бечу, Грацу и Инсбруку

Вишенационални карактер Хабзбуршке монархије привлачио је у Беч припаднике различитих културних традиција.¹¹⁸⁴ Ипак, као што смо поменули, након уједињења Италије студенте из Далмације политичке власти приморале су да похађају искључиво државне аустријске универзитете у Бечу, Грацу и Инсбруку. Тако је, на пример, једна старија генерација чувене српске породице Десница студирала у Падови, док је она млађа више образовање стицала у Бечу. Отац Владимир је након задарске гимназије студирао медицину у Падови, а већ његов син Бошко права у Бечу, где је дипломирао 1912. године.¹¹⁸⁵ И други син, Урош, кренуо је истим путем. Када је Бошко завршио права, приправнички стаж одрадио је у канцеларији свог брата Уроша, који ју је делио са Хугом Верком (Hugo Werk) у Задру.¹¹⁸⁶

Такође, пре поменутих политичких промена које су утицале на образовну политику Монархије, међу првим познатијим Србима из Северне Далмације који су студирали у Бечу, али и Грацу, био је Б. Петрановић. Прво студира у потоњем образовном центру (1826–1828), јер је тада важило следеће правило: да би се свршени гимназијалац тадашње шесторазредне гимназије могао уписати на универзитет, морао је похађати и завршити двогодишњи филозофски течај.¹¹⁸⁷ Затим студентске дане проводи следеће три године у Падови где се образовао код надалеко познатих професора права тог доба.¹¹⁸⁸

Већ у то време, оба поменута града су важила за битна стецишта српских и хрватских ђака и студената који су се заједно дружили, размењивали мисли и погледе. Ту је Б. Петрановић упознао Људевита Гаја, Мојсија Балтића, Јована Шупљикца, Антона Сломшека, Димитрија

¹¹⁸³ Веома важан догађај за далматинско поднебље тог доба била је и битка код Виса 1866. године која је резултирала победом хабзбуршке морнарице над морнарицом Краљевине Италије. Преоријентисала је бечку политику која се од тада строго одредила према Италији и њеном утицају у Далмацији, што је такође условило да се студенти из Далмације усмере ка студирању на универзитетима у Аустрији.

¹¹⁸⁴ Ж. Дига, *Н. д.*, стр. 76.

¹¹⁸⁵ D. Verić, „Boško Desnica“, *Zadarska revija*, br. 3, 1960, str. 304.

¹¹⁸⁶ Исто.

¹¹⁸⁷ Б. Петрановић заједно са Спиром Поповићем завршио је карловачку гимназију. Касније ће поменути гимназију похађати и Божидарев млађи брат Георгије Петрановић, потоњи бококторски епископ. Из тог романтичног доба сачувано је писмо старијег Петрановића млађем: „Учи и владаи се добро брате мои! да с временом користан будеш роду твојем и отечеству“ (Ч. Денић, „Школовање ђака из Хрватске, Славоније и Далмације у Карловачкој гимназији 1791–1848“, *Зборник о Србима у Хрватској* 3, Београд 1995, стр. 111).

¹¹⁸⁸ Код Егера (Egger) је слушао природно и казно право, Спрингера (Springer) статистику, Долингера (Dollinger) римско и канонско право, Винивартера (Winiwarter) аустријско право а код Вагнера (Wagner) трговачко и феудално право (Ј. Сундечић, „Живот и рад Дра Божидара Петрановића“, *Slovinac*, бр. 12, 1879, стр. 126).

Деметера и др.¹¹⁸⁹ Далматинским студентима нарочито је био битан Грац, јер су у њему могли полагаати испите на италијанском језику. Након студија у Пешти (1869 - 1870), у Грацу је (1870 – 1874) докторирао права и Лазар Томановић.¹¹⁹⁰

Далматински студенти у Бечу још су шездесетих година 19. века добро знали шта се догађа у Далмацији у смислу народног буђења и јачања националне свести. Тако 1867. године од 63 студента који су похађали поменути универзитет њих 53 заносило народним идеалима.¹¹⁹¹ Када је исте године Миховил Павлиновић био избачен из Далматинског сабора свесрдну подршку су му упутили, поред хрватских, чешких, словеначких, пољских, русинских и српски студенти.¹¹⁹²

На аустријским универзитетским центрима, број далматинских Срба, као и из осталих делова Монархије рапидно се повећавао током 19. века. За такву образовну оријентацију није била крива само спољна политика Аустроугарске монархије него је добрим делом допринело и утицало саветовање младих Далматинаца од стране сународника из „Српског Сиона“. Црквеним круговима у Монархији Беч и Грац нису били само географски већ донекле и политички ближи по конзервативној оријентацији него ли знатно либералнија Падова или неко друго слично училиште у Италији.¹¹⁹³

Такође, погрешно би било закључити да је конзервативни Беч имао пресудну улогу у политичкој оријентацији далматинских Срба. Најбољи такав пример је Сава Бјелановић, потоњи либерални политичар. Студирао је права од 1873. до 1877. године положивши оба државна испита добрим успехом.¹¹⁹⁴

Усавршавајући се, млади Ђевршчанин највише је пажње поклањао лекцијама чувеног проф. Лоренца Штајна,¹¹⁹⁵ што је то и претходно чинио Михајло Полит Десанчић.¹¹⁹⁶ Према Штајновим основним погледима на друштвено-политичка питања и према тадашњој главној

¹¹⁸⁹ I. Perić, „Kulturna i politička djelatnost Božidara Petranovića“, *Radovi instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagreb 1983. god.*, br. 16, str. 48.

¹¹⁹⁰ K. Milutinović, *Vojvodina i Dalmacija 1760–1914*, str 105.

¹¹⁹¹ V. Kisić „Listajući stare godišnjake ...“, *Jubilarni broj Narodnog lista god.*, str. 101.

¹¹⁹² Исто.

¹¹⁹³ K. Milutinović, *Vojvodina i Dalmacija 1760–1914*, Novi Sad 1973, str. 155.

¹¹⁹⁴ С. Бјелановић, „Милетићеве седамдесете“, *Српски глас*, бр. 6, 1896.

¹¹⁹⁵ Лоренц фон Штајн (Lorenz von Stein (1815-1890)), социолог и економиста. Рођен је у покрајини Шлезвиг-Холштајн. Право је студирао на универзитету Килу и Паризу. Предавао је од 1846. до 1851. године на универзитету у Килу. Због заговарања независности Шлезвига бива избачен. Након тога прелази на Бечки универзитет на којем је предавао од 1855. до 1890. године. (Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам*, Сремски Карловци - Нови Сад 2005. стр. 275.)

¹¹⁹⁶ Михајло Полит Десанчић је код Штајна слушао државно право. Истакао га је као свог највећег интелектуалног узора: „За Стајна могу казати, да није био само мој учитељ и пријатељ, него у неку руку творац једнога дела мога душевнога бића“. Касније су се и спријатељили, и по сведочењима Десанчића Штајн је имао библиотеку какву до тада нигде није видео. (Б. Бешлин, стр. 274-275.)

струји друштвене и економске политике у Аустрији и Западној Европи, Бјелановић се образовао у духу савременог либерализма, те је његовим начелима остао веран у потоњем раду.¹¹⁹⁷

Путем свог пријатеља Саве, бечке студије права похађао је и најпознатији српски адвокат у Северној Далмацији, Задранин Душан Баљак (1856–1924). Као студент био је активан члан бечког студентског друштва „Зора“ и градачког „Србадија“, на чијим је састанцима читао своје прве радове и водио дискусије.

Од дрнишких Срба нису трага оставили само Петрановићи. У другој половини 19. века значајну улогу у политичком, културном и друштвеном животу имао је и адвокат др Симо Петричевић, који је завршио студије права у Бечу. Истакао се у време Народног препорода у Далмацији, нарочито у седмој и осмој деценији века, када је био политички вођа Срба у Дрнишу.¹¹⁹⁸

Од скрадинских Срба не треба заборавити Николу Суботића (1873–1963). Матурирао је у Задру, да би затим студирао права Грацу, где је и докторирао. Био је уредник *Српског гласа* од 1902. до 1905. године. Затваран је за време Првог светског рата. Између два рата био је народни посланик и потпредседник Народне скупштине, а затим адвокат у Шибенику. Поред публицистике и политике бавио се историографијом. Најзначајни му је рад „Владика Симеон Кончаревић и његов летопис“ објављен у *Магазину Сјеверне Далмације* I (Сплит 1934).

Иако су права и медицина биле омиљене науке које су далматински Срби завршавали на аустријским универзитетима, било је интересовања и за природне науке. Задранин Михајло Катурић спада у најобразованије Далматинце свога доба. Он је након основне школе у Задру, средње образовање стекао у Горици и Сплиту, где је матурирао, и затим се одлучио за природне науке и завршио их у Бечу са највишим оценама. Вративши се у Задар, направио је лепу научну каријеру.¹¹⁹⁹

У Бечу су теолошке науке успешно свршила и два знаменита севернодалматинска Србина који ће своја знања успешно применити у свом завичају. Серафим Калик, потоњи ректор богословског завода у Задру, а затим и Никанор Ракетић, рођен и школован у Задру, по повратку у родни град био је професор у Православном богословском заводу.¹²⁰⁰

Далматинска омладинска удружења у Бечу и Грацу и Срби из Северне Далмације

¹¹⁹⁷ Љ. Јовановић, „Сава Бјелановић и Српство на Приморју“, *Дело*, бр. 15, 1897, стр. 113.

¹¹⁹⁸ Д. Рашковић, С. Зорица, *Дрнишка крајина људи и догађаји*, Београд–Дрниш 1994, стр. 35.

¹¹⁹⁹ „Osnivač jednog muzeja, u povodu 50-ice smrti zadarskog prirodoslovca prof. Mihajla Katurića“, *Narodni list*, 22. prosinca 1962, str. 5.

¹²⁰⁰ Умро је у Шибенику 1838. године. Био је пријатељ, кум Урошу и Бошку Десници (D. Petranović, „Prof. Nikanor Raketić (pravoslavni bogoslovski zavod u Zadru)“, *Dubrovnik*, br. 18, 1940).

Као што смо поменули, аустријски универзитети су након 1866. па све до 1914. године били најважнија образовна места у којима је стицала знање далматинска српска и хрватска омладина. Многи ти млади људи су баш у тим центрима делајући у омладинским организацијама почели зрелије профилисати своје политичке ставове, стичући тиме непроцењиво искуство, које им је касније, по повратку у домовину, и те како користило у даљој каријери.¹²⁰¹

Један од најзначајнијих студената, који је оставио видљив траг у омладинском организовању и деловању на Бечком универзитету, био је Бјелановић. Као младић ватреног духа одмах се истакао поставши утемељивач далматинског ђачког друштва „Јединство“ у Бечу, којем је уједно био и председник. Највише баш његовој способности и харизми може се приписати што је поменутом друштву од самог почетка ударен српски печат. Дозволу за рад од власти ово друштво је добило 22. јуна 1874. године, када је одржана и прва скупштинска седница. Уз учествовање четрдесет далматинских студената Срба и Хрвата изабран је управни одбор који су чинили: „*J. Циндро, филозоф, Г. Скочић, медицинар, А. Ајзенистетер, медицинар, Е. Јелић, филозоф, М. Тартаља, техничар, П. Јоковић, филозоф, С. Бјелановић, правник*“.¹²⁰²

Према утемељивачима, само име „Јединство“ означавало је и друштвену сврху. Наиме, далматински студенти који су били далеко од завичаја удружили су се како би што лакше опстали. Тако су јединствено радили одупирући се свим страним утицајима за време бечких студентских дана, „...*како би достојно вршила своју дужност прама отаџбини и свјетлијим челом могла изаћи пред своју једнокрвну браћу*“.¹²⁰³

Друштво је одржавало састанке, предавања о књижевним и научним питањима као и учењу српскохрватског језика како би се омладина припремала за „*јавни и по отаџбину корисни рад*“. Уз поменуте задатке, посебно је било наглашено „*помагање оскуднијех далматинскијех ђака*“.¹²⁰⁴ Такође, одбор је још са оснивачке скупштине упутио апел свим родољубима, пријатељима и народним читаоницама који су у могућности да „Јединство“ финансијски помогну како би друштво „*што већи број младића узгојио се и тим лакше обезбједили народност нашу*“.¹²⁰⁵

¹²⁰¹ Поред свакако најпознатијег српског политичара С. Бјелановића који је академско звање стекао у Бечу, ваља споменути и неке хрватске студенте важне за српско-хрватске односе у Далмацији. Поред осталих, нарочито је важан Сплићанин др Јосип Смодлака. Као студент права у Бечу је први пут иступио 1890. године организујући протесте против заступника у Рајхстату Михе Клаића који су имали противаустријски карактер: „*To je bilo ljeta 1890., kad sam u svojoj 21 godini organizirao demonstracije na Južnom kolodvoru u Beču protiv /.../ Mihe Klaića zato što je ovaj u jednom svom govoru u austrijskoj delegaciji u Budimpešti bio pohvalio austrijsku upravu nad Bosnom i Herecegovinom*“. Након тога, аустријске власти су Смодлаки одузеле стипендију због чега се злопатио. Три године касније у Грацу је докторирао права (J. Smodlaka, *Zapisi Dra Josipa Smodlaka*, Zemun 2012. str. 14).

¹²⁰² „Јединство“, друштво далматинскијех ђака у Бечу“, *Застава*, бр. 80, 22. 7. 1874.

¹²⁰³ Исто.

¹²⁰⁴ Између осталог, посебна пажња се посвећивала учењу језика који је по друштвеним члановима „*на срамоту нашу запуштаван и у властиток кући гост био*“ (Исто).

¹²⁰⁵ Исто.

Када се временом кренуло у активнији рад, у познатом омладинском друштву „Зора“ у Бечу удружење далматинских студената се спојило са њим и то највише заслугом Бјелановића и Бокелја Радослава Квекића, потоњег српског заступника у Далматинском сабору. У време када је поменуто друштво приређивало забаве за босанско-херцеговачке бегунце, млади Ђевршчанин активно учествује у свему. Истовремено, из његовог пера настају и први чланци које је написао за одбрану српских интереса на Приморју а који су изашли у *Застави* и тршћанским новинама *Citadino*.¹²⁰⁶ Како сам каже: „Најљепше доба свога живота, ђаковање на великој школи у Бечу, провео сам у најљепше доба српскога народа. У Херцеговини и Босни задимило је запламтило. Милетић је позивао на оружје двије српске државе и сав српски народ“.¹²⁰⁷ Из тог разлога је студентско друштво „Зора“ у „Бечу приредила забаву за босанско-херцеговачке бјегунце. Позвали смо на забаву између осталијех лица – грофа Андрашија и Јосипа Гарибали“.¹²⁰⁸ Том приликом Бјелановић се потрудио па је за италијанског госта на италијански језик превео позивницу и упутио му је. Сама забава је почела тада веома популарном Милетићевом химном „Оро кличе са висине“, коју су певали сви и прошла је у најбољем реду.¹²⁰⁸ Затим су присутни били одушевљени јер су им несуђени гости, иако нису пристовали забави, упутили значајну подршку. Наиме, Андраши је послао новчани прилог, а Ј. Гарибалди, свесрдно подржавајући српски устанак у БиХ, одговорио је писмом са поруком Турцима „Нек се селе у Бурсу“.¹²⁰⁹

Вредно учећи и радећи, као што смо видели, Бјелановић је био дубоко свестан политичке ситуације у Далмацији која је ишла на штету српским интересима. „Као звијезда преходница, лебдила му је пред очима мисао, да својим радом извојује и обиљежи сталне црте српске индивидуалности у Далмацији. Нама је још пред очима, како једном, у дворници бечког свеучилишта међу својим друговима, праведним гњевом плану на порицање српске народности у Далмацији, те, као соко, кликну: *јаох, мајко моја, кад ћу што приврједити српској мисли на Приморју!*“.¹²¹⁰ Након свршених студија Бјелановић се враћа у Задар где као истакнути политичар и публициста дела на одбрани српских интереса развијајући модерну српску националну идеју.

Године 1880, када се у потпуности осамосталио српски покрет на Приморју, једна група омладинаца из Војводине и Далмације покушала је да на новим основама обнови Уједињену омладину српску. Иницијатива је потекла из Граца, где су на тамошњим факултетима и високим школама студирали многи омладинци из разних југословенских земаља. Наиме, у главном граду Штајерске је већ од 1876. године постојала и развијала врло живу активност омладинска дружина

¹²⁰⁶ М. Лежаић, „Сава Бјелановић – у свјетлости унитаристичке идеје“, *Глас привредно-културне Матице за Сјеверну Далмацију*, бр. 50, 1930.

¹²⁰⁷ С. Бјелановић, „Милетићеве седамдесете“, *Српски глас*, бр. 6, 8 (20) 2. 1896.

¹²⁰⁸ Исто.

¹²⁰⁹ Исто.

¹²¹⁰ „† Сава Бјелановић“, *Браник*, бр. 28, 8 (20) 4. 1897.

„Србадија“ у коју су били учлањени и студенти из Далмације.¹²¹¹ За председника тог новог удружења изабран је био Дубровчанин Милан Решетар, док је потпредседник био Вршчанин Лаза Нанчић. Тадашња српска штампа поздравила је целу акцију. Према замисли оснивача, члан Омладине могли су бити сваки Србин и Српкиња из Аустро-Угарске, што је унесено и у статуте. Међутим, влада Коломана Тисе није дозволила да чланови могу бити из Троједнице, услед чега су сазване две скупштине: једна у Вршцу а друга у Дубровнику. Пештанска влада је вршачку скупштину дозволила, док је Намесништво за Далмацију забранило скупштину у Дубровнику.

Поменута омладина у Бечу и Грацу деловала је и у складу са српским интересима на Приморју. Стога је, услед српско-аутономашке сарадње у домовини, сарађивала и са проаутономашким студентима. Тако средином осамдесетих година српски студенти приступају италијанским академским удружењима *Accademica Dalmazia* и *Ausonia*. Године 1885. учлањују се у кровно студентско удружење *Associazione di Beneficenza*, које је основао Лапена током кампање за Reichsrat.¹²¹² Први значајнији догађај међусобне сарадње десио се када су заједно поздравили долазак чувеног аутономашког задарског политичара Лапене у Беч: „50 далматинскијех ђака, срба и аутонома, дошло на станицу и дочекало Др. а Лапену. Држала су се два говора у име добродошлице. Сви присутни дјаци одушевљено су поздравили Др. а Лапену, као браниоца слободе и правце /.../“.¹²¹³

Такође, средином осамдесетих година 19. века у Северној Далмацији су у више наврата прикупљани прилози за помоћ далматинским српским и италијанским студентима у Бечу. Већина приложника је била из Задра и Скрадина, што и није никакво чудо јер је баш у тим местима цветала српско-аутономашка сарадња.¹²¹⁴

Српска академска омладина реаговала је када је у Далмацији настала полемика двају српских листова: *Српског гласа* и *Dubrovnikа*, који је уосталом био и плод разједињења Српске странке. Због тога је 15. октобра 1900. године одржала збор у Грацу на којем је донела следећу изјаву:

„Омладина жали, да се у овоме по Србе на Приморју неугодном часу, кад су непријатељи српске прегли, да нам и ово мало права отму, кад је дакле потребан највећи заједнички рад, може наћи узрока, да одведе од тога потребнога рада баш оне раднике, који су најприје на тај рад позвани, да их тај узрок упути, да своју радну снагу, коју српски народ од њих с правом за себе захтјева, употрејебе на нешто, што српском народу не доноси користи, а њима самима углед нарушава и браћу између себе свађа.

¹²¹¹ К. Milutinović, *Vojvodina i Dalmacija 1760–1914*, str. 327.

¹²¹² Ту су кампању подржавали српски и италијански листови: *Српски лист/глас*, *II Dalmata* и *La Difesa*. Захваљујући српско-аутономашкој коалицији, заступник Марино Бонда улази 1891. год. у Бечки Рајхсрат (Reichsrat) као последњи представник аутономашке странке (J. Vrandečić, *N. d.*, str. 240–241.)

¹²¹³ „Домаће“, *Српски лист*, бр. 22, 11 (23) 7. 1885.

¹²¹⁴ Исто.

У својој жалби апелује омладина на све српске родољубе, а особито на оне с Приморја, да пораде па да нестане тога спора, да успоставе слогу, и моли, да нам свима буду на памети оне свете ријечи: 'Само слога Србина спасава'.¹²¹⁵

У другом делу изјаве омладина је искористила да се осврне на рад, те и да охрабри српског заступника Душана Баљка који је био недавно поднео оставку на своје заступничко место.

„У исто вријеме је одлучила, да изјави своје највеће признање и захвалност др. Душану Баљку, који је као српски посланик и на далматинском сабору а и на царевинском вијећу, бранећи својим демостенским даром говора српска права и светиње, заслужио, да му, ако ништа више, а оно барем клинемо: 'хвала'.

Жалећи што је оставио своје политичко мјесто, жалећи, што је одступио с посланичке столице, молимо га, знајући га као Србина и родољуба, да не оставља народ, него нека га и на даље заступа као и досад на дику и понос Српства, а зависност српскијех душмана.

У Грацу 15. (28.) октобра 1900.

Срп. Академска омладина са Приморја“.¹²¹⁶

На ову изјаву реаговао је лист *Dubrovnik* правдајући се да кривица због расправе није на његовој страни.¹²¹⁷

Временом, како је јачала могућност па и конкретна сарадња јужнословенских студентских омладинских друштава, српско-аутономашка сарадња је слабила и на Приморју и Бечу и Грацу. Почетком 20. века далматински српски ђаци прихватили су политику „новог курса“. Врхунац тог стремљења дошао је 1910. године када се појављује лист *Зора* у Бечу штампан ћирилицом и латиницом у којем једнако сарађују Срби и Хрвати.¹²¹⁸ Из њега су у потоњем периоду изашли многи млади делатници и политичари који убрзо по повратку у домовину постају и носиоци поменуте политике.

Праг

Далматински Срби су крајем 19. и почетком 20. века гледали на Чехе као на најкултурнији и најнапреднији словенски народ у Монархији.¹²¹⁹ По тадашњим оценама многих то су заиста и били „*jer su Česi najprosvećeniji i u svetu najnapredniji i od samih Nemaca*“.¹²²⁰ Чешка је била земља у којој је панславистички осећај био изразито јак, немачко-словенски антагонизам је био најизразитији тако да су посебно поштовали културно-политички отпор и борбу против немачке хегемоније. И Бјелановић је сарађивао са чешким заступницима у Царевинском већу у вези са

¹²¹⁵ „Прилике у Далмацији“, *Застава*, бр. 238, 28. 10. 1900.

¹²¹⁶ Исто.

¹²¹⁷ Исто.

¹²¹⁸ N. Bartulović, *Od napredne omladine do Orjune*, Split 1925, str. 12.

¹²¹⁹ Такође, Чешка је била најразвијенија индустријска земља Аустро-Угарске.

¹²²⁰ „Не дирајте у наше школе“, *Српска зора*, бр. 2, 1911.

многим питањима која су се тицала интереса оба народа, добијајући од чешке браће руку подршке кад год је требало.

Када је посетио Праг, његово дивљење према том братском словенском народу постало је још веће, што је описао у књизи *По словенским земљама* (Задар 1897). У њој, поред осталог, упознаје читаоце са чешком историјом и културном традицијом. Далмација и Чешка као покрајине Цислајтаније суочавале су се са истим проблемима опстанка у једној држави која им није била нарочито наклоњена. У тој борби, Чеси су били успешнији од све њихове словенске сабраће, па и Срба. Успевали су да обезбеде не само свој културни опстанак него и изванполитички утицај на послове Монархије. Такав светли пример је, по Бјелановићу, могао умногоме да помогне у борби Срба у Далмацији.¹²²¹ Све то је временом доприносило да Прашки универзитет (1882) буде жељена образовна дестинација Срба како из целе Монархије тако и из саме Далмације.

Тако је у „Златном Прагу“ већ крајем 19. века био значајан број студената Срба и Хрвата који су слушали предавања професора и политичара Томаша Масарика. Идеје овог чешког великана биле су засноване на панславизму и политичком реализму потирући сваки претерани национализам. Идеја свесловенске солидарности одавно је била чврсто укореењена тако да је снажно осуђивала српско-хрватску неслогу. На прашку групу далматинских студената, углавном Хрвата старчевићански настројених, благородно су утицале Масарикове идеје.¹²²² Крајем 19. и почетком 20. века на далматинском Приморју започета је систематска пропаганда на ширењу и популарисању Масарикових идеја. Та пропаганда најпре се јавила у Северној Далмацији, и то у Шибенику. Њени први почети стоје у вези са повратком свршеног правника Вице Илијаде Грубеша, који се 1899. године вратио из Прага у поменути град.¹²²³ Тако је та нова студентска генерација по повратку у домовину умногоме допринела смиривању националних страсти и утврђивању политике „новог курса“, тражећи јединствени српско-хрватски политички рад на Приморју уместо тадашње међусобне борбе.¹²²⁴

Занимање за Чешку наставило се и у потоњим годинама. Тако лист *Dubrovnik* анализирајући ситуацију у вези са образовањем у целој Монархији пише да немачке школе дискриминишу све Словене па и Србе. С друге стране, од свих Словена Чеси су највише културно напредовали па се зато треба на њих угледати. „*I u kulturi Česi su najdalje dotjerali od sviju Slavena,*

¹²²¹ П. Протић, „По словенским земљама – Путописи Саве Бјелановића“ (ур. С. Пековић, *Књига о путопису, Зборник радова*), Београд 2001, стр. 315.

¹²²² Млади Хрвати су постепено превлађивали непомирљиви хрватски национализам на чему је посебно радио Хлавачек. У томе му је вероватно помагао Стјепан Радић који је био у јакој вези са прашким студентима, тако се 1897. год. у Прагу родила „Хрватска мисао“ (R. Lovrenčić, *Geneza politike „novog kursa“*, Zagreb 1972, str. 45).

¹²²³ М. Ležaić, *Jugoslovenski naprednjački pokret i njegov odjek u Severnoj Dalmaciji prvi dio 1897–1903*, Šibenik 1939, str. 78.

¹²²⁴ Види М. Ležaić, *N. d.*

te bi Srbi đaci na svakom koraku imali prilike da nauče, kako će podizati na podizanju kulture u svom narodu“. Даље, исти лист отворено позива Србе да иду на школовање у Праг уместо у немачке школе. „*I svud širom Česke biće svaki Srbin dočekan raširenih ruku, spremljenih za bratski zagrljaj*“. ¹²²⁵ На крају чланка саветује се чак да сви Срби пређу из немачких у чешке школе, завршавајући покличем „*Napred u Česku na nauke*“. ¹²²⁶

Од познатијих Срба у Северној Далмацији пред Први светски рат који су се школовали у Прагу био је Мирко Королија. Након свршене задарске гимназије студираће права у Бечу, Загребу и Прагу, на чијем је универзитету стекао и докторско звање. ¹²²⁷ Након свршетка рата, активно је учествовао у напредној омладини састављеној од Срба и Хрвата и сарађивао са листом *Зора* који је излазио у Бечу и Прагу. ¹²²⁸

Такође, значај Прашког универзитета као битног образовног центра у Монархији за далматинске Србе почела је да увиђа и Задарска конзисторија. Тако је, поред осталих, једну стипендију била наменила и српском младићу из Далмације који је похађао правни факултет у Прагу. ¹²²⁹ Нажалост, убрзо су наступиле ратне прилике па је жеља далматинских Срба за чвршћим образовно-просветним повезивањем са „Златним Прагом“ која се родила на прагу 20. века била прекинута.

Проблем школовања у Загребу

Најпознатији севернодалматински Србин који је студирао у Загребу још почетком 40-их година 19. века био је Георгије (Ђорђе) Петрановић, потоњи бококторски епископ. После шест година гимназије у Ср. Карловцима завршио је две године филозофије. ¹²³⁰ У потоњем периоду, у том граду започеће студирање права и филозофије Которанин Александар Митровић, али ће их завршити у Грацу. ¹²³¹

¹²²⁵ „Kuda Srbi đaci da idu na nauke“, *Dubrovnik*, br. 24, 1912.

¹²²⁶ Исто.

¹²²⁷ После 1918. год. био је управник позоришта у Сплиту и Сарајеву. Рано је почео да објављује песме у Змајевом листу *Невен*. Штампано је неколико књига песама: *Песме, Нове песме*. Написао је позоришни комад у стиховима „Зидање Скадра“, са којим је имао лепог успеха, као и драму „Југана, вила најмлађа“ и др. Давао је и занимљиве фељтоне о лепотама и значају појединих места Северне Далмације, *Косовска народна читанка*, ((ур. Николај Мрђа,) Шибеник 1989, стр. 149).

¹²²⁸ N. Bartulović, *Od revolucionarne omladine do Orjune*, Split 1925, str. 17.

¹²²⁹ „Стипендије“, *Гласник Далматинске епархије*, бр. 10, 1909, стр. 162.

¹²³⁰ Т. К. Поповић, *Владика Герасим Петрановић*, Сарајево 1897, стр. 6.

¹²³¹ А. Митровић, *Двадесет година политичке борбе на приморју 1880–1900. год.*, Котор 1910, стр. 279. Након смрти Саве Бјелановића и привременог Баљковог, *Српски глас* је од 1897. до 1899. године уређивао Митровић, живећи у Задру и тако значајно доприносићи животу српске заједнице у том граду.

Када се 10. октобра 1874. године у Загребу отворио модеран универзитет са три факултета: теолошким, филозофским и правним, у Далмацији се све чешће помињала жеља за студирањем.¹²³² Главна сметња зашто Далматинцима није било дозвољено студирање у Загребу био је државни закон о устројству дуалне монархије. Сви абитуранти далматинских гимназија, који би добили државну стипендију ради одласка на студије, морали су се уписати на један од аустријских универзитета у Бечу, Грацу или Инсбруку. С друге пак стране, сви професорски испити и сви судски испити, положени изван Цислајтаније, нису признавани у истој, па је и то био разлог који је одбијао далматинске студенте од Загребачког универзитета.¹²³³

Када је дошло до српско-хрватске подвојености у Далмацији, *Српски лист* изазван загребачким позивом на студирање далматинским студентима у чланку „*Hoćemo li u Zagreb (Poslanica dalmatinskoj omladini)*“ 1884. године апелује на исте да не иду у Загреб. Наглашава да тамо нема „*obrazovanja koja će srušiti predrasude, posebno popovske*“, јер се тамо само нуди хрватско државно право, „*popovska propaganda*“ и „*kvarenje srpskog jezika*“. Све то, према мишљењу српског органа, у далматинским студентима „*ubija narodni duh*“ који су баштинили својим српским пореклом. Стога им предлаже наставак студирања у иностранству, а посебно да иду „*u Rusiju ili Biograd, gdje takogjer ima velika škola sa tri fakulteta, uprav kao i zagrebačko sveučilište*“.¹²³⁴

Познати Срби из Северне Далмације на студијама у Русији

Одувек су попут својих предака и сународника у осталим земљама далматински Срби гајили тежње жудећи за ближним повезивањем са највећом словенском и православном земљом.¹²³⁵ Ипак, због географске удаљености, али и аустријске подозривости, то није било лако остварљиво. Имајући то у виду, већина српских младића способних за више образовање, као што смо претходно видели, одлучивала се за студирање претежно у оквирима постојеће државе.

Познато је да је још од прве половине 18. века, како и из других крајева тако и из Далмације, било Срба који су школовање завршили у Русији. Најистакнутији је пример Дионисија

¹²³² При комбинацијама за избор професора тог универзитета у обзир су долазили и неки далматински Хрвати: др Миха Клаић, др Ђуро Пулић, др Коста Војновић и Натко Нодило. То сазнајемо из преписке Павлиновић – Штросмајер. Нодило и Војновић су постали загребачки професори (V. Bazalo, *Od klasičnog do modernog sveučilišta u Zagrebu*, Zagreb 1967, str. 5).

¹²³³ I. Perić, *Borba za ponarođenje dalmatinskog školstva 1860–1918*, Zagreb 1974, str. 106.

¹²³⁴ „*Hoćemo li u Zagreb (Poslanica dalmatinskoj omladini)*“, *Српски лист*, бр. 33, 22 (3) 8. 1884.

¹²³⁵ Најпознатији далматински Срби који су пре 1848. године успоставили чвршће везе са Русијом били су први непотврђени од стране Млечића епископ далматински Симеон Кончаревић (Карин, 1690 – Кијев, 1769) и Шибенчанин Спиридон Филиповић Сундечић. Први је због притиска морао да побегне и насели се, док је други био дипломата боравећи више пута у тој највећој словенској земљи.

Новаковића из Книна, једног од најобразованијих Срба свог доба и потоњег епископа будимског.¹²³⁶ Завршивши Духовну академију у Кијеву, знатно је припомогао да се православни барокни стил устали у српској уметности и црквеној књижевности у Карловачкој митрополији под коју је тада административно припадала и Далматинска епархија.¹²³⁷

Слика се мења у 19. веку. Аустријска влада предузима низ мера да би спречила аустријске Србе да одлазе у Русију ради стицања образовања. С тим циљем је она отворила на Черновицком универзитету у Буковини Богословски факултет чији је главни задатак био да привлачи себи све оне православне Русе из Галиције, аустријске Србе и Румуне, а после окупације и православне Бошњаке и Херцеговце, који би у другом случају ишли на високо богословско образовање у руске духовне академије. Паралелно с тим аустријске власти су вршиле притисак на оне Србе своје поданике који су ипак одлазили у Русију ради образовања, јер им нису давали место службовања по повратку у завичај. И природно је да се због таквих услова и прилика број Срба који су одлазили у руске школске установе значајно смањило.¹²³⁸

И поред поменутих околности, две кључне неизоставне знамените личности у историји Срба 19. века у Далмацији, Љубомир Вујновић и Никодим Милаш, стекли су образовање у Русији.¹²³⁹ За то највећу заслугу има далматински епископ Стефан Кнежевић, који је 1866. године преко писма замолио руског конзула у Бечу, проту Михајла Рајевског, да обезбеди две стипендије за руске богословске академије јер би поменути младићи у противном морали студирати у Бечу. Наиме, далматински епископ се налазио усред реформе Богословског завода у Задру па му је стога

¹²³⁶ Тамо је такође учио до 1789. године када је отпуштен у своје Хиландарски манастир јеромонах Сава (*Архив Св. Синода*, 1789, бр. 251). У 1789. године дошао је тражећи милостињу из Далмације јеромонах Симеон Ивковић, сместивши свога брата у Кијеву у „грчки кадетски корпус“ (*Архив Св. Синода*, 1787, бр. 312). Р. Пилиповић, „Забелешка о Србима који су образовање стекли у Русији (написана по предлогу Првог департмана Министарства спољних послова, а од конзула у Скопљу А. [*Санкт Петербург 21. новембра 1906*]“, *Годишњак за друштвену историју*, Београд 2012, стр. 2).

¹²³⁷ М. Савић, *Илија Деде Јанковић: прилози за биографију*, Загреб 2003, стр. 57.

¹²³⁸ Р. Пилиповић, *Н. д.*, стр. 82.

¹²³⁹ Божидар Петрановић, који је био угледан књижевник и виши судски саветник, дао му је 200 форинти и препоручио га је свом пријатељу, бечком банкарџу Хази Ристићу. Дошавши у Беч, Милаш се одмах уписао на филозофски факултет, добио је код Хази Ристића добру репутацију, тако да је подучавао његову ћерку. Чак му је и бечко министарство обећало до нове године помоћ у виду стипендије. За време црквених празника често је слушао богослужења у цркви Руског посланства у Бечу, у којој је служио познати словенофил прота Михајло Рајевски. Пошто се Милаш с њим упознао, овај му је предложио да му изради стипендију, да би могао у Кијевској духовној академији студирати богословље. Тај предлог подржали су Хази Ристић, епископ далматински Стефан Кнежевић и задарски катихета Никола Вујновић, чији се син Љубомир спремао за студије у Кијеву. Рајевски је посаветовао Милаша да студира у Русији, како би касније могао предавати у богословском заводу који је требало отворити у Задру.

У Кијев је стигао 15. августа 1867. год. и уписао се у тамошњу академију. Први српски ђаци који су се школовали у Русији пристигли су још 1845. год. и били су питомци обновљене Србије; међу њима био је и чувени Милоје Јовановић, доцније митрополит београдски Михајло (В. Калинић, *Допринос Никодима Милаша културном препороду Срба у Далмацији*, Београд–Шибеник 2009, стр. 31–32).

високошколовани кадар био преко потребан.¹²⁴⁰ Пошто одговор није ускоро дошао, послао му је још једно писмо октобра исте године, упозоравајући на могуће последице: „*Одговараћате Богу и Ви и Свети синод зато што у туђини и управ код непријатеља православља тражити морамо образовање црквено*“.¹²⁴¹

Након решених ствари, зелено светло добија Вујновић 1867. године, а затим и Милаш који је лично умолио проту Рајевског да га пошаље на студије у Русију, где проводе четири године на академијама у Кијеву и Петрограду.

„У Русију је пошао на науке у оно доба, кад се осећај словенске солидарности најбурније развијао и кад је словенофилство у Русији у својем најбољем јеку било. То бејаше управо оне године кад је отворена знаменита московска етнографска изложба, на којој су словенски родољуби из свију словенских крајева утврдили свесловенску заједницу и показали каква мора бити задаћа сваког Словена да се постигне свесловенски идеал и да по законима општег развитка културне историје у Европи. Тај словенофилски дух проникнуо је душу Вујновићеву и увек га је одушевљавао у његовом јавном раду око народних питања“.¹²⁴²

Прву годину студија проводе заједно у Кијеву, а од следеће академске године Вујновић се пребацује у Петроград. За време студија био је у повлаштенем положају – није живео као други питомци Духовне академије, него код ујака који је службовао на двору потоњег цара Александра III.¹²⁴³

Са Вујновићем али и осталим српским младићима из Хабзбуршке монархије и Кнежевине Србије, Милаш се нашао на Кијевској духовној академији 1867. године Марљивим радом на четвртој години написао је стручни рад „*Номоканон патријарха Фотија*“, који је био оцењен као одличан. У јулу 1871. године положио је завршни испит и академски савет му је признао да је достојан магистра богословља. Добио је магистарски крст који је чувао до краја живота и приликом свечаних прилика носио око врата. Како је сам говорио, духовна академија му је пуно помогла за образовање и даљи научни рад.¹²⁴⁴

Поред многих, један похвалан приказ Милашеве школованости налази се и у рукопису *Забелешка о Србима који су образовање стекли у Русији (написана по предлогу Првог департамана Министарства спољних послова)*, а од конзула у Скопљу А. К. Бјељајева, исписан у Петрограду

¹²⁴⁰ „/.../ јер у противном случају био бих принуђен и против моје воље послати их у Беч, да се на тамошњем Универзитету приготове за професору богословља коју завести намеравам у лету 1868. које цркви нашој никако пробитачно не би било, а можда и опасно“ (Југословени и Русија. Документи из Архива М. Ф. Рајевског 40–80 године 19. века, том II, књига I, Београд 1989, стр. 290).

¹²⁴¹ Исто, стр. 265.

¹²⁴² А. Гавриловић, *Знаменити Срби 19. века*, Загреб 1901. стр. 21.

¹²⁴³ Према сведочењима И. Л. Шушак, Вујновић је био гостољубива особа која је помагала свим српским студентима (И. Л. Шушак, Подлистак „Успомени Проф. Љубомира Вуиновића“, *Српски лист*, бр. 25, 28 (10) 6. 1883).

¹²⁴⁴ В. Калинић, *Н. д.*, стр. 33.

21. новембра 1906.¹²⁴⁵ Поменути конзул пише да су Михајло Јовановић и Никодим Милаш две највеће српске личности које су изнедриле богословске школе у Русији. Нарочито инсистира на Милашу када каже да „*Епископ Никодим у истој равни са покојним митрополитом Михаилом треба да буде назван новим апостолом Српске цркве. Да Русија у својим духовним школама ништа друго и није дала Србима осим њих двојице, само и то би било довољно да српски народ обавезе на вечиту благодарност према њој (према Русији)*“.¹²⁴⁶

У потоњим деценијама, изузев Георгија Бошковића из Шибеника који је поменутог руског проту писмом од 36. маја 1878. године молио да његовом сину Владимиру обезбеди стипендију за завршетак гимназије у Грацу и наставак студија у Русији, немамо забележених молби.¹²⁴⁷

Такође, најпозатијег православног канонисту, уважавајући епископске заслуге, Герасима Петрановића, Православни богословски факултет у Черновицама 1875. године одликовао је почасним доктором богословља.¹²⁴⁸

Значај Бабић–Вујновићеве закладе за универзитетско образовање Срба из Далмације

Име знаменитог професора и националног радника Љубомира Вујновића није остало упамћено само по његовој политичкој и културној активности већ и по бриги за српске студенте из Далмације. Пошто је био доброг имовинског стања, „*предсмртним завјештајем од 4. марта 1883. године*“ оставио је позамашна новчана средства како би се основала Бабић–Вујновићева заклада.¹²⁴⁹ „*Остављам (30.000) рубаља у руским облигацијама на просвјетне цијељи. Наиме, из прихода овог капитала васпитаваће се српска младеж православне вјероисповједи из Далмације и Боке Которске на универзитетима*“.¹²⁵⁰ Иако је сигурно његова жеља као русофила била да се одређен број српских студената одлучи на студије у Русији, закладна правила нису строго одређивала на којим би универзитетима будући студенти могли студирати. „*/.../ који су*

¹²⁴⁵ Али, иако доноси чак 81 име српских богослова који су посвршавали духовне академије царске Русије и још двојице богослова коју су дипломирали на грађанским факултетима (Панта С. Срећковић и Милош С. Милојевић), овај рад конзула Бељајева није коначан, Архив Српске академије наука и уметности, фонд Стеве Димитријевића, 14435/IV, 92. (Р. Пилиповић, *Н. д.*, стр. 75–90).

¹²⁴⁶ Исто, стр. 79.

¹²⁴⁷ *Југословени и Русија. Документи из Архива М. Ф. Рајевског 40–80 године 19. века*, том II, књига 1, Београд 1989, стр. 153.

¹²⁴⁸ „Герасим Петрановић (1820-1906)“, *Гласник: службени лист српске православне цркве*, бр. 9, 1956, стр. 152.

¹²⁴⁹ Тодор Бабић је био ујак Љ. Вујновићу и њему је после своји смрти оставио значајан иметак. Из те захвалности поменути добротвор и назива своју закладу прво ујаковим па својим презименом Бабић – Вујновић.

¹²⁵⁰ *Извјештај о Бабић–Вујновићевој заклади у Задру*, Задар 1903, стр. 3.

квалификовали да могу ступити у једна универзитет аустро-угарске монархије или иноземства, или у једну православну духовну академију у Русији“.¹²⁵¹

Требало је шест година да прође како би Бабић–Вујновићева заклада профункционисала и почела да делује. Напокон, 1889. године Намесништво је одобрило „фундационални акт задужбине“, тако да је октобра исте године одбор на челу са председником Никодимом Милашем расписао први конкурс.¹²⁵² „Стјечај“ је био објављен у задарском *Српском гласу* и биле су предвиђене три стипендије од по 500 форинти за школску 1889/90. годину.¹²⁵³ Одбор би углавном на годишњем плану додељивао 3 до 4 стипендије од по 500 форинти или 1 000 круна.¹²⁵⁴ Иако је у самом тестаменту било могуће да студенти похађају универзитете како у Аустрији тако и у Русији, готово сви су се одлучивали да студирају у матичној држави. Тако у периоду од школске године 1889/90. па до 1903. године поменута заклада је стипендирала укупно 19 стипендиста: „12 слушалаца права, 5 слушалаца медицине, 1 слушалац богословије и 1 слушалац философије. Из Далмације било их је 10 и из Боке Которске 9. У Градачки универзитет ступило је 10 стипендиста, у бечки 8 и у черновицки 1. Од ових данас су 2 у бечком универзитету, 1 у черновичком и 1 у градачком“.¹²⁵⁵

Стипендију су могли да уживају и они студенти који би се одлучили да наставе студирање и на докторским студијама. „У изнимним случајевима, може се продуживати уживање стипендије и после свршених наука ономе стипендисти, који би намјеравао стећи докторски степен“.¹²⁵⁶

Бабић–Вујновићева заклада је радила са успехом у складу са својим могућностима све до Првог светског рата, када је попут других српских заклада пропала због послератних претумбација.¹²⁵⁷

7.2. Школе и наставници

Кроз цело време друге аустријске управе (1814–1918) Задар је био најзначајнији средњошколски центар Далмације. У њему су се могли школовати млади људи у више школа.

¹²⁵¹ Исто.

¹²⁵² „Домаће“, *Српски глас*, бр. 42, 11 (23) 10. 1889.

¹²⁵³ „Различито, Стјечај“, *Српски глас*, бр. 47, 1889.

¹²⁵⁴ „...! да је прије смрти своје основао закладу, из које се и данас још, а и док траје вијека, васпитавају у универзитетима четири српска ђака, од којих сваки добија стипендију из покојникове закладе од 1. 000 круна годишње“ (Н. Милаш, *Аутобиографија, студије и чланци*, Београд–Шибеник 2005. стр. 90).

¹²⁵⁵ *Извјештај о Бабић–Вујновићевој заклади у Задру*, стр. 8.

¹²⁵⁶ Исто, стр. 6.

¹²⁵⁷ Пред почетак рата закладни фонд је располагао са 345 111, 60 круна (*Сјеверна Далмација некад и сад, одсудна ријеч у критичком часу*, Београд 1939, стр. 66).

Међу битнијим су свакако две класичне гимназије. Прва класична са великом традицијом и надалеко позната на италијанском језику, а затим од 1896. године и гимназија на наставом на српском или хрватском језику. Поред дубровачке једино је задарска гимназија постојала још од средњег века. Осим задарске, битнија гимназија у северном делу Далмације била је још гимназија у Шибенику (1864), док је гимназија у Книну отворена тек по завршетку Првог светског рата.¹²⁵⁸

У Донатовом граду раде и два веома битна теолошка завода католички и православни, који су једино у континуитету радили током целог поменутог периода. Својим плановима и програмима били су изједначени са другим теолошким факултетима у Аустрији.¹²⁵⁹ Од 1866. године биће отворена и учитељска препарандија за образовање учитељског кадра у Далмацији.

Такође, не треба заборавити да је у Задру једно време (1848–1851) радио и приватни правни студиј, у којем су предавања слушали углавном студенти из Задра и околине, мање из других крајева Далмације. Једно време њима су се били придружили студенти – повратници који су услед револуционарних превирања у Италији и Аустрији морали прекинути студије и вратити се у домовину.¹²⁶⁰

Поред обртничке и трговачке школе које ће се отворити 1895. године у граду су радиле и бројне основне школе. Најстарија је била Мушка пучка школа на италијанском језику, основана 1815. године, док су Женску пучку школу основале бенедиктинке 1827. године. Такође, од 1869. године отворена је била и Мушка војничка пучка школа на немачком језику.¹²⁶¹ Све то концентрисање школства у главном граду покрајине повешће и далматинске епископе Мутибарића који је покренуо иницијативу, а Кнежевић спровео у дело да од 1853. године почне да ради прва Српска женска школа. Заједно са Ковачевићевом закладном Српском женском школом у Шибенику ће бити једини расадници просвете код женског дела српског народа на тим просторима.

Поменуте школе довољно нам говоре колико је младих људи из целе Далмације, па чак и ван ње, имало јарку жељу сјатити се у тадашњи Задар. Стога можемо рећи да је за приморске Србе, а нарочито за оне из горњег дела Далмације, Задар био главни центар њиховог образовног и просветног уздизања у периоду од 1848. до 1914. године.

¹²⁵⁸ У Далмацији су за време аустријске управе постојале три врсте гимназија: реалне, ниже реалке и велике гимназије.

¹²⁵⁹ М. Zaninović, *Školstvo u Dalmaciji u tijeku narodnog preporoda*, Zadar 1987, str. 531.

¹²⁶⁰ Одлуком Министарства за богоштовље и просвету од 30. 9. 1848. год. отворен је Завод за приватни студиј у Задру. Предавања и испити одржавали су се у манастиру Св. Кршевана. За време рада завода наставу је слушало око 100 студената. (S. Obad, *Visoko školstvo u Zadru tijekom 19. stoljeća*, Zadar 1976. str. 414–415).

¹²⁶¹ А. Bralić, *Zadarsko školstvo u Prvom svjetskom ratu*, Zadar 2005, str. 598.

7.2.1. Значај задарске класичне „талијанске“ гимназије за образовање и културу – Рукописни лист *Слога*

Поред дубровачке, задарска класична гимназија (1803) спада у најстарије гимназије у Далмацији и као таква била је најважнија средња школа у северном делу покрајине.¹²⁶² Преко једног века производила је јата младих образованих људи који су зрачили својом образованошћу како у завичају тако и далеко од обала Јадрана. Ипак, ти млади људи су били образовани искључиво у романској култури и језику па је то био још један снажан фактор због којег је дуго на Приморју важило правило *Slavi di nazine, di civiltà Italiani* (Словеном се рађаш, а Италијаном постајеш).

Задарску класичну гимназију похађали су ученици из целе покрајине. У школским клупама седело је и доста српских ђака, посебно богословских питомаца из Боке. Ипак, што се тиче самог броја полазника ове гимназије, морамо бити посебно обазриви. Наиме, тадашња аустријска статистика поред основних информација заводио је само вероисповест и језик гимназијалца. По подацима које нам доноси новосадски лист *Напредак*, задарску гимназију је 1867. године похађало око 70 српских ученика из целе Далмације.¹²⁶³ Према писању новосадског листа *Застава* 1868. године исту школу је похађало око 50 ученика Срба, „*јер се у њој находи до 50 ученика српски*“.¹²⁶⁴ У следећим деценијама и годинама број „православних“ (српских) гимназијалаца је варирао.

¹²⁶² Млетачки сенат је донео одлуку 1779. године о утемељењу закладе Св. Димитрија за школовање мушке омладине, укључујући стицање основа из правних наука. Млетачки кнез наменио је женски манастир Св. Димитрија за образовање мушке омладине. Закладом су управљали задарски племићи. Након пропасти Млечана, за време прве аустријске владавине поштују се одредбе бивше власти. Племићи Никола Јакшић, Иван Ђуровић, Иван Крељановић, Ј. Парма, Т. Пасквали и И. Б. Стратико одлучили су да приходе закладе Св. Димитрија намене отварању гимназије у Задру, коју би поред деце племића похађали и сви грађани Далмације. Због страдања у пожару манастира Св. Димитрија гимназија је почела са радом 1803. год. у преуређеном манастиру Св. Кршевана, да би 1804. год. била свечано отворена. Први управник је био бенедиктинац Гаetano Алеарди. У склопу гимназије отворена су три дела: граматички, реторички и филозофски. Будући да у Задру и Далмацији није било врских филозофа и математичара, на позив Алеардија дошао је из Рима бенедиктинац Рафаело Зели. Тако је првобитна верска намена закладе Св. Димитрија претворена у световну (S. Obad, *Visoko školstvo u Zadru tijekom 19. stoljeća*, Zadar 1976. str. 401.)

¹²⁶³ „Из Далмације 27 августа“, *Напредак*, бр. 73, 1867.

¹²⁶⁴ Такође, у истом чланку дописник упоређује задарску са новосадском гимназијом у којима влада слично стање. Помиње да се директор не брине довољно о томе шта професори предају на часовима, а „Ученици не могу видети директора у класи пре, него тек при свршетку године, и то два три пута“. Код појединих професора присутна је немарност и несистематичност у предавању, то јест ученици напамет уче лекције. „Нећу да говорим за српски језик за којег још ни текста за граматичку нису определили, нити пак нарочитог професора има. Исто је тако и са италијанскијем језиком“. Поред лоших утисака, дописник хвали професора Данила „који се одлукује врсноћом свог метода“. Сами ученици воле улицу а неки чак „ученици пред професорима пуше, и шта хоће чине“ („Задар 17 марта“, *Застава*, бр. 26, 31. 3. 1868).

Према извештајима катихете проф. Хрисанта Гркинића школске 1888/89. године задарску гимназију је уписало 37 редовних и два приватна „изванредна“ ученика православне вере.¹²⁶⁵

Иако је ова гимназија била једна дубоко романска образовна установа, било је и оних гимназијских професора који су поучавали ученике народним осећајима као и „илирском“, како се тада назвао народни српски језик. У првој половини 19. века то су биле искључиво катихете „Православног Вјеронаука“, међу којима ваља споменути Симеона Тркуљу, Спиридона Алексијевића, Јеротеја Ковачевића и др.

Као што смо у претходним поглављима нагласили, снажнији талас Народног препорода у Далмацији развио се тек почетком шездесетих година 19. века и јачао се и унутар задарске гимназије. Међу активнијим младим народњачким активистима нашли су се и српски ученици, а посебно питомци Богословског завода. На завршним испитима у гимназији 1867. године истиче се ученик Јово Накићеновић, родом из Боке, који је у то време, када многи народни препородитељи нису ни знали добро народни језик, „*при предавању награда говорио је беседу на српском језику*“.¹²⁶⁶ Тиме је поменути младић у јеку борбе народне и аутономашке странке око понарођивања школа јасно ставио до знања да се младост на Приморју почела одређивати за „славјанску будућност“.¹²⁶⁷ Поред ученика било је и професора, поред сплитске и у задарској гимназији, који су радили на понарођењу младих далматинских душа. Својим пожртвованим радом неговали су у њима љубав према словенској народности, култури и језику. Усађена народна осећања из тог доба касније су се испоставила као један од кључних фактора успешног понарођења Далмације. Стога можемо рећи за такве професоре, иако су неки од њих и били народњачки политичари, да су заједно са ученицима једни од главних носилаца Народног препорода кроз сферу образовања. Први од таквих професора био је Иван Данило који је делао још у доба Баховог апсолутизма. *Српски дневник* је 1853. године знајући да је реч о народном човеку,

¹²⁶⁵ У I 8, у II 5, у III 4, у IV 4, у V 3, у VI 5, у VII 5 и у VIII разреду 5 ученика (HR-DAZd-341, Spisi pravoslavne еparхије u Zadru, Sv. 148. 1889. god. (Извјешће Хрисанта Гркинића к. к катих-проф. У Задру 19/31 јулија 1889. N. 389).

¹²⁶⁶ „Из Далмације 27 августа“, *Напредак*, бр. 73, 1867.

¹²⁶⁷ Образлажући национално-политичке разлоге тежње за понарођењем задарских средњих школа, а нарочито гимназије, Клаић је нагласио: у гимназији „*одгајају се младићи, који ће касније кад постану људи, предњачити народу у сваком погледу, који ће у народи и у држави заузети одличан положај*“ – „*људи, који ће народом управљати*“. У гимназији се одгаја „*будућа интелигенција за веће идеале*“, а у такве идеале „*спада љубав према народу, љубав према своме језику*“. Школа која ради у својој народној средини на туђем језику, као што је то случај са задарском гимназијом, не може одговарати том задатку, дапаче, „*дјелује супротно, а ми – истакао је даље – имамо право захтјевати да сва омладина у Далмацији буде једнако одана својој заједничкој домовини*“ (I. Perić, *Borba za ponarodenje dalmatinskog školstva*, Zagreb 1974. str. 124).

хвалио његов долазак на професорско место у задарској гимназији: „Долазак његов овамо у службу ову ја држим да је доста радостију од нас Славјана дочекан /...!“¹²⁶⁸.

Промене у корист народњака, а на штету аутономаша, у погледу школства дешавају се за време управе намесника барона Филиповића. Поред Данила који је постављен за директора задарске гимназије, за време истог намесника, професор и истакнути народњачки првак Михо Клаић био је постављен за саветника и инспектора свих народних школа. Наравно, поменута постављења изазвала су огорчења и оштре протесте од стране аутономаша. Лист *Il Dalmata* који је био наклоњен тој политичкој опцији предњачио је у таквим захтевањима. Нарочито се вршио јак политички притисак да се од барона Филиповића одвоји цивилна управа над Далмацијом, и да се преда аутономашком политичару Лапени, који би покрајину организованије водио, поред осталог и у сфери просвете.¹²⁶⁹

Значајан је рад и професора Јосифа Перићича у сплитској, которској и на крају у задарској гимназији. „Отворио је пут духу препорода у наше средње школе и спасио је на стотине наше младежи од потопа талијаништине“.¹²⁷⁰ Не треба заборавити ни службу професора дон Јакова Групковића, иначе декларисаног Србина католика, у задарској гимназији.¹²⁷¹ Пожртвованим педагошким радом остао је у светлој успомени већини својих ђака од којих су многи оставили неизбрисив траг у српској књижевности и култури. Најпознатији су свакако Марко Цар, којем је био професор у которској гимназији (1875), и Иво Ћипико, професор у сињској фрањевачкој гимназији (1777–1880). Највише пажње и љубави неговао је према народном српском језику и у

¹²⁶⁸ „/.../ будући смо увјерени, да ће под њим ученици радне и живље учити народни наш језик, којега учење умјеће он вешто ученицима осладити. Као што чујем он почиње младе ученике своје и са кирилицом упознавати“ („Из Задра 26 Окт.“, *Србски дневник*, бр. 86, 1853).

¹²⁶⁹ „Из Далмације 27 августа“, *Напредак*, бр. 73, 1867.

¹²⁷⁰ Ј. Бјанкини, *Народни препород у Далмацији*, Београд 1927, стр. 48.

¹²⁷¹ Дон Јаков Групковић, политичар и писац (Плина крај Плоча, 23. 5. 1833 – Сплит, 4. 2. 1911). Гимназију је полазио у Заostroгу 1848–1853. године, а фрањевачки хабит обукао је 10. 11. 1853. године у Живошошћу. Претпоставља се да је завршио у омишком семеништу или у Сињу, где је ступио у фрањевачки ред. За свештеника је заређен 16. 10. 1856, а 16. 11. исте године отишао је у Сињ за професора фрањевачке гимназије. Намесништво у Задру му је одобрило стипендију у Бечу, где је студирао славистику 1859–1861. Од 1862. године предавао је латински, грчки и хрватски језик у сињској гимназији. Године 1869. напустио је ред и постао световни свештеник те професор грчког и латинског језика у гимназијама у Сињу, Котору, Задру и Дубровнику. За време Босанско-херцеговачког устанка помагао је избеглицама. У политичком животу јавио се на почетку 1860-их као присташа Народне странке у Далмацији. Њезин расцеп 1877. године није одобравао него се заузимао за „српско-хрватско заједништво“. После је ипак 1879. године приступио новооснованој Српској народној странци и припадао кругу српског далматинског првака Саве Бјелановића. Био је говорник на састанцима српске омладине па је 1881. године привремено умировљен, а власти Католичке цркве изрекле су му забрану служења миса (*suspensio a divinis*), која је укинута недуго пре његове смрти. Сарађивао је са задарским *Српским листом* и сплитским Драшковым *Рабошем* и *Слободом*. Посмртно су његови текстови објављени у листу *Држава*. Писао је о песмама Бранка Радичевића, словенству Ћирила и Методија, значењу ћирилице за српски народ и сл. (*Hrvatski franjevački biografski leksikon*, (ur. F. Emanuel, Hoško, P. Čošković, V. Kapitanović), Zagreb 2010, str. 212–213).

том правцу је вршио сталан утицај на ђаке.¹²⁷² „Иво Ћипико, у својој новели *'На Косову'* испричао је како га је професор др. Јаков Групковић учинио Србином“.¹²⁷³ Због таквих национално-препородних делатности у задарској гимназији, школски надзорник Царић, иначе ватрени аутономаш, тражио је да се Групковић премести из Задра у Сињ.¹²⁷⁴

Међу тадашњим професорима био је и врсни историчар Натко Нодило. За кратко време свога рада истакао се као најбољи гимназијски професор, а такво признање добио је од самих ђака. „*Radi svoje svestrane i briljantne spreme, radi svoga liberalnog mišljenja i žarkog oduševljenja za ideju narodnog jedinstva Srba i Hrvata Nodilo je bio pravi ljubimac svojih đaka, od kojih su se neki kasnije istakli u javnom životu*“, попут тада одличног ђака Саве Бјелановића којем је предавао историју.¹²⁷⁵ Од важнијих у професорском кадру тога доба ваља поменути још Шпиру Брусину, Лава Борчића, Мату Ивчевића и др. Потоњи професор је нарочито у гимназији волео младог питомца богословског завода Л. Томановића, који је важио за нарочити ауторитет у задарској гимназији. Пошто је добро знао народни језик за разлику од многих чак и тадашњих народњачких политичара, Ивчевић би, пошто се час састојао у анализирању и превођењу из италијанских читанки, најчешће користио младог Томановића. „*Mene je vazda prozivaо da novu lekciju za idući sat prevedem. A profesor s katedre sćaše kadikad senatorskim glasom: – Notate bene questo vocabolo! – i sam bilježeći*“.¹²⁷⁶

Резултати таквог професорског рада у далматинским гимназијама били су виђени још у шездесетим годинама 19. века. Винко Кисић износи податак да се 1867. године од 63 студента на Бечком универзитету из Далмације 53 заносило народним идеалима. Овакав податак нам говори да

¹²⁷² I. Perić, *Borba za narodni jezik i nacionalni duh u dalmatinskom školstvu (1860–1918)*, Београд 1968, (докторска дисертација), стр. 207.

¹²⁷³ Архив САНУ, Заоставштина Стевана Роце, „Дон Јаков Групковић“, бр. 11250, стр. 108.

„Био сам у семинарију, у трећем разреду гимназије. Бејах анационалан и почех да сумњам о верским истинама. Из те телесне и душевне потиштености избавио ме мој професор, католички поп, сада покојни дон Јаков Групковић, Србин каквог се ни Косово не би постидело. Даваше ми да кришом читам Шапчанина, Милићевића и народне песме са Косова /.../ Колико чежње, светлости, дивљења! /.../ И Косово поможе. Занех се и постадох Србином!“ (И. Ћипико, *На Косову, утисци из рата*, Београд 1951, стр. 148).

¹²⁷⁴ У задарској и сплитској гимназији било је појединих професора који су се упорно залагали за постепено понарођење тих гимназија и на тај начин потпомагали настојање народњачких заступника. Из извештаја покрајинског школског надзорника за средње школе Стјепана Царића, који је 1874. год. извештавао Покрајинско школско веће о наставним приликама у школама, повереним његову надзору, видљиво је да је професор Јаков Групковић у задарској гимназији с нарочитом љубављу неговао хрватски језик и да је у том правцу вршио сталан утицај на ђаке (I. Perić, *Stanje i razvoj srednjoročnog obrazovanja u Dalmaciji krajem 19. i početkom 20. stoljeća*, Zadar 1976, str. 375–376).

¹²⁷⁵ „Ако поштујем Нодила као човјека, – пише о њему Саво Бјелановић у зрелим годинама – који ме је учио, како треба мислити и осјећати, и који се на нашем небу блиста попут скромне, али зато не мање јасне звијезде, ја га поштујем још већма ради непорочности његова карактера, ради племенитог му родолjublja и у нас већ толико рјетке искрености и питомости и народним расправата“ (М. Лежајић, „Саво Бјелановић – у свјетлости unitarističke идеје“, *Глас Привредно-културне матице за Сјеверну Далмацију*, бр. 49, 1930).

¹²⁷⁶ L. Tomanović, „Iz samog početka Narodnog lista“, *Jubilarni broj Narodnog lista 1912. god.*, str. 43.

је добрим делом то био резултат и васпитања у далматинским гимназијама у којима је, осим дубровачке, било истакнутих родољуба.¹²⁷⁷

Као што смо напоменули, битну улогу у усађивању народног и националног духа гимназијалцима православне вероисповести имали су и задарске катихете.¹²⁷⁸ Ипак, најзначајнији међу њима био је рођени Задранин Љубомир Вујновић, којем се и отац Никола бавио истом професијом. Поред професуре истакао се и као политичар и национални радник, којег су многи сматрали душом српског покрета у Далмацији.¹²⁷⁹ Поред тога, вредео је за једног од угледнијих задарских професора и српских грађана.¹²⁸⁰

Национално-просветни рад Вујновић започиње у Задру одмах по повратку са школовања у Русији. Још при крају школске 1870/71. године заузима професорско место у задарској богословији истовремено радећи и као катихета у месној гимназији. Идуће године биће изабран за редовног професора. Пожртвовано радећи са православним питомцима и гимназијалцима, одиграо је једну од кључних улога у њиховим националним осећањима. Сећајући се својих ученичких дана у задарској гимназији, Л. Томановић је признао да не зна да ли би „из италијанске гимназије изашао ватрен Србин“ да није било Вујновића који је „по сата диктирао лекције а друго по сата нас је катехизирао у Српству“.¹²⁸¹ Из тог гнезда изашли су, осим Томановића, Ј. Накићеновић, Ристо Ковачић, Илија Беара, Глигорије Скочић и многи други које ћемо поменути у потоњем раду. Сви они заједно, и Ристо Милић, песник из Рисна, радили су на популаризацији српске књиге, неговању традиције, обичаја, језика и ширили име српско.¹²⁸²

Као задарски катихета и професор Богословског завода Л. Томановић радиће пуних десет година. Болест и смрт у четрдесет и трећој години, 1883. године, спречили су га да настави своју професорску, али и културно-политичку каријеру у Далмацији.

¹²⁷⁷ V. Kisić, „Listajući stare godišnjake ...“, str. 101.

¹²⁷⁸ Пре Вујновића катихетску дужност су обављали Симеон Тркуља, Спиридон Алексијевић, Јеротеј Ковачевић ало и његов отац Никола Вујновић (М. Пекић, *Вук и Словенство Далмације*, сепарат, Нови Сад 2008, стр. 42). Након њега у раду са гимназијалцима нарочито се истакао прота Стеван Јавор.

¹²⁷⁹ Један од утемељивача Српске странке и *Српског листа* и први председник Српске читаонице у Задру. Један од лидера Уједињене омладине српске на Приморју итд.

¹²⁸⁰ Рођен 1847. год. и одрастао у Шибенику, а школовао се и радио у Задру. Умро је 1883. године. Отац Никола је прво био парох у Шибенику, а затим катихета у Задру. Мајка му Ана потиче из богате српске породице Бабића, такође из Шибеника. У Задру је завршио гимназију и богословију, након чега је послат за учитеља у Боку. Учителивао је Рисну и Морињу. На школовање у Русију одлази 1867. године ради више научне спреме каква је била потребна за професорски посао у задарској богословији.

¹²⁸¹ Л. Томановић, „Милетићев утицај на приморју“, *Лемонис Матице српске*, Нови Сад 1926, стр. 103.

¹²⁸² R. Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u 19. stoljeću*, str. 356.

, битну улогу у усађивању народног и националног духа гимназијалцима православне вероисповести имали су и задарске катихете.¹²⁸³ Ипак, најзначајнији међу њима био је рођени Задранин Љубомир Вујновић, којем се и отац Никола бавио истом професијом. Поред професуре истакао се и као политичар и национални радник, којег су многи сматрали душом српског покрета у Далмацији.¹²⁸⁴ Поред тога, вредео је за једног од угледнијих задарских професора и српских грађана.¹²⁸⁵

Национално-просветни рад Вујновић започиње у Задру одмах по повратку са школовања у Русији. Још при крају школске 1870/71. године заузима професорско место у задарској богословији истовремено радећи и као катихета у месној гимназији. Идуће године биће изабран за редовног професора. Пожртвовано радећи са православним питомцима и гимназијалцима, одиграо је једну од кључних улога у њиховим националним осећањима. Сећајући се својих ученичких дана у задарској гимназији, Л. Томановић је признао да не зна да ли би „из италијанске гимназије изашао ватрен Србин“ да није било Вујновића који је „по сата диктирао лекције а друго по сата нас је катехизирао у Српству“.¹²⁸⁶ Из тог гнезда изашли су, осим Томановића, Ј. Накићеновић, Ристо Ковачић, Илија Беара, Глигорије Скочић и многи други које ћемо поменути у потоњем раду. Сви они заједно, и Ристо Милић, песник из Рисна, радили су на популаризацији српске књиге, неговању традиције, обичаја, језика и ширили име српско.¹²⁸⁷

Као задарски катихета и професор Богословског завода Л. Томановић радиће пуних десет година. Болест и смрт у четрдесет и трећој години, 1883. године, спречили су га да настави своју професорску, али и културно-политичку каријеру у Далмацији.

Важно је напоменути да су касније, у потоњим деценијама, у „талијанској“ гимназији радили значајни далматински интелектуалци попут: Динка Политеа, Милана Решетара, Ј. Чука, М. Кушара и Владимира Назора и др. Што се тиче италијанских професора, ту значајно место заузимају професори Бенвениа, Бринели и Ербер који су науспрот поменутима радили на романизирању ђака.¹²⁸⁸

¹²⁸³ Пре Вујновића катихетску дужност су обављали Симеон Тркуља, Спиридон Алексијевић, Јеротеј Ковачевић ало и његов отац Никола Вујновић (М. Пекић, *Вук и Словенство Далмације*, сепарат, Нови Сад 2008, стр. 42). Након њега у раду са гимназијалцима нарочито се истакао прота Стеван Јавор.

¹²⁸⁴ Један од утемељивача Српске странке и *Српског листа* и први председник Српске читаонице у Задру. Један од лидера Уједињене омладине српске на Приморју итд.

¹²⁸⁵ Рођен 1847. год. и одрастао у Шибенику, а школовао се и радио у Задру. Умро је 1883. године. Отац Никола је прво био парох у Шибенику, а затим катихета у Задру. Мајка му Ана потиче из богате српске породице Бабића, такође из Шибеника. У Задру је завршио гимназију и богословију, након чега је послат за учитеља у Боку. Учитељевао је Рисну и Морињу. На школовање у Русију одлази 1867. године ради више научне спреме каква је била потребна за професорски посао у задарској богословији.

¹²⁸⁶ Л. Томановић, „Милетићев утицај на приморју“, *Летонис Матице српске*, Нови Сад 1926, стр. 103.

¹²⁸⁷ R. Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u 19. stoljeću*, стр. 356.

¹²⁸⁸ Š. Peričić, *Povijest Zadra u 19. stoljeću, Zadar za austrijske uprave*, Zadar 2011, стр. 224.

О поменутом раду и пожртвованој делатности гимназијских професора сведочи нам и Никодим Милаш у својој *Аутобиографији*. Иако рођени Шибенчанин, похађа гимназију у Задру у којој је због својих младалачких пркосних активности дебело испаштао.¹²⁸⁹ Исту судбину „искушења огња“ доживео је неколико година касније и Сава Бјелановић.¹²⁹⁰

Поред сплитске и дубровачке, Вукова језичка реформа била је и те како популарна и у задарској гимназији. Читање књига српског реформатора гимназијалцима није представљало већи проблем, поготово не после 1848. године када се у тадашње три далматинске гимназије оснивају катедре за народни језик.¹²⁹¹ Тим књигама, попут чувене граматике *Kleine serbische Grammatik*, припремајући се за наставу, служили су се и професори. Битна је била и књига у редакцији проф. Јерка Шутине: *Zabavno štivenje u hrvatskom jeziku za mladež dalmatinsku*, где су вуковицом одштампане „Народне српске пословице по Вуку Стеф. Карацићу“. Такође, Вукове књиге су се могле позајмљивати и у гимназијској библиотеци, која је још 1852. године била претплатник на Вуков *Српски рјечник*.¹²⁹² Крајем школске 1859/60. године гимназијска књижница имаће 16 Вукових дела.¹²⁹³ Изгледа да су у далматинским гимназијама ћирилицу подучавали све до 1869. године. Тада влада доноси одлуку о забрани даљих подука, што ће изазвати протесте јавности, па и један „упрос влади“ на седници Далматинског сабора.¹²⁹⁴

Из задарске гимназије, поред претходно поменутих, произашли су многи образовани Срби у Северној Далмацији који су својим животним радом оставили неизбрисив траг. Један од

¹²⁸⁹ „Када се у Далмацији почела будити народна словенска свест, млади Милаш је похађао задарску гимназију. Установљен је далматински земаљски сабор, у коме се од његовог настанка почела развијати политичка борба између две странке; словенске (Народна странка) и италијанске (аутономашка). Прва се залагала за сједињење Далмације са Хрватском, док је друга тежила да Далмација остане самостална. Неколико истакнутих првака словенске странке, који су били и заступници у сабору, попут: Михе Клајића, Пулића (који је био управитељ гимназије), Ф. Данила, попа Ивчевића и др., радили су као професори у задарској гимназији. Често би били прогањани, пензионисани или премештени из Далмације, због својих политичких убеђења. Између ученика у гимназији створиле су се две струје по угледу на оне у сабору. Сви ђаци који нису били Италијани били су на страни својих прогањаних професора, међу њима је био и млади Никола Милаш. Ученици би често приређивали бурне овације својим професорима у сабору и ван њега, тако да су често морали трпети дисциплинске казне. Како сам Милаш каже: 'три сам пута и ја морао да издржим такве казне'“¹²⁸⁹ (био је подвргнут затворским казнама од по неколико сати) (Н. Милаш, *Аутобиографија...*, стр. 20).

¹²⁹⁰ Када је аутономашка већина прогонила из сабора посланика М. Павлиновића и кад јој је одговорио Коста Војновић „Павлиновић могао би дичити који му драго парламент“, довикнуо је већини и Љубиша: „Господо за нама је и омладина“. Овај Љубишин узвик дао је повода задарским гимназијалцима, међу којима је био и Бјелановић, да му саставе адресу и да се испотписују. Народни заступници су оберучке прихватили такву акцију и са њом се поносили као значајном демонстрацијом омладине. За сва потписана имена убрзо је сазнала и школска власт. Директор који је био аутономаш Пагани сазвао је ђаке у школску салу, где им је изрекао казну усменом опоменом да се више никада не смеју бавити политичким стварима (Љ. Јовановић, „Сава Бјелановић и Српство на Приморју“, *Дело*, бр. 14, 1897, стр. 104).

¹²⁹¹ М. Пекић, *Вук у настави далматинских гимназија до 1918*, Београд 1987, стр. 185.

¹²⁹² М. Пекић, *Вук и Словенство Далмације*, Нови Сад 2008, стр. 40–41.

¹²⁹³ М. Пекић, *Вук у настави далматинских гимназија до 1918*, стр. 185.

¹²⁹⁴ Исто.

најпознатијих српских ученика из прве половине 19. века био је чувени гроф Илија Деде Јанковић (1818–1874), изузетно значајан српски културни и национални радник тог доба. Још као младић у главном граду покрајине стекао је лепо образовање и љубав ка култури, те се већ у тим гимназијским данима почео озбиљније бавити поезијом.¹²⁹⁵ Од познатијих српских породица које су генерацијама завршавале задарску гимназију биле су чувене Деснице. Први који ју је похађао био је Владимир Десница (1850–1922)¹²⁹⁶ и затим његов син Урош Десница (1874–1941), који је као један од најбољих гимназијалаца положио 1892. године испит зрелости са највишим оценама.¹²⁹⁷ Старији Десница је за своје гимназијске дане захваљивао свом пријатељу Л. Томановићу што га је подучавао српском језику и култури.¹²⁹⁸

Од црквених личности који су завршили задарску гимназију и оставили печат у историји Далматинске епархије су поред Милаша и Серафим Калик, Хрисант Гркинић и др.¹²⁹⁹ Од познатијих Срба Бокеља своје најважније школске дане у Задру је провео, поред Томановића, Накићеновића и осталих које ћемо поменути у другим поглављима, и Митар, син чувеног С. М. Љубише, итд.¹³⁰⁰

Школске 1880/81. године од укупног броја полазника, од 160 ученика, 94 њих је било словенског порекла: serbo-croata, што је представљало уверљив етнички примат словенства у

¹²⁹⁵ Основну школу и гимназију, у којој је научио италијански, латински и грчки, Илија је свршио у Задру. Нормалка је била четворогодишња основна школа. Гимназија као четворогодишња школа имала је шест класа, а учила се граматика, хуманитет, реторика, математика, метафизика, општа историја, филозофија итд. Уз то постојао је трогодишњи лицеј где се још учио латински и грчки језик, физика, биологија и рурална економија. Од 1830. год. тражило се од ученика да говоре латински језик, док је италијански био главни образовни језик. Млади Јанковић је поводом смрти свог омиљеног професора Апендинија 30. јануара 1837. год., који је на њега несумњиво пуно утицао у вези са образовањем и културом, испевао сонет на италијанском језику *Il morte del P. Francesko Marria Apendini*. Песма је пропала у Другом светском рату (М. Савић, *Илија Деде Јанковић: прилози за биографију*, Загреб 2003, стр. 40–41).

¹²⁹⁶ Владимир Десница био је истакнути српски политичар, који је активно учествовао у политичком животу у Далмацији. Помагао је Херцеговачки устанак а био је повезан и са Уједињеном омладином српском. Пуних 30 година био је на изборима биран за обрвачког начелника.

¹²⁹⁷ „Од редовних ученика проглашено их је једанаест зрелијем, а од овијех четири са одликом Десница, Лана, Маринковић и Петрићоли“ („Домаће“ *Српски глас*, бр. 29, 16 (23) 7. 1892). Десница је био угледни задарски адвокат који је учествовао у српском политичком и културном животу. Владимир и Урош Десница били су потписници чувене Задарске резолуције 1905. године.

¹²⁹⁸ „...! кад си још мени као ученику талијанске гимназије турао у руке дјела Јаше Игњатовића и Старине Новака, да се вјежбам у стилу и новом правопису /...!“ (Л. Томановић, „Из писама умрлих и заслужних Срба, Владан Десница“, *Нови живот*, Београд 1926, св. 8, стр. 239).

¹²⁹⁹ Хрисант Гркинић, рођен у селу Рамљани код Книна 1847. год., а умро у Задру 1894. год., епископски протосинђел, катихета на ц. к. гимназији и члан Земаљског школског већа. Доста је радио на школству „коју је увијек спомињао и носио на срцу“. Превео је *Кратку наставу о богослужењу православне цркве* А. Рудакова, а заједно са учитељем Цабрићем саставио је *Српски буквар*. Смрт га је омела у припремању читанке за основне школе у Далмацији („Хрисант Гркинић“, *Гласник Далматинске епархије*, бр. 8, 1894, стр. 128).

¹³⁰⁰ Након Задра, који му је послужио као добар темељ, студирао је права у Грацу и Бечу („† Митар Ст. Љубиша“ *Српски глас*, бр. 21, 25 (7) 6. 1900).

школи.¹³⁰¹ Међутим, овај податак не треба да нас завара, јер док су сплитске средње школе почетком осамдесетих година 19. века већ увелико биле понарођене, таква ситуација није била у Задру. Ипак, већ дубоко народно освешћени гимназијалци осећали су јаку потребу да попут старијих генерација изразе своја национална осећања. Најбољи начин проналазили су преко уређивања листова.

Тако група већином српских гимназијалиста, међу којима су били Шпиро Калик¹³⁰², Божо Перичић¹³⁰³ и Стево Мацура¹³⁰⁴, уређује лист *Слога*, који је почео излазити 1. новембра 1880. године и то два пута месечно. Касније се овом младалачком колегију придружује Давид Поповић. Мацура и Перичић су били само ученици гимназије, а Калик и Поповић¹³⁰⁵ уједно и приправници за слушаоце православног богословског семеништа у Задру. Међу поменутима најбољи ученици су били Калик и Перичић, који су тада, али и после, били одлични ученици и похваљивани од управе школе.¹³⁰⁶

Није никакво чудо што баш од ове групе ученика, од којих двојица припадају питомцима Православног богословског завода у Задру, излази један лист пун народног набоја и осећаја. Још шездесетих година 19. века од питомаца истог завода излазио је лист *Првенац* и *Слогу* можемо донекле сматрати његовим природним настављачем. *Слога* је писана народним српским језиком, иако је наставни језик у гимназији и даље био италијански. Није била штампана, него писана руком и тинтом на повећим листовима папира. До данас је остало сачувано пет бројева поменутог листа из 1880. и један из 1881. године.¹³⁰⁷ Такође, до данас није познато у колико је тачно примерака овај лист излазио.

¹³⁰¹ Š. Peričić, „Prilog povijesti zadarske gimnazije“, *Zadarska revija*, br. 4, 1965, str. 313.

¹³⁰² Шпиро Калик (Шибеник, 1863 – Сплит, 1935). После завршене гимназије студирао у Бечу. По повратку се закалуђерио и временом постао архимандрит, те професор Богословског завода у Задру. Предавао је Црквену историју и Канонско право.

¹³⁰³ Божо Перичић (Сукошан, 1865 – Сплит, 1947). Био је познати лекар. Радио је у Задру, Шибенику и Сплиту. Заслужан је за развој медицинске науке у Далмацији. Истакао се као ватрени присталица југословенства. Као такав присуствовао је крунисању краља Петра у Београду 1903. године. Том приликом одржао је стручно предавање о ехинококусу у Далмацији (Ехинкокоза (понекад и ехинококус), позната и као хидатидска и ехинококска болест, [паразитска](#) је болест која погађа [човека](#), али и животиње: псе, овце, глодаре и коње).

¹³⁰⁴ Стево Мацура (Кистање, 1864 – Београд, 1940). У Бечу је студирао право и филозофију, и завршио само филозофију. Затим се вратио накратко у Далмацију, одакле је пре балканских ратова побегао у Србију. Припадао је групи интелектуалаца којој су идејне вође били Ј. Скрелић и С. Марковић. Као професор радио је у више градова Србије. Као професор у Ужицама учествује на великом народном збору 27. 9. 1908. год. на којем се осетило патриотско и борбено расположење. Са збора је упућен протестни телеграм Народној скупштини (С. Игњић, „Ужице некад и сад, Ужице у обновљеној Србији Грађанске партије 1903-1912“, <http://www.graduzice.org>).

¹³⁰⁵ Рођен у селу Бискупија код Книна.

¹³⁰⁶ Š. Peričić, „Prilog povijesti zadarske gimnazije“, *Zadarska revija*, br. 4, 1965, str. 313.

¹³⁰⁷ Исто.

Захваљујући фактору Народног препорода, у гимназију је тада већ продирао славјански дух, тако да су млади уредници могли лако некажњено растурати свој лист међу колегама. Како лист није био уперен против аутономаша, они им нису стајали на путу, барем нигде нисмо нашли податке који би нам о томе говорили.¹³⁰⁸

Тих година, када се појавио поменути лист, настао је српско-хрватски раздор и цепање народне странке, тако да се усијано далматинско политичко попрште пребацило и за школске клупе. Због тога није чудно што се лист назива баш *Слога*, јер се тиме аладирао и позивало на слогу потребну у Далмацији. Још је у првом броју листа уредништво изнело свој програм и начело: „*свим силама радити на измирењу завађених страна и настојати повратити стару слогу која мора убудуће доћи до изражаја у свакој прилици*“.¹³⁰⁹

Лист *Слога* је позивао и остале гимназијске колеге да им се придруже, те да се пазе страначких првака и међунационалних несугласица.¹³¹⁰ Мада су и сами уредници имали понекад различита политичка становишта, због идеје слоге није дошло до размимоилажења.¹³¹¹

Имајући у виду да су уредници листа *Слога* били шеснаестогодишњаци, треба рећи да је књижевна страна листа била на завидном нивоу. Интересовање гимназијалаца је било разнолико:

¹³⁰⁸ Исто.

¹³⁰⁹ „Наслов овог листа показива Вам наше начело тј. да ћемо ми свом нашом силом настојати да извршимо и колико нам наше силе допуштају доказати да нам слога треба. 'Сама слога све спасава' нека буде упечаћено у нашим срдцима и да ћемо једино с тим начелом доћи до жељеног циља тј. љубави братске, слоге и у свакој невољи потпомажења. Браћо! Покажите не само рјечју него и дјелом да сте потомци онога славног славскога кољена“ (Š. Peričić, *N. d.*, str. 314).

¹³¹⁰ У трећем броју листа Калик расправља о слоги. Каже да помињање те речи код њега изазива асоцијацију на српски народ који је због „*клете несреће*“ претрпео велике јаде, окривљујући зато Вука Бранковића. Констатује да је само слога и храброст спасила Црногорце турског јарма. Наводи примере слоге и неслоге из светске историје. Упозорава на трагичност тадашње неслоге Срба и Хрвата, не само у Далмацији него и на ширем плану, и оном прекосавском трвењу ових, које омогућује Аустрији одгађање сједињења Далмације са Хрватском. На крају закључује да би ови напакон требало да се сложе, пређу вештачке препреке које их деле и залече старе ране на добробит опште ствари и напретка свих Јужних Словена: „*Зар Србине и ти Хрвату неби било боље да се својски љубите, да испуњавате оне провале што вас дијеле, да лијечите оне ране које вам болове проузроковаше*“.

Одушевљен овим чланком Калику одговара Божо и каже да нашем напаћеном народу заиста треба слоге. Хрвати и Срби су једнокрвна браћа, па стога не смеју једни друге мрзети. Заједничком прогресу мало смета што на неким књигама пише „*српска књига*“ или „*хрватска књига*“, ако су и једни и други сложни у одбрани истог начела и идеје. Нимало му не смета што се Спиро Калик назива Србином, а он себе Хрватом. То је апстрактно, те не би смело бити никаквих препрека у остваривању јужнословенске мисли. Битно је да се они слажу у многим важнијим стварима, то може бити од користи заједничкој и коначној идеји јужнословенске узајамности и солидарности (Š. Peričić, *N. d.*, str. 315).

¹³¹¹ Размимоилажење се десило када је један од уредника, Б. Перичић, говорећи о Ватрославу Јагићу, неопрезно изразио да је „*дика хрватске земље*“, што се принципијелно противило начелу листа. У следећем броју *Слоге* Стево Мацура му је пребацио неверу и оптужио га да се таквим писањем огрешио о начело *Слоге*. Сматра да је Божо морао рећи да је Јагић дика целог југословенства, а не само Хрватске. Даље претреса питање југословенства и захтева потпуну чистоту политичких назора своји другова.

У 3. броју листа узвраћа Перичић уверавајући Мацуру у чистоту својих јужнословенских начела и идеја. У вези са Јагићем, каже да је желео рећи да је понос Хрватској, али који је чинио и много користи културном и политичком напретку целог југословенства.

од класике до савремених питања.¹³¹² Преводи са страних језика показују натпросечну образованост ових шестошколаца. Усуђују се чак да преводе Хомера и савремене италијанске песнике (Леопардија и Томазеа). Преводи нису стилски беспрекорни, али се у њима види солидно знање класичних и страних језика. Има неколико радова које представљају покушаје научне природе. Написани су на основу литературе која се могла наћи у библиотекама гимназије и богословског завода.

7.2.2. Друга задарска класична гимназија на српском или хрватском језику – Мирко Королија и ђачки књижевни лист *Српска зора*

Задар је био последњи већи град у Далмацији који крајем 19. века још није имао гимназију на српском или хрватском језику, што довољно говори не само о италијанској политичко-културној већ и о образовној супремацији у том граду. Овоме је доприносила и чињеница да су поред далеко бројније словенске популације у Северној Далмацији у задарској гимназији у том периоду предњачили гимназијалци којима је италијански језик био матерњи. Лист *Il Dalmata* 1890. године доноси статистику: од укупног броја задарских гимназијалаца чак њих 116 говори италијански насупрот 53 који говоре српски или хрватски језик, с тим што је трећина ученика била из других делова Далмације.¹³¹³ Оваквој ситуацији су умногоме доприносили како италијански тако и проромански настројени родитељи из целе Далмације који су слали своју децу у ову преосталу „италијанску“ гимназију. Због таквих прилика задарска класична гимназија је за све време Народног препорода, па све до 1945. године, остала јака италијанска образовна установа.¹³¹⁴

¹³¹² Спиро Калик бавио се језиком и његовим постанком, Николом Коперником, Младости. Перичић пише о Езопу, преводу *Илијаде*, о Етурцима, народне песме; С. Мацура пише о Сократу, грчкој филозофији, Вуку Караџићу; Д. Поповић о народним приповеткама „Бапски разговор“, Дјечак и змија“, „Кум и кума“.

¹³¹³ Гимназијалаца из Задра било је 110, насупрот 66 из осталих делова Далмације. „La discussione sulla proposita Claich, *ibid.* 8. januara 1890, str. 1–3 (J. Vrandečić, *N. d.*, str. 255).

¹³¹⁴ Наставно особље гимназије били су припадници старијег нараштаја Boglich, Fradelich, Erber и Tilgner, те млађи наставници образовани у Бечу – Vitaliano Bruneli и Lorenzo Benevenia. Они су гимназију учинили интелектуалним средиштем италијанског национализма у Далмацији. Бројни су ученици суделовали у каталогизирању локалне библиотеке „Паравија“, укључујући збирку далматинских рукописа што их је надахњивала у раду. Наставници су покренули и италијанска културна гласила *La Palestra*, *La leva* и *Rivista Dalmatica*, што су јавности представљали актуелне европске теме: Спенсеров позитивизам, Дурхамов биологизам и дарвинистичке расне теорије. Гласила су окупљала италијанску интелигенцију из Далмације и покрајинске интелектуалце школоване на аустријским универзитетима. Професори и ученици радили су као уредници и сарадници у аутономашким политичким листовима *Il Dalmata* и *Il Costituzionale*. Ти су интелектуалци покренули полемике са хрватским историчарима попут дон Булића, школског инспектора за Далмацију, који је заступао хрватски карактер Далмације (J. Vrandečić, *N. d.*, str. 255).

Значајнији помак у дотадашњој борби за понарођење задарске гимназије је учињен 1890. године. Донесена је делимична али ипак важна победа увођењем другог наставног језика. Наиме, у Далматинском сабору је поведена расправа о понарођивању задарских средњих школа, тамошње гимназије и ниже реалке. Уз подршку српских заступника, заступници Народне странке поднели су предлог на саборској седници 29. октобра исте године да и у тим школама „*mjesto talijanskog bude kao naukovni jezik hrvatski ili srpski*“.¹³¹⁵ Средином новембра, заузимањем Клаића, Сабор је изгласао одлуку о увођењу хрватског или српског у задарску гимназију.¹³¹⁶

Са педагошке тачке гледишта било је нужно увођење народног језика у задарске средње школе, јер су скоро све основне школе на задарском подручју биле на српском или хрватском језику. Према томе, требало је омогућити да ученици средњих школа имају право образовања на свом матерњем језику. Ово питање је било веома битно и за народну хрватску и српску странку јер ће се у таквим школама на народном језику образовати људи који ће у будућности водити свој народ. Насупрот овој заједничкој тежњи српских и хрватских заступника у Сабору су били аутономашки заступници, који су, наравно, бранили опстанак италијанског језика у Далмацији. Ова заједничка српско-хрватска акција у Сабору није се остварила све до 1896. године када се за њу, поред осталих, лично био заузео сам далматински епископ Милаш.

Анализирајући образовање, поменути епископ је осетио потребу да се у Задру поред гимназије на италијанском отвори и гимназија на народном српскохрватском језику. Потребу за оваквом образовном установом увидео је по томе што су приправници за богословију, који су питомци задарског православног семеништа, и који су до тада учили у задарској гимназији на италијанском језику, имали у њој слаб успех. Када би долазили у гимназију не познајући добро италијански језик, губили би питомачка места, што би резултирало и мањим бројем полазника богословије, а то се одражавало и на кандидате за будуће свештенике. Из тог разлога, Милаш је још 1885. године протествовао преко *Narodnog lista*. У одбрану италијанског језика у задарској гимназији стали су аутономашки листови *Difesa* и *Dalmata* доказујући како италијански језик није препрека образовном напретку ђака.¹³¹⁷

Милашево мишљење било је да би отварањем гимназије на наставном српском језику проблем губљења питомаца био уклоњен. Из тог разлога био је на аудијенцији код цара у Бечу, 13. априла 1896. године, која је уродила плодом. „*Цар се за ово питање, опазио сам, живо интересовао, тако да је слиједеће школске године отворен већ био у Задру први разред гимназије са српско-хрватским наставним језиком*“.¹³¹⁸

¹³¹⁵ I. Perić, *Dalmatinski sabor, 1861–1912 god*, Zadar 1978, str. 144.

¹³¹⁶ J. Vrandečić, *N. d.*, str. 256.

¹³¹⁷ „Srednje škole“, *Sрpski лист*, бр. 29, 30 (11) 7. 1885.

¹³¹⁸ Н. Милаш, *Аутобиографија...*, стр. 97.

Тако од школске 1897/98. године у Донатовом граду делују две државне класичне гимназије. Министарском наредбом у тој гимназији одлучено је да језик буде српскохрватски.¹³¹⁹ Ова потоња отворена је као нижа гимназија, а већ прве школске године имала је изузетно велики број уписаних ученика. Временом, нову гимназију Хрвати су популарно назвали „хрватском“.

Постојање нове гимназије у Задру, у граду у којем су „талијанаши“ имали последње снажније упориште, имало је изванредно важно значење. Она је омогућавала великом броју ученика хрватског и српског порекла из Задра па и других делова Далмације да се школују на свом матерњем језику и у свом народном духу.¹³²⁰ Такође, знатно је утицала на то да се смањи број ученика који су похађали стару класичну гимназију и образују се у италијанском духу.

Ипак, и поред племенитих намера политичара, у Далмацији је у последњој деценији 19. века владала другачија реалност у сфери образовања. Школске учионице биле су жаришта политичке пропаганде и агитација, а нарочито правашке које су негирале било какав вид равноправности приморским Србима. На такво стање осврнуло се и у руском листу из Петрограда *Новоје Време* где се у броју од 12. јануара 1897. године каже: „*Osvrći ću se na unutarњу politiku Austro – Ugarske osobito na Slavene, kaže: 'Što se tiče Hrvata njima su učinjeni razni ustupci (hrvatske gimnazije) u Dalmaciji, a protivu Srba /.../*“.¹³²¹

И поред поменутих околности, али ипак са доста резерве, отварање нове гимназије у Задру поздрављено је и у *Српском гласу*. На страницама овога листа изражена је оправдана бојазан да ће се у новој гимназији водити великохрватска политика по узору на остале гимназије и образовне установе у покрајини. Повод за такво мишљење давала је и хрватска штампа, која је још пре отварања гимназије са усхићењем писала „*како се отвара хрватска гимназија са хрватскијем наставним језиком*“.¹³²² Убрзо након писања српског органа, узвратили су хрватски листови истичући „*da se u тој gimnaziji 'neće voditi nikakva politika nego će se naprosto učiti*“¹³²³, даље су навели да *Српски глас* таквим писањем одбија Србе од нове гимназије.¹³²³

Када је у Задру отворена нова гимназија, Милаш није крио задовољство и радост поводом овог великог догађаја за просвету и напредак свог народа. Одмах је наредио да је сви нови питомци Богословског завода морају похађати. Нажалост, током времена се испоставило да питомци који су је похађали нису давали задовољавајуће резултате.

Поменута гимназија је по квалитету предавања била много лошија од гимназије са италијанским наставним језиком. Осим тога, осећала се и нескривена хрватска мржња према

¹³¹⁹ „Домаће“, *Српски глас*, бр. 38, 18 (30) 9. 1897.

¹³²⁰ I. Perić, *Stanje i razvoj srednjoročnog obrazovanja u Dalmaciji krajem 19. i početkom 20. stoljeća*, Zadar 1976. str. 386.

¹³²¹ „Један руски глас о hrvatима“, *Dubrovnik*, br. 4, 24. 1. 1897.

¹³²² „Домаће“, *Српски глас*, бр. 38, 18 (30) 9. 1897.

¹³²³ „Ustrišci“, *Српски глас*, бр. 39, 25 (7) 10. 1897.

српској народности и православној вери, не само код ученика него и код професора. Српски ђаци нису могли добијати ваљане белешке са предавања – ако је ко био слабијег талента, добијао би најгоре могуће белешке, што би резултирало и губљењем питомачког места. Да би неко од српских ђака дошао до ваљане белешке, морао је бити заиста високо талентован.

По свршетку школске године, Милаш је правио поређење ученика две задарске гимназије. Био је разочаран кад је увидео колико много заостају ученици који похађају гимназију на наставном српскохрватском језику за ученицима из италијанске гимназије.¹³²⁴

Поуздане податке о броју православних Срба у новој гимназији можемо добити и из извештаја о предавању „Вјеронаука“. Проф. катихета Јован Јавор поднео је извештај конзисторији да се у другу задарску гимназију у свих осам разреда школске године 1900/1901. уписало 28 ученика православне вероисповести, а завршило је њих 26.¹³²⁵

Према извештају из 1904. године, задарску гимназију је на почетку школске 1903/04. године похађало укупно уписаних 311 ученика, а завршило је 284 ученика. Према вероисповести, православних ученика је било 36, а римокатолика 248. Са матерњим српским или хрватским језиком био је 271 ученик.¹³²⁶ Преносећи извештај поменуте године, *Српском гласу* се није допадала целокупна статистика ове школске установе. У њему је отворено критикован клирички католички дух гимназије: „да су преко једне трећине учитељског збора свештеници. Ова се појава уопште опажа у свим нашим средњим заводима“. Даље се говори да је потребно да се свештеници одлуче којем ће се позиву одазвати и да оваква пракса треба да престане јер „Прошла су времена, кад су сви наши средњи заводи били у рукама попова и језуита; у овој блаженој нашој земљи изгледа као да ће се опет вратити“.¹³²⁷

Уобичајено својој пракси и могућностима, задарска епархијска конзисторија је стипендирала поједине српске гимназијалце. За гимназијалце који се не спремају за свештенички чин 1904. године доделила је три стипендије,¹³²⁸ док је за оне који се спремају за свештенички чин доделила четири стипендије.¹³²⁹

¹³²⁴ Као што смо навели, и даље је у старој гимназији било ученика свих конфесија и народних осећаја. Тако *Српски глас* доноси вест 1899. године да су два ученика Србина положила испит зрелости у италијанској гимназији. „*Мићо Марчетић из Задра и Јосо Калик из Шибеника проглашени су зрелијим с одликама. Марчетић је, што до сада није било на задарској гимназији, заслужио одличну оцјену у свијем предметима*“ („Испити“, *Српски глас*, бр. 26, 25 (7) 5. 1899).

¹³²⁵ HR-DAZd-341-Spisi dalmatinske епархије у Zadru, „Славном Управитељству ц. кр велике Гимназије за Високопречастну православноу Епископску Конзисторију у Задру, Стеван Јавор, ц. кр. професор катихет“, Sv. 213, 1901. god.

¹³²⁶ „Извештај ђ. к. задарске гимназије“, *Српски глас*, бр. 29, 15 (28) 7. 1904.

¹³²⁷ Исто.

¹³²⁸ „За гимназију“, *Гласник православне далматинске епархије*, бр. 8, 1904, стр. 126.

¹³²⁹ Исто.

Биће занимљиво да предочимо број ђака у гимназији, те њихове основне податке од њеног оснивања до полагања првог завршног испита у њој, дакле кроз период од осам година:

Табела 2: Демографска структура ученика друге задарске гимназије

школска година	број ђака на крају школске године	матерњи језик ученика					вероисповест		крајеви из којих долазе ученици			
		српски или хрватски	италијански	арбанашки	словеначки	немачки	католици	православци	из Задра и Арбанаса	из Задарског Котара	из осталих крајева Далмације	из других крајева
1897/98	76	70	-	6	-	-	61	15	22	17	34	3
1898/99	119	113	1	4	1	-	92	27	17	38	56	8
1899/1900	161	154	-	5	1	1	136	25	32	47	75	7
1900/01	183	172	2	6	1	-	157	26	25	54	97	7
1901/02	229	219	2	5	3	-	197	32	38	59	127	5
1902/03	262	248	4	6	3	1	229	33	44	61	146	11
1903/04	284	271	5	4	3	1	245	36	52	81	141	10
1904/05	288	279	2	5	2	-	255	33	54	73	148	13

(Извор: I. Perić, *Borba za ponarođenje dalmatinskog školstva 1860–1918*, Zagreb 1974.)

Као што видимо, у другој задарској гимназији било је знатно више ђака из осталих крајева Далмације него из самог града. Посебно је уочљиво да је са подручја Книнског и Шибенског котара било доста ђака, јер у тим котарским центрима (Книну и Шибенику) нису постојале гимназијске образовне установе.¹³³⁰ Гимназија у Шибенику отворена је тек 1909. године као нижа реалка, а школске 1913/14. године биће подигнута на вишу реалну гимназију.¹³³¹ Книнска гимназија, као што смо поменули започеће да ради тек пред почетак Првог светског рата.

Један од најпознатијих ученика друге задарске гимназије био је Мирко Королија из Кистања (1886–1934). Још у раном детињству заволео је књигу, а у основној школи је већ писао песме. Као ђак трећег разреда задарске гимназије објавио је прву песму у *Српском гласу*.¹³³²

Српски или хрватски језик и књижевност предавао му је знаменити хрватски књижевник Владимир Назор код кога је увек имао одличну оцену.¹³³³ Стога лако можемо закључити да се под

¹³³⁰ I. Perić, *Borba za ponarođenje dalmatinskog školstva 1860–1918*, str. 139.

¹³³¹ I. Livaković, *Šibenska gimnazija*, Šibenik 1979, str. 31.

¹³³² „Мирко Колорилија †“, *Глас Привредно-културне Матице за Сјеверну Далмацију*, бр. 199, 1934.

вођством овог угледног хрватског књижевника, који је баш у Задру нашао инспирацију, млади Кристањанин још у гимназијској клупи могао лепо развијати у будућег књижевника.¹³³⁴

Тако продуховљен и инспирисан Королија је 1901. године постао најугледнији сарадник „Ћачког књижевног листа за поуку и забаву“ под именом *Српска зора*.¹³³⁵ *Српска зора* је писана ћирилицом, и излазила је сваких петнаест дана у једном формату од два или више табака. Уредник је био Војислав М. Јелача.

У другом броју од 12 страница, који је једини сачуван, постоје рубрике „Песништво Сваштице“ и „Одговори и поуке“.¹³³⁶ Појављује се седам аутора: Урош Королија, Каменко, Trophonius, Мали Абуказен, Србенда, П. или Рајко од Расине, а Королија је написао више од половине прилога.

Као и свака публикација, тако и овај средњошколски лист објављује цену по којој се продаје – *Српска зора* је коштала „на годину дана једну круну (сто пара), на по године сразмерно“. Наравно, „претплата и рукописи шаљу се уредништву“, а књижевни посленици јавно су дали до знања да приспеле рукописе које не објаве не мисле ни враћати.

На последњој страни листа објављена је рубрика у којој се набрајају верни читаоци. „’Подмирили су претплату’ Г. Г. Мирко и Петар Стојсављевић, Мирко Синобад, Милан Тришић, М. Митровић за полак године, а Марко Трива за цијелу годину“.¹³³⁷

Нису сви сарадници попут младог поете Мирка били храбри – они су остали приврженици анонимних потписа исказаних у шифрама (горе поменутих). Свима њима *Зора* је пружала прилику да се искажу на пољу љубавне поезије, дидактичких написа, патриотски интонираних песама, и омањих прозних састава.¹³³⁸

¹³³³ Владимир Назор је радио у задарској гимназији од 1899. до 1903. год. Предавао је српски или хрватски језик и физику.

¹³³⁴ „Osim tog školskog činovničkog života Nazor je u Zadru živio intezivnim pjesničkim životom“ (М. Жежел, „Nazor suplent u Zadru“, *Zadarska revija*, br. 3–4, 1972, str. 164).

„Ako uzmemo u obzir Nazorov življenje te cjelokupno njegovo književno i ostalo djelovanje u Zadru i u vezi sa Zadrom onda bismo mogli reći da je njegova zadarska faza veoma interesantna u njegovu a i u sveukupnom ondašnjem književnom stvaralaštvu. Koliko god pak zanimljiva ta faza nije najznačajnija u njegovim, još manje u širim relacijama, pa pitanja što u vezi s njom naviru nisu pitanja o Nazorovim zadarskim kvalitetnim dostignućima nego o njegovim zadarskim inicijativama /.../“ (N. Ivanišin, „Nazorove zadarske inicijative“, *Zadarska revija*, br. 5–6, 1976, str. 345).

¹³³⁵ Нажалост, до данас нам је остао само један сачуван примерак тог листа из „15. децембрија 1901“, годиште прво, број 2, место издавања Задар, а чува се у Архиву САНУ. Тај примерак сачувао је Коста Малешевић, ујак Мирка Королије (Архив САНУ, Заоставштина Мирка Королије 14540-III/5).

¹³³⁶ Садржај *Српске зоре*, „Химна српској омладини“ Уроша Королије, „Луда“ Рајка од Власине, „Листај“ Мирка Королије, „Достојни потомак“ Каменка, „Милки“ У. М. Королије, „Први пољупци“ Мирка Королије, „По пустињи“ Trophonius, „Али Паша“ М. У. Королије, „Јесен“ Уроша М. Королије, „Завичај“ Малог Абуказена, „Опсада Обровца“ Рајка од Власине, „Неколико мудрих изрека“ Србенде, „Сваштице“. (Архив САНУ, Заоставштина Мирка Королије 14540-III/5).

¹³³⁷ Архив САНУ, Заоставштина Мирка Королије 14540-III/5.

¹³³⁸ „Srpska Zora“ iz 1901. godine“, *Narodni list*, br. 1887, 12. 3. 1988.

Подоста тога не знамо о *Српској зори*, па ни то колико је дуго излазила и ко ју је све читао. Лист спада у бројне публикације које су излазиле у Задру и дело које су издавали представници српске омладине. Они су стојали на српским позицијама, али не и на строго националистичким, па и није чудно што су многи из њихових редова убрзо постали ватрени заговорници политике „новог курса“ из које је произашла Задарска резолуција.¹³³⁹

7.2.3. Проблем српског учитељског кадра и учитељска препарандија у Арбанасима (1866–1914)

За време друге аустријске владавине у далматинским местима где су постојале српске основне школе углавном је важио обичај да у њима предају свршени клирици или свештеници. Током процеса реформисања (1864–1869) задарски богословски завод није радио, што је створило велики проблем одразивши се на учитељски кадар који је требало да просвећује српско пучко становништво. Тако Г. Петрановић у *Српско-далматинском магазину* опажа да је сваке године све мање свршених клирика који обављају учитељску службу.¹³⁴⁰ Истовремено, у Задру је 1866. године започела са радом Препарандија, завод за образовање учитељског кадра који је био насушна просветна потреба далматинских Срба и Хрвата. Стога се поменути *Магазинов* уредник осврће на новоустановљену образовну установу следећим речима:

*„О устројству завода овога не можемо још опширно говорити, него гојмо сталну надежду, да је завод овај скројен према потреби и цијели својој; и увјерени смо да ће тек онда овој одговорити, ако из истог изилазили буду вјешти, душевни, ревностни и свој народ и језик љубећи учитељи; како би они исти дух и тежњу кашње у дјецу а кроз исту у цијео народ пресадили. У овај завод примаће се и правосл. србски“.*¹³⁴¹

Даље, очекује да ће ти исти младићи бити верски васпитавани „испословаши чим прије код праведне владе наше за ту службу нарочитога плаћенога учитеља“. На крају Петрановић не жели да анализира рад ове установе јер је тек заживела, али изражава наду да ће учитељски завод испунити народне потребе и очекивања.¹³⁴²

О препарандији у Арбанасима можемо рећи да је настала као плод утицаја нових политичких гигања и политичке борбе народњака за национално освешћивање Далмације. Такође, као прва материјална победа Народне странке може се сматрати одлука бечког Министарства за наставу и богоштовље од 10. августа 1864. године којом далматинску владу овлашћује да може основати посебан течај у којем би се одгајали учитељски приправници за сеоске школе на

¹³³⁹ Исто.

¹³⁴⁰ „Народне србске школе у епархији далматинској г. 1865“, *Србско-далматински Магазин за годину 1866.*, стр. 170.

¹³⁴¹ Исто, стр. 171

¹³⁴² Исто, стр. 171–172.

искључиво „славјанском“ језику.¹³⁴³ У времену од 1864. до 1866. године вођене су дискусије где треба сместити школу. На крају је одлучено да то буде село Арбанаси надомак Задра како сеоска деца не би подлегла чарима града.¹³⁴⁴ У мају 1866. године у згради бившег Лазарета „Св. Марка“, данас фабрика дувана, отворен је био завод за народне учитеље. Сам почетак рада препарандије имао је разне потешкоће, али како су године пролазиле ситуација се све више нормализовала и настава се одвијала несметано.¹³⁴⁵

Већ прве школске године, 1866/67, препарандију су похађала четири полазника православне вероисповести из Далмације.¹³⁴⁶ Лист *Напредак* пише о тим младићима, бринући се да ли се поучавају у црквеном певању, што је тада била битна одлика једног сеоског учитеља. „У препарандији такође добро успјевају. Желити би само било, да ученици ови похађају ли што гођи и у пјенију црквеном, јер особито препарандишма пјеније је прва ствар, које морају знати, кад буду тражили учитељско мјесто“. Даље, у листу се критикује задарско свештенство што будуће учитеље не поучава поменутој музичкој вештини док се поново не отвори богословски завод.¹³⁴⁷

Треба нагласити и то да у Далмацији тог доба учитељски позив није био нарочито популаран. Главни разлози су били мала примања и слаб материјалан положај учитеља. Због тога су се од самог почетка рада препарандије у њу уписивали већином сиромашнији младићи. И поред личне добре воље, школовање за учитеља ових сиромашнијих српских младића зависило је од заклада, фондација или добротвора. Таква помоћ често би била условљена и препоруком за школовање. Тако се скрадински парох Јован Јавор заузимао за сиромашног младића Владимира Јовића, молећи „Пречастну Конзисторију /.../ својски се заузети да он примљен буде“ у препарандију.¹³⁴⁸ У прилогу се налази и Јовићева изузетно лепо написана молба истом телу:

„Пречестњејшеј Конзисториј!

¹³⁴³ Е. Ivoš Nikšić i I. Radeka, *N. d.* str. 40.

¹³⁴⁴ Да је избор Арбанаса уместо градске вреве за положај препарандије био педагошки ваљан за будуће препарандисте признаје и Симо Матавуљ, који за себе каже да је пре уписивања поменуте образовне установе био занесен посве неким супротним стварима: „Ја сам био жељан само градског живота а ред, запт, правилно учење, једнако сам мрзио из дна души“ (С. Матавуљ, *Биљешке једног писца*, Београд 1939, стр. 20).

¹³⁴⁵ За првог директора био је постављен поп Иван Јелчић, али будући да је био тешко болестан, није ступио на дужност па је ученике примио економ завода. Прве године било је уписано само 8 ученика а било је предвиђено њих 20. Главни разлог је био што је мало сеоске деце завршило основну школу али и што је учитељски позив био слабо цењен (*Z. Vukadinović*, „О 90-godišnjici učiteljske škole u Zadru“, *Zadarska revija*, 1956, str. 232).

¹³⁴⁶ Исто.

¹³⁴⁷ „Из Далмације 27 августа“, *Напредак*, бр. 73, 1867.

¹³⁴⁸ У молби прота Јавор наводи особине кандидата Јовића: „добар, послушан, покоран, учтив и миран тако, да се из њега може потпуно добра напретка у успјеха надати“. На краја молбе додаје да је кандидат већ ушао у 16 годину, а у препарандију се примају младићи од 14-15 година, па да конзисторија и у томе помогне. (HR-DAZd-341-Spisi pravoslavne eparhije Zadar, Sv. 92, br. 55, 776 (1866. god.).

С најдубљим високопоштовањем најпокорнији даље подписани обраћа се оvdје уложеном прошињом Високославном Ц. К. Намјесништву, преко те Високопречасне духовне власти, за да би примљен био у Препарандију.

С највећом учтивости и умилности препоручује се и моли ту горехваљену Власт Духовну да би се најмилостиивије удостојила то мјесто изградити имајући призреније на његово сиромашно стање.
У Скрадину 24. септембра *Владимир Јовић*¹³⁴⁹

Разне стипендије су играле битну улогу у школовању младих српских препарандиста. У годинама пред Први светски рат нарочито се истицало Српско привредно-културно друштво „Српска Зора“ са седиштем у Дубровнику, које је у значајној мери помагало школовање српског учитељског кадра из целе покрајине.

Претходно смо поменули колико се политика, националистичка па чак у неким случајевима и шовинистичка пропаганда преносила са далматинског политичког попришта међу школске зидове. Наравно, таква пракса није могла заобићи ни препарандију у којој је показивала своје најлошије лице. Оштре критике од српске стране према тој образовној установи често су се могле чути у Далматинском сабору или прочитати у штампи. Тако Л. Томановић преко *Српског листа* 1881. године критикује тај завод, да због своје политичке искључивости не прима српску штампу. Одмах му је узвратио Павлиновић денунцијацијом својственом у то време клирикалној хрватској струји која је била у потпуности преузела Народну странку: „*да су српски листови непријатељи Аустрије и зато не смију се примати у државни завод*“.¹³⁵⁰ На овакву опаску Томановић је узвратио питајући следеће: ако те младиће који похађају препарандију треба чувати од политике, „*како се смије тискати у њихове руке Старчевићеве и Павлиновићеве политичке књиге*“.¹³⁵¹

Један од већих инцидената у који су били увучени полазници препарандије десио се 1885. године када су главни град Далмације посетили бечки престонаследници. Том приликом маса света је нагрнула на улице да их поздрави. Док су једни викали „*живио*“, други су викали „*evviva*“, па је настало кошкање. *Narodni list* писао је да је највећи неред испао када је неко „*razbojnički*“ навалио на ученике препарандије, мада је било и других повода, то јест да је „*neko nagovorio pitomce na demonstracije kako bi upropastili svog upravitelja Buzolića*“. Узвратио је и *Српски лист* наглашавајући ко зна који пут политичку агитацију у том училишту. „*Pitomci ovoga zavoda nijesu se neki dan prvi put našli u takvijem neprilikama. Radi ove prošlosti dužnost je bila starješine učiteljskog zavoda pratiti pitomce ... kako se ne bi ponovili dosadašnji događaji.*“ Наиме, над православним

¹³⁴⁹ HR-DAZd-341-Spisi pravoslavne eparhije Zadar, Sv. 92, br. 55, (1866. god.)

¹³⁵⁰ „Клерикалство у Далмацији“, *Српски лист*, бр. 29, 1881.

¹³⁵¹ Исто. „/.../ када је један ученик говорио лекцију из земљописа и дошавши на Хрватску рекао: сад долази краљевина Хрватска, Славонија, краљевина Далмација, упаде му у ријеч (проф. Некић) овако: 'То је по Хрв. државном праву вес Хрватска'. Затим настави на дуго и ширококо о хрв. држа. праву“ („Домаће“, *Српски глас*, бр. 22, 29 (20) 5. 1896).

питомцима од стране управе спровођен је посебно строг режим, изузев тог свечаног дана. Они се „*ne puštaju u crkvu bez pratnje i strogog nadzora, da ne zavire u srpsku čitaonicu i vide naslove srpskijeh novina, a nekidan ih slijepo puštaju u toliki svijet, spravan na demonstracije, na kojijem obično partijski duh izbija*“. Према писању органа српске странке иза свега је стајала политика и жеља неких професора да демонстрацијама што више укаљају углед управника Стјепана Бузолића како би био склоњен са своје функције.¹³⁵²

Због политичке пропаганде у препарандији, чији су протагонисти били сами професори, водиле су се жучне расправе у Далматинском сабору. Заступници српске и аутономашке странке често су критиковали постојеће стање. Највише се истицао Саво Бјелановић отворено критикујући поменутог управника, који је истовремено био и народњачки посланик. Сматрао га је најодговорнијим за постојеће стање. Бузолић је 1886. године био смењен са функције управника, за шта је касније највише окривио Бјелановића говорећи да га је он стално нападао и можда је највише „*po zasluzi g. Bjelanovića iz zavoda otposan*“, те „*da Bjelanović vazda udara na njega kao Cato o Kartagu: ceterum censeo, dok me nije vidio protjerana iz zavoda*“.¹³⁵³

Такође, на саборској седници 12. децембра 1887. године лидер српске странке је указивао да се „*учитељи много баве политиком*“ и „*да политика у школама убија школе*“. Даље је напоменуо како је још пре две године на саборској седници 11. децембра 1885. године указивао да су учитељи били активни у изборној агитацији. С друге стране, хрватски народњаци су имали супротан став Бјелановићевом. Отворено су сматрали да учитељи, као и остали грађани, могу суделовати у политичком животу. Бранећи судиоништво учитеља у изборној активности, заступник Чингрија је истакао да су учитељи таквом политичком активношћу „*вршили своје изборно право*“.¹³⁵⁴

У препарандији је било и крајње шовинистичких испада и крајње нетолерантних ставова. Тако је римокатолички свештеник проф. Некић отворено на својим предавањима негирао цивилизацијска достигнућа у српској историји. „*Срби се поносе Душановијем закоником. Тијем најбоље доказују своје ништавило. У Душановом законик у нема ништа, чим би се посвједочио ондашњи народни дух времена. Све су одредбе у њему натржњачке.*“ У свом даљем предавању, настављајући истим тоном, својим ученицима је саветовао следеће: „*Препоручујем вам /.../ да читате само оне књиге, које се латиницом штампале у Загребу. Све остале не вриједје ништа. У загребачкијем књигама језик је чист и правилан. Књиге, штампане ћирилицом, нијесу добре ни с тога, што ћирилица копа очи*“. Предавање је завршио хваљењем Матице хрватске која „*/.../ издаје*

¹³⁵² „Домаће“, *Српски лист*, бр. 11, 9 (21) 4. 1885.

¹³⁵³ D. Foretić, *Učiteljska škola Zadar*, Zadar 1956, str. 57.

¹³⁵⁴ I. Perić, *Dalmatinski sabor 1861.–1912. (1918.) god.*, Zadar 1978, str. 142.

књиге на нашем језику. Ко не може да их купи, ја ћу му их, као повјереник Матице, мукте набавити“.¹³⁵⁵

Било је ексцеса и на прославама које су се одржавале у препарандији. На једној таквој прослави 1896. године препарандисти су певали само хрватске песме. „*Kad je izražena želja da se radi nekog obzira zapjeva samo jedna srpska pjesma, pitomci su odgovorili da neće nipošto zapjevati srpske pjesme*“.¹³⁵⁶

За време избора у Далмацији лета исте године, С. Бјелановић је изашао у јавност са једним проправашки настројеним професором:

„/.../ izašao je na javnost jedan učitelj ovom izjavom: 'Ja sam pravaš bio i bit ću. Za narodnjake ne bi glasavao nego onda, kad bi glas moj odlučivao protiv tako zvanijeg Srba ili tolomaša'. Ovaj telegram razjašnjava težnje i želje poštovanog Bianchini-a, jer bi on htio da učiteljski zavod bude zavod za odgajanje političkih agitatora, pa da učitelji budu vogje njegove političke vojske“.¹³⁵⁷

Бављење политиком и отвореним изборним агитацијама заводских учитеља се до те мере отргло свакој контроли да су политичке власти с тим у вези покренуле истрагу. Наиме, проблем је био између два учитеља Хрвата који су припадали различитим хрватским странкама (Странка права и Хрватска народна странка).¹³⁵⁸

Колико је политика била ушла у препарандијске клупе најбоље нам сведочи Симо Матавуљ. За време својих задарских школских дана дружио се искључиво са богословима, док је истовремено избегавао дружење са препарандистима: „*У слободнијем часовима више сам се дружио са ђацима православне семинарије него са мојим друговима јер су били једноврснији, т. ј. сви готово сељачког поријекла и јужног говора, а међу приправницима учитељске школе бјеше и чакаваца и вјерских фанатика*“.¹³⁵⁹

У тим бурним временима далматинске политичке сцене било је и изузетака које свакако треба поменути и који су донекле смирили међунационалне размирице у самој препарандији. Пишући о управнику Стјепану Бузолићу, његов ученик Петар Куничих је рекао: „*При некој забави у заводу још 1885. год. ја сам декламирао песму 'Молитва југословенског родољуба' и кад сам клечећи изрекао; Боже сложи Срба и Хрвата, Бугарина и Словенца брата! – он је поскочио на позорницу и жарко ме пољубио говорећи: 'Тако, синци моји!'*“.¹³⁶⁰ Лепо сведочанство о поменутом управнику оставља и један од најпознатијих полазника препарандије Симо Матавуљ, који каже да

¹³⁵⁵ „Хрватска пропаганда у препарандији“, *Српски глас*, бр. 46, 12 (24) 11. 1898.

¹³⁵⁶ „Govor zastupnika Save Bjelanovića (Na raspravi školskog proračuna)“, *Dubrovnik*, prilog br. 10, 8. 3 1896.

¹³⁵⁷ Исто.

¹³⁵⁸ „Prvi govor zastupnika Bjelanovića u 7. sjednici 30. januara (Po stenografskom izvješću), *Dubrovnik*, br. 7, 14. 2. 1894.

¹³⁵⁹ D. Berić, „Simo Matavulj i Zadar“, *Zadarska revija*, br. 3, 1953, str. 81. „Najposlije izadem iz zavoda sa odličnijem ocenama premda sam u istini bio osrednje spreman učitelj. Najslabiji sam bio u najglavnijem predmetu Pedagogiji“ (Исто, стр. 82).

¹³⁶⁰ I. Perić, *Borba za ponarođenje dalmatinskog školstva*, str. 119.

је овај управник доста педагошки утицао на њега јер „био је не само знатан пјесник, учен и племенит човјек, него и врстан педагог и психолог“.¹³⁶¹

Тек је политика „новог курса“ у Далмацији учинила да у препарандији завлада већа толеранција на којој је у препарандији посебно радио „/.../ проф. Перковић који је предавао наш језик и књижевност. Уз најодабраније хрватске писце упућивао је на српске књижевнике: Глишића, Лазаревића, Веселиновића, Матавуља, итд.“¹³⁶²

Српско становништво у Далмацији одувек је вапило за додатним школама, поготово оним које би просвећивале пучко становништво. Проблем се у последњим деценијама 19. века све више продубљивао јер је временом и српских учитеља било све мање. Наиме, иако су препарандије – мушка у Задру и женска у Дубровнику, производиле извештан број српских учитеља који би радили у српским школама, тај број није био довољан. С друге стране, због својих строгих закона између Цислајтаније и Транслајтаније довођење српских учитеља у Далмацију из тадашњих учитељских завода у Карловцу или Сомбору било је готово немогуће. Тај недостатак учитеља кулминирао је почетком 20. века. Најлошија ситуација била је у Северној Далмацији, највише у буковичком крају, где су и постојећи учитељи због разних потешкоћа и неприлика веома тешко живели.¹³⁶³

Тако 1888/89. године препарандију у Арбанасима је завршило свега четири младића православне вере, од којих је један био из Боке которске. „Некада смо питали од надлежних фактора: 'дајте нам школа'. На то нам је било одговорено: 'ми вам их не бранимо, дајте учитеља, и ће су вам?'“.¹³⁶⁴ Тих година поред недовољног броја учитеља било је и других

¹³⁶¹ „Он ме одмах кроз прозрије и с почетка поче дирати у најосветљивију жицу моју, у честољубље, поче се јавно, у предавањима, користити мојим необичним знањем живог народног језика, народног духа и обичаја, да тијем поткријети ово или оно тврђење. То ми је веома ласкало. С друге стране, у свакој згодној прилици, умео ме навести да сам осјетим голему празнину у основном своме знању, да сам признам све шаренило, којим сам дух накитио, налик на сапунске мјехуриће. То ме је поништавало и будило на рад. Тијем начином успије да ме, колико толико, поправи, те добро сврших прву годину и добих државно издржавање у заводу.

Под благом, очинском руком Бузолићевом мени се уњеголико поврати морално здравље. Знао је, дабоме, и за моју антирелигиозну пропаганду и за неупутне приче којима сам забављао другове; али, будући сам дубоко истински религиозан, није био фанатик, а познавајући моју ћуд, није се лаћао оштра устука, него ме вјешто наводио да познам пјесничку страну религије /.../. Тога ради упућивао ме је на читање по своме избору /.../“ (С. Матавуљ, *Биљешке једног писца*, стр. 20–21).

¹³⁶² N. Manojlović, „Učiteljska škola Zadar“, *Zadarska revija*, br. 2, 1956, str. 113.

¹³⁶³ „Svakovrsne nepravilike dovele su srpske učitelje, osobito u Bukovici, upravo do očajja, jer ne samo da ih progoni materijalna bjeda, s kojom se moraju očajno boriti da prehrane sebe i svoju jadnu dječicu, nego su još izloženi pritisku od strane svojih starješina /.../ Koliko puta se dešava da mu dogje koji starješina ili koji član M.Š.V u školu, pa mu kaže da ne radi dobro, – a razumije se u metodiku ko baba u kantar /.../“ („Učiteljske nepravilike u sjevernoj Dalmaciji“, *Srpski glas*, бр. 30, 1902).

¹³⁶⁴ „Наше школе“, *Srpski glas*, бр. 11, 22 (3) 3. 1889.

проблема међу којима је горући био недовољан број зграда у којима би школа радиле: „а ће су вам куће за школу?“¹³⁶⁵

Такође, *Српски лист/глас* је често наводио да је један од главних разлога зашто препарандија не производи довољан број српских учитеља што у њој влада већ поменути антисрпски дух „Тај је дух ваљда одвратио многог Србина да своје српско чедо преда на милост и немилост тој ковачници модерног Хрватства“.¹³⁶⁶ Стога, дописник поменутог листа под синонимом Буковчанац решење у повећању броја српских учитеља, без обзира на дате околности, види у томе да „српске општине пошаљу у Препарандију по једног одабраног младића“. Даље, Буковчанац позива и српске родољубе и љубитеље просвете да се позабаве решавањем овог проблема.¹³⁶⁷

Поменута пропаганда и дискриминација нису биле једини фактор због чега је био недовољан број српских учитеља у Северној Далмацији. Претходно смо поменули и материјално лош положај учитељског сталежа проузрокован малим платама као и слабом могућношћу даљег напретка у каријери.¹³⁶⁸ На то треба додати и да је у претходном периоду било знатно више стипендија и државних и конзисторијских. Општине су давале више финансијских средстава. У српским општинама није било грађанских школа које су биле предуслов за учитељски курс. Сви поменути проблеми били су довољно јаки разлози да се српски младићи из Северне Далмације тешко одлуче на школовање у препарандији.

Из извештаја о предавању „Наука вјере“ од катихете Вељка Милића ученицима препарандије, видимо да је школске године 1900/01. било укупно 11 српских ученика. Од тога 1 у приправном разреду, 4 у првом, 1 у другом и 5 у трећем разреду.¹³⁶⁹

На крају школске године 1902/03. препарандију завршавају само два српска младића: Димитар Бјелановић из Ђеврсака и Драгомир Јовић из Дрниша, а укупно су је похађала само четири младића из целе Далматинске епархије.¹³⁷⁰ У прилог изложеном иде и податак да се наставне 1902/03. године ниједан православни српски младић није уписао у препарандију у Арбанасима.¹³⁷¹

¹³⁶⁵ Исто.

¹³⁶⁶ „Оскудица српских учитеља“, *Српски глас*, бр. 31, 1902.

¹³⁶⁷ Исто.

¹³⁶⁸ „Србин, добростајник, не би вам за живу главу послао сина за учитеља. Узрок је: кукава плата, па би га морао материјално помагати док је учитељ; слаб или боље речено никакав изглед промакнућа итд“ (Застој у српском школству Горње Далмације“, *Српски глас*,“ бр. 9, 27 (12) 2. 1903).

¹³⁶⁹ Катихета Вељко Милић предавао је и у нижој задарској реалци где је било свега 2 православна ученика: један у другом и један у четвртом разреду те школе (HR-DAZd-341 Spisi pravoslavne eparhije u Zadru, „Главном ћ. к Управитељству мушког препарандија у Арбанасима за Вископечастну православну Епископску конзисторију у Задру, Извјешће Вељка Милића Катихете у Арбанасима о религиозно-моралном владању и успјеху повјерених му ученика“, Св. 213, бр. 1606/370, 1901. год.).

¹³⁷⁰ „Нови српски учитељи“, *Гласник Далматинске епархије*, бр. 6, 1903, стр. 96.

¹³⁷¹ „Оскудица српских учитеља“, *Српски глас*, бр. 44, 1902.

Тако су се севернодалматински Срби нашли у ситуацији да расте број сеоских комуналних школа, а пада број српских учитеља. Није било изгледа да ће број учитеља који недостаје у Северној Далмацији бити надокнађен из Боке.

Истовремено ништа бољи случај није био ни са женским учитељским кадром јер је у целој Северној Далмацији било само две учитељице. И то једино у конфесионалним школама: шибенској Петра Ковачевића и задарској Српској женској школи.¹³⁷²

Крајем 19. и почетком 20. века све школе у Далмацији биле су мешовите: мушко – женске. Школовање за женску децу постало је обавезно, што је проузроковало да учионице сеоских школа постану премале. Такође, како је време пролазило, већина школа се није проширивала а и потреба за српским учитељицама бивала је све већа. На женској препарандији у Дубровнику нису се школовале будуће српске учитељице, тако да је будућност женског образовања изгледала суморно.

Шематизам православне Далматинске епархије за 1903. године доноси вест да су због недостатка учитеља затворене три српске школе, у: Јагодњи, Плавну и Вариводама.¹³⁷³ Због тога се и задарска православна конзисторија активније укључила, те је из својих фондова уделила стипендије тројици ученика препарандије, а двојици годишњу помоћ.¹³⁷⁴ То је уродило плодом, па је само након неколико година према сведочењу тадашњег препарандисте Николе Манојловића у његовом трећем разреду школске 1907/08. године било највише Срба икад у историји препарандије у Арбанасима: „*sedam, dakle, preko jedne četvrtine. Svi ostali bili su Hrvati (18)*“.¹³⁷⁵

И у предратним годинама конзисторија је настављала да стипендише српске младиће који су похађали препарандију у Арбанасима. За школску 1909/10. године биле су намењене четири стипендије: за богослове три и свега једна за гимназијалисту, што нам говори да је поменуто црквено тело у извесној мери форсирало школовање учитеља у својој епархији.¹³⁷⁶

Ипак, највеће акције стварања српског учитељског кадра на приморју спроводило је Привредно-просветно друштво „Српска Зора“. Поред осталих стипендија, највећи део његових прихода ишао је на стипендирање ученика у Мушкој учитељској школи у Задру и Женској учитељској школи у Дубровнику. Повећавајући из године у годину своја средства за ту намену, школске 1913/14. године друштво „Српска зора“ успело је да издвоји 12 300 круна за школовање 33 учитеља и приправнице.¹³⁷⁷ На тај начин успело је да у народ пошаље прву чету одушевљених

¹³⁷² N. Manojlović, „Učiteljska škola Zadar“, *Zadarska revija*, br. 2, 1956, str. 115.

¹³⁷³ Село Јагодња је бенковачки, Плавно кнински, а Вариводе шибенски школски котар („Затворене три школе“, *Српски глас*, бр. 19, 8 (20) 5. 1903).

¹³⁷⁴ „За препарандију“, *Гласник православне далматинске епархије*, бр. 8. 1904, стр. 126.

¹³⁷⁵ N. Manojlović, *Učiteljska škola Zadar*, Zadar, br. 2, 1956, str. 113.

¹³⁷⁶ „Стипендије“, *Гласник Далматинске епархије*, бр. 10, 1909, стр. 162–163.

¹³⁷⁷ С. Недељковић, *Српска друштва у Дубровнику на почетку 20. века*, Нови Сад 2007. стр. 168.

народних просветитеља, од којих су многи као добровољци отишли у српску војску и тамо своју дужност извршили до краја.¹³⁷⁸

Треба напоменути да се агилним настојањем задарске конзисторије према ц. к Министарству за богоштовље и наставу 1910. године издејствовало „*да питомци ц. к Препарандије у Арбанасима крај Задра унапријед уче црквено појање као обавезан предмет у сва четири разреда мјесто оргуља*“.¹³⁷⁹

У време Првог светског рата многи ученици ове школе прогањани су и мучени по тамницама. Многи политички сумњиви ученици шаљу се на немачко-француски фронт одакле се никад нису вратили. Неколико учитеља и бивших ученика ове школе за време поменутог рата заложили су се својом крвљу за ствар народног ослобођења. Борећи се на старни српског народа положили су животе: Јакша Поповић, Иво Поповић, Петар Цамоња, Љубомир Драча, Душан Чоко, Милан Вукмировић, Лазар Безбрадица и др.¹³⁸⁰

Задарски учитељски завод одгојио је не само у Хрватској него и у Југославији читав низ одличних просветних радника, политичара, књижевника, уметника, научних радника, економских стручњака итд., међу којима се посебно истичу: Симо Матавуљ, Динко Шимановић, Влахо Пателјак, Антун Маштровић, орнитолог, и др.¹³⁸¹ Од севернодалматинских Срба посебно ваља поменути професора Мирка Лежаића.

У току свог непрекинутог 55-годишњег рада (1866–1921) Мушка препарандија у Арбанасима одиграла је врло значајну просветно-педагошку и националну улогу међу пуком. Око 880 свршених учитеља, од којих су многи постали угледни научници, педагози, књижевници и други јавни делатници, остали су запажени у јавном културном и политичком животу целе Далмације.¹³⁸² Након Рапала, учитељски завод се преселио најпре у Дубровник, а затим у се налазио у Шибенику све до 1946. године, када се вратио у Задар.¹³⁸³

7.2.4. Православни богословски завод у Задру, прославе и световни дух

Декретом цара Наполеона I, потписаним у Сенклу 19. септембра 1808. године чланом 9. одређено је било, да се у Далмацији има установити семинарија за обучавање свештеника православне цркве. Због компликованих околности, али и организације саме богословске школе отварање је било одлагано све до доласка Аустријанаца, који за првог епископа православних

¹³⁷⁸ Северна Далмација некад и сад: одлучна реч у критичном часу, (ур. А. Ђаја), Београд 1939. стр. 53.

¹³⁷⁹ „Црквено појање у Препарандији“, *Гласник православне далматинске епархије*, бр. 12, 1910, стр. 194.

¹³⁸⁰ Z. Vukadinović, „О 90-godišnjici učiteljske škole u Zadru“, *Zadarska revija*, br. 3, 1956, str. 232.

¹³⁸¹ Исто.

¹³⁸² Е. I. Nikšić, I. Radeka, *Zadar i Padova gradovi prijatelji i središta znanja*, Zadar 2007, str. 46.

¹³⁸³ Lj. Maštrović, „Postanak i razvoj ilirskoj preparandija u Zadru“, *Zadarska revija*, br. 2, 1953, str. 56.

Далматинаца узимају посве контрoверзну личност, Венедикта Краљевића. У Шибенику је 1819. године напoкoн oтвoрeнa Клирикална школа, али са скривеним намерама аустријске унијатске политике према својим православним поданицима. Доведени су професори из Галиције који требало да ишколују будући свештенички проунијатски кадар. Таква делатност није се допала православним Шибенчанима који су устали против такве унијатске политике, што је резултирало тиме да севернодалматински Срби одводе своју децу на школовање у карловачку богословију код митрополита Стратимировића. Уследио је и несупели атентат на Краљевића, и том приликом је грешком убијен ректор семеништа Ступници. Након тог догађаја и свега годину дана рада Клирикална школа је 1821. године је престала да постоји. После овог догађаја царском одлуком од 30. априла и 11. јуна 1823. године опозвани су остали унијатски професори, што је значило коначни крај жељи бечког двора да школује унијатско свештенство.¹³⁸⁴ Тек заузимањем епископа Јосифа Рајачића 1832. године било је одобрено отварање Православне клирикалне школе без унијатског уплива. У Шибенику је радила од 1833. до 1841. године, када је заједно са епископском катедром премештена у Задар.

Пресељење клирикалне школе у главни град покрајине показало се као значајан чин у даљем развоју образовања далматинских Срба. Донатов град као главни образовни центар Далмације пружиће све предности главног града покрајине за даљи развој и просперитет ове богословске школе.

Према прописима аустријске власти у пет класа (разреда) могло је бити распоређено по пет питомаца. Од самог почетка рада ове школе професорски кадар био је на завидном нивоу.¹³⁸⁵ У прилог овоме иде и Петрановићева реч поводом двадесетпетогодишњице постанка ове школе у *Српско-далматинском магазину* (1854–1858):

*„Да је ова клирикална школа на корист православним хришћанима у Далмацији (била), не треба се много мучити доказивати. Сви готово данашњи млади свештеници далматински, и једног и другог чина, питомци су ове клирикалне школе. Многи учитељи по Босни, по Херцеговини и у Црној Гори, њеки чиновници у Србији, професори, архимандрити и сами данашњи митроплоти црногорски /.../ у овој школи васпитање имали /.../ Желимо, да из те школе у даље време много више знатних и важних људи изиђе, који ће свом народу на дику, а својој цркви на корист и на славу служити. Да Бог да“.*¹³⁸⁶

¹³⁸⁴ Љ. Влацић, „Семинар у Шибенику за православне ђаке будуће унијате“, *Богословље*, Београд 1940; св. 1, стр. 293.

¹³⁸⁵ „Професори садашњи јесу следећа господа: у петој класи архимандрит крупски Атанасије Чурлић, кој је од самог почетка био професор, и кроз све ово двадесет-пет-годишње време непрекидно на задовољство правитељства, и на корист свештеничког чина као професор семинарије похвално служи. – У четвртој класи, архимандрит драговићки Герасим Петрановић. – У трећој класи протопрезвитер Георгије Николајевић член друштва С. С обдарен златним Франц-Јосифовим крстом за заслуге. – У другој класи јеромонах Исаија Олујић. – у првој класи јереј Јован Сундечић садашњи уредник *Glasnika Dalmatinskoga*“. („Двадесет-пет-годишња успомена постанка заведенија клирикалног православног у Далмацији“, *Српско-далматински Магазин за 1854-1859. год.*, стр. 162).

¹³⁸⁶ Исто, стр. 164.

За двадесет и осам година постојања ову клирикалну школу је завршило 186 ученика из Далмације, али и суседних области: Босне, Херцеговине и Црне Горе. У њој се учио и црногорски митрополит Иларион.¹³⁸⁷ У вези с њом истицано је: „/.../ премда се доиста поносити можемо да смо и из овог досадашњег клир. заведенија многе одличне свитенике добили, који се ево помоћу Божјем сада и за свештеничке столице хватају и то са очевидном користи“.¹³⁸⁸

Године 1856. било је дозвољено да се младићи из Црне Горе и Херцеговине могу школовати о државном трошку.¹³⁸⁹ Кнежевина Црна Гора све до 1863. године није имала своју богословску школу, тако да је клирикална школа у Задру била веома битна за Његошеве поданике.¹³⁹⁰ Тако је 1857. године похађају два младића из Црне Горе. На повратку из Беча и Трста исте године Задар посећује и кнез Данило са кнегињом и својом пратњом. Након протоколарног пријема код намесника барона Мамуле кнез Данило није заборавио ни своје младе поданике.¹³⁹¹

Иако је клирикална школа бележила солидан успех, епископ Кнежевић никако није био задовољан образованошћу својих пастира. Још од ступања на епископску столицу у Задру 1853. године заносио се мишљу да озбиљније реформише постојећу клирикалну школу у „богословско заведеније“.¹³⁹² У својој намери успео је 1860. године када је добио дозволу од цара да кандидати тек са свршеном нижом гимназијом уписују нову богословску школу. Након краћег времена ни оваква реформа није завољила епископа Кнежевића и одлучио је да је још радикалније реформише, то јест да гимназијалци са потпуном свршеном гимназијом упишу богословски завод. Зато се 1863. године поново обраћа цару са новом молбом: тражи да питомци пре уписа у богословски завод о државном трошку заврше потпуну гимназију. Молба је прихваћена царском одлуком од 25. октобра 1864. године.¹³⁹³

Временом се показало да је то била најпромишљенија одлука у историји српског школства у Далмацији. Клирикална школа је 1864. године престала да ради јер се чекало да први државни стипендисти матурирају, ти који су били у заједничком смештају са богословима. Кнежевићев

¹³⁸⁷ „Богословске школе у Срба“, *Хришћански Весник*, Београд 1879, стр. 285.

¹³⁸⁸ „У Задру 25 септембра“, *Србски дневник*, бр. 73, 1853.

¹³⁸⁹ „Двадесет-пет-годишња успомена постанка заведенија клирикалног православног у Далмацији“, стр. 163. Први забележени ученик из Херцеговине био је Василије Ивезић (М. Пекић, *Национални идентитет Срба у Далмацији 1760–1860*, Београд 2002. стр. 345).

¹³⁹⁰ Црногорци Тома и Душан Давидовић први су искористили ово одобрење и дошли у клирикалну школу уз пуни бригу младог кнеза Данила (М. Пекић, *Н. д.*, стр. 345).

¹³⁹¹ „Посље је дозвоао к себи два црногорска клирика, кој уче у православној клирикалној школи оvdје у Задру, и разумјевши да уче и да се владају добро, обдари их штедро и савјетује их, да они ово благодјејаније употребе на своје изображеније, куповањем различни полезни књига“ („У Задру 19 априла“, *Србски дневник*, бр. 34, 1857).

¹³⁹² „У Задру 25 септембра“, *Србски дневник*, бр. 73, 1853.

¹³⁹³ *Извјештај о Православном богословском заводу у Задру за школску годину 1878/79*, Задар 1879, стр. 33.

промишљени потез препознао је и дописник новосадског листа *Застава* из Задра, називајући богословски завод који је још увек био у јеку реформе „*Пантеоном српске Далмације*“.¹³⁹⁴

Услед ових царских одлука у дом семеништа као државни стипендисти примани су само гимназијалци, тако да за пет година у семеништу није било ниједног богослова, него су све били гимназијалци. Тих година сви Срби у Далмацији били су задовољни што ће будући свештеници имати потпуно образовање, и богословско и класично.

Напокон, школске 1869/70. године отпочео је да ради Православни богословски завод у који се уписала прва група свршених гимназијалаца.¹³⁹⁵ Завод је почео радити по новом наставном плану и програму са четири професора који је одобрио цар 5. јуна 1869. године. Образовање је трајало четири године, а предмети су били подељени у четири групе према броју катедри.¹³⁹⁶ У поређењу са Клирикалном школом настава у Православном богословском заводу била је на вишој разини, савременија, са вишом школском спремом полазника (са претходно свршених осам разреда гимназије), са планом и програмом који је одговарао једној високој богословској школи. У складу с тим, образовна разина православног свештенства у Далмацији знатно се поправила у поређењу са поменутом разином у првој половини века.¹³⁹⁷

Колико је сам епископ Кнежевић био заслужан за успешну реформу задарске богословије толико су и професори који су радили у том заводу били заслужни за добро образовање питомаца. Од професора који су од готово од самог почетка рада завода дали највећи допринос свакако су Љубомир Вујновић и Никодим Милаш. Обојица су били високообразовани на Кијевском универзитету. Потоњи је био и други низ година ректор завода, све до одласка у Београд 1886. године када га на тој позицији замењује професор Серафим Калик.¹³⁹⁸ У свом раду нарочито су настојали да им предавања буду што потпунија и квалитетнија. „*Свом енергијом младих људи ми смо се одавали заводу и почели настојати и радити, да би га уредили по обрасцу других виших*

¹³⁹⁴ „Из Далмације 10 октобра“, *Застава*, бр. 97, 22. 10. 1867.

Такође, дописник *Заставе* из Далмације крајем 1867. године посетио је православно семениште у Задру. Наводи да је зграда у којој се налази богословска школа у релативно лошем стању. Не свиђају му се ни нека правила као што је „*кад сунце зађе, ђак мора да буде у кући, тако да по њима ђак зими неби могао ни изићи из куће, јер док се по подне врати из школе у цркву, управо је 5 сати, а лети једва да се мало сунчају*“. Управа семеништа до тада је била у рукама самог епископа, док је у том тренутку била подељена између епископа и ректора који се добро понашао према питомцима („Из Далмације 1. јануара“, *Застава*, бр. 3, 11. 1. 1868).

¹³⁹⁵ *Извјештај о Православном богословском заводу у Задру за годину 1893/94*, Задар 1894, стр. 14.

¹³⁹⁶ Исто.

¹³⁹⁷ G. Novak, *Visoko školstvo u Zadru tijekom 19. stoljeća*, Zadar 1976, str. 420.

¹³⁹⁸ Године 1886. Милаш напушта Задар и одлази на позив министра Милана Кујунџића у Београд на место ректора тамошње богословије. Нажалост, тадашња српска престоница није била спремна да прихвати овог образованог Далматинца чије су реформе у образовању погрешно схваћене. Након само годину дана вратиће се у Задар где ће успешно наставити свој рад у богословском заводу (В. Калинић, *Допринос Никодима Милаша културном препороду Срба у Далмацији*, Београд-Шибеник 2009, стр. 77–98).

богословских завода и ставили предавања у њему упоредо са предавањима у богословским факултетима при универзитетима“.¹³⁹⁹

Убрзо су и резултати њиховог труда и професорске ревности постали видни јер „Разнио се био глас да у задарској богословији предају два професора, који су се за то нарочито спремали у Русији, и то је набрзо подигло име тој богословији, на који су сматрали сви као на добар богословски завод“.¹⁴⁰⁰

Свој први опширнији и веома исцрпан извештај о раду задарског Православног богословског завода Вујновић и Милаш подносе и штампају 1879. године. О њиховом успеху нарочито је похвално писала новосадска *Застава*:

„Извештај је исцрпен, тако да се ту може све дознати о задарској богословији, о том вишем просветном заводу нашем на западним окрајцима Српства /.../ поздрављамо то поужеће са жељом, да не остане на том првом извештају, него да се сваке године јавља“.¹⁴⁰¹

Успеху богословског завода у Задру допринели су поред поменутих и остали професори.¹⁴⁰² Тако из времена пре реформе у најзначајније и најпознатије професоре спадају Атанасије Чурлић, Исаија Олујић, Јован Сундечић,¹⁴⁰³ Герасим Петрановић, Ђорђе Николајевић¹⁴⁰⁴, Лукијан Кундајица и Јован Борота. Након Кнежевићеве реформе па све до укидања завода након Првог светског рата од познатијих личности професорску дужност су успешно вршили: Никола Вујновић, Серафим Матавуљ, Јован Шушић, Дамјан Доброта, Митрофан

¹³⁹⁹ Милашу је главни образац за реформу био завод у Черновицама, који је посебно проучио и остао у њему пет дана када се враћао из Кијева. На многе муке и потешкоће наилазио је када је почео спроводити реформе, о чему најбоље сведоче речи: „Морао само се борити са разним предрасудама бивше клирикалне школе задарске, али сма ипак успио у задатку, и положио чврст темељ устројству и богословског завода и скопчаног с њим инерната (сјеменишта), оном устројству, које се затијем увијек и задржало“ (Исто, Н. Милаш, *Аутобиографија...*, стр. 90 и 39).

¹⁴⁰⁰ Исто, стр. 90.

¹⁴⁰¹ „Листак Историчко-статистички податци бивше православне клирикалне школе у Далмацији (1833–34 – 1863–1864.)“ *Застава*, бр. 132, 2 (14) 10. 1879.

¹⁴⁰² Уобичајени протокол доласка једног професора у богословски завод је био најпре давање декрета од стране далматинског епископа. Затим би у главној дворани Намесништва полагао прописану заклетву у присуству представника политичке и црквене власти („Нови професор богословије“, *Гласник Далматинске епархије*, бр. 8, 1898, стр. 140). Такође, од стране цара одлуком 26. јануара 1902. год. професорима завода су биле регулисане плате и пензије: „Закон овај /.../ ступа у живот 1. фебруара о. г., објављен је, на њемачком језику, у VI. комаду државног законског листа бр. 24 /.../“ („Закон 26. јануара 1902.“, *Гласник Далматинске епархије*, бр. 1, 1902, стр. 13).

¹⁴⁰³ У задарској клирикалној школи је предавао од 1854. до 1862. године.

¹⁴⁰⁴ Ђорђе Николајевић је готово насилно вољом политичких власти био премештен из Дубровника где је успешно обављао своју верско-просветну мисију у Задар. Тобоже главни разлог такве одлуке је био што се појавило извесно фамозно писмо у којем Лука Вукаловић захваљује Николајевићу и његовој општини на помоћи у устанку. Наиме, намесник барон Лазар Мамула је још 1853. год. приликом пензионисања епископа Мутибарића рекао проти Ђорђу: „сад је на тебе ред!“. Добивши поменуто писмо, Мамула је заповедио епископу Кнежевићу „да проту Николајевића премести одмах из Дубровника на које друго место“. Поменути епископ је декретом од 3. априла 1858. год. бр. 503. преместио Николајевића у Задар на место професора семинарије. (Д. Руварац, *Животопис митрополита добро-босанског Ђорђа Николајевића*, Земун 1898, стр. 47).

Шевић, Серафим Калик, Иринеј Калик, Јован Вучковић, Јован Борота, Стево Веселиновић, Милош Парента, Стеван Јавор, Јеротеј Цвјетић, (ректор завода 1903–1914), Никанор Ракетић и др. Такође ваља нагласити да су професори завода од 1884. до 1888. године издавали значајан црквени лист тог доба – *Истина, лист за богословску науку и пастирску праксу*, који је уређивао Јован Вучковић.

Напоменимо да је Ђорђе Николајевић играо битну улогу као професор и пре и после реформе. Епископ Кнежевић га је 25. октобра 1869. године, бр. 109, именовоа за суплента и професора првог разреда са платом од 420 форинти. Предавао је: славенску граматiku, црквену историју, патрологију, педагогику и методику. Исти избор потврдио је министар 24. децембра исте године, бр. 12.088. У том звању остао је до 1870/71. Годину дана касније далматински епископ га поставља на три месеца уместо Николе Вујновића за катихету у задарској гимназији.¹⁴⁰⁵ Захваљујући својим способностима, често је добијао да обавља разне послове за Далматинску епархију.

Један од највећих проблема са којим се богословски завод током свог рада суочавао је што већи део професорског кадра није био пореклом из Далмације.¹⁴⁰⁶ Професори би углавном долазили из Војводине и других делова Монархије па се стога и нису дуже задржавали у Задру. Ипак, службовање у заводу већини тих професора служило је као добра одскачна даска и неколицина њих направила је завидно лепу каријеру. Треба додати да су и професоровање али и сама заводска организација у Задру били одлично искуство за даље лично усавршавање и примену знања у потоњем раду, понајвише Јовану Вучковићу и Митрофану Шевићу који су наставили рад у карловачкој богословији. Први је постао ректор и знатно унапредио ту најпознатију богословску установу у Срба, а потоњи је постао бачки епископ.^{1407 1408}

¹⁴⁰⁵ Д. Руварац, *Н. д.*, стр. 66.

¹⁴⁰⁶ Тај проблем нарочито истиче Н. Милаш у својој *Аутобиографији*: „Имао сам за другове и три професора Карловачке митрополије и као професори добри су били, али нијесу били синови Далмације, те и нијесу се онолико одушевљавали за завод, као далматински професори. Увијек су мислили о својој отаџбини, и кад им се показала згода да у отаџбини добију мјесто службе, напустише завод и заборавише га“ (Н. Милаш, *Аутобиографија...*, стр. 90).

¹⁴⁰⁷ Јован Вучковић рођен је у Бршљаници (Мославина) у Хрватској. Основну немачку школу завршио је у Великом Вуковју, а средњу у Бјеловару и Ср. Карловцима, где је свршио богословију 1880. год. Као катихета радио је у Бјеловару 1881–1884. год, а у Задру се задржао радећи као професор од 1884. до 1891. год. Затим прелази на професорско место у Ср. Карловце, где постаје ректор од 1892. па све до 1915. год. Радослав Грујић оцењује да је његовим настојањем реорганизована и унапређена карловачка богословија тако да се могла равнати са факултетом. Сарађивао је са многим часописима тог доба а више година је био и потпредседник Књижевног одељења Матице српске (Н. Гавриловић, *Карловачка богословија (1794–1920)*, Сремски Карловци 1984, стр. 77).

¹⁴⁰⁸ Митрофан Шевић је био професор катедре теорије богословских наука од 1880. до краја 1891. год., када прелази у Ср. Карловце. Последњих 6 година био је и ректор завода. За епископа бачког изабран је 1899. године.

Године 1883. донесена су „Правила за питомце православног богословског сјеменишта у Задру“. Укупно сто и осамнаест правила подељено је у једанаест делова а тичала су се готово свеукупног живота питомца у богословском заводу.¹⁴⁰⁹

Живот ове богословске установе у Задру на прагу 20. века и даље је цветао, о чему нам говоре бројна сведочанства. Након Милашеве реформе 1900. године у заводу је било осам предавача, тридесет и један слушалац богословије, од тога деветнаест редовних и дванаест ванредних. Приправника за богословију било је у задарским гимназијама тридесет, а при котоској гимназији десет.¹⁴¹⁰

Из тог доба имамо и један веома значајан допис извесног анонимног путописца новосадске *Заставе* који је 1902. године обилазио Далмацију, притом и Задар. Том приликом посетио је и богословски завод за који је чуо лош глас на Карловачком сабору, да је „због формалне стране, завод другог реда“. ¹⁴¹¹ Увидевши сасвим другачију ситуацију, срушио је не само туђе него и своје предрасуде. Посебно је похвалио ову богословску школску установу, нарочито од реформе 1869. године па до тадашњих дана: „/.../ до данас је овај завод напредовао гигантским корацима, према духу времена и према сувременим потребама, тако да данас под надзором епископа Милаша и под управом ректора Калика стоји у реду најбољих српских школских завода“.¹⁴¹²

Милаш се дуго заносио мишљу да из градске вреве пребаци завод и сазида зграде у којима би становала задарска богословија. Наравно, за такав потез требала му је подршка и сагласност власти. Стога је 1902. године отпутовао у Беч у канонску визитацију тамошње црквене општине, притом завршавајући још неке црквене послове код власти. Тада је, између осталог, затражио „да се богословски Завод и Сјемениште у три нове зграде у 'Равницама' удобно мјесте и у свему уреде, како би чим боље својој сврси одговарали, и очуван им био у свему свештени карактер“.¹⁴¹³ Пошто је добио позитиван одговор, одлучено је да изградња будућих зграда буде на положају једне ливаде која је делила сам град Задар од села Арбанаси¹⁴¹⁴ (Положај Равница)¹⁴¹⁵.

¹⁴⁰⁹ *Правила за питомце православног богословског сјеменишта у Задру*, Задар 1883, стр. 1–16.

¹⁴¹⁰ „Извештај о православном богословском заводу у Задру“, *Гласник православне далматинске епархије*, бр. 6, 1900, стр. 99

¹⁴¹¹ „Подлистак, Лист из задарског перивоја. – хомо новус –“, *Застава*, бр. 268, 3. 12. 1902.

¹⁴¹² Исто.

¹⁴¹³ „Борављење Њ. Пр. госп. епископа Никодима у Бечу“, *Гласник Далматинске епархије*, бр. 10, 1902, стр. 167.

¹⁴¹⁴ Задарско предграђе – Арбанаси, названо је по досељеницима Албанцима који су се овде дошли у првој половини 18. века из околине Скадарског језера.

¹⁴¹⁵ *Перлинијеве најамне зграде*. На подручју Равница, осим поменуте зграде Gollesa, подизао је последник Перлини најамне зграде, гломазне троспратнице, без нарочитих стилских карактеристика, али препознатљиве као архитектура с краја 19. века. Такве две зграде налазе се данас у Улици краља Стјепана Држислава. Једна је стамбена зграда, она већа првобитно је била православно сјемениште, а данас ђачки дом. Прва је изграђена 1901. а друга 1902. године, а обе је пројектовао архитекта Петар Теста. *Zadar za austrijske uprave, Prošlost Zadra IV*, (Š. Perićić и др. (ур.), Zadar 2011, стр. 359).

Поменути путописац боравио је у Задру баш у време када је зидан велелепан богословски завод. Веома сликовито лепо описује како су саграђане три удобне и функционалне зграде које су служиле за школске потребе. Даље, додаје да те зграде богословије нису подигнуте само државним новцем већ и тешком муком православних задарских Срба. Међу приложницима су били и они најсиромашнији, што нам довољно говори о свести тадашње српске заједнице у задарској метрополи и околини.¹⁴¹⁶

Нарочито је интересантно што је путописцу пала у око једна лепа али и необична околност при радовима који су преостали на највећој, трећој двоспратној згради: *„И помислите ко ради? Нико мање, него озбиљни Арбанаси слажу камен по камен, а веселе арбанашике девојке вуку песак својим снажним рукама и час по па ће запевати:*

*’Лена Маре до мене бијаше
И у вртли цвијеће заливаше.
Туда прође једно момче младо:
Дај ти, Маре, киту од цвитара!
Нисам била ни нађер набрала
Камо бих ја туђем момку дала.’*

И тако су редом понављале сваки стих. Али морам признати, да ми се много и смејало: Свака њена сестра у Ст. Србији соколи свога драгана, да руши српске задужбине и да коље рају, а оне веселим срцем граде Србима богословију и своје, срцу најмилије осећаје, лију у лаке стихове, тамане, које све кипе лепим српским речима.“¹⁴¹⁷ Док је записивао речи народне песме коју су девојке певале, песму је био прекинуо неки „разбашњени Арбанас, коме је криво било што сам ја почео хватати стихове у перо“.¹⁴¹⁸

Сам путописац на крају признаје да га богословске школе никад нису посебно интересовале, али да га је у тој предрасуди поколебала баш задарска богословија. Наиме, често је слушао приче *„како је семинар некаква поповска касарна, у којој није саветно слободно мислити и у којој видеокруг младића и не допире даље од четири зида“*. Упоређујући је са другим српским богословијама тог доба, наглашава како је баш задарска на највишем образовном степену. У њој је, на пример, било дозвољено слободно се бавити музиком. Када је запитао једног богослова коју књигу чита, овај му је одговорио. *„Ето, сравњујем превод Роланда са талијанским текстом /.../ –*

¹⁴¹⁶ „Прву од три спрата спаја затворени ходник са једном приземном зградом, као што су у Раваници спојена два крила удобним ходником. У већој згради су смештени сами богослови и гимназисте, као кандидати богословије. Има их до педесет. У тој је згради и ректоров стан, читаоница, две собе за одмор, три собе за болницу итд. У приземној кући је кујна и ручаоница. Ове се две грађевине од првог октобра употребљавају. Трећа је зграда од два спрата и стоји мало одељена од осталих. У оној ће бити капела, сала за појање, библиотека, професорска соба и разредне просторије. На овој згради се још увелико ради“ („Подлистак, Лист из задарског перивоја. – *homo novus* –“, Застава, бр. 266, 1. 12. 1902).

¹⁴¹⁷ Исто.

¹⁴¹⁸ Исто.

*А зар ви тако добро знате талијански, наставим ја изненађен. – Сви ми знамо талијански као и српски, рече поносито*¹⁴¹⁹.

Од богословских предмета, захваљујући највише познатом канонисти епископу Милашу, нарочита се пажња посвећивала Црквеном праву о којем се опсежније предавало него у школама таквог типа.

Слобода питомаца богословије огледала се у томе што су могли излазити у град, али са строгим правилом да се могу дружити или се наћи само у моралним друштвима. Сасвим уобичајено је било да посећују грађанску читаоницу и читају сву доступну штампу тога доба.

Нарочито је интересанто што је путописац у разговору приметио да међу питомцима преовладавају два политичка уверења: клирикално и национално. Први су отворено сматрали да им је вера на првом месту па тек онда све остало, док су потоњи наглашавали да *„није доста само веру љубити, него и народ. Та нашој вери и заветној мисли ћемо само онда учинити услугу, ако ослободимо и остале Србе, које се не крсте са три прста*“¹⁴²⁰. Из поменутог видимо да ти млади људи прихватају Вуково начело о „српству трију вјера“, што је био и преовлађавајући став у схватању нације у Српској странци на Приморју. Један од богослова изразио је чак и напредно политичко мишљење са којим се прећутно слагала и већина богослова: да поред тога што су вером православни и национални, Срби немају ништа против демократских начела тадашњег модерног света:

*„ /.../ али волим и све остало, што доноси време, искуство и наука са собом. Ја бих хтео, да ми когод докаже, да се идеја демократизма противи учењу хришћанске цркве, која учи, да смо пред Богом сви једнаки. /.../ него ако за времена прихватимо сваку ону здраву мисао, коју су напредни народи, већ и у живот привели. Српски народ је и тако демократски народ, па ако ми узчекамо, да нас сви народи обиђу, нас ће наш народ и само оставити. А јао нама, ако нас /.../“*¹⁴²¹

У даљем разговору, богослови су истакли да се професори према њима лепо понашају, те да им не бране поменуте политичке ставове. Владају се као да им верују да ће једног дана бити добри свештеници. При крају сусрета, надарени младићи су дописника питали о разним црквеним, политичким и културним проблемима и о стању у Војводини и другим деловима Монархије, тако да је био затечен њиховим интересовањима и знањима.¹⁴²²

Такође, мора се признати да је тадашња штампа била поприлично критичка према задарском богословском заводу. Тако на пример када је еп. Милаш 1903. године увео за наставни предмет Јеврејски језик, наишао је на оштру критику *Српског гласа*. Наиме, уредништво тог листа

¹⁴¹⁹ Исто.

¹⁴²⁰ Исто, бр. 268, 3. 12. 1902.

¹⁴²¹ Исто.

¹⁴²² Исто.

сматрало је, да такав предмет не иде у корист савременог доба те стога и не може користити унапређењу наставе.¹⁴²³

Већина питомаца Богословског завода издржавала се и школовала од неких врста стипендија за школовање. Тако је у школској 1904/05. године од свих слушалаца у заводу њих седамнаест имало место у семеништу, а од приправника за богословију њих шеснаест је имало питомачка места, учећи у ц. к. гимназији у Задру. Истовремено, било је и седам приправника у которској гимназији који су примали „стипендијски релутум“.¹⁴²⁴ Поред Зелићеве и осталих заклада, треба напоменути да су највише питомачких места обезбеђивале државне стипендије. Конкурси су излазили у *Гласнику Далматинске епархије* у којима је предност била давана сиромашнијим кандидатима (Прилог 5).

Сваке године, задарска конзисторија би предлагала Намесништву питомце за државну стипендију као и за одобрење за једну стипендију из Зелићеве закладе. Тако се том телу 1913. године предлаже да помогне стипендијама двадесет и шест питомаца док би један полазник био потпомогнут из поменуте закладе.¹⁴²⁵ Такође, Намесништво би сваке године дотирало одређену своту новца заводу за разне потрештине као што су: храна, одећа, гардероба и сл.

Као што доличи оваквом заводу, његови питомци су се активно бавили и музиком. Од 1885. године појци богословског завода успешно се служе и нотама, певајући у задарској Цркви Св. Илије, али и на разним прославама. За то је добрим делом била заслужна и управа завода на чијем је челу тада био Н. Милаш. Наиме, за музичко усавршавање плаћен је био и извесни учитељ музике г. Леви.¹⁴²⁶ Поред осталог, бављење музиком није било сведено само на вокално извођење као што је црквено певање, било поједничано или у хору. Од 12. марта 1911. године, када је први пут наступио у Цркви Св. Илије, заживео је и „Пјевачки богословски збор“ под управом хоровађе слушаоца II године Љубомира Јанкова.¹⁴²⁷

Постојао је и тамбурашки збор који учествује на многим манифестацијама и прославама различитог карактера, како у богословском заводу тако и на манифестацијама Задру: на пример, светосавска прослава 1912. године у Српској читаоници или забаве које су приређивале задарске Сестре Српкиње.

Богословски завод имао је и свог лекара, који је био задужен да редовно води рачуна о здрављу богослова. Године 1903. одлуком ц. к. Намесништва на то место уместо др Занеле дошао

¹⁴²³ „Јеврејски језик у правосл. богословији“, *Српски глас*, бр. 31, 31 (12) 8. 1903.

¹⁴²⁴ „Извештај о православном богословском заводу у Задру за школ. годину 1904/-905.“, *Гласник Далматинске епархије*, бр. 8, 1905, стр. 130.

¹⁴²⁵ HR-DAZd-341-Spisi dalmatinske eparhije u Zadru, Spisi sjemeništa iz 1912–1914, Sv. 253, br. 853, 1913. god.

¹⁴²⁶ „Домаће“, *Српски лист*, бр. 11, 9. 4. 1885.

¹⁴²⁷ *Извештај о богословском заводу и православном богословском сјеменишту у Задру за школску годину 1910–11.*, стр. 29.

је надасве познати др Божо Перичић.¹⁴²⁸ За овог стручњака можемо рећи да је био један од најбољих лекара у историји Далмације.¹⁴²⁹ Намесништво је „одлуком I. тек бр. III 27/1 ex 1911 дозначило Круна 200 (двистотине) у име награде за вршење лијечничке службе у том Сјеменишту кроз I семестар школске године 1911/12 /.../“.¹⁴³⁰

Године 1903. ц. к. Министарство богочасти и наставе је увело на свој трошак у Богословском заводу и епископској резиденцији у Задру телефонску линију, „/.../ и да се из државних средстава исплаћују трошкови за издржавање ове телефонске везе“.¹⁴³¹

Као што смо видели, Православни богословски завод је пред Први светски рат развио богат питомачки живот пун полета у сваком правцу. Укинута је дотадашња преграда између младих и старијих и створено је заједничко друштво са одељењима: Читаоница, Књижница, Тамбурашница и Пчеларница.

Читаоница Православног богословског завода је била једна од најбољих читаоница у Далмацији, а књижница пуна бираних дела из најновије тадашње књижевности. Тамбурашница је снабдевена најбољом архивом, инструментима и другим прибором за респектабилан тамбурашки збор. У Књижници је дежурао сваког дана један ђак. Сваке суботе су старији ђаци држали предавања. Није изостао ни седмични лист за ђачке књижевне покушаје, издаван је у рукопису, са много труда. У њему су се поред осталог могли наћи и чланци о пчеларству. Сваки ђак је био упућен у рационално пчеларење, а како би им се ова племенита вештина што више допала, редовно би по веома ниској цени добијали по неколико килограма меда.¹⁴³²

¹⁴²⁸ „За богословски завод и Сјемениште“, *Гласник Далматинске православне епархије*, бр. 5, 1903, стр. 62.

¹⁴²⁹ Др Божо Перичић (Сукошане, 1865 – 1947). Крајем 19. и почетком 20. века у Далмацији није постојао медицински факултет па се на такве студије ишло у Грац, Беч, Праг или другде. Перичић је кренуо 1894. на студије медицине у Беч, где се обликовала његова особност и на другим подручјима. Студије је почео и завршио одлично. Од 1897. до 1921. године деловао је у Задру ширећи свој опус на плодан начин. Наставио је да студира на питању ехинококуса те открио да је то учестала болест која се јавља у Далмацији. Писао је чланке као пионир у подручју интерниста на енглеском језику. Задарско раздобље била је круна његовом раду. У то време је написао је и издао следеће књиге: *Ехинококова болест*, 1906; *Упуте у клиничко прегледање болесника* (у преводу од аутора др А. Стумпелла из Ерлангена); *Њега болесника*, Задар 1914; *Соматологија и хигијена човјека*, Беч 1913; *Кухње болести*, Задар 1916. На спрату његовог одељења (данашња „стара интерна“ у Задру) почетком 20. века бавио се и смртношћу дојенчади у Далмацији. Италијанска окупација Задра га је истерала из његове уже домовине, како сам каже: „*Ја сам са жалосним срцем и у поодмаклој доби од 56 година из чисто патриотских разлога отишао из Задра, гдје сам током 24 године стекао лијеп положај и нитко ме од тамо тјерао није*“. Успешно је радио и на пољу дерматологије и психијатрије. Свој даљи рад наставља у Сплиту (1921–1947) и постаје утемелјивач интерне медицине у граду испод Марјана. Међутим, због ратних околности и поделе рада на уже специјализоване гране није могао као свестрани лекар да се бави и толико жељеном хирургијом. Перичић је био номиниран за Врховно здравствено веће у [Бечу](#), те је објавио медицински хрватско-немачки речник. На пољу књижевности истакао се тиме што је први у Далмацији превео „Хамлета“.

¹⁴³⁰ HR-DAZd-341-Spisi dalmatinske епархије у Zadru, Spisi sjemeništa iz 1912–1914, Sv. 253, br. 255/2.

¹⁴³¹ „За богословски завод и Сјемениште“, *Гласник Далматинске епархије*, бр. 5, 1903, стр. 62.

¹⁴³² Р. Zelić, „Sećanja iz predratnog Zadra“, *Глас Привредно-културне Матице за Сјеверну Далмацију*, бр. 30, 1929.

Тако разгранат рад младих питомаца захтевао је и извесна новчана средства. Зато је у таквој атмосфери готовог идеализма са одушевљеном прихваћен предлог Лазара Матића да се ђаци одрекну вина на ручку и вечери, а ректор да исплаћује ђачком друштву по 4 круне месечно за сваког ђака. Међутим, предлог је произвео такозвану борбу „сувих“ и „мокрих“, која се завршила успехом првих. Затим је уследио и други Матићев предлог, да се ђаци одрекну недељног печења, за које је ректор исплаћивао по 10 новчића ђачком друштву. Таква добра организација скренула је на себе пажњу и професора, који су се сви учланили плаћајући 10 круна месечно. Поред осталог, поменуто друштво је себи прибављало новчана средства и од лутрије, чије су срећке ђаци продавали за време великих слободних празника.¹⁴³³

У праскозорје светске апокалипсе, власти су одредиле да питомци завода школске 1913/14. године похађају курс за неговање болесника, тако да су на самом почетку ратних дешавања стављени на располагање војној области у Мостару и Требињу. Такође, још средином 1914. године *„Говори се, да су равнатељи средњих завода већ примили наредбу, да идућом школском годином морају одмах бити униформирани ђаци нижих разреда, а до конца године и виших разреда“*.¹⁴³⁴ Заједно са ученицима осталих задарских завода прикупљали су металне предмете у ратне сврхе и предавали их градском одбору основаном у ту сврху, док су неки питомци чак били ангажовани и у ратним јединицима на страни Монархије.¹⁴³⁵

За време ратног стања, попут осталих српских школа у Далмацији и богословски завод у Задру, те професори и питомци доживљавали су разна шиканирања.¹⁴³⁶ Нажалост, по свршетку рата, услед новонасталих политичких околности између Краљевине СХС и Италије Православни богословски завод у Задру није обновио свој рад. Наиме, док су други школски заводи по Рапалу били премештани у друга далматинска места, поменути завод је био укинут. Тиме је био запечаћен сваки даљи рад овог, по многима, „новековног српског Хиландара“ на Јадрану.

Кроз задарски богословски завод, а донекле и Препарандију, прошла је готово сва српска интелигенција у Далмацији уопште. „Богослови“, „препарандисти“ и гимназисти, већином деца са села, друговали су заједно и изграђивали планове о свом будућем раду у народу.¹⁴³⁷ Ниједан покрет, напредни, културни и социјални, у српском народу Северне Далмације није био без подршке и упоришта у поменутој омладини. Угледни српски учитељ у Далмацији, Данило Петрановић, сећајући се рада ове богословске установе, 1940. године записао је *„/.../ да је овај био*

¹⁴³³ Исто.

¹⁴³⁴ „Реакције у Далмацији“, *Браник*, бр. 131, 1914.

¹⁴³⁵ *Извештај из богословског завода за 1913/14. год.*, Задар 1914, стр. 36

¹⁴³⁶ D. Petranović, „Prof. Nikanor Raketić (pravoslavni bogoslovski zavod u Zadru), *Dubrovnik*, br. 18, 1940. Нарочито су била шиканирана и физички нападана деца српске школе у Дубровнику (J. Perović, „Srpske škole u Dubrovniku za vrijeme rata 1914–18“, *Dubrovnik*, br. 21, 25. 5. 1940).

¹⁴³⁷ *Сјеверна Далмација некад и сад*, стр. 77.

за дуги низ година права кула свјетилца, чији су зракови душевне културе обасипали од подножја Велебита до поносног Ловћена наше уже отаџбине, а не претјерујемо утврдимо ли, да су досезали много даље. Под окриљем овог завода, односно личности, припремана је основа свима националним потхватима у Задру, а преко ових у цијелој Далмацији /.../”¹⁴³⁸

Бивших задарских ђака било је на све стране. Још за време балканског рата одлазили су међу своју слободну браћу, па је неко доспео у чету војводе Вука, неко у друге редове, али је сваки на свом месту сачувао исти дух вере и наде у слободу народну и у правду коју ће та слобода морати, кад ли – тад ли, донети. Али бивши другови као да се никада више неће састати, јер су великим делом изгинули и помрли и на све руке били расејани.¹⁴³⁹

Заслужено признање, то јест факултетски ранг, Православни богословски завод у Задру добиће тек по престанку свог рада. Министарство просвете Краљевине Југославије ће ретроактивно признати факултетски ранг задарској богословији, која тај ранг није имала у Аустро-Угарској. Уредбу о рангу стручних школа према средњој школи и факултетима донело 1. маја 1933. године. У члану 4 је наведено да „спреми факултетској одговарају“ бивше Православно српско богословско училиште у Ср. Карловцима и бивши Православни богословски завод у Задру, „са претходно положеним испитом зрелости у средњој школи“. Чиновницима који су испуњавали ове услове признаване су „више положајне групе“. То им је давало могућност за напредовање у служби и повећање плата.¹⁴⁴⁰

¹⁴³⁸ D. Petranović, „Prof. Nikanor Raketić (pravoslavni bogoslovski zavod u Zadru), *Dubrovnik*, br. 18, 4. 5. 1940.

¹⁴³⁹ Исто, стр. 80.

¹⁴⁴⁰ Први који је покренуо то питање био је прота Љуба Влачић. Он је тражио од Министарства правде Краљевине Југославије да му призна факултетску стручну спрему ради остваривања бољег чиновничког статуса. Министарство правде је овај захтев одбило јер Задарска богословија није имала статус факултета. Влачић се потом у јануару 1931. год. обратио Председништву Министарског савета Краљевине Југославије које је тим поводом затражило ново мишљење од Министарства правде. Влачић ни овог пута није имао успеха, па је 15. августа 1831. год. писао Министарству просвете које је његов допис послало Рекоторату Београдског универзитета ради прослеђивања на мишљење Православном богословском факултету. Савет Православног богословског факултета је 25. новембра 1931. год. признао факултетску спрему и свршеним ученицима Задарске богословије „ако су у исту богословију ступали са положеним испитом зрелости“. Према епископу далматинском Никодиму Милашу, Задарска богословија је до 1882/83. школске године успоставила богословску спрему по факултетском обрасцу. Ипак, Милаш наводи да је матурираних гимназиста који су уписивали Задарску богословију било „врло мало“. Влачић је Задарску богословију уписао са завршених осам разреда гимназије, али без положеног матурског испита. Министарство просвете је, након примљеног мишљења Православног богословског факултета, 7. децембра 1931. год. обавестило Православну конзисторију Епархије црногорско-приморске да Влачић не испуњава услове за признавање факултетске стручне спреме. Влачић, дакле, није успео да избори факултетску стручну спрему за себе, али ће својом иницијативом изборити факултетски статус за Задарску богословију кроз две године (А. Раковић, „Накнадно признање факултетског ранга Карловачкој богословији и Задарској богословији 1925–1933“, у: Б. Шијаковић (ур.), *Универзитет и српска теологија – Историјски и просветни контекст оснивања Православног богословског факултета у Београду*, Београд 2010, стр. 111–113.

Прославе

Највећа свечаност у Богословском заводу традиционално је била прослава Св. Саве, која је уједно била и питомачко крсно име. Поред тога што би се на исти дан одржавала и у месним просторијама Српске читаонице, скромне заводске просторије па чак и ходници били би препуни гостију. Питомци, који су се претходно посебно припремали, након пригодног говора изводили би богат музички и позоришни програм.¹⁴⁴¹

Наиме, питомци су приређивали „друштвене вечерње забаве“.¹⁴⁴² Монтирана би била бина, окачене заставе и иконе Св. Саве и других важних историјских личности. Свирао је оркестар, певане су песме, извођене су представе у којима су питомци показивали своје аматерско глумачко умеће, и уопште су се трудили да програм буде што богатији.¹⁴⁴³ Леп и разноврстан програм

¹⁴⁴¹ Тако је 1886. године на одушевљење присутних након беседе питомца С. Калика „о крсном имену“ било певано веома популарно у то време „сремско коло“. Често би га питомци на захтев публике изводили и више пута. Од позоришних комада успешно би се играли „Смрт краља Дечанскога“, „Школски надзорник“ итд. Целокупан програм знао је да траје и по 4 сата („Домаће вијести“, *Истина*, бр. 2, 1886, стр. 132). „1. Светосавска пјесма, пјева под ноте хор питомца 2. Говор, држи питомца Давид Поповић 3. Молитва, пјесма Бранкова, компомирао Милчински, пјева хор питомца 4. Дижите школе од 3. Ј. Јовановића декламује питомца Н. Суботић 5. Два гроба у Шубертовој композицији, пјева питомца И. Кулишић 6. Јади моји, пјева под ноте хор питомца 7. Владислав, трагедија у пет чина од Ј. С. Поповића, престављају питомци 8. Сабљо моја од М. Поповића, пјева под ноте хот питомца. Забаву пратиће оркестра“ („Домаће вијести“, *Истина*, бр. 2, 1887, стр. 15).

¹⁴⁴² „На позив питомца одазваше се срдечно сви, и у одређено вријеме напуни се дупком сала, која је особитим укусем украшена била. У 6 сати забава је отпочела и у најподпунијем је реду све текло; питомци су особитом вјештином по распореду сваки своју улогу играли и тиме непрестано одобравање од стране присутних изазивали. На опће задовољство забава се сврши у 9 сати, и господа, испраћена ватрометима задовољна се разиђе.

У 10 сати постављена је била трпеза, око које накити се лијепа кита – 60 лица, међу којима сјеђаше на челу трпезе преосвештени владика Стефан /.../ одјеком здравица бијаху српске пјесме. Уз најбоље расположење и одушевљење дочекаше браћа два сата ујутро и онда се расташе“ („Задар 15 јануар“, *Српски лист*, бр. 31, 16 (28) 1. 1880).

¹⁴⁴³ „На позорницу ступи Ђ. Рафаиловић, те као домаћин поздрави сакупљене госте згодном бесједом о крсном имену и дјачкој светосавској слави. /.../ Шест питомца красну Сундечићеву пјесму 'св. Сави'. Пјесма бијеше тијем милијом, што ју је водио дјечји сопран. Послије те пјесме декламовао нам је питомца М. Крајиновић познату Змајеве пјесму 'девет крвавих дана', За декламацијом отпјева хор пјесму 'Црна Гора!' са лијепим утиском на госте. За тијем дође ред на саму језгру забаве, наиме, изводише нам питомци овећи уломак из 'Горског вијенца' у 2 чина. Она красна народна одијела и складна причања учини такав утисак на нас, да смо збиља помишљали, да видимо оне јуначке типове Његушевих јунака. Особито вјешито би изведен први приказ у 2 – чину ће оно поп Мићо замуцкује у оном писму – а домишљати Вук Мићуновић зачинио је то читање Мићино са неколико 'црногорскијех' досијетака. Најбољи је свједок, да је ова представа добро одиграна, живо допадање од стране гостију и бурно узвикивање Драшко! Драшко! Питомци не имадоше куда, него одиграју и 'Драшка' који је још од лањске године у живој успомени гостију /.../

Сврши се и Његушево причање /.../ ступи на позорницу питом. Тришић, а око њега у полукругу стајаше остали питомци – још увијек у народним одијелима. – Горњи питом декламова 'Бранкову жељу' од Змаја, ама баиш лијепо; те чим он сврши, забрујаше питомци 'Бранково коло' из 'Бачког растанка'. 'Колом' нас изненадише, јер га небјеше у програму – али нас тијем јако раздрагаше /.../ Коло је двапут отпјевано на захтев гостију! /.../ затим изводе питом. 'Труба труби' из Суботићеве 'Крст и круна' и то са таквијем допадањем, да је било двапут изведено, наравно уз пјесму.

питомци су извели и 1887. године: „*Вечерас приредили су забаву, на коју су позвали сво српско грађанство и многе остале виђеније госте*“.¹⁴⁴⁴

Године 1888. био је двадесетпетошњи јубилеј одржавања светосавске прославе у Богословском заводу. Том приликом, поред бројних гостију, свечаности су присуствовали намесник Блажековић и епископ Кнежевић, а питомци су извели програм на високом нивоу за то доба.¹⁴⁴⁵

Светосавски дан на леп начин је био прослављан у богословском заводу све до 1892. године када се на прослави десио велики скандал. Те ноћи питомци су на забави певали патриотске песме, па су се чак усудили да отпевају и руску царску химну. Сутрадан је Намесништво за све ово сазнало и покренуло је истрагу са намером да озбиљно казни учеснике који су певали поменуто химну. Срећом, тадашњи намесник био је барон Давид, који је симпатисао православну веру, јер је његова жена Марија, рођ. Маширевић, била веома побожна православна хришћанка, али и Милашева пријатељица. Барон Давид је оценио да се све десило јер је омладина била пијана. Ректор Хрисант Гркинић је смењен и издата је наредба да се у семеништу и ни на каквим забавама више не може прослављати Дан Св. Саве. Поводом ове одлуке политичких власти епископ Милаш није хтео предузимати никакве жалбене акције.¹⁴⁴⁶

Најзначајнија прослава у поменутом заводу била је 1894. године када је прослављена 25-ица од спровођења реформе. За ту прилику извршен је црквени обред, а главни програм био је одржан у свечаној сали завода уз присуство уважених гостију.¹⁴⁴⁷ Говор је држао ректор Серафим

Први дио забаве завршен је пјесмом 'Хајдмо браћо' у хору“. Након тога уследиле су здравице за трпезом. У међувремену је стигло 50 телеграма поздрава („Светосавска светковина У Задру 15 јануара 'Бе је Србин, ту је слава““, *Српски лист*, бр. 3, 16 (28) 1. 1881).

¹⁴⁴⁴ „*Ово је програм забаве 1. 'Светосавска пјесма' пјева под ноте хор питомаца – 2. 'Говор' држи питомац Давид Поповић – 3. 'Молитва' пјесма Бранкова, компомирао Милчински, пјева хор питомаца. – 4. 'Декламација'. – 5. 'Два гроба' у Шубертовој композицији, пјева питомац Павао Кулишић. – 6. 'Јади моји' пјева под ноте хор питомаца. – 7. 'Владислав' трагедија у 5 чина од Ј. С. Поповића. – 'Владислав' краљ бугарски, В. Милић; 'Смиљка', његова синовица, В. Вуковић; 'Давид' његов савјетник, Д. Васиљевић; 'Несторица', 'Зарица', 'Ивица', војводе: П. Плавша, Н. Миџор, Д. Поповић; 'Владимир' краљ српски, М. Парента; 'Косара' његова жена, сестра Владислава, Љ. Влачић; 'Дух Владимиров' и војници – 8. 'Сабљо моја' од М. Поповића, пјева под исто хор питомаца“ („Светосавска свечаност Задар“, *Српски лист*, бр. 3, 16 (28) 1. 1887).*

¹⁴⁴⁵ „*Лијепо су питомци отпјевали светосавску пјесму, 'Ах кад тебе љубит не смјем' и 'Што ћу тиш'.* Лијепо је декламирао пјесму 'Јадна мајка', питомац Кулишић. Молијерова комедија извршена је колико се може захтјевати од дилетаната. Забаву је зачинио питомац К. Митровић и истакао јој народни значај, пјевајући уз гусле народну пјесму 'Косовска ђевојка', како је пјевају прави народни гуслари у Боки.

*Питомац А. Парента ударио је печат ђачки – научни свечаности говором 'О важност српске народне поезије'. Он је изложио какво мјесто заузима српска народна поезија у свјетској књижевности и по том прешао на важност саме поезије у књижевном и народном погледу. Говор је био пун одушевљења и зрелијих мисли. Трајао је дебелу сахат“ („Светосавска свечаност Задар“, *Српски лист*, бр. 3, 1888).*

¹⁴⁴⁶ Н. Милаш, „*Аутобиографија ...*“, стр. 86–87.

¹⁴⁴⁷ „*У окићену салу дошли су првосвештени владика Милаш, сви овдашњи свештеници и професорски збор, представници намјесништва (референт за црквене ствари Штробах и комесар Др. Пешић), позвани гости*

Калик али и представник власти референт Шторбах који је „унапријед обећао владину заштиту“.¹⁴⁴⁸ Завршни говор је одржао епископ Милаш и тада је установио своју закладу од 1 000 круна уз напомену: „/.../ а интерес ове закладе даваће се сваке године ученику богословије, који напише најбољи саставак из богословскијег предмета“.¹⁴⁴⁹

Световни дух у Православном богословском заводу

Кнежевићева реформа Православног богословског завода имала је за циљ првенствено да створи високо образовано свештенство које би служило у две православне епархије на Јадрану, Далматинској и Бокоцторској. Иако је у тој намери по свему судећи поприлично успео, за све време рада завода (1869–1914) произведена је била и лепа свита образованих приморских Срба. Наиме, након успешне реформе завода многи свршени гимназијалци, свештенички кандидати, стичући добро гимназијско а неки и богословско образовање, већином би се уписивали на световне факултете. Један од првих таквих питомаца био је извесни Скочић, који је чим је свршио задарску гимназију школске 1868/69. године одмах прелази на медицински факултет. У тој намери добио је подршку чак и епископа Кнежевића и задарских свештеника који су га чак и новчано помогли како би завршио поменути факултет. Овај случај послужио је као пример другим питомцима: Маргетићу, Шушку, Бркановићу, Кнежевићу, Баљку итд. Ни ц. к. Намесништво није остало по страни, него је давало стипендије семинаристима ради даљег факултетског усавршавања,¹⁴⁵⁰ па је у свештенички чин ступала мањина питомаца: они који су имали јаку жељу за свештеничким позивом или они који нису успели добити стипендију за даље усавршавање.

О јаком световном духу међу питомцима богословског завода најбоље сведочи Милашев извештај из 1899. године о раду те школске установе поднесен конзисторији. Наиме, главни проблем је био што се није посвећивала довољна пажња у одгоју питомаца у свештеничком духу: „/.../ почеше сматрати на сјемениште, као на неки световни завод, и, заборавивши чију стипендију уживају и ради какве је цијели уживају, према томе, видећи себе по спреми изједначенима са кандидатима медицине и права, помислише, да им је љепше и zgodније постати

и ђаци. И извањска је страна завода била свечана: сви прозори окићени су заставама и ћилимовима. На ћилимовима и по ходницима истичу се двије пригодне пјесме: једна слави покојног владуку Стефана, који је ранијим настојањем реформисао богословски завод, и владуку Никодима, стуб поновљенога завода од његовог постања до садашњег управитеља, а друга цара Фрању Јосипа, по чијој је милости изведен напредак, који се данас слави“ („Наши дописи, У Задру 10(22) јулија Прослава двадесетпетогодишњице православног богословског завода – Задужбина владике Милаша“ *Српски глас*, бр. 28, 21 (2) 7. 1894).

¹⁴⁴⁸ Исто.

¹⁴⁴⁹ Исто.

¹⁴⁵⁰ HR-DAZd-341-Spisi pravoslavne eparhije Zadar, Prezedijalni spisi sjemeništa, Sv. 203, br. 295/8 (Оригинални рукопис еп. Милаша, Високој Епископској конзисторији у Задру, У Задру 10. августа 1899. год.).

с временом љечници или чиновници, него ли попови“.¹⁴⁵¹ Тако је за двадесет и девет година, из далматинских епархија било примљено укупно сто шездесет и шест полазника, а у поменутом периоду богословске науке завршило је свега двадесет и пет питомаца.¹⁴⁵² Већина преосталих одлучила је да своју каријеру усмери у неком другом правцу уписујући разне факултете.

Свестан ситуације која је временом произвела и оскудицу у свештенству, Милаш је одлучио да стане на крај оваквом тренду. У том циљу саставио је темељан и исцрпан извештај и поднео га конзисторији. Одлучно је захтевао да се учине све потребне мере како би богословски завод производио искључиво свештенике. Даљих световних тенденција у заводу Милаш се највише плашио јер би оне, ако се наставе, врло брзо могле довести до тога да Далматинска епархија остане без већег дела преко потребног образованог свештенства.¹⁴⁵³ „*.../ има ли оправдања свога разлога постојање сјеменишта? /.../ кад јој сјемениште не даје просјечно него тек (и то не свагда) једног редовнога кандидата за сва четири разреда?*“¹⁴⁵⁴ На крају је предлажио да на следећој редовној седници поменуто црквено тело расправи ово горуће питање.

На наредном заседању којим је председавао Доситеј Јовић, 16. септембра 1899. године, заиста се расправљало које се мере могу предузети како би се завео свештенички, духовни дух, уместо световнога.¹⁴⁵⁵ Након већања, конзисторија је донела једногласну одлуку. Предложен је план у 14 тачака како би се световном тренду стало на крај. Ових 14 тачака углавном су се тицале дисциплине у самом заводу и неговања љубави према свештеничком позиву. Тачком 13, у којој се моли Намесништво да не даје више стипендије питомцима који не би настављали школовање у богословском заводу, онемогућен је наставак неког другог питомачког школовања, сем свештеничког.¹⁴⁵⁶ Ипак главни део плана била је Милашева идеја да се уместо завршених осам гимназијских разреда „*.../ док се не попуне све парохије и капеланије, приме у богословију младићи*

¹⁴⁵¹ Исто.

¹⁴⁵² Исто.

¹⁴⁵³ „*Нашао сам и то, кад сам ступио на епархијску управу, да многе парохије немају засебног свог свештеника, него те парохије послужују свештеници из оближњих парохија; а капеланија ниједна није имала свога свештеника. Ово је зависило од тога, што је била оскудица у свештенству и што задарска богословија није давала толико кандидата за свештенство, колико је то захтијевала потреба епархије*“ (Н. Милаш, *Аутобиографија ...*, стр. 85).

¹⁴⁵⁴ HR-DAZd-341-Spisi pravoslavne еparхије Zadar, Prezedijalni spisi sjemeništa, Sv. 203, br. 295/8 (Оригинални рукопис еп. Милаша, Високој Епископској конзисторији у Задру, У Задру 10. августа 1899. год.).

¹⁴⁵⁵ HR-DAZd-341-Spisi pravoslavne еparхије Zadar, Prezedijalni spisi sjemeništa, бр. 2230/III.

¹⁴⁵⁶ „*13. Замолиће се ц. к Намјесништво, да чим је могуће енергичније поступи са реверсалима дотичних питомаца, који не ступају у богословију и свештенички чин; тако исто, да не би давало стипендије ради универзитетских наука оним питомцима, који свршивши гимназију, неће да ступе у богословију и свештенство, и најпослије, да оваквим питомцима, не би давало, послје гимназијских наука, мјесто у државној служби*“ (HR-DAZd-341-Spisi pravoslavne еparхије Zadar, Prezedijalni spisi sjemeništa, бр. 2230/III).

koji su svršili šest gimnazijskih razreda, a ono што им фали од предмета седмог и осмог разреда, да им то допуне професори богословије за вријеме трајања богословског течаја“.¹⁴⁵⁷

И поред поменутог плана о строжем надзирању питомаца који се припремају за свештенички чин, који је донекле уродио плодом, и даље је било појединаца који су настављали са старом праксом. Један од таквих био је Бокелъ Игњатије Злоковић који је похађао задарску гимназију до пред Први светски рат. Уживао је богословску стипендију, али, како сам каже, имао је неке друге планове: „*Stipendija mi je omogućavala prelazak iz Kotorske u Zadarsku gimnaziju i potpuno izdržavanje u Pravoslavnom bogoslovskom zavodu, koji se tada nalazio u Arbanasima*“.¹⁴⁵⁸ Стопама Злоковића ишао је и његов земљак Ђуро Суботић, који је касније постао угледни судија, адвокат и писац. Класичну гимназију је почео похађати у Котору, али пошто је школовање било скупо за једну сеоску породицу из какве је потицао, Ђуров отац обратио се Православној конзисторији которској за коју је добио „благодјејаније“ (стипендију). Тако је заједно са још неколико другова из родне Боке прешао пред Први светски рат у задарску гимназију као питомац Богословског завода.¹⁴⁵⁹

Од професора богословског завода и гимназијског катихету Злоковић посебно истиче проту Стевана Јавора који је „/.../ *općepoznat zbog svoje dobrote i plemenitosti, roditeljski je bdio nad našim radom i uspjehom u školi. Dobre učenike je poticao da budu još bolji, a one slabe da se poprave*“.¹⁴⁶⁰ Хвали га и Васо Томановић који каже да је био многим ђацима „*Сјеменишта нека врста покровитеља, јер је он непрестано бдио над њиховим радом и успјехом у школи*“.¹⁴⁶¹

¹⁴⁵⁷ Н. Милаш, *Аутобиографија...*, стр. 85.

¹⁴⁵⁸ „*Ovaj zavod nalazio se u kućama čiji je vlasnik bio poznati zadarski posjednik Perlini u blizini bolnice. U ovim kućama se i danas nalazi Đački internat. U velikoj kući sa prizemljem i tri kata bio je smješten Internat za pitomce bogoslovije i gimnazijalce. Ova zgrada se nazivala Sjemenište /.../. U manjoj jednokatnoj kući bila je Bogoslovija, u donjoj polovini prizemlja nalazila se zavodska kapela, a u gornjoj biblioteka koju je Bogosloviji bio ostavio vladika Stefan Knežević*“ (I. Zloković, „Uspomene iz mog školovanja u Zadru“, *Zadarska revija*, br. 5–6, 1974, str. 537).

¹⁴⁵⁹ М. Злоковић, „Ђуро Суботић, судија, адвокат, писац, поводом 1-годишњице смрти“, *Бока: Зборник радова из науке, културе и умјетности*, Херцег – Нови 1988, стр. 260.

¹⁴⁶⁰ I. Zloković, „Uspomene iz mog školovanja u Zadru“, str. 539.

¹⁴⁶¹ М. Злоковић, „Ђуро Суботић, судија, адвокат, писац, поводом 1 – годишњице смрти“, стр. 260.

8. КУЛТУРНО-ПОЛИТИЧКИ ЗНАЧАЈ ВИДОВДАНА

Питање прославе празника Видовдана међу Србима у Аустроугарској монархији било је једно од горућих јер је имало огромног значаја у одржавању њихове националне свести. Зато је то и био главни разлог што су власти увек биле посебно подозриве према обележавању и прослављању тог омиљеног српског верско-националног празника. За Србе под влашћу Беча централно место прославе Видовдана је традиционално било у фрушкогорском манастиру Раваници, где су биле чуване мошти кнеза Лазара. У том манастиру на Видовдан 1888. године је одлучено да се идуће године, на исти дан и на истом месту, што свечаније обележи 500-годишњица Косовске битке за Србе у Аустроугарској.¹⁴⁶²

Водећи српски листови из Монархије *Застава*, *Браник*, *Србобран* упућивали су позиве за 1889. године, а *Застава* је чак увела рубрику за вести о припремама за видовданску прославу. Основан је и посебан средишњи одбор који је требало да се бави организовањем тог најважнијег српског јубилеја.

У видовданској прослави власти су виделе политичку демонстрацију коју на сваки начин треба свести у оквире просечног верског празника.¹⁴⁶³ Настојању државних власти да видовданска прослава не пређе оквире скромног црквеног обреда ишло је на руку држање српске црквене јерархије, која је захтеве власти лојално спроводила и по линији своје надлежности, без обзира шта су појединци о томе интимно мислили.¹⁴⁶⁴ Вељко Петровић је забележио да су српски православни архијереји добили заповест од државних власти да забране свечане литургије и помене, али ипак, „у свим српским црквама где год их је било одржане су молитве на вечерњу уочи Видовдана а на јутрењу помен“.¹⁴⁶⁵

¹⁴⁶² Л. Ракић, „Обележавање петстогодишњице косовске битке у Војводини (1889)“, *Зборник Матице српске за историју*, св. 39-40, (1991), стр. 9.

¹⁴⁶³ Поједини мађарски листови, *Pesti Hirlap* и *Pester Lloyd*, правдали су све мере државне власти у спречавању видовданске прославе, јер се тиме отклањају „бунтовне антидржавне демонстрације“. *Pesti Hirlap* упозорава: „тенденција прославе није ништа друго него уједињене свих Срба и Југословена“, што јасно показује од чега су аустроугарске власти зазирале, а што није било без основе. (Л. Ракић, „Обележавање петстогодишњице косовске битке у Војводини (1889)“, *Зборник Матице српске за историју*, св. 39-40, (1991), стр. 17).

¹⁴⁶⁴ Епископ Василијан Петровић, тадашњи администратор Митрополије карловачке и еп. Бачке епархије, тадашњи темишварски еп. Георгије Бранковић и потоњи патријарх, будимски епископ Арсеније Стојковић у својим окружницама забранили су прославу, држање богослужења са парастосом, односно засебног парастоса или говора политичког садржаја. Највише се својим сународницима замерио еп. Василијан што је одбио позив да на Видовдан одржи Литургију у новосадској Саборној цркви образложењем да начин обележавања Косовске битке добија вид револуције. (Л. Ракић, „Обележавање петстогодишњице косовске битке у Војводини (1889)“, *Зборник Матице српске за историју*, св. 39-40, (1991), 17–18.)

¹⁴⁶⁵ Л. Ракић, „Обележавање петстогодишњице косовске битке у Војводини (1889)“, *Зборник Матице српске за историју*, св. 39-40, (1991), стр. 19.

У Далмацији, иако је постојала јака народна традиција везана за Косовску битку, пре 1889. године обележавање Видовдана било је скромно и везано искључиво за црквени обред. Уобичајено је било да се након Литургије одслужи парастос косовским јунацима, на чему би се све и завршавало. Тако је било и на Далматинском Косову где је веће окупљање народа било једино 2. августа на дан Св. Илије.

У *Narodnom koledaru* који је издавала Матица далматинска стајао је календар са католичким и православним празницима за дан 15. јун и писало је „Србски кнез Лазар“.¹⁴⁶⁶ Што се тиче „Glasovitijeh sajмова u Dalmaciji“ на Далматинском Косову је био сајам посвећен Св. Илији јер је ту и била црква посвећена том старозаветном пророку.¹⁴⁶⁷ Такође, исто далматинско гласило доноси и неколико песама о Краљевићу Марку, али и песму „Вој на Kosovu“ из „zбирке Tome Mandekića; sabrao u Krajini“.¹⁴⁶⁸

Такође, 1889. године у Далмацији имала је још два битна јубилеја. Први је претходио Видовдану и био је једна јако значајна прослава у Северној Далмацији. Фебруара 14. се обележавала 200-годишњица ослобађања Врлике од Турака.¹⁴⁶⁹ Други је био по Видовдану, у средњој Далмацији у Макарској, месту најпознатијег далматинског фрањевца Андрије Качића Миошића. У септембру исте године је требало да буде откривен споменик овом, поред осталог и далматинском песничком великану, али је био забрањен од стране политичких власти због неправилног распореда дванаест грбова.¹⁴⁷⁰

Већ почетком јубиларне 1889. године, попут остале српске штампе, *Српски глас* је доносио чланке у вези са Косовом, који су се тicali историје, вере и културе, упоређујући сам значај Косовске битке са великим и значајним догађајима из историје других европских народа. У том смислу поменути лист доноси чланке о јубилеју стогодишњице прославе Француске револуције. На насловној страни у бр. 1 те јубиларне године под насловом „*Двије успомене*“ упоређује два јубилеја, српски и француски, којима је заједничка слободарска тежња народа. „*Тужна је једна, а весела друга*“. Посебно наглашава како се „*Историја Српска од Косова до данас преплиће /се/ са*

¹⁴⁶⁶ *Narodni koledar novi i stari za 1866, 1867. i 1868. god.*

¹⁴⁶⁷ Исто.

¹⁴⁶⁸ *Narodni koledar novi i stari za 1868. god.*, str. 154–155.

¹⁴⁶⁹ „У очи свечаности дошло је гостију из Сиња са глзбом Сињска вила. Зором прошла је глзба по свом месту ударајући 'Напред' и 'Радо иде Србин у војнике' /.../ После подне 'Упутила се поворка, којој је на челу био један горштак у поносном народном оделу са заставом, а за њим два и два општински већници, сеоски главари, музика, па и општинско управитељство. Начелник Кулишић држао је пред општином говор о великој пригоди, који је био праћен одушевљењем и клицањем народа“ („200-годишњица ослобођења Врлике од Турака“, *Застава*, бр. 33, 1. 3. 1889).

¹⁴⁷⁰ „Аустријске власти су то забраниле, пошто су у подножју споменику урезани 12 словенских грбова, а осим тога састављени уједно грбови Далмације, Хрватске и Славоније. /.../ Министарство је одговорило, да се оних 12 грбова скину а и грбови Далмације, Хрватске и Славоније да се тако разместе, да не изгледају као нешто цело, па онда да се у подножју изреже аустријски орао и онда се може споменик открити.“ („Забрањен споменик“, *Застава*, бр. 141, 10. 9. 1889).

историјом Европе и њезине културе. Спомен косовски има европски значај“.¹⁴⁷¹ Такође, хвали достигнућа и светски значај те револуције, као и француску владавину над Далмацијом. Интересантно је да су се на овај чланак осврнули београдски лист „Борац“ али и руски „Русское дело“.¹⁴⁷²

Што се тиче прославе 500-годишњице Косовске битке у Северној Далмацији, осим на Далматинском Косову, не излазећи из црквеног оквира, припремало се Српско-православно општество у Задру. „Осим службе у цркви по досадашњем обичају, држаће се помен погинулијем јунацима на Косову. Служба држаће се по Србљаку.“¹⁴⁷³ Сама свечаност је била скромног карактера, а *Српски глас* позива и остале српске општине да се угледају на задарску. Нешто свечанија прослава Видовдана од задарске припремала се једино још у Обровцу.

Идеја за прославу Видовдана на Далматинском Косову родила се неколико година пре саме јубиларне 1889. године епископ Стефан Кнежевић је још 1874. године осветио темеље цркве која се требала звати Св. Јоакима и Ане у селу Звјеринцу на Далматинском Косову.¹⁴⁷⁴ По свему судећи даљу изградњу тог храма је намерно и веома лукаво одуговлачио чекајући косовски јубилеј.¹⁴⁷⁵ Петнаестогодишње одуговлачење око завршетка цркве на Звјеринцу можемо тумачити тако да је и сама идеја прославе Видовдана на Далматинском Косову изворно потекла од задарског владике као и круга људи блиских њему.

Такође, ту идеју су прихватили и угледни српски прваци у Северној Далмацији, те су се око ње били озбиљно и заложили. Александар Катић, дугогодишњи начелник книнске општине, у

¹⁴⁷¹ „Двије успомене“, *Српски глас*, бр. 1, 4 (16) 1. 1889.

¹⁴⁷² *Русское дело* наглашава значај „Косова“ и потврђује писање *Српског листа* да се „Историја Српска од Косова до данас преплиће /се/ са историјом Европе и њезине културе. Спомен Косовски има европски значај /.../ До сада код нас у Русији није било још говора о ма каквој прослави петстогодишњици косовскога боја. Косово је српска Троја, коју су опјевали српски Омири, а која живи и данас у пјесмама и традицијама народним. По томе, не славити у Русији успомену косовског боја то је исто као и изнјети велику уврједу српскоме и свеславенском чувству. Те завриује: о томе се мора размислити“ („Успомена косовског боја“, *Српски глас*, бр. 10, 8 (20) 3. 1889).

Такође, исте године у бр. 18 од 1. маја *Српски глас* је донео још један чланак на својој насловној страни под називом „Стогодишњица велике револуције (1789–1889)“ осврћући се на париску изложбу поводом јубилеја Француске револуције.

О Косову је те године писала и бечка *Pressa* од 15(27) јуна, али и један словеначки књижевни лист *Slovanski svet* са чланком у бр. 8 „*Črtice iz cerkvene povestnice srbske (V petstoletni spomim propasti srbskega carstva)*“. Чланци су углавном анализирали Косовску битку из историјске перспективе („За косовску успомену“, *Српски глас*, бр. 17, 1889).

¹⁴⁷³ „Домаће“, *Српски глас*, бр. 21, 23 (4) 5. 1889.

¹⁴⁷⁴ Сама црква се налази на брежуљку у косовској долини, недалеко од железничке станице.

¹⁴⁷⁵ Маја 1887. год. еп. Кнежевић је био у канонској посети у далматинској епархији. Том приликом посетио је и цркву која се радила на Звјеринцу. „Пуцњавом и веселим усклицима поздрављен је био љубљени Архиепископ, који је у Косово дошао, да прегледа нову црквену зграду на главици оној. Црква је пространа и лијепо изведена, и сад се унутра украшава, те се надати, да ће на јесен и у њој одјекнути оно прво „Господ сил, - тој јест цар слави“. Из овог извештаја јасно видимо да се поменута црква могла знатно раније осветити пре Видовдана 1889. год. („С пута г. Епископа Стефана“, *Истина*, бр. 9, 1887, стр. 158–159).

разговору са Савом Бјелановићем и Душаном Баљком договорио се да се будућа црква на Звјеринцу назове по кнезу Лазару. Са идејом су се сложила и два истакнута Косовљана: проф. катихета Хрисант Гркинић и Симо Јовић Чипчија, поседник из Орлића, који су је пренели остарелом еп. Кнежевићу. Стари владика примио је њихову жељу са одушевљењем, притом узбуђено рекавши: „*Дај ми, Боже, још само мало живота, док осветим на нашем Косову и храм у част и славу српскога Цара Мученика, а онда одмах прими душу моју!*“¹⁴⁷⁶. На том састанку још је договорено да се до Видовдана по сваку цену доврши градња цркве и закључак о свему задржи у тајности до последњег часа.¹⁴⁷⁶

У писаним књигама и чланцима који су се тицали прве видовданске прославе на Далматинском Косову у већини случајева је владало мишљење да је поменута тајна о посвећењу цркве на Звјеринцу Св. кнезу Лазару била чувана све до самог црквеног обреда тог дана.¹⁴⁷⁷ Почетна мисао и договор поменутих Срба из Северне Далмације свакако је био чуван дуги низ година, скоро целу деценију и по, али све до пред сам Видовдан, када је требало организовати веће народне масе како би подржале видовдански догађај чина посвећења цркве Св. кнезу Лазару.

Одакле овакво мишљење у српским писаним изворима поводом тог догађаја – не можемо са тачношћу утврдити. Можемо само претпоставити да је романтичарски занос Видовданом током потоњих деценија у Далмацији учинио своје. Тешке политичке околности под Аустријом, разне врсте забрана и ограничавања самог празника, рат, уједињење итд.

Непосредно пред сам Видовдан, *Српски глас* објављује помпезан чланак „*Косово 1389–1889*“. Такође, објављује и позиве двају православних епископа у Далмацији. Бокељски еп. Г. Петрановић је поводом косовске 500-годишњице разаслао окружницу по својој епархији, у којој је нагласио верско-народни значај празника, позивајући свештенство и верни народ да након Литургије одрже парастос косовским јунацима. Далматински еп. Стефан упутио је посланицу свештенству и народу поводом освећења цркве на Звјеринцу, а посебно наглашавајући: „*.../ да се тога дана у што већем броју на Косово дође, како би већи и јачи значај ова свечаност добила и достојније се у молитвама прославила тужна косовска успомена /.../*“¹⁴⁷⁸ У позиву је јасно нагласио да ће се црква звати Црква Св. Лазара, мада су неке тадашње новине јављале како ће се звати Црква Св. Вида.¹⁴⁷⁹ Очигледно је било дошло до неког новинарског неспоразума. Поменути позив био је веома ризичан, са једне стране био је магнет за окупљање што више људи на

¹⁴⁷⁶ *Косовска народна читанка* (ур. И. Ђорђевић), Београд 1940, стр. 63.

¹⁴⁷⁷ Једини изузетак чини Мирко Лежаић који то помиње, „*Прослава Видовдана на Далматинском Косову, 550-годишњица косовске битке и педесетгодишњица цркве Лазарице*“ (*Политика*, уторак, 20. јун 1939).

¹⁴⁷⁸ „*Косовска свечаност у Далмацији*“, *Српски глас*, бр. 23, 7 (19) 6. 1889.

¹⁴⁷⁹ „*Косовска слава*“, *Српски глас*, бр. 25, 21 (2) 6. 1889.

Далматинском Косову, а са друге био је опасан због аустријских власти које су повећале надзор над целим дешавањем.

Позив преко *Срског. гласа* упутило је и црквено туторство са Далматинског Косова:

„Примили смо са Косова у Далмацији слиједећи позив:

„На Видовдан 15(27) јуна о. г. на дан петстогодишње успомене пропасти српске на крвавом Косову, посветиће се нова црква на далматинском српском Косову у част и славу великог мученика кнеза Лазара. Моли се дакле Њ. П. Господство Ваше, да изволи тога дана присуствовати чину освећења“.

„На дан освећења путоваће нарочити влак у одређене сатове, који ће бити у своје вријеме објављени, између Книна–Косова–Дрњица. У Косову на Духове 1889. Туторство.“¹⁴⁸⁰

Уредништво *Срског. гласа* је пред Видовдан продавало књижицу са молитвом „Служба Кнез-Лазару, цару и самодржцу српске земље“.¹⁴⁸¹ Уочи Видовдана, исти лист доноси преглед видовданских припрема у остатку Монархије, а на насловној страни у *Подлиску* песму *Косово* испред које стоје стихови Меде Пуцића: „*Ој давори! Косово Наше, наше, навјек наше*“.¹⁴⁸²

„У очи Видовдана звоњење звона и пуцање прангија огласило је свечаност. Јека чула се долином на далеко све до босанскога Грахова“.¹⁴⁸³ Позиви еп. Кнежевића и Косовљана за освећење цркве која ће се прозвати „Црква Лазарица“, на Далматинском Косову за Видовдан били су веома успешни.¹⁴⁸⁴ Прве косовске хаџије почеле су долазити још уочи празника. Све се припремало и протицало у најбољем реду, за шта је било задужено само косовско црквено туторство на челу са свештеником Серафимом Каликом.

У рано јутро пристигла је већа маса народа, већином Книњана, али и из других места Северне Далмације.¹⁴⁸⁵ Гости су добрим делом долазили и ванредним возовима намењеним за ову прилику, које је од железничке управе измолио организатор скупа. За све следеће године косовског славља, железница ће одиграти важну улогу као кључно превозно средство

¹⁴⁸⁰ „Косовска свечаност у Далмацији“, *Српски глас*, бр. 23, 7 (19) 6. 1889.

¹⁴⁸¹ „Прештампано из црквене књиге: *Правила молебнаја свјатих сербских Просвјетитељеј. Издање А. Пајевића. Цијена књизи је 20. новчића /.../*“ (Исто).

¹⁴⁸² Песма је написана „У Сињу уочи Видов-дне Павле Орловић“ („Подлистак Косово“, *Српски глас*, бр. 24, 14 (26) 6. 1889).

¹⁴⁸³ „Косовска слава“, *Српски глас*, бр. 25, 21 (2) 6. 1889. Такође, прву прославу Видовдана из Далмације пренео је и новосадски лист *Браник*.

¹⁴⁸⁴ Спомен-цркве представљају, у оквирима хришћанских друштава, један од видова утврђивања трајне меморије на одређене личности и догађаје. Подизање спомен-храмова, као националних споменика, било је током 19. века веома раширено у Европи. Ова пракса била је заснована на повезивању хришћанске и националне идеје, сакрализација нације и истицању светости националних хероја. (Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у 19. веку*, Београд 2006. стр. 284-285).

¹⁴⁸⁵ „Према причању наших старих предака Марко (Синобад) је предводио поворку учесника из Книна и околине који су ишли на прославу 500. годишњице Косовске битке (1389–1889), која се одржавала на Далматинском Косову. Јашући на свом окићеном коњу Дорату, Марко се током пута оглашавао пуцајући из кубура.“ (М. Синобад, *Племя Синобад 1600–2000*, Београд 2000. стр. 104–105).

видовданских хаџија, нарочито оних који су долазили традиционално возовима из Шибеника, Каштела, Дицма, Сплита и др. места.¹⁴⁸⁶

Тог свечаног дана возовима су пристизали и Срби католици из Каштела код Сплита. Из града испод Марјана дошао је и фотограф који је касније усликао две фотографије прве видовданске славе.

Литургијски обред освећења и литију предводио је еп. Стефан са 36 свештеника. Према сведочењу Марка Королије и потоњим писаним српским изворима, поводом прве прославе на Далматинском Косову записано је следеће:

„Према ондашњим приликама, црква за чије је зидање била добијена дозвола од љубазне аустријске власти, није смела бити посвећена свецу, који би спадао међу оне П. Ф. и А. Г. (политици фердахтиг унд антидинастишгезинт), већ зато што се дизала на једном сумњивом терену, званом Косово. Али владика Кнежевић, који је био чисти народни човек и имао нужне одважности, умео је да „изведе“ ствар. Кад је дошао моменат освећења, место имена Св. Павла Апостола, коме је била предестинирана, зачуло се у појању не име Св. Павла, па ни име оног убогог Св. Лазара, него случајно име Св. Цара Лазара. Народ све „љут србаљ“, прихватио је пуним грлом и грудима појање, ирмос, стихиру или тропар, који се састојао само из три, вечно опетујуће се речи: Свјатог Цара Лазара! Наравно за интервенцију је било касно /.../ И тако би шта би.“¹⁴⁸⁷

Узимајући у обзир све чињенице, можемо закључити да је стари владика Стефан Кнежевић припремио народ у смислу да у што значајнијој мери подржи посвећење цркве на Звјеринцу Св. Цару Лазару. Уз бројно присуство, народ је гласно певао црквене песме и тим одобравао сам чин посвећења. Такође, пред властима је одана неизмерна жеља далматинских Срба за обележавањем Видовдана у том делу Монархије.

О том чину писао је и Стево Бијелић 1929. године у *Гласу Привредно-културне матице за Сјеверну Далмацију*:

„На тај начин је осветио Лазарицу популарни Владика Стефан Кнежевић. Он је њу подигао уз сарадњу и помоћ Косовљана и фаланге пробудених далматинских Срба под вођством умног, поштеног и борбеног Саве Бјелановића. С тим су се далматински Срби показали достојни свог косовског поријекла: подигли су своје Далматинско Косово као расадник народне мисли на западу, и на њему озидали Лазареву цркву као знак да се и у Далмацији поштује и слави онај ко за крст часни и слободу златну положи главу своју.“¹⁴⁸⁸

¹⁴⁸⁶ Пруга која је од Сплита и Шибеника водила до Сиверића, 1888. год. продужена је до Книна, тако да је пролазила и преко Далматинског Косова. Године 1907. пуштена је и пруга Дрвар–Книн, што је допринело још већем броју посетилаца видовданског славља из Босне.

На Косову је био и леп обичај, кад би пристизали возови са гостима, да се огласе звона и пуцање из прангија. Током деведесетих било је и опструисања већ договорених долазака возова за Видовдан на Далматинском Косово. „*Kako je, pitaće kogod raspoložio Drniški upravitelj štacije, a da svak za plaćeni podvoz dobije pristojno mjesto. Jednostavno naredio je, te su nadometnuli nekoliko vagona odregjenih za prevoz ugljena, govoda i ovaca /.../ Radi toga je u Siveriću bilo nesuglasica jer ovdje narod nije htio, da se na ovakvoj ljetnoj sparini vozi kao marva zatvoren u mračnim nečistim vagonima. Čija je krivnja? U prvom redu na upravitelja Drniške štacije, koji je imao predvidjeti, koliko će biti putnika i onda postarati se za pristojne vagone /.../ Izletnik.*“ („*Naši dopisi, Šibenik 28. juna*“, *Srpski glas*, бр. 25, 22 (4) 6. 1895).

¹⁴⁸⁷ М. Королија, *Северном Далмацијом*, Београд–Шибеник, 2011, стр. 132.

¹⁴⁸⁸ Епархијски управни одбор Шибеник, *Далматинска Лазарица и православни Косовљани поводом стогодишњице освећења темеља далматинске Лазарице 1874–1974*, Београд 1974. стр. 24–25.

Након обреда освећења, уследио је свечани ручак за угледније званице које су држале бројне говоре и здравице. Од виђенијих политичара присуствовала су два српска начелника: кнински Катић и врлички Кулишић. Након тога уследио је и музички програм са народним песмама извођеним од гуслара, међу којима се највише истакао млади гуслар из Лике Н. Торбица.¹⁴⁸⁹

Српски глас завршава свој допис са Косова сваком похвалом, те да је све прошло у најбољем реду, тако да двадесет присутних жандара није имало никаквог посла.¹⁴⁹⁰ Такође, оваква околност има већу тежину јер су скоро у исто време кад и Видовдан били одржавани избори за сеоске општине. Док су у другим деловима Аустроугарске монархије косовске свечаности биле забрањиване делом или потпуно, као што је било у Грацу, прва прослава на Далматинском Косову је у потпуности успела.¹⁴⁹¹ Према писању истог листа било је присутно око седам до осам хиљада људи.

Они који нису могли доћи на Косово послали су телеграме, жалећи свој недолазак. Од познатијих личности то су били политичари: Сава Бјелановић, др Ловро Монти, Марко Цар и др. Посебну пажњу привукло је писмо жаљења због доласка од стране Управе Сплитске хрватске гласбе. То писмо је један Косовљанин приложио Уредништву *Српског гласа* ради објаве:

„Часно Тугорство. Потписана Управа веома је жалосна што не можемо одазвати се вашем братском позиву, те, као што би хтјела, лично присуствовати вашој знаменитој народној свечаности. Свакако душом је с вама, и жели најсјајнији успјех вашем толи племенитому и родољубному заузећу.

Видов – дан кобни је, но истодобно сретни дан за цио српски народ и за браћу му Хрвате. Post mortem resurectio.

/.../ Али не би тако суђено ондје гдје се све може што се хоће. Иста провидност оставила је у пораженом и сатрвеном народу клицу, која, натапана крвљу српских јунака, послије пет стољећа, мишицом и умом синова витешкога српскога народа, до бујнога стабла се развила и разгранала.

Дао Бог, те се ново стабло буде чврсто и здраво кроз даље вјекове сачувало, уз љубав и слогу браће Срба и Хрвата, на ухар народу и домовини.

Сретно дакле свануо надошли Видов-дан; нек буде исти навјесником љепше и боље будућности српском и хрватском народу, да у братској заједници узмогну испунити ону свету мисију по Богу и природи им намијењену.

„Живио српски народ! – Управа Народне Гласбе - Спљет на 23. јуни 1889. – Предсједник Борчић – Тајник. И Рашковић.“¹⁴⁹²

¹⁴⁸⁹ „Стао је пјевати Косовску пјесму: „Прошетала Царица Милица“, а послије отпјевао је на опћу жељу „Косовку дјевојку“. Утисак је био велик, ударале су сузе на очи и онијем, који су ријетко за живота свога плакали.“ („Косовска слава“, *Српски глас*, бр. 25, 21. (2) 6.1889).

¹⁴⁹⁰ „Косовска слава“, *Српски глас*, бр. 25, 21. (2) 6.1889.

¹⁴⁹¹ „У Загребу, власт је забранила бесједу, коју су приређивала хрватска пјевачка друштва, а заједно са српским друштвом“ (Исто).

У телеграму *Српском гласу* из Граца писало је: „Косовска прослава, коју смо вам с програмом јавили, забрањена је. Сва су овдашња славенска друштва под надзором полиције.“ (Исто).

¹⁴⁹² „На Далматинском Косову, Косово 20. јунија“, *Српски глас*, бр. 27, 5 (17) 7. 1889.

Након неколико дана, *Српски глас*, сумирајући утиске са видовданске свечаности, закључује да је Далматинско Косово по прослави Видовдана заузело треће место у Српству, након прослава у крушевачкој Лазарици и сремској Раваници.¹⁴⁹³

Сама Видовданска слава обележена је у више српских места у Далмацији. Осим Далматинског Косова претходно смо поменули да је нешто свечаније прослављање било у Задру, а нарочито у Обровцу, али и Котору. У потоњем је на видовданској забави од стране власти био забрањен говор. У Задру је све прошло очекивано у скромнијем обиму, а говор је држао након парастоса прота проф. богословског завода Јован Вучковић. Од свих далматинских места, изузев самог Косова, најсвечаније је било у Обровцу. На Литургију је дошло много народа из Буковице који је остао до саме вечери како би видео најављивану представу „*Бој на Косову*“ у извођењу позоришног друштва Ђоке Јовановића. Изведена је била веома успешно и са одушевљењем поздрављена од присутних, али ипак са мањим инцидентом који није угрозио саму свечаност.¹⁴⁹⁴ На крају свог опширног дописа са највећег места на Зрмањи, *Српски глас* са жаљењем констатује што на представу нису дошли угледнији католици из Обровца.¹⁴⁹⁵

Поред осталог, вредно је помена одушевљење с којим је поменути српски орган писао о прослави Видовдана у Чешкој, коју су далматински Срби, поред Русије, највише поштовали од свих братских словенских народа.¹⁴⁹⁶

8.1. Слављење Видовдана на Далматинском Косову од 1890.

Глас о успешној првој видовданској прослави на Далматинском Косову брзо се рашчуо по целој Далмацији. Већ следеће 1890. године бележи се долазак народних маса међу којима су доминирали Срби Книњани, Цетињани, Дрнишани и др. Изузетак исте године је једино било

¹⁴⁹³ Исто.

¹⁴⁹⁴ „Косовска слава“, *Српски глас*, бр. 25, 21 (2) 6. 1889.

¹⁴⁹⁵ „Народ је за представе пилио на позорницу и живијем учешћем пратио развитак трагедије. Догодио се карактеристичан случај. Неки Л. Секулић, тежак из села Биличиана, тако се разјарио на Вуково издајство, да је хтио скочити на бину и ичепати за гркљан дотичног глумца, који је Вука приказивао. Ја знам – он је говорио, да онај ондје само приказује Вука, али не знам шта ми, јер ми купи у прсима и ја бих скочио да га растргнем. Ето како у нас не треба Србе тражити свијећом историчком, него доста их је у лице погледати, познати их и чути, те се увјерити. Добро је рекао једном Д-р Томановић, да се народ и по осјећању познаје. Оволико јављамо, нека се чује. У нашој Буковици, Срби оброчачки смједоше и моглоше прославити Видовдан.“ (Исто).

¹⁴⁹⁶ „И Чеси показали су велико учешће у српској косовској слави. Јан. М. Черни написао је књижицу „Битка на Косову пољу и пропаст српског царства 1389 по народнијем пјесмама“. Лист „Велехрад“ у Кромјерижу, у Моравској, изашао је на Видов-дан у бојама и намјенио је обадвије прве стране косовској прослави.“ („Још о Косову“, *Српски глас*, бр. 25, 21. (2) 6. 1889).

Národní listy и други листови у Чешкој изашли су на Видовдан са чланцима посвећеним косовској прослави, у којима с пуно братске љубави изјављују жељу да дан овог тужног и славног помена буде залог лепше будућности српске („Косовска прослава код Чеха“, *Застава*, бр. 92, 15. 6. 1889).

неприсуствовање далматинског епископа, јер је већ остарели Кнежевић умро почетком исте године, а нови је тек требало да буде изабран.

У почетним годинама слављења од политичких личности, уз Саву Бјелановића стално присутан је био кнински начелник Катић.¹⁴⁹⁷ Редован гост био је и врлички начелник Кулишић, који је са својим поносним Цетињанима долазио јашући на коњима.¹⁴⁹⁸

У првој половини деведесетих година 19. века видовданска прослава доживљава из године у годину све већу популарност код Срба у Далмацији, али и околним областима попут Лике и Босне. Томе је доста допринео и организациони одбор који би детаљно и по неколико месеци раније припремао саму прославу. *Српски глас* 1895. године описује веома помпезно славље. Број посетилаца премашује 10.000 људи. Исте године био је уведен и ватромет са музиком и то у вечерњим часовима при одласку возова са гостима.¹⁴⁹⁹ Славље би се чак и настављало, и то у вечерњим часовима у оближњем Книну и месној Српској читаоници.

Далматинско Косово је било место где би своје уметничке вештине показивала разна певачка, инструментална друштва, дружине и гуслари. Тако поред поменутих, нарочито ваља истаћи младог, али тада већ познатог уметника из Задра, фотографа Карла Инкиострија (Медењака) који слика два пута призор славске литије. Затим је усликао и најпопуларније коло тога доба – „Бранково коло“.¹⁵⁰⁰ Стога, *Српски глас* препоручује изложбу овог задарског уметника: „*Ове групе народне у фотографији препоручујемо онђој пажњи, кад буду изложене.*“¹⁵⁰¹

Разне акције су биле покренуте на Далматинском Косову. Тако Јово Симић Чипчија 1894. године прикупља прилоге за водећи севернодалматински лист Срба тога доба, задарски *Српски глас*. Успео је да прикупи 162 круне како би овај лист могао излазити два пута недељно.¹⁵⁰²

Израстајући као празник у сваком смислу у првој половини последње деценије 19. века, Видовдан на Далматинском Косову ће показати да је постао главно место српског културног и политичког ходачашћа у Далмацији.

Још помпезнији Видовдан, који је остао као један од најнезаборавнијих у историји ове прославе, одиграо се 1896. године. Лист *Dubrovnik* пред сам Видовдан обавештава своје читаоце да „*Prijatelj iz Šibenika javlja da priprave za slavu ove godine nadmašaju dojakošnje.*“¹⁵⁰³ Такође, исти лист истиче један значајан догађај који се десио на Видовдан, на планини Авали, важан за читаво

¹⁴⁹⁷ „Наши дописи“, Книн 16. јунија Видов-дан на Косову“, *Српски глас*, бр. 27, 4 (16) 7. 1890.

¹⁴⁹⁸ Према писању листова тај број коњаника бивао је од 50–200.

¹⁴⁹⁹ „*Оваке славе можда још ово наше Косово запамтило није. Овако величанствено још можда ни један Видов– данак прослављен није, а ја кличем: овако да Бог да и до године, и још славније и величественније.*“ („На Косову у Далмацији“, *Српски глас*, бр. 25, 22 (4) 6. 1895).

¹⁵⁰⁰ Такође, поред Бранковог кола радо је било играно коло „У Ивана Господара“.

¹⁵⁰¹ „Наши дописи, Книн на Видов-дан“, *Српски глас*, бр. 25, 5 (23) 7. 1894.

¹⁵⁰² „Домаће“, *Српски глас*, бр. 27. 19 (7) 7. 1894.

¹⁵⁰³ „Kosovo“, *Dubrovnik*, br. 25, 21. 6. 1896.

тадашње Српство. „*Jučer se lovcenski soko pod čarobnom Avalom zagrlio sa najmlagijem potomkom Miloša od Takova /.../ oči cjelog srpskog naroda bile su juče okrenute Avali /.../*“¹⁵⁰⁴. Стога, исти лист очекује бољу народну будућност: „*Do ove godine slavismo Vidov-dan kao tužnu, ali i ponositu slavu boja Kosovskog, a od juče možda će ga srpski narod drukčije slaviti. Što je izgubljeno na Vidov-dan 1389. god., valjda će se popraviti na Vidov-dan 1896. god.*“¹⁵⁰⁴

Пред Видовдан објављен је детаљан распоред видовданских дешавања на Далматинском Косову за 1896. године, које преносе српски листови у Далмацији, задарски *Српски глас* и дубровачки *Dubrovnik* (Прилог 6).

Међу бројним полазницима на Далматинско Косово 1896. године, запутио се и политички вођа севернодалматинских Срба С. Бјелановић. Кренувши дан раније, прво је посетио чувену фамилију Кнежевића у селу Оћестову, па се затим запутио према Далматинском Косову. На једном раскршћу среле су га остале групе видовданских хаџија. Тај срдачан сусрет описао је сам Бјелановић.

*„/.../ Ту на раскрсници чекају Радучићани, а другом цестом, што из Лике иде, примичу се ходом Пађенци, Отоњани и Мокропољци, све два и два, а свако село напоје, са својим вођама, под заставама: црквенијем црвенијем крсташом и српском тробојницом /.../ А на самом састанку истаче се један од дружине па ће гласно узвикнути: Браћо! Ево је стигао и бануо међу нас браниоц наш и вођа наш, Сава Бјелановић. Ускликнимо му сви: Живо! А ја ћу, пошто се то мене тицало, кад су се узвици утишали: Хвала браћо! Хвала Срби! Данас славимо један дан и нека нас спаја један глас: Живо Српски народ!“*¹⁵⁰⁵

Цело Далматинско Косово око Лазарице било је свечано окићено. Нарочито је леп био славолук са српским заставама на капији, подно цркве на Звјеринцу. Празнично расположење било је на сваком кораку. „*Музика корача напријед и удара: Радо иде Србин у војнике. Подигло се 60 великих застава, које прате овај силан свијет.*“¹⁵⁰⁶ У цркви је служио еп. Никодим Милаш, а певало је „Српско пјевачко друштво из Шибеника“. Том приликом је месној цркви поклонио и осветио икону Св. Кнеза Лазара. Након богослужења био је свечани ручак на којем је поменути епископ благодарио, при том нагласивши: „*/.../ да ће са народом увијек бити и да народ увијек може рачунати на њега у свакој својој нужди. Ове ријечи владичине покрили су узвици: „живио!“*“¹⁵⁰⁷

Осим Бјелановића, од српских политичара су присуствовали врлички начелник Кулишић и српски заступник из Боке Владимир Тројановић. Након ручка обратили су се окупљенима са позорнице, што је уједно био и централни догађај који је слушао сав окупљени народ. Важно је напоменути да говоре на Косову треба гледати из перспективе тадашње далматинске политичке

¹⁵⁰⁴ „Vidov-dan 1896“, *Dubrovnik*, br. 26, 28. 6. 1896.

¹⁵⁰⁵ „Видов-дан на Косову, први извјештај“, *Српски глас*, бр. 25, 20 (2) 6. 1896.

¹⁵⁰⁶ Исто.

¹⁵⁰⁷ „Видов-дан на Косову, други извјештај“, *Српски глас*, бр. 26, 27 (9) 6. 1896.

ситуације. Антисрпска пропаганда на свим пољима далматинског живота куљала је од стране католичке ултраклерикалне струје и праваша. У тој готово свакодневној беспопштеној политичкој борби истакао се харизматични Саво Бјелановић у којем су косовске хаџије виделе свог највећег народног заштитника.

Прво је изашао Кулишић. Након почетног поздрава у свом говору, истакао је политички рад и значај Бјелановића: „*Ти си онај, који си први над првијема, у овој нашој кршиној Далмацији развио српску заставу и високо њу подигао – небу под облаке. Тијем си јасно и гласно казао хулителјима имена српског: Ево Срба, има Срба, Србин је жив, Србин је јунак! /.../ Живио српски Заточник, наш вођа – Сава Бјелановић! Живио Кулишић! Живјели српски борци и заступници.*“ Након громогласних узвика подршке на позорницу је ступио Бјелановић који је тада изрекао један од својих најлегендарнијих говора (Прилог 7). Посебно је нагласио да су на Далматинско Косово дошли како би дали следећи завет:

Ми смо дошли овдје, да једну дужност испунимо: да се сјетимо Косовскијех јунака и свију Срба, који су за свој род радили, и помен им учинимо. Ми смо ту своју дужност извршили. (Јесмо. Слава им!)

Ми смо, браћо Срби, дошли овдје да један завет наш стари поновимо и утврдимо. Наш је завет: да ћемо бити и остати увјек Срби, као што јесмо и били нам стари, Срби на путу и суду, на збору, вијећу и сабору сваком, достојни нашијех старијех јунака, и да ћемо сви бранити народ овај наш српски (Усклици: Хоћемо!). Хоћемо и можемо, јер ћу вам поновити, опет ћу вам казати, да је ово овдје, у нашој држави, под законом једнакости нашега ћесара, ова Далмација наша Србија, наша земља, наша кућа /.../ (Тако је. Живио!).¹⁵⁰⁸

Одмах потом иступа Тројановић који уз поздраве присутнима наглашава да ће се увек борити за српску народну ствар. Храбри присутне да истрају у тој народној борби. Даље каже за Далмацију да је:

/.../ земља у којој Србин живи и уз гусле – које лагати не знаду – пјева српску славу и српске јунаке. Заклиње народ да тако вазда буде док једнога тече, вазда високо држећи у јуначкој десници славни српски барјак о коме велики пјесник пјева да је барјак од рујне зоре, од плавог неба и од бјела дана, барјак свети под којим морамо побједити сваког душманина који би се сјетио оскрнавити српско име и узвишену српску мисао! Слава Косовским јунацима! Живјели Далматински Срби! Живјели изабрани Срби на српској земљи, на српском далматинском Косову! /.../ (клицање народа) /.../ Живио српски народ! Живјела Бока! Маса народа носе своје заступнике у коло /.../“.¹⁵⁰⁹

Показујући неизмерну љубав и поверење, окупљени народ је носио на рукама своје саборске заступнике „*/.../ наоколо по народу. Заступник Тројановић говорио је опет на једном мјесту, како се копају јаме, у које би хтјели Србе стрпати. Г. Билишков на другом мјесту даје израза радости, видећи у српском народу све лијепе знакове и прилике, доказе пробуђене свијести,*

¹⁵⁰⁸ „Видов-дан на Косову, први извјештај“, *Српски глас*, бр. 25, 20 (2) 6. 1896.

¹⁵⁰⁹ Исто.

који су јамство боље будућности.“¹⁵¹⁰ При том, читани су и телеграми поздрава из „Züricha i Већа од ђака на великијем школама, па од Срба из Далмације и Воке“.¹⁵¹¹

Поред бројних уважених гостију, исте године присуствовао је прослави и ученик Николе Томазеа, велечасни проф. Мијагостовић из Шибеника.¹⁵¹² Присутан је био и управитељ шибенске музике, богаташ Матијаци.¹⁵¹³

Према Бјелановићевом извештају, видовданска слава те године на Далматинском Косову је била потпуна у сваком смислу за српски народ у Далмацији, јер се на њој окупила „/.../ интилгенција српска и заступани су били сви сталежи. Измјешао се народни вез са помоднијем хаљинама госпођа и госпођица. Гусле и музика“.¹⁵¹⁴ Када је упитао једног Сремца који је био највеселији у колу које се играло, а који је иначе певао у српском певачком друштву из Шибеника „/.../ шта каже о овом нашем весељу? „Ово је таман као и у нас у Сријему, данас код Раванице.“¹⁵¹⁵

Овако успешна прослава видовданске славе 1896. године запала је у очи и суседном босанском министру Венјамину Калају, којег је посебно иритирала чињеница да доста народа из Босне посећује Далматинско Косово на Видовдан. Не треба заборавити да је своју политику у Босни и Херцеговини Калај заснивао на томе да што је више могуће сузбије српски утицај.

Калаја је највише заинтересовала Милашева проповед која је несумњиво имала великог утицаја на присутни народ. У њој је видео опасност по своју политику, тако да се лично жалио Бечу на Милаша. У вези с том оптужбом намесништво је тражило од Милаша да поднесе опширан извештај, што је он и урадио 26. октобра исте године својим писмом бр. 575-Е.¹⁵¹⁶ У писму је Милаш објашњавао како православни Срби одувек славе своје верске празнике, а нарочито Видовдан, који за њих има велику важност, нарочито оптужује хрватске листове који желе да православне верске празнике претворе у некакве политичке демонстрације и др. После овог писма, власти више нису узнемиравале Милаша по овом питању.

Такође, да је видовданска прослава на Далматинском Косову била још од првих година надалеко позната, па чак и туристички интересантна странцима, сведочи нам један документ из Трста. „За славу цркве Лазарице интересирају се многа овдашња туристичка друштва и странци,

¹⁵¹⁰ „Видов-дан на Косову, други извјештај“, *Српски глас*, бр. 26, 27 (9) 6. 1896.

¹⁵¹¹ „Vidov-dan на Kosovu 1896“, *Dubrovnik*, br. 27, 5. 7. 1896.

¹⁵¹² Исто.

¹⁵¹³ „Видов-дан на Косову, други извјештај“, *Српски глас*, бр. 26, 27 (9) 6. 1896.

¹⁵¹⁴ Исто.

¹⁵¹⁵ Исто.

¹⁵¹⁶ Н. Милаш, *Аутобиографија, студије и чланци*, Београд–Шибеник 2005. стр. 98.

који воле описне лепоте природе и оригиналне етнографске слике, те ће по томе, ова црквена слава допринети, да странци упознаду јачину и лепоту српског племена на Приморју.¹⁵¹⁷

Прослава 1897. године на Далматинском Косову уобичајено је била добро посећена. Ипак, два догађаја бацила су сенку на саму прославу. Први је свакако прерана смрт неприкосновеног лидера Срба у Северној Далмацији, Саве Бјелановића 3 (15) 1897. године, која је бацила у жалост цело тадашње Српство. Попут осталих, и Косовљани су 30. марта одали почаст Бјелановићу парастосом у цркви Лазарици на Далматинском Косову.¹⁵¹⁸ На самој видовданској прослави те године провејавао је дух поштовања према Бјелановићу: „За столовима и сјеницама било је много лијепих и одушевљенијех здравица. Било је пјевања, а одушевљена се Србадија сјетила и својег незаборављеног Бјелановића.“¹⁵¹⁹

Иако је присуствовало око тридесет свештених лица, други изузетак је био неприсуствовање еп. Милаша. Такву одлуку далматинског епископа можемо тумачити у светлу смиривања прошлогодишњег сукоба са босанским министром Калајем. Свештенство је на свечан начин одслужило Литургију уз певање српског дилетантског певачког друштва из Книна, док је беседу одржао окружни кнински протопрезвитер П. Петрановић.¹⁵²⁰

Од политичара исте године присуствовали су: Катић, скрадински начелник Синобад, бележник Андра Вујатовић, Јово Метличић и заступник Душан Баљак. Потоњем је било јако битно да се на Косову нађе са својим бирачима због наступајућих избора у Далмацији.¹⁵²¹

Такође, према сведочењу Александра Митровића, уредника *Срски глас*, поред уобичајног броја Срба Католика на Далматинском Косову је 1897. године било и Срба муслимана из суседне Босне. „На тој свечаности најбоље се освећало наше начело: Српство без разлике вјере. Ту је било Срба и католика, и мухамеданаца, и православнијех. И ако нас вјера дјели, крв нам је иста, и та нас крв везује.“¹⁵²²

Следеће 1898. године Далматинско Косово остало је без још тројице битних хаџија, утемељивача и организатора саме прославе. Умрли су: дугогодишњи кнински начелник Катић 28. маја 1898. године, калуђер Катић и др Ловро Монти. Председник организационог одбора за

¹⁵¹⁷ Giugno 1898, „Festa di Vidovdan della chiesa Lazarica, nel campo Kosovo in Dalmazia“, *Генерални конзулат Краљевине Србије у Трсту 1884–1914*, М. Перишић, С. Рајак, Ј. Рељић (ур.) *Историја српске дипломатије*, Документа, Архив Србије, Београд 2009. стр. 302.

¹⁵¹⁸ „Наши дописи, Косово 30. марта“, *Српски глас*, бр. 14, 3 (15) 4. 1897.

¹⁵¹⁹ „На Косову 1897. год.“, *Српски глас*, бр. 25, 19 (1) 6. 1897.

¹⁵²⁰ „Храмовна слава св. цркве Лазарице у Далм. Косову дана 15 (27) јуна“, *Гласник православне далматинске епархије*, бр. 6, 1897, стр. 96.

¹⁵²¹ „На Косову 1897. год.“, *Српски глас*, бр. 25, 19 (1) 6. 1897.

¹⁵²² „На Косову 1897. год.“, *Српски глас*, бр. 25, 19 (1) 6. 1897.

свечаност те године био је трговац Владе Јовић, који се од недавно преминулих опростио пригодним говором.¹⁵²³

Пред саму славу 1898. године *Српски глас*, али и *Dubrovnik* доносе и програм видовданске свечаности на Далматинском Косову. Програм је обиловао народним играма и забавом као никад до тада, што најбоље сведочи о све већој популарности саме прославе. „Као новост, ове су године заведене разне српске игре: код једних огледа се мушка снага и српска озбиљност, код других опет младићка окретност и српски хумор“¹⁵²⁴ (Прилог 8).

По дописима са видовданске прославе те године видимо да је прослава заиста тако и испала. Поред српске тробојнице, косовске хације су радо користиле и веселиле се са алај-барјацима. „Под алај – барјацима сакупљени свијет на триста страна благује и пјева“.¹⁵²⁵ Као што је поменуто у програму, специјално за прославу је дошао и учитељ народних игара Карапетровић, који је пре тога гостовао у многим далматинским местима.

Ипак, као и ранијих година, главни гости су били српски политичари. Прослава Видовдана на Далматинском Косову, као највећа српска прослава уопште у Далмацији, била је незаобилазно место на којем би могли да мобилизују своје гласачко изборно тело за предстојеће изборе. Превасходно с тим циљем, са далматинског Севера дошао је Задранин др Душан Баљак, док је други дошао са далматинског Југа, и то по први пут, Дубровчанин др Антун Пуљези, председник Српске странке.¹⁵²⁶ Оба српска заступника предводила су свечану поворку од косовске железничке станице ка цркви Лазарици на свечану службу, а затим и на литију. После црквених обреда, Баљак се први обратио окупљеном народу, нарочито својим бирачима из Книнске и Врличке крајине. Исто је урадио и Пуљези према својим бирачима из Шибеника и Скрадина.¹⁵²⁷

Следеће 1899. године био је и јубилеј десетогодишњице прославе Видовдана на Далматинском Косову. Из тог разлога покренуте су припреме које су текле у најбољем реду. Избран је организациони одбор који су чинили: председник Андрија Вујатовић, потпредседник

¹⁵²³ „Опазио сам неку сјету на лицима особито Срба книнских и буковичких, ради ране и ненадане смрти двају честитих народних бораца, др. Монти-а и начелника книнског Катића, ако што сам чуо оплакивати доста рану смрт заслужног по цркву и народ калуђера Колунића.“ („Наши дописи, са Видов-данске свечаности“, *Српски глас*, бр. 26, 25 (7) 6. 1898).

¹⁵²⁴ Исто.

¹⁵²⁵ „Наши дописи, са Видов-данске свечаности“, *Српски глас*, бр. 26, 25 (7) 6. 1898

¹⁵²⁶ Након смрти С. Бјелановића оба политичара су били лидери Српске странке у Далмацији.

¹⁵²⁷ „Pozdrav Dr. Baljka svojim biračima Kninske i Vrličke krajine i mjesnom narodnom sveštenstvu ushitili su narod tako da je cjela masa na nj nahrapila i kroz polje trijumfalno ga nosila.“

„Dr. Pugliesi pozdravio je svoje birače Skradina-Šibenika pred crkvom, te kad se s njima oprostiо, ovi uz urenebsno „živio“ podigoše ga na ramena i stadoše ga nositi kroz masu naroda koja je sakupljena bila da čuje riječ dubrovčanina koji stupa prvim putem među narod Gornje Dalmacije“ („Naši dopisi, iz pokrajine 28. juna 1898, Vidov – dan 1898. god.“, *Dubrovnik*, br. 27, 3. 7. 1898).

Лујо Бакотић, благајник Душан Амановић, док су чланови били: Тоде Боровић, Тоде Вагић, Нико Скочић, Душан Смољановић, о. Јоаникије Кукољ, Адолф Раинингер и Илија Ченић.¹⁵²⁸

Све те темељне припреме и успех прошлих девет година прослављања Видовдана, који су окупљали и уједињавали читаво Српство у Далмацији, нису се допадали аустројским властима. Скоро пред сам празник, свега десетак дана, када су припреме већ биле у својој завршној фази, котарске власти су донеле забрану о ограничавању прославе Видовдана:

„На основу царске патенте од 1854. год. оvdјешње Поглаварство забранило је уобичајену народну свечаност на Косову. Изричито је забрањено састајати се и ићи у скуповима; купити прилоге за сву свечаност, осим по котару книнском; вијање барјака и застава, осим црквенијех, и свако друго народно обиљежје ван опсега црквене свечаности, под пријетњом, да ће преступници ових одредаба бити кажњени по истој патенти глобом од 1 фор. до 1000 фор., или затвором од 6 сати до 14 дана.“¹⁵²⁹

Оваква строга одлука котарског поглаварства разочарала је далматинске Србе. *„У народу је завладало велико огорчење ради тијех ненаданих и несходнијех мјера.“¹⁵³⁰* Ипак, и поред забране, припреме су биле настављене, а сама прослава прошла је у потпуном реду. Од познатијих личности дошли су еп. Милаш са 32 свештеника, заступници Кулишић и Баљак. Није било никаквих политичких говора, осим црквене беседе протосинђела Серафима Калика у којој је истакао смисао и значај православне вере за српску народност.¹⁵³¹ Не треба посебно наглашавати да су полицијски комесари и читава мрежа агената били непрестано присутни на прослави Видовдана, пратећи готову сваку делатност тога дана.

Ипак, један део забране није испоштован, а то је што је било осим црквених барјака и националних српских застава. *„Пред црквом се повело велико народно коло, у којем су били помјешани грађани и сељаци. У средини кола стајао је јуначки Цетињанин са српскијем алај-барјаком.“¹⁵³²* Полиција није реаговала. Остатак прославе је прошао уобичајено са музиком, разним играма и весељем.

Иако је црква Лазарица била 1889. године освећена, није била до краја завршена. Косовски одбор се трудио да током наредних година што лепше украси саму цркву и околину на којој се одржавала видовданска свечаност. Прилози за цркву на Далматинском Косову били су прилагани из целе Далмације, па и суседних земаља, о чему сведоче бројни извештаји у *Српском гласу*. Били су сакупљани групно, али и појединачно и то у веома значајним свотама новца. Поред тих прилога, ваља истаћи и неке прилоге који су забележени у летопису косовске парохије. Тако је један крст од уметничке вредности поклонио Клаудије Шупук, иначе Хрват из Шибеника. Поред

¹⁵²⁸ „Видов-дан на Косову“, *Српски глас*, бр. 16, 22 (4) 5. 1899.

¹⁵²⁹ „Забрана Видов-данске прославе на Далматинском Косову“, *Српски глас*, бр. 23, 9 (21) 6. 1899.

¹⁵³⁰ Исто.

¹⁵³¹ „ – тако да је православље, доиста, постало у пуном смислу ријечи вјером народном 'вјером српском' “ („Косово поље“, *Српски глас*, бр. 25, 24. (6) 6. 1899).

¹⁵³² Исто.

овог био је још знатан број Хрвата католика који су давали добровољне прилоге далматинској Лазарици.¹⁵³³

Предузете акције сакупљања прилога интензивирани су 1899. године, пред саму десетогодишњицу прве видовданске прославе. Писма са молбама за донације упућена су многим српским црквеним општинама широм Монархије. Једна таква лепа молба стигла је и у Трст, маја 1899. године, тамошњој српској општини (Прилог 9).

Године 1900. изабран је одбор у следећем саставу: председник Владимир Јовић, за потпредседника Тодор Боровић, тајник Лука Дукић, благајник Сава Омчикус, док су чланови били: Миле Монти, Јово Синобад, Нико Скочић, Нико Јовић, о. Исидор Бурсаћ, Јово Калик и Илија Ченић. Цео одбор је био из Книна. Наравно, главни циљ му је био да што боље организује саму прославу и да у ту сврху прикупља неопходан прилог: „/.../ старати да сакупља добровољне прилоге за улепшање главице око цркве, за унутрашњи украс цркве, и настојати да свечаност што сјајнија испадне“.¹⁵³⁴ Прилози за цркву Лазарицу и Далматинско Косово и ранијих година су били чести, о чему сведоче бројни новински извештаји.

Како би ступио у ширу донаторску акцију која би укључивала целу Далмацију, кнински одбор обратио се далматинском Намесништву за одобрење поменуте акције. Као и пре две године, када је видовданска свечаност била ограничена од власти само на црквену свечаност, тако је и сакупљање прилога поновно било ограничено само на кнински котар. Али овог пута још строже. Директно је забрањено сакупљање прилога идући од врата до врата, за шта се кнински одбор залагао. Ту забрану донео је директно намесник Емил Давид 6. јуна 1900. године упутивши је книнском котарском поглаварству на извршење:

„Odnosno na izvješće 16 maja 1900, br. 8275, priopćuje se tome c. k. kotarskom poglavarstvu da Namjesništvo obnalaži da udijeli odboru za svečanost Sv. Lazara na Kosovu u Kninu, dozvolu za sakupljanje milodara, u ovoj pokrajini, u svrhu unutrašnjeg ukrasa nove crkve na Kosovu za vrijeme tih mjeseci, ali samo sredstvom pismenih poziva upravljenim poznatim dobročiniteljima, isključiv svakako sakupljanje milodara od kuće do kuće.

Glede načina sakupljanja milodara za dare navedenu svrhu u kninskom kotaru, prepušta se odnosno odluku tom c. k. poglavarstvu.

O ovome neka to c. k. poglavarstvo obznani rečeni odbor na rješenje molbe 16. maja 1900.

C. K. Namjesnik

David s. r.

F. Z. M.

*C. K. Kotarskom Poglavarstvu u Kninu.*¹⁵³⁵

Такође, намесник Давид је обавестио о својој одлуци и задарску православну конзисторију, доставивши јој одлуку на увид:

¹⁵³³ Епархијски управни одбор Шибеник, *Далматинска Лазарица и православни Косовљани поводом стогодишњице освећења темеља далматинске Лазарице 1874–1974*, Београд 1974. стр. 26.

¹⁵³⁴ „За косовску славу“, *Српски глас*, бр. 18, 4 (17) 5. 1900.

¹⁵³⁵ HR-DAZd-341- Spisi Pravoslavne eparhije Zadar, Sv. 206, br. 17685/III, (1900. god.).

„Čast mi je dostaviti u prepisu Prepoštovanoj grč. istočnoj Episkopskoj konzistoriji u Zadru, odnosno na cijenjeni dopis 29 Maja 1900 br. 1202 na prijatno znanje. U Zadru, dne 6 Junija 1900, c. k. Namjesnik David“.¹⁵³⁶

Упркос оптерећујућим одлукама аустријских власти, припреме за видовданску свечаност су настављене. У циљу што боље посете Далматинском Косову упућено је обавештење косовским хаџијама преко *Срског гласа* да они који желе могу и преноћити у организацији одбора, те да се раније јаве тајнику тог одбора Луки Дукићу.¹⁵³⁷ Штампан је и програм прославе који се скоро и није разликовао од уобичајених програма из претходних година.¹⁵³⁸

Прослава на „Српској Олимпији“ је 1900. године прошла са потпуним редом као и прославе ранијих година, али и у складу са забраном од прошле године. Први говор држао је др Крсто Ковачевић из Шибеника. „Он је истакао на будну свијест народну, која и без вођа – није случајно, на слави није био ниједан посланик – зна високо да држи заставу српску.“ У следећем говору, Владимир Јовић се заложио да се подигне споменик Сави Бјелановићу: „/.../ те да тај споменик буде онај стојер, око којег ће се окупљати сви Срби на Приморју, без разлика вјере и ужег стојништва“.¹⁵³⁹ Ипак, у складу са могућностима било је предложено да се направи мањи споменик у виду пирамиде са попрсјем на Бјелановићевом гробу у Ћеврскама.

Колико су косовске хаџије биле дубоко свесне да успех саме славе зависи и од њиховог прилога, сведочи податак да су добитке од томболе поклањали ораганизационом одбору.¹⁵⁴⁰

Видовданске прославе на Далматинском Косову 1901, 1902. и 1903. године протицале су уобичајеним током.¹⁵⁴¹ Године 1902. дошла је и дубровачка српска музика.¹⁵⁴² Исте године на Далматинском Косову почиње веома активно деловати привредно-просветно друштво „Српска зора“. Делатност тог друштва била је веома отворена према народу. Њени представници разговарају са окупљеним народом о његовим потребама, држе састанке, те скупљају добротворне прилоге. Један од главних представника поменутог друштва на Далматинском Косову био је просвећени вођа српских сељака Онисим Поповић.¹⁵⁴³

¹⁵³⁶ Исто.

¹⁵³⁷ „Видовданска слава на Косову“, *Српски глас*, бр. 25, 17 (29) 6. 1904.

¹⁵³⁷ „Видовданска слава“, *Застава*, бр. 125, 3. 6. 1904.

¹⁵³⁷ „Видовданска слава на Косову“, *Српски глас*, бр. 25, 17 (29) 6. 1904.

¹⁵³⁷ „За путнике Книн–Косово“, *Српски глас*, бр. 22, 2 (15) 6. 1900.

¹⁵³⁸ „Програм Видов-данске свечаности Св. Лазара на Далматинском Косову“, *Српски глас*, бр. 22, 2 (15) 6. 1900.

¹⁵³⁹ „Наши дописи, Книн 16 (29) јуна“, *Српски глас*, бр. 26, 29 (12) 6. 1900.

¹⁵⁴⁰ „Главни добитак томболе добила је гђа М. Омчикус из Книна али га је поклонила косовском одбору. Такође и др Банац, познати родољуб и страдалник из Скрадина, поконио је свој згодитак одбору.“ (Исто).

¹⁵⁴¹ „Са Косова 16. јуна 1901“, *Српски глас*, бр. 25, 18 (1) 6. 1901; „Vidov-dan“, *Српски глас*, бр. 24, 22 (5) 6. 1902.

¹⁵⁴² „На далматинско Косово“, *Српски глас*, бр. 23, 15 (28) 6. 1902.

¹⁵⁴³ Онисим Поповић, вођа сељака из села Бискупије које припада групи косовских села. Редован учесник готово свих важнијих збивања код Срба у Далмацији до пред Први светски рат, када је и стрељан у Сињу у

За прославу 1904. године нови организациони одбор чинили су неки стари чланови тог истог тела: председник В. Јовић, потпредседник Д. Амановић, чланови: Ш. Будимир, Ђ. Војводић, М. Монти и С. Омчикус. Оформљени одбор је на славу позвао и једно уметничко друштво из Срема. *„Дознајемо да ће ове године доћи коло Сријемаца, те зачинити славу са веселом пјесмом. Сријемци ће и у Книну да приреде једно забавно вече /.../“*.¹⁵⁴⁴

Позив на Далматинско Косово исте године је упутила и новосадска *Застава* која истиче следеће: *„Одбор за Видовданску славу уложио је сав мар /.../. Препоручујемо свој нашој браћи, да дођу на Косово, где ће наћи утехе и правог српског весеља’. У Книну се о Видов-дану сакупљају Срби из околине, као и код нас у Срему у Раваници и у Лици на Плитвичка језера“*.¹⁵⁴⁵

Након 1898. године и ограничавања слављења Видовдана, Далматинско Косово је посећивао мањи број српских политичара. Тако 1904. године *Српски глас* прозива виђеније далматинске Србе, нарочито политичаре, да се покажу својим доласком на Далматинско Косово. Од посланика био је присутан само др Ковачевић. Такође, са хвалом поздравља хације из удаљенијих далматинских места: Имотског, Метковића, Котора, Будве, али и из Лике и Босне.¹⁵⁴⁶

Видовдан 1904. године на Далматинском Косову остаће упамћен по још једном великом историјском конфликту, а то је Руско-јапански рат. Познато је да је већи део Срба у Далмацији одувек гајио осећања према највећој словенској земљи. Из тог разлога организациони одбор прославе је успео да од власти издејствује дозволу *„/.../ да се држи молепетвије за побједу руског оружја“*. Позвани су сви далматински Срби да у што већем броју учествују у молебану како би показали своје словенске осећаје. У духу саме Косовске битке, изједначавајући Јапанце са Турцима, позив одбора је почео са Лазаревом клетвом *„Ко не дошо на Косово равно /.../ И тако ће се уз помен оним јунацима који су погинули у борби против прве навале са истока, која је срушила двије славенске државе, Срби помолити Богу, да даде побједу славенском оружју у овој новој навали са Истока, ради које ликују славенски противници са запада.“*¹⁵⁴⁷

Молебан је извршен, а сама прослава је била прожета мислима наде у руску победу на Далеком истоку. Председник одбора Владимир Јовић је за ручком одржао здравицу у част Русије, а затим и говор који је био прожет јаким проруским и прословенским осећањима. Након тога музика је засвирала руску химну, *„/.../ сви су уморни и поскидали капе и шешире, сви су запјевали, снажно и од срца. Није било доста један пут /.../“*.¹⁵⁴⁸ Након Јовића, са истим осећањима говорили

јесен 1914. год. Интересантно је да су се аустријске власти касније јавно покајале, то јест да је био грешком оптужен да тајно ради за интересе Србије.

¹⁵⁴⁴ „Видовданска слава на Косову“, *Српски глас*, бр. 25, 16 (29) б. 1904.

¹⁵⁴⁵ „Видовданска слава“, *Застава*, бр. 125, 3. б. 1904.

¹⁵⁴⁶ „Слава на Далматинском Косову“, *Српски глас*, 16 (29) б. 1904.

¹⁵⁴⁷ „Домаће, На Косово“, *Српски глас*, бр. 24, 9 (22) б. 1904.

¹⁵⁴⁸ „Слава на Далматинском Косову“, *Српски глас*, 16 (29) б. 1904.

су заступник Ковачевић и Петар Миовић из Бенковца. Говорио је и Коста Петровић из Земуна, према којем су далматински Срби гајили велико поштовање због његових прилога цркви на Далматинском Косову и манастиру Крупи.¹⁵⁴⁹

Такође, важно је нагласити да се у првој деценији 20. века, осећала блага тенденција опадања популарности видовданске свечаности на Далматинском Косову. Разлоге за то можемо највише тражити не само у политичким, него и у привредним факторима и приликама. Од политичких фактора највише је утицала забрана политичких манифестација на прослави од стране власти 1898. године, али и слаба организација Српске странке на Приморју након смрти Бјелановића. Ипак, и поред тога, редовни гости су тих година били једино заступник Баљак и кнински начелник Амановић. Наравно, нису држали никакве јавне политичке говоре.

Ни утицај привредног фактора није био занемарљив. Наиме, највећи део косовских хаџија био је из редова сељаштва, занатлија, трговаца итд. Јун месец, када је падао Видовдан, било је време испуњено сеоским пословима, а још ако би падао у радни дан, онда би заиста био озбиљан проблем доласка на прославу не само сељаштва, него и свих осталих. Тако се на пример у листу *Dubrovnik* 1910. године појављује интересантан предлог да се видовданска слава на Далматинском Косову „/.../ пренесе питање о преносу славе у прву недјељу по видовдану, чим би се, без сумње, омогућио јачи приступ и тежака и занатлија“.¹⁵⁵⁰

8.2. Прослава у доба „новог курса“

Пре појаве политике „новог курса“ у Далмацији, прослава Видовдана на Далматинском Косову била је искључиво српска ексклузивност. Ипак, временом је сам култ Косова, а нарочито почетком 20. века све више добијао јужнословенски карактер, а идеологија Видовдана постала је југословенска. Тако Иван Мештровић израђује пројекат и делове Видовданског храма који треба да отелотвори идеју југословенства.¹⁵⁵¹

После Задарске резолуције 1905. године на Видовданској прослави постепено почињу да се појављују и припадници хрватског народа и истакнути хрватски политичари из редова народне и пучке хрватске странке. На Видовдан 1910. године председник организационог одбора Никола

¹⁵⁴⁹ „Сви су опколили честитог старца и стали да га поздрављају. Овај искрени дочек измаио му је сузе на очи /.../ сви они који су били у цркви, викнули су од срца старцу: живио. У вече, прије него је кренуо са редовним возом, кршени Косовљани издигли су га на своја јуначка плећа и проносили га око главице. Народ је поздрављао и благосиљао старца /.../“ (Исто).

¹⁵⁵⁰ „Видовданска слава на Косову“, *Dubrovnik*, бр. 55, 19. 7. 1910.

¹⁵⁵¹ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у 19. веку*, Београд 2006, стр. 81.

Суботић у пригодном говору „Поздравио је одвојено Србе из Хрватске и Босне и присутне Хрвате“;¹⁵⁵² мада ипак те године још увек није било истакнутих хрватских политичара.

Следећа, 1911. године биће једна од битнијих година у заједничкој српско – хрватској политичкој борби, те утврђивању политике „новог курса“ у Далмацији. Уочи Видовдана, 27. јуна у Далмацији су се одржали избори за Царевинско веће. Победио је заједнички хрватско – српски кандидат, то јест Народне и Напредне странке над правашким кандидатом. Овакав заједнички тријумф је био добар повод за прославу победе на Далматинском Косову.¹⁵⁵³

О видовданској прослави 1911. године писала је и сплитска *Pučka sloboda*, а исти чланак пренео је загребачки *Србобран*. Дочек возова на косовској станици био је са великим одушевљењем. „У 10 и по пуцњава мужара навијести нам да се воз приближује, дуги воз препун косовских ходочасника устави се на штацији! Врли Каиштелани свирају веселе српске корачнице, кличе се живио Косову, Србима, Баљаку; одговара се са живила слога, живио Меитровић, живио Ђупико, који су са влаком дошли.“¹⁵⁵⁴

Кад су на Косово дошли „*zastupnici J. Biankini, dr. Melko Čingrija i dr., Smodlaka sa načelnikom Drniša g. Skelinom i brojnom pratnjom pošli na kninsko Kosovo, gdje su braća Srbi spominjali Vidov – dan*“, наступило је опште одушевљење присутних.¹⁵⁵⁵ Чула се вика „Долазе хрватски заступници!“, „долази Смодлака“, то је било као „парола“, која се све то више ширила, све то више одушевљавала /.../ „Срби носе на раменима Чингрију и Бианкиниа. – Не носе Смодлаку, њега не треба носити /.../ он није гост /.../ сви га одавно познајемо као брата“. Уследили су пригодни поздрави гостима. „*Tu su ih dočekali silnim oduševljenjem. Pozdravio ih je srdačnim riječima kninski načelnik g. Amanović, a odgovorili su Smodlaka, Čingrija i Biankini. Pravoslavni paroh Vuković izrekao je krasnu zdravicu drniškom načelniku g. Skelinu. Vladalo je silno oduševljenje i narod je klicao slozi Hrvata i Srba.*“¹⁵⁵⁶

Након узајамних поздрављања и здравица одржани су и говори хрватских заступника. „/.../ проговара Смодлака, заноси слушаоце својим ватреним ријечима; Чингрија, ког већином по први пут упознајемо, осваја нас својим чистим братским искреним говором /.../.“¹⁵⁵⁷ У том искреном говору, Чингрија је нагласио грешке досадашње заједничке српско – хрватске политике „/.../ како се до сада пуно гријешило у овоме правцу и признаје да је и он сам гријешило и пуно гријешило:

¹⁵⁵² „Видовданска слава на Косову“, *Dubrovnik*, бр. 55, 19. 7. 1910.

¹⁵⁵³ Победио је са малом разликом у гласовима кандидат др Вицко Ивчевић против правашког кандидата др Иве Крстеља.

¹⁵⁵⁴ „Видовдан на далматинском Косову“, *Србобран*, бр. 130, 20 (3) 6. 1911.

¹⁵⁵⁵ „Домаће вјести, по повратку са биралишта“, *Narodni list*, бр. 52, 1.7. 1911.

¹⁵⁵⁶ Исто.

¹⁵⁵⁷ „Видовдан на далматинском Косову“, *Србобран*, бр. 130, 20 (3) 6. 1911.

поново препоруча јединство у раду међу Србима и Хрватима“.¹⁵⁵⁸ Затим је иступио да говори дон Јурај Бианкини, истакнути праваш који је међу хрватским политичарима тог типа доживео највећу еволуцију у свом дугом политичком развоју. Од отвореног противника готово свих српских интереса на Приморју постао је заговорник међусобне слоге и заједничког напретка:

„Говорио је у истом смислу и казао је како му је и срце и душа препуна среће што је могао на овај дан да сједи на овоме мјесту, на српскоме Косову, међу овим поштеним српским народом. И он је казао, да треба да се покрију и затрпају наше старе грешке, и да у будућности сви заједно порадимо на нашем народном јединству“. Даље, „/.../ црта развој политике Срба и Хрвата за задњих 50 година, наздравља слози, једином спасу тако Срба како Хрвата.“¹⁵⁵⁹ Затим је наступио „/.../ Др. Марушић представља нам наш понос, нашу дику човјека, који персонифицира прошлост, садашњост, будућност и слогу Срба и Хрвата; представља нам кипара Меитровића. Усклицима никад краја! иста нас идеја одушевљује, Србин мисли хрватски, Хрват осјећа српски! Сви разумевају да су један те исто“.¹⁵⁶⁰

Године 1912. изабран је нови организациони одбор видовданске прославе који су чинили: председник Душан Амановић, потпредседник Душан Новаковић, тајници Урош Покрајац и Тоде Новаковић и благајници Лука Дукић и Сава Омчикус.¹⁵⁶¹

Како би прослава Видовдана 1912. године била што успешнија, огласио се поменути одбор нарочитим прогласом: „Пошто је пак ова свечаност склопљена са знатним трошковима, потписани се позивље на све родољубе, да својим прилозима омогуће остварење његове замисли /.../ Браћо, на 28. јуна (15./VI.) сви на Косово! Одбор.“¹⁵⁶²

Такође, важна је помена и једна заједничка српско – хрватска посета Далматинском Косову која се десила новембра 1912. године Тада су кнински Срби и Хрвати дошли на поменуто место да дају помен погинулим у Првом балканском рату. „Послије помена слиједило је молепствије за побједу балканског оружја.“ Леп пример су дали и месни православни свештеници, који су пригодно лепо беседили о значају Балканских ратова. Нису се зауставили само на томе: „/.../ а особито је такло присутне кад су свештеници на свршетку зајевали: „Ој Славени!“ а њима се придружио сав народ“.¹⁵⁶³ Након поменутог ходочашћа, косовску поворку у Книну је предводила омладина која је махала српским и хрватским заставама.

За време Балканских ратова из којих су Србија и Црна Гора изашле као победници, значај Косова и поштовање Видовдана доживљавало је своју кулминацију на целом Приморју. Те победе биле су важан фактор учвршћивања српске и хрватске националне и јужнословенске свести, што се види из разних заједничких акција тога доба: прикупљања помоћи, одушевљеног писања већег дела хрватске и српске штампе итд. *Narodni list* је писао 12. октобра 1912. године: „*Naše su oči*

¹⁵⁵⁸ „Видовданска слава на далматинском Косову“, *Dubrovnik*, br. 24, 14. 6. 1911.

¹⁵⁵⁹ Исто.

¹⁵⁶⁰ „Видовдан на далматинском Косову“, *Србобран*, бр. 130, 20 (3) 6. 1911.

¹⁵⁶¹ „Видовданска свечаност на Косову код Книна“, *Србобран*, бр. 116, 5 (18) 6. 1912.

¹⁵⁶² Исто.

¹⁵⁶³ „Помен за погинуле и молепствије за побједнике, Косово 4. новембра“, *Dubrovnik*, br. 46, 7. 12. 1912.

*danas uprte u Kosovo, gdje ima da se daje odmazda za vjekove patnja i stradanja i udari budućnost i temelj slavenskih naroda na Balkanu*¹⁵⁶⁴ Подиже се „патос“ јужнословенског јунаштва, мистика Косовског боја у којем суделују готово сви водећи људи како политичког тако и културног живота Далмације.¹⁵⁶⁵

Тако, када је српска војска почела борбу у сектору према Призрену, *Narodni list* је донео песму Алексе Шантића „*Призрене стари*“.¹⁵⁶⁶ На скупу у Задру 24. новембра 1912. године, који је одржан због распуштања шибенског и сплитског општинског већа провејавао је дух антиаустријског расположења. *Narodni list* је између осталог писао „*Zar je Dalmacija Kosovski vilajet*“.¹⁵⁶⁷ Том приликом говорима су се истакли Анте Трумбић који је рекао „*da plamte sva srsca od radosti i ponosa što sviće zora novog dana, a nadajmo se i nama ovamo*“, док је др Јосип Смодлака узвикнуо на гласно одобравање присутних: „*Da je Kosovo osvećeno, a da osvetu čeka još Petrov Gvozd*“.¹⁵⁶⁸ Поред српских, и већина хрватских листова, поготово оних јужнословенске политичке оријентације доносили су чланке пуне дубоких осећања према ослобађању Балкана од Турака доносе поред народњачког гласила и Смодлакин сплитски лист „*Sloboda: organ Pučke Napredne stranke*“, који са усхићењем пише о ослобађању Балкана од турске окупације. Ослобођење Косова поздравља *Narodni list* при том позивајући на свеопшту прославу Видовдана. „*Dan, za kojim smo svi vapili, koji smo svi čekali, došao je. /.../ Nakon 524 žalostna, ove ćemo godine slaviti veseli Vidov – dan. /.../ Dosad ga slaveći, uzdisali smo za starom našom slavom, vapili za osvetom i plakali za mučenom braćom /.../ pa zato je i naša dužnost da svi proslavimo ovaj znameniti dan po svim našim gradovima, varošima i selima.*“¹⁵⁶⁹ Дуж целог јужнословенског приморја организују се прославе по читаоницама и другим културним и политичким стециштима, и то не само око Видовдана него и током целе године. Тако у новембру 1913. године „*Dr. Tresić Pavičić odazvao se je pozivu Hrv. akademskog kluba u Splitu, te će doći u Split i u občinskom kazalištu čitati svoje epinijske pjesme „Osvećeno Kosovo“.* Sutra će dr. Tresić čitati svoje pjesme u Hrvatskoj čitaonici na Rijeci.“¹⁵⁷⁰

Такође, постојала је оправдана бојазан да ће власти забранити видовданску прославу 1913. године, што се на радост многих ипак није десило. Тако сплитски лист *Sloboda* 1913. године доноси вест да је добио питања од бројних пријатеља из покрајине да ли ће бити прославе Видовдана на Далматинском Косову.¹⁵⁷¹ Истовремено оглашава се и *Narodni list* који јавља да је

¹⁵⁶⁴ K. Milutinović, „Zadar pred Prvi sjetski rat“, *Zadarska revija*, br. 6, 1965, str. 491.

¹⁵⁶⁵ A. Bralić, „Narodi list’ i ’Hrvatska kruna’ o drugom balkanskom ratu“, (ur. M. Suić), *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 41, Zadar 1999, str. 278.

¹⁵⁶⁶ Исто.

¹⁵⁶⁷ „Razpust općina Splita i Šibenika“, *Narodni list*, br. 92, 25. 11. 1912.

¹⁵⁶⁸ „Veliki narodni zbor u Zadru“, *Narodni list*, br. 94, 2. 12. 1912.

¹⁵⁶⁹ „Vidov dan“, *Narodni list*, br. 40, 17. 5. 1913.

¹⁵⁷⁰ „Osvećeno Kosovo“, *Narodni list*, br. 92, 15. 11. 1913.

¹⁵⁷¹ „Vidovdan na Kosovu“, *Sloboda*, br. 131, 9. 6. 1913.

дошло до опструкције од стране железнице, која је била као што смо претходно видели, најбитнији вид комуникације доласка на саму прославу: „/.../ *nego da je jedino željeznička uprava uzkratila naročite vozove, no da se je odbor pobrinuo za druga sredstva komunikacije*“.¹⁵⁷² Овакво извештавање поменутих далматинских листова допринеће додатној конфузији доласка гостију на Далматинско Косово о чему сведочи извештач *Dubrovnik* са саме прославе.¹⁵⁷³

Ипак, на самој видовданској прослави увидело се да је опструкција железнице знатно утицала на посећеност. „Тежака би било много више, да управа жељезнице није извела пркос раван дјетињем т. ј не управа ове него политичка власт, јер је жељезница издала возни ред и раздјелила а кад је то пол. власт виђела учинила је исте повући, смишљеним непаметним мотивом „да је локомотива покварена““.¹⁵⁷⁴ Такође, десио се и мањи инцидент. Наиме, жандари су током прославе забранили делење књига Матице српске. Изузев поменутих дешавања и потешкоћа, Видовданска прослава 1913. године испала је добро. Допадљиве говоре држали су у цркви свештеник Мирко Синобад и доцније „/.../ *заступник Др. Душан Баљак улио нам вјеру у бољу будућност својим говором*“.¹⁵⁷⁵

Још један битан догађај у Северној Далмацији можемо протумачити у смислу да је политика „новог курса“ сазрела у доба Балканских ратова. У Врлици 19. августа исте године служен је видовдански помен у тамошњој православној цркви за страдале српске војнике на Косову уопште, „/.../ *српским херојима на Косовом пољу као и свим скоро погинулим српским борцима, који славно ослободише браћу своју петвековног ропства*“.¹⁵⁷⁶ Помен у цркви био је изузетно добро посећен. „*Црква бијаше препуна сељака из околице као и грађана и грађанки обеју вјера, што нас много весели*“.¹⁵⁷⁶ Свештеник Гојко Синобад изговорио је лепу беседу о новом смислу ослобођеног Косова:

„/.../ *јер тај дан не треба више да буде дан плача и нарицања, већ дан поуке и размишљања, дан састанка и међународног упознавања, дан збора и говора за добро и срећу нам народну; јер док буде у нама будна српска свјест, док будемо чувати косовске аманете, ниједна нас сила душманска неће уништити*“.¹⁵⁷⁷

Помену је присуствовало и доста месних Хрвата, што дописник листа *Dubrovnik* под иницијалима Г. С. с одушевљењем поздравља. Такође, у том заједништву види и решење опстанка и сваког просперитета Срба и Хрвата у Далмацији:

¹⁵⁷² „Доруштена proslava“, *Narodni list*, br. 52, 28. 6. 1913.

¹⁵⁷³ „Грађана осим Книна и Дрниша није било него шесторо, што треба власт да захвали писању 'Slobode', која је у три броја једнако доносила да је слава забрањена, а одбор писао и брзојављао противно“ („Са далматинског Косова“, *Dubrovnik*, br. 28. 10. 7. 1913).

¹⁵⁷⁴ Исто.

¹⁵⁷⁵ Исто.

¹⁵⁷⁶ „Видовдански помен у Врлици“, *Dubrovnik*, br. 35, 28. 8. 1913.

¹⁵⁷⁷ Исто.

„– Особито нас је развеселила присутност на овом тужном обреду скоро све виђеније браће наше, Хрвата и Хрватица, који га својим присуством увеличаше. Хвала браћи врличким Хрватима, јер овијем дадоше еклатантног доказа потпуном схваћању, да је за нашу народну будућност једини спас још у томе, да се ми Срби и Хрвати појављивати имамо и држати као једна народна цјелина у борби за свој народни и културни опстанак и развитак, јер што је једна народна маса компактнија и већа, то јој је без сумње, много лакше издржавати напоре и ударце у борби.“¹⁵⁷⁸

8.3. Писање *Narodnog lista* о Видовдану

Тема Видовдана у Народном препороду имала је значајно место у неговању народних осећања. Вође и перјанице Народне странке са поносом су истицали значај овог празника, узвисујући његове слободарске идеале као пример за своју политичку и културну борбу на Приморју. Тако дон Миховил Павлиновић, један од утемељитеља тог покрета, већ у свом првом чланку „Godina 1861 u našoj Domovini“ који је изашао у бр. 3 „Priloga uz Narodni list“, говорећи о целокупној ситуацији у јужнословенским земљама два пута спомиње и Косово. На првом месту кад хвали слободарску Црну Гору која је у својој борби највише успела захваљујући сећању на Косово. „/.../ *nepristana, krvava, viečita broba proti zlotvori Viere i Slobode, i jedina pre dočima lebdiaše osveta – kosovska osveta!*“.¹⁵⁷⁹ Други пут помиње на крају када завршава свој исцрпан политички преглед дешавања у поменутој години који завршава са надом у буђењу свих јужнословенских народа након уставних реформи у Монархији. Посебно истиче Војводину у којој је те године одржан Благовештенски сабор на којем су захтевана већа народна права. „*Oživila nam Vojvodina!, sjetila se srpska Kosovskog Vidovdana!*“.

Такав тренд писања народњачког органа био је настављен и у потоњим годинама па чак и у временима када је дошло до строге српско – хрватске политичке подвојености у Далмацији. *Nar . list* у „*Podlisku*“, из 1881. године од броја 72. до 81. доноси чланке под именом „*Kosovo*“ (по народним песмама). У потпису на крају стоји *N. Š.* који писање о Косову започиње стиховима „*Pjesme i besjede M. Pavlinovića*“: „*Da, zavjetni rode zatočniče, Uči povjest tamnu i krvavu /...!*“. Даље, у истом чланку на један романтичарски начин препричава косовску историју и расправља о смислу Косова као једног судбински жалосног слободарског догађаја. „*Udesno Kosovo, snesita grobnico, srbske slobode*“.¹⁵⁸⁰

Хрватски историчар Тихомир Рајчић износи тезу да је то било из разлога што се према Србима, у годинама подвојености, ипак не износе нетолерантна стајалишта и увек се остављао простор за договор и сарадњу („братску слогу“) на основу етничке сродности и идеологије југославизма. Слично је, упркос многим полемикама, било и касније, током 80-их. Најбољи

¹⁵⁷⁸ Исто.

¹⁵⁷⁹ М. Pavlinović „*Godina 1861 u našoj Domovini*“, Jubilarni broj „*Narodnog lista*“, Zadar 2012, str. 6.

¹⁵⁸⁰ „*Podlistak, Kosovo (po narodnim pjesmama)*“, *Narodni list*, br. 72, 21. 6. 1881.

пример за то је обележавање петстогодишњице Косовске битке 1889. Године. Том приликом и *Narodni list* и *Narod* доносе помирљиво интониране чланке који Косовску битку акцентују као „туžан događaj i za Srbe i za Hrvate“, а у чињеници да су у бици суделовали неки витезови из Хрватске и Босне види се „zavjet bratske sloge“ Хрвата и Срба.¹⁵⁸¹

Када узмемо у обзир целокупну тадашњу далматинску ситуацију, Рајчићево стајалиште можемо узети само делимично као исправно. У истом чланку поменутог листа отворено се својата само Косово, те да оно има већи значај за Хрвате него за Србе. Даље се чак наглашава да је хрватски бан Иван први дошао на Косово поље и ударио на турску војску. На то писање историјских маштарија оштро је реаговао *Српски глас* који је позвао браћу Хрвате из Далмације, да се угледају на браћу из Загреба који су исказали своје саучешће приликом косовске славе.¹⁵⁸²

Када је 1889. године почело обележавање Видовдана на Далматинском Косову, хрватски листови на тај догађај нису гледали благонаклоно. У последњој деценији 19. века било је чак и ниподаштавајућих и шовинистичких писања што и није посебно изненађујуће. Наиме *Narodni list* је био у правашким рукама, а уређивао га је један од вођа те странке дон Јурај Бианкини.

У тим годинама оштре националне подељености *Narodni list* 1896. године у свом бр. 54. доноси чланак „*Uz pečenke i čiture*“ у којем критикује и исмева видовданску прославу. Одмах је реаговао и С. Бјелановић те преко *Срског гласа* указује на значај саме славе, чији је смисао, за разлику од Бианкинијевих истомишљеника разумео и велики Томазо: „/.../ a sa ovom uspomenom održalo se narodno ime srpsko, pokraj sviju neprijatelja i izroda, dok su neke svečanosti hrvacke, sa hrvackijem imenom, postale – od postanka Smičiklasove istorije“.¹⁵⁸³ Даље, додаје како је на Косову владао ред и мир са само једним полицијским комесаром и два жандара, док су остали жандари били у касарни. Наиме, „*postignut je onaj ideal, koji je pop Bianchini htio u saboru konkretirati u predlogu, kad je preporučivao ukidanje žandarmerije*“.¹⁵⁸⁴

На исте прозивке од стране Бианкинијевог *Narodnog lista* реагује и политички лист Срба католика *Dubrovnik*. Подсећа тадашњу јавност у Далмацији, алудирајући на главног протагонисту антисрпства у Далмацији Ј. Бианкинија, како су Хрвати мислили о Видовдану пре двадесет година. „*Ovaj će divni članak ovdašnjega poštenog lista a sadašnjeg organa agent provocateura pseudo – popa Veliko – Hrvata Biankinija potaknuti mnoge na razmišljanje i obasjaće tamnu stranicu sadašnje hrvacke hajke na Srbe.*“¹⁵⁸⁵ Тада је, на Видовдан, 28. јуна 1876. године изашао у *Narodnom listu* чланак „*Vidovdan 1876*“. У њему се излаже став Народне странке о Србији и Црној Гори и рату које су

¹⁵⁸¹ Усп. – 15. липња, *Narod*, 42/1889; Petstogodišnjica kosovske bitke, *Narodni list*, 50/1889. (Т. Рајчић, *Srpski nacionalni pokret u 19. stoljeću*, Split 2004. str. 358).

¹⁵⁸² „Клаић се љути“, *Српски глас*, бр. 25, 21 (2) 6. 1889.

¹⁵⁸³ „Рабирци“, *Српски глас*, бр. 27, 4 (14) 7. 1896.

¹⁵⁸⁴ Исто.

¹⁵⁸⁵ „Vidov-dan’, Nazad dvadeset godišta“, *Dubrovnik*, br. 25, 21. 6. 1896.

водиле 1876. године, затим о мисији српског народа и Босни и Херцеговини, док на један узвишен начин говори о Косовској бици. „*Evo nas na izmaku pet vjekova, da je slavno carstvo srbsko palo na Kosovu, na junačkom megdanu slobode*“. Чланак се завршава подршком Србији и надом у светлију освећену будућност.

„*Evo nas na Vidovdan god. 1876! Ovo je dan, u koji svakome domorodcu srce u grudima kuca, ovo je dan od sudbine određen da bude osvetnijem danom, pa će narod naš, mi se čvrsto nadamo, blagosloviti ovaj dan, jer će se u njemu oprati ljaga Vukova izdajstva, jer će naš narod uzkrnuti, Turčina potjerati, a zasjati će napokon na zastavi srbskoj sveta Miloševa pravda.*“¹⁵⁸⁶

Позитивно писање о Косову поново ће се вратити на странице поменутог листа у политици „новог курса“ у Далмацији, која ће уследити тек након 1905. године, а посебно у време Балканских ратова.

8.4. Видовдан 1914. године

Према писаним изворима, али и усменим казивањима (Прилог 10), Видовдан 1914. на Далматинском Косову личио је на једну величанствену народну прославу. Већ на дан-два пред Видовдан сви су путеви у Северној Далмацији били закрчени пешаком и коњаником у стајаћем руву, колима и жандарском патролом. Сељак, поп и варошанин, све се то кретало испремешано, под заставама и црквеним барјацима, према малом Косову пољу крај Книна. Кроз зору пак самог Видовдана јуриле су поворке кочија и железнички возови с грађанством и елитом, искићене зеленилом и заставама.¹⁵⁸⁷

Српска приморска соколска жупа имала је свој општи слет. Бројни су били и припадници хрватског соколства. Дошла су и два припадника соколског друштва „Душан Силни“ из Београда. Било је и неколико певачких друштава и музика: из Книна, Шибеника, Каштела, Сплита и Дубровника, који су и ранијих година радо долазили. Кнински Српски соко примио се да ред држи на своју одговорност, само да тај дан буде што мање аустријских полицајаца.¹⁵⁸⁸

На самој прослави било је доста исказа српско-хрватској слози, а клицало се Србији, њеној победничкој војсци, краљу Петру итд. После свечаног помена изгинулим на Косову, па и њиховим осветницима у Балканском рату, настали су говори политичких првака др Нике Суботића, Мате Дринковића и других. На прослави је уобичајено било и доста Срба из Босанске Крајине, а међу њима и родитељи Гаврила Принципа, Петар и Нана, из засеока Обљаја покрај Грахова.¹⁵⁸⁹ Аустријска полиција у свој тој гужви, према очевицима око 15.000 људи, није се усудила да хапси

¹⁵⁸⁶ Исто.

¹⁵⁸⁷ М. Королија, *Северном Далмацијом*, Београд–Шибеник 2011. стр. 135.

¹⁵⁸⁸ *Косовска народна читанка*, (ур. И. Ђорђевић), Београд 1940. стр. 73.

¹⁵⁸⁹ Исто.

ватрене говорнике тога дана, плашећи се реакције окупљених који би могли изазвати веће немире. На такав поступак одлучиће се тек кроз неколико дана, јер је убрзо после подне на Далматинско Косово пристигла вест о сарајевском атентату. Сав народ који се тога дана био окупио почео је из страха да се ужурбано разилази. Такође, постојале су озбиљне индиције да би већ истог дана могло доћи до немира по повратку косвских хаџија у градове из којих су дошли. Наиме, није била никаква тајна да су франковци и остали њихови проаустријски истомишљеници у Шибенику, Сплиту и другим местима имали план да нападну косовске хаџије на долазним железничким станицама по повратку. Ипак, на сву срећу до тога није дошло јер је аустријска полиција држала ред и мир на свим јавним местима.

У целој Далмацији као и њеном главном граду стао је готово сваки дотадашњи јавни вид живота.¹⁵⁹⁰ Репресија, хапшења, малтретирања и испитивања била су жестока према далматинским Србима и јужнословенски настројеним Хрватима. Аустријске власти су ишле чак дотле да су сумњале и у поједине задарске Италијане, повезујући њихову делатност са видовданским атентатом.¹⁵⁹¹

За време Првог светског рата прослава се због ратних околности није одржавала. Након рата цела Северна Далмација од 1918. до 1921. године биће заузета од италијанске војске. Видовданску прославу је 1919. и 1920. године ометала италијанска војска на тај начин што су Лазарицу блокирали војском, машинским пушкама и блиндираним аутомобилима, па тако оба пута одвратише народ и тиме саму прославу.¹⁵⁹²

8.5. Значај Видовдана

Видовдан на Далматинском Косову почео је с обележавањем 1889. године, захваљујући еп. Стефану Кнежевићу и неколицини тадашњих српских првака из Северне Далмације. Настао је као

¹⁵⁹⁰ „*Na Vidovdan, 28. juna poslije podne nalazio sam se s drugovima na kupalištu. Između 17 i 18 sati ležao sam na drvenom kupališnom prostoru. Najednom sam opazio neke manje grupice da se došaptavaju. Malo poslije toga naišao je, i legao pored mene, jedan moj drug i na uho mi saopćio vijest da je u Sarajevu ubijen prijestolonasljednik Franjo Ferdinand i njegova supruga. Uobičajna kupališna živost postepeno je prestajala. Kupalište se počelo napuštati. Na licima se mogla čitati briga i neizvjesnost. /.../ Sutradan su novine donijele kraće vijesti o događaju. K tome su se prepričavale vijesti o proslavi Vidovdana na dalmatinskom Kosovu, što je bila do tada neviđena manifestacija narodne sloge i jedinstva. Tog dana grad je bio utonuo u još veću crninu. Njegovi trgovci i ulice najednom kao da su izmjenile svoju svakodnevnu fizionomiju. Uobičajna živost i žagor prestali su. Žandari i detektivi, kao i nevidljivi žbiri i špijuni, nalazili su se na svakom koraku. Austrijska uprava počela je ponovno pokazivati svoje pravo lice“ (I. Zloković, „Uspomene iz mog školovanja u Zadru“, *Zadarska revija*, br. 5–6, 1974, str. 540).*

¹⁵⁹¹ Радикални италијански студент из Задра Вучевич одлази у јулу 1914. год. из Далмације. Аустријске власти су његов одлазак у Рим повезале с атентатом у Сарајеву (Ј. Врандечић, *Dalmatinski autonomistički pokret u 19. stoljeću*, Zagreb 2002, str. 292).

¹⁵⁹² *Косовска народна читанка*, (ур. И. Ђорђевић), Београд 1940, стр. 73.

насушна потреба далматинских Срба да попут Срба у Срему и матици Србији имају своју косовску прославу на којој би могли неговати и утврђивати своју националну свест.

Видовдан као верско – национални празник био је специфичан дан културног и политичког окупљања далматинских Срба. У том свенародном заједничком саборовању брисале су се све међусобне верске, политичке, друштвене и друге разлике тог доба. Све што је у народу било од вредности и значаја попут: политичара, писаца, свештеника, учитеља, интелектуалаца, трговаца, сељаштва, долазило је Видовданом на Далматинско Косово на заједнички договор о готово свим народним питањима. Исто тако, долазила су и многа културна, привредна, соколска и друга друштва да пред народом прикажу резултате свог дотадашњег рада али и будуће циљеве.

Такође, видовданску прославу не треба гледати уско везану за православље. У њој од самог почетка учествују не само Срби из суседне Лике и Босне, него веома активно и Срби католици. Имајући такву једну верско-народну отвореност, што је и специфичност самог Видовдана као празника од самог његовог настанка, у потоњим годинама показаће да је празник који у себе може апсорбовати и јужнословенску идеју. Безрезервно је под своје окриље прихватио и све далматинске Хрвате јужнословенске оријентације. Видовданско славље у Северној Далмацији је било место које не само да је прихватило политику „новог курса“ и јужнословенска стајалишта предратних година, него је постало плодно тло на којем се та политика и утврђивала. Такви процеси који су се дешавали у самом видовданском свенародном слављу биће веома битни, па чак и кључни за потоњу српско-хрватску будућност у заједничкој држави.

Гледајући хронолошки, прослава Видовдана на Далматинском Косову, почела се обележавати у тадашњем Српству најкасније, то јест након прослава у Војводини и тадашњој Србији па стога и заузима треће место. Ипак, ако узмемо у обзир све тешке услове и околности у којима је прослава настала и развијала се, попут: политичких, културних, верских, друштвених, па и географских прилика, онда без претеривања можемо рећи да је то била прва по значају видовданска слава тога доба.

За време свог предратног трајања у времену 1889 – 1914. године. празник Видовдан на Далматинском Косову часно је обавио своју мисију. У романтичарско-националном заносу на један слављенички начин припремио је севернодалматинске Србе за нову реалност која ће наступити уједињењем у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца.

9. СРПСКА ДРУШТВА

У политичким и културним превирањима друге половине 19. и почетка 20. века друштвена делатност је заузимала веома важно место. Иако, су у том периоду, од појаве уставних слобода 1860. године италијанска друштва у Далмацији, а нарочито у Задру предњачила, почела су ницати заједничка српска и хрватска друштва са јаким јужнословенским предзнаком. Међу њима најпознатије су Матица далматинска као и народне читаонице. Након непуне две деценије, сплетом политичких околности, настају посебна хрватска и српска друштва која су била прожета националним духом, постављајући поред политичких и национално културно-просветне циљеве. Према В. Маштровићу у том граду је од 1848. до 1920. године деловало преко 50 хрватских и српских друштава од којих је 5 српских. Као културно-просветно: „Српска читаоница“, омладинско културно-просветно „Првенац, музичко, „Бранко“, спортско, „Српски сокол и добротворно „Добротворна задруга сестара Српкиња“.¹⁵⁹³

За почетак искључиво српског друштвеног живота у Далмацији, иако је својеврсни претеча донекле било горе поменуто омладинско друштво, можемо узети 1879. године. Тада је основана Српска читаоница у Задру после које су по целом Приморју почела ницати и остала друштва. Дотадашња заједничка друштва, изузев ретких случајева, временом су постајала искључиво хрватска. До поновног зближавања, па и фузије, дошло је тек политиком „новог курса“ и у годинама пред Први светски рат када су наступиле неповољне околности за било какав значајнији друштвени напредак.

Опште је познато да су чланови готово свих српских друштава на Приморју били Срби обеју вера. Иако су Срби православне вере били бројнији на далматинском Северу у друштвеном животу учествују и Срби католици, нарочито у Задру и Шибенику. Са друге стране, ситуација на далматинском југу, у Дубровнику, била је обрнута: будући бројнији, Срби католици су предводили готово сва друштва у граду испод Срђа. Ипак, треба имати у виду да им тадашња аустријска политика није ишла на руку, што се јасно види приликом оснивања Српске читаонице у Задру. „Када се основала Српска читаоница у Задру, влада није имала ништа да примјети, на дотичном штатуту већ што је у њему било изречено да чланом читаонице може бити сваки Србин без разлике вјере“.¹⁵⁹⁴ И поред таквих отежавајућих околности, Срби западне вероисповести

¹⁵⁹³ В. Маštrović, *Hrvatska društva u Zadru*, Zagreb 1964. str. 471.

¹⁵⁹⁴ Л. Томановић, „Српство и Православље“, *Отаџбина*, 1883. св. 55. стр. 476.

попут Марка Цара, дон Јакова Групковића и др. давали су значајан допринос развоју српског културног живота у Задру и Северној Далмацији.

Такође, ваља напоменути да политичке власти нису увек олако давале, а у неким случајевима су чак и одбијале захтеве за друштвеним радом. Тако се десило са несудјеним Српским тамбурашким друштвом Србадија у Задру. Молба поднесена Намесништву од 21. априла 1905. године била је глатко одбијена из до краја неразјашњених разлога. Можемо само претпоставити да оснивачки одбор није успео да задовољи све строге законске услове који су се односили на оснивање друштава.¹⁵⁹⁵

Сви поменути типови српских друштва деловала су до 1914. године у Задру који је био најзначајнији културно – политички центар Срба у Северној Далмацији. Нека српска друштва деловала су и у осталим градовима и местима, посебно у Шибенику и Книну, али их је било и у Бенковцу, Кистањама, Дрнишу и Скрадину итд. Њихово оснивање и рад у предратним годинама били су у значајној мери потпомогнути од Привредно просветеног друштва „Српска зора“, утемељеног 1901. године са седиштем у Дубровнику.¹⁵⁹⁶

Поред оних које ћемо поменути у овом поглављу, ваља истаћи и „Српско – народну позоришну дружину“ као и српско певачко друштво из Шибеника који су деловала у поменутом периоду.¹⁵⁹⁷ Затим поред у Дубровнику, српска музика у Книну која је наступала на разним прославама и скуповима на почетку 20. века.¹⁵⁹⁸

Између осталог, ваља напоменути да су и након српско – хрватског раскола 1880. године када се српски културни и политички живот у Далмацији готово у потпуности осамосталио, неки Срби су и даље били чланови некада старих заједничких друштава. Најбољи пример, поред Матице далматинске, у којој је једно време у управи био и Н. Милаш, била је и соколска организација о којој ће бити речи у једном од следећих потпоглавља. Такође и стрељачко

¹⁵⁹⁵ Оснивачки одбор који су чинила три члана: В. Јакше, Њ. Брчића, Ђуро Обрадовић поднели су 21. априла 1905. године следећу молбу:

„*Viskom С. К. Namjesništvu Zadar*

Podpisani članovi promicatelnog odbora srpskog tamburaškog društva 'Srbadija' u Zadru podnose tom с. к. Namjesništvu pravilnik rečenog društva radi posvjedočenja u smislu zakona 15.2. god. 1867. D. Z. L BR. 134.“

Уз молбу, у прилогу достављен је и несудјени правилник друштва Намесништву на одобрење који је био веома сличан правилнику друштва 'Бранко'. Прва три члана говоре о имену, седишту и циљу друштва:

’§. 1 Оснива се, са сједиштем у Задру, српско тамбурашко друштво 'Србадија'

§. 2 Циљ је овог друштва да негује музику

§. 3 Према томе оно ће: а) подучавати своје чланове музици б) давати јавне концерте“.¹⁵⁹⁵

(HR-DAZd-543, Namjesništvo za Dalmaciju, Spisi o društvima, Kutija 6, ex Misc.102, R. 7 14, l. 2)

¹⁵⁹⁶ А. Ђаја, *Северна Далмација некад и сад: одлучна реч у критичном часу*, Београд 1939. стр. 53 – 54.

¹⁵⁹⁷ *Албум светковине двадесетпетогодишње успомене посвећења за епископа далматинскога Стефана вит. Кнежевића 17 маја 1878.* Задар 1878. стр. 78.

¹⁵⁹⁸ А. Ђаја, *Северна Далмација некад и сад: одлучна реч у критичном часу*, Београд 1939. стр. 54.

друштво у Задру (Societa dei Bersaglieri), у којем се поред Италијана и Хрвата могао наћи и извештај број српских чланова.¹⁵⁹⁹

Као што смо претходно поменули, сва друштва која су настала пре српско-хрватског раскола била су заједничка и ту чињеницу свакако треба узети у обзир.¹⁶⁰⁰ Такође, приликом вођења разговора о српско – хрватском зближењу, нарочито у време настајања политике „новог курса“, али и касније, увек је било помињано време са почетка Народног препорода када су заједничким снагама настајале прве „славјанске“ установе на Приморју.

9.1. Омладинско друштво и рукописни лист *Првенац* (1865–1871)¹⁶⁰¹

Немогуће је замислити да шездесетих година 19. века, када се широм југословенских земаља осећа снажан замах акције Уједињене српске омладине, да на Приморју омладина у акцијама Народног препорода остане пасивна. Истраживања у том правцу открила су нам и показала, да је скоро сва српска средњошколска омладина, била главни ослонац и потпора старијих у почетној фази Народног препорода у Далмацији.¹⁶⁰² „С Милетићем покренута је, па је и у Далмацију допрла, мисао Српске Уједињене Омладине“.¹⁶⁰³

У том омладинском буђењу Далмације предњачило је омладинско друштво „Првенац“, основано од стране питомаца Православног богословског завода у Задру. Оваква чињеница најбоље нам говори на колико високом културно-образовном нивоу су били ти млади људи када су већ у првој деценији Народног препорода по давању уставних слобода у монархији почели деловати својим снагама. Тада је поменути школу похађала група веома даровитих младића на челу са Лазаром Томановићем.¹⁶⁰⁴ Надарени Бокел у Задру завршава седми разред гимназије, а у Новом Саду матурира. Боравак у „Српској Атини“ био је посебно битан за Томановића где га је, како сам каже, занео покрет Српске Уједињене Омладине.¹⁶⁰⁵ Уписујући задарски завод, тај занос

¹⁵⁹⁹ Тако је 1887. године око сто задарских грађана у организацији овог друштва предузело леп излет морем од Задра до Обровца („Домаће“, *Српски лист*, бр. 23, 11 (23) 6. 1886).

¹⁶⁰⁰ Друштва попут Матице далматинске, Славјанске липе итд. биће поменута у поглављу „Културни препород 1848–1914. године“.

¹⁶⁰¹ Према казивању Косте Милутиновића, оригинални лист *Првенац* имао је у својим рукама Душан Берић. На жалост након његове смрти губи му се траг.

¹⁶⁰² D. Berić, „Omladinsko društvo 'Prvenac' i 'Narodni preporod u Dalmaciji'“, *Mogućnosti*, br. 10, Split 1963, str. 407.

¹⁶⁰³ С. Бјелановић, „Милетићеве седамдесете“, *Српски глас*, бр. 6, 1896.

¹⁶⁰⁴ У родном месту Лепетанима у Боки которској завршава 3. разреда основне школе, док је 4. разред завршио у Херцег Новоме. Ту је био као ђак манастира где га је лично поставио еп. Стефан Кнежевић јер је добротвор Никола Мусић завештао све своје непокретно имање, да се ту приправљају ђаци за свештенички чин. Из Херцег Новог долази у Задар. Међутим, пре ступања у богословију, ђаци су морали свршити бар 6. разреда гимназије.

¹⁶⁰⁵ Л. Томановић, „Из књижевне и културне историје, Биографија др Лазара Томановића“, *Стварање*, бр. 9, Титоград 1962, стр. 615.

преноси у Задар на своје младе заводске и гимназијске колеге. Сећајући се тог времена у чланку „*Из самог почетка Народног листа*“, из 1911. године пише како је као гимназијалац учествовао у ондашњим задарским политичким и културним дешавањима, као повереник омладине и сарадник задарског *Il Nazionale* и новосадске *Заставе*.¹⁶⁰⁶

Према Јовану Скерлићу, питомци богословског завода у Задру оснивају 1866. године задругу за вежбање у књижевном раду и издају рукописни књижевни лист *Првенац*, који је излазио сваких 15 дана. Главни циљеви су му били: „1. купљење прилога за фонд уједињене омладине Српске и уписивање јој чланова, 2. да растурује по приморју добре српске књиге“. Друштво не ограничава своју агитацију само на Задар, него је шири и на Шибеник, Скрадин, Котор и Будву.¹⁶⁰⁷ Сами питомци који су били чланови Друштва толико су били посвећени друштвеним циљевима да су „/.../ на расстанку су градили планове шта ће код своје куће радит за опћу корист“. ¹⁶⁰⁸ Такође, већ тада поред осталих у том послу агитовања по Приморју истицао се један млађи међу њима гимназијалац, чувени Сава Бјелановић.¹⁶⁰⁹ Таква друштвена делатност младог Ђеврчанина биће свакако од велике важности за будућег лидера српског покрета у Далмацији јер је још тада стекао поштовање и наклоност својих старијих колега.¹⁶¹⁰ Због таквог деловања млади Ђеврчанин је био кажњаван од стране управника задарске гимназије.¹⁶¹¹

Међутим, има и другачијих мишљења када је друштво *Првенац* почело са радом. За Душана Берића, основано је годину дана раније, јер је први број рукописног листа изашао већ 7. децембра 1865. године под насловом *Првенац – лист за упражњеније*. Као уредник потписан је Христофор Ковачић, а помоћник Владимир Субота.¹⁶¹²

¹⁶⁰⁶ „Био сам тада питомац у задарској православној семинарији, био сам повереник Српске Уједињење Омладине за све приморије од Задра до Котора; био сам дописник Милетићеве 'Заставе', која је тада у Пешти излазила, и у исто доба био сам сарадник 'Нар. Листа', једини на кога је бар могао рачунати његов први уредник, миле ми успомене Поп Иван Данило, мој бивши професор у нижим разредима.

Кад се узме у обзир простор тога листића, који је почео скромно излазити као додатак Нодиловог 'Il Nazionale', на кому су радила пера једног Клаића, Бранковића и других народних првака, лако ће се разумјети, како је могао уредник сам, који је имао као народни посланик и других посала, па и на Нодиловом листу радио, с таквом помоћи лист уређивати.“ (L. Tomanić, „Iz samog početka Narodnog lista“, *Narodni list, Jubilarni broj Narodnog lista, 1912. god.* str. 32.)

¹⁶⁰⁷ Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност*, Београд 1966. стр. 104.

¹⁶⁰⁸ С. Бјелановић, „Милетићеве седамдесете“, *Српски глас*, бр. 6, 8 (20) 2. 1896.

¹⁶⁰⁹ С. Кнежевић, „Народни зборник спомен број Сави Бјелановићу“, *Глас Привредно-културне Матице за Сјеверну Далмацију*, бр. 226–227, 1937, стр. 10.

¹⁶¹⁰ М. Лежаић, „Сава Бјелановић – у свјетлости унитаристичке идеје –“, *Глас привредно-културне Матице за Сјеверну Далмацију*, бр. 50, 1930.

¹⁶¹¹ „У петој класи гимназије прошао сам кроз право искушење огња: управитељ гимназије удаљио ме из завода ради једнога чланка, за који је сумња пала на ме, и ја сам у тој релацији провео три дана мучења, бојећи се коначног прогонства, док се управитељ није смиловао и опет ме примио! /.../“ (С. Бјелановић, „Милетићеве седамдесете“, *Српски глас*, бр. 6, 8 (20) 2. 1896).

¹⁶¹² D. Verić, „Iz književne prošlosti Dalmacije“, „Ilija Beara i Prvenac“, Split 1956, str. 113

До тада за једини српски лист на Приморју могао се сматрати једино *Српско-далматински магазин*, а покретањем поменутог књижевног листа означило је готово нову еру у политичком па и културном развоју далматинских Срба.

Главни узори тих младих људи су били Светозар Милетић и Михајло Полит-Десанчић, док је Томановић, према Стефану Митрову Љубиши, председнику Далматинског сабора који је од свих Срба на Приморју имао највећи политички утицај, осећао одређену дозу одбојности, сматрајући га за провладиног човека.¹⁶¹³

Први пак уредник „Првенца“ Христофор (Ристо) Ковачевић био је уједно од свих задарских омладинаца у гимназији и први сарадник *Narodnog lista*, па је у бр. 34 *Priloga uz Narodni list* од 28. априла 1866. године штампао песму „С Богом Скрадину“ потписавши се као „гимназиста“ пуним именом и презименом.¹⁶¹⁴

У том првом броју, иза уводника главног уредника Ковачића са насловом „О нужди просвјете а у то и овог листа“, који је затим настављен још у друга два броја, где се истиче да „овај лист право нам је улиште“, на стр. 2 – 3 под насловом „Добивено писмо“ налази се Томановићево писмо упућено уредништву листа, а које гласи:

„Славно уредништво!

Какво весеље ћути моје срце због установљења нашег „Првенца“ нијесам у стању изразити. Ја се њим дичим, јер знам да ће на дику служити онима који су га установили; ја се с њим веселим, знајући да ће на велику корист служити онима, који га буду потпомагати. Будући ја једна од тијех срећнијех који су га установили, одма сам се постарао да га подпомажем; а обећавам да ћу и унапријед све моје нејаке силе употребити да га помажем; обећавам да га нећу оставити докле год узимам једнога за мноштво, што сам више него увјерен да ће се својски заузети виша част питомаца, познавајући важност његову.

Хотећи га дакле помоћи, бацио сам око на историју, да из ње извадим које славно име, да први број „Првенца“ с њим украсим, и нашао сам неумрлог Марка Ефеског, који због његових заслуга у обрани православија, остануће у историји са златнијем словима на вјеки записан. Његов живот и његова дјела старају се точно са рускога превести и сад одма вам шаљем једну малу част, а остало продужићу у сљедујеће бројеве. Сувише ево вам шаљем неку част „мога дневника од 15 августа до новембра исте године“ а продужићу сљедујеће бројеве. Знам да ће мноштини бити повољно будући ћу изложити у њему одвећ лијепих ствари. Остајем с највишим почитанијем.

У Задру на Св. Саву освјашч. 1865

Л. А. Томановић“¹⁶¹⁵

¹⁶¹³ „/.../ ја сам тако далеко стајао од Љубише, ког је цар био поставио за председника Сабора, да сам с њим једном, путујући на пароброд из Трста, десет дана са осталим путницима заједно карантину издржали, а да се не приближимо један другом, премда ме он познавао не мање него ја њега“ (Л. Томановић, „Из писама умрлих и заслужних Срба, XI Стеван Љубиша“, *Нови живот*, св. 11, Београд 1926. стр. 6.)

¹⁶¹⁴ Ковачић је касније по завршетку 6. разреда гимназије напустио Семинарију у Задру и предавао Српски језик у времену од 1.11. 1867. до 31. 8. 1871. године у Српској Закладној поморској школи код Херцег Новога. Након тога наставља школовање и по завршеној гимназији и универзитетским студијама био је поново професор српског језика и историје на истој школи од 1. 3. 1880 до 21. 9. 1881. године, одакле пређе у Котор, а затим у Италију. Као професор Ковачић је сарађивао у дубровачком часопису *Slovinac*, где је уз остале радове објавио студије „Милан Г.ј Милићевић“ (бр. 3–4, 1880), затим Бранко Радичевић (бр. 16–17, 1880) и „Живот и рад Вука Стеф. Карацића“ (бр. 1–14, 16–18, 1881), од којих су задње две посебно штампане (D. Berić, „Omladinsko društvo 'Prvenac' i Narodni preporod u Dalmaciji“; стр. 410).

¹⁶¹⁵ D. Berić, „Omladinsko društvo 'Prvenac' i Narodni preporod u Dalmaciji“; стр. 408.

Већ у првом броју *Првенца* је на крају у рубрици „Дописи и телеграми“ донео по угледу на дневну штампу следеће вести:

„Др М. Клаић наново је примио професорство, Баџи се договарају на једну серенаду. Беч (?) Госп. Грекоорјентални Св. Патријарк дошао је у Пешту да заузме мјесто у сабору“

Сличне вијести доноси и на крају броја 6. од 9. јануара 1866. године где под насловом „Промене у Гимназијуму“ стоји:

„Др Тега проф. историје и литературе италијанске, и проф. Шкарица од физике и математике одпуштени су услјед повратка Др. Клаића и Мура“

Одмах испод тога под насловом „Најновије вијести“ додато је:

„Др. Клаић одлази у Загреб на сабор; проф. Мур одлази у Сплет. Говори се да ће опет бити примљен Шкарица и да ће Др. Тега поћи у Сплет. Уз ове промјене у Гимназијуму нема још постојаног реда“.¹⁶¹⁶

Такође, *Првенца* у бр. 1 од 15. јануара 1866. године доноси вести о Миши Клаићу, народном заступнику у Далматинском сабору и у Царевинском већу у Бечу, који је младој дружини тада био професор у гимназији. У тој вести под насловом „Промјене у мјесту (Задар)“ стоји:

„Наш високоучени Господин Др. М. Клаић ових дана би наименован за дјествителног Инспекторац свих народни далматински учионица. Ми, његови ученици, морамо оплакивати његов одлазак; а са друге стране радовати се, будући је он једна врстна и искусна особа, и једини који може цјел свог предмета на добро испунити /.../“.¹⁶¹⁷

У другом броју *Првенца* изашао је позив уредништва да установитељи присуствују седници 14. децембра 1865. године ради доношења правила за издавање листа. На седницу су позвани ученици од 5. до 7. разреда гимназије, док су други, нижи разреди гимназије могли присуствовати. Из неких разлога седница је одржана два дана касније, 16. децембра, па је лист донео у бр. 5 од 2. јануара 1866. године „Правила по којима се има владати уредништвом *Првенца*“.¹⁶¹⁸

Група од тринаест питомаца на челу са Томановићем упутила је 17. априла 1866. године молбу за благослов ради оснивања. Уз молбу био је приложен и устав Друштва под насловом „Устав о издавању листа „*Првенца*“ од стране друштва сјеменичког“ (Прилог 11).¹⁶¹⁹ Оснивање и

¹⁶¹⁶ Исто, стр. 409

¹⁶¹⁷ Исто, стр. 410.

¹⁶¹⁸ D. Verić, „Iz književne prošlosti Dalmacije“, „Ilija Beara i Prvenac“, str. 113–114.

¹⁶¹⁹ „Све то већма раширује се оно праведно начело: Теорија је без пракције као душа без тијела. На основу овог начела умилно доље потписани, по непосредном одобрењу Вашег Високопреосвештенства, установили су двоседмична писмена вјежбања у предметим књижевним и црквеним, као што бива по већој части код овом подобних завода. Да би пак овај поступак био право критично поучно домаће вјежбање њихово и од

рад друштва „Првенац“ хвалио је и дописник новосадског *Напретка* из Далмације. „И они заведоше између себе друштво, којему је задатак, да се вјежбају у народноме језику и књижевности србској, те саставке своје прилажу у лист, што га под именом „Првенац“ у мјесечним свескама издају и хране. /.../ Особито ми се питомци похвалише са преч. г. архимандритом Петрановићем кој њи у том раду својски упућује и подупире“.¹⁶²⁰

Интересантно је, да се у истом допису очекује похвала и реакција од стране задарског *Narodnog lista* која ипак није дошла. И у потоњим дописима из Далмације, *Напредак* хвали ове задарске јуноше. Наиме, радује се „*Види се, да омладина наша дише духом народним, духом правих Србаља и духом од наде, зашто им и сам и сами задатак Првенца свједочи*“. Такође, исти дописник је лично у Задру честитао неким члановима Друштва на њиховом успеху, али и да су чланови младог друштва били посебно одушевљени писањем *Напретка* о њиховој делатности. „/.../ они то додуше са великом радошћу примеше, и неки онај чланак више пута прочиташе /.../“.¹⁶²¹

Како што видимо од самог оснивања друштво „Првенац“ је добијало значајну подршку и од својих старешина у Заводу. Посебно од Герасима Петрановића који је бодрио те младе душе као и од тадашњег ректора Лукијана Кундајице и проф. Љубомира Вујновића. Присећајући се својих богословских дана у Задру, Бокел из Херцег-Новог Томо Крсто Поповић пише: „*Кад год би се који број тог листа написао, подносио се вазда архимандриту Петрановићу на оцјену. И он, уза све своје службене и друге послове, био је сртпљив, да у „Првенцу“ сваки чланак прочита, поправи и под истијем свој суд изрече*“. Такође, често би присуствовао и на седницама друштва дајући питомцима своје добронамерне предлоге и на крају их упућујући „*да што јаче пригрли српску књигу*“.¹⁶²² Стога је и дозвољавао неким питомцима и уједно члановима „Првенца“, попут Томановића, Ковачевића и др. да пишу и у *Српско-далматинском магазину*. Судећи по њиховом потоњем књижевном раду поменута наклоност и уливено поверење било им је лепо искуство и одличан подстицај за отпочињање књижевног рада.

велике користи овом заводу, нужно је да иста вјежбања имаду правила и зрелијега од нас наставника и поправитеља, премда су на ту цијел неколико вреднијех између себе изабрали покорни проситељи. Исти прилажу, укратко изложена своја мњења и учтиво умољавају доброту Вашег Високопреосвештенства да им укаже пристојни правац и поправи правила потврдивши их, како би горе речена вјежбања и периодични свој течај имала.

Предајући се родитељској милости Вашег Високопреосвештенства /.../ покорни синови Л. Томановић, С. Бјеговић, Јово Накићеновић, Илија Беара, Тодор Новаковић, Станислав Бркановић, Стефан Мартиновић, Димитрије Анђус, Илија Шушак, Ристо Ковачић, Григорије Скочић, Стефан Мрђен, Петар Мартиновић “ (HR-DAZd-341 Spisi dalmatinske pravoslavne eparhije, sv. 92, бр. 40/сем. Пр. 21. 4. 1866).

¹⁶²⁰ „Из Далмације 4 јунија“, *Напредак*, бр. 48, 1866.

¹⁶²¹ „Из Далмације“, *Напредак*, бр. 67, 1866.

¹⁶²² Т. К. Поповић, *Владика Герасим Петрановић*, Сарајево 1897. стр. 11.

Прва редовне седница одржана је 19. јануара 1866. године под председавањем Илије Беаре, који је изабран на предлог Станислава Бркановића јер је био најстарији по годинама. Беара је уједно био и први председник, али је на седници одржаној 26. јануара исте године предао оставку, па је место њега изабран Лазар Томановић. Седнице су биле прилично бурне, а на њима су расправљана различита питања која су се односила на сарадњу у листу и остале проблеме везане за Друштво као целину.¹⁶²³

Такође, треба имати на уму да је надарени Беара био боемске природе, тако да није био способан за било какав систематски и организован рад.¹⁶²⁴ Ипак, и поред такве страсти „млади задарски боем“ је писао чланке који су доприносили значајау листа али и младој дружини окупљеној око њега.

Од 1866. до 1871. године лист *Првенац* је три пута престајао да излази и три пута васкрсавао.¹⁶²⁵ Последњи уредник листа био је Илија Шушак, а последњи број је изашао 15. маја 1869. године.¹⁶²⁶

О значајном напретку богословског завода из којег је поникло младо друштво „Првенац“ сведочи нам и књижевник Симо Матавуљ. Након боравка у манастиру Крупи, видећи да није вољан да ступи у свештенство, млади Матавуљ се школовао за учитеља у задарској препарандији. У својим слободним часовима дружио се углавном са питомцима православне семинарије, што није нимало случајно. Када је дошао у Задар школске 1868/69. године ту је затекао два своја знанца у православној семинарији Илију Беару и Илију Шушка са којима је друговао још у

¹⁶²³ D. Berić, „Iz književne prošlosti Dalmacije“, „Ilija Beara i Prvenac“, str. 114.

¹⁶²⁴ Беара је у Задру међу омладином и професорима важио као „изврстан латиниста и италијаниста, зналац велики зналац историје и математике, бјеше и иначе права ризница знања, права жива енциклопедија, којој се свак обраћао.

Скоро читав Задар познавао је 'Старог' како се Беара сам волио називати, а и како га остали називаху. И после десет година, након одласка из Задра, при поновном сусрету са Беаром на Цетињу, Матавуљ се сјећа 'Старог' за време свог школовања 'Као да га сад гледам гдје шврља по задарским улицама, са затуреним поповским шеширом, са рукама на крстима, понекад, богома и са дебелом цигаром у устима. Био је страстан пушач. У заводу би обично сједио на свом кревету, подвијених ногу, пушећи из чибука, а омладина се начела око њега и задиркује. /.../ Чести су му узвици били: слушајте ви старца, па се нећете кајати': враг је старац, не подвали ти њему!; 'хоће старац ја!'“ (D. Berić, „Simo Matavulj i Zadar“, *Zadarska revija*, br. 2, 1953. str. 81–82).

О бунтовном владању Илије Беаре сведочи нам и „Назначење о понашању питомаца православног сјеменишта у Задру у мјесецу травњу 1866.“ У том извештају стоји да I. Беара „/.../ је нарави и марљивости – о средње, и да изостаје од цркве“ (HR-DAZd-341 Spisi dalmatinske pravoslavne eparhije, sv. 92, br. 3, 1866).

Тако се исто Јован Брчић настојатељ и економ жали управитељству сјеменишта на Беару „Данас после прочитане прописане молитве при обједу, ученик б. разреда Илија Беара јавно пред свима у обитој трпезарији напао је на подписаног надзиратеља и економа са великом виком на саблазан свих питомаца са увредитељним и непристојним изражавањима /.../ назвао га недостојним свештеником, претио многим итд. У Задру 24. јунија 1867. (Исто, бр. 11), Након тога су и други ученици морали писати изјаве о инциденту архимадриту Петрановићу. (Исто, пр. 25/6 бр. 8)

¹⁶²⁵ М. Лежаић, „Сава Бјелановић – у свјетлости унитаристичке идеје“, *Глас привредно-културне Матице за Сјеверну Далмацију*, бр. 50, 1930.

¹⁶²⁶ D. Berić, „Iz književne prošlosti Dalmacije“, „Ilija Beara i Prvenac“, str. 119.

основној школи, а који су тада становали у његовој кући. Беара је био у осмом, а Шушак у седмом разреду те су и они утицали на Матавуљево дружење са осталим ђацима православне семинарије.¹⁶²⁷

Када је млади Матавуљ дошао у Задар ученици православне семинарије имали су своје омладинско друштво и издавали *Првенац – лист за упражњенија*, а поменута двојица у истом су имали истакнуту улогу. Није искључено, да је и Матавуљ по свом доласку у Задар узимао учешћа у раду овог омладинског друштва, иако немамо за сада конкретних података, те да је ово књижевно омладинско друштво са својим листом *Првенац* на бројним бурним седницама имало извесног утицаја на Матавуља.¹⁶²⁸

Такође, на целом Приморју једино су још сличне задатке имала: „Друштво Истока“ које ће две године касније бити основано у Рисну и раније основано котарско Српско пјевачко друштво „Јединство“.¹⁶²⁹ Потоње је нарочито битно за Народни препород у Далмацији. Под тешким режимом Метерниховог апсолутизма, при физичком страдању и многим мукама, которски Срби, бодри духом и прожети народном мисли и високим идеалима 1839. године су основали поменуто Друштво.¹⁶³⁰ Оваквим деловањима су већ унапред била одређена два центра српског покрета у Далмацији. Први, северни, са средиштем у Задру, и други, јужни, са центром у Боки и Дубровнику.¹⁶³¹ Наравно, овај први је предњачио захваљујући богословском заводу, јер се у њему окуупљао највећи и свакако најзначајнији број српске далматинске омладине.

Захваљујући делатности „Првенца“ који је био повезан са Уједињеном омладином успоставила се јака веза како између самих Срба у Далмацији тако и ван ње, стварајући тако чврсто духовно и национално јединство. Сходно томе, далматински Срби осећаће се још више делом једне веће националне целине на политички расцепканом Балкану што ће им свакако дати полета у њиховом раду. О пробуђености тадашње српске младости у Далмацији сведочи и новосадска *Застава*. „Мисао уједињеног „младог Српства“ мора на српском небу сјати, као сунце на небеском; не да ли се слободне радње, она пробија својим зрацима кроз све сметње, као сунце кроз облаке“.¹⁶³²

¹⁶²⁷ D. Berić, „Simo Matavulj i Zadar“, str. 81

¹⁶²⁸ Исто, стр. 82.

¹⁶²⁹ У Рисну, у Боки Которској, оснивају српски родољуби: Друштво Истока, са задатком „*подпомагати народну књижевност и распирити просвету у духу народном*“ (Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност*, Београд 1966, стр. 112).

¹⁶³⁰ Ј. Бућин, *Преглед рада Српског пјевачког друштва Јединства у Котору од године 1839.–1929*. Котор 1929. стр. 9.

¹⁶³¹ R. Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u 19. stoljeću (Narodna stranka i nacionalno pitanje 1860-1880)*, Sarajevo 1968. str. 356.

¹⁶³² „Из Задра 15 јануара“, *Застава*, бр. 8, 28. 1. 1868.

За политичку орјентацију друштва „Првенац“ можемо рећи, иако је полазио са српских позиција, да је заступао становиште српско-хрватске слоге у Далмацији олично у јужнословенству тога доба. У том погледу врло су карактеристичне родољубиве песме које су писали млади питомци и чланови друштва. Тако богослов и један од првих сарадника листа Теодора Новаковића¹⁶³³ у песми „Сложно /.../ млади богослов кличе:

*Пруж' мо руку, пруж' мо брату
Пруж' мо брату нам Ервату;
Тад ће почет нови вјек!*¹⁶³⁴

Уопште гледано 1866. године када се појављује младо задарско друштво, била је јако битна у историји спољне политике Хабзбуршке монархије јер тада почиње њено окретање ка Истоку (Drang nach Osten). За такву своју политику Беч је почео придобијати и део хрватских политичара из конзервативног и клерикалног крила Народне странке, што је изродило међунационалне борбе у Далмацији. Такође, питање Босне и Херцеговине у то доба је било једно од горућих политичких питања. Загребачки лист *Pozor* изнео је становиште да Аустрији у замену за одузимање Венеције треба да уступи „Турску Хрватску“.¹⁶³⁵

На поменуто писање загребачког медија осврнуо се Томановић у *Првенцу* објављујући чланак „Одломци из неких мојих писама“, у коме се, између осталог, цитира и писање једног свештеника „поводом последње борбе око Босне и Херцеговине“. Анализирајући не само овај чланак, него и остале Томановићеве чланке у *Застави* и *Prilogu iz Narodni list*, Д. Берић је закључио следећу веома важну ствар, то јест, да је млади Бокел био противник сједињења БиХ Аустрији, те да никако није био национални шовиниста како га је називао део хрватских историчара.¹⁶³⁶

У својим гимназијским данима у Задру поред поменутих истакнутих чланова у друштву „Првенац“ био је и Саво Бјелановић. Лист *Dubrovnik* наводи да је, тада млади Ђеврчанин, имао запажену друштвену улогу па чак да је и писаном речју износио свој политички став о народности. „*Bjelanović je još kao gimnazijski gjak , godine 1872., pisao u jednom djačkom listiću, rukopisnom koji*

¹⁶³³ Теодор Новаковић (Биочић, 1846 – Книнско поље, 1919) након завршене гимназије и богословских наука школске 1872/73. године постао је свештеник 21. новембра 1873. године у Книнском пољу, где је службовао до краја живота.

¹⁶³⁴ К. Милутиновић, *Војводина и Далмација 1760–1914*, Нови Сад, 1973. год. стр. 93.

¹⁶³⁵ Један од популарних хрватских назива за Босну и Херцеговину.

¹⁶³⁶ „Из наведеног Томановићевог одломка изгледало би као да је он шовиниста, а шта ако доведемо, међутим, његово писање у везу са осталим дописима *Застави* и *Prilogu iz Narodni list* не одговара стварном стању, већ видимо да је у свему томе био досљедан. Томановић, као што се види из наведеног одломка, био је непомирљиви противник присједињења БиХ Аустрији. То се види и из чланка у *Застави*. гдје у броју од 26. септембра 1868. устаје, слично у *Првенцу*, против писања загребачког *Позора*, насупрот оних далматинских заступника, који су насјели политичкој пропаганди далматинског намјесника Вагнера, који је тобоже увођењем у јавни живот нашег језика хтјео придобити БиХ за Аустрију“ (D. Berić, „Omladinsko društvo 'Prvenac' i Narodni preporod u Dalmaciji“, стр. 414–415).

se zvaо „Prvenac“, jednu raspravicu о начелу народности, у којој је побигао историјска права“.¹⁶³⁷ Наиме, истицао је природно право, јер је био надахнут народњачком победом на изборима у Далмацији који су се одржали две године раније. Ипак, овај драгоцен податак везан за потоњег најпознатијег српског политичара из Северне Далмације и *Првенца* можемо само донекле прихватити. Као што смо претходно поменули, према Берићевом сведочанству поменути лист је престао да излази три године раније.

Сагледавајући делатност младог задарског српског друштва „Првенац“ можемо без претеривања рећи да је једно од најзначајнијих не само на Приморју него и на тадашњим јужнословенским крајевима. Деловало је у условима када Далмација још увек није била у потпуности народно пробужена, то јест, започело је своју делатност више од четири године пре прве народњачке победе на покрајинским изборима 1870. године. У то време друштво је попут Прометеја потпаљивало огањ дајући пример остатку омладине ради даљег народног просперитета на целом Приморју. Својом делатношћу са српских у јужнословенских позиција били су значајна потпора у далматинској метрополи Народној странци која је водила тешке борбе са аутономашима на свим пољима. Важно је нагласити да је младим српским гимназијалцима попут Томановића, Бјелановића и др. ово Друштво са својим листом послужило и значајној мери утицало на њихово даље развијање као значајних политичких, културних и друштвених делатника тога доба.

Полемика око Вуковог правописа у *Првенцу*

Познато је колико је Вукова језичка реформа на просторима на којима живи српски народ донела бројна препирања присталица и противника те реформе. Ништа другачије није било ни у Далмацији, где је Вуков Ријечник 1818. године имао чак 108 претплатника. Такође, и у потоњем времену књиге српског реформатора наилазиле су на добар одзив и то не само код Срба, него и код Хрвата у Далмацији.¹⁶³⁸

Расправа о Вуковом правопису била је актуелна и у седмој деценији 19. века у Далмацији. Да је младим српским гимназијалцима то питање било битно, видимо и из расправе која се водила на страницама *Првенца* као и *Српско-далматинског Магазина*. Тако питомац Илија Беара није писао само за поменути омладински лист, него је написао и један чланак „а /.../ али /.../“ објављен у наведеном магазину за 1868. године.¹⁶³⁹ Први пут се јавља у *Првенцу* једним полемичким чланком, и то у бр. 13 од 15. априла 1866. године, под насловом „*Неколике Теодору Новаковићу на његову примједбу о србском правопису и заслугама Вука С. Караџића*“. Беарин чланчић је био

¹⁶³⁷ „† Sava Bjelanović“, *Dubrovnik*, br. 12, 21. 3. 1897.

¹⁶³⁸ М. Пекић, *Вук и Словенство Далмације*, Нови Сад, 2008. стр. 9–47.

¹⁶³⁹ Чланак је потписан иницијалима И. Б са напоменом да је преузет из *Првенца*.

одговор на Новаковићеву критику, који је у претходном броју листа устао против писања о допису под насловом „Путовање Марка и Тадије од Скрадина до Задра“, изашлом у бр. 7 од 16. јануара, чији је аутор био Илија Шушак. Вук Караџић је у том чланку због реформи језика био упоређен са Вуком Бранковићем. Новаковић у својој критици истиче „*да се сваки Србин и Српство поноси оваковим мужем управ Нестором наше књижевности*“. Улазећи у полемику, Беара у својој критици заступа стари правопис и поручује Новаковићу: „*О заслугама Вуковим и ја и ти не можемо много говорити, јер нам нису познати подпуно кораци Вукови како јавни тако и тајни*“. У истом броју одговорио је Новаковићу и Илија Шушак. На оба ова чланка узвратио је млади Вуков противник у бр. 14. чланком „*Одговор г.г. И. Беари и И. Шушку*“, где је поново истакао мисли изнесене у претходном чланку. Беара није ни овог пута остао дужан Новаковићу, већ је одмах у идућем броју одговорио чланком „*Само још једном г. Теодору Новаковићу*“. О истом питању написао је Беара и друга два своја кратка чланка, један у бр. 14, а други у бр. 2 другог годишта „Првенца“ од 30. новембра 1866. године.¹⁶⁴⁰

Споменута полемика изазвала је изјашњавање: „Ко је за који правопис?“ у бр. 14 од 30. априла 1866. године. Заступници старог правописа на челу са Беаром дали су следећу изјаву:

„Оснивајући се на прве наше списатеље, за тим на све цвјетајуће књижевности, које свједоче да правопис не смета напредовати једној књижевности; а притом знајући да нашој нашој не само не смета, него да помаже, ако ће и мало; при свршетку познајући прве разпространитеље неког новог правописа, остајемо истом најжешћи противници; Беара Илија, Субота Владимир, Бјеговић Спиридон, Мартиновић Петар, Томановић Лазар, Маргетић Стефан, Анђус Димитрије, Калинић Стефан“.

Противничка странка под упитом: „*Зашто пишемо новим правописем?*“, изјаснила се следећим речима: „*Огледамо се на списатеље*“. Као поборници новог правописа потписани су: Јован Накићеновић, Ристо Ковачић, Тодор Новаковић и Стефан Мрђен.¹⁶⁴¹

Беара се више пута у *Првенцу* упуштао у језичка разматрања. У бр. 12 за 1867. године, а у чланку „*Како смо са српским ријечником*“, констатује да наши људи врло слабо познају свој матерњи језик и пише:

„На велику жалост и срамоту народа србског врло је мало људи кој познају језик свој; или баш да речем право нема га који познаје скози језик србски. Томе су узроци ево ови: Прво што су људи учене руке, или боље рекућ градске, понајвише туђонци мрзили све што је народно, нити су се бринули о њему. Народ је био од њи забачен.“

*Друго што је наше свештенство тврдо се држало, премда је с народом спојено, срквеног славенског језика; (и не знајући га добро) а касније и рускога. И дан данас пишу многи књижевници Бог га зна како. Они држе да углађивају језик кад умећу туђе ријечи, и кад србске разређују по латинском или њемачком слогу. Они веле да неће говедарски писати без да мало зачине! Но овоме се није чудити. Што на свијету није било шта ли неће бити“.*¹⁶⁴²

¹⁶⁴⁰ D. Berić, „Iz književne prošlosti Dalmacije“, „Ilija Beara i Prvenac“, str. 115.

¹⁶⁴¹ Исто, стр. 115–116.

¹⁶⁴² Исто, стр. 116.

Осврћи ћу се на лексикографски материјал Вуковог „Ријечника“ Беара закључује: „*Кад погледаш на величину Вукова Ријечника учини ти се да ћеш наћи много материјала. А кад завиршиш у њ доиста ћеш видети да си се преварио*“.¹⁶⁴³

У чланку „Младеж и омладина“ у бр. 1 трећег годишта од 1. децембра 1867. године залаже се за реч „младеж“, јер је „*позната по свом народу као старинска, и која још живи*“.¹⁶⁴⁴ Поред поменутих, писао је и чланке филозофске садржине. „*Је ли поштено све што је користно, а користно све што је поштено*“ (бр. 14 од 30. априла 1866. године).¹⁶⁴⁵ У чланцима под насловом „*I due estremi si toccano*“ у бр. 1. и 8. 1867/1868. године и бр. 1 четвртог годишта 1868/69. Беара је бројним примерима из живота и историје настојао доказати додирне црте два екстрема.¹⁶⁴⁶

У неколико чланака у *Првенцу* Беара је изнео своје мисли о семинарском животу. „Одношеније у каквом стијати морају питомци семинарије један према другом“, у бр. 5 од 15. јануара 1867. године, а исте године у трећем годишту у бр. 2 чланак „Ђаци и кућно течење“. Посебну пажњу заслужује чланак „Неколике о односу домаћем и семинарском“, у бр. 9 трећег годишта (1868) којим је био испуњен читав свезак.¹⁶⁴⁷

Листајући *Првенац* налазимо и етнографске чланке које је Беара написао. У бр. 10 од 30. марта 1867. године под насловом „Нешто из народни обичаја“ расправља „*како Срби поздрављају при сусрету, одлазку и долазку*“.¹⁶⁴⁸

Улога „Првенца“ у прослави Св. Саве

Друштво „Првенац“ истицало се и у светосавским прославама које су, како смо претходно поменули, биле веома свечано приређиване у задарском богословском заводу. Наравно, као једна превасходно литерарна дружина о Св. Сави су писали истичући светитељев национални слободарски значај за тадашњи расцепкани српски народ који је живео под турском окупацијом. Као сарадник „*Priloga uz Narodni list*“ јавља се Јован Накићеновић са једном песмом и то „На Св.

¹⁶⁴³ Исто.

¹⁶⁴⁴ Исто.

¹⁶⁴⁵ Разматрајући овај проблем Беара закључује: „*Поштено је оно, што одобрава закон наравни и морални и непоковарена свијест, и по токе што признају сви људи здравог разума за тако. Користно је пак оно све што доприноси напредку, себичном (посебном, индивидуалном – Д. Б.) и обћем. Из овога се види, да су ова два својства заједно скопчана, да једног без другог бити не може. Како може бити користно што не одобрава закон наравни и морални и непоковарена свијест и што не држе сви људи здравога разума за тако? Како ли може бити поштено што не доприноси напредку моралном, себичном и обћем?*“ (D. Berić, „Iz književne prošlosti Dalmacije“, „Ilija Beara i Prvenac“, str. 117)

¹⁶⁴⁶ D. Berić, „Iz književne prošlosti Dalmacije“, „Ilija Beara i Prvenac“, str. 117.

¹⁶⁴⁷ У чланку Беара заступа кућни одгој против семинарског, јер је семинарија „латинска“ установа, а „србски младић да се одгаја, по могућству у својој породици, или у пријатељству под надзором старешина идући обично у школу“ (D. Berić, „Iz književne prošlosti Dalmacije“, „Ilija Beara i Prvenac“, str. 118).

¹⁶⁴⁸ Исто.

Саву“ објављеном у бр. 11 од 6. фебруара 1867. године потписавши је са само својим иницијалима Ј. Н., и датирао: „На херцеговачкој граници 14. јануара 1867.“ Иста песма била је пре тога објављена под насловом „На дан Св. Саве“ у другом годишту *Првенца* бр. 6. од 30. јануара исте године с потписом аутора, али без икаквих датирања. Накићеновићева песма, у којој се позивају Срби под турским ропством да се тргну и раскину ропске ланце, те обнове државу у границама Душановог царства, у *Prilogu* завршава строфом:

*„Твог злотвора; каж му шта си,
Јунак Србе; славу спаси
Твог имена
Твог племена!“*¹⁶⁴⁹

Уједињена Омладина Српска је почетком 1868. године покренула јавна предавања широм својих подружница.¹⁶⁵⁰ Акцији се прикључио и Томановић који је на светосавској прослави исте године изрекао чувену беседу „о крсном имену“. Посебно је истакао улогу православног свештенства, за које је сматрао да могу, поред учитеља, највише допринети српском национално-просветном препороду у Далмацији.¹⁶⁵¹ Пошто је веома лепо беседио, присутни слушаоци су били задивљени, а поменута беседа ће остати запамћена као једна од најлепших која је икад изречена у богословском заводу. Најпре су му пришли да честитају три знаменита српска делатника у Далмацији: браћа Г. и Б. Петрановић и Ћ. Николајевић. Потом су уследила и остала срдачна честитања од присутних „да не знаде коме ће прво десницу пружити“.¹⁶⁵² Тај тренутак, присећајући се хвали и сам Томановић „Кад сам довршио читања, сва три дигоше се и дођоше к мени честитајући ми уз опште одобравање; а архимандрит узме ми рукопис да наштампа. Куд вишег мог тријумфа!“¹⁶⁵³ Како сам Томановић каже, цео овај догађај га је подстакао на даљи књижевни рад. „То ме охрабрило и извело на поље наше књижевности“.¹⁶⁵⁴

Поводом незаборавног предавања осврнуо се и Беара у два маха исте године у *Првенац* бр. 4. Из Томановићевог одговора у бр. 5 од 1. фебруара 1868. године под насловом „Брат И. Беара /...“¹⁶⁵⁴, видимо да је Беара замерио Томановићу језичку страну, а затим што Томановић каже, да у Цетини није нашао „оно одушевљење за своим крсним именом, што друге Србе грије, што више, да су крна имена сасвим забацила“, у чему млади задарски боем уверава сасвим супротно. У

¹⁶⁴⁹ У *Првенцу*, пак иста строфа гласила је другачије: „Тад ћеш постати, што си био, Душан што је оставио, Биће твоје и Божије“ (D. Beroić, „Omladinsko društvo 'Prvenac' i Narodni prepород u Dalmaciji“, str. 413).

¹⁶⁵⁰ Ј. Томановић, „Из писама умрлих и заслужних Срба, XV Владика Герасим Петрановић“, *Нови живот*, св. 5, 1926, стр. 131.

¹⁶⁵¹ Ј. Томановић, „О крсном имену“, *Српско-далматински магазин*, 1868. стр. 120–121.

¹⁶⁵² „Из Задра 15 јануара“, *Застава*, бр. 8, 28. 1. 1868.

¹⁶⁵³ Ј. Томановић, *Шта сам радио? Аутобиографија*, бр. 9, Титоград 1962, стр. 617.

¹⁶⁵⁴ Ј. Томановић, „Из писама умрлих и заслужних Срба, XV Владика Герасим Петрановић“, *Нови живот*, св. 5, 1926, стр. 131.

истом броју, на обрану Томановићеву Беара је одговорио чланком „*Опет нешто о мом другу Лазу Томановићу*“, побијајући поново његове приговоре. У овом одговору Беара на једном месту каже: „*Не губе се тако народни обичаји. Да буде губио овако народ србски своје обичаје кад би га било нестало?!*“. Полемика је завршена у бр. 6 од 15. фебруара 1868. године кратким одговором Томановићевим „*Опет брат Беара*“, којим се брани од његових приговора из претходног броја.¹⁶⁵⁵

На светосавској прослави следеће године истакао се питомац Илија Шушак у беседи „Српска мати“. Кроз историјску перспективу нагласио је херојску улогу мајке примерима из других као и из сопственог народа, истичући њен допринос слободи и напретку српског народа. У шестом делу ове подуже беседе осврће се и на далматинске српске мајке. „*Наша отаџбина на крају је српства. На њу је имало уплив виш, туђинство него на ма коју другу покрајину. Овдје разумјевам западно туђинство.*“.¹⁶⁵⁶ Шушак у Далмацији види један народ, али којег је вера разбила, те да се донекле стање поправило што се тиче процеса однорођивања народа.¹⁶⁵⁷ Поменуто гледиште је било својствено седмој деценији 19. века када је Народни препород увелико заталасао у Далмацији дајући видљиве резултате.

Другу беседу је изговорио осмошколац Глиша Скочић започињући је народном пословицом: „ко не држи брата за брата, он ће туђина за господара“.¹⁶⁵⁸ Трећу беседу „О заједници српској“ држао је Л. Томановић у којој истиче већ познату бољку, то јест раштрканост српства у више држава по Балкану. Интересантно је да решење проналази у инфраструктури, која је тренутно у запуштеном стању, али ако би била изграђена била би од великог значаја за духовном уједињењу.¹⁶⁵⁹

9.2. Народне „славјанске“ читаонице

Архивски подаци о делатности читаоница у Далмацији је веома оскудни, јер су сви архиви читаоница, осим архива Народне читаонице у Доброти нестали или пропали.¹⁶⁶⁰ Стога најбољи извори које можемо узети за ову тему, поред радова научних истраживача који су се у већој или мањој мери бавили овом темом – Ј. Грабовач, Г. Новак, М. Милошевић, Р. Петровић, В. Маштровић и др. – јесу: Хрватски државни архив у Задру и далматинска периодика тог доба.

¹⁶⁵⁵ D. Berić, „Iz književne prošlosti Dalmacije“, „Ilija Beara i Prvenac“, str. 118

¹⁶⁵⁶ „2. предавања Српска мати од I. Шушка“, *Српско-далматински магазин за годину 1869*, стр. 60–76.

¹⁶⁵⁷ Исто.

¹⁶⁵⁸ Исто, „2. предавања б) од Глише Скочића осмошколца“, стр. 76.

¹⁶⁵⁹ Исто, „О заједници српској“, стр. 87–95.

¹⁶⁶⁰ J. Grabovac, *Narodne čitaonice*, Zagreb 1969. str. 212.

Почетак рада читаоница у Далмацији треба тражити у француској владавини над овом покрајином (1805–1814). Између разних акција, генерални провидур Винћенцо Дандоло је потпомогао групу интелектуалаца у Задру да се по узору на тада страни напредни свет (Француска и Северна Италија) оснује читаоница. Одлуком од 26. маја 1807. године под бројем 2598 одобрава се правилник и оснивање читаонице у Задру под називом *Gabinetto di lettura*.¹⁶⁶¹ Претече, а донекле и узор по којима су прве славјанске читаонице биле отворане може се рећи да су била „casina“ по градским језгрима далматинских градова. Чувена је била задарска „casina“ (*Casino nobile*), затим сплитска, дубровачка итд., чији су чланови претежно били истакнути представници тадашње далматинске аристократије. Ипак, и поред значајног броја читаоница у Далмацији у првој половини 19. века, било их је мање него у развијенијим земљама Европе.

Свакако да задарска „casina“ има велики културни значај за читаву Далмацију, али и поред њеног значаја не можемо рећи да је њоме почео неки културни препород словенског карактера на далматинским просторима.

Вредан је помена и неуспели покушај носиоца народног препорода у Шибенику знаменитог Шпире Поповића да оснује илирску читаоницу у том граду 1839. године. Разлоге овог неуспеха треба тражити у времену које још није сазрело за остварење једне такве акције, што због аустријских власти које су са обазривошћу гледале на сва народна превирања у целој Монархији, што због италијанске превласти у свим доменима културног живота Далмације.

Препородне активности револуционарне 1848/49. у Далмацији условила су још једну значајну акцију у погледу оснивања читаоница. По примеру већих градова у Монархији група задарских грађана одлучила је 1847. године да затражи од Намесништва одобрење за отварање Илирске читаонице. Молбу је Влада одобрила на седници од 24. 2. 1848. године. Рад Читаонице могао се одвијати у духу времена, прилика и наступајућих догађаја који су, на жалост, довели до апсолутистичког раздобља, у којем се такво друштво није могло одржати дуже време.¹⁶⁶²

Поменуто судбину доживела је и Народна читаоница у Котору, основана 1849. године.

Падом Баховог апсолутистичког режима почели су дувати нови ветрови који су доносили дашке слободнијег деловања кроз Хабзбуршку монархију, па тако и у њеном најегзотичнијем делу у Далмацији.

По угледу на остатак Монархије, па и развијене западне земље, код словенских препородитеља почела се рађати све јача мисао о оснивању народних читаоница које би шириле и развијале народни дух у Далмацији. Откуда и промене назива читаоница из „*илирских*“ у „*народне*“. За ову проблематику можемо се осврнути на суседну Хрватску, где је илирски покрет

¹⁶⁶¹ V. Maštrović, *Osnivanje ilirske čitaonice u Zadru 1847. i 1848. god. s osvrtom na zadarsku čitaonicu iz 1807. god.* Zadar 1974, str. 30.

¹⁶⁶² Исто, стр. 51.

био значајно активнији него у Далмацији. Прве читаонице у Хрватској звале су се, до 1843, *илирске* читаонице.¹⁶⁶³ Те године забрањено је илирско име у Хабзбуршкој монархији, па су се од тог тренутка и читаонице почеле називати „*народне*“. Без обзира на то како су се звале, оне су биле народне, јер су биле основане у циљу борбе за народна права.¹⁶⁶⁴ Из овога разлога, читаонице које буду ницале у Далмацији након Баховог апсолутизма називаће се „*народне*“ или „*славјанске*“.

Улога народних читаоница у Далмацији, које су почеле ницати од 1862. године, огромна је и свакако од капиталног значаја за културно-политички препород Срба и Хрвата у Далмацији. Слободно можемо рећи да су само њихово отварање, а касније и улога коју су имале у другој половини 19. века, били један од узрока снажнијег културног развоја поменутих народа, нарочито образоване популације која је добрим делом тада била однорађена.

Прве читаонице се јављају упоредо са политичким организовањем Народне странке са којом ће бити у уској вези читавог века свог трајања. Истичући у свом називу „*славјански*“, ова „народњачка друштва“ су од самог свог настанка, касније и деловања, нарочито истицала јужнословенски карактер.

Читаонице су биле она места где се у тадашњој „талијанској“ атмосфери далматинских градских центара и насеља, колико-толико, гајио народни дух. У разноврсним формама деловања: забава, песма, музика, разговори, штампа, домаћа и страна књига итд., радило се на подизању националне културе и политичке свести.¹⁶⁶⁵

Читаоница изражава јавно мишљење Народне странке у одређеном месту.¹⁶⁶⁶

Народне читаонице имале су само формално културно-просветно обележје, а у ствари постале су убрзо битне политичке базе Народне странке у целој Далмацији.

Свеукупно деловање народних читаоница доказује да су та друштва од самог оснивања преузела на себе улогу политичких клубова „народне странке“, те је консеквентно следила до коначног тријумфа народне мисли, па се са правом може закључити да су народне читаонице уз „Народни лист“ представљале идеолошку и борбену авангарду препорода у Далмацији.¹⁶⁶⁷

Поред овога, важно је напоменути, да се у њима, међу чланством, расправљало о свим битним политичким питањима, о наступању на општинским, покрајинским и изборима за Царевинско веће. Славе се изборне победе, разни јубилеји, приређују пригодне свечаности итд.

¹⁶⁶³ Прва илирска читаоница у Хрватској отворена је у Вараждину 1838. године, а убрзо и у другим градовима и местима по Хрватској и Славонији: Загребу, Карловцу, Крижевцима, Такову, Пожеги, Осијеку итд.

¹⁶⁶⁴ Љ. Дурковић-Јакшић, „Прилог за историју првих народних читаоница у Хрватској“, *Библиотекар*, бр. 4, Београд 1958, стр. 307.

¹⁶⁶⁵ J. Grabovac, *Narodne čitaonice*, Zagreb 1969. str. 213.

¹⁶⁶⁶ Исто.

¹⁶⁶⁷ Исто, стр. 192.

Када погледамо неке специфичности у погледу настанка народних читаоница у Далмацији, које су везане за програмско питање странака, али и њихову националну оријентацију, читаонице можемо да поделимо у 3 основне групе:

1. група: читаонице настале до 1868. године (Котор, Доброта, Сплит, Задар, Дубровник, Шибеник), за које је карактеристичан опште-јужнословенски став проистекао из програмских начела Народне странке.
2. група: читаонице у Јелси, Имотском, Стариграду, Метковићу и др. местима формирају се првенствено на темељу тадашње хрватске мисли и као такве јављају се као негација дотадашњих славјанских читаоница. Њихово формирање је преоријентација страначког програма из 1862. године, па се њихова национална оријентација не може третирати као истоветна с оријентацијом оних читаоница које су настале до 1868. године.
3. група: „Српске читаонице“ које се јављају као политичко-културна реакција на ситуацију цепања Народне странке, те формирања самосталног српског политичког бића у Далмацији почевши од 1879. године, када је основана прва Српска читаоница у Задру.

9.2.1. Прве народне читаонице

Прве читаонице народног и славјанског карактера настале су у најјужнијем делу тадашње Далмације, у Боки Которској, у Доброти 4. маја 1862. године. Иако скромног капацитета и невеликог броја чланова, ова читаоница свакако да превазилази локални карактер Боке Которске као специфичне регије аустријске Далмације.

То је, пре свега, једна од првих културно-политичких појава те врсте у народњачким редовима на целокупној нашој обали Јадрана, која ће мало затим постати карактеристична за окупљање национално свесних елемената и обављање знатног дела препородних задатака Далмације и Истре.¹⁶⁶⁸ У Боки су пре поменуте читаонице постојале још две, и то прва „Славјанска читаоница“ у Котору 1849, у специфичној предбаховској и револуционарној политичкој клими, а друга прчањска „Славјанска читаоница“ из 1861. године, која се, међутим, углавном била затворила у месно капетанско, сталешко друштво са – углавном – уско стручним дискусионим састанцима.

¹⁶⁶⁸ М. Milošević, „Slavjanska čitaonica’ u Dobroti i preporodna političko-kulturna strujanja, *Zadarska peviya*, br. 1, 1963, str. 1.

О времену и узроцима настанка читаоница уопште се држи да су оне настале као последица „полемике Натко Нодило–Никола Томазео“¹⁶⁶⁹, вођене средином 1862. године. Познато је да је та полемика изазвала избацивање „Il Nazionale“, органа Народне странке из „casina“ и „gabinetto di lettura“.¹⁶⁷⁰ Поменути повод настанка важи за народне читаонице које су настале у Дубровнику, Сплиту, Шибенику, Задру и др., али не и за прву народњачку читаоницу у Доброти.

Након полемике Нодило–Томазео најпре је отворена сплитска читаоница и то након претходно поменутог избацивања „Il Nazionale“, а Намесништво ју је одобрило 14. 7. 1862. године. У програму читаонице истицало се да је сврха овог „племенитог и образоватељног завода /.../ подупирати, промицати распрострањивати, образовање ума, те светобоље међу Слављеним нашим суграђанима благу гајити слогу“.¹⁶⁷¹

Вредно је помена и то да је још 1861. године из Книна потекла жеља за оснивањем једне народне читаонице. Власт је одбила молбу Ивана Фумиша и Франа Билића и др. да се оснује „Una Società letteraria Nazionale Slava“, чији би циљ био унапређење словенског језика, фаворизовање словенског националног осећања, сабирање старих националних споменика, као и рад на унапређењу пољопривреде, индустрије и трговине.¹⁶⁷²

У време када су поникле народне читаонице, то јест почетком 60-их година 19. века, у Далмацији је владала изузетно примерна верска сношљивост и народна српско-хрватска слога. Интереси и циљеви ове слоге били су готово једнаки, а на првом месту им је било народно буђење поменуте покрајине.

Стварале су се народне и славјанске читаонице дуж јадранске обале: у Доброти код Котора, у Сплиту, Шибенику, Задру, у Јелси на острву Хвару и по другим местима. Ово су била огњишта народне мисли. По њиховим приредбама говорили су изабрани народњаци, предводници на перу и беседи. На првој приредби у Задру, Сундечић је позвао сакупљену браћу на заједнички рад, довикнувши: „*Биће добро, мичимо се само!*“. Павлиновић је у читаоници у Јелси изрекао пророчанске речи: „*/.../ Србија ће бити огњиште неугасиво оном покрету, којему бој са Турцима нити је најпоследњи нити је најлакши /.../*“. У Славјанској читаоници у Сплиту декламовала се

¹⁶⁶⁹ У поменутој полемици Натко Нодило брани славјански карактер Далмације за коју је добио подршку од свих тадашњих народњака (поред осталих и од Срба народњака Ј. Сундечића, Љубише, Петра Радуловића, Пана Саблића и др.). Такође, полемика је довела до далекосежних политичких и културних последица по Народни препород Далмације. „У касинима где су талијанашки били у већини, 'Nazionale' је након полемике са Томазеом бивао избачен, а у неким местима на ломачи јавно спаљен“ (Д. Политео, *Животописне цртице*, Тузла 1901, стр. 120).

¹⁶⁷⁰ R. Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću : (Narodna stranka i nacionalno pitanje 1860–1880.*, Sarajevo 1982, стр. 215.

¹⁶⁷¹ Исто, стр. 217.

¹⁶⁷² Исто, стр. 216.

песма „*Ту славјанска земља наша, ту славјански наш је дом!*“, а висила је о зиду слика Војда Карађорђа.¹⁶⁷³ Иначе, сплитска читаоница била је нарочито позната по свом „славјанству“.

9.2.2. Народна читаоница у Задру

Ускоро након сплитске, основана је и задарска читаоница. Припреме задарских народњака прати новосадски лист *Србски Дневник*, који пише „У Задру ће се основати народна читаоница; устав њен већ е поднешен Намесништву. Ово је знак, ово је знак да се и у далматинским варошима почиње будити народни дух, кога је до сада притискало талианство“.¹⁶⁷⁴ Народњаци су оформили иницијативни одбор за отварање читаонице који су чинили: Петар Вргада, Манфред кнез Борели, Јово Медовић, Г. Паштровић – као „*тумач племените жеље многих часних грађана и становника*“, поднео је Намесништву молбу да допусти оснивање ове корисне установе и потврди приложени статут.¹⁶⁷⁵

Процедура је захтевала да Намесништво проследи молбу полицији. Одговарајући на то тражење, шеф задарске полиције Гаринф поднео је 12. септембра 1862. године извештај са својим мишљењем да се молба за оснивање читаонице не може одбити, али да би се онемогућила делатност, осим што је предвиђа статут, шеф полиције настојао је пронаћи могућност непосредног надзора над делатношћу читаонице. Између осталог, саветовао је да се читаоници наметне краљевски комесар, но Намесништво је, потврђујући предложени статут, отклонило ту сугестију.¹⁶⁷⁶ „*Власт је одобрила оснивање славенске читаонице у Задру*“.¹⁶⁷⁷

Свечаном отварању Народне читаонице које је обављено 14. фебруара 1863. године присуствовале су бројне званице, међу њима и намесник Мамула, задарски начелник Конте Бегна, те више саборских заступника мањине и већине, осим оних најреакционарнијих из редова бирократије које Народни лист назива „*pigo centralizmo*“.¹⁶⁷⁸

Поздравни говор држао је последњи директни потомак славног ускока Јанковић Стојана, знаменити Илија Деде Јанковић. То нимало није било случајно, јер је овај угледни Јанковић био

¹⁶⁷³ Архив САНУ, Заоставштина Стевана Роце, *Стање у којем се наш народ на Јадранском приморју налазио шездесетих година прошлога века и како се развијала борба за народни препород*, фасцикла 22, бр. 11238, стр. 3 (Слика Војда Карађорђа висила је на зиду главне сале Сплитске читаонице све до 1914. године. По последњим информацијама чува се у градској библиотеци.)

¹⁶⁷⁴ „Из Задра“, *Србски дневник*, бр. 62, 8. 8. 1862.

¹⁶⁷⁵ („*nel quale stanno espressi chiaramente tutti gli scopi della societa divisata, e che devra servira di base indencionabile alla stessa /.../*“) (J. Grabovac, *Narodne čitaonice*, Zagreb 1969, str. 202).

¹⁶⁷⁶ Исто.

¹⁶⁷⁷ „Из Задра“, *Србски дневник*, бр. 77, 29. 9. 1862

¹⁶⁷⁸ J. Grabovac, *Narodne čitaonice*, Zagreb 1969, str. 202.

надасве познат интелектуалац, а по свом раду и доприносу можемо га сматрати за једног од носиоца народног препорода у Северној Далмацији. Као истакнута личност био је изабран у управни одбор читаонице заједно са још четири члана (Конте Борели, Ф. Данило, Антонијети и Јово Медовић).

Јанковић своје романтичарске, словенске, народњачке и српске тежње износи у свом пригодном говору. *„Ево сретнога за нас дана који ће вјечно остати забиљежен у нашој повјесници јер установљења овог нашега народног завода мислим да ће бити свакоме искреном родољубу узрок радости и весеља /.../“*¹⁶⁷⁹.

Затим се у говору осврће на славну и слободарску историју, истиче, наравно, битност Косовског боја и времена после њега када су се славјански народи борили за слободу против „азијатских дивљака“ избављајући се уз помоћ „млетачког лава“. После истицања тешких историјских околности и борбе коју је народ поднео бранећи Западну Европу, Јанковић додаје шта је у тадашњем времену и околностима требало чинити за Народни препород: *„Друго нама даклен не преостаје данас него умиети укористити згоде кое су нам у рукама подупирући сваким нашим могућством наш народни напредак, а свима је познато да напредак једнога народа у ничему се не састоји толико колико у развитку и изображењу народног језика и књижевности, а ово ћемо лако постићи /.../ буде слога владати и братимска љубав /.../ јер слога и љубав подиже царство и градове а неслога и омражња их руши и обара“*.

Иако у незгодном и субординираном стању према Италијанима и њиховој култури у Далмацији, Јанковић са пуним поштовањем говори о обостраној равноправности и уважавању, те наглашава значај за развој те романске културе и језика за Славјаане: *„Наша браћа далматински Талијани премда су одвећ у малом броју спрема нама нека се не плаће и нека не мисле да је наша жеља или наша намјера да њих притиснемо и њихов језик из јавног живота проренемо /.../ јер су очите сваком наше намјере и наше тежње то јест равноправност за свакога /.../ Ми би сами себе варали и отрицали се сваког напредовања када не би у будуће миловали и гајили лијепи језик мудре Италије /.../ нека и они спрема нама једнако поступају, нека нам не отричу нашу највећу и најмилију светињу, нека не пријече пут развитка нашег језика /.../“*¹⁶⁸⁰.

Илија Јанковић свој говор завршава наглашавањем о узајамном поштовању свих народа као једином леку за будућност: *„/.../ свачију ћемо народност толико знати поштивати, колико желимо да наша поштована буде /.../“*¹⁶⁸¹.

После овог поздравног говора реч је узео први председник Читаонице Фране Данилов који је говорио на италијанском језику. Истакао је улогу Читаонице нарочито за далматинско село, јер

¹⁶⁷⁹ М. Савић, *Илија Деде Јанковић : прилози за биографију*, Загреб 2003, стр. 137.

¹⁶⁸⁰ Исто, стр. 139.

¹⁶⁸¹ Исто, стр. 140.

је однос града према селу „на неку руку главни узрок необразовања и сиромаштва далматинске простоте /.../“¹⁶⁸². Завршавајући свој говор Данилов се надовезао на Јанковића, истичући захвалност коју Далмација дугује италијанској култури и италијанском језику као моћном средству достигнућа знања.¹⁶⁸² У току свечаности приспели су и прочитани поздравни брзојави родољуба из Сиња, Обровца те сплитске Народне славјанске читаонице која је пожелела „/.../ да братска слога с новим друштвом ојача национално осећај, који даје живот обема.“¹⁶⁸³

Други део свечаности настављен је у задарском позоришту, а отворен је колом које је повело осам гимназијалаца одевених у црногорске народне ношње, а при том су певали пригодну Сундечићеву песму „Ход хватај се, брате брата“.¹⁶⁸⁴

Јанковић с правом узноси тренутак оснивања народне читаонице којом се Словенима пружала могућност неговања своје културе, знања о себи, језика, свакодневног дружења, читања, разговора, игре и свечаности.¹⁶⁸⁵

Сходно духу времена и првобитној политици Народне странке у почетном периоду било је чланова Хрвата и Срба, али и аутономно одређених појединаца. По отварању задарска читаоница је већ бројала 196 чланова.¹⁶⁸⁶ Као члан утемељивач конте Јанковић је редовно неколико пута годишње потпомагао ову народну установу.¹⁶⁸⁷

Значај отварања и рада славјанске задарске читаонице је огроман за буђење народне мисли у Далмацији јер је Задар, поред тога што је био главни град Далмације, био уз Дубровник и најкосмополитскији центар Далмације. Сплит ће тек касније преузети тај примат Задру.

Читаоница је од свог отварања била богато снабдевена готово свим словенским листовима и часописима тога доба. Примала је 50 наслова новина, и то не само оних које су излазиле на српскохрватском језику широм словенског југа већ и новине на италијанском, француском, грчком, енглеском и немачком језику.¹⁶⁸⁸

Имајући пред очима своју основну улогу, задарска је читаоница развила основну културну и просветну делатност којом се од првог дана свог постанка јавности покрајинског центра јасно и отворено представила као национална установа којој је циљ да буди успавану свест и да припреми народ за политичку борбу.¹⁶⁸⁹

¹⁶⁸² *Glasnik Dalmatinski*, 3. 3. 1863.

¹⁶⁸³ J. Grabovac, *Narodne čitaonice*, Zagreb 1969. str. 202.

¹⁶⁸⁴ Исто.

¹⁶⁸⁵ М. Савић, *Илија Деде Јанковић*, Загреб 2003. стр. 136.

¹⁶⁸⁶ V. Meštrović, *Hrvatska društva u Zadru*, Zadar 1964, str. 471.

¹⁶⁸⁷ М. Савић, стр. 141.

¹⁶⁸⁸ I. Perić, „Jedna molba upravnog odbora Narodne čitaonice u Zadru iz 1865. god.“, *Zadarska revija*, br. 1, 1961, str. 39.

¹⁶⁸⁹ J. Grabovac, *Narodne čitaonice*, Zagreb 1969, str. 202.

Ова читаоница је својим културним, али и политичким деловањем, као стециште задарских народњака постала најатрактивније друштвено састајалиште. Сарађивала је са другим читаоницама попут сплитске, приређивала и литерарно-историјске вечери, а Ј. Сундечић је држао курс славјанског народног језика.

Оваква делатност, наравно, није се допала задарским аутономашима, који су Задар сматрали својим „најиталијанскијим градом“¹⁶⁹⁰ у читавој Далмацији. Развили су жестоку кампању оптужујући читаоницу средиштем панславизма који представља „/.../ негацију слободе равнотеже /.../ а по том /.../ озбиљно питање по читаву Европу“¹⁶⁹¹ „неслоге и мржње међу грађанима“¹⁶⁹², па и „*fanatici adoratori del russofilizmo*“.

Михо Клаић, председник Народне странке и управник Читаонице, имао је заиста великих изазова тих година да сачува ову читаоницу од затварања и аутономашких напада. Стављено 1867. године пред тежак испит политичке зрелости, вођство Народне странке и Читаонице успешно га је положило, издржавши све прогоне, затворе и шиканирања.¹⁶⁹³

Како је време одмицало, задарска народна читаоница је све више добијала на свом значају као политичко састајалиште и клуб Народне странке, нарочито након прве народњачке победе на изборима 1870. године.

Интересантно је упоредити задарску читаоницу са дубровачком читаоницом која је основана 1863. године. Дубровник је одувек био оаза славјанске мисли и културе. Народни језик на улицама тог града није био страни као што је то био случај у самој Задру за већи део 19. века. Град Гундулића је имао лепу традицију чувања књижевности на народном језику.

У таквим условима, дубровачка народна читаоница није морала улагати знатније напоре у буђењу љубави према народном језику међу домаћом интелигенцијом која је за разлику од других далматинских градова претпостављала народни језик службеном италијанском.¹⁶⁹⁴

Седамдесетих година 19. века долази до преузимања Народне странке и листа од ултраклерикалне хрватске струје под вођством дон Миховила Павлиновића. Политички испади, шовинизам, ниподаштавање српског идентитета па и инциденти од поменуте струје постали су готово далматинска свакодневница.

Такође, Народна читаоница у Задру је седамдесетих година 19. века престала да прима српску штампу. То је био јасан знак српским члановима овог друштва, да постепено иступају из

¹⁶⁹⁰ Треба имати у виду да Народна странка никад није победила на изборима у Задру. Поред тога, овај град је постао прави културни и политички бастион „талијанства“ и стециште свих Италијана који су се повлачили како је Народна странка освајала политичко поприште у Далмацији.

¹⁶⁹¹ J. Grabovac, *Narodne čitaonice*, Zagreb 1969, str. 202.

¹⁶⁹² Исто.

¹⁶⁹³ Исто.

¹⁶⁹⁴ J. Grabovac, *N.d.*, str. 204.

њега. Усијано далматинско политичко попрште у којем су вађена политичка оружја тешког калибра на обе стране, довело је до расцепа до тада јединствене Народне странке, што се одразило и на даљи ток развоја народних читаоница. Врхунац се десио 1877. године када је Љубиша у Далматинском сабору изнео свој предлог против сједињења Далмације са Хрватском. Раздор је био неминован. Већина Срба је тада иступила из Читаонице, али и изванредан број Хрвата. „А i neki Hrvati miroljubiviji, koji su ćutili, da i narodna stranka ima deo svoje krivnje, slabije su dolazili“. Последњи члан управе Читаонице од Срба био је Ђуро Обрадовић који је остао све до 1878. године.¹⁶⁹⁵

Задарска Народна читаоница од 70-их година 19. века постаје искључиво хрватско друштво, док ће назив „Хрватска читаоница“ службено променити тек 1905. године.

9.2.3. Народна славјанска читаоница у Шибенику

Услови за отварање прве народне читаонице у Шибенику, након неуспелог покушаја Ш. Петровића 1839., створили су се 1866. године. Иницијативу за отварање читаонице предводили су шибенски народњаци: Јосип Мркица, Иван Фонтан, Јеролим Сутина, Антун Берса, Константин Коштан, С. Омчикус, Крсто Бабић, Љубислав Ковачевић и др., који су 23. јануара 1866. године поднели Намесништву молбу да се допусти оснивање друштва „Народна славјанска читаоница“. Намесништво је на формалну препоруку претуре Паладина својим решењем бр. 1446/321 од 29. 1. 1866, које је 6. 2. исте године достављено Ј. Мркици као „првоуписаном друштву под називом Народна славјанска читаоница“ удовољило молби.¹⁶⁹⁶ Никако не треба заборавити ни највећег, претходно наведеног шибенског препородитеља Ш. Поповића који је својим залагањем приправио пут отварању Славјанске читаонице у Шибенику.

У свом пригодном говору на инаугурацији читаонице 28. фебруара 1866. у просторијама изнад кафане Занки на Пољани, председник Ј. Мркица нагласио је /.../ да постоје они којима се ово друштво не свиђа (мислећи на аутономаше) /.../ нагласивши да је основна сврха „Народне славјанске читаонице“ – промицати, олакшати и проширити славјански одгој међу свим слојевима грађанства, а што се тиче анексије, ово је чин који ми пуни повјерења препуштамо разборитости монарха/.../ Након излагања председник Мркица донео је закључак да се за почасне чланове читаонице изабере: Ј. Ј. Штросмајер, намесник Филиповић и Никола Томазо.¹⁶⁹⁷

Као што је председник Читаонице Мркица поменуо у свом говору, заиста је било доста аутономаша који су покушавали угушити рад Читаонице служећи се разним денунцијацијама. Од

¹⁶⁹⁵ R. Belić, „Zadar u narodnom preporodu“, *Narodni list jubilarni broj 1862–1912. god.*, str. 85.

¹⁶⁹⁶ J. Grabovac, *N. d.*, str. 205.

¹⁶⁹⁷ Исто.

свих шибенских афера које су довођене у везу са Народном читаоницом најпознатија је „афера Монзабано“. Шибенски аутономаши оптужили су директно управу Читаонице да је иницирала тучу Шибенчана са посадом италијанског брода Монзабано.

Догађаји у Шибенику које су талијанаше окарактерисали као „последњу мржњу, која се одавна међу Славенима изазива против талијанског елемента /.../“, били су у суштини само одраз до крајности заоштрених политичко-националних односа.¹⁶⁹⁸

Први који је устао, док многи нису ни смели доћи у Шибеник попут Павлиновића, против бројних нетолерантних па чак и агресивних поступака аутономаша био је Шпиро Поповић. Овај знаменити шибенски народњак због залагања за већа права народног језика и његово увођење на општинске седнице у Шибенику био је жестоко нападнут 1866. године преко листа „*Dalmata*“. Преко истог листа Поповић је узвратио отворено корећи „талијанаше“ „*što su u Casino, razbucali „Pozor“ i Nacionale*“, *ne davajući im mjesta megj tolikijeh talijanskijeh novinama veli im /.../ Noi invece vi rispondemmo coll istituzione della „Čitaonica“ che trionfalmente estolle di capo.*“.

Да је допринос Поповића „Славјанској читаоници“ био огроман писао је и сам *Narodni list* бр. 78 поводом смрти овог великана 1866. године: „*e merito suo se nelle adunanze del consiglio si da lettura in lingua slava dei protocolli di seduta /.../ Socio della čitaonica kuesta era divenuta per lui il secondo oggetto delle sue afezzioni*“ (посведочиће седнице савета у којима је протокол дат на славенском језику /.../ читаоница је постала за њега објект за дивљење /.../).

Шибеник је често био град који је предњачио у међунационалним и међуверским инцидентима у Далмацији. Такви догађаји, навели су неке угледне Србе да још 80-их година 19. века изађу из чланства Народне читаонице у Шибенику. Понекад би ти инциденти били изазвани од водећих људи у општинској власти, попут шибенског начелника Анте Шупука и др. Ваља споменути догађај из 1882. год, када је од пијане групе младића био нападан на националној основи у својој кући и другим местима по граду, знаменити општински адвокат, општински већник и један од угледнијих чланова Читаонице др Димитровић. Иначе, залагао се за српско – хрватску слогу и њихово пријатељство у Шибенику све док ти инциденти за Србе нису постали интензивнији од лета 1882. године.¹⁶⁹⁹ Тада је др Димитровић дао оставку на све јавне функције па и месној Читаоници.¹⁷⁰⁰

¹⁶⁹⁸ J. Grabovac, *N. d.*, str. 206.

¹⁶⁹⁹ „Šibenik 7. novembar, (novo nasilje)“, *Српски лист*, бр. 44, 2 (14) 11. 1882.

¹⁷⁰⁰ „Ovdje nemože nedjelja dana proći bez kakva nasilja. Evo najnovijeg. Nekidan oko 9 sati u večje pratili pristaše svog načelnika, viteza i t. d glasovitog Antu Šupuka kući, istijem putem koji vodi kući advokata Dr. Dimitrovića. Pošto su ga otpratili sva će četanagrnuti pred kuću Dr. Dimitrovića i tu podiže strašnu vik, drmajuci kućnijem vratima i vičući: 'da mu srpstvo /.../ i da će ga ubiti!' /.../ Sutradan Dr. Dimitrović pošao u šetnju /.../ blizu bedema, skoči na njega nekoliko osoba, megju kojim bješe silovita junačina Ante Karadžole /.../ prvi i plemeniti rođak Ante Šupuka /.../ Gore od prijetnja, ovi su vitezovi i ruke digli na Dimitrovića /.../ Vitezovi nijesu se viteški ponijeli, šest

Када је управа шибенске Славјанске читаонице постала искључиво правашки настројена, те одлучила 1893. године да јој промени назив у „Хрватску читаоницу“, наишла је на оштар протест српске стране која је у овоме чину видела отворену узурпацију ове установе. Српска страна је сматрала да је Славјанска читаоница у овом граду заједничко дело Хрвата и Срба. Те ако Хрвати хоће да оснују изричито своју читаоницу морају то изнова урадити „*ali prije neg ste to uradili, morali ste raspustiti „Slavjansku čitaonicu“ pa onda utemeljiti vašim trudom i novcem čisto hrvacku. Tu vam niko ne bi zamjerio /.../*“.

Такође, дубровачки лист *Crvena Hrvatska* почео је у својим чланцима да минимизира допринос шибенских Срба у оснивању читаонице у Шибенику, наводећи да су само два Србина била у оснивачком одбору. Шибенски Срби узвраћају преко *Српског гласа* износећи своје аргументе и доказујући свој допринос утемељењу читаонице, али и ствари које су им оштро засметале.

Као прво, наводе шта је био циљ те читаонице кад је била основана, алудирајући на „Правилник Народне Славјанске читаонице у Шибенику“ штампан 1872. године и потврђен од надлежних власти. На првом месту се одмах каже: „*Glavna svrha za koju se u Šibeniku zavrilo društvo: „Narodna Slavjanska čitaonica“ jest ova da se širi i pospješi narodni slavjanski odgoj*“. Затим се пита: „*/.../razumijevaju li se ovdje Slavjani bez razlike /.../ ili samo isključivo hrvati*“?¹⁷⁰¹

Даље се објашњава ко је то утемељио и основао Читаоницу у Шибенику, те чије су заслуге за њен просперитет. „*Ovu su čitaonicu utemeljili sve sami zgojjeni Srbi: Kovačevići, Petranovići, Jovići, Miletići, Dimitrovići, Babići, Omčikusi, Lončari i dr. /.../, kad u Šibeniku „Krešimirovu gradu“ nije bilo osim pok. kanonika Mrkice /.../ narodnjaka osim Srba, i dok je ovaj grad bio natvrdgiji bedem autonomaške stranke. Srbi su je utemeljili, pokućstvo kupovali, novine plaćali, knjige darivali, sve do danas joj bili vjerni /.../*“.¹⁷⁰² Затим, објашњава да су Срби до последњих дана трпели разноврзне немиле ситуације све зарад српско-хрватске слоге како им се не би пребацивало од хрватске стране да „*bježe od bratske sloge*“¹⁷⁰³. (Било је неких дошљака Хрвата који су тајно минирали српско-хрватску слогу у Шибенику. Помињу се неки Бркљача и Барановић). Наиме, трпљење је трајало све док у Читаоници нису побацили српске новине које су долазиле (мисли се на *Српски глас* и *Dubrovnik*), али и кад су: „*poslali „Crvenu“ (Crvena Hrvatska) jednom ovdašnjom uglednom*

ljudi koliko ih je bilo, neće udarati najednoga /.../. Malo poslije ovog događaja zločinci odoše svom poglavici Šupuku /.../ i nakon nekoliko časova vidali su se na javnom sokaku zajedno sa Šupukom /.../“ (Исто).

¹⁷⁰¹ „Наши дописи, Шибеник 10. фебруара“, *Српски глас*, бр. 7, 1 (13) 10. 1894.

¹⁷⁰² *Српски глас*, бр. 49, 9 (21) 12. 1893.

¹⁷⁰³ Исто.

*srpskom građaninu /.../ omotanu u koverti sa anonimnim pismom i pogrđnim riječima /.../ Srbi su sve progutali, ali i bilježili*¹⁷⁰⁴.

9.2.4. Народна читаоница у Обровцу

Иако скромних могућности, обровачка читаоница основана је крајем маја 1866. године.¹⁷⁰⁵, следећи патриотске традиције своје народне општине из бурних дана 1848. године, када је прва и једина устала заузимајући се за словенску ствар у Далмацији.

Верна свом националном програму и захтевима времена, служила се од свог оснивања искључиво народним језиком у комуникацији са органима локалне власти. Суделовала је у свакој политичкој и националној манифестацији, борећи се за права потлачене већине у Далмацији, а против насиља владе и владајуће „талијанашке“ мањине.¹⁷⁰⁶

Као искључиво састајалиште обровачких народњака, Читаоница је добровољним прилозима чланова издржавала музику, а у популарним предавањима пропагирала искључиво употребу народног језика.

Обровац као градић у кршној Буковици био је насељен већинским српским живљем, тако да је био једно од главних политичких жаришта српске политичке мисли, али и Српске странке у Далмацији. Већина чланова ове читаонице били су угледни Срби из обровачке општине, од којих свакако ваља истаћи дугогодишње начелнике, али и прваке Српске странке у Далмацији двојицу Владимира - Симића и Десницу.

Из поменутих разлога није било потребе да се оснива засебна Српска читаоница у овом месту, већ је Народна читаоница наставила своју мисију све до сумрака Првог светског рата када је њен рад као и већине српских друштава био прекинут.

За ову читаоницу везане су и те како лепе успомене. Тако лист „*Dubrovnik*“ 1906. године описује дуго очекивано освећење православне цркве у Обровцу. Ова „слава“¹⁷⁰⁷ била је повод јавне манифестације српско-хрватске слоге која је у Далмацији заживела након 1905. године. Тог 24. јула Обровац су посетиле бројне званице од који се истичу далматински еп. Никодим Милаш, српско певачко друштво „Бранко“ из Задра, поред обровачких и бенковачких и бројни задарски

¹⁷⁰⁴ Исто.

¹⁷⁰⁵ J. Grabovac, *N. d.*, str.206

¹⁷⁰⁶ Исто.

¹⁷⁰⁷ „На дан славе Обровац је освануо тако рећи покривен заставама. Свака се кућа окитила, нова црква /.../ Српска тробојка вијорила се уз хрватску, и вијући се /.../ грљаху се“ („Обровац 24. јула“, *Dubrovnik*, бр. 31, 5.8. 1906).

Срби и Хрвати који су дошли заједно са задарском хармонијом, уредник Народног листа В. Кисић, владин представник и котарски бенковачки поглавар г. Рока и др.¹⁷⁰⁸

Након Литургије у новоосвећеној обрвачкој цркви, *“У просторијама мјесне Читаонице приређена је господска софра. Допраћен од свеиштенства и приређивачког Одбора у 1½ сат ступило је Његово Преосвеиштенство у дворану, гдје су већ биле окупљене све званице, на броју до преко 150”*.¹⁷⁰⁹ На свечаном ручку, еп. Милаш је држао бројне здравице од којих је најодушевљеније била прихваћена последња *„/.../ хвалио је госп. Епископ слогу између Срба и Хрвата, и православних и римокатолика у Обровцу, истакнувши са признањем што су и римокатолици са богатим даровима обдарили нову православну цркву”*.¹⁷¹⁰ Такође, Милашу је било нарочито драго, што је после 16 година за трпезом видео и 2 римокатоличка свештеника *„који дјеле радост православног народа ове крајине. То га радује и одушевљава, јер види у томе побједу опће хришћ. љубави, /.../”*.¹⁷¹¹ Милашев говор се завршава речима које алудирају на српско–хрватску слогу *„да оно што је у Обровцу видео, буде у читавој Далмацији, Боже дај, да се испуне”*¹⁷¹². Здравница је била пропраћена бурним клицањем, којем није било краја.¹⁷¹³

На крају чланка *Dubrovnik* нарочито истиче речи начелника Деснице на свечаном ручку у Читаоници да *„парохија је добила лепу цркву, а Обровац украс више”*, те да се *„у Буковици плуг културе треба дубоко да зариије”*¹⁷¹⁴.

Јавно славље и манифестације су биле одржаване на сваком јавнијем месту у Обровцу као што су православна црква, начелников дом, само пристаниште на Зрмањи, али и обрвачка читаоница. *„Иза поласка гостију хармонија је приредила концерт пред обрвачком читаоницом, који је публику до касна држао у најбољем расположењу”*.¹⁷¹⁵

9.2.5. Српске читаонице 1879–1914. године

Када говоримо о овом питању, ваља истаћи, као што смо претходно поменули, да су Срби заједно са Хрватима основали прве „славјанске“ читаонице у целој Далмацији, од којих су свакако најзначајније оне у Задру, Шибенику, Сплиту, Дубровнику, Книну, Котору и др.

¹⁷⁰⁸ Исто.

¹⁷⁰⁹ „Освећење нове обрвачке цркве“, *Гласник Далматинске православне епархије*, бр. 7, 1906, стр. 107.

¹⁷¹⁰ Исто

¹⁷¹¹ Исто.

¹⁷¹² „Обровац 24. јула“, *Dubrovnik*, бр. 31, 5. 8. 1906.

¹⁷¹³ „Освећење нове обрвачке цркве“, *Гласник Далматинске православне епархије*, бр. 7, 1906., стр. 107

¹⁷¹⁴ „Обровац 24. јула“, *Dubrovnik*, бр. 31, 5. 8. 1906.

¹⁷¹⁵ Исто.

Мисао и потреба о оснивању српских друштава у Далмацији па и „Српских читаоница“ родила се без сумње још на састанцима српских политичких првака крајем седамдесетих година 19. века у манастиру Крки, Кожловцу, Обровцу, Задру и др.

На тим састанцима, усред неповољних претходно поменутих политичких околности по српске интересе на целом Приморју, расправљало се о оснивању Српске странке и њеног органа *Српског листа*. Природно је било да таква једна нова формирана политичка снага формира и остала своја друштва као што су читаонице као неизоставно место окупљања њених чланова и симпатизера. То потврђује и *Српски лист* при оснивању прве Српске читаонице у Задру: „*Радујемо се да су се на овај начин Задарски Срби чином потврдили своју познату изјаву истакнуту приликом скорошњег српског покрета у покрајини*“.¹⁷¹⁶

У народносној борби за опстанак и голи живот, приморски Срби успели су да афирмишу своју националну индивидуалност, да сачувају за себе и за своју заблуделу браћу положаје преко којих ће се доћи до тријумфа народне „завјетне“ мисли, да подигну неколико „Српских народних читаоница“ по варошима.¹⁷¹⁷

Као што су својим оснивањем славјанске читаонице изазивале талас понарођивања у Далмацији, тако су и српске читаонице имале за циљ неговање српског народног духа и одбране српских интереса. Стога се за њих може рећи да су од посебног значаја за културно-просветни развој далматинских Срба уопште.

Српске читаонице биле су не само културно-просветна жаришта за свој град и крај него су биле истовремено и национално-политичке жиже, на којима се разговарало о свим актуелним питањима и манифестацијама јавног живота.¹⁷¹⁸

Бројни су били састанци који су имали искључиво политички карактер одржавани у просторијама Српских читаоница у Далмацији. Најчешћи разлози и поводи тих састанака били су: припреме за надлазеће изборе у покрајини на свим нивоима, скупштине на којима се креирала политике Српске странке у Далмацији, али и бројни покушаји боље организација те странке, нарочито након смрти неприкосновеног вође севернодалматинских Срба Саве Бјелановића 1897. године. Један од бројних примера потоње поменутог проблема је састанак у задарској Српској читаоници 1902. године на којем се бирала делегација српских изасланика из Задра који ће присуствовати српској скупштини у Книну исте године.¹⁷¹⁹

¹⁷¹⁶ „Домаће“, *Српски лист*, бр. 1, 2 (14) 1. 1880.

¹⁷¹⁷ Сјеверна Далмација некад и сад, (ур. А. Баја) Београд 1939. стр. 48.

¹⁷¹⁸ К. Милутиновић, „О покрету Срба католика у Далмацији, Дубровнику и Боки Которској 1848–1914“, Зборник „Срби у Хрватској“, Београд 1989, стр. 49.

¹⁷¹⁹ На задарској скупштини у Српској читаоници једногласно су изабрани: Марко Цар, Милош Кнежевић, парох Михајл Драголовић и Шпиро Брчић. Слични састанци одржани су и у другим далматинским местима

Поред политичких састанака у који су се одржавали у читаоничким просторијама, одржавали су се састанци и изборне скупштине разних српских друштава из тог дела Далмације. Нарочито се истиче друштво Сестара Српкиња, које је било веома развијено за тадашње далматинске прилике. Своју делатност највише су развијале у Задру, Книну, Бенковцу итд. Затим из сфере економског живота Српске заједнице у Задру, састанке редовно одржава задарска Српска штедионица и привредно-просветно друштво „Српска Зора“ које је имало своју подружнице по целој Далмацији.

Нарочито треба истаћи да су чланови Српских читаоница у Северној Далмацији били Срби обе вере, како православне тако и католичке. Срби православне вере били су бројнији у Северној Далмацији, али у животу читаоница учествују и Срби католици, нарочито у Задру и Шибенику. Ситуација на далматинском југу у Дубровнику била је обрнута: будући бројнији, Срби католици су предводили готово сва друштва па и „Српску читаоницу“ у том граду.

Према подацима са којима располажемо можемо хронолошки навести следеће Српске читаонице на просторима Северне Далмације од укупно једанаест српских читаоница колико их је било у целој Далмацији¹⁷²⁰:

1. Српска читаоница у Задру (основана 1879)
2. Српска читаоница у Бенковцу (отворена 1890)
3. Српска читаоница у Книну (основана 1891)
4. Српска читаоница у Кистању (основана 1894)
5. Српска – автономна читаоница у Дрнишу (отворена 1898)
6. Српска читаоница у Шибенику (основана 1905)
7. Српска читаоница у Скрадину (основана 1906)

9.2.5.1. Српска читаоница у Задру

Задар, који уз Шибеник представља центар културног, политичког, друштвеног и економског живота Северне Далмације, био је најпогодније, али и најпотребније место за оснивање првог овако значајног српског друштва као што је „Српска читаоница“.

Такође, највећи део српске урбане и грађанске политичке, економске (трговачке), грађанске па и верске елите у Северној Далмацији егзистирао је у поменутиим градовима.

где су Срби имали своје читаонице: Бенковцу, Каштел Лукшићу, Имотском итд. („За српску скупштину у Книну“, *Српски глас*, бр. 39, 24 (6) 9. 1898).

¹⁷²⁰ Набројане су хронолошким редом само Српске читаонице на подручју Северне Далмације. Најзначајније Српске читаонице у средњој Далмацији била су у Имотском, основана 1895. и у Сплиту. На тадашњем далматинском Југу деловала Српска читаоница у Дубровнику, али и у Боки Которској где су деловале српске читаонице у Котору, Рисњу и Херецег Новом, Будви.

Оснивање једног таквог друштва попут „Српске читаонице“ било је потребно како би се што боље нивелисао и неговао културни, политички и друштвени живот српске заједнице у том граду. Такође, не треба сумњати да су иницијатори покретања оваквог једног друштва имали на уму, како што боље привући целу српску грађанску елиту и популацију уопште у престоном далматинском граду.

Бројни задарски Срби су били утемељивачи и чланови Народне читаонице у Задру, мада им ни аутономашки „casino“ није био непознат. Не само да су били чланови, него су веома активно и учествовали у животу Народне читаонице. Редовно учествују у политичким састанцима народњака који су се одржавали у овој установи. Такав један битан састанак одржан је 1874. године када се расправљало о предстојећим општинским изборима у Задру, али и уопште о стању у Далмацији и Народној странци која је преживљавала озбиљне међунационалне размирице и потресе. Представници задарских народњака из редова Срба: професори задарске богословије Вујновић и Милаш, свештеници Кирил Жежељ и Лукијан Кундајица учествовали су на састанцима који су се водили у Народној читаоници¹⁷²¹.

Свесни своје политичке и културне улоге као становници најбитнијег града у Далмацији, задарски Срби ће бити први од свих приморских Срба који ће покренути идеју о отварању читаонице са националним предзнаком.

Убрзо је установљен привремени одбор који је саставио правилник са 20. тачака будуће читаонице и поднео је Намесништву. Одбор су чинили: Љубомир Вујновић, Кирил Жежељ, Мићо Катарић, Митар Петрановић и Душан Баљак.

Молба поменутог одбора ради оснивања Српске читаонице у Задру са правилником у 5 писаних примерака у 20. тачака поднета је ц. к Далматинском Намесништву на одобрење новембра 1879. године под бројем 14 507.¹⁷²² Намесништво је 17. новембра текуће године писменим путем, негативно одговорило на молбу одбора указујући на неке нејасноће у самом правилнику, које би поменути одбор морао накнадно разјаснити јер нису у складу са законом из 1867. године о праву удруживања бр. 134. D. Z. L.¹⁷²³

¹⁷²¹ *Gospodinu odvjetniku Jozi Dr. Paštroviću Grubković Jovan, Zadar 1879, str. 1.*

¹⁷²² HR-DAZd-543-Namjesništvo za Dalmaciju, Spisi o društvima, Kutija br. 5, br. Misc. 102, R 7, l. 2 (1879. god)

¹⁷²³ „U pravilniku osnovana društva 'srpska čitaonica u Zadru', što su gospoda Ljubomir Vujnović, Kiril Žeželj, Mićo Katurić, Mitar Petranović i Dušan Baljak, sastavljeni u promicateljni odbor dne 13. tekućeg prikazali na ovo c. k Namjesništvo, nije u smislu zakona od 1867 o pravu udruživanja br. 134 D. Z. L – sa neizvjesnosti riječih 'dnevним događajima' točno naznačena /.../ ni iko će zastupati društvo izvanjskim te stoga c. k Namjesništvo po zakonu s 6. tog zakona, zabranjuje da se osnovano društvo 'srpska čitaonica u Zadru' ustroji na temelju prikazanog pravilnika prosto promicateljnom odboru da suprot ovoj zabrani podnese ukor na visoko c. k ministarstvo unutarnjih poslova u roku od 60 dana po uručanju: te zadržavši jedan spisak tog pravilnika, dostavlja ostala 4, sa odnosnom odborovom molbom c. k kotarskom Poglavarstvu u Zadru naređujući mu da ih promicateljnom odboru povрати i da ka ovoj zabrani obavijesti svakako prije negoli mine rok od četiri nedjelje dana ustanovljenu s. 6 zakona o pravu udruživanja U Zadru 17. Studenog 1879“ (Исто).

Примедбе Намесништва су биле следеће:

2. *Društvo će se baviti dnevnim događajima – nije rečeno kakvim 5. Upraviteljstvo će potvrđivati uživateljne članove a privoljeti na imenovanje utimeljeteljnih članova - a nije rečeno kako jeli glasovanjem ili inače 9. Društvo će zastupati upravitelj – a nije rečeno prema komu 14. Nije rečeno kako skupština glasuje nego jedino u slučaju imenovanja upraviteljstva 10. Dolje kaže da se upravitelji biraju na skupštinskim pismenim većanjem što je sasvim nepraktično i malo neizvodljivo većinom glasova /.../.*¹⁷²⁴

Привремени одбор се одмах прихватио посла радећи на исправљању и доради правилника будућег српског друштва у Задру. Намесништво је обавештено о конституисању привременог одбора Српске читаонице у Задру.

Visokom c. k Namjesništvu u Zadru /.../. 30.11.1879 N. 15 267

Ljubomir Vujnović, Kiril Žeželj /.../.

*Podnose pravilnik društva koji se namjerava ustanoviti u Zadru.*¹⁷²⁵

Нови правилник друштва састојао се из 26. тачака и већ 1.12.1880. године уз молбу био поднесен Намесништву на одобрење¹⁷²⁶ (Прилог 12).

Visoko c. k Namjesništvo!

U smislu zakona od 15. Novembra 1867 o pravu udruživanja, čast je u podpisanim podnijeti pravilnik društva koje su namjerni ustanoviti u ovome gradu; i moli da bude zvanično posvjedočen zakoniti opstanak istog društva na temelju priloženog pravilnika.

U Zadru 27. novembra 1879.

Ljubomir Vujnović

Mitar Petranović

Kiril Žeželj

Mičo Katurić

*Dušan Baljak*¹⁷²⁷

Српски лист у свом првом броју доноси вест: „У Задру основало се друштво „Српска Читаоница“, и пошто у правилнику није било приговора са стране ц. к. Намјесништва, друштво се конституирало /.../“¹⁷²⁸.

Једанаестог Јануара 1880. године друштво Српска читаоница у Задру се установило, о чему обавештава Намесништво молбом: 20. јануара 1880. године. *Upraviteljstvo Srpske čitaonice u Zadru javlja da se je društvo ustrojilo te moli da u se na podnešeni pravilnik posvjedoči opstanak istog.*¹⁷²⁹

На изборној скупштини изабран је управни одбор са једном изменом. Уместо Митра Петрановића изабран је Гавро Глишић. За председника је изабран Љ. Вујновић, а за благајника М. Катурић. О овоме избору било је обавештено Намесништво 3. фебруара 1880. године.¹⁷³⁰ Коначно управни одбор друштва Српске читаонице у Задру сачињавали су: „*2.2 проф. Љубомир Вујновић*

¹⁷²⁴ Исто.

¹⁷²⁵ Исто.

¹⁷²⁶ HR-DAZd-543-Namjesništvo za Dalmaciju, Spisi o društvima, Kutija br. 5, br. Misc. 102, R 7, l. 5 (1879. god.)

¹⁷²⁷ Исто 1. 9.

¹⁷²⁸ „Домаће“, Српски лист, бр. 1, 2 (14) 1. 1880.

¹⁷²⁹ HR-DAZd-543-Namjesništvo za Dalmaciju, Spisi o društvima, Kutija br. 5, br. Miscellanea, 102, R 7 /.../ 1. 17

¹⁷³⁰ HR-DAZd, /.../ 1. 15.

(председник), проф. Мићо Катурсић,¹⁷³¹ грчки конзуларни агент Гавро Глишић,¹⁷³² Душан Баљак и Ђорђе Обрадовић^{1733 1734}.

Адреса на којој се налазила Српска читаоница била је на пољани Св. Илије у стану скромних димензија, који је често био премали како би примио све чланове и госте о каквој већој прослави. Често Српски лист/глас пише како су просторије читаонице биле препуне, вапећи за већим просторима како би се разне прославе и забаве могле несметано одржавати. Овакво стање се дуго трпело, готово двадесет година, када је захваљујући тадашњој управи читаонице пронађен нови и комотнији простор за функционисање ове установе: „/.../ управа овог нашег друштва заслужује највећу похвалу за извршену промјену“.¹⁷³⁵ Српска читаоница 1900. године прелази на нову адресу и комотнији стан у „кући мјесног православног tutorства у Широкој улици према Кафе Централ-у“¹⁷³⁶ (чувена задарска улица *Kalelarga*). Ова селидба у веће просторије донела је „Српској читаоници“ нови број чланова који су се уписали приликом самог усељења.

Да је читаоница са новом адресом донела и нове могућности, говори нам да није била тесна ни за редакцију најзначајнијег писаног медија у Северној Далмацији *Српског гласа*. Од 1901. године редакција *Српског гласа* налазила се у просторијама Српске читаонице, а у новембру исте године премештена је у Широку улицу 525, кућу на којој је стајала табла са ћириличким натписом Српски глас.¹⁷³⁷

Улога и значај ове читаонице били су веома велики у културном животу српске заједнице у Задру, што и видимо из њеног живота који је трајао све до краја Првог светског рата.

Велики значај, функцију, улогу и допринос коју је ова читаоница дала за културни живот Срба у Задру, истакао је у свом пригодном говору приликом црквене прославе стогодишњице Синода одржаног у цркви Св. Илије дугогодишњи члан, а у једном мандату и председник читаонице, проф. задарске реалке Михајло Катурсић. Том приликом рекао је: „/.../ Српска

¹⁷³¹ Михајло, Мићо Катурсић (†1912), био је чувени професор задарске реалке који је држао и изнова отворио кабинет за природне науке, а својим радом значајно га и унапредио. Представљао је водећег научника природних наука у Задру.

¹⁷³² Гавро Глишић био је угледан грађанин Задра „*Наш суграђанин Гавро Глишић грчки вицеконзул, добио је витешки крст итал. ордена талијанске круне за његово редовно настојање, док је замјењивао талиј. вицеконзула у Задру. Честитамо.*“ („Домаће“, *Српски глас*, бр. 18, 3 (15) 4. 1889).

Иван Глишић, (брат Гавре Глишића) конзул Краљевине Грчке у Задру (1875–1887) (Š. Peričić, *Diplomatsko-konzularna predstavništva stranih zemalja u Dalmaciji za vrijeme druge austrijske uprave*, Zadar 1966, str. 622).

¹⁷³³ Ђорђе Обрадовић, знаменити задарски Србин који је 1885. године изабран за потпредседника трговачко-обртничке коморе у Задру. За председника је изабран Јосип Перлини („Домаће“, *Српски лист*, бр. 14, 16 (28) 4. 1885).

¹⁷³⁴ „Домаће“, *Српски лист*, бр. 1, 2 (14) 2. 1880.

¹⁷³⁵ „Домаће“, *Српски глас* бр. 27, 6 (19) 7. 1900.

¹⁷³⁶ Исто.

¹⁷³⁷ С. Божић, *Политичка мисао Срба у Далмацији*, Београд 2001, стр. 39.

*Читаоница која нам у велике користи не само да пратимо тијек савремених догађаја, већ и за озбиљне састанке, за пригодне свечаности и забаве*¹⁷³⁸

Такође, придајући посебан значај Српској књижевној задрузи, Српска читаоница уз значајан број знаменитих задарских Срба¹⁷³⁹, постаје њен члан улагач већ 1892. године. Код повереника „СКЗ“ у Задру уписали су се после као чланови оснивачи /.../ „Српска Читаоница“¹⁷⁴⁰.

Први потрес у управљању Српском читаоницом десио се када је умро њен први председник харизматични задарски политичар и катихета, проф. Љубомир Вујновић 1883. године. Управа Читаонице и њено чланство узели су учешћа у испраћају свог првог председника својим присуством, пригодним опроштајем у својим просторијама, али и пригодним венцем на спроводу: „*Баци су носили многобројне вијенце, које су разна друштва послала: Српска Читаоница у Задру* /.../“¹⁷⁴¹

Крајем 1885. године Читаоница је именовала нову управу. Одбор су сачињавали: председник Владимир Симић, а чланови: прото Кирил Жежељ, Јово Баљак, Винко Јакша и Гавро Глишић.¹⁷⁴²

Домобрански натпоручник Антоније Ђелпи даровао је 1886. године Српској читаоници у Задру слику „*Дјед и унук*“ коју је дао израдити трговац Николић у Загребу по познатој Змајевој песми.¹⁷⁴³

Италијански новинар Елија Зербини (Elia Zerbinì) 1888. године био је у посети Задру. Том приликом записао је да у Задру постоје многе читаонице, па и Српска читаоница или како дословно каже: „*per gli italiani, per i tedeschi, per i serbi, per i croati /.../*“ (за Италијане, за Немце, за Србе и за Хрвате /.../).¹⁷⁴⁴

Године 1894. изабран је нови управни одбор читаонице. Изабрани су: др Душан Баљак, проф. Стефан Маргетић, проф. Стефан Јавор, Петар Петрановић и Шпиро Глишић.¹⁷⁴⁵

¹⁷³⁸ *Говор Проф. М. Катурића изречен у Српској Читаоници у Задру 9. (22) Децембра 1908. год., пригодом прославе Синода одржаног у мјесном прав. Храму Св. Илије ради уређења православне далматинске цркве, Задар 1908, стр. 18.*

¹⁷³⁹ Као чланови оснивачи: „Г. Г Архимандрит Доситеј Јовић, проф. Серафим Калик и Владимир Вит. Симић, чланови улагачи: Г. Г Прот. Кирил Жежељ, поп Михаило Драголовић, проф. Никола Ракетић, поп Ђуро Поповић, Ђорђе кнез Војновић, Петар Петрановић, проф. Михајло Катурић, Ђуро Обрадовић, проф. Стево Маргетић, кап. Нико Марчетић, Др Душан Баљак, Марко Цар, Петар Бућић, поп Анте Мацура и Винко Јакша. Истијем путем уписао се као члан улагач и Др Игњатије Бакотић из Спљета“ („Домаће“, *Српски глас*, бр. 37, 10 (22) 9. 1892).

¹⁷⁴⁰ „Домаће“, *Српски лист*, бр. 37, 23 (5) 9. 1897.

¹⁷⁴¹ „Домаће“, *Српски лист*, бр. 25, 22 (4) 6. 1883.

¹⁷⁴² „Домаће“, *Српски лист*, бр. 50, 24 (5) 12. 1885.

¹⁷⁴³ „Домаће“, *Српски лист*, бр. 9, 4 (16) 3. 1886.

¹⁷⁴⁴ Р. Galić, *Povijest zadarskih knjižnica*, Zagreb 1969, str. 59.

¹⁷⁴⁵ „Домаће“, *Српски глас*, бр. 49, 21 (2) 12. 1894.

Српска читаоница имала је обичај да одаје посебну почаст преминулим знаменитим Србима. Тако је одавала посебну почаст са заставом на пола копља 1896. године када је преминуо уредник загребачког *Србобрана* Паја Јовановић,¹⁷⁴⁶ Антуна Фабриса лидера Српске странке у Дубровнику,¹⁷⁴⁷ као и Ј. Ј. Змаја 1904. године итд.¹⁷⁴⁸

Ипак, највећи ударац Читаоница је доживела када је 1897. године умро неприкосновени и харизматични лидер свих приморских Срба и истакнути члан овог друштва Сава Бјелановић. Спровод је био величанствен и достојан највећих великана о чему сведоче тадашњи листови, не само далматински него и из целог региона. Од читаоница у Далмацији посебно су се истакле на спроводу и сахрани венцима: 18. Српска Читаоница Книнска – родољубу и 29. Српска Читаоница Имоцки свом прваку.¹⁷⁴⁹

Почаст преминулом Бјелановићу одала је и задарска Народна читаоница коју је на Бјелановићевом спроводу представљао Јозо Лантана и септемвир у мировини Рубели Штрумфешки, док је месну српску читаоницу представљао Перо Петрановић.¹⁷⁵⁰ На задарској општини, библиотеци и друштava: „*Unione*“ и „*Casino*“. *Над хрватској читаоници вије се застава са црним копреном на пола копља а и прозори су засрти црнином*“.¹⁷⁵¹

Године 1900. одржана је главна скупштина Српске читаонице у Задру на којој је изабран нови управни одбор: „у прошлу суботу одржана је послје подне под пресједништвом председника владимира симића главна скупштина срп чит у задру. Извештај управног одбора и извештај благајнички примљени су на знање са особитим одобравањем. Изабрали су нови управни одбор: Владимир вит. Симић, Проф. Ст. Маргетић, Др Урош Десница, г. Ђуро Обрадовић и г. Ђуро Брчић“.¹⁷⁵²

Још 5. октобра 1903. године на састанку у Српској читаоници Ђуро Обрадовић предложио је на 2. тачки дневног реда да се промене неки чланови (§. 4, 5, 7, 8, 9, 12, 15, 16, 22) друштвеног статута, што је било једногласно усвојено од присутних скупштинара.¹⁷⁵³

Ипак, једногласана одлука о промени правилника, морала је да сачека нову управу Читаонице која би је поднела Намесништву на одобрење.

„Сједница Управитељства 14. Маја 1904 Присутни управитељи осим др. Бабића /.../ Пресједник јавља да по обавијестима примљеним од прошле управе, нијесу још биле поднесене влади на одобрење

¹⁷⁴⁶ „Домаће“, *Српски глас*, бр. 22, 29 (10) 5. 1896.

¹⁷⁴⁷ „Глас смрти у Задру“, *Српски глас*, бр. 41, 3 (15) 10. 1904.

¹⁷⁴⁸ „Далмација и Змајева смрт“, *Застава*, бр. 128, 6. 6. 1904.

¹⁷⁴⁹ „Домаће“, *Српски глас*, бр. 10, 5 (17) 3. 1897.

¹⁷⁵⁰ Исто.

¹⁷⁵¹ *Dubrovnik*, бр. 12, 21. 3. 1897. Такође, застава на пола копља на Српској читаоници вијорила се и кад је био годишњи парастос С. Бјелановићу („Домаће“, *Српски глас*, бр. 6, 12 (24) 3. 1897).

¹⁷⁵² „Домаће“, *Српски глас*, бр. 51, 21 (3) 12. 1900.

¹⁷⁵³ HR-DAZd-543-Namjesništvo za Dalmaciju, Spisi o društvima, Kutija br. 5, br. Misc. 102, R 7, l 51 (1903. god)

правила друштвеног статута закљученој на друштвеној сједници 5. Октобра 1903. и предлаже да се то одмах учини. –Примељено једногласно.

Мићо Катурић, Крекић, Бабић, Новаковић¹⁷⁵⁴

Те измене тичале су се неколико тачака: § 4. Промењена је чланарина по члану у 3 круне годишње.

Новом 5. Тачком, чланом читаонице више није морао бити српске народности већ било који грађанин § 5. *може постати сваки достојни грађанин, којег Управитељство у друштво прими.*¹⁷⁵⁵

У 7. и 8. тачки више нема поделе на утемељиваче и уживаоце друштва већ су сви чланови друштва, са истим правима. § 7. *Чланови долазе на скупштине и имају право гласа у друштвеним одлукама; они су власници сваког друштвеног иметка, § 8. Сви чланови без разлике учествује у забавама, које би друштво приредило.*¹⁷⁵⁶

Девета тачка раније је одређивала да се управитељство може бирати само између утемељитеља друштва, док је по новом правилнику:

9. § *На челу друштва стоји Управитељство, које се састоји од пет чланова изабраних међу члановима, од којих ће један бити предсједник друштва /.../ 12. § Управитељство заступа друштво и према трећима § 15. Биће законита скупштина на којој буде половина друштвених чланова и један више. – Ако се не сакупи ова већина на први позив, на другој /.../ одлуче о послу о којем буду сазвани 16. § Скупштина одлучује о свему гласовањем /.../ или ако иначе писмено гласовање не уду захтјевала барем шесторица од присутних скупштинара; закључује се већином гласова.*¹⁷⁵⁷

На крају у § 22 више није било потребно 10 утемељивача ради састављања друштва, него је потребно само 30 чланова како би се друштво устројило и изабрало себи управитељство.¹⁷⁵⁸

Управитељство Читаонице поднело је молбу Намесништву 1.јула исте године под бројем 24187/VIII¹⁷⁵⁹.

Намесништво није одмах потврдило измењени правилник Српске читаонице, већ је то учињено тек 23. 9. 1904. год бр. 32270/VII¹⁷⁶⁰, када су неправилности у процесу преиначења правилника Читаонице биле отклоњене од стране саме Српске читаонице. Разлог таквог продуженог рока одобравања правилника је, што сам процес мењања правилника није био усаглашен са § 6 закона о праву удруживања из 15. 11 1867. D Z. L br. 134. „забранило преустројење друштва на темељу тих преиначења /.../ пошто низ разлога што скупштина

¹⁷⁵⁴ Исто, л. 46.

¹⁷⁵⁵ HR-DAZd-543-Namjesništvo za Dalmaciju, Spisi o društvima, Kutija br. 5, br. Misc. 102, R 7L. 22 (1904. god)

¹⁷⁵⁶ Исто, л. 21.

¹⁷⁵⁷ Исто.

¹⁷⁵⁸ Исто.

¹⁷⁵⁹ Исто, л. 20.

¹⁷⁶⁰ Исто, л. 37.

читаонице није преиначила правилник по опстојећим правилима, уобичајеног дописивања са Намесништвом итд¹⁷⁶¹.

Крајем исте године поновно је реизабрана нова управа Српске читаонице за 1905. године. „У управи су ова господа: проф. М. Катурић, председник – Антун Крекић, потпредседник – Владимир Новаковић, благајник – Перо Бабић, и Милош др Мартић, управитељи“.¹⁷⁶²

Живот Српске читаонице у Донатовом граду имао је како своје светле тренутке, тако и кризе. У годинама пред Први светски рат присутна су била одређена конфронтирања међу самим задарским Србима, али и личне свађе које су шкодиле угледу овог друштва. Наиме, по писању листа *Дубровник* стањем у читаоници нису били задовољни сви задарски Срби. „*Tko je tome sveti kriv? Mislimo, da su krivi i dosadašnji članovi uprave. Oni mjesto da sazovu na bratski dogovor Srbe zadarske, da izaberu vrijedne vođe i ugledne predstavnike, oni smai između sebe u društvu od 10-12 osoba biraju upravu ovoga društva*“¹⁷⁶³. Управа Српске читаонице је преко истог листа у бр. 7 исте године изјавила, да писање поменутог листа не одговара истини.

Године 1913. изабрана је нова управа Читаонице са председником проф. Милошем Парентом на челу, за благајника и тајника изабран је Константин Петровић-Његош, за билблотекара др Мирко Королија, а за чланове управе: Винко Занетов и Александар Ковачевић.¹⁷⁶⁴

Радећи скоро четири деценије, друштво Српска читаоница у Задру часно је обавила своју мисију. Својом деловањем Читаоница је била средиште културно-политичког деловања задарских Срба. Као првооснована и водећа Српска читаоница служила је осталима Српским читаоницама као пример у целој Далмацији, а нарочито у њеном Северном делу.

За време свог постојања од скоро четири деценије, Српска читаоница била је прави расадник и центар српског културног живота у највећем граду Северне Далмације. Тај живот огледао се нарочито у разним прославама, слављима, културним вечерима које су се одржавале и прослављале у њеним просторијама. Нарочито су популарне биле забаве које су се одржавале у одређене дане током године, углавном о већим верским празницима. Задарски *Српски лист/глас* са одушевљењем бележи та славља која су се одржавала у читаоничким просторијама.

Прва забава поводом свечаног отварања Српске читаонице, према писању Српског листа, била је одржана у суботу 31. јануара 1880. године. Програм је био припреман са посебним трудом, тако да је беседа са игранком испала у најбољем могућем реду на одушевљење свих присутних.

¹⁷⁶¹ Исто, л. 27.

¹⁷⁶² „Српска читаоница у Задру“, *Српски глас*, бр. 51, 27 (9) 12. 1904.

¹⁷⁶³ „Iz omladinskih krugova, Zadar (9) 22 januar“, *Dubrovnik*, br. 5, 27. 3. 1913.

¹⁷⁶⁴ HR–DAZd–543–Namjesništvo za Dalmaciju, Spisi o društvima 1833-1918 („*Glavnome c. k Poglavarstvu (Redarstveni odsjek) Zadar, Dostavlja se u prilogu iskaznica i imenik članova Uprave Srpske čitaonice za godinu 1913. – U Zadru 1. Marta 1913 Predsjednik Miloš Parenta*“).

Такође, читаоница је имала обичај, да преко најутицајнијег српског писаног медија у Северној Далмацији *Српског лист/глас-а* под рубриком „Домаће“, редовно позива задарске Србе на своја културна дешавања.¹⁷⁶⁵

Као што смо рекли, забаве, понекад као балови, биле су приређиване о већим празницима. Нарочито су биле планиране и одржаване три забаве заредом о Св. Сави, Сретењска забава, али и за покладе и др.¹⁷⁶⁶ Понекад са свечаним баловима: „У српској читаоници у Задру био је синоћ први бал. Друштво се лијепо забављало и задржало се до послје поноћи у најбољем расположењу“.¹⁷⁶⁷

Да су забаве биле и те како посећене а гости расположени сведоче нам извештаји *Српског листа/гласа* о тим забавама, које су често трајале до три па и до пет часова ујутро.¹⁷⁶⁸ „Прошле суботе био је други и пошљедњи бал у овдашњој Српској Читаоници. Дошао је лијеп број чланова и званица. Весела забава трајала је до пет сати ујутро“.¹⁷⁶⁹ „У недјељу је био четврти и последњи бал у српској читаоници у Задру, који је врли красно испео. Бал је трајао до пред зору“.¹⁷⁷⁰

На жалост, иако је Донатов град био често посећиван од разних гостујућих позоришних дружина, оне нису биле тако честе у својим посетама Српској читаоници. Тако *Српски глас* 1893. године позива на представе које ће у читаоничким просторијама изводити Српско позоришно друштво Николе Симића из Ријеке, које је тада било на турнеји: „Надамо се да ће се публика одазвати јер се српске позоришне дружине ријетко јављају“¹⁷⁷¹. У листу се додаје да ће улаз бити слободан и за нечланове Читаонице. Поменуто позоришно друштво изводило је представе „Бевојачка клетва“, слика из српског живота са пјевањем од Љубинка, прекосутра „Ђида“, а у недјељу „Немања“¹⁷⁷², „Балканску Царицу“ и последњу представу „Граничари“. *Српски глас* извештава о великом успеху овог позоришног друштва, јер су просторије читаонице биле тесне да приме све који су желели видети представе.¹⁷⁷³

Задарска Српска читаоница је посебан значај придавала обележавању Св. Саве, као оцу и патрону свег српства, пригодним слављем и забавом у својим просторијама. Задарским Србима је

¹⁷⁶⁵ Госпођица А. Баљак декламирала је Змајеву песму „Нема Срба“, на шта је публика „бурнијем одобравањем изазвана била да пјесму општује“. Затим је Н. Душић отпевао арију „Lucrezia Borgia“. „Хор наше омладине такођер је вјешто испјевао неколико родољубивих песама. Слиједила је затим томбола и бал и тако је забава све до јутра трајала“ („Домаће“, *Српски лист*, бр. 6, 6 (18) 2. 1880).

¹⁷⁶⁶ Исто, бр. 7, 13 (25) 2. 1897.

¹⁷⁶⁷ Исто, бр. 3, 16 (28) 1. 1885.

¹⁷⁶⁸ Исто, бр. 5, 3 (15) 2. 1881.

¹⁷⁶⁹ Исто, бр. 8, 24 (8) 2. 1894.

¹⁷⁷⁰ Исто, бр. 7, 13 (25) 2. 1885.

¹⁷⁷¹ „Домаће“, *Српски глас*, бр. 48, 2 (14) 12. 1893.

¹⁷⁷² Исто.

¹⁷⁷³ „Домаће“, *Српски глас*, бр. 49, 9 (21) 12. 1893.

преко *Српског листа/гласа* редовно сваке године био упућиван позив на Светосавску прославу. Ове прославе су биле и лепо посећене „Срби настањени у Задру, без обзира да ли су друштвени чланови или не, и они су се позиву управитељства збиља одазвали у лијепом броју, тако да су друштвене просторије биле дуком пуне¹⁷⁷⁴.

Светосавске забаве у Задру су приређиване у вечерњим часовима након обреда у православној цркви Св. Илије, као и у српским школама и др. Учесници у прослави најчешће су били бројни знаменити гости као што су далматински епископи (прво Стефан Кнежевић †1890, затим Никодим Милаш 1890–1912), далматински намесник са својом супругом Маријом (Емил Давид и његова супруга Марија Давид, унука карловачког патријарха Самуила Маширевића),¹⁷⁷⁵ „сви српски заступници, али и многобројна публика. Грјехота је само што су просторије мало тијесне /.../¹⁷⁷⁶

Пример уобичајеног програма светосавске прославе даје нам *Српски глас* који се одржао 1899. године, у задарској Српској читаоници.

„Српска читаоница приређује вечерас у својим просторијама свечану беседу са овијем програмом: 1. Светосавска пјесма, пјева мјешовити збор 2. Ајој вјетре!...!, декламује Вјера Маргетић ученица 2. школ. год. 3. Ђулићи, од Ј. Звонара, пјева мјешовити збор 4. Концерт-валцер од Тита Матеја, свира на гласовиру гђца Д. Симић 5. Свети Сава, народна пјесма, пјева уз гусле г. Петар Будисављевић. 6. Смјеса српских пјесама, уз пратњу мушког збора, пјева г. Дионисије Мијатовић 7. Расијани, шаљива игра у једном чину од Коцебу-а, Лица: Мајор Буничић – г. В. Стојановић – г. Л. Радонић. Ђубица кћи мајорова гђца П. Катурић. – Драгутин син капетанов – г. И. Балић 8. Српске народне игре
Преко одмора свира војничка музика.“¹⁷⁷⁷

У следећем броју *Српски глас* са задовољством извештава о протеклој прослави: „Програм, који смо штампали у прошлом броју, извршен је на опште задовољство.“¹⁷⁷⁸ Нарочиту хвалу и одушевљење гостију у Читаоници изазвала је млада девојка Вјера Маргетић која је „са српском тробојком у још њежнијој десници, тачно и разговјетно декламовала пјесмицу Ајој Вјетре“ /.../ „ипак најбоље расположење изазвала је весела игра Расијани“.¹⁷⁷⁹

Као и у целој Далмацији,¹⁷⁸⁰ али и широм Балкана, Светосавска прослава имала је искључиво родољубиви и национални карактер: „/.../ забава у Српској Читаоници у Задру, суделоваће неколико родољубивијех Срба и Српкиња“.¹⁷⁸¹

¹⁷⁷⁴ „Домаће“, *Српски глас*, бр. 3, 20 (1) 1. 1894.

¹⁷⁷⁵ Марија Давид, унука карловачког патријарха Самуила Маширевића, поред тога што је била супруга далматинског намесника Емила Давида, била је веома присутна у животу српске заједнице у Задру. Истакла се као веома значајан добротвор на српским забавама и скупштинама задарских Сестара Српкиња и почасни председник овог српског друштва (Исто, бр. 39, 27 (9) 9. 1895).

¹⁷⁷⁶ Исто, бр. 3, 18 (30) 1. 1896.

¹⁷⁷⁷ Исто, бр. 2, 14 (26) 1. 1899.

¹⁷⁷⁸ Исто, бр. 3, 20 (1) 1. 1899.

¹⁷⁷⁹ Исто.

¹⁷⁸⁰ У Дубровнику исте године Српско пјевачко друштво Слога приређује Светосавску прославу. Забава почиње химном Св. Сави од Јована Сундечића итд. („Домаће“, *Српски глас*, бр. 2, 12 (26) 1. 1895).

На тим забавама нарочито се значај придавао културно-уметничким програмима са баловима на којима би учествовали разни уметници из света музике, затим хорови, самостални уметници, па чак и војни оркестар, „војничка оркестра“, који би забављао госте. Готово редовно би се играло „српско коло, уз пратњу музике и песме“¹⁷⁸².

Често се значај придавао млађим уметницима, као што нам и говори извештај са забаве из 1888. године.¹⁷⁸³

Једна од најзначајнијих прослава у Српској читаоници одржала се 1904. године за 25-годишњицу постојања овог знаменитог српског друштва у Задру. Управни одбор Читаонице је јубиларну прославу организовао са посебном пажњом. Да је поменута јубиларна прослава протекла веома свечано и у најбољем реду сведочи и задарски лист *Pravi Dalmatinac*

*„/.../ на дан Sv. Save u dvorani više „Caffe Centrale“ uz sudjelovanje srpskog pjevačkog društva „Branko“, prigodom dvadesetpetogodišnjice svog opstanka, besjedu sa igrankom. Program zabave je bio vrlo biran. Na zabavi je bilo mnogo otmjenog svijeta. /.../ prisustvovao i naš načelnik gosp. Luigi Zilotto. /.../ zabava je trajala u potpunom redu i zgodnom raspoloženju sve do zore /.../ svirao i vojnički orkestar“.*¹⁷⁸⁴

Поред редовних чланова, о забавама и слављима Читаоницу би посећивали разни знаменити гости попут политичара, српских заступника из далматинског Сабора: „/.../ на забави је био и др Квекић, који се овде уставио за два дана, на повратку из Беча. На вечери, друштвени председник Симић наздравио је српском заступнику из Боке. Др Квекић топлим ријечима захвалио је у име своје и име Боке.“¹⁷⁸⁵

Као што видимо из претходног, културно-уметнички живот ове Читаонице је био базиран на националној култури у већој мери, што је и одлика 19. века када је национална култура имала свој највећи полет. Са друге стране, изводе се и разна класична дела светске уметности, што нам казује да је тадашњој српској заједници у Задру и те како било стало да прати културна дешавања тадашње европске културне сцене.

Поред лепих забава које су одржаване у овој читаоници треба поменути и једну забрану¹⁷⁸⁶ којом је котарско поглаварство у Задру забранило Српској читаоници прославу првих словенских просветитеља свете браће Тирила и Методија.

¹⁷⁸¹ Исто.

¹⁷⁸² „Домаће“, *Српски глас*, бр. 6, 5 (17) 2. 1892.

¹⁷⁸³ „Младе девојчице Даринка Симић, Љубица Христо и Даница Јакша, и са њима млади Кулишић, извршише неколико комада на гласовиру и виолини, на опће задовољство. Мушки хор врло је лијепо са своје три пјесме преплео остале комаде. Чули смо и један 'потпури' српских пјесама на виолини и у пратњу гласовира, који је саставио учитељ музике Леви и намјенио управитељству Српске читаонице.

По том је била томбола, вечера и играње.“ („Домаће“, *Српски глас*, бр. 9, 3 (15) 2. 1888).

¹⁷⁸⁴ „Zabava u Srpskoj čitaonici u Zadru“, *Pravi Dalmatinac*, br. 3, 30. 1. 1904.

¹⁷⁸⁵ „Домаће“, *Српски глас*, бр. 8, 19 (3) 2. 1892.

¹⁷⁸⁶ Котарско поглаварство је забрањивало скупове за које би процењивало да имају политички карактер који би штетио интересима власти. Хрватска читаоница у селу Пријеко код Задра затворена је по одлуци власти

Наиме, када бисмо анализирали празнике и њихов културно-политички значај у Далмацији, о чему ће бити речи у посебном поглављу овог рада, онда би празник Св. Ћирила и Методија заузео прво место око којег се подигла највећа бура на турском далматинском политичко-културном тлу 80-их година 19. века.

Као што је тада бивало у свесловенском свету и задарски Срби су попут которских Срба одлучили да прославе хиљадугодишњицу словенских просветитеља пригодном свечаношћу у својој читаоници, 6. (19) априла 1886. године.¹⁷⁸⁷

Забава би била одржана у друштвеним просторијама, а гости би били искључиво чланови читаонице. Програм свечаности требало је да садржи од: 1. део из предавања о животу светих Ћирила и Методија, 2. део из играње кола, 3. део из вечеру.¹⁷⁸⁸

Видећи у овој прослави нешто више од пуке културне свечаности, нарочито у предавању о светој браћи, которско поглаварство је одлучило да је забрани: „с обзиром на садашње политичке околности мора се та забава сматрати као политичка демонстрација“.¹⁷⁸⁹ „/.../ Mora se smatrati kao politična demonstracija, kojom se prekoračuju propisi opstojećeg društvenog Pravilnika, obnalazim u smislu §. 21 Zakona 15. Novembra 1867 zabraniti istu“.¹⁷⁹⁰

Такође, ваља напоменути да је поглаварство одговорило забраном исти дан кад је молба била предата од стране Српске читаонице. Наиме, поглаварству је засметао први део програма, то јест предавање о животу словенских светитеља, што видимо из саме забране поглаварства:

„Vidiv da zabavu, koja kani dati Društvo Srpske Čitaonice na 18 t. M (6 t. M st. K) prigodom svečanosti tisućnjice S. S Kirila i Metodija sa predavanjem biografije Svetaca istih, obzirom na sadašnje politične okolnosti, mora se smatrati kao politična demonstracija, kojom se prekoračuju prepisi opstojećeg odobrenog društvenog Pravilnika, obnalazim u smislu § 21 Zakona 15. Novembra 1867 zabraniti istu.

Protiv ovoj odluci prosto je uteći se Visokom C. K Namjesništvu.

U Zadru, dne 16 Travnja 1885.

C. K Kotarski poglavar

NASSO¹⁷⁹¹

Изненађен оваквом одлуком поглаварства које се односило једино на задарску „Српску читаоницу“, уредник Српског листа С. Бјелановић преиспитује који је прави разлог овакве забране која је једина у целој Монархији. „А које су то политичке околности и ко их је створио?“¹⁷⁹²

јер је говор Ј. Бјанкинија имао чисто политичку конотацију и није се тицао „задаће читаонице“ („Домаће“, Српски глас, бр. 41, 11 (23) 10. 1895).

¹⁷⁸⁷ „Српска читаоница у Задру ће одржати забаву 6. априла у славу словенскијех апостола“ („Слава славенскијех апостола“, Српски лист, бр. 12, 8 (20) 4. 1885).

¹⁷⁸⁸ „Забрана прославе Св. Ћирила и Методија у Задарској Читаоници“, Застава, бр. 57, 14 (26) 4. 1885.

¹⁷⁸⁹ Исто.

¹⁷⁹⁰ „Interpelacija o zabrani proslave sv. Ćirila i Metodija u Srpskoj Ćitaonici“, Српски лист, бр. 46, 26 (8) 11. 1885.

¹⁷⁹¹ „Слава славенскијех апостола“, Српски лист, бр. 12, 8 (20) 4. 1885.

¹⁷⁹² Исто.

Сви Словени су били позвани на ходочашће у Чешку у Велехрад, како католички, тако и православни који су још били позвани „јер су их звали на прелазак у католичку вјеру“ *!...!* је ли ходочашће у Велехрад створило оне политичке околности?¹⁷⁹³ (мисли се на забрану прославе у Српској читаоници). За *Српски лист* то је права политичка демонстрација коју влада не жели да примети.

Затим сатирично *Српски глас* пита „*!...!* Српска Читаоница одлучи ићи *in corpore* у Велехрад и узгред сврнути се у Дјаково бискупу Штросмајеру на покајање, били ова јавна демонстрација забрањена била – како би је сматрало ц. к Поглаварство“.¹⁷⁹⁴

У закључку овог оштрог чланка наводи се да се више не зна шта је политичка демонстрација, шта је дозвољено а шта забрањено, а додаје се и један специфичан случај прославе словенских просветитеља у Сплиту из тог доба.

Наиме, сплитски бискуп Марко Калођера у својој цркви говорио је чак и далматинским заступницима, те о железници, „*што никако не спада у црквене ствари*“. Затим, два сплитска друштва „*Напредак*“ и „*Читаоница*“ „*ишли су јавнијем спроводом кроз Спљет и тако се опет вратили !...! на повратку Др. Булат држао је сакупљеном свијету искључиво политички говор*“.¹⁷⁹⁵

Протестни чланак завршава се речима: „*У Аустрији имамо темељне законе, који свакој вјери и свакој народности једнака права дају!*“¹⁷⁹⁶

Управа Читаонице је уложила оштар протест поглаварству, али без успеха.

Вероватно под вођством Бјелановића као председника српског клуба, српски заступници у Далматинском сабору уложили су у новембру исте године интерпелацију о забрани поменуте свечаности, тражећи од надлежних појашњење те забране. У тој интерпелацији наводи се да по свом правилнику Читаоница није прекорачила своје законске могућности, већ је дужна да својим члановима пружа забаве о верским и народним празницима. Власти се замера што „*!...! nije digla nikakva prigovora protiv programa zabave, koji je istoj priopćen, a u svojoj odluci ne spominje mogućnost kakvijeh nereda na istoj zabavi, koji bi po § 21 Zakona 15. Novembra 1867. dali povoda !...! da raspusti društveni skup !...!*“¹⁷⁹⁷ Даље се наводи да је забрана по заступницима само неко субјективно мишљење котарског поглаварства, а намера прославе није била никако некаква политичка демонстрација. У интерпелацији се поставља питање које су то политичке прилике у земљи и свету захтевале забрану прославе у задарској Српској читаоници. Није било забрана поменуте прославе у Монархији осим у Српској читаоници. Затим се пита које су то политичке

¹⁷⁹³ Исто.

¹⁷⁹⁴ Исто.

¹⁷⁹⁵ Исто.

¹⁷⁹⁶ Исто.

¹⁷⁹⁷ Исто.

прилике, да нису оне светске: „rusko-ingleški spor oko posjeda u Aziji /.../ kako bi Tonking ili Afganistan mogli imati utjecaja na značaj zabave /.../“¹⁷⁹⁸

Поред доказивања у интерпелацији да забава прославе Свете браће нема никакав политички карактер, главна замерка котарском поглаварству је била што је забава била ускраћена једино Српској читаоници у Задру у целој Далмацији па и Монархији. „Pogledom dakle na to, što ni opće, ni državne, ni pokrajinske političke okolnosti, nijesu drugima branile da slobodno pjevaju slavu apostolu Metodiju /.../ do čim je zadarsko Kotarsko poglavarstvo zbog tih političkih okolnosti moralo smatrati zabranu zadarske Srpske Čitaonice kao političnu demonstraciju i kao takovu je zabraniti.“¹⁷⁹⁹

Даље се поставља питање да ли то само католици имају право на прославу словенских просветитеља: „/.../ jer bi na taj način zadarska kotarska vlast bila udijelila katoličkim Slovenima monopol na poštovanje slovenskih apostola, odricujući to pravo onijem, koji su baštinu slovenskih prvoučitelja najbolje držali.“¹⁸⁰⁰ Затим се сматра и поставља директно питање котарском поглаварству да није можда политичка демонстрација што православни нису заједно славили са католицима ову славу у Задру: „/.../ Srpska Čitaonica zadarska, uz ostale pravoslavne slavene, nekako odurno postupala pozivu velehradskog odbora, da u drugu crkvu progje /.../“¹⁸⁰¹

После јасних питања зашто је прослава хиљадугодишњице словенских просветитеља забрањена само Српској читаоници, те зашто се она сматра искључиво политичком демонстрацијом, наглашава се да би та прослава било искључиво религијског карактера. „Пошто је она свечаност имала искључиво религијски значај, пошто је иста дозвољена припадницима друге цркве /.../ а пошто темељни закони јамче равноправност свијем црквама /.../ како се може оправдати споменута одлука ц. к. задарског Поглаварства, којом је повријегено једно темељно начело државног устава?“¹⁸⁰²

На крају интерпелације српски заступници питају:

„Je li voljan /.../ vladin Povjerenik dati čim prije razjašnjenja o ovoj stvari, na umirenje duhova, /.../ da razlika vjeroispovesti donosi sobom neko ograničenje i gubitak ustavnih prava?“

Je li voljna c. k. vlada uputiti podložene vlasti da prema zakonito postojećim društvima upravljaju tačno i savjesno preprise zakona o pravu udruživanja?“

U Zadru 21. nov. (3. dec.) 1885.

Simić – Bjelanović – Gojković – Petranović – N. Stefanović – Dr. Bakotić“¹⁸⁰³

Што се тиче одговора котарског поглаварства, све је остало на разини свог становишта о забрани прославе, не улазећи дубље у проблематику поменуте прославе.

¹⁷⁹⁸ Исто.

¹⁷⁹⁹ Исто.

¹⁸⁰⁰ Исто.

¹⁸⁰¹ Исто.

¹⁸⁰² Исто.

¹⁸⁰³ Исто.

9.2.5.2. Српска читаоница у Бенковцу

Захваљујући неколицини Срба на челу са агилним националним радником у бенковачком крају Јовом Димитровићем Српска читаоница у Бенковцу почиње са радом 1890. године.¹⁸⁰⁴ Деловала је у време када су српско-хрватски односи у овом месту били нарочито затегнути. Наиме, власт у овој општини држали су праваша А. Страчевића, који су били веома нетолерантни према Србима уопштено и њиховим интересима. Та правашка нетрепеливост у Бенковцу, нарочито је кулминирала на општинским изборима 90-их година 19. века.

Попут осталих Читаоница организује прославе и славља о празницима, од којих посебно обележава Св. Саву. Нарочито за овај празник био је обичај да се сакупља прилог за српске школе у Далмацији. Тако је 1892. године на овај празник у бенковачкој Српској читаоници сакупљено 10 форинти за Српску мушку школу у Задру.¹⁸⁰⁵ На Светосавској прослави 1906. године при освећењу водике у читаоници, свештеник Љубомир Жежељ држи лепу беседу о значају Св. Саве по веру и народност.¹⁸⁰⁶

Улога Српске читаонице у културно-просветном животу бенковачких Срба била је итекако значајна. Тако је 1903. године у потпуности преузела улогу тамошње основне школе приликом Светосавске прославе. Наиме, Покрајинско школско веће је забранило да се Светосавска прослава одржи у школским просторијама. Донекле изненађени таквом одлуком, управа бенковачке Српске читаонице на челу са председником Петром Миовићем¹⁸⁰⁷ у сарадњи са месним свештеником Љубом Жежељом и ученицима одлучили су да што боље организују прославу првог српског просветитеља.

Српски ученици су са свештеником Љ. Жежељом у свечаној литији након службе у Цркви дошли до читаонице. Прослава је настављена у читаоничким просторијама и била је изузетно посећена, а након пригодних говора одржан је и пригодан програм: „*дјеца су извршила неколико декламација, да су многим и сузе на очи намамили*“¹⁸⁰⁸. Други део прославе настављен је у

¹⁸⁰⁴ „/.../ био је ванредно радишан човјек. Својим усталаштвом и окретношћу он је привредио себи лијепо имање и стекао лијеп положај у друштву. Био је ватрен Србин. Ради његовог одушевљења у народним послама заволио га је био пок. Бјелановић. За живота пок. нашег вође он се је истицао у свим српским борбама свога мјеста и ван истога“ („† Јово Димитровић, *Српски глас*, бр. 30, 24 (6) 7. 1903).

¹⁸⁰⁵ „Домаће“, *Српски глас*, бр. 5, 29 (10) 1. 1892.

¹⁸⁰⁶ „Ријеч на Св. Саву при освећењу водике у 'Српској Читаоници' у Бенковцу, говорио парох Љ.Ж“, *Гласник далматинске православне цркве*, бр. 2, 1896, стр. 22.

¹⁸⁰⁷ Петар Миовић је поред функције председника Српске читаонице у Бенковцу обављао и дужност председника Туторства храма Св. Јована у истом граду.

¹⁸⁰⁸ „Из Бенковца“, *Српски глас*, бр. 4, 23 (4) 1. 1903.

вечерњим часовима, када је најављена и следећа свечаност у читаоници за Сретење, које ће организовати бенковачке Сестре Српкиње.

Управа Читаонице трудила се да дочека све уважене госте који би посећивали Бенковац. Године 1896. дочекала је са посебним поштовањем далматинског еп. Никодима Милаша. Посета је трајала два дана. Свечани ручак био је одржан другог дана у бенковачком парохијском дому, на којем су уз Милаша и његову пратњу присуствовали „/.../ котарски Поглавар, госп. Начелник, црквено тоторство, /.../ представништво Српске Читаонице и два представника сеоског сталежа“.¹⁸⁰⁹

Хрватска читаоница у Бенковцу отворена је 1892. године. Односи између две читаонице у Бенковцу нису били на завидном нивоу, али и поред тога било је догађаја на којима су заједно учествовала ова два друштва. Пример заједничког поштовања видимо у сахрани једне младе бенковачке девојке, Љубице Јурковић, 1900. године, у чијем су спроводу узеле учешће обе читаонице.¹⁸¹⁰ Односи постају значајно бољи кад је у Далмацији наступила политика „новог курса“.

Чланови Српске читаонице у Бенковцу активно су учествовали у готово свим акцијама српске заједнице у Далмацији. Од самог оснивања привредно-просветног друштва „Српска Зора“ радили су на унапређивању делатности овог друштва. Према поменутом друштву редовно су измиривали све обавезе, нарочито у виду добровољног пореза од 48к. „/.../ насрдачније захваљујемо члановима Српске читаонице у Бенковцу, што нек послужи за углед другима.-“,¹⁸¹¹

9.2.5.3. Српска читаоница у Книну

Када бисмо анализирали рад и делатност српских читаоница у Северној Далмацији, онда би книнска читаоница после Српске читаонице у Задру, а тек касније и у Шибенику, била најзначајнија и најактивнија у свом раду. Културно-политички живот поменуте Читаонице био је на завидном нивоу за тадашње време. Од свог оснивања редовно су биле припремане забаве и славља попут оних у задарској Српској читаоници.

У Книну је „Народна читаоница“ активно деловала већ од 1867. године.¹⁸¹² Како је дошло до српско-хрватског размимоилажења и заоштравања односа, управу над овом Читаоницом

¹⁸⁰⁹ „Домаће“, *Српски глас*, бр. 23, 6 (18) 6. 1896.

¹⁸¹⁰ „Домаће“, *Српски глас*, бр. 41, 12 (25) 10. 1900.

¹⁸¹¹ „Српске читаонице и Зорин порез“, *Српска зора*, бр. 1, 1 (19) 1. 1911.

¹⁸¹² Покушај оснивања „Славјанског народног књижевног друштва“ 1861. године у Книну власти су осујетиле те нису дозволиле оснивање оваквог друштва.

преузели су Хрвати, касније правашка странка Анте Старчевића која је била изузетно искључива и нетолерантна према српском националном бићу.

Из ових разлога осетила се јака потреба српског становништва овог града за оснивањем једне такве установе попут Читаонице, која би задовољила њихове културне, политичке па и духовно-интелектуалне потребе. Српска читаоница у Книну започела је свој живот 1891. године, када су јој надлежне власти одобриле рад.

Од самог оснивања у просторијама ове Читаонице активно се водио културни, нарочито позоришни живот. Тако је 1892. године одиграна представа хуманитарног карактера „*Војнички бјегунац*“, коју је извело „*Книнско добровољно дилетантско друштво*“.¹⁸¹³ Као и осталим Српским читаоницама, често у сарадњи са осталим српским друштвима и Православном Далматинском епархијом, Светосавска прославе редовно су биле одржаване у читаоничким просторијама. „*Srpska čitaonica u Kninu prireguje zabavu u društvenijem lokalima uz sudjelovanje kniskijeh diletanata. Čist prihod namijen je javnoj dobrotvornosti.*“¹⁸¹⁴

Такође, о празнику Св. Саве готово редовно су игране представе овог позоришног друштва. Тако су 1894. године о поменутом празнику играни комади „*Прђија*“ од Етора Доминићија, што је са „*талијанског превео и посрбио Томо К. Поповић ерцегновљанин. Осим тога приредише и дадоше неколико лијепих декламација и пјевања*“.¹⁸¹⁵

Поред бројних книнских Срба, книнска Српска читаоница одазвала се још у првом одзиву Српској књижевној задрузи као члан улагач¹⁸¹⁶.

Припреме за Гундулићеву прославу у Дубровнику доживљавале су свој зенит 1892. године, јер се свечаност одржала већ идуће године. Као и у готово свим крајевима где су живели Срби и Хрвати, кнински Срби својски су се прихватили овог посла сакупљајући добровољне прилоге за Гундулићев споменик („*Наша омладина својски се прихватила овог посла*“) и у „Српској читаоници“ приређена је забава за овај споменик¹⁸¹⁷. Сакупљено је чистог прихода ф. 84:30 који су послали одбору у Дубровник.¹⁸¹⁸

Било је уобичајено да се прослава празника Видовдана са оближњег Далматинског Косова настави у вечерњим часовима у книнској Читаоници: „*Вечерас у Српској Читаоници забавили смо се скромно, али весело и у српском духу. Наше миле српкињице отпјеваше неколико српских пјесама, а весеље је завршено дивним „Бранковим колом“.* Рајко Спљетски Србин.“¹⁸¹⁹

¹⁸¹³ „Домаће“, *Српски глас*, бр. 17, 23 (5) 4. 1892.

¹⁸¹⁴ „Svetosavske besjede“, *Dubrovnik*, br. 4, 26. 1. 1896.

¹⁸¹⁵ „Домаће“, *Српски глас*, бр. 3, 1894.

¹⁸¹⁶ Исто, бр. 25, 18 (30) 6. 1892.

¹⁸¹⁷ Исто, бр. 34, 20 (2) 9. 1892.

¹⁸¹⁸ Исто, бр. 42, 15 (27) 10. 1892.

¹⁸¹⁹ Исто, бр. 25, 23 (5) 6. 1895

Утицај Светозара Милетића на политички развој далматинских Срба, али и поштовање његовог политичког лика од истих, готово су неупитни. Са највећим одушевљењем „уз најодабранију публику“ је у дворани книнске Читаонице била одржана седамдесетогодишњица „ријетког српског родољуба, мученика српског Дра. Светозара Милетића“¹⁸²⁰.

Један од најзначајнијих политичких скупова Српске странке на Приморју био је одржан управо у просторијама Српске читаонице у Книну. „Око 11 ½ сати пре подне у пространој Сали Српске Читаонице бијеху се сакупили представници приморског Српства у лијепом броју“¹⁸²¹. Овај политички скуп је трајао два дана и на њему је донесена важна резолуција о оснивању управног одбора Српске народне странке у Далмацији од 24 лица, којег бира скупштина Српске странке на 3 године.¹⁸²²

Као што смо видели из претходног, Српска читаоница у Книну истицала се готово у свим сферама културно-политичког, али и привредног економског живота српског народа у Далмацији. Читаоница је веома активно учествовала у раду привредно-просветног друштва „Српска Зора“ за Горњу Далмацију. Редовно је уступала своје просторије ради састанака и предавања овог друштва, док су чланови Читаонице били истакнути представници „Српске Зоре“ у Книну, од којих нарочито треба истаћи Душана Амановића и Саву Омчикуса¹⁸²³.

Када се 1911. године навршавала стогодишњица од смрти Доситеја Обрадовића, книнска Српска читаоница се здушно прихватила обележавања овог јубилеја. Приредила је достојанствен парастос, на који су се одазвала сва месна книнска друштва, како српска тако и хрватска: Хрватски Напредак, Хрватска читаоница, Хрватски музеј¹⁸²⁴. Истог дана увече, одржана је свечана седница у просторијама Српске читаонице, на којој су учествовала сва книнска друштва. Седницу је отворио преседник читаонице Лука Дукић, након чега је одржано више говора о животу и раду Доситеја. Говоре су држали српски омладинац Ђорђо Јовичић, а у име хрватских друштава, представник Хрватског музеја Златко Вученовић. При завршетку седнице Душан Новаковић предложио је, да се у Книну оснује српски дом под Доситејевим именом. Предлог је био једногласно прихваћен, а даља брига о овом пројекту поверена је книнској Српској читаоници¹⁸²⁵.

9.2.5.4. Српска читаоница у Кистањама

¹⁸²⁰ „Домаће“, *Српски глас*, бр. 7. 15 (27) 2. 1896.

¹⁸²¹ „Домаће“, *Српски глас*, бр. 41, 12 (25) 9. 1901.

¹⁸²² Исто.

¹⁸²³ „Zadrugetska predavanja u Knin“, *Dubrovnik*, бр. 40, 2. 10. 1904.

¹⁸²⁴ „Помен Доситеју у Книну“, *Српска зора*, бр. 8, 2 (15) 4. 1911.

¹⁸²⁵ Исто.

Кистање, са већинским српским становништвом, спада у већа буковичка места и налази се на десној обали реке Крке. Због свог географског положаја одувек је имало свој општински уред и било је општина. Значај овог места у културно-политичком развоју севернодалматинских Срба је изузетно битан. Још кад додамо близину најзначајнијег православног манастира у Далмацији – Крке, Кистање добија још више на свом значају.

Иако житељи мале далматинске општине, кистањски Срби су осећали јаку потребу да и они попут других далматинских места имају своју читаоницу. Та идеја остварена је почетком 1894. године: *„Намјесништво потврдило је Правилник Српске читаонице у Кистањама. Ово је ново српско друштво. Радујемо се и честитамо Србима Буковчанима“*¹⁸²⁶

На отварање ове Читаонице осврнуо се и *Narodni list* који је минимализовао ово српско друштво, пишући да је при отварању било само девет особа и двадесетак дечурлије, износећи сумње у председника ове установе и неке чланове. Испровоцирани Кистањци одговарају преко *Српског гласа* да су на свечаности отварања били готово сви честити Срби из Кистања.¹⁸²⁷

Међу разним забавама и слављима која су се одржала у читаоничким просторијама, треба истаћи и посебну пажњу које је друштво придавало деци. Залагањем учитељице Здунаић 1913. године одржано је „дјеџије забавно веће“¹⁸²⁸ са пригодним образовним програмом. Овом догађају присуствовали су готово сви виђенији људи из Кистања, који су једнодушно дали подршку даљем напретку будућих поколења кроз школство и образовање.

Кистањски Срби били су веома поноси на постојање Читаонице у свом месту, али и на њен културно-политички значај за развијање једног народа попут српског на просторима Северне Далмације. *„Знајући да су оваква удружења јаке и чврсте полуге за буђење народне и политичке свијести, да су добра школа уљудности, питомости и друштвене хармоније, ми нашу Читаоницу пазимо и чувамо као своју мезимицу, као најљепши накит својега мјеста“*¹⁸²⁹. Трудили су се да Читаоница што боље функционише реформишући је, али придајући значај комфорности преселили су је у удобније просторије.

Од свог почетка настајања трудили су се да поменута установа буде на „јаком темељу“ и да је баш због тога, мислећи на екстремније политичке факторе на хрватској страни, *„некој браћи трну у оку“*¹⁸³⁰.

9.2.5.5. Српско-автономна читаоница у Дрнишу

¹⁸²⁶ „Домаће“, *Српски глас*, бр. 46, 7 (19) 12. 1894.

¹⁸²⁷ „Кистање 10. Фебруара“, *Српски глас*, бр. 9, 3 (15) 3. 1894.

¹⁸²⁸ „Кистање 16. Фебруар“, *Dubrovnik*, бр. 8, 20. 2. 1913.

¹⁸²⁹ „Пишу нам из Кистања“, *Српски глас*, бр. 11, 1902.

¹⁸³⁰ Исто, бр. 13.

Прво културно друштво са словенским предзнаком ,основано у Дрнишу било је „Славјанска народна читаоница“, у којој је поред чланова Хрвата и Срба, било и појединих аутономаша и Италијана . Службено отварање читаонице обављено је 25. фебруара 1867. године тачно у 12 часова.¹⁸³¹ Читаоница је имала 40 активних чланова, а председник је био фра Мате Млинар.¹⁸³²

Млинар је био једна харизматична личност која је чувала српско-хрватску слогу. Његовим одласком из Дрниша, али и због нових политичких околности поменутој слоги почела се постепено топити, а односи све више заоштравати. Нису били ретки ни националистички изгреди и инциденти у овом месту.

Почетком осамдесетих година дошло је до политичког зближавања Срба и Италијана у Далмацији, које је проузроковало зближавањем и на културном пољу. Српско-италијанска сарадња нарочито је била добра у Дрнишу, али и у оближњем Скрадину чију су аутономашку читаоницу Срби повремено радо посећивали.

Српско-италијанска сарадња досегнула је свој зенит 1898. године, када су дрнишки Срби на празник Светог Саве свечано најавили ново културно друштво, и приликом свечаног светосавског ручка купили потписе за отварање читаонице,¹⁸³³ која је неколико дана касније била отворена: „Из Дрниша нам јављају да је тамо отворена српско-аутономна читаоница.“¹⁸³⁴

Треба напоменути да нису само дрнишки Срби учествовали у читаоничком животу заједно са аутономашима, него је чак било и појединих дрнишких Хрвата. Слична ситуација је била у оближњем Скрадину. Народна српско-хрватска слога владала је скрадинској Читаоници док је на њеном челу био свештеник Шпиро Вујновић¹⁸³⁵. Након премештања овог свештеника на парохију у Голубић, те услед међунационалног заоштравања почетком 80-их година, ситуација у скрадинској Читаоници се постепено погоршавала. Скрадински Срби немајући своје читаонице у том граду, били су редовни гости месне аутономашке „casine“. Забележен је чак и инцидент 1884.

¹⁸³¹ Д. Рашковић и С. Зорица, *Дрнишка крајина људи и догађаји*, Београд–Дрниш 1994, стр. 37.

¹⁸³² Фра Мате Млинар је био искрени словенофилски идеалиста. У Дрнишу је боравио од 1866–1871. год., након чега одлази на студије у Праг. После студирања фра Млинар је напустио фрањевачки ред, оженио се и преселио у Србију, где је радио као гимназијски професор у Крагујевцу.

¹⁸³³ Д. Рашковић и С. Зорица, *Дрнишка крајина људи и догађаји*, Београд–Дрниш 1994, стр. 49.

¹⁸³⁴ „Домаће“, *Српски глас*, бр. 4, 22 (3) 1. 1898.

¹⁸³⁵ „*Sinoć je u dvorani 'Narodne čitaonice' bila svečana večera, na čast odstupajućeg sveštenika Špire Vujnovića, koji ide na parohiju u Golubić. To je počašće on I zaslužio, jer je znao kroz cijelo vreme svog boravka u Skradinu liepo ponašat sa svim mješćanim ovoga grada, te je vazda gledao da bude mir i sloga izmedju dvajuh vjerezakona*“ („Пишу нам из Скрадина, дне 2 текућега“, *Narodni list*, бр. 35, 7. 5. 1881).

године када су гости „casine“ локални Срби са домаћинима аутономашима били варварски нападнути од стране екстремних Хрвата, углавном праваша.¹⁸³⁶

9.2.5.6. Српска читаоница у Шибенику

У једном од претходних поглавља поменули смо да је хрватско-правашка нетрепеливост према Србима у шибенској Народној читаоници, довела до тога да Срби 1893. године иступе из тог друштва, пожелевши искрену срећу и напредак као новоименоване Хрватске читаонице. Од тада се код шибенских Срба рађа мисао о оснивању сопствене Српске читаонице.

Важно је нагласити да су шибенски Срби како римокатолици, тако и православни заједно почели да раде на тој идеји „*Врло је лијепо и хвале вриједно, што Срби двију вјера, римокатолици и православни раде сложено за народну мисао. У друштву има лијепа свита Срба Католика, све цвијет интелигенције и угледнијех грађана који су већ добро познати. Држимо да је у овом погледу Шибеник, на првом мјесту после Дубровника*“¹⁸³⁷.

Основали су одбор који ће радити на утемељењу Српске читаонице „*Ради тога већ је изабрат одбор, који ће се старати да се друштво што прије оснује и да њихова правила потврди надлежна власт*“¹⁸³⁸. На жалост, због бројних потешкоћа и проблема на које је наилазио поменути одбор, отварање читаонице морало је да сачека нека срећнија времена. „*Bilo je vrijeme, da se i ovdje Srbi prenu iz mrtvila. Ta se potreba odavna uvigjala i svak je želio boljinak, ali nikako da se počne*“¹⁸³⁹

Напокон након више од једне деценије у Шибеник септембра 1904. године долази др Божидар Вукотић.¹⁸⁴⁰ Својим доласком одиграо је кључну улогу међу шибенском Србима, како би се што пре конституисао одбор, који би радио на покретању Српске читаонице. „*Za sreću dogje i do nas časni naš Vukotić, te odabrasmo mjesni odbor*“¹⁸⁴¹.

¹⁸³⁶ Нападаци су хтели да провале у скрадинску касину како би се обрачунали са присутним Италијанима и Србима („*Наши дописи*“, *Српски лист*, бр. 25, 19 (1) 6. 1884).

¹⁸³⁷ „*Пишу нам из Шибеника*“, *Српски глас*, бр. 50, 16 (28) 1893.

¹⁸³⁸ Исто.

¹⁸³⁹ „*Čitaonica u Šibeniku*“, *Dubrovnik*, бр. 39, 25. 9. 1904.

¹⁸⁴⁰ Др Божидар Вукотић (1875-1954), Рођен у селу Братешић - Грбаљ (Бока Которска). Гимназију је завршио у Котору, а правне науке слушао на бечком и универзитету у Грацу, где је 1902. докторирао. Служио је у Котору, Трогиру и Бенковцу као судија, а касније се бавио адвокатуром у Задру и Котору. Године 1911. изабран је за посланика у Царевинском већу. Пре почетка Првог светског рата је ухапшен. Као талац је затваран у разним тврђавама, да би 1916. био послан у Коморан, где је у саставу једне јединице политички сумњивих лица, радио пољске радове. Након амнестије, коју му је (као и осталим до тада интернираним далматинским првацима дао цар Карло), узео је активно учешће у заједничком Југословенском клубу, чија је активност кулминирала доношењем Мајске Декларације (30. 5. 1917.). Као представник Боке учествовао је у Проглашењу Уједињења 1. 12. 1918. године.

¹⁸⁴¹ „*Čitaonica u Šibeniku*“, *Dubrovnik*, бр. 39, 25. 9. 1904.

Управни одбор чинили су: „др Б. Курајица, председник, Буро Матавуљ, потпредседник, Н. Суботић, тајник-благајник, Н. Милин и Д. Смољановић, одборници“¹⁸⁴². Одбор је одмах почео са радом, израдивши правила будуће читаонице, која су убрзо по подношењу била потврђена од надлежних власти. Свечано отварање Српске читаонице у Шибенику догодило се на празник Св. Саве 1905. године.

У програму Српске читаонице у Шибенику, нарочито је било истакнуто: „*Ljubav Srpstva i Slovenstva, demokratski duh, uzajamno pomaganje i bezuslovno vršenje dužnosti, eto to je program, to četiri ugaona kamena našoj čitaonici*“¹⁸⁴³.

Поред тога, што је Српска читаоница у Шибенику отворена релативно касно у односу на остале Српске читаонице у Далмацији, нипошто није заостајала у свом културном, друштвеном и политичком раду. Читаоница је била стетиште Српске странке у Шибенику. Такође, од самог отварања била су одржавана разна предавања и поучавања која су служила „*bugjenju svijesti i općoj prosvijeti*“.¹⁸⁴⁴

Читаоница је приређивала разне забаве и прославе како самостално, тако и у сарадњи са осталим српским друштвима у Шибенику. Тако је 1911. год, у сарадњи са певачким друштвом „Србадија“ и пододбором „Српске Зоре“, Српска читаоница приредила свечаност у славу Доситеја Обрадовића. Уз пригодан програм, „*O Dositejevu životu i radu govorio je Dr. Lujo Bakotić, razgovjetno, pristupačno, dosta iscrpno i potpuno uspjelo na opće zadovoljstvo*“¹⁸⁴⁵.

9.2.5.7. Српска читаоница у Скрадину

Скрадински Срби основали су „Српску читаоницу“ у свом граду на дан Св. Саве 1906. године. Приређена је пригодна прослава која је почела пригодним говором, након којег је мешовити хор отпевао светосавску химну. „*Prosljediše zabava i igranka, a svrši bratskom večerom, koja je trajala do kasna doba noći*“¹⁸⁴⁶.

Иако је Скрадин био место повремених међунационалних инцидената, тако је по закључивању политике „новог курса“ постао место српско-хрватског зближавања. Тако су на дан поменутог српског просветитеља 1913. године у просторијама Српске читаонице заједно у прослави учествовали месни Срби и бројни Хрвати, осим праваша. Нарочито је лепо испало

¹⁸⁴² „Српска Читаоница у Шибенику“, *Српски глас*, бр. 51, 1904.

¹⁸⁴³ „Čitaonica u Šibeniku“, *Dubrovnik*, бр. 39, 25. 9. 1904.

¹⁸⁴⁴ Исто.

¹⁸⁴⁵ „Iz Šibenika“, *Dubrovnik*, бр. 21, 2. 6. 1911.

¹⁸⁴⁶ „Pišu nam iz Skradina“, *Dubrovnik*, бр. 7, 18. 2. 1906.

певање Мокрањчеве литургије од стране српске омладине и хрватских певача, након чега је оркестар свирао српска кола.¹⁸⁴⁷

9.2.5.8. Улога читаоница у политици „новог курса“

Политички заокрет одразио се и на живот далматинских читаоница. Поменули смо већ лепе примере Обровца из 1906. Книна 1911. и Скрадина из 1913. године и свечаности у тим читаоницама, али таквих примера је било и у другим срединама, од којих ваља поменути Хрватску читаоницу у Задру и Српску читаоницу у Шибенику.

После поменутих политичких компромиса, потоњу поменути читаоницу све чешће почињу да посећују и Срби, нарочито о прославама на којима често заједнички учествују са својим хрватским домаћинима. Један од најзначајнијих културних догађаја у Задру, у организацији Матице далматинске догодио се 1906. године у дворани Хрватске читаонице у Задру. Тада је Иво Војновић читао своју драму „Смрт мајке Југовића“. Због растућег антиаустријског расположења његова је драма са националном тематиком схваћена и као политички, а не само као књижевни догађај, а дворана Хрватске читаонице била је претесна да прими све оне који су желели чути аутора „djela uzvišene poezije i izuzetnog nacionalnog nadahnuća“, како је Војновићева драма најављена у *Narodnom listu*.¹⁸⁴⁸

Колики је био драматичарев углед говори и то да су на приредбу дошле и такве личности, за оно време на хрватским приредбама у Задру готово незамисливе: намесник Нардели, војни заповедник Далмације Варешанин, епископ Никодим Милаш, управник судишта Benedetti и многи други.¹⁸⁴⁹

Препознавши сценске и литералне (не) могућности Војновићева дела, задарска је културна средина првенствено поздравила хрватског аутора који се одабирањем теме своје драме из српске историје придружио растућем југословенском расположењу у Далмацији. На крају читања „ауктор је био предметом трајна и жива одобравања“, а потом су му предати ловор-венци, један од Хрватске читаонице с хрватском тробојницом и један од Српске читаонице са српском тробојницом, док је његовој мајци том пригодом послант поздравни телеграм којег је потписало преко две стотине особа.¹⁸⁵⁰

¹⁸⁴⁷ „Skradin 1. Februara“, *Dubrovnik*, br. 6, 6. 2. 1913.

¹⁸⁴⁸ Т. Маštrović, *Drama i kazalište hrvatske moderne u Zadru*, Zagreb 1990. str. 74.

¹⁸⁴⁹ Исто.

¹⁸⁵⁰ Исто

Позиву на Светосавској прослави 1913. год у шибенској Српској читаоници одазивају се бројни месни Хрвати без разлике странака¹⁸⁵¹, док Срби учествују на великом плесу Хрватског музичког друштва „Коло“.¹⁸⁵²

Ти читаонички скупови углавном су протицали у свечаној и примерној атмосфери, али не треба пренебрегнути чињеницу да је Далмација и даље била трусно политичко тле. Тежи инцидент десио се 1912. године, када је српско певачко друштво „Бранко“ одустало од суделовања у програму свечаности Хрватске читаонице, која је организовала друштвени плес. Разлог је био недопуштање „*да и Хрвати на својој забави дају изјаву о слози и јединству*“,¹⁸⁵³ која је била уобичајена на заједничким српско – хрватским скуповима у то време. Исте вечери на Светосавској прослави у Задру, „*где је без споразума певана и свирана „Лепа наша домовино*“, што је свакако био израз српске солидарности, на који на жалост није било узвраћено.¹⁸⁵⁴

На хуманитарном концерту за Црвени крст балканских народа, који је одржан у Хрватској читаоници у Задру крајем новембра 1912. године, прочитан је говор књижевника Марка Цара, који је дао безрезервну подршку балканским савезницима.¹⁸⁵⁵ Његов говор је у целости пренео *Narodni list* у броју од 27. новембра 1912. године. Цар је сматрао да далматински Срби и Хрвати не смеју „*остати равнодушна срца и скривених руку*“ и заборавити да су „*витежски балкански борци наша најближа и најмилија браћа*“. Затим је нагласио да: „*малена и сиромашна Далмација учинила све што је могла да ублажи муке балканским рањеницима*“. За њега, и приморске Србе и Хрвате у чије име је говорио, тај рат је био *res nostra agitur*, а „*сваки успјех наше браће на бојном пољу наш је успјех властити*“. Према појединим подацима, у врло кратком року од три месеца (до краја 1912. године), одбори за сакупљање помоћи у Далмацији су заједнички прикупили преко пола милиона круна.¹⁸⁵⁶

Пред праскозорје Првог светског рата, 1914. године у Хрватској читаоници у Задру одржана је заједничка хрватско – српска скупштина. Скуп је имао протестни карактер против аустријских власти због забране друштву „Соко“ да учествују у спроводу кнеза Манфреда

¹⁸⁵¹ У Далмацији тог доба постојале су различите страначке конфронтације и између самих припадника сва три народа, која су живела у тој покрајини. Тако је међу Хрватима уопште, па и у самом Шибенику владала подела на присталице хрватске странке и праваше. Први су се окупљали у музичком певачком друштву „Коло“, а потоњи у Хрватском соколу. Такође, поред Хрватских читаоница, деловале су у Правашке читаонице у многим далматинским местима, па чак и у оним местима, у којима су Срби били већина као што је општина Врлика.

¹⁸⁵² „Šibenik 30. Siječnja, (Manifestacija narodne sloge)“, *Narodni list*, br. 11, 7.2. 1913

¹⁸⁵³ „Последице народног јединства у Далмацији“, *Застава*, бр. 55, 12 (25) 3. 1912.

¹⁸⁵⁴ Исто.

¹⁸⁵⁵ Марко Цар (Херцег Нови, 1859 – Београд, 1953), књижевник, књижевни критичар. Годинама је био шеф саборске канцеларије у Далматинском сабору. Након што је Задар прешао у италијанске руке преселио се у Београд.

¹⁸⁵⁶ М. Гулић, „Одјек Балканских ратова у Далмацији“, *Зборник радова са научног скупа "Балкански ратови 1912/13: нова виђења и тумачења* Београд 2013. стр. 6–7 (у штампи).

Борлелија. После бирања председника ове скупштине, на којој је једногласно изабран др Вулетић Вукасовић, приступило се главним циљевима одржавања овог састанка. Циљеви су били следећи: поред горе наведене, такође и мисао народне изванстраначке организације Хрвата и Срба у Задру.¹⁸⁵⁷

У расправи су учествовали сви представници далматинских странака сем аутономашке. Задарске Србе је представљао А. Ковачевић чија је изјава била са одушевљењем примљена, који је том приликом рекао „/.../ да ће у свему Срби у Задру бити солидарни са Хрватима /.../“¹⁸⁵⁸. На поменутој скупштини донесена је била и заједничка одлука о даљем деловању.¹⁸⁵⁹

Када је Првим светским ратом пропала Хабзбуршка Монархија, наступило је ново доба за хрватско – српске односе уопште па и у Далмацији. На ванредној скупштини Хрватске читаонице 24. новембра 1918. године закључује се сједињење са задарском Српском читаоницом у друштво под заједничким именом Југословенска читаоница у Задру. Ово је друштво одржало оснивачку скупштину 8. 12. децембра 1918. године на којој су донесена правила и изабрана ова управа; председник Јосип Тончић, потпредседник Урош Десница, одборници: проф. Јосип Јежина, инг. Владимир Новаковић, др Јосип Петрицоли и Јосип Новаковић.¹⁸⁶⁰

Нажалост, новонастало Југословенско друштво било је кратког даха. Рапалским уговором 1920. године град Задар припао је Италији. Нова италијанска власт потрудила се да онемогући рад скоро свих неиталијанских друштава у Задру, па тако и саме Југословенске читаонице која је укинута непосредно по новој власти.

9.3. Друштво Сестара Српкиња у Задру и Северној Далмацији

Српски културни и друштвени живот са краја 19. и почетка 20. века без женског удела у Далмацији био би непотпун па и готово незамислив. Иако је одувек било образованих градских

¹⁸⁵⁷ „Слога Задарских Хрвата и Срба“, *Застава*, бр. 19, 25 (7) 1. 1914.

¹⁸⁵⁷ Исто.

¹⁸⁵⁸ Исто.

¹⁸⁵⁹ „Задарски Хрвати и Срби сакупљени дне 30. Јануара 1914 на поузданом састанку, на којем се је повео разговор о нашим политичким приликама: 1. Протестују са озорчењем против забране ц. кр. владе соколским друштвима да учествују у спроводу Манфреда кнеза Борелија 2. Сматрају то увредом, нанесеном осећају пијетета према тако заслужном Хрвату, соколским друштвима и читавој покрајини 3. Виде у тој забрани само нови доказ против народне политике коју ц. кр. влада води у покрајини, те позивају народне заступнике, да владу упозоре, како се такви поступак коси са законском установом /.../ и да извојиште гаранције, да се тако шта не понови“. Мисао изванстраначке организације и Народног већа за Задар наишла је на опће и одушевљено пристајање, па је то и најбоље јемство, да ће се ова мисао и остварити“ (Исто).

¹⁸⁶⁰ V. Meštrović, *Hrvatska društva u Zadru 1848-1920*, Zagreb 1964, str. 475.

дама које су потицале из угледних далматинских породица дуго није постојало неко друштво које би их на тим просторима окупљало и организовало у заједнички рад. Тадашње жене углавном су биле у сенци својих угледних мужева. Њихова цењена имена кадкад би се спомињала у каквим догађајима далматинског јавног живота. Прво организовање српских жена десило се у Дубровнику и Сплиту 1887. године када се по угледу на друга српска женска удружења тога доба установила прва добротворна задруга Сестара Српкиња на Приморју. Успешно спроводећи своје друштвене циљеве служила је као леп пример да се и остале далматинске Српкиње разбуде и организују.¹⁸⁶¹

Културно – друштвени живот задарских Срба лепо је напредовао у деветој деценији 19. века, али у том периоду још увек није било харизматичних и довољно утицајних личности које ће покренути значајнији друштвени живот задарских Српкиња. Први који се почео заносити таквом мишљу био је еп. Никодим Милаш. За изношење своје идеје на светлост дана искористио је традиционално окупљање задарских госпођа на прослави Св. Саве 1891. године у месној Српској девојачкој школи. „/.../ и тада сам улучио прилику да покренем присутне Српкиње да оснују друштво за помагање одијелом, књигом и другим сиромашној српској школској дјеци.“¹⁸⁶²

Прихвативши поменути идеју супруге познатијих задарских Срба озбиљније ће се организовати тек три године касније. Под снажном подршком задарског епископа: Јелисавета Симић¹⁸⁶³, Милица Кнежевић, Олга Петрановић, Ана Катурић и Олга Марчетић уложиле су велики труд око самог покретања, прављења правилника и одржавања оснивачке седнице будућег друштва.¹⁸⁶⁴ Прва утемељивачка седница одржана је 6. марта 1894. године на којој је присуствовало преко 30 виђенијих задарских Српкиња. Најпре је био претересан правилник будућег друштва којег су присутне даме у мањој мери измениле. На крају је усвојен закључак, да ће задруга носити име „Добротворна Задруга Српкиња у Задру“, и установљене су главне смернице и циљеви будућег друштвеног делања „/.../ а циљ је јој бити, да просвјетено, морално и материјално потакне млади српски нараштај у овом граду, особито женску страну, на поштен рад и напредак“.¹⁸⁶⁵ Седничко одушевљење резултирало је да се двадесет и девет угледних задарских госпођа одмах уписало у чланство при том се обавезујући на значајне годишње прилоге новонасталом женском друштву у Задру.¹⁸⁶⁶ Бројним честиткама придружили су се и најутицајнији

¹⁸⁶¹ Примера раду у Београду се релативно касније организује сличан женски друштвени живот. Тек 1903. године ствара се женско друштво “Коло српских сестара”, за помоћ српском народу у “неослобођеним земљама”. (М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, 2, Београд 1989. стр. 492).

¹⁸⁶² Н. Милаш, *„Аутобиографија...“*, Београд–Шибеник 2006, стр. 77.

¹⁸⁶³ Терка Илије Деде Јанковића и супруга Владимира Симића српског заступника из Обровца и дугогодишњег начелника те општине.

¹⁸⁶⁴ „Домаће“, *Српски глас*, бр. 10, 10 (22) 3. 1894.

¹⁸⁶⁵ Исто.

¹⁸⁶⁶ Исто.

српски листови на Јадрану *Српски глас* и *Dubrovnik* који су између осталог, позвали и остале сестре Српкиње по другим далматинским местима да крену истим путем.¹⁸⁶⁷

Након оснивачке седнице следећи друштвени корак је био уобичајан процес добијања дозволе за друштвени рад од стране Намесништва. Стога је оснивачки одбор овластио Јелисавету Симић, која је 3 (15) априла 1894. године написала молбу поменутом телу ради одобрења. Молба је била примљена и узета у разматрање 27. априла исте године:

“Preuzvišeno Namjesništvo

Ovdašnje Srпкиnje namjerravaju ustanoviti u Zadru zadrugu jednu skroz dobrotvornim ciljelji. U tu svrhu sastaviće odnosni društveni pravilnik, koji se u pet primjeraka ovdje prileže.

*Podnoseći isti, podpisani odbor pokretač pokorno moli Preuzvišeno c. kr. Namjesništvo, da blagoizvoli u smislu zakona 15, novembra 1867. god. (D. Z. L) br. 134 odobriti kako bi se zamišljena zadruga po odobrenom pravilniku što prije ustanoviti mogla”.*¹⁸⁶⁸

Уз молбу је био приложен и друштвени правилник. Већ у првом члану наглашен је смер деловања Сестара који је примарно имао добротворне, просветне и моралне циљеве ради унапређења живота Српкиња у Задру. Након другог члана у којем је решено питање имена и места деловања задругарица, прелази се на 3. члан у којем је под седам подтачака јасно одређени претходно поменути циљ. 4. члан па надаље тиче се самог устројства друштва, главног одбора, чланица, одржавања скупштина, међусобних размирица итд. Нарочито је битан и део поменутог члана у којем се мушким лицима дозвољава да буду подмогаачи. Ова улога биће покровитељског карактера и биће поверена еп. Никодиму Милашу под чијим ће будим оком ова женска задруга током потоњег периода лепо напредовати. Такође, у последњем 23. члану у којем се обавезује, да ако друштво једног дана пропадне сав иметак треба да буде предат Српској девојачкој школи или туторству цркве Св. Илије у Задру које би опет радило на унапређивању српског помлатка.

Намјесништво је 27. априла исте године примило, а након мањих појашњења истог 19. маја исте године одобрило приложену молбу са друштвеним правилником.¹⁸⁶⁹ (Прилог 13).

Одмах по одобрењу од стране власти почела се прикупљати уписнина како би се друштво што пре конституисало те започело свој друштвени рад.¹⁸⁷⁰ Главна скупштина одржана је у септембру 1894. године у просторијама месне Српске читаонице. Покретачки одбор прво је поднео извештај о свом почетном раду. Затим се сходно правилнику изабрао одбор којег су чиниле следеће угледне задарске даме: председница Јелисавета Симић, подпреседница Олга Петрановић, Милица Кнежевић благајница, Ана Катурић и Олга Марчетић као одборнице, а за перовођу Стеван Јавор.¹⁸⁷¹ Том приликом прва дама тадашње Далмације, намесникова жена бароница Марија рођ.

¹⁸⁶⁷ „Добротворна Задруга задарскијех Српкиња“, *Dubrovnik*, br. 45, 4. 11. 1894.

¹⁸⁶⁸ HR-DAZd-543-Namjesništvo za Dalmaciju, Spisi o društvima, br. 10 871-V, (Sig. Misc 102 R719. 1.19 i 39.)

¹⁸⁶⁹ „Домаће“, *Српски глас*, бр. 20, 19 (31) 3. 1894.

¹⁸⁷⁰ Исто, бр. 31, 4. (16) 8. 1894.

¹⁸⁷¹ Исто, бр. 39, 29 (11) 9. 1894.

Маширевић Давид (плем. Ронфелдске) је дала богат прилог. Такав гест био је са одушевљењем пропраћен од стране одбора те јој је понуђено да постане почасна председница, што је намесница и прихватила.¹⁸⁷² Никако не треба занемарити улогу почасне председницу која ће наредних година играти важну улогу. Поред еп. Никодима Милаша биће други важан ослонац задарских задругарица у готово свим друштвеним добротворним подухватима у Задру.

У друштво се том приликом уписало још четрдесет чланица.

Након завршетка главне скупштине повећао се број задругарки у задругарица за још четрдесет чланица.¹⁸⁷³ Међу чланове потпомагаче приступила је и Милашева задруга са значајним прилозима чији су пример следили и остали појединачни приложници. Задружни фонд се током још прве године постојања значајно повећавао тако да је друштво могло несметано извршавати предстојеће добротворне акције. Прилог је стигао и од српског сестринског друштва из Бенковца које је јануара 1895. године приложило 30 круна са обавезом да ће исту своту уплаћивати сваке године унапред.¹⁸⁷⁴

Захваљујући доброј организацији, бројним прилозима, али и почетном ентузијазму самих Сестара друштво је лепо напредовало. Већ о Божићу 1895. године биће изведена прва значајнија добротворна акција „*те се о прошлом божићном празнику многа наша сирота дјеца скромно али лијепо одјеше и обуше*“.¹⁸⁷⁵ Следеће године о истом празнику одржана је главна скупштина на којој се анализирао рад главног одбора и план о даљем напретку. Сумирајући претходну делатност установљено је, да је у претходном периоду циљ био у потпуности испуњен. Поред свих трошкова, а захваљујући прилозима, резервни фонд друштва је за само једну годину рада нарастао на лепу своту од 488. 50 форинти.¹⁸⁷⁶ Следећих година на забавама је прикупљан леп прилог, што нам најбоље говори да ентузијазам и вера у просперитет и рад овог женског друштва у Задру није нимало опадао.¹⁸⁷⁷ Након 3 године резервни фонд ће износити укупно 1230 фор. Тако је, на пример 1902. године сакупљено још 400 круна, а прилози у следећим годинама које је друштво добијало нису били испод поменуте своте.¹⁸⁷⁸ Ти новчани прилози прилагани су сваке године на

¹⁸⁷² „Dobrotvorna zadruga zadarskijeh Srpkinja“, *Dubrovnik*, br. 45, 4. 11. 1894.

¹⁸⁷³ „Домаће“, *Српски глас*, бр. 39, 29 (11) 9. 1894.

¹⁸⁷⁴ Прилог су дале: Милица Стоисављевић 6, Марица Миовић, Стана Стоисављевић, Ана Димитровић, Елена Јурковић и Марица Катић по 4. кр., а Јована Димитровић и Ана Малешевић по 2 („Домаће“, *Српски глас*, бр. 9, 3 (15) 3. 1895).

¹⁸⁷⁵ „Пишу нам из Задра“, *Српски глас*, бр. 4, 27 (8) 1. 1895.

¹⁸⁷⁶ „Наши дописи, Задар 5 (15) фебруар (Сретењска забава)“, *Српски глас*, бр. 6, 1896.

¹⁸⁷⁷ Када је на забави 1896. год. сакупљено 250 фор. Сестре су се ореко Српског гласа зхавалиле свим приложницима. „/.../ приложише у крунама: Преос. Г. Петрановић 10, г, ђа Марија Јовић из Шибеника 4, О. Неофит Његуш из манастира Крке 4, проф. Вељко Милић из Задра 4, Браћа Мартић из Кистања 4, породица Јавор из Бенковца 4, Антун Братић из Биограда 4, г, ђа Даница Бјелановић 10, проф. Т. Ербер 4 и Теодор Кашиковић из Задра 10“ („Домаће“, *Српски глас*, бр. 6, 1 (13) 2. 1896).

¹⁸⁷⁸ „Сретенска забава добротворне Задруге Српкиња у Задру“, *Српски глас*, бр. 5, 6 (18) 2. 1902.

традиционалној Сретењској забави која је и била организована превасходно у циљу прикупљања новчаних средстава. Тај празнични дан у читаоничким просторијама почевши од прве прославе 1895. године био је резервисан искључиво за сестринску забаву. Као и претходних година друштвеног деловања и пред Божић 1898. године задруга Српских сестара је снабдела обућом и одећом 25 дечака и девојчица, а издржавала је и једну девојку која је похађала женску учитељску школу у Дубровнику.¹⁸⁷⁹

На главној годишњој скупштини 16. јуна 1897. године изабрана је нова друштвена управа за наредне три године. „Изабране су ове госпође: Јелисавета Симић рођ. контеса Деде Јанковић, председница, Милица Кнежевић рођ. Ковачевић, Јелисавета уд. Брчић рођ. Скакић, Ана Катурсић рођ. Маргетић и Олга Петрановић рођ. Чучак. Тајник је задруге проф. Стеван Јавор“.¹⁸⁸⁰

У 1899. године „Друштво задарских Сестара Српкиња“ је имало 29 редовних задругарке, 5 помагачица и 1 члана добротвора епископа Милаша. На главној скупштини исте године, поред уобичајених текућих питања, расправљано је и о једном веома важном предмету. Наиме, тајник Јавор је образложио да се у остатку Монархији покренуло питање прављења савеза свих српских добротворних задруга резолуцијом која је била донесена 2. децембра претходне године на конференцији добротворних задруга у Новом Саду. Приликом расправе, задарске задругарке су се у начелу позитивно изразиле о приступању поменутом савезу, а за даље разматрање питање је било остављено главном одбору.¹⁸⁸¹

На главној скупштини 9. јануара 1901. године одлучено је да се задружна слава на Сретење са пригодном забавом обави још свечаније, а на сам празнични дан да буде одржана служба у дворској капели „.../ за здравље и мир задургарица и још већи и срећнији напредак њихове омиљене задруге“. Након одржаног обреда уследио је свечани пријем у резиденцији задружног покровитеља епископа Милаша.¹⁸⁸² Такође, и следећих година биће понављан поменути пригодни обред и пријем.

Године 1903. главна друштвена скупштина била је одржана у великој сали епископског двора у Задру. Разлози за промену одржавања места тог битног састанка биће проузроковани унутар страначким трвењима и неслагањима тих година у Српској странци која је руководила Српском читаоницом у Задру. Став задарских задругарица био је да се не мешају у политичка превирања па се из тог разлога може тумачити премештање друштвене скупштине. На том састанку према уобичајеном протоколу чим је приступило преко половине чланица, перовођа је

¹⁸⁷⁹ „Задруга Задарских Српкиња“, *Гласник Далматинске епархије*, бр. 1, 1898, стр. 15.

¹⁸⁸⁰ Исто.

¹⁸⁸¹ „Добротворна задруга Српкиња Задаркиња“, *Гласник далматинске епархије*, бр. 3, 1899, стр. 30–31.

¹⁸⁸² „Сретенска слава добротворне задруге задарских Српкиња“, *Гласник Далматинске епархије*, бр. 2, 1901, стр. 30–31.

отворио скупштину подносећи извештај. Закључак је био, да је Задруга је у минулој години имала 31 редовну задругарицу, 5 помагачица и 1 члана добротвора што је укупно 37 чланова. Поред осталог, највећи трошак друштво је имало у помагању сиромашне школске деце у износу од 493. кр. 86. п. На крају свих сумирања, укупан фонд је закључно са 1902. године износио 4923. кр. 76. п.¹⁸⁸³

Током 1904. године задруга је успела, да снабде тридесет и двоје деце зимском и летњом одећом на шта је укупно потрошено 643. кр. 88. п. Овакав нескромни добротворни чин био је још један добар разлог и осталим задарским Српкињама у племените намере друштва те су му с е многе и прикључиле у даљим акцијама.¹⁸⁸⁴

На главној скупштини 1905. године изабрана је нова управа друштва. „/.../ за три године изабране су једногласно и по трећи пут гђа Јелисавета Симић као председница, гђа Милица Кнежеввић за благајницу, а гђе. Драгиња Панић, Армида Брчић и Смиљка Бабић као остале чланице. Тајником је акламацијом потврђен г. проф. Ст. Јавор“.¹⁸⁸⁵

Следећих година задругарке су се могле похвалити сличним добротворним акцијама док је сам задружни фонд захваљујући прилозима постепено растао.¹⁸⁸⁶ На главној скупштини 1907. године за нову стару предесницу поново је изабрана Јелисавета Симић, за благајницу Љубица Вишић, док су Армида Брчић и Зорка Парента биле чланице одбора док је тајник друштва остао исти.¹⁸⁸⁷

Ипак, иако су Сестре имале нескромне добротворне учинке никад нису успевале сакупити неку већу сума новца са којом би могле извести неку добротворну акцију већег обима попут задужбинарства и сл. Такође, треба имати у виду, да се на Сретењским забавама у организацији Српских Сестара није сакупљао новац и за остале намене. Тако је 1902. године био сакупљан новац за „Привредно-просветно друштво Српска Зора“ са којим су задругарице попут и осталих својих сестринских друштава у Далмацији активно сарађивале.¹⁸⁸⁸

„Добротворна задруга задарскијех Српкиња“ је лепо функционисала све до 1912. године када је унутар саме друштвене управе дошло до одређених анимозитета и оптужби о несавесном руковођењу друштвене благајне. Исте године задругарице су изгубиле и свог главног покровитеља и покретача друштва епископа Никодима Милаша који је био пензионисан. Личност

¹⁸⁸³ „Добротворна задруга Српкиња Задаркиња“, *Гласник Далматинске епархије*, бр. 3, 1903, стр. 47–48.

¹⁸⁸⁴ „Добротворна задруга Српкиња Задаркиња“, *Гласник Далматинске епархије*, бр. 3, 1905, стр. 31–32.

¹⁸⁸⁵ Исто.

¹⁸⁸⁶ Током 1907. године исти број деце као и претходне године био је потпомгнут од српских задругарица. Новчани фон је износио 5843 кр. 46. п. („Добротворна задруга Српкиња Задаркиња“, *Гласник Далматинске епархије*, бр. 3, 1908, стр. 29).

¹⁸⁸⁷ „Добротворна задруга Српкиња Задаркиња“, *Гласник Далматинске епархије*, бр. 3, 1908. стр. 29.

¹⁸⁸⁸ „За српску Зору“, *Српски глас*, бр. 4, 31 (12) 1. 1902.

харизматичног архијереја које се преселила у Дубровник више није бдела над унутрашњим друштвеним односима тако да и није могла утицати на поменуте размирице. Ипак, и поред свега Друштво је преживело али не задуго.

Почетком Првог светског рата за Задарске Српкиње наступа тешко време. По окончању рата 1919. године доћи ће до сарадње два задарска женска друштва „Добротворна задруга задарскијех Српкиња“ и „Dobrotvornog društva Hrvatskih gospođa“ које је било основано 1916. године у Задру са сличним циљевима. Биће изабран заједнички одбор којег су чиниле: госпође Тончић, Новаковић, Десница, Спалатин, Каталинић, Баљак и Марчелић.¹⁸⁸⁹ Следеће године новостворено друштво је морало да обустави свој рад због познатих историјских околности, то јест сукоба између Краљевине СХС и Италије.

9.3.1. Културно-уметнички живот

Културно-уметничком животу задругарке су придавале велику пажњу. Централни догађај на којем би се њихов уметнички дар највише огледао била је претходно поменута Сретењска забава која је већ након неколико година обележавања ушла у традицију задарских Срба. Још од почетка друштвеног деловања, то јест од 1895. године била је са посебном пажњом припремана и извођена. Убрзо је постала најпопуларнија, након божићне и светосавске, трећа по реду забава коју су приређивали чланови српске заједнице у Донатовом граду.

Првих година уобичајено би се одржавала у просторијама месне Српске читаонице, мада је у потоњим годинама понекад коришћен и други, још пригоднији простор попут позоришних сала, хотелских холова и сл. Тим забавама готово редовно би присуствовали и многи угледни грађани. Тако је прву Сретењску забаву дошао да подржи у пратњи своје супруге Марије, далматински намесник Емил Давид.¹⁸⁹⁰ Већ следеће 1896. године присуствовали су: „*Преузв. баруница Давид са нећакињом*“, епископ Никодим Милаш и архимандрит Јовић, али и угледни српски заступници Баљак и Бјелановић итд.¹⁸⁹¹

Када се говори о задругарицама важно је напоменути да су већином биле супруге виђенијих задарских Срба. Као такве угледне госпође неговале су уметност, нарочито вокалну и инструменталну музику али и глуму. Такве уметничке вештине умногоме су им помагале да забаве

¹⁸⁸⁹ V. Maštrović, *Hrvatska društva u Zadru (1848-1920)*, Zagreb 1964. str. 478.

¹⁸⁹⁰ „Домаће“, *Српски глас*, бр. 6, 9 (21) 2. 1895.

¹⁸⁹¹ „Наши дописи, Задар 5 (15) фебруар (Сретењска забава)“, *Српски глас*, бр. 6, 8 (20) 2. 1896.

које би приређивале обилују богатим програмом. У почетним годинама организације највеће напоре су улагале: М. Кнежевић, месна учитељица Мирковић и Ј. Јавор.¹⁸⁹²

Већ на првој Сретењској забави извођени су запажени позоришни комади: „/.../ 'Као обично' шаљиви триолет и 'Избирачицу', шаљиву игру у три чина од Косте Трифковића“. Између двију представа приказиване су три живе слике: Косовска дјевојка, Бранко и вила и гуслар“. Након тога уследила је успешна томбола хуманитарног карактера у којој је учествовало чак 700 бројева.¹⁸⁹³ У потоњим годинама овај начин лутрије биће редовно одржаван при крају забава.

Редовно би били извођени у првом делу забаве лепа музички комади и то уз клавир. „/.../ да смо се насладили изабранијем комадима музичкијем, што су на гласовиру вјешто одиграле дражесне сестре, гђице Д. и М. Симић, Гђица Талпо, - коју је уз гласовир пратила гђица Д. Симић – отпјевала нам је /.../ комад из Балканске Царице“ то је на себе привукла пажњу и опћи ентузијазам“. ¹⁸⁹⁴ Изведен је био на одушевљење присутних и комад „Херцеговачко робље“ „да нас је уздигла до висине маште чешког умјетника, који је први замислио и у слици приказао“. У самом програму редовно би учествовала и деца из месне Српске девојачке (мешовите) школе. Тако се 1896. године истакао, дирнувши присутне, надарени ђак М. Синобад који је рецитовао више народних песама.¹⁸⁹⁵ Други део забаве је био предвиђен за извођење разних представа. „Пријеки лек“ и „Шарен“. Сестре Баљак је била у улози жене Пантине, а З. Јакшина као служитељка, док су извесни Бронзић и Д. Станковић били у улогама адвоката и Панте. Забаву је увеличао и млади хор певача већином из Војводине који су отпевали неколико песама од којих је свакако била најпопуларнија „Ђачки растанак“.

Програм Сретењске забаве 1899. године је био такође веома богат и интересантан.¹⁸⁹⁶ Последња забава у 19. веку остаће посебно у сећању по утиску које ја на присутне оставила лепа беседа друштвеног благајника С. Јавора. У првом делу излагања похвалио је љубав и залагање Сестара према добротворном раду. Затим је истакао уопште значај једног таквог женског друштва

¹⁸⁹² Исто.

¹⁸⁹³ „Домаће“, Српски глас, бр. 7, 1895.

¹⁸⁹⁴ „Наши дописи, Задар 5 (15) фебруар (Сретењска забава)“, Српски глас, бр. 6, 8 (20) 2. 1896.

¹⁸⁹⁵ Исто.

¹⁸⁹⁶ „1. Булићи, од Ј. Звонара, пјева мјешовити збор 2. Говор задружног тајника г. проф. Стевана Јавора 3. Из народних пјесама, уз гусле пјева г. П. Будисављевић 4. Пред вјечити мрак. од Ј. Грчића, декламују г.г Л. Радовић и М. Нетовић 5. Лаку ноћ, од Х. Доубека, уз пратњу на гласовиру гђице В. Летићеве, пјевају гђице: М. Талпова и Ј. Радуловићева 6. Босанчице, /.../ пјева мјешовит збор 7. Qui Vive!, Grand galop de Concert од V. Ganz-a, свирају на гласовиру гђице: П. Катурсићева и М. Симићева 8. Српска пјесма, од А. Евгенијева пјева мјешовит збор 9. Тражи зета племића, шаљива игра у једном чину од П. Крстоношића 10. Жива слика: Апотеоза Вуку. Стеф. Караџићу 11. Извлачење са срећкама разнијех укуснијех предмета приложених од задругарица у корист друштвеног фонда 12. Српске народне игре“ („Сретењска забава у Задру“, Српски глас, бр. 6, 13 (25) 2. 1899).

у Задру, те допринос који даје за одбрану и очување српске народности, културе и језика у тешким далматинским околностима.

„Јер та богата ризница нашијех Српкиња подиже нам данас у својијем добротворнијем и просвјетнијем задругама нај јаче и најсигурније бедеме за одбрану наше светиње народне, нашег имена и језика. Да није ове превелике љубави према роду и народу нашијех Српкиња, ко зна би ли се и од сад одржали према толикијем бједама и невољама, што су сналазиле наш народ: а ко зна, како би прошли и у новом вијеку, где нас страна и јака струја поткопава. Велика је срећа по нас, што нас је у ово вријеме затекло тако богатом љубави и милости нашијех Српкиња, и ми можемо само о срећи говорити, јер кад је требало мушког јунаштва и самопрегеревања, наш је народ износио и давао слободи најљепше примјере; а кад је дошло вријеме, да с тражи љубави и пожртвовања за душевну страну, ево нам пружају обилнијех жртава наше Српкиње, наше нове узданице у овијем још тешкијем временима“.

У другом делу говора Јавор је нарочито нагласио да поменуто српско женско друштво не заостаје за онима у тадашњој модерној Европи. По њему, таква друштва су једна општа потреба јер својим добротворним деловањем на најбољи начин могу да каналишу просветну потребу српског народа.

*„Једва да су се навршиле 33 године, како је међу Нијемцима у Липсици поникла прва женска задруга за просвјетне сврхе, а ево гдје се код нас броји лијепи низ нашијех добротворнијех задруга по свијема крајевима нашег народа, а то је знак, да је идеја удружења нашла лијепу одзива међу нашијем Српкињама. Да и не спомињем, како је у другијем крајевима гдје Срби живе, ми данас имамо само у нашем ужем Српству, у Аустро-Угарској, преко 30 оваквијех задруга, надати се је, да ће се овај број за кратко вријеме подвостручити, јер интерес јавне просвјетне и добротворне потребе народа нашег расте све јаче међу нашијем Српкињама“.*¹⁸⁹⁷

Српска читаоница је 1902. године прешла на нову адресу у Широку улицу (Kalelarga) и то у доста веће просторије. Притом је уведена и електрична енергија, што је значило да ће и саме забаве имати још боље услове за извођење. Исте године, као и претходних, на забави се одржава разнолик и интересантан програм. *„Наши тамбураши одиграли су врло вјешито разне српске и стране комаде као „Ради иде“, „Овамо онамо“, тамбурашку химну Зора“, па чак и „бурски марш“* итд.¹⁸⁹⁸

Године 1904. Сретењска забава из претходно наведених околности није се одржала у читаоничким просторијама. Након уобичајених свечане службе и посете Српској девојачкој школи увече је била приређена успешна забава у „Caffe Centrale“, а задружни фонд је био обогатио за 800 кр.¹⁸⁹⁹

¹⁸⁹⁷ Такође, за своје заслуге тајник Јавор је након говора на поклон од друштва добио златни сат на поклон. (Исто.)

¹⁸⁹⁸ Извођење „Бурског марша“ није никакво чудо јер је тадашњи рат у Јужној Африци имао доста у публицијетету у далматинској штампи. Поред осталих писаних медија, о дешавањима на афричком ратишту редовно је извештавао и *Српски глас*.

¹⁸⁹⁹ „Задруга Задарских Српкиња“, *Гласник Далматинске епархије*, бр. 2, 1904, стр. 31.

Следеће године забава ће се поново вратити у Српску читаоницу уз суделовање певачког друштвом „Бранко“.¹⁹⁰⁰ Приређен је величанствен програм уз којег су бројне званице на челу са покровитељем самог друштва епископом Никодимом Милашем могле заиста уживати. Прослава се као и претходних година састојала из три веома богата програмска дела.¹⁹⁰¹

Сретењска забава из 1906. године биће упамћена као једна од најсвечанијих до тада. Задругарице су за саму централну део свечаности, то јест извођење програма изабрале пространу и великој дворану „Battara“ у Задру. Као и претходне године добровољно је суделовало и друштво „Бранко“. Ипак, сама прослава те године била је другачија од претходних. Наиме, политика „новог курса“ у Далмацији утицала је и на Сретењску забаву у Задру на којој су бројне званице и гости поред Срба, били и месни Хрвати. Чак су и нека од италијанских друштава на забаву послала своје представнике. Од угледнијих гостију присуствовали су еп. Милаш, намесник Нардели, војни заповедник Марјан Варешанин од Вареша и др. Такође, многи од присутних су дали и своје прилоге који су укупно износили преко 800 круна.¹⁹⁰²

Сличан карактер и одзив забава је имала и следеће године. Главни догађај био је свечани вечерњи концерт у задарском позоришту „Verdi“, на којем је поред задружних уметница учествовало и најпознатије српско певачко друштво. „/.../ тако да је пространа дворана била дупком пуна сложне браће“.¹⁹⁰³

О забавама сестара у Задру писао је 1913. године и *Narodni list*. Тада је друштвена забава била приређена у дворани великог и новог „Hotela Slavija“. Поред Срба и Хрвата, била је присутна и чешка колонија у Задру што је био својеврсни израз панславенског јединства и међусобног разумевања. У разноврсном програму поред српских учешће су узели и хрватски извођачи:

„Тамбурашки збор, подравњањем г. Г. Пилића, одиграо је „Збор дервиша“ и „Момци на брод“, Гђица Љ. Мацура казала је разговорјетним гласом и са пуно осјећања и лиепу „пригодну ријеч“. Мјешовити је збор, којим је равноа врстни маестро Балцар, одпјевао на обће задовољство „Чекање“ од Ст. Мокрањца и „Потпоури из руских народних пјесама“. Врло се је допала шаљива сцена „На пазару“, коју су приказивала

¹⁹⁰⁰ „Први дио забаве отворио је женски збор пјевањем валса од И. Д. Ринзбурга – ’Весна’/.../ Затим је госпођица П. Катерићева отпјевала уз пратњу клавира романсу од Ј. Цеа ’При расанку’ /.../. Иза тога мјешовити збор отпјевао је Базинов хор ’Крстносци на мору’. /.../ Послије тога изводила је на клавиру г. ца М. Симићева ’Reminiscense’ из опере ’Norina’ од Ан. Јасла“. Затим је уследила Јованка Новаковић отпевавши „/.../ у дуету Менделсеновом: ’Опроштај птице селице’ кога је пјевала уз пратњу клавира са г. цом Катерићевом, опчарала је свакога.“ По први пут је наступила певајући и госпођица Зорка (Јакшина). Потом је уследило горе поменуто певачко друштво под диригентском палицом Талпа, након којих су на бину изашли гуслари. Том приликом десила се и једна за то време не баш уобичајена појава која је умногоме помогла лепоти извођења самог програма. Наиме, „Електрична свјетлост давала је слици необичан чар. Публика је била усхићена“. Први део забаве завршен је шаљивом Трифковићевом игром „Пола вина, пола воде“. Представа су изводили г. це З. Јакшина и М. Јаворова и г.г К. Бибић и П. Бабић“ („Добротворна задруга Српкиња Задаркиња“, *Гласник Далматинске епархије*, бр. 2, 1905. стр. 31–32).

¹⁹⁰¹ „Наши dopisi, Zadar 4/17 februara“, *Dubrovnik*, бр. 9, 26. 2. 1905.

¹⁹⁰² „Добротворна задруга Српкиња Задаркиња“, *Гласник Далматинске епархије*, бр. 3, 1906, стр. 30.

¹⁹⁰³ „Сретенска забава“, *Гласник Далматинске епархије*, бр. 2, 1907, стр. 30–31.

школска дјеца. Забава је завршена потресном алегоријском сликом „Србинове гусле“, у којој су учествовале гдјца М. Јавор, г.г Д. Крстић и Љ. Јанков, те коло красних вила“.¹⁹⁰⁴

Након поменутог програма уследила је лутрија и игранка до зоре. Такође, током вечерњег забављања могле се чути заједничко певање народних химни: „Ліера паша“, „Опато, опато“ и „Ој Slaveni“.¹⁹⁰⁵

Можемо рећи да је Сретењска забава до Првог светског рата стекла високу репутацију поставши незаобилазан догађај традиционалног окупљања задарских Срба.

9.3.2. Добротворна задруга Сестара Српкиња у Книну и Бенковцу

Добротворна задруга Сестара Српкиња у Книну је почела са радом 1905. године када је Намесништво одобрило друштвеник правилник. Одржана је главна скупштина на којој је изабрана управа управа: „За предсједницу гђа Милица Подградски; за подпресједницу гђа Тонка; Вујатовић, за тајника госп. Јово Берић, за благајкињу гђа Марија Мандић, за часницу гђа Вукосава Боглић“.¹⁹⁰⁶

Већ прве године свога рада, друштво је имало и лепе приходе које је углавном стицала добротворним приходима, одржавањима томбола и пригодом разних састанака. Целокупан приход за прву годину је био 709. 44 круна, а расход 555. 54 тако да је на располагању главна скупштина Книнских Српкиња имала 153. 90 к.¹⁹⁰⁷ Значајних прилога је било и током 1906. године.¹⁹⁰⁸ Такође, било је прилога и у књигама. „ – Госп. Лука Дукић даровао је 7 књига Српске Књижевне задруге“.¹⁹⁰⁹

Децембра 1912. године Книнске Српкиње отвориле су дечје забавиште у Книну које је залагањем председнице Вукосаве Боглић лепо напредовало. Тринаестог јула 1913. године одржан је свечано и пред многобројним грађанством испит и изложба дечјег ручног рада чиме је тако закључена прва школска година. Учитељица тог забавишта је била Милева Вуксан која је у свом говору истакла значај забавишта. На овај значајан догађај у Книну осврнули су се и *Narodni list* и *Dubrovnik*.¹⁹¹⁰ Потоњи лист је посебно похвалио поменућу председницу истичући рад Книнских Српкиња за пример осталима друштвима у Далмацији.¹⁹¹¹

¹⁹⁰⁴ „Sretenska zabava“, *Narodni list*, br. 15, 1903.

¹⁹⁰⁵ Исто.

¹⁹⁰⁶ „Добротворна Задруга Српкиња Книнских“, *Dubrovnik*, br. 27, 2. 7. 1905.

¹⁹⁰⁷ „Јаван рачун Добротворне Задруге Српкиња у Книну“, *Dubrovnik*, br. 10, 11. 3. 1906.

¹⁹⁰⁸ „Домаће вјести, У корист Добротворне Задруге Српкиња Книнских“, *Dubrovnik*, br. 20, 19. 5. 1906.

¹⁹⁰⁹ „Јаван рачун Добротворне Задруге Српкиња у Книну“, *Dubrovnik*, br. 10, 11. 3. 1906.

¹⁹¹⁰ „Milota bješe slušati kratke i bistre odgovore onih mrvica o Fröbelovim igračkama: kocki, valjku, lopti, letvi i pločici; razlikovanje boja, te sastavljanje drvenim kockicama po prvoj Fröbelovoj gradjevnoj kutiji, a sve to začinjeno prikladnom pričom i pjesmom. Zanimljivo je bilo kolo i pjevanje, gdje se iztakoše malo veća dječica, dočim kod sijaset deklamacija osobito je svakoga занимало чути малу Јованку и сиrotче Vasiljku, па малу

Друштво сестара Српкиња постојало је поред Задра и Книна још и у Бенковцу. Из доступних извора познато нам је да је бенковачко основано још пре задарског. Уско је сарађивало са осталим српским друштвима, а посебно са задарским сестрама. Неке од важнијих чланица биле су: Милица Стоисављевић, Марица Миовић, Стана Стоисављевић, Ана Димитровић, Елена Јурковић, Марица Катић, Јована Димитровић и Ана Малешевић.¹⁹¹²

9.4. Српско певачко друштво „Бранко“ у Задру

Значај певачких друштава за одгајање националне свести је изузетан. На првом месту, она окупљају више људи него традиционално позориште па су због тога била социјални медиј преко којих елитни тип национализма полако прераста у масовни тип.¹⁹¹³

У Задру, који је обиловао бројним друштвима, посебну групу чинила су музичка друштва.¹⁹¹⁴ Као главно музичко друштво у Задру (правила одобрена 1858. године) низ деценија делује Филхармоничко друштво (*Societa filharmonica*), на чијим концертима наступају домаћи музичари и уметници без обзира на политичка уверења, као и многи угледни гости.¹⁹¹⁵ Премда се радило о неговању једне уметности, сваком друштву преко потребне, оно је одмах почело исказивати своје аутономашко обележје, које никад није престало показивати у јавности.¹⁹¹⁶

У Задру као главном граду српског културно-политичког живота Срба Северне Далмације постојала је дуго времена жеља за постојањем једног српског певачког друштва које ће неговати певање. Тако се још 1895. године родила мисао код српске задарске омладине да се оснује једно певачко друштво. Убрзо по окупљању још неоснованом друштву приступио је четрдесет и један члан, од којих је сваки приложио по 1 круну као први месечни улог. Ипак, према писању *Српског гласа*, не наводећи узроке и разлоге, поменута мисао се у том тренутку није могла остварити. Годину дана касније, пошто се певачко друштво још није оформило сви чланови су једногласно одлучили, да сав свој сакупљени прилог приложе фонду *Српског гласа*. Том приликом исти лист

trogodišnju Milicu s njezinom lutkicom i Ljubinu čestitku lutkici, te Vladanov govor, hod i pozu pri vježbi. Dječica su bila obasipana burnim odobravanjima i obdarena slatkishima, a najsiromašnije je dobilo novu obuču na dar“ („*Naši dopisi*, Knin 13. srpnja“, *Narodni list*, br. 60, 26. 9. 1913.).

¹⁹¹¹ „*Домаче вјести*, Knin 13. јула“, *Dubrovnik*, br. 29, 17. 7. 1913.

¹⁹¹² „*Домаче*“, *Српски глас*, бр. 9, 2 (14) 3. 1895.

¹⁹¹³ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, 2, Београд 1989. стр. 352.

¹⁹¹⁴ Већ је отпре постојала војна музика за потребе овдашњих војних посада. Године 1814. у граду је Вицко Орландини утемељио „*Circolo filarmonico*“ ради организирања забава, вокалних и инструменталних приредби у разним пригодама (Š. Peričić и др. (ur.), *Zadar za austrijske uprave, Prošlost Zadra IV*, Zadar 2011, str. 151).

¹⁹¹⁵ V. Maštrović, *Hrvatska društva u Zadru*, Zagreb 1964, str. 484.

¹⁹¹⁶ *Zadar za austrijske uprave, Prošlost Zadra IV*, (Š. Peričić и др. (ur.)), Zadar 2011, str. 151.

им се захвалио са надом „да ће се лијена мисао ипак извршити“.¹⁹¹⁷

Племенита мисао спроведена је у дело тек 1903. године. Тада су истакнуте личности српског политичко-културног живота у Задру озбиљније ступиле у акцију прихвативши се организације будућег друштва. Основали су покретачки одбор српског певачког друштва под именом „Бранко“. Чинила су га три члана: др Урош Десница, др Димитрије Марчетић и Ђорђе Брчић. Сва тројица су била из управе Српске читаонице у Задру која је са временом постала и главна база певачког друштва. Од поменутих, нарочито је битан Брчић јер је постао први председник друштва.

Прву молбу са израђеним правилником за оснивањем друштва „Бранко“ Намесништво није могло да прихвати.¹⁹¹⁸ Стога је исто тело упутило допис „*промицатељном одбору*“ на челу са првоподписаним др Урошем Десницом.

„Бр. 40 640/VIII Zadar 10. Prosinca 1903.

Namjesništvo ne može, da uzme na znanje naumljeno ustrojenje društva „Branko“ sa sjedištem u Zadru, na odlozi pravilnika podastitog podneskom /.../ 23. studenog 1903, pače mora da na temelju §. 6 zakona o pravu udruživanja 15 studenog 1867 D. Z. L. br. 134 zabrani konstituisanje istog društva, a to s razloga što u pravilniku fali odredba ustanovljena u §. 4 s l g.) pomenutog zakona odnoseći se na riješenje razmirica, koje bi se porodile iz društvenog odnošaja.

Proti ovoj odluci prost je urok na c. k. Ministarstvo unutrašnjih posala putem ovog Namjesništva kroz rok od 60 dana brojeći od dana susljednom onog od uručenja. kad promicateljni Odbor ne bi volio iznova posebnim podneskom u propisanom broju primjerka podastrijeti društveni pravilnik nadopunjen u gori pomenutom smislu.

U tome slučaju valjalo bi priložiti pravilniku izjabu ravnateljstva mjesne „Srpske čitaonice“ ispravna u slučaju raspusta društva predviđenog u § 36 pravilnika primit društveni imetak.

Vraćaju se prilozi s početka navedenog podneska, osmi jednog primjerka pravilnika, koji se zadržava medju namjesništvenim spisima.

Za c. k Namjesnika

Nardeli¹⁹¹⁹

Због поменуте примедбе Намесништва, управа Српске читаонице је разјаснила постојећи проблем и при том поднела следећу изјаву:

„На упит промицатељног одбора срп. пјевачко друштва „Бранко“ у Задру, би ли се „Српска читаоница“ примила, да у случају, кад би речено друштво „Бранко“ било распуштено без свог пристанка, чува његову имовину и с њом управља подписана управа „Српске читаонице“ изјављује, да ће у смислу правилника, који је израдио и /.../ политичкој власти промицатељни одбор друштва „Бранко“, примити његову имовину у споменутом случају.

Управа „Српске читаонице“

У Задру 14 децембра 1903.

Поповић Владимир Симић Марко Цар М. Богдановић Марчетић¹⁹²⁰

„Visokom С. К. Namjesništvu u Zadru

Potpisani članovi promicatelji srpskog pjevačkog društva „Branko“ u Zadru, podnose tom c. k Namjesništvu pravilnik /.../ Društva, nadopunjujući u smislu odluka 10. prosinca 1903 Broj 40640/VIII tog c. k. Namjesništva, radi posvjedočenja u smislu zakona 15.2. god. 1867. D. Z. L. broj 134.

U Zadru 15. Decembra 1903. Dr. Uroš Desnica¹⁹²¹

¹⁹¹⁷ „Домаће“, *Српски глас*, бр. 25, 20 (2) 6. 1896.

¹⁹¹⁸ HR-DAZd-543, Namjesništvo za Dalmaciju, Spisi o društvima, Kutija 6, ex Misc.102, R 79, l. 1. i 2.

¹⁹¹⁹ HR-DAZd-543, Namjesništvo za Dalmaciju, Spisi o društvima, Kutija 6, ex Misc.102, R 79, l. 13.

¹⁹²⁰ HR-DAZd-543, Namjesništvo za Dalmaciju, Spisi o društvima, Kutija 6, ex Misc.102, R 79, l. 11.

У прилогу молбе Намесништву налази се и преправљен правилник новооснованог друштва у Задру. У прва три члана, поред имена и седишта, назначен је и циљ тог друштва¹⁹²² (Прилог 14).

Други део правилника §. 4. 5. 6. и 7. тичу се чланства друштва, трећи део у §. 8 се тиче друштвених средстава, четврти део од §. 9. 10. 11. и 12. тичу се управе, пети део од §. 13. до 20. тиче се опште скупштине чланства и последњи део у §. 21 и 22. је опште одређење чланства.

Нарочито је важан члан §. 21 који говори, као што је поменуто у изјави, да у случају пропасти овог певачког друштва сав иметак истог припадне месној Српској читаоници. То нам добрим делом указује колико су српска друштва, од самог настанка у Задру, била упућена једна на друго. Из деловања „Бранка“ видећемо да активно учествује у бројним манифестацијама различитог типа, које се одржавају у самој читаоници. Такође, просторије те српске установе у Широкој улици послужиле и за састанке друштва, вежбање хора и сл.

Након решених проблема и појашњеног правилника од стране „гromicateljnog odbora“, Намесништво је 13. јануара 1904. године потврдило настанака српског пјевачког друштва „Бранко“ у Задру. Такође, Друштвена правила су штампана 1910. године.

Друштво је успостављало везе и ван Задра и Далмације. Тако је убрзо по оснивању, председник Брчић упутио следећу молбу Православној општини у Трсту. Наиме, пошто је певачко друштво тек било у настајању неопходно је било и да уметнички напредује. Пошто је редовно певало на црквеним богослужењима у Задру, поменути председник тражи да им једна од најбогатијих српских општина тога доба пошаље партитуре црквених песама.

„Поштовани Господине,

Примили смо ваше цијењено писмо, захвални смо Вашем Господству на сусретљивости коју сте нам исказали.

Кад сте тако добри, онда нам пошаљите партитуре црквених пјесама за велики четвртак и петак, које сте нам у вашем писму назначили, и по могућности воскресну пјесму, „Христос воскрес из мртвих“.

Примите благодарни Господине израз нашег најискренијег признања и високопоштовања.

У Задру 26. фебруара 1904. Српско пјевачко друштво Бранко у Задру, Председник Ђ. Брчић“¹⁹²³

Убрзо, већ 9. марта стигао је позитиван одговор из Трста у којем се каже:

„Славном Српском Пјевачком Друштву „Бранко“ у Задру

Част нам је обавестити Вас да смо Вам данашњом поштом /.../. свезака црквног пјенија које ће те изволити примити на поклон од наше стране.

/.../ спремни по могућству доћи Вам на сусрет биље /.../ са особитим поштовањем

У Тријесту, 9. марта 1904. Председништво Српске Ист. општине“¹⁹²⁴

¹⁹²¹ HR-DAZd-543, Namjesništvo za Dalmaciju, Spisi o društvima, Kutija 6, ex Misc.102, R 79, l. 8.

¹⁹²² HR-DAZd-543, Namjesništvo za Dalmaciju, Spisi o društvima, Kutija 6, ex Misc.102, R 79, l. 31.

¹⁹²³ Архив Срске православне црквене општине у Трсту 1749–1950. свезак бр. 16, слање партитура друштву „Бранко“ у Задру, VI одељење, бр. акта 16, (1904. године)

¹⁹²⁴ Исто, бр. акта 18.

На друштвеној седници, одржаној 14. децембра 1912. године изабрана је нова управа Српског певачког друштва Бранко у Задру, коју су чинили: Константин Петровић-Његош као председник, Стеван Милин као тајник и Никола Чоловић као благајник.¹⁹²⁵

Због оставке двојице чланова управе, друштво је 16. априла 1913. године одржало четврту ванредну скупштину ради бирања нове управе. Скупштинска расправа је трајала два сата током које су се истакла два млада песника изабраних у нову управу: председник Мирко Королија и тајник Рикард Николић. За благајника изабран је Јакша Станић. Овакву промену управе поздравио је лист *Dubrovnik* надајући се просперитету Друштва: „*Та два млада чувствена пјесника срца, знат ће (ми се надамо) да прокрче трновите стазе, које се налазе испред друштва које се налазе испред друштва а која нажалост пријете бољој будућности и опстанку овог друштва*“.¹⁹²⁶

Као што смо претходно напоменули „Бранко“ учествује у готово свим битним културним збивањима, посебно у оним која су везана за српско-хрватско братство, тадашње политике „новог курса“ у Задру. Тако од битнијих, поред поменуте светосавске афере, *Бранко* пева на парастосу Јовану Скерлићу у Задру, са тим велики број чланова је учествовао без надокнаде.¹⁹²⁷ Заједно са хрватским пјевачким друштвом Зоранић из Задра одлази у Сплит, где са тамошњим друштвом „*Zvonimir*“ 8. јуна 1912. године приређује велики концерт у част *Natzea* Николе Заниновића, који се школовао у Америци.¹⁹²⁸

Године 1913. свечано је прослављена десетогодишњица јубилеја у задарском хотелу „*Slavija*“. Председник је тада био књижевник Мирко Королија који је лепо и организовао целу свечаност. У јуну 1914. године друштву је од стране власти забрањен рад који се обнавља привремено након рата под италијанском управом.¹⁹²⁹

Одмах по свом оснивању певачко друштво „Бранко“ почиње активно да учествује у културном животу задарских Срба. Неизоставно је било певање за све верске празника. Тако већ на Божић 1903. године тек основано и још пре потврде од стране Намесништва пева у цркви Св. Илије. „*Са радошћу и задовољством бележимо, да је ово тек основано пјевачко друштво божићним празницима на св. литургији појало у цркви Св. Илије под управом свога учитеља. Талпа, и изазвало је ошће допадање. Похваљујући труд и добру вољу покретача као и свију*

¹⁹²⁵ „*Srpska čitaonica i Branko*“, *Narodni list*, 28. decembra, 1912.

¹⁹²⁶ „Примамо из Задра“, *Dubrovnik*, br. 17, 12. 2. 1913.

¹⁹²⁷ Lj. Jurković – K. Milutinović, *Jugoslavenski nacionalno-revolucionarni omladinski pokret u Zadru (1910-1914)*, Zadar 1965. god. br. 1 str. 16

¹⁹²⁸ Концерт је био у част оперног певача Николе Заниновића, који се школовао у Америци. Пратили су га А. Добронић, Б. Берса, а суделовала је и Зое Борели (V. Maštrović, *Hrvatska društva u Zadru*, Zagreb 1964, str. 485.)

¹⁹²⁹ V. Maštrović, *Hrvatska društva u Zadru*, Zagreb 1964. str. 485.

чланова, желимо друштву устрајности и најбољег успјеха и препоручујемо га пажњи и помоћи свештенства и општинара“.¹⁹³⁰

Друштво Бранко певајући учествује на свим црквеним службама и слављима о празницима у Задру. „Свечана Св. литургија са ноталним појањем друштва „Бранко“ свршила је са парастосом за пок. добротворе и осниваче мјесне српске дјевојачке школе, на којем је парастосу чинодјествовао Њ. Пр. госп. епископ Никодим“.¹⁹³¹ Такође, редовно учествује и на Светосавским прославама у Задру.¹⁹³² (Светосавски дан у Задру, 1905. године бр.1, стр. 16) Исте године друштво пева и на освећењу проширене капеле Св. Спиридона која је саставни део цркве Св. Илије. „На освећењу пјевало је пјевачки друштво „Бранко“ тако исто и на св. литургији, која је у капели служена“.¹⁹³³ Редовно пева и за празник Богојављења у Задру,¹⁹³⁴ који је свечано био одржан освећењем воде на задарској риви, осим у ситуацијама када то временске прилике не би дозвољавале.¹⁹³⁵

Следеће године Богојављенска литија свечано је прошла градским улицама уз певање друштва „Бранко“.¹⁹³⁶ За задарске православце свечани дан је био и празник месне цркве Св. Илије, на којој редовно учествује поменуто друштво.¹⁹³⁷ На првој Литургији коју је служио у Задру новопосвећени Боко-каторски епископ Доситеј Јовић, хор Бранко је изводио „нову литургију руске композиције“.¹⁹³⁸

Друштво је певало и 1909. године на свечаној прослави стогодишњице црквеног народног сабора у Задру. Ујутро на Литургији, а у вечерњим часовима на свечаности у месној Српској читаоници. „/.../ под управом вриједнога хоровађе госп. Талпа, дивно отпјевало неколико црквених

¹⁹³⁰ Гласник православне далматинске епархије, бр. 12, 1903, стр. 182.

¹⁹³¹ „Дан Св. Саве у Задру“, Гласник православне далматинске епархије, бр. 1, 1904, стр. 15.

¹⁹³² „Светосавски дан у Задру“, Гласник православне далматинске епархије, бр. 1, 1905, стр. 16.

¹⁹³³ „Освећење капеле Св. Спиридона у Задру“, Гласник православне далматинске епархије, бр. 12, 1904, стр. 192

¹⁹³⁴ Богојављенска православна литија уведена је 1879. године у Задру.

¹⁹³⁵ „Овај велики празник и ове је године свечано прослављен /.../ а пјевачко друштво Бранко врло је складно пјевало. Били су у цркви представници високе ц. к владе, опћине и у великом броју била је заступана ц. и к. војска. Због хрђава времена није ношена литија по граду, него је свечано водоосвећење свршио преосв. госп. Епископ у цркви и затим присутне освећеном водом окропио“ („Богојављенска свечаност у Задру“, Гласник православне далматинске епархије, бр. 1, 1905, стр. 15).

¹⁹³⁶ „/.../ и ове је године била величанствена. Боголсужио је преосвештени г. епископ бококторски Доситеј Јовић са више свештеника и два ђакона. Литија је прошла обичним улицама града и зауставила се на пијаци Св. Илије /.../ где је епископ Доситеј обавио свечано освећење воде. Много је свјета свјечаности учествовало, а заступане су биле све грађанске и војничке власти. У одређене моменте светога обреда пуцала је војничка сатнија из пушака, а војничка музика свирала је царску химну, преко св. литургије пјевало је друштво 'Бранко', као и при освећењу водице. Послије св. обреда госп. епископ је кропио св. водом војнике, и за тијем је приступило цијеливању св. крста велико мноштво свијета“ (Исто).

¹⁹³⁷ „Слава храма у Задру“, Гласник православне далматинске епархије, бр. 6, 1909, стр. 113.

¹⁹³⁸ „Прву архијерејску службу ...“, Гласник православне далматинске епархије, бр. 11, 1908, стр. 192

комада“.¹⁹³⁹ Том приликом у свечаном говору, проф. Михајло Катурић је поменуо сва задарска српска друштва, међу којима се нашао и „Бранко“.

*„.../ а у ово најзадње вријеме изненадило нас је Српско пјевачко друштво Бранко, које састављено од наше младежи, својим правилним и милозвучним пјевањем, нама је на утјеху а младом нараштају на дику. У толико радије спомињем ову задњу установу, јер је иста управо прекјучер довршила пету годину свог опстанка, те је жељети да се још на дуго уздржи на част и славу задарских прав. Срба“.*¹⁹⁴⁰

9.5. Соколски покрет

Соколска идеја оличена у истоименом покрету брзо се ширила са севера према југу Аустроугарске монархије па је тако убрзо стигла и у Далмацију. Срби и Хрвати су са посебним одушевљењем прихватили тај покрет јер су дубоко осећали угледајући се на своју чешку браћу, да ће им ова пансловенска идеја бити од помоћи у борби против несловенске настројене аустријске власти.¹⁹⁴¹

Наиме, и ово друштво је имало за циљ попут осталих словенских, то јест српских и хрватских друштава, да се бори за јачање народне свести у Далмацији. За циљ је имало да шири идеју братске љубави, једнакости, да напаја сву нашу браћу верском толеранцијом, по начелу: „Брат је мио, које вере био“. Идеја водиља у соколству јесте идеја народнога јединства, која има да

¹⁹³⁹ „Стогодишњица православног црквено-народног сабора у Далмацији“, *Гласник православне далматинске епархије*, бр. 11, 1908, стр. 192

¹⁹⁴⁰ *Говор проф. Михајла Катурића, изречен у Српској читаоници у Задру дне 9(22.) децембра 1908., приликом прославе стогодишњице синода одржаног у мјесном прав. храму Св. Илије ради уређења православне далматинске цркве*, Задар 1909. стр. 19.

¹⁹⁴¹ Соколство као покрет који има изразито словенски културни и национално-ослободилачки либерални карактер настаје у Чешкој 1862. год. Утемељивачи соколске мисли били су: угледни трговац Јиндрих Фингер и професор естетике Мирослав Тирш које је једном приликом изјавио „Соколство је данас једна народна, свим словенским народима заједничка, дакле, све славенска установа, која иде за тим, да народу одгоји здраве и чврсте синове и кћери, која с одгојом телесним нераздруживо спаја и одгој душевни. Соколство је основано за заштиту отаџбине, оно одгаја тело за борбу и победу“ (Ј. Хануш, *Соколска читанка*, Загреб 1925, стр. 21).

Интересантно је да су оснивачи овог покрета назив друштву пронашли у српској народној баштини. У другој половини 19. века српске народне песме које је сакупљао Вук Караџић биле су популарне у целој Европи, па тако и у самој Чешкој. Један од блиских Тиршових сарадника, Емануело Тонер предложио је 1862, исте године када је и друштво основано, да се имену дода име Сокол, јер му се допала симболика коју је та птица имала у српском народу. Уочио је да народни песник, гуслар, јунака пореди са птицом соколом када жели да истакне његове најбоље особине. Ту птицу српски народ је сматрао за симбол јунаштва, хитрине и смелости. (А. Брозовић, *Соколски Зборник*, Београд 1934–1935, стр. 155). У настојању да окупе сав народ, соколи су наступали с либералним паролама Француске револуције (слобода, братство, једнакост), а окупљали су чланство без обзира на веру, сталеж и народност. Због немогућности организовања војних формација у Аустроугарској, од стране словенских народа, руководиоци соколског покрета ставили су себи у задатак повезивање словенских народа (соколска идеја свесловенства), с циљем да их припреме за борбу ради остваривања „територијалне и духовне слободе“ (Н. Жутић, *Соколи – идеологија у физичкој култури Краљевине Југославије*, Београд 1991, стр. 5).

нам створи бољу и сјајнију будућност.¹⁹⁴² Такође, за соколство у Далмацији се може рећи да је вршило улогу народне војске.¹⁹⁴³

Срби у Далмацији вежбали су у соколским друштвима, која су била у доброј мери пројужнословенски оријентисана, чак и кад су касније додали соколском називу национални предзнак „хрватски“. На пример, у Дрнишу вежбају Срби у тамошњем Хрватском соколу и нису имали потребе да стварају своје засебно друштво са националним предзнаком. „У Дрнишу српски соколони вјежбају машући са хрватским и српским заставицама /.../“.¹⁹⁴⁴ Слично је било и у другим далматинским местима.

Највећа заслуга за овакву оријентацију хрватског соколства, поред осталих првака соколских друштава, припада др Јосипу Смодлаки. Отворено се залагао да се од југословенских сокола, тј. бугарских, српских, хрватских и словеначких, створи јединствена организација.^{1945 1946} Такође, треба нагласити да се тим хрватским соколским друштвима која су пропагирала јужнословенске идеје отворено противио правашки и франковачки политички елемент.

У то време Соколи Далмације посећивали су соколске слетове у свим јужнословенским земљама (Београд, Загреб, Љубљана, Бања Лука итд.), па чак и у самој земљи одакле је потекла ова идеја, у Чешкој.

9.5.1. Соколство у Задру

Соколској идеји није било тешко да се одомаћи у главном граду Далмације који је одувек имао лепу традицију спортског и рекреативног живота. Гимнастичко и мачевалачко друштво (Società di ginnastica e scherma) окупило је почетком свога рада (правила одобрена 22. јула 1881. године) сву задарску омладину, јер се држало далеко од странчарења. Но у марту 1885. године била је друштвена забава на коју је дошао Антонио Бајамонти из Сплита, и том приликом у свом говору позвао је вежбаче да буду браниоци италијанске народности у Далмацији.¹⁹⁴⁷ Овакв

¹⁹⁴² С. Јеремић, „Соколство као васпитна и национална снага“, *Соколска мисао*, Сомбор 1927, стр. 172.

¹⁹⁴³ „Crvena sokolska košulja branila je naš narod od tuđinske najezde i samo sokolskoj ideji možemo zahvaliti da su izložena ostrva i mesta: Hvar, Vis, Dubrovnik i Kotor ostala u našim rukama, inače nezasićeni tuđinac i pred tim delovima naše drage Otadžbine, dizao bi svoju trikoloru u ime lažljive kulture i civilizacije“ (А. Тодић, „Значај Сокола за Далмацију“, *Sokol na Jadranu*, Split 1926, стр. 57).

¹⁹⁴⁴ „За уједињење соколства! Пригодом соколског слета у Дубровнику“, *Narodni list*, br. 77, 24. 9. 1913.

¹⁹⁴⁵ Н. Жутић, *Соколи: идеологија у физичкој култури Краљевине Југославије: 1929-1941*, Београд 1991, стр. 306.

¹⁹⁴⁶ Смодлака је као вођа а касније старешина сокола у Сплиту деловао у циљу, да тамошње несвесне грађане задобије за хрватство. Након вишегодишњег успело му је да многе хрватске и српске омладинце широм Далмације одгоји у националном духу против Аустрије, за братство Хрвата и Срба, за демократију и братство међу људима. (*Zapisi Dra Josipa Smodlake*, (ur. G. Bekčić Pješčić), Zemun 2012. стр. 15)

¹⁹⁴⁷ В. Маštrović, *Hrvatska društva u Zadru 1848–1920*, Zagreb 1964, стр. 479.

скандал иницирао је излазак из друштва бројних Хрвата и Срба, те рад на оснивању засебног друштва. На оснивачкој скупштини 12. априла 1885. године основано је „Гимнастичко друштво Сокол“ у Задру. За председника друштва изабран је Хуберт кнез Борели (1854–1938)¹⁹⁴⁸. Месец дана касније правилник друштва је одобрен од стране Намесништва. Још при самом оснивању друштва било је провокација са аутономашке стране.

Поред телесних вежби друштво је стављало акценат и на културно-просветни напредак. Тако је већ прве године постојања бројао преко 300 чланова, а у самим друштвеним просторијама одржавани су курсеви народног језика. Задарски Сокол је био матица настајања не само других соколских друштва у градској околини и сличних него и осталих спортских и уметничких друштава.¹⁹⁴⁹

Велика је заслуга овог друштва што вежбање тела није била искључива форма друштвеног рада. У ствари, постао је културно-просветно друштво за све слојеве задарског грађанства у којем су се поред поменутог гајили и сви остали видови културно-просветног рада. Такав печат дала је управа и то на првој великој забави 29. новембра 1886. године, у присуству великог броја грађанства што је забележио и *Narodni list*: „*Od gospođa uglednih plemićkih obitelji zadarskih, do čednih naših varoškinja u narodnoj nošnji, od gospodskog šešira do pučke crven-kapice – svi su staleži bili izvrsno zastupani, tako da su jedva dostale za toliko općinstvo i sve pobočne sobe /.../*“.¹⁹⁵⁰

Задарски Сокол је променио име у „Хрватски соко“ када је то уследило код сличних друштава у суседној Хрватској. Иако је и у таквом друштву и даље пиркао јужнословенски ветрић, промена имена са националним предзнаком условила је да се међу српском заједницом почне размишљање о оснивању засебног соколског друштва у далматинској метрополи. Сплетом разних околности та идеја је остварена тек почетком 1914. године када је утемељен „Српски сокол“. Правила је Намесништво потврдило 18. фебруара исте године.¹⁹⁵¹ Друштво је од самог оснивања окупило леп број задарских Срба са укупно 120 чланова, од којих 30 вежбача.¹⁹⁵²

Први наступ Српских соколова у Задру је био 21. јуна када су корпоративно из Српске читаонице у Широкој улици пошли до православне цркве Св. Илије и натраг. Иако, о паради није било обавештено ниједно хрватско друштво или лист, сведочанство о српској паради донео је *Narodni list* „*Talijanska ulica ne samo da nije priredila nikakvih demonstracija već se dapače mnogo njih utislo pred četom i iza čete stupalo zajedno sa njom*“.¹⁹⁵³ Такође, важно је напоменути, да када је задарским улицама прошла парада „Српског сокола“ није било никаквих инцидената. То није био

¹⁹⁴⁸ Исто.

¹⁹⁴⁹ Исто.

¹⁹⁵⁰ Исто.

¹⁹⁵¹ Исто.

¹⁹⁵² J. Sekulović, „Srpska sokolska župa na primorju“, *Soko na Jadranu*, Split 1931, str. 155.

¹⁹⁵³ J. Beroš, „Zadarsko pitanje“, br. 4, 1966, str *Zadarska revija*,. 387.

случај са Хрватским соколом и задарским Италијанима између којих су биле честе међунационалне варнице. Успешну параду српских соколова са већим негодовањем критиковао је правашки лист *Hrvatska kruna*, доносећи коментаре о наводној сарадњи Срба и Италијана на штету Хрвата у Задру.¹⁹⁵⁴

Такве гласине о тобоже тајним договорима Срба и Италијана у Задру кружиле су по градским улицама што је изазвало огорчење код Срба и Хрвата. Убрзо је реаговала омладина окупљена на плакати испред цркве која је приредивши овације Српском и Хрватском Соколу клицала народном јединству. Старешинство Српског сокола пожурило је да даде деманте у јавности преко *Dubrovnik*.

*„Lažna je i tendenciozna vijest da je Srpski soko imao dodira sa talijanaškom strankom ili talijanaškim korporacijama glede jučerašnjeg istupa Srpskog sokola. Srpski soko u narodnoj stvari stoji na stanovištu izraženom u zadnjem broju „Dubrovnik“ tj, na stanovištu u članku „Dalmati“ u rabos“.*¹⁹⁵⁵

Није се остало само на томе јер су убрзо оба задарска сокола издала саопштење са заједничке седнице:

„Uprava Hrvatskog sokola u Zadru, nakon zajedničke sjednice sa upravom Srpskog sokola, pošto je uzela na znanje izjave iste radi javnog istupa Srpskog sokola 21. o. m. i prigovora podignutih povodom toga koji su na neželjeni i netačni način izbili u širu javnost preko pokrajinske štampe, - izjavljuju da je an današnjoj zajedničkoj sjednici bilo sve račišćeno na obostrano zadovoljstvo i u bratskom sokolskom duhu, a naročito pak da je dokazana netemljitost glasina o dodiru Srpskog sokola sa talijanaškom strankom, talijanaškim korporacijama ili općinom zadarskom. Utvrđuju obje uprave zajedničku solidarnost u shvaćanju sokolske misli s obzirom na opći pojam iste koliko na posebni joj poziv u otuđenom Zadru“.

Изјаву су у име Хрватског сокола потписали др . N. Werk, а са стране Српског сокола др Антун Крекић.¹⁹⁵⁶ Овакво саопштење унело је мир у српско-хрватски живот у Донатовом граду.

На жалост, живот овог српског друштва у Задру био је кратког века, јер су га аустријске власти одмах по објави рата Србији забраниле.

Након пропасти Аустроугарске крајем 1918. године обновљен је рад задарског „Српског сокола“. Попут задарских читаоница, хрватске и српске, истим стопама кренула су и соколска друштва. На ванредној скупштини Хрватског сокола 4. новембра 1918. године донет је једногласни закључак о фузији српског и хрватског Сокола у друштво под именом Југословенски сокол у Задру.¹⁹⁵⁷ Такође, одмах је послат брзојав српској војсци у Сплит.¹⁹⁵⁸ Затим је на скупштини српског Сокола донесен исти закључак.¹⁹⁵⁹ На жалост, фузија је била кратког века јер

¹⁹⁵⁴ „Kako su Srbi u Zadru složni s Hrvatima? Blamaža Srpskog sokola i Narodni list“, *Hrvatska kruna*, br. 48, 1914.

¹⁹⁵⁵ J. Beroš, „Zadarsko pitanje“, *Zadarska revija*, br. 4, 1966, str. 388.

¹⁹⁵⁶ Исто.

¹⁹⁵⁷ V. Maštrović, *Hrvatska društva u Zadru 1848–1920*, Zagreb 1964, str. 479.

¹⁹⁵⁸ A. Artić, „Prilike u Zadru od 1918. do 1941“, (ur. J. Ravlić), *Zadar – Zbornik*, Zagreb 1964, str. 304.

¹⁹⁵⁹ V. Maštrović, *Hrvatska društva u Zadru 1848–1920*, Zagreb 1964, str. 479.

је Рапалским уговором 1920. године Задар припао Италији што је учинило крај свим друштвима са јужнословенским предзнаком у том граду.¹⁹⁶⁰

9.5.2. Српски соко у Книну

Поред дубровачког, најстарије српско соколско друштво у Далмацији основано је у Книну 1907. године. Повод за покретање друштва било је успешно учешће Српског сокола из Грачаца под вођством учитеља Николе Ђука на Видовданској прослави исте године на Далматинском Косову.¹⁹⁶¹ „Свечаност је била импозантна а зачинио ју је грачачки српско соко са својих тридесетак другова“.¹⁹⁶² Гледајући са одушевљењем своје личке сународнике, Книњани су на челу са учитељем Вељком Покрајцем одлучили да у свом месту покрену соколско друштво.¹⁹⁶³

Од самог настанка пазило се да ново друштво буде што боље организовано. Састојало се од 2 дела, то јест од гимнастичког и тамбурашког збора. Иако са националним српским предзнаком, кнински Српски соко био је друштво отвореног типа, тако да је међу чланством било и книнских Хрвата: „броји и лијеп број браће Хрвата“.¹⁹⁶⁴

Године 1907. кнински соко бројао је укупно 111 чланова. Од тога је било 1 добротвор, 56 помагача, редовних чланова 34 и подмлатка 20.¹⁹⁶⁵

У свом почетном раду, музички део овог друштва боље је напредовао од гимнастичког дела. Тако је било све до 1912. године, када се В. Покрајац својски и безрезервно заузео да и гимнастички део овог друштва више напредује. Кад је узео под своје окриље 40 чланова, они су лепо напредовали, о чему сведоче успеле соколске забаве које су биле приређиване.

¹⁹⁶⁰ Друштвене табле са исписаним називима „Српски сокол“ и „Српска читаоница“, након Рапала биле су чуване у православној цркви Св. Илије у Задру.

¹⁹⁶¹ С. Ј. Симић, „Четрдесетгодишњица цркве Лазарице на Далматинском Косову“, *Глас привредно-културне Матице за Сјеверну Далмацију*, бр. 15–16, 1929, стр. 4.

¹⁹⁶² „С пута на Далматинско Косово. од попа Паје“, *Србобран*, бр. 153, 1907.

¹⁹⁶³ Грачачко Српски соко био је основан свега годину дана раније 1906. године тако да је за кршне Личане гостовање на Дал. Косову било право ватрено крштење. Ипак, радило се о добром организованом соколском друштву о чему сведоче и тадашњи очевидци: „Вјежбачи су потпуно дисциплинирани, што управо импонира. А саме вјежбе, које су разнолике и управо тешке, извођене су прецизно, брзо и тачно да сам се управо зачудио, одкуд је могао прије њихов вођа, да онако изучи онај соколски подмладак; јер мора се узети у рачун да су они све вјежбе морали учити под ведријем небом, а цијела ова прошла зима била је завалита и снијежна. Доиста Грачани могу бити поносни колико са самијем Соколом толико и са својим вођом, који је поред своје трудне учитељске службе могао наћи и времена и воље да их изучи. Изводили су не само просте вјежбе, већ и комбиноване фигуре сасвим прецизно и тачно на вођин глас. А награђени су и бурним одобравањем и Соко и вођа од стране народа и интелигенције кашње скоро сваке вјежбе. Насмијали смо се сви када је један господин пришао Ђуку и са центиментром мјерио ширину његових плећа“ („С пута на Далматинско Косово. од попа Паје“, *Србобран*, бр. 157, 1907).

¹⁹⁶⁴ „Јаван час Срп. Сокола у Книну“, *Dubrovnik*, бр. 32, 6. 8. 1913.

¹⁹⁶⁵ Ј. Sekulović, „Srpska sokolska župa na primorju“, *Soko na Jadranu*, Split 1931, бр. 6-7, стр. 155.

Не само да је кнински Српски соко био прво друштво таквог типа у Далмацији, него у свом раду давао и лепе резултате, о чему сведочи лист *Dubrovnik* који похваљује рад овог друштва: „/.../ *osobito se ističe marljivi učitelj g. Veljko Pokrajac. Srpski Soko često pripravlja izlete po selima, koji osobito dobro deluje na seljake a muzika istog oplemenjuje i podiže duh*“.¹⁹⁶⁶ Због свог марљивог рада у книнском крају и великог доприноса напретку соколства поменути учитељ је добио на поклон златни сат са ланцем.¹⁹⁶⁷

Наиме, уреднику *Dubrovnika* највише се допада што се поменуто друштво састоји од претежно млађих људи, те што ради систематски у просветљивању книнског краја. Друштво се трудило да учествује на сеоским светковинама, прославама попут Видовдана на Далматинском Косову итд.

Српски соко у Книну приређивао је разне забаве са игранкама које су се често одржавале у просторијама месне Српске читаонице. Програм се углавном састојао из два дела: концерта и игранке, а често трајала до зоре.¹⁹⁶⁸

Врхунац свог рада кнински Соко доживљава 27. јула 1913. године, када је приредио прву јавну вежбу на свом новосаграђеном летњем вежбалишту. Жељу книнских соколаша, да на поменутој манифестацији учествују бројна друга друштва попут: Хрватског сокола и певачког друштва Кола, те српског певачког друштва „Србадија“ из Шибеника, прекинуле су аустријске власти. У последњем часу политичке аустријске власти забраниле су њихов долазак.¹⁹⁶⁹ И поред забране гостима из Шибеника, манифестација је било добро посећена, не само од житеља книнског краја, него и од посетилаца из околних места, међу којима су се нарочито истакли Дрнишани.¹⁹⁷⁰ Програм је сачињавао изузетно леп распоред вежби.¹⁹⁷¹

Книнско соколско друштво је било добро утемељено и организовано пред почетак Првог светског рата. У циљу даљег развоја друштва у плану је била и изградња „Соколане“. Книнска

¹⁹⁶⁶ „Книн, 13. jula (Dva srpska društva)“, *Dubrovnik*, br. 29, 16. 7. 1913.

¹⁹⁶⁷ „Pišu nam iz Knina“, *Dubrovnik*, br. 32, 8. 8. 1912.

¹⁹⁶⁸ „Srpski Soko u Kninu“, *Dubrovnik*, br. 17, 1910.

¹⁹⁶⁹ „Јаван час Срп. Сокола у Книну“, *Dubrovnik*, br. 32, 6. 8. 1913.

¹⁹⁷⁰ Исто.

¹⁹⁷¹ „1. Проста вјежба са слета у Раваници (вежбало је 28 чланова мушког одјела); 2. Проста вјежба са заставицама за подмладак (вјежбало 20 чланова са српском, у једној а хрвацком тробојници у другој руци). 3. Проста скупина (изведена од 12 чланова мушког одјела); 4. Проста скупина за подмладак (изведено од 17 чланова); 5. Скупина на справи (изведена од 19 чланова мушког одјела); 6. Вјежбе на справама (изведене у више бројева, од 4 члана предњачког одјела међу којима се је доликовао као гост брат Фулгози, члан братског Хрв. Сокола у Шибенику); 7. Проста српска вјежба са слета у Прагу (изведена од 14 чланова мушког одјела). Почетак је био у 5 часова послеподне, те након што је около 8 часова, свршио први дио забаве, ова се је наставила у другом дијелу концертном и игранком до поноћи. За вријеме вјежба, као и концерта и игранке свирала је друштвена музика. Вјежбалиште, које је било искићено подједнако српским и хрватским тробојницама било је пуно до посљедњег сједишта /.../“ („Јаван час Срп. Сокола у Книну“, *Dubrovnik*, br. 32, 6. 8. 1913).

општина је већ била уступила земљиште за поменути пројекат, али су ту жељу омеле наступајуће ратне околности.¹⁹⁷²

Тек након свршетка рата у новој држави поменута жеља ће бити остварена, а кнински Соко ће наставити своју делатност у книнском крају, оснивајући чете по многим селима тог краја.

9.5.3. Српска приморска жупа

Деветнаестог септембра 1910. године у Херцег-Новоме одржан је састанак на којем је основан привремени одбор за оснивање уједињеног Српског сокола на Приморју.¹⁹⁷³ Прва скупштина одржана је још исте године како би рад српског соколства на Приморју био што успешнији. Соколи Книна, заједно са српским соколима из Херцег-Новог, Рисна, Котора, Ђеновића и Дубровника основали су 5. маја 1911. године „Српску соколску жупу“. На предлог брата др Мартића из Книна седиште жупе је било у Херцег-Новом.¹⁹⁷⁴ Жупа је бројала 710 чланова од којих је било 200 вежбача те 180 нараштајаца и нараштајки.¹⁹⁷⁵ У Жупу су спадала сва српска соколска друштва на нашем Приморју, те је те године бројала 7 друштава: „Душан Силни“ у Дубровнику (1907), Книн (1907), Рисан (1910), Ђеновићи (1910), Херцег-Нови (1910), Котор (1910) и Каштел Ластва (1912).¹⁹⁷⁶ У 1914. године Српска приморска жупа је нарасла на 10 друштава.¹⁹⁷⁷ Наиме, поред Бијелинских и Будванских придружили су се и задарски соколови.

Старешина Српске соколске жупе на Приморју од 1912–1914. године био је Мирко Комненовић,¹⁹⁷⁸ секретар Јово Секуловић, а вођа Богдан Јововић.¹⁹⁷⁹ Раду жупе највише је помагао, те био духовни вођа брат Милан Годоровић из Карловца.¹⁹⁸⁰

Укупно је било: добротвора 24, утемељивача 62, помагача 417, редовитих 206, подмлатка 186 (од којих 56 женских), те један почасни члан, укупно 896. У 1914. године број чланова је нарастао на 970 јер су тада већ била основана српска соколска друштва у Будви (63 члана) и у Задру (120 чланова).¹⁹⁸¹

¹⁹⁷² Исто.

¹⁹⁷³ J. Sekulović, „Srpska sokolska župa na primorju“, *Soko na Jadranu*, 1931, str. 155.

¹⁹⁷⁴ Исто.

¹⁹⁷⁵ Н. Жутић, *Соколи – идеологија у физичкој култури Краљевине Југославије*, Београд 1991, стр. 13.

¹⁹⁷⁶ А. Benussi, „Dubrovačko sokolstvo u radu za naše oslobođenje i ujedinjenje“, *Soko na Jadranu*, 1931, br. 6-7, str. 153.

¹⁹⁷⁷ I. Brediš, „Rad složne sokolske braće u Južnoj Dalmaciji“, *Soko na Jadranu*, 1931, br. 6–7, str. 148.

¹⁹⁷⁸ А. Tadić, „Nacionalna i socijalna borba Sokolstva“, *Soko na Jadranu*, 1931. br. 6–7, str. 129 (Мирко Комненовић изабран је 1910. године за старешину Српског сокола у Херцег Новом, Исто, стр 148).

¹⁹⁷⁹ А. Benussi, „Dubrovačko sokolstvo u radu za naše oslobođenje i ujedinjenje“, *Soko na Jadranu*, 1931, br. 6-7, str. 154.

¹⁹⁸⁰ J. Sekulović, „Srpska sokolska župa na primorju“, *Soko na Jadranu*, 1931, br. 6-7, str. 155.

¹⁹⁸¹ Исто.

Већ пре скупштинске жупе, Секуловић је са Комненовићем неуморно радио како би се српски соколи афирмисали на соколском слету у Прагу. У сврху договора, дописују се са савезом Српског соколског друштва Душан Силни у Београду. Жупа суделује на слету са 65 чланова, од којих 36 вежбача. Српски заједно са хрватским соколовима привукли су нарочиту пажњу у главном граду Чешке у којем су били дочекани са нескривеним симпатијама.¹⁹⁸²

Први већи братски састанак српског и хрватског соколства у Далмацији био је у Котору, приликом развијања заставе Српског сокола 1. септембра 1912. године. Учествовао је и Хрватски соко Гундулић из Дубровника. Свечаност је била импозантна. На јавној вежби изведене су српске просте вежбе са слета у Прагу. Кад је Хрватска соколска жупа Гундулић приредила у Херцег-Новоме велику јавну вежбу 14. септембра исте године, суделује скоро читава Српска приморска жупа, која је ту донела одлуку да се одржи први жупски слет у Дубровнику 12. октобра 1913. године¹⁹⁸³ На слету у Херцег-Новоме чули су се заједнички покличи свих соколова који су позивали на братску слогу и соколско уједињење, што није био усамљен случај тог доба у Далмацији. „*Живио србскохрватски Соко! Живјело уједињење соколства!*“¹⁹⁸⁴

Српска соколска жупа „Приморска“ одржала је два слета. Први је одржан 12. октобра 1913. године у Дубровнику¹⁹⁸⁵, уз учешће хрватских соколских жупа „Војвода Хрвоје“ из Сплита и „Гундулићеве“ из Дубровника. Хрватски соколски савез из Загреба представљао је др Гајо Булат.¹⁹⁸⁶

Братска соколска слога била је јавно промовисана још током септембра исте године. Неколико соколова потписаних као *Србохрвати* из Далмације, преко Народног листа позивају на народно јединство. „*Ова ће соколска слава бити и велика манифестација народног јединства у Далмацији. Србски слет бит ће толико хрватски колико је и србски*“.¹⁹⁸⁷ Позив се није задржао само на хвалоспеву, већ су ти *Србохрвати* нагласили да треба и делати свим снагама ради што чвршћег српско-хрватског јединства.

„*Dan danas nije dosta priređivati manifestacije za narodno jedinstvo u Dalmaciji. U zadnje vrijeme nitko po cijeloj Dalmaciji, a osobito u južnoj, neće da traži razlika (kojih i nema) između Srba i Hrvata /.../ uvjereni smo, da u budućnosti možemo, moramo i biti ćemo jedno. /.../ Razdijeljeni u hrvatska i srpska društva bez potrebe slabimo moć srpstva i hrvatstva /.../ dok kad bi bilo samo jedno, bila bi dvostruka snaga, dvostruki rad, dvostruki uspjeh*“.¹⁹⁸⁸

¹⁹⁸² Исто, стр 148–149.

¹⁹⁸³ Исто, стр. 149.

¹⁹⁸⁴ „За уједињење соколства! Пригодом соколског слета у Дубровнику“, *Narodni list*, br. 77, 24. 9. 1913.

¹⁹⁸⁵ „Sokolski slet srpske sokolske župe“, *Dubrovnik*, br. 38, 18. 9. 1913.

¹⁹⁸⁶ A. Benussi, „Dubrovačko sokolstvo u radu za naše oslobođenje i ujedinjenje“, *Soko na Jadranu*, 1931, br. 6-7, str. 153.

¹⁹⁸⁷ „За уједињење соколства! Пригодом соколског слета у Дубровнику“, *Narodni list*, br. 77, 24. 9. 1913.

¹⁹⁸⁸ Исто.

Дубровачки слет је успео у сваком погледу, упркос разним препрекама које су власти подметале, али и једног инцидента око слетског плаката, који је могао да угрози организовање читавог слета.¹⁹⁸⁹

Тога дана одржана је и заједничка седница српских и хрватских жупа, на којој је одлучено да се обрате својим савезима како би израдили заједничку команду према духу народног језика. Издали су резолуцију следећег садржаја:

*„1. да Савези свој однос према друштвима која неовлаштено носе соколско име, а не припадају било којем словенском соколском савезу и стоје на конфесионалној бази, уреде на начин да између њих не буде никаквих службених односа, који иначе владају међу равноправним соколским друштвима и савезима: 2. жупе преко својих одасланика заступане на овом збору одлучују најенергичније поступати против оних жупских друштава код којих буде запажена и најмања појава странчарства, од којег има соколство најодлучније зазирати.“*¹⁹⁹⁰

У стародревном Дубровнику, манифестовала се братска слога, па се скоро сва наша независна штампа, као и чешка, позабавила овим догађајем, нагласивши како оваквим солидарним и сложним радом корачамо ка бољој будућности.¹⁹⁹¹

Други слет Српске соколске жупе „Приморске“ одржан је на Видовдан 1914. године на Далматинском Косову код Книна. Популарност видовданске свечаности на Косову била је изузетно велика и значајна за националну свест уопште. Соколска друштва попут книнског радо су посећивала поменуто место, где би парадирала и изводила своје вежбе и пре те судбоносне 1914. године. Тако се, на пример, међу соколским друштвима која су посећивала Косово нарочито истакао 1907. године „Српски соко“ из Грачаца (Лика).¹⁹⁹²

Соколи из Дубровника и Боке путовали су морским путем. На проласку пред Корчулом најсвечаније су били дочекани од Хрватског сокола и грађанства Корчуле. Читава лука била је пуна чамаца искићених хрватским и српским тробојкама. Одушевљење је било неописиво.¹⁹⁹³ Због овога су неки корчулански соколи од стране власти били извргнути прогону за време Првог светског рата. Сплит је Српске соколове такође дочекао братски, соколски, са нарочитим узбуђењем.¹⁹⁹⁴

¹⁹⁸⁹ „*Interesantan je sletski plakat i dopisnica ovog sleta, čiji je original izradio akademski slikar Atanasije Popović, a što nam je poglavarstvo u Dubrovniku bilo zapljeno, jer da je rep aždaji bio crno-žut, pa da time hoćemo da predstavimo Austriju. Morali smo se mnogo mučiti da izradimo kod poglavara Renkina da skine zabranu, što je napokon i učinio, ali pod uslovom da žuti dio repa premažemo crnom bojom!!!*“ (J. Sekulović, „Srpska sokolska župa na primorju“, *Soko na Jadranu*, Split 1931, str. 155).

¹⁹⁹⁰ A. Benussi, „Dubrovačko sokolstvo u radu za naše oslobođenje i ujedinjenje“, *Soko na Jadranu*, Split 1931, br. 6-7, str. 153.

¹⁹⁹¹ I. Brediš, „Rad složne sokolske braće u Južnoj Dalmaciji“, *Soko na Jadranu*, 1931, br. 6–7, str. 149.

¹⁹⁹² „Видовданска слава“, *Српска зора*, бр. 12, 17 (30) 6. 1907.

¹⁹⁹³ Исто, стр 149.

¹⁹⁹⁴ Исто.

На видовданском слету учествовали су поред две напред наведене жупе и Хрватска соколска жупа „Бана Палижне“ из Задра, Хрватска соколска жупа „Крешиминова“ из Шибеника, те савез српских соколских друштава „Душан Силни“ из Краљевине Србије.¹⁹⁹⁵ Хрватски соколски савез представљао је др Гајо Булат. Српски соко из Книна је том приликом на својој застави исписао паролу: „Борба за национално право наше“.¹⁹⁹⁶ Вежбало је 77 чланова.¹⁹⁹⁷ Славље је пролазило у најбољем реду и без икаквих инцидента.

Међу присутнима истицали су се: либерални југословенски националисти, вођа шибенских сокола др Иван Крстел и Сплићанин др Гргур Анђелиновић¹⁹⁹⁸, који су били пуни дубоког родољубља и прожети мишљу борбе против туђег господарства, а за слободу и јединство троименог народа.¹⁹⁹⁹

Поменути соколи држали су ватрене говоре, због чега ће их аустријске власти ухапсити још пре предавања ултиматума и објаве рата Србији 28. јула 1914. године.

Тог последњег предратног Видовдана на Далматинском Косову владало је братско расположење међу соколством као никад до тада. Др Мате Маринковић у име Хрватског соколства одржао је један темпераментни говор. Истакао је значај соколства за бољу будућност, наглашавајући да међу њима не види никакве племенске разлике. На крају свог говора подстиче соколе, ако дође до борбе, да ниједан соко не сме узети пушку и окренути је против свог брата Србина.²⁰⁰⁰

Пред крај видовданског славља на Косову, пристигла је вест о сарајевском атентату.²⁰⁰¹ Уследили су прогони невиђених размера, са свим карактеристикама шовинистичке мржње,

¹⁹⁹⁵ Свеславенско соколство..., стр. 98.

¹⁹⁹⁶ Н. Жутић, *Крајишки соколи*, Београд 1998, стр. 13.

¹⁹⁹⁷ I. Brediš, Rad složne sokolske braće u Južnoj Dalmaciji, *Soko na Jadranu*, 1931, br. 6–7, стр. 149.

¹⁹⁹⁸ Др Б. Г. Анђелиновић, секретар Сплитског сокола ухапшен је заједно са уредницима сплитског листа *Sloboda* Ником Бартуловићем и Јерком Чулићем. Анђелиновићу је суђено због § 57. к. з. злочина велеиздаје (J. Beroš, „Dalmacija pod terorom poslednje austrijske, Attemsove administracije“, *Zadarska revija*, br. 5, 1964, str. 568).

¹⁹⁹⁹ Н. Жутић, *Крајишки соколи*, Београд 1998. стр. 14.

²⁰⁰⁰ А. Benussi, „Dubrovačko sokolstvo u radu za naše oslobođenje i ujedinjenje“, *Soko na Jadranu*, Split 1931. str. 153.

²⁰⁰¹ На Видовдан 1914. године одржани су још и слетови у селу Руше код Марибора, а Српска соколска жупа. Босанско-херецеговачка имала је свој слет у Бањој Луци. Када је требало да отпочну вежбе /.../ стигао је глас о извршеном атентату. По изласку из Бање Луке Крајишници су заставе развили, песмом су прошли Козару и разишли се кућама. – Соколско друштво Цетиње такође је овог дана имало свој слет. Мада је било познато да је атентат извршен, слетске свечаности су одржане. То је изазвало енергичне протесте аустроугарског посланика на Цетињу. –У Брну, Чехославачка, одржан је слет поводом 50-годишњице сокола. Вежбе је посматрало 80.000 гледалаца. Кад су вежбале чланице, њих 2400, јављено је да је у Сарајеву убијен надвојвода Фердинанд. Слет је обустављен, а српски соколи по наређењу полицијских власти морали су одмах напустити Брно (G. Jakovčev, „Sokolska organizacija i stvaranje prve zajedničke države Južnih Slavena 1863–1918. godine“, *Stvaranje jugoslovenske države 1918: zbornik radova podnetih na naučnom skupu u Plouki od 16. do 19. maja 1979*, Београд 1983. str. 75). Дана 29. јуна у селу Бетина, општина Шибеник, за време одржавања задушница за покојног наследника аустроугарског престола Фердинанда, у соколани се

франковачког, клерикалног и верског безумља који се сручио на соколску организацију у Аустроугарској монархији.²⁰⁰²

Након само неколико дана уследила су хапшења, малтретирања, па и стрељања истакнутих соколова у Далмацији.²⁰⁰³ Интересантна је одлука поглаварства у Котору са седиштем у Херцег-Новом послало свим, иако распуштеним српским соколским друштвима, под датумом 26. маја 1915. године, бр. 1161/рес. Наиме, поменуте дружине су биле оптужене да су своју делатност протежирале и ка иностранству, те су тиме прекршиле друштвене правилнике²⁰⁰⁴ (Прилог 15).

Први светски рат само ће привремено обуставити рад соколских друштава у Далмацији. Након уједињења, у новој јужнословенској држави соколство је достигло зенит свог деловања развијајући и промовишући јужнословенске вредности.

9.5.4. Значај српског соколства у Северној Далмацији пре уједињења

Као што смо претходно видели у периоду пред Први светски рат соколство је било на завидном нивоу међу Србима у Далмацији. Развијало је соколске вредности, те пропагирало националну свест како српску тако и јужнословенску код свих друштвених сталежа. Српско соколство предњачило у Јужној Далмацији, то јест у Дубровнику и Боки, у односу на северни део ове покрајине. Главни разлози су учествовање Срба у хрватским соколским друштвима што је донекле проузроковало и кашњење са оснивањем соколских друштава.

окупила група чланова месног соколског друштва, под вођством месног старешине Мирослава Јаковчева, и то: Филипи Мате-Матунада, Филипи Томе, Билић Мате /.../. У једном тренутку Матунада је скинуо црни флор са хрватске заставе, која је била извешена на пола копља, а заставу подигао на његов врх! Власти су истог дана повеле истрагу. Но село је заћутало и оне никад нису сазнале ко је поменуто дело учинио. (Исто, стр. 76).

²⁰⁰² G. Jakovčev, „Sokolska organizacija i stvaranje prve zajedničke države Južnih Slavena 1863–1918. godine“, *Stvaranje jugoslovenske države 1918: zbornik radova podnetih na naučnom skupu u Iloku od 16. do 19. maja 1979*, Београд 1983, стр. 87.

²⁰⁰³ Најгоре је прошао старешина српске жупе брат Комненовић, којег су 26. 7. 1914. затворили у тврђаву на острву Мамули, где је проживео ужасне тренутке. (Soko na Jadranu, Ivanko Brediš, *Rad složne sokolske braće u Južnoj Dalmaciji*, 1931, бр. 6–7, стр. 150). Комненовић је некако успео да побегне из затвора и да оде чак у Русију, где је сакупио добровољце (I. Bendiš, „Sokolstvo u Boki kotorskoj“, *Soko na Jadranu*, Split 1931, стр. 149). Милан Срзентић, извршујући члан Српског сокола „Душан Силни“ стрељан је 17. 9. 1914. у Херцег-Новоме. Уз заштиту полицијских аустријских агената зграда Душана Силног у Дубровнику је била варварски уништена и опљачкана од необуздане руље. Хрватски сокол је сутрадан у Дубровнику одржао састанак осудивши поменуто дивљаштво. Понудио је своје просторије Душану Силноме за вежбање итд. Из Дубровника и околине било је ухапшено око 60 српских и хрватских соколова који су били пребачени у Шибенску тамницу /.../. (A. Venussi, „Dubrovačko sokolstvo u radu za naše oslobođenje i ujedinjenje“, *Soko na Jadranu*, 1931, стр. 153–154).

²⁰⁰⁴ I. Bendiš, „Sokolstvo u Boki kotorskoj“, *Soko na Jadranu*, Split 1931, стр. 150.

Као што смо претходно видели, политика „новог курса“ у Далмацији имала јако упориште у соколству тако да је била и један од главних расадника те политике на Јадрану, манифестујући је без устручавања на сваком кораку.

Иако су српска соколска друштва, осим книнског, имала скроман успех, ипак треба нагласити да је у том добу посејано семе соколске идеологије међу Србима у Северној Далмацији, које ће плодносно нићи након уједињења. Тада ће соколство, као и остатку тадашње јужнословенске државе доживети прави процват и достићи свој зенит. Раздобље између два светска рата сведочи нам о великом броју основаних и организованих српских соколских друштава и чета по многим северно-далматинским местима. Наравно, захваљујући добром раду пре рата, та српска соколска друштва и чете деловали су заједно са хрватским. Кроз своје деловање пропагирала су и величала вредности нове јужнословенске државе од које је соколство било свесрдно помагано.

10. СРПСКЕ БИБЛИОТЕКЕ

Захваљујући бројним српским истакнутим прегаоцима који су поред осталог били и љубитељи књиге, можемо рећи да су у Северној Далмацији одувек биле присутне књиге на словенском језику. Оне су биле једно од најважнијих сведочанстава о националном и културном идентитету Срба. Наравно да су те књиге, које су на просторе Северне Далмације доспевале преко Срба који су живели у „Унгарији“ или пак из Русије, углавном биле за црквену употребу. Вредније су се чувале у православним далматинским манастирима, тако да су у њима настајале прве библиотеке код Срба на тим просторима.

Нажалост, важно је напоменути да постоји више сведочанстава из 18. и 19. века о уништавању или одношењу тих вредних старих књига из Далмације, што је значајно утицало на осиромашење књижног фонда манастирских, парохијских и сличних библиотека у Северној Далмацији тог доба.²⁰⁰⁵

Међу оним познатијим личностима које су биле заинтересоване за књиге био је и чувени Јернеј Копитар. Свом пријатељу др Николи Јакшићу у Задру упутио је писмо на француском језику. Између осталог, у њему га моли да му преко извесног Арсена Поповића набави један редак октоих на ћирилици из села Мирања код Бенковца.²⁰⁰⁶

²⁰⁰⁵ D. Medaković, „Одношење старих српских књига из Северне Далмације“, *Zadarska revija*, br. 2, 1957, str. 147–150.

²⁰⁰⁶ „*Budući da u Zadru nemam nemam drugog zagovornika osima Vas, dozvolite mi, gospodine, da Vam preporučim još jedan posao carske biblioteke. Saznavši od pokrajinske vlade, da tražimo, g. Arsen Popović nam je ponudio pola tuceta ćirilskih knjiga. Mi smo ih uzeli po cijenu, koju je on naznačio (iako knjige nisu baš stare), zato da ga okuražimo, da nam nabavi starijih knjiga. Vi ćete bez sumnje upoznati tog vrijednog čovjeka, i on će u svakom slučaju biti sretan ako bude počašćen vašim narudžbama. Cesarska biblioteka je veoma oskudna u starim izdanjima ćirilskih i glagoljskih crkvenih knjiga. Poslije Karamana, bilo je u Miranjama jedan ćirilski oktoih, tiskan (u Mlecima) od Makarija o vojvode Božidara Vukovića g. 1493 u dva sveska. Tražili smo ga od pokrajinske vlade, ali smo umjesto tog rijetkog izdanja dobili jedno drugo iz Lavova iz g. 1687 /.../*

Dakle radi se o tome da zainteresiramo Arsen Popovića, da potraži spomenuta izdanja, naravno u pretpostavci, da ga smatrate dostojnim povjerenja. U tom slučaju molim Vas, da mu predate priloženu bilješku i da mu dobro preporučite posao, o kome će biti obaviješten i od strane pokrajinske vlade“ (I. Grgić, „Kopitareve veze u Zadru“, *Zadarska revija*, br. 4, 1952, str. 21).

Да се такав обичај наставио и у потоњим деценијама, сведочи нам и Марко Цар. Писмом из Задра 30. априла 1883. године обавештава свог земљака у Херцег Новоме Тому Крсту Поповића о могућности куповине веома вредних књига. Продаје их испод реалне цене неки Никола Божић, који је тада путовао у Русију. Нажалост, из саме кореспонденције није нам познато о којим књигама је реч и да ли је поменута куповина била успешна.²⁰⁰⁷

У другој половини 19. века, а добрим делом и 20. века, најважније српске библиотеке, поред манастира Крке и манастира Крупе, налазиле су се у два највећа севернодалматинска града, Шибенику и Задру. Прву је основало православно општество, док је друга била у склопу Православног богословског завода. Основао ју је 1852. године Алесандар Паравија (Pier Alessandro Paravia), по којем је и носила име. Када је основана, имала је око 10 000 књига, а већ 1897. године, на стогодишњицу његовог рођења, број наслова у њој био је учетворостручен.²⁰⁰⁸ Ове библиотеке спадају у важне културно-просветне установе које су у периоду 1848–1914. године имале значајан допринос у народном просвећивању. Нарочито су битну улогу имале у доба ране фазе Народног препорода пре 1848. године, али и у потоњим деценијама, када је књига била насушна потреба културно-просветног уздизања што већег дела народа.

Не треба заборавити ни приватне и веома богате књижним фондом библиотеке српских интелектуалаца и угледних личности тог доба попут епископа Стефана Кнежевића и Илије Деде Јанковића. Обе или само последња била доступна широј јавности јер се налазила у двору Јанковића. Први је своју књижну оставштину завештао библиотеци Православног богословског завода, док су се библиотеком потоњег служиле знамените личности попут Симе Матавуља – као учитељу у Исламу Грчком била му је надихват руке.²⁰⁰⁹ Јанковићев унук сведочи о томе да је у библиотеци његовог претка било мноштво књига на италијанском, руском и француском језику, док на немачком није било ниједне јер није знао тај језик.^{2010 2011}

²⁰⁰⁷ „Шаљем ти овдје један списак књига које ми се нуде на продају испод руке. Припадају једном мом познанику (Николи Божићу) који би их скупа јефтино уступио, јер полази у Русију. Има, ко што ћеш видјети 20 свезака, врло важних књига, које ми даје заједно за 16 фиор. Њега ће бити стале барем 40. ф. Дакле ако те воља, јави да ти их набавим, или ако нећеш ти, упитај кога другог. Књиге су већином изврсне, те би их и ја узео, да је пустих новаца, али залуду. Згода је лијепа да чељаде цијелу своју књижницу обогати, дакле гледај ти, па ми пиши.

А у толико, да си ми здраво. Твој Марко Задар 30/4 83“ (Архив САНУ, Заоставштина Томе Крсте Поповића, збирка 7941, бр. 250).

²⁰⁰⁸ „Домаће“, Српски глас, бр. 28, 10 (22) 7. 1897.

²⁰⁰⁹ У тој библиотеци било је мноштво књига Волтера, Русоа, Санда, Манцинија, Гверација, Гросија. Конте се заносио делима Фенелона, Босијеа Шатобрана, Игоа, Ламартина, Делавиње, Мисеа, Диме, Флобера. „Дубровчане и Доситеја знао је поприлично, али новије наше, чак до Ненадовића и Змаја, једва ако је знао по имену. Додајте томе мноштво историјске, политичке и филозофске литературе, коју је присвојио у дугом времену и самоћи Исламској“ (С. Матавуљ, Биљешке једног писца, Београд 1939, стр. 34–36).

²⁰¹⁰ М. Савић, Илија Деде Јанковић, Загреб 2003, стр. 283–284.

Важно је нагласити и да су и аустријске власти издавале допуштења или забране на увоз и штампање књига: цензура је посредно или непосредно снажно утицала на развој јавних и приватних библиотека.²⁰¹² Стога можемо рећи да је и такав политички фактор посебно до пада Баховог апсолутизма, али донекле и у потоњим деценијама, знатно ометао слободан српски библиотекарски живот у Далмацији.

Српске библиотеке које ћемо поменути у овом поглављу спадају међу значајније библиотеке у Северној Далмацији у 19. веку па све до почетка Првог светског рата. Оне потврђују да је српским културним прегациома и установама било и те како стало да имају просветна жаришта која су им служила у њиховом културном напретку. Тако су на најважнији периодик на Приморју *Српско-далматински магазин* биле претплаћене четири српске библиотеке из Северне Далмације: Библиотека Српског православног општества у Шибенику, Библиотека Клирикалног заведенија, Библиотека Косовског православног општества као и Библиотека манастира Крка.²⁰¹³

10.1. Библиотека Српског православног општества у Шибенику

Једна од најважнијих српских библиотека не само у северној него и у целој Далмацији јесте Библиотека Српског православног општества у Шибенику. Пошто је Српско општество наследило некадашњу стару грчку православну општину, у самој библиотеци је било доста старих грчких књига. Добрим делом оне су сачуване и током 19. века, то јест и након грчког ишчезавања са Јадрана.²⁰¹⁴

По доласку српског епископа Јосифа Рајачића у Шибеник 1826. године, након контроверзног В. Краљевића, морале су у већем броју стизати књиге на црквенословенском и српском језику, што претпоставља да је у тим годинама и настала ова библиотека. Из Шибеника је 1832. године било претплатника на 26 примерака српске књиге.²⁰¹⁵ Следеће године отворена је Клирикална школа, што је значајно допринело томе да се још више књига слије у ту православну општину.

²⁰¹¹ У библиотеци двора Јанковића био је сачуван примерак Гверацијево књиге са посветом коју је написао преводилац Томановић Јанковићевом зету Владимиру Десници. Можда је један рукописни фрагмент који има наслов „Посље боја остатак Јанковићевих, у основи, преодилачких покушаја“ (Исто, стр. 275).

²⁰¹² I. Pederin, „Austrijska cenzura od 1810. do 1848 i njezin uticaj na razvitak knjižnica u Dalmaciji“, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, Zagreb 1989, str. 35.

²⁰¹³ М. Пекић, *Н. д.*, стр. 442.

²⁰¹⁴ Још 1842. године записници општине вођени су двојезично: италијански и српски, а печат је био на грчком језику.

²⁰¹⁵ Љ. Дурковић Јакшић, *Историја српске књиге 1800–1851*, Београд 1963, стр. 78.

Године 1833. у инвентар су увођене словенске и грчке књиге, које су углавном коришћене за богослужење.²⁰¹⁶

Душан Берић каже да је ова библиотека вероватно настала око 1834. године, што закључује по једном запису на књизи коју је библиотеци даровао проф. Атанасије Чурлић. Реч је о књизи *Итика јерополитика*, коју је превео Павле Јулинац и издао у Бечу 1834. године. „*Сију књижицу дарова долуназначениј новоустановљеној Библиотеци Сербској, јазе в Шибениције, дне 4. Дек. 1834. – Атанасиј Чурлић јеромонах и Професор*“.²⁰¹⁷ Да је библиотека брзо напредовала, сведочи нам *Српско-далматински магазин*. У Библиотеци Српског православног општества у Шибенику налазе се штампане и рукописне књиге, које се и описују. У списковима претплатника на овај магазин од 1843. до 1851. године налази се и библиотека у Шибенику.²⁰¹⁸

Треба нагласити да је значај ове библиотеке утолико већи јер је почела да ради барем две деценије пре најзначајније библиотеке у Северној Далмацији, то јест Библиотеке Паравија у Задру.²⁰¹⁹

По пресељењу епископске столице из Шибеника у Задар 1841. године библиотека је наставила да ради. У једном писму од 14. августа 1842. године Георгије Петрановић, Петар Саблић и Спиридон Зелић, тада карловачки богослови, јављају „надзиратељима Српске библиотеке“ у Шибенику да су се од свег срца обрадовали када су сазнали „*да се у Шибенику Библиотека наша подигла, будући да смо отуда закључити могли, да се већ и у уставној Далмацији љубов к роду своме и књижевству породила*“. У писму се даље прилаже списак од 13 књига, које су они набавили за библиотеку, те завршавају речима: „*Препоручујемо вам, Поштенародни Господари, млађану Библиотеку нашу, као сокровиште, из којег ћемо се ми и дјеца наша ползовати. Овдје све нове и нове српске књиге изилазе, које би требало да наша Библиотека има. Постарајте се наћи средства да можете те књиге добити а то су средстви новци*“.²⁰²⁰

Да су Шибенчани тада послушали глас својих карловачких ђака, сведочи нам и новосадски *Српски дневник* 1853. године доносећи податке како се развијала српска библиотека у Шибенику. „*Од сваког имућнијег обитинара и од сваког пријатеља просвјете покупило се число њеко књига, које су се у соби једног црквеног дома смјестиле*“. Неколико шибенских родољуба било је притекло у помоћ и са годишњом чланарином од 4 фор. годишње, тако да су управитељи

²⁰¹⁶ Љ. Дурковић Јакшић, „Српске библиотеке у Северној Далмацији“, *Гласник – службени лист Српске православне цркве*, бр. 4, Београд 1977, стр. 81.

²⁰¹⁷ Д. Берић, „Једна Српска библиотека на приморју“, *Српска ријеч – орган главног одбора Срба у Хрватској*, бр. 300, 1950,

²⁰¹⁸ Љ. Дурковић Јакшић, „Српске библиотеке ...“, стр. 81–82.

²⁰¹⁹ Библиотека је основана 1855., али је са радом почела 18. 8. 1857. године. Добила је назив *Biblioteca Comunale Paravia* према првом донатору и оснивачу Пјетру Алесандру Паравији (*Pietro Alessandro Paravia*, 1797–1857), рођеном Задранину и универзитетском професору у Торину.

²⁰²⁰ Д. Берић, „Једна Српска библиотека на приморју“, 1950.

могли куповати летописе и српске књиге које су излазиле. Сваки љубитељ читања, био члан или не, могао је књигу понети кући и поучавати своје укућане. Чак су књиге могле бити слате на читање члановима ван Шибеника.²⁰²¹

О овој библиотеци у Шибенику има помена и у списковима протокола, нарочито од 1844. године Већ се 1846. године помиње да се књига *Сборник* из 1537. године налази у Библиотеци Српског православног општества у Шибенику. Ове се године нарочито радило на унапређењу библиотеке и она је отворена за шири круг читалаца. Одбор за уређење библиотеке образован је 1. марта 1846. године. Нарочито је битно нагласити да је то тело чинила оновремена српска елита из Шибеника, али и са стране. Према записнику који су потписали: Атанасије Чурлић, архимандрит крупски и добротвор библиотеке, Теодор Шушић, протопрезвитер, Макарије Вукадиновић, парох, Герасим Петрановић, протођакон, Шпиро Поповић, Теодор Петрановић, Симо Кулишић, Шпиро Ђирковић, Петар Ковачевић, Андрија Јовић, Симо Симић, Никола Милетић, Саво Омчикус, Максим Видаковић, Никола Петровић, Јаков Миовић и Стефан Кнежевић, архимандрит крчки, они су се истовремено обавезали да плаћају *„годишње на издржавање и умножавање наше мјесне Библиотеке сваки по два талира“*, један о Божићу, а други о Ускрсу, с тим да се из *„овије новаца“* претплаћују *„наше новине и куповаће се свака љепа и пољезна књига, и наша и туђа, уколико стање касе буде допуштало“*, а *„сваки ће прилагатељ моћи и новине и сваку у Библиотеци наводећи се књигу по вољи својој читати“*. Уз овај записник налазе се трошкови за 1845–1847. године о куповини књига: *Житије Петра Великог*, Вуков *Српски рјечник*, Његошева *Луца микрокозма*, алманах *Грлица*, итд.²⁰²²

Библиотека је јавно отворена исте године када је одбор и започео да ради – 1846, што закључујемо из два списка. Прво је писмо Атанасија Чурлића упућено управитељу библиотеке Спиридону Поповићу 30. јуна 1846. године у којем изражава своју радост што Општество у Шибенику *„на душевну корист с књижевством занимајући се и увесељавајући се лица, намјерава Библиотеку своју отворити, и њу, средством новчане помоћи њезини чланова, сваке године новим књигама и повременим списанијама умножавати“*. Даље се Чурлић у писму захваљује што су и њега уврстили у списак добротвора библиотеке, те се обавезује *„сваке године 4 фр. за куповање књига прилагати, и то средством тамошњег Господина Протопрезвитера и Пароха, кому под данашњим пишем, да Вам у име моје припадајуће новце у своје време предати љубов има“*.²⁰²³

Друго је окружница коју су управитељи библиотеке Јован Шушић и Шпиро Поповић послали у име библиотеке 21. августа 1846. године виђенијим Србима, и у којој су, између осталог, писали:

²⁰²¹ „Из Далмације“, *Српски дневник*, бр. 18, 1853.

²⁰²² Љ. Дурковић Јакшић, „Српске библиотеке...“, стр. 82.

²⁰²³ Д. Берић, „Једна Српска библиотека на приморју“, 1950.

„Да би се овдашња Обитетсва нашег Читаоница на корист читати желећи особа остварила, и новим српским и талијанским књигама и другим повременим списанијама, по могућству новчаној, сваке године повећавала притекла су у помоћ њезини знатнији родољуби наши мјесни и са стране“.

Такође, ради набављања новијих књига, посебно су се обраћали новосадским и београдским књижарима. Тако су писали 21. августа Јанковићу који је поседовао познату „књигопродавницу“ у „Српској Атини“:

*„Наша мјестна библиотека потребује неке књиге које још непритјажва. Ми смо намјерени у будуће сваку потребну књигу из ваше књигопродавнице набавити. Молимо вас да би нас изјавили оћете ли ви жељу нашу испунити и књиге које ћемо ми вама наредити у Тријест на господина пароха Вуиновића, који ће одма припадајуће новце положити и послати. У нади да ћете ви жељу нашу преудусријести и књиге пристојном цијеном продавати, молимо вас да за сада сљедујете књиге назначеним путем доставите, како би смо ми износ за њих послали Николи Вуиновићу“.*²⁰²⁴

Овом приликом су тражене књиге Јана Колара о словенској узајамности, дела Мушицког, Бачванин, Летопис, Његошева Луча и карта Кнежевине Србије. Пошто није добијен одговор из Новог Сада, управитељи библиотеке обратили су се писмом 5. јула 1847. године књижару Глигорију Возаревићу у Београд и питали га да ли би им хтео слати потребне књиге преко учитеља Димитрија Владисављевића у Трсту, који би плаћао у име њих. Тражили су да им пошаље оне исте књиге које им није послао Јанковић, а сем њих и *Драгољуб* за 1846. године и друге нове књиге изашле у Београду. Питали су за цену Доситејевих дела, а ако она не би била висока, наручили би и њих. Пошто нису добили одговор ни на ово писмо, управитељи библиотеке су 27. септембра исте године поново писали Возаревићу и питали га да ли је добио новац од Владисављевића и њихово писмо до 5. јуна, као и да ли им може послати тражене књиге, јер ако то не може, онда би се они обратили „на другу књигопродавницу“ ради куповине књига.²⁰²⁵ Шта је Возаревић одговорио није нам познато, јер се овим писмом исцрпљују документи у архиву Шибенске црквене општине. Не зна се од кога је затражене књиге библиотека ипак добила, што закључујемо по неким примерцима наведених књига који се налазе у библиотеци.²⁰²⁶

Да је библиотека са читаоницом Српског општества у Шибенику била водећа педесетих година 19. века, потврђује нам и дописник *Српског дневника* из Далмације. Он посебно апелује на Србе уопште, да више раде на народној просвети како би могли стати у ред просвећенијих европских народа. *„Свак живи од нас зна добро зна, да ћемо свагда иза остали народа далеко заостати /.../ и у народности и вјеро-закону, ако не будемо својски изображење народно подпомагали“.* Тако исто пита сваког Србина *„колико годишње на књижевство србско троши“*, будући да нису потребне велике своте новца да би се књиге на српском могле прибавити. *„А*

²⁰²⁴ Исто.

²⁰²⁵ Архив Шибенске православне општине, 1842, ф. VII и VIII; Ј. Дурковић Јакшић, *Историја српске књиге 1800–1851*, стр. 74.

²⁰²⁶ Д. Берих, *„Једна Српска библиотека на приморју“*, 1950.

заиста књижевство наше толико је још малено, број излазећи преко године књига тако незнатан, да са 20-30 фор. све би се набавити могле“. Такође, саветује сваког члана српских општестав, поготово оне имућније, да поменути суму принесе на „народни жртвеник“ да се деца а и сиромашнији општинари „србском књигом забављају и поучавају“.²⁰²⁷

Шибенску читаоницу са библиотеком даје за пример и на подстицај осталима, да отварају исте по свим српским далматинским местима. „Тако дакле нама се свакојако старати треба: да при сваком повећем србском обитетству заведена буде србска школа, поред ње србска читаоница с повременим једним листом, које би се све из обити принесека издржати морало.“ Ако се ово не оствари, дописник предвиђа мрачну будућност: „Док овог не буде, сунце просвјете до нашије врата допријети неће. Остаћемо свагда задњиј и туђи ће нам народи по њивој вољи у свачем кројити кабаницу /.../“. На крају позива и далматинског епископа да у вези са овим питањем утиче на своје вернике.²⁰²⁸

Библиотека је највећи развој доживела за време епископа Стефана Кнежевића (1853–1890). Према записницима са седница Општине из 22. априла 1862. године које су одржаване у „књигохранилици“, видимо да је у инвентар унето нових 26 словенских и грчких црквених књига. До 1866. године библиотекар је био клирик и учитељ Бованове школе, родом из Ср. Карловаца, Стефан Радослав. Саставио је инвентар књига које је поделио у три дела: наше и словенске књиге по азбуци, стране књиге по абедици и немачке књиге. У инвентар је увео следеће рубрике: година издања, редни број, наслов, место издања, име писца, број књиге, број свезака, ознака у слову где је књига смештена.²⁰²⁹

Након смрти С. Радослава, 3. марта 1866. године одржана је седница шибенског туторства. На њој је одлучено да нови перовођа буде јеромонах Теофан Поповић, с тим да ради два часа сваки дан послове у Канцеларији, као и да чува и уређује општинску библиотеку. Дужност је обављао до краја 1869. године када га замењује Михаило Драголовић. Поповић је примио све књиге које су затечене у библиотеци, као и дупликате у посебном списку под бр. 704, и списак ранијих несталих књига.²⁰³⁰

Најважнију седницу везану за библиотеку шибенско туторство је одржало 9. октобра 1866. године. На овој седници су донесена „Правила за мјесну библиотеку Православног обшества“. На предлог туторског благајника Илије Скочића прихваћен је текст правила. Шибенско туторство су чинили: протојереј Јован Шушић, благајник Илија Скочић, тутори Јован Петрановић и Димитрије

²⁰²⁷ „Из Далмације“, *Србски дневник*, бр. 18, 1853.

²⁰²⁸ Исто.

²⁰²⁹ Љ. Дурковић Јакшић, „Српске библиотеке ...“, стр. 83.

²⁰³⁰ Исто, стр. 84.

Бркић, који је иначе био неписмен. Овај податак нам на изврстан начин говори колико су тадашњи чак и неписмени људи имали свести бринући се о црквеној имовини и културним добрима уопште.

На тој значајној седници, „V Засједаније“, усаглашена је 17. правила ове знамените библиотеке с закључком да: Овај извод треба послати Духовној власти на одобрење, и кад иста одобри, библиотекар мора Правилник овај преписати у „Правилник“ за то установљење, по којем ће се убудуће Титорство, библиотекар и сваки поједини члан обшества оовг, владати.

*Овим би одобрено и закључено данашње засједање, и од Титорства подписано.*²⁰³¹

По доношењу Правилника, исти је послан 19. октобра 1866. године вишој духовној власти, то јест задарској конзисторији, на одобрење (Прилог 16). Ово тело је одобрило поднесена правила, али ипак са три примедбе: да би библиотеку требало назвати библиотеком „православног србског обшества шибеничког“; да је такса од 3 фор. годишње превисока, те да би се таксом од 1 фор. могло свакако придобити више чланства; и трећа замерка је била да само примање библиотекарских чланова мора бити невезано за веру и нацију, те се стога саветује следеће: „*Сматрајући на обшту просвјетну корист ради које се књижнице заводе држи се да би у § 10. стављено ограничење да порезник мора већ правосл. Србин бити, изоставити требало*“.²⁰³²

У децембру 1866. године плаћено је Тону Бабићу за натпис на табли библиотеке „Библиотека православног србског обшества шибеничког“. Те године сачињен је и инвентар српских и грчких књига по азбучном реду наслова, а затим су наведени писац, година издања и сигнатура у број свезака. Књиге су биле из времена 1750–1862. године. Према извештају поднетом на седници титорства, одржаној 15/27. маја 1868. године, приликом прегледа библиотеке нађено је да у општем бележнику-инвентару има 1233 дела, од којих је 723 српскохрватских, словенских и грчких, 395 италијанских, 110 немачких и 193 дупликата, од којих је један број њих даровано или продато, а наведене су и све ствари које припадају библиотеци.²⁰³³

Библиотека се повећавала из године у годину, било редовним набавкама било поклонима. Међу знаменитијим дародавцима књига налазе се: С. Радослав, М. Поповић, Н. Милаш, Н. Бабић, И. Скочић, Г. Ковачевић, Н. Милетић, Ј. Шушић, М. Матавуљ, С. Маргетић, Г. Петрановић, С. Вучковић, Н. Вукадиновић, С. Ширко, Л. Трива, Т. Паклар, А. Чурлић, С. Зелић, М. Петрановић и С. Матавуљ.²⁰³⁴

Од проте Ј. Шушића стигло је дело Павла Кенгелца, које је митрополит Стратимировић 1812. године оштро осудио због неморалног писања о човеку. Посвету је написао писац: „Господару Вуку Стефановичу дарујет в манастирије Свајатаго Георгија 10 августа 812.“. Познато

²⁰³¹ HR-DAZd-341-Spisi pravoslavne eparhije Zadar, Izvod, Sv. 91, br. 2119/580 (1866. god.).

²⁰³² Исто.

²⁰³³ Љ. Дурковић Јакшић, „Српске библиотеке...“, стр. 86.

²⁰³⁴ Пред Други светски рат библиотеку је средио др Анте Мишура, пописавши је целу и израдивши за њу каталог. Књижни фонд је бројао око 5 000 књига, добрим делом то су биле старе и ретке књиге (Д. Берић, „Једна Српска библиотека на приморју“).

је да је Вук у Шибенику боравио три пута, 1835, 1838, и 1841. године али се не може с тачношћу утврдити како је ово дело стигло код Шушића.²⁰³⁵

Благајник Илија Скочић и библиотекар Стефан Радослав су још 15. маја 1863. године припремали бележник у који су уводили податке о издавању књига ван библиотеке. Први је писац као читалац-позајмљивач Стефан Радослав 15. октобра 1863. године а последњи Ђуро Матавуљ. Свако ко је узимао књиге се потписивао, па се тако 1. августа 1871. године потписао и Н. Милаш. Овај бележник је вођен све до 1897. године.²⁰³⁶

Често је новац за књиге био прикупљан и у шибенској цркви у виду милостиње па чак и за време богослужења.

Велики допринос библиотеци дао је Стефан Радослав тиме што јој је завештао своје књиге. Такође велики допринос овој библиотеци дао је и Божидар Петрановић, који је помагао у набавци књига. Општина му се одужила 3. децембра 1880. године подаривши 5 фор. за његов споменик.

Библиотека је имала и свој ексилбрис који је скоро на свим књигама објављеним до 1882. године. Највероватније је настао 1866. године када је и настао правилник.

После 1897. године библиотека је стагнирала у развоју, а 1904. године дата је у руке новом руковоацу. За време Првог светског рата доста је настрадала, али су после 1937. године књиге инвентарисане.²⁰³⁷

Зид библиотеке красили су портрети: Доситеја Обрадовића, Вука Карацића, Герасима Зелића, Карађорђа, Димитрија Давидовића, Божидара Петрановића, Људевита Гаја, Јована Хацића, Метела Ожеговића, као и карте Далмације и српских земаља.²⁰³⁸ На крају можемо закључити да је Библиотека Српског-православног општества у Шибенику била изузетно значајан споменик о стању у култури шибенских Срба у 19. и почетком 20. века. Са друге стране, она нам сведочи о томе колико је културно-просветна свест тих људи била на завидном нивоу и то у доба најранијих фаза Народног препорода у Далмацији.

10.2. Библиотека Српске читаонице у Задру

Крајем 1881. године Српска читаоница у Задру одлучила је да оснује своју библиотеку. Тим поводом члан Управе и први библиотекар тог друштва Ђуро Обрадовић предузео је нужне припреме покренувши акцију прикупљања што већег броја књига. Пошто је недостајало новчаних средстава за ширу акцију куповине књига, објављен је следећи позив у *Српском гласу*:

²⁰³⁵ Љ. Дурковић Јакшић, „Српске библиотеке...“, стр. 86.

²⁰³⁶ Исто.

²⁰³⁷ Исто.

²⁰³⁸ Исто, стр. 82.

„Управитељство обраћа се овијем путем свијем родољубима, да ову библиотеку даровима обогате, особито књижевницима и издавачима, да се и ове корисне установе сјећају и своје јој књиге на поклон шаљу“²⁰³⁹. Читаоничка библиотека, поред разних листова које је редовно примала, била је стално допуњавана књижним фондом.

Често су читаоничкој библиотеци књиге поклањали њени чланови али и друге угледне личности. Тако је Сава Бјелановић 1889. године од Илариона Руварца добио на дар три његове књиге *О кнезу Лазару*. Један примерак је поклонио читаоничкој библиотеци, други је даровао библиотеци Богословског завода а трећи оставио себи.²⁰⁴⁰

10.3. Библиотеке у манастирима Крки и Крупи

У науци је добро познато колико су важну просветитељску улогу православни манастири одиграли за време Турака и Млетака у Далмацији. Ту мисију су наставили и за време аустријске владавине. Од три далматинска манастира, Крка је одувек била најзначајнија не само као верски објекат него и као културно-политичко жариште Срба у Северној Далмацији. Заузимањем настојатеља Јоакима у манастиру Крки је још 1615. године била заведена школа за образовање свештеника. Каква је у целини била та школа за свештенство и какво је образовање било по осталим манастирима не можемо знати прецизно. Ипак, уопште је познато је да се у њима у значајној мери неговала црквена књига.²⁰⁴¹

Библиотека у манастиру Крки била је веома значајна. Каталог књига је сачињен још 1844. године, за време архимандрита Стефана Кнежевића, и у њега су уписане штампане књиге закључно са том годином, и то под бројем 1–215. Затим је настављено уписивање од 1845. године, под бр. 216349. Ту су књиге штампане до 1897. године с тим што је свега њих 15 објављено, почевши од 1850. године. У Каталогу постоје рубрике: редни број (који је и сигнатура), број књига, томова, наслова, место и година издања. Прво су увођена богословска дела, скоро све уписане од 1-215. Прве књиге су махом из Русије (бр. 1–66), а доцнија издања су из Венеције и Русије (бр. 66–142). Међу уведеним књигама налазе се књиге из свих штампарија које су штампале српске књиге. Из Београда су књиге штампане 1845, 1847. и 1851. године. На основу поменутог може се констатовати да је до 1897. године било мало нових књига.²⁰⁴²

²⁰³⁹ „Домаће“, *Српски лист*, бр. 51, 22 (3) 12. 1881.

²⁰⁴⁰ Рукописно одељење Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ у Београду, Сава Бјелановић – Димитрију Руварцу, Задар 18. 2. 1889, бр. 2780.

²⁰⁴¹ М. Ležaić, *Prošlost i sadašnjost osnovne nastave u Dalmaciji*, Split 1922, стр. 22.

²⁰⁴² Љ. Дурковић Јакшић, „Српске библиотеке...“, стр. 88.

Библиотека манастира Крупе не обилује великим бројем књига, а све што се у њој налази потиче из времена архимандрита Герасима Зелића, осим неких богослужбених и црквених књига. Од значајних докумената у њој се чувају 22 турска фермана.²⁰⁴³

Нажалост, манастир је више пута страдао: 1502, 1620, 1642, 1726, 1766, 1828. и 1855. године од Турака, а од усташа 1941. године када је и највише страдала манастирска библиотека. Милан Радека је 1958. године завео књижни инвентар са 531. бројем. Књиге су подељене: I бр. 1–24: рукописи, књиге из XVI–XIX века и старе штампане србуље; II бр. 45–113: штампане разне књиге из времена од 1620. до 1794. године; III бр. 113–146: штампане разне недатиране књиге из XVIII века; IV бр. 147–242: штампане књиге од 1800. до 1850. године.; V бр. 244: *Српско далматински магазин*; VI бр. 245: Шематизам Далматинске епархије; VII бр. 246–278: рукописни уџбеници задарске клирикалне школе; VIII бр. 279–296: недатиране књиге из прве половине XIX века; IX бр. 297–487: штампане датиране књиге од 1850. године; X бр. 488: извештаји Богословског завода у Задру; XI бр. 489–529: књиге штампане у 20. веку.²⁰⁴⁴

10.4. Библиотека Православног богословског завода у Задру

Не може се замислити једна добра образовна установа која нема богату библиотеку из које би се професори и ученици могли напајати корисним знањима. Пошто смо у поглављу о образовању објаснили да је богословски завод у Задру имао напретка и просперитета у свом раду, онда морамо рећи да је на то значајно утицала и богата библиотека завода. Прва библиотека настала је још у време оснивања клирикалне школе у Шибенику 1832. године за време епископа Рајачића. Уз ту образовну установу створен је и значајан књижни фонд, који се временом повећавао.

Књиге су у клирикалну библиотеку пристизале и из Србије, највише захваљујући митрополиту Михајлу Јовановићу. Колико су биле тражене књиге штампане у Београду видљиво је из писама епископа Кнежевића упућених 1865. године поменутом митрополиту. У њима га моли да му пошаље „*све досад тамо издане богословју односеће се књиге и с другим школским и црквеним књигама с назначењем сјене*“. Осведочени пријатељ Срба из Далмације одмах је упутио тридесет и четири наслова књига у Задар, где су дочекане са одушевљењем.²⁰⁴⁵ Књиге ће митрополит још два пута послати у заводску библиотеку.²⁰⁴⁶

²⁰⁴³ Б. Стрика, *Далматински манастири*, Загреб 1930, стр. 129.

²⁰⁴⁴ Љ. Дурковић Јакшић, „Српске библиотеке ...“, стр. 88.

²⁰⁴⁵ М. Пекић, *Митрополит Михајло и Далмација*, Нови Сад 1997, стр. 71.

²⁰⁴⁶ *Извјештај о Православном богословском заводу у Задру за школску годину 1879–1880, Извјештај о Православном богословском заводу у Задру за школску годину 1896–1897.*

О лепом напретку ове библиотеке 1867. године говори и један допис из новосадске *Заставе*. Исте године анонимни дописник посетио је православно семениште у Задру. Најсветлија тачка те установе била је управо богословска библиотека која је још у то време имала завидно леп фонд књига. „*Питомци ми показаше своју библиотеку, у којој највише има руских књига; они ми се похвалише са Гавриловићем пред. уч. друштва, рекоше, да им је набавио лепих књига и нацрта земље; у библиотеци је леп ред и прилично је посећавају*“.²⁰⁴⁷

Реформом клирикалне школе и оснивањем богословског завода библиотека се богатила још интензивнијим темпом. Године 1869. године бројала је укупно 220 свезака.²⁰⁴⁸ Наредних година државна донација за књижну намену износила је годишње 100 форинти. За управитеља завода еп. Кнежевића та свота новца није била довољна – жалио се да „*ни једног темељитог богословског дјела*“ нема у библиотеци па стога сматра да је државну дотацију за ту намену потребно утростручити на 300 форинти.²⁰⁴⁹

Да се о заводској библиотеци водила посебна брига, најбоље нам сведочи догађај из 1872. године када је први заводски библиотекар и ректор завода Лукијан Кундајица предао своју двоструку дужност младом и образованом Николи Милашу. Еп. Кнежевић је том приликом овластио Ђорђа Николајевића да буде присутан приликом примопредаје администрације и библиотеке.²⁰⁵⁰ Исте године укупан број књига износио је 1 074 свеске или 525 дела.²⁰⁵¹ Након Милаша, за библиотекара је био 29. децембра 1881. године постављен Митрофан Шевић у присуству конзисторијског председника, протојереја Стефана Вујновића.²⁰⁵²

Најпознатији ректор овог завода архимандрит Н. Милаш се 1881. године јавно, преко *Српског листа*, захвалио се Књижари браће Јовановића у Панчеву на књижном поклону. „*/.../ уз писмо најласкавијег садржаја сто тридесет девет књига и музикалија са молбом, да исте као поклон од стране Књижаре у библиотеку Сјеменишта смјештене буду и са обећањем, да ће и на даље сва новија издања библиотеци на дар слати*“.²⁰⁵³

Библиотекарске везе Задра и Панчева биће још једном успостављене, и то 1889. године када је Српска православна црквена општина у Задру основала своју библиотеку. Том приликом упутила је 15. априла исте године писмо задарској конзисторији у којем моли „*/.../ да би Пресчастна Конзисторија изволела овоопштинској књижници своја издања бесплатно уступити, на чему књижничарски одбор ове српске цркв. општине унапред изриче своју дубоку захвалност*“.

²⁰⁴⁷ „Из Далмације 1. јануара“, *Застава*, бр. 3, 1868.

²⁰⁴⁸ Љ. Дурковић Јакшић, „Српске библиотеке...“, стр. 87.

²⁰⁴⁹ Р. Галић, *Повијест Задарских књиžница*, Zagreb 1969, стр. 42.

²⁰⁵⁰ Д. Руварац, *Животопис митрополита дабро-босанског Ђорђа Николајевића*, Земун 1898, стр. 67.

²⁰⁵¹ Р. Галић, *Повијест Задарских књиžница*, стр. 42.

²⁰⁵² *Извештај о православног богословском сјеменишту у Задру за школску годину 1881/82*, стр. 78.

²⁰⁵³ „Јавна благодарност“, *Српски лист*, бр. 7, 1881.

У потпису стоје два свештеника: председник књижничарског одбора Лука Поповић и књижничар Душан Радуловић.²⁰⁵⁴

Такође, богословски завод је био претплаћен на велики број верских и научних часописа и листова, нарочито на далматинске; тако је, на пример, 1882. библиотека примала 27 часописа, 1907 – 30, а 1908. године је набављала чак 47 периодичних публикација.²⁰⁵⁵

Сва српска штампа из Далмације налазила би се на библиотечким полицама, па чак и она која би се критички освртала на поједине заводске професоре, као што је то било у вези са Милашем: „*Ја 'Драшкова Рабоша' не читам, премда га наша богословија прима*“.²⁰⁵⁶ Када је Стојан Новаковић 1870. године издао своје чувено дело *Законик Стефана Душана, цара српског*, та књига се убрзо нашла и на полицама Герасима, Марка и Петра Петрановића, Ј. Ковачевића, Јакова Групковића и других истакнутих далматинских Срба тог доба, а такође и на полицама заводске књижнице.²⁰⁵⁷

Библиотека завода се највише обогатила 1890. године када је примила у свој књижни фонд Кнежевићеву библиотеку. Наиме, епископ Кнежевић је још својим тестаментом од 3. априла 1885. године оставио своју библиотеку Богословском заводу. „*10. Моју целу приватну библиотеку /.../ поклањам Православном заводу богословском у Задру, под тим увјетом да се за сва времена називати има 'Библиотека владике Стефана'*“.²⁰⁵⁸ „*Уз библиотеку оставља и свој лик /.../ с жељом да се смјести у заводској библиотеци*“.²⁰⁵⁹ Књижну заоставштину прегледао је и завео педантни библиотекар и професор Богословског завода Митрофан Шевић. Поменута библиотека имала је укупно 698 наслова 1 105 књига и свезака.²⁰⁵⁹ Након ове допуне, библиотечки фонд завода износио је око 5 000 свезака.²⁰⁶⁰

²⁰⁵⁴ Том приликом епископ Кнежевић је наредио да се новооснованој библиотеци у Панчеву пошаље Шематизам Далматинске епархије за 1889. годину. (HR-DAZd-341-Spisi dalmatinske eparhije u Zadru, pr. 18/489, 1989. godinu).

²⁰⁵⁵ P. Galić, *Povijest Zadarskih knjižnica*, str. 42.

²⁰⁵⁶ Рукописно одељење Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ у Београду, Писмо Никодима Милаша Димитрију Руварцу 7/19. септембра 1886. године, Ибр. 164.

²⁰⁵⁷ М. Пекић, *Герасим Стојановић и Стојан Новаковић*, Београд 1995, стр. 117.

²⁰⁵⁸ „Сахрана уз певање народних песама уз тестамент Владике Стефана Кнежевића“, *Православни мисионар*, бр. 1, 1966, стр. 31.

²⁰⁵⁹ Из области: 1. богословља 208 наслова у 322 књиге и свезака, 2. филозофије 11 наслова у 11 књига, 3. историје 115 наслова у 165 књига и свезака, 4. филологије 52 наслова у 79 књига и свезака, 5. књижевности 111 наслова у 187 књига и свезака, 6. смјес 166 наслова у 305 књига и свезака, 7. старина 28 наслова у 28 књига и свезака, 8. рукописа 7 наслова у 8 свезака (HR-DAZd-341-Spisi dalmatinske eparhije Zadar, Spisak biblioteke Vladike Stevana Kneževića 1890. godina, knjiga 150).

Такође је Кнежевићева библиотека имала и изванредан број руских црквених књига које је он добио 1866. године посредством проте Рајевског у Бечу. Обавештава га у писму од 28. октобра исте године жалећи се да није примио баш све обећане руске књиге: „*Примио сам из Рагузе послане ми у Семинарију књиге од којих N 44 Духовне бесједе оскудјева. Молим покорно да се попуни, јер дајем у књиге везати*“ (*Југословени и Русија. Документи из Архива М. Ф. Рајевског 40–80 године 19. века*, том II, књига 1, Београд 1989, стр. 266).

²⁰⁶⁰ P. Galić, *Povijest Zadarskih knjižnica*, str. 42.

Према извештају завода за 1897. године библиотека је имала укупно 3 135 наслова у 5 432 књиге и свеске.²⁰⁶¹

Милаш је једном приликом за време свог епископовања у Задру набављао и по свему судећи њему омиљене Гетеове књиге. Пошто их је веома ценио, препоручивао их је и питомцима на читање. „Пре неколико дана наредио сам, да се пошаље 50 форинти за 100 комада Гетеове књиге за моје ђаке Администрацији 'Истине'. Надам се, да ће бити прилично новца, и да ће богословија на скоро добити књиге“.²⁰⁶²

Током потоњих година књижни фонд је још брже растао и пред почетак Првог светског рата био један од највећих књижних фондова у Далмацији.²⁰⁶³ Богата библиотека богословског завода имала је и своју читаоницу са прикладним просторијама, како би се богослови могли служити богатим књижним фондом на адекватан начин. Постојање једне такве читаонице, нарочито у новом заводу у насељу Арбанасима, можемо тумачити као васпитни циљ епископа Милаша. Несумњиво да му је жеља била да се богослови задрже у самом заводу како би што мање излазили по задарским читалачким станицама. И заиста, по сведочењима многих тадашњих полазника овог завода, људи који ће бити елита у својим срединама знањем су се напајали у унапређеној Милашевој библиотеци. Тако непосредно пред Први светски рат, питомац из Боке Ђуро Суботић, који је касније био судија, адвокат и писац, сведочи да се веома рано почео интересовати за разна књижевна остварења: „/.../ на је био ревностан посјетилац 'Заводске' доста богате библиотеке, која је била снабђевена пробраним дјелима наше и страних књижевности“.²⁰⁶⁴ Библиотека је била претплаћена на готово све водеће часописе који су тада излазили на српскохрватском језику, као што су то били *Српски књижевни гласник*, *Савременик*, *Љетопис Матице српске*, *Бранково коло*, *Босанска вила* и још неки седмични и дневни листови, који су излазили на Приморју.²⁰⁶⁴

Употреба књига из библиотеке од стране питомаца је била строго регулисана 1883. године када су донесена *Правила за питомце православног богословског Сјеменишта у Задру*:

IX.

Правила за питомце у погледу користовања књигама из библиотеке Сјеменишта.

1. Сваки питомац има право добијати књиге из библиотеке Сјеменишта, узимајући у једно вријеме не више од три књиге.
2. Књиге издаје библиотекар у нарочито одређене дане и часове, пошто му дотични престави тачни наслов књига, што жели добити.
3. На књигама не смије се ништа писати, ни пером, ни оловком.

²⁰⁶¹ „Извештај о правосл. богосл. заводу за шк. годину 1896/1897 год.“, *Гласник Далматинске православне епархије*, бр. 10, 1897, стр. 162.

²⁰⁶² Рукописно одељење Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ у Београду, Ибр. 189.

²⁰⁶³ Љ. Дурковић Јакшић, „Српске библиотеке у Северној Далмацији“, стр. 87.

²⁰⁶⁴ М. Злоковић, „Ђуро Суботић, судија, адвокат и писац (поводом петнаестогодишњице смрти)“, *Бока: Зборник радова из науке, културе и умјетности*, Херцег-Нови 1988, стр. 261–262.

4. Рок користовања једном књигом траје недјељу дана, осим књига научних или учевника, који се могу држати онолико, колико дотични библиотекар у најави.
5. Књига мора бити повраћена сасвим цијела и у ономе увезу, у коме је издана. Ако дотични питомац опази да је књига, коју је узео, подерана или замрчена, мора о томе одма јавити библиотекар, иначе је за исту одговоран.
6. Ако дотични питомац изгуби књигу, или је оштети, он мора преставити други примјерак оног истог издања, или исплатити новцем колико књига вриједи.
7. Пред великим школским феријама сви су питомци дужни повратити ове књиге, што су из библиотеке узели, и док не престане писмено очитовање од стране библиотекара о томе, неће бити одпуштени из Сјеменишта.

X.

Правила за питомце у погледу читања књига.

1. Осим библиотечних књига и књига школских, питомци могу читати само оне књиге, које су допуштене за читање Управом Сјеменишта. Читање периодичних издања црквено-богословског карактера допуштено је уопће, читање издања белетристичких допуштено је, последије пријаве о томе Управи Сјеменишта, а читање издања политичких није допуштено. Читање књига, у којима се излажу антиправославне или антидржавне идеје, одлучно се забрањује.
2. Особито се препоручује читање књига религиозно-моралнога карактера, које служе на развиће ума и срца питомаца у црквено-христијанском и патриотичном духу, а нарочито оних, у којима се развија христјански поглед на предмете и у којима се узбуђују чувства вјероподаничке оданости према Царствујућем дому и љубав к отаџбини.
3. Из приватних библиотека узимати књиге, или набављати себи књиге по својој вољи, без знања Управе Сјеменишта, питомцима је строго забрањено.
4. Питомац, док није основно прочитао једну књигу, не мора без употребе узимати других из библиотеке.
5. Сваки питомац мора имати особиту књигу за белешке, у којој ће записивати, што је прочитао и што му се је чинило најважнијим.
6. Питомачке књиге за белешке прегледаће периодично Ректор Сјеменишта.
7. Читање књига допуштено је само у вријеме, које није одређено за занимање; само извршним у науци питомцима биће допуштено читати књиге и у вријеме занимања. Ревност читање књига не може оправдати питомца, ако он не одговара школским захтијевима.²⁰⁶⁵

Библиотека је константно била обогаћивана књигама разне садржине, не само захваљујући појединим дародавцима него дотацијама и школским таксама. Тако је у школској години 1909/10. била увећана за 16 књига из области богословља, 5 из филозофије и педагогије, 19 из историје, 5 из филологије, 29 из књижевности и 31 насловом различите садржине који не спадају у поменуте. Стога је од стране Богословског завода дароватељима исказана највећа захвалност, а међу њима су се нашле многе институције, владајућа тела и појединци.²⁰⁶⁶

²⁰⁶⁵ *Правила за питомце православног богословског сјеменишта у Задру, Задар 1883, стр. 13–15.*

²⁰⁶⁶ „Преосв. госп. епископ Никодим: г. г. Др. Јулка Ђорђевић-Хлапец, проф. Н. Ракетић, Др. Д. Стефановић, Ђ. Обрадовић, Ђ. Шпадијер, С. Накићеновић, С. Теодоровић, Д. Руварац; Високо ц. к. Намјесништво у Задру; сл. Управа св. Синода у Петрограду; сл. Српска Краљевска Академија у Београду; сл. Матица Српска у Новом Саду; високопр. Консисторије: задарска и которска; сл. ц. к Университет у Черновицама; сл. Управа богословија: задарске, карловачке и рељевске; сл. Управе Гимназија: новосадске, задарске, спљетске и дубровачке; сл. Управе ц. кр. Велике Реалке у Спљету; сл. Управе Учитељских школа: пакрачке, карловачке, београдске и краковске; сл. Управа Срп. Више Девочачке школе у Новом Саду“ (Извештај о православног богословског завода и православног богословског сјеменишту за школску годину 1910/11, стр. 19–20).

Дотације за повећање књижног фонда библиотека је сваке године добијала и од Намесништва. Тако је одлуком од 10. априла 1912. године бр. III – 652/5 за исту годину додељено 200 круна у циљу повећања књижног фонда.²⁰⁶⁷

Намесништво је 8. маја 1911. године поделило и седам примерака дела *Köreskeny, Uputa u gospodarstvo* питомцима који се занимају за привреду који би им служиле као будућим свештеницима у циљу просветљења народа.²⁰⁶⁸

У библиотеку нису биле само прикупљане књиге и часописи, него је било примера и да их је она поклањала, посебно оним српским библиотекама у Далмацији које су тек настајале. Тако је професор и библиотекар Митрофан Шевић априла 1885. године поклатио библиотеци Српске закладне школе у Херцег Новоме 37 књига разних садржаја.²⁰⁶⁹ Године 1908. послала је Просветно-привредном друштво „Српска зора“ неколико књига и годишта разних часописа.²⁰⁷⁰

Министарство за богоштовље и наставу на челу са министром Туном је 1913. године упутило покрајинској ц. к. благајни одлуку да новчано помогне Библиотеку Богословског завода у Арбанасима.

*„/.../ Uslijed otpisa c. k. Ministarstva za bogoštovlje i nastavu 9. maja 1913. br. 21. 103 isplatit će uz nebiljegovanu namirnicu, vidiranu od gr. ist. Konzistorije u Zadru, upravi mjestnog gr. ist. bogoslovnog Sjemeništa, naknadnu dotaciju od krana tristo (300) uz polaganje računa za nabavu novih ormara za knjige zavodske biblioteke
Za c. k. Namjesnika Thun s. r.“²⁰⁷¹*

Као што смо претходно видели, Библиотека Православног богословског завода је пред Први светски рат лепо напредовала располажући завидним књижним фондом који је умногоме допринео образовном развоју питомаца. За време рата аустријске власти предузимају још јачу контролу над школским библиотекама. Од школских власти Покрајинско школско веће тражило је да се из библиотека уклоне све књиге које би:

„/.../ glede svog sadržaja mogle da pobude i najmanju sumnju u državljanskom ili moralno-religijskom pravcu. Uprave će se nasuprot imati da postaraju, da se prema raspoloživim sredstvima za knjižnicu nabavi i učenicima za čitanje dijeli primjereni broj samo takovih djela, koja su prikladna da u mladeži pobude i razvijaju dinastički osjećaj i ljubav prema zajedničkoj austrijskoj domovini, te druge državljanske vrline.“²⁰⁷²

²⁰⁶⁷ Извештај о православном богословском заводу са сјемеништем у Задру за школску годину 1911/1912, стр. 20.

²⁰⁶⁸ Исто, стр. 19.

²⁰⁶⁹ Архив САНУ, „Писмо Митрофана Шевића од 9. априла 1885. год. Т. К. Поповићу“, Заоставштина Томе Крсте Поповића, збирка 7941, бр. 278.

²⁰⁷⁰ „Српска богословска читаоница“, *Српска зора*, бр. 20, 12 (25) 10. 1908.

²⁰⁷¹ У прилогу је достављен и нацрт будућег ормана за књиге висине 2,35 m ширине 1,20 x 0,45 m. У потпису нацрта стоји име Antonio Deretti (HR-DAZd-341-Spisi dalmatinske eparhije u Zadru, Spisi sjemeništa iz 1912–1914, Sv. 253, br. III 806/3 EX 1913. god.; Prijepis, Zadar 6. lipnja).

²⁰⁷² А. Bralić, *Zadarsko školstvo u Prvom svjetskom ratu*, Zadar 2006, str. 628.

Ипак, да наредба не би била схваћена ригидно, допуњена је напоменом да то не значи да треба избацити књиге које развијају љубав „*prema užoj domovini i narodu*“.

Ваља напоменути да, према истраживањима Вјекослава Маштровића, није било рата и Рапала Северна би Далмација, на челу са Задром, била у пучком библиотекарству најразвијенији крај.²⁰⁷³ Прикључењем Задра Италији Богословски завод је престао да ради, а библиотека је предана на чување задарској Библиотеци Паравија.

10.5. Српска народна књижница у Шибенику

Поред економског напретка, један од главних циљева Просветно-привредног друштва „Српска зора“ био је и културно просвећивање српског народа у Далмацији. Тако је пододбор поменутог друштва у Шибенику 1911. године основао Српску народну књижницу у Шибенику а Друштво је тим поводом поручило: „*Најтоплије препоручувамо свим Србима и Српкињама овај културни потхват нашег врједног пододбора, који се је својски заузео за оснивање књижнице*“.²⁰⁷⁴

Ипак, главни апел је дао пододбор овог друштва у Шибенику:

„*Наше Приморје згодним положајем спојено је цијелим свјетом, али се у просвјетном смислу удаљује неопазиве од других дијелова народа нашег. Тога ради пријека је потреба да се код нас јаче негује слатки језик српски, да се озбиљније подржава лијепе народне обичаје, заговарајући њихову намијену постепено и полако, колико захтјева стицај прилика данашњег друштва. Да бисмо удовољили тој великој просветној потреби, оснивамо у Шибенику Српску народну књижницу, која ће домало бити отворена на свечан начин. Српска народна књижница мора да стоји високо, превисоко над сваким странчарством. Њезиним чланом уз најситнији допринос може бити ко год жели да на обалама Сињег Мора буде једна просветна ризница, у којој ће наћи сваку српску књигу, здраву садржином и једру језиком. Српској народној књижници у Шибенику добро ће доћи сваки прилог буд ситном паром буд једном књигом, јер ће лакше моћи да гласа душе и одгаја духове, главне покретаче народног живота. За нашу најновију тековину на Приморју, за српску народну књижницу у Шибенику, Србима родољубима ријечи препоруке не треба*“.²⁰⁷⁵

У потпису прогласа стајала су имена чланова пододбора Просветно-привредног друштва „Српска зора“ у Шибенику: председник Перо Магазин и перовођа Вељко Мирковић.²⁰⁷⁶ Такође, између осталих том приликом су на акцију позвали и истакнуте српске установе, на првом месту Српску краљевску академију, Српску књижевну задругу, Матице српске у Новом Саду и Дубровнику итд.²⁰⁷⁷

²⁰⁷³ V. Maštrović, „Pučke knjižnice na zadarskom području prije 1918. god.“, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, br. 3–4, Zagreb 1961, str. 36.

²⁰⁷⁴ „Оснивање књижница“, *Српска зора*, бр. 12, 2 (15) 6. 1911, стр. 5.

²⁰⁷⁵ „Српска народна књижница у Шибенику“, *Застава*, бр. 111, 24. 6. 1911

²⁰⁷⁶ „Из Шибеника“, *Dubrovnik*, br. 21, 2. 6. 1911.

²⁰⁷⁷ Љ. Дурковић Јакшић, „Српске библиотеке...“, стр. 86.

Библиотеке које су основане у више места у Северној Далмацији захваљујући друштву „Српска зора“ успевале су да у својој културној мисији колико-толико просвете народ. На жалост, овај племенити рад је морао сачекати нека срећнија времена на пољу књиге, јер га је убрзо прекинуо почетак Првог светског рата. Рад многих није обновљен ни по Уједињењу, као што је то био случај са последњом поменутом српском библиотеком у Шибенику.

10.6. Библиотеке по мањим местима

Када говоримо о постојању најстаријих српских библиотека по мањим местима и селима у Северној Далмацији, најпре мислимо на парохијске библиотеке. Помињу се у Далматинском Косову, Карину, Бенковцу итд. Када је Никодим Милаш 1890. године био изабран за далматинског епископа, затекао је ове парохијске библиотеке углавном запуштене и стога му је једна од првих епископских наредби била да у свакој парохији мора постојати „парохијска библиотека“ која би се каталошки водила.²⁰⁷⁸

Деловањем Просветно-привредног друштво „Српска зора“ у селима у којима су постојале земљорадничке задруге отворане су библиотеке. Наиме, ово друштво је, угледајући се на модерне тенденције у тадашњој Европи, сматрало да је поред отварања школа у селима у просвећењу народа посебно битно да народ буде поучаван и књигом, како би могао стати раме уз раме са напредним народима.²⁰⁷⁹ Међу првима се овој акцији прикључила задруга у Ђеврскама. Имала је лепу библиотеку, састављену од књига које јој је даровало поменуто друштво али и разни појединци²⁰⁸⁰

Не треба заборавити ни појединце којима је књига била на срцу. Млади задругин повереник из села Буковић покрај Бенковца, Љубомир Драча, одлучио је 1911. године основати „народну књижницу за народ“ у своме месту. Стога је јавно, преко листа *Српска зора*, упутио позив за: *„.../ потребита упутства и припомоћ. Уједно вели, да у његовом крају има доста*

²⁰⁷⁸ „Ради тога сам издао наредбу, да од тада у напријед мора постојати у свакој парохији своја 'Парохијска библиотека' у засебном орману и да мора бити одмах заведен библиотечки каталог. Окружним протопрезвитерима пак наложио сам, да при својим посјетама морају прегледати парохијску библиотеку и односни каталог, да ли се то у реду држи“ (Н. Милаш, *Аутобиографија...*, Београд-Шибеник 2005, стр. 82–83).

²⁰⁷⁹ „Они свом народу, пошто доврши основну школу, непрестано пружају поуке и савјете путем добрих књига и листова. У ту сврху отварају народне књижнице, одакле народ добија на читање књига, које су пуне поуке. Зато је сељак тих народа куд и камо напреднији, паметнији и бољи од сељака наших народа /.../“ („Народне библиотеке (Учитељима, свештеницима, задругама и увиђавнијим Србима“, *Српска зора*, бр. 2, 1908, стр. 2–3).

²⁰⁸⁰ С. Кнежевић, „Из мојих успомена“, *Глас Привредно-културне Матице за Сјеверну Далмацију*, бр. 31, 1929.

читалаца, који желе читањем да се просвећују и своју нејаку браћу просвећују“.²⁰⁸¹ Поред оснивања библиотеке, поменути бенковачки повереник се својски заузео да „/.../ то време школских празника одржавати течај за неписмене, – на лијепо вели 'Српски је народ непросвјећен, али је иначе добар и природно обдарен“.²⁰⁸² Због овакве племените мисије Управа „Српске зоре“ у Дубровнику истакла га је за пример свим далматинским Србима: „Пожртвованост г. Љубомира нек послужи свој српској интелигенцији за углед /.../. Молимо браћу Србе и сестре Српкиње у Бенковцу и околици и остале просвјетне и књижевне установе да његов племенити потхват помогну“.²⁰⁸²

Закључак

Ако се на темељима претходно изнетих података сагледа културни развој Срба у Северној Далмацији од 1848. до 1914. године, очито је да је тај период био веома плоносан. Наиме, постигнути су према задатим циљевима и више него добри резултати и то не само у културном него и у политичком, друштвеном а донекле и економском смислу. Треба имати у виду да се та културно-политичка борба српске заједнице водила у тешким и компликованим условима и приликама тог доба. Строга контрола аустријске власти је све чинила како би обуздала и ограничила било каква национална кретања у мултинационалној држави у којој су Срби, као мањински народ, ипак били значајан партнер у просперитету свих сфера јавног живота.

У културном препороду Срба учествовали су готово сви истакнути народни прваци интелектуалци, политичари, трговци, учитељи, бројно свештенство, а било их је и међу простим српским сељацима. Поједини међу њима посебно су носили тешко бреме своје слободарске борбе

²⁰⁸¹ „Помозите оснивање Народних књижница“, *Српска зора*, бр. 9, 18 (1) 4. 1911, стр. 2–3.

²⁰⁸² Исто.

плаћајући високу цену националног опстанка свог народа на увек политички турском далматинском тлу. Први поклич у виду молбе за већа народна права упутили су директно према Бечу и то у револуционарној 1848/49. години, што је означило и почетак њиховог организованијег културног и политичког препорода. Иако ти захтеви нису били прихваћени од стране власти, они су били добра полазна тачка за будуће циљеве за које се српски народ на тлу Далмације требало да избори.

Након привременог слабијег културног развоја под Баховим апсолутизмом (1849–1860) и нових уставних реформи (Октобарска диплома) долази до народног буђења Срба и Хрвата, које се нарочито огледа на културном и политичком пољу. У периоду од 1860. до 1880. године ударени су темељи модерном политичком животу што је дало маха и културном препороду. Формирају се Народна странка и њен орган *Narodni list*, а заслугом Б. Петрановића и Матица далматинска, веома важно културно-просветно друштво. Поменута странка је преко Далматинског сабора, Царевинског већа, али и читаоница, деловала као прва модерна словенска организација на Приморју. Тако је Народни препород од самих почетака представљао мобилизацију освешћених појединаца за политичку, културну, друштвену и привредну акцију. Борба се највише огледала у односу на владајућу проиталијанску аутономашку странку. Тако су цела седма и осма деценија 19. века биле испуњене политичком и културном борбом против доминације аутономаша. Радиће се на заједничким циљевима, а посебно на понорођењу школства и увођењу народног језика у јавни живот Далмације. Таквом агилном одбраном словенског карактера своје домовине убрзан је процес националног буђења упркос јаким романским елементима који су били препрека стварању модерних нација два јужнословенска народа. Стога се и каснији препородни рад увек надовезивао и позивао на успех постигнут у тих двадесет година.

Из поменутог произлази да је Народни препород уопште на почетку био првенствено заокупљен културним питањима и осећајима како би се постигле идеје тог народног покрета. У потоњем добу, добијаће све већи национални значај и облик борбе која ће резултирати стварањем народне културе са националним предзнаком као својеврсне претече модерне јужнословенске идеје.

Почетна хармонија Народног препорода била је озбиљно нарушена током осме деценије 19. века. Услед новонасталих историјских и политичких околности, али и уплива ултраклерикалне католичке струје у народњачком покрету седамдесетих година долази до захлађења српско-хрватских односа. Дон Миховил Павлиновић је први устао крајем шездесетих година тврдећи да у Далмацији може постојати само једно народно име и то хрватско, што је проузоквало јаку конфронтацију са српским елементом у покрајини. Ускоро је преузео и кормило Народне странке и њеног гласила не престајући са даљим нападима. Културна, политичка па и верска

самосвојственост Срба била је тиме озбиљно угрожена. Тада јавно устају, делујући веома активно на јавној сцени, најпре Илија Деде Јанковић а затим и Лазар Томановић, Љубомир Вујновић, Никодим Милаш, Сава Бјелановић и други српски прваци. Указивали су на српску националну идеју око које треба да се окупе сви Срби, што се и догодило пред крај седамдесетих година. Уместо претходно поменутих, нове политичке савезнике проналазе у далматинским аутономашима. Од тада па у наредне две и по деценије готово сва културна кретања постају ексклузивност само једног народа, Срба или Хрвата.

Немогућност помирења два стајалишта, српског и хрватског, довешће до коначног расцепа Народне странке 1880. године и формирања засебне Српске странке и њеног органа *Српског листа/гласа* (1880–1904). Утемељује се и Српска читаоница у Задру која је у наредним деценијама била водеће српско друштво у том делу Далмације око којег се окупљала целокупна српска елита. У том прегруписавању немирног далматинског политичког поднебља својом харизмом наметнуће се Сава Бјелановић као први политички лидер Срба у Далмацији. Својим деловањем на политичком попришту снажно је заступао српске интересе. Тим догађањима почиње нова фаза српског политичког и културног развоја. Ствара се модерна национална српска идеја која се снажно одразила на културни развој Срба у тој покрајини.

У наредном периоду, све до 1905. године, политичка подвојеност утицаће и на засебан српски национални културни препород у Северној Далмацији. Донатов град постаје још значајније средиште и све битнији центар српског културног и политичког живота којем гравитира највећи део српске елите у том делу Приморја. У наредним деценијама основана су и друга бројна друштва кроз која је српска култура проналазила своје путеве за афирмацију својих културно-националних интереса. Тако нам покретање и леп развој друштава попут Српских сестара и музичких друштава, као и развој соколског покрета до 1914. године, јасно показује да је културни живот српске заједнице на тим просторима био на завидном културном нивоу.

Развој српског културног политичког препорода озбиљно је 1897. године уздрмала смрт првог лидера Срба са тог простора Саве Бјелановића. Након његовог прераног одласка српски покрет запао је у кризу па чак и у међусобне размирице. Наиме, није било довољно харизматичне личности која би стала на чело вођства Српске странке. Стога је уследио и благи пад, таворење па и летаргија, наравно више у политичкој него у културној сфери живота.

Важну улогу у српском културном препороду одиграло је и образовање. Током читавог 19. века ствараће се образована елита у слоју грађанске интелигенције, образована на страним училиштима и универзитетима. За формирање образоване српске интелигенције посебан значај су имале задарске гимназије и учитељска препарандија, а нарочито Православни богословски завод као једино искључиво српско више училиште у целој покрајини. У поменутом училишту млади

питомци показали су се као изузетни покретачи културног буђења. Деловали су кроз омладинско друштво „Првенац“ (1866), које је путем истоименог рукописног листа неговало српску културу. Такође, таква делатност нам јасно показује да су Срби на далматинским просторима већ тада имали високо развијену националну свест.

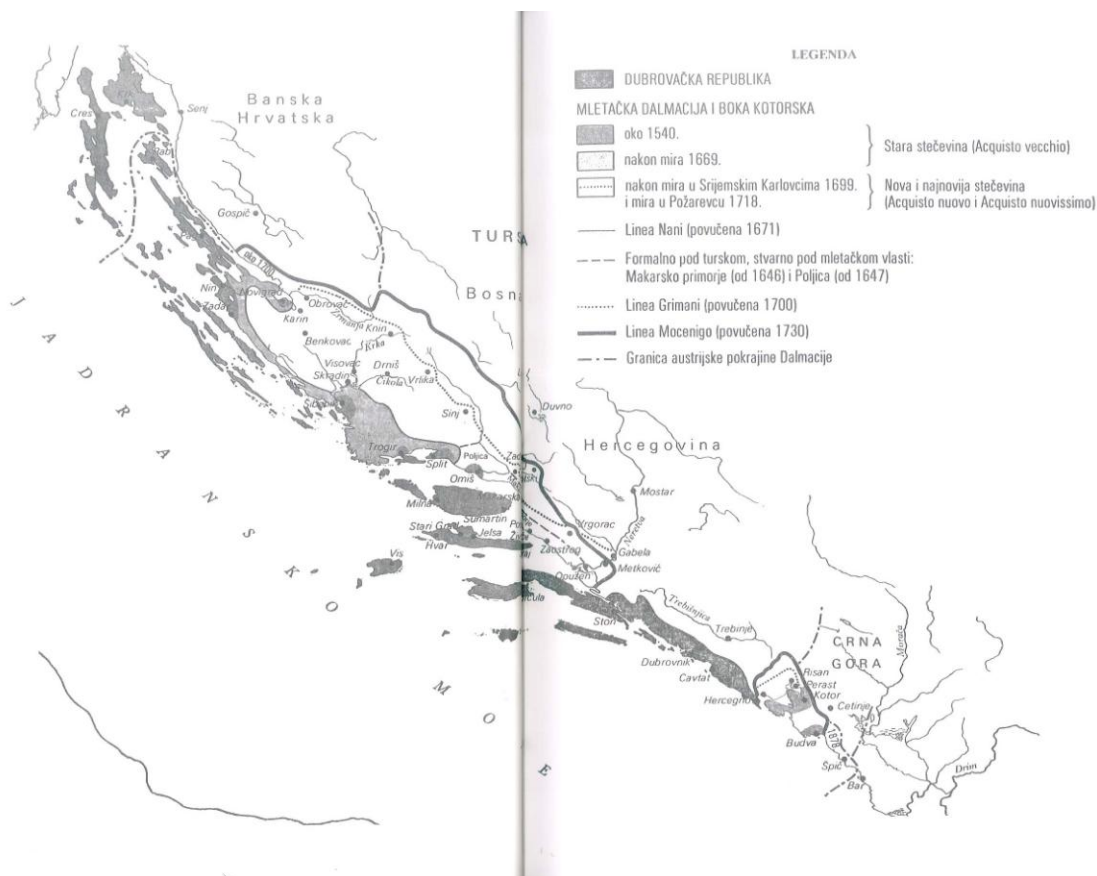
Битан простор за даље афирмисање и хомогенизовање српске политике и културе били су и празници. Међу њима, поред већ устаљених верских празника Божића и Св. Саве, најважнији је свакако Видовдан. Прво важније обележавање овог најбитнијег српског национално-верског празника почеће на 500-годишњицу Косовске битке, то јест 1889. године, на Далматинском Косову код Книна. Празник је од самог свог почетка прослављања па све до Првог светског рата имао важну функцију, не само у верском животу него и у политичко-културним дешавањима значајним за живот далматинских Срба.

Све до Ријечке и Задарске (1905) резолуције у којима је установљена политика „новог курса“ можемо рећи да је српски културни развој углавном био изолованог карактера у односу на далматинске Хрвате. Међутим, тај двадесетпетогодишњи период дефинисања самосталне српске и хрватске националне културе, иако је био прожет честим међусобним конфронтацијама, ипак је оставио довољно простора за наступајуће изазове који су се нашли на прагу 20. века. Тада настаје значајна промена јер су српски политички прваци усвојили поменути политику засновану на заједничком српско-хрватском деловању и интересима. Поменута зрелија фаза српско-хрватских односа одразиће се и на поље развоја српске културе, која ће све више добијати модернији јужнословенски концепт. Готово све прославе, манифестације, јубилеји били су прожети српско-хрватским братством и обостраним разумевањем. Међу друштвима посебно је предњачило Соколство указујући да је будуће јужнословенско братство једни пут којим Срби и Хрвати на Приморју треба да теже.

Тако су у Далмацији, гледајући из више аспеката, поменута политичка и културна струјања имала не само јаког одјека него су повремено и предњачила у односу на друге јужнословенске крајеве на Балкану. Последња фаза завршиће се почетком Првог светског рата, када је услед ратних околности сваки културни и политички рад био онемогућен. Анализирајући у досадашњој прошлости, културни препород Срба у Северној Далмацији од 1848. до 1914. године свакако би било прејакно назвати својеврсним „златним добом“. Ипак, мора се нагласити да је то било време од седам деценија када су постигнути највећи културни резултати и донети, те као такви спадају у најважнији део њихове богате историје.

ПРИЛОЗИ:

ПРИЛОГ 1.

Карта преузета из књиге Т. Оршوليћ, *Вojна Далмација у 19. столјећу*, Задар 2013.

ПРИЛОГ 2.

Преписка полицијских поглавара у Далмацији у вези праћења задругара

„*Srpska Književna Zadruga*’ ima ovde u Kninu svojega agitatora u osobi trgovca Save Omčikusa. Isti prima pojedina ‘Kola’ za ovomjesne abonente, te im ista uručuje. Naručitelji pripadaju naprednoj Srpskoj stranci i to su većim djelom grčko-istočni sveštenici, učitelji, nekoliko činovnika i trgovaca, te takogjer 3 težaka. Suradnici ‘Zadruge’ Branimir Nušić, Živojin Dačić i Skerlić Jovan, dosada nijesu bili u ovom kotaru. C. K. poglavar Midžor“²⁰⁸³

ПРИЛОГ 3.

²⁰⁸³ HR-DAZd-88, Tajni spisi C. K. Dalmatinskog Namjesništva, Svež. 57, br. 64 (14. 4. 1913. god.). бр. 124 (3. 10. 1913).

Котарски поглавар Гути из Шибеника пише:

„U koliko sam iz pouzdanih izvora saznao, knjige, izdane od 'srpske književne zadruge' u Beogradu, dobijao je najprije ovdašnji trgovac Niko Skočić (Srbin) koji ih je raspčao između svojih prijatelja odnosno pretplatnika. Sada bivaju te knjige, koje se tiskaju u Beogradu, poslone na naslov ovdašnjeg gr. ist. paroha Kosta Krstanovića, koji ih pak razdjeljuje između 14 pretplatnika, između kojih se nalaze odvjetnici Dr. Julije Garzari, Dr. Vinko Smolčić.

Spasenije Knežević, učitelj u Đevrskama, premda je sumnjiv, da sa Srbijom simpatizira te da se srpskom propagandom bavi, do sada se nije moglo ništa dokazati, što bi tu sumnju opravdalo.

Nadati mi je, da je Knežević u marljivom dopisivanju sa društvom 'zadružni savez' u Dubrovniku. Pošto sam saznao, da članovi tog društva /.../ srbski, nije isključeno, da Knežević na taj način sakriva svoje dopisivanje sa Srbijom, odnosno srpsku propagandu, za koju eventualno radi.

Nadziranje učitelja Kneževića je veoma teško, pošto praćenje za tu svrhu nema na raspoloženje nego oružničku postaju u Đevrskama. Policijska straža u tom selu sastoji se od 2 stražara koji su Srbi te za ovu svrhu manje poverljivi, radi čega bi bilo od velike koristi, iste zamijeniti povjerljivim organima.

Od najveće bi pak važnosti bilo sudjelovanje poštanskog ureda u Đevrskama, jer poštanske šiljke u Đevrskama u koliko sam mogao ustanoviti – ne idu preko Šibenika, nego preko Zadra ili Knina.

Svakako biva Knežević neprestano i strogo nadziran te će se u slučaju pozitivnih opažanja /.../ shodno razpoložiti.

Učitelj je Danilo Petranović od početka školske godine 1910/11. namješten u Dubrovniku.

Od agitatora navedenih u tamošnjem otpisu br. 68/taj. do sada nije stigao nijedan u ovaj kotar.

Neću umanjkat, da pitanju obratim ovu pažnju te o eventualnim pozitivnim opažanjima /.../ izvjestim to Predsjedništvu.

C. K. Namjesništveni Savjetnik-Upravitelj
Kotarskog Poglavarstva Gut²⁰⁸⁴

ПРИЛОГ 4.

Обрoвачка нота:

„Neosporno je, i oni koji ovo pišu uvjereni su, da se ne će naći, niko koji bi iznio sumnju, da je naš dalmatinski narod i svojim porijeklom i svom jeziku i običajima doista slavenski, da svaki njegov moralni razvoj i prosvjetljivanje treba da bude po prirodi slavensko, i da bi, kad bi se ovo htjelo bastradirati talijanskim jezikom i duhom, bilo ne samo za osudu, jer bi bilo ubitačno za našu narodnost, nego bi i sam rezultat ostao negativan, kako nam to dokazuju prošla stoljeća. Kad bude u školama i u javnim poslovima Dalmacije materinski jezik dalmatinski, onda će ih on razumjeti i oni će njemu koristiti, ali sve dotle dok je tu jedan strani jezik, on je isključen od svakog učestvovanja“.

„Svratimo pogled na druge narode, nosili oni bilo koje ime. Svi oni nastoje da se ujedine i konsolidiraju svoj vlastiti opstanak, tražeći osobito upotrebe narodnog jezika“,

„Madžari, Hrvati, Srbi i Česi mogu da nam služe kao odličan primjer“,

„Dao Bog, što pišuća opština vruće želi, da bi takovim osjećajima bila užgana dalmatinska srca, i da bi se sjetili da su Slaveni, a ne Talijani, i da bi u ovom jedinom i pravom elementu tražili svoj spas i povratak slave i veličine naših pradjedova, koji su se dičili slavenskim imenom. Svaka diverzija bila bi otvoreno protivljenje našoj narodnosti, značilo bi zanijekati samog sebe, izdati domovinu“,

„Čuvajmo se dakle onih krivih proroka, koji, iako ih ova zemlja hrani, pokazuju da su odrodi, da nisu njeni sinovi, ne uzdajmo se u one koji preziru naš jezik, naše običaje, u čijim ustima riječ 'morlacco' znači prezrenu svjetinu, i koji isključivo teže da nas moralno unište mjesto da nas podignu i vode ljepšoj i slavnijoj budućnosti“.²⁰⁸⁵

ПРИЛОГ 5.

„Вукодлаче, Паклењаче!
Није 'свињски' језик српски,
Него језик – златни језик,

²⁰⁸⁴ Исто (br. 900/res, 17. 10. 1913).

²⁰⁸⁵ G. Novak, „Poziv Obrovca za Slavenstvo Dalmacije 7 aprila 1848“, *Магазин Сјеверне Далмације*, Сплит 1935, стр. 87–88.

Језик вила пјевачица,
Језик ситних тамбурица:
Гибак,
Глатак,
Звучан,
Сладак,
Богат,
Једар,
Крјепак,
Ведар:
Језик славе, језик срца
Ка' Омиров и Анакреонтов,
У којем се сваки узор зрца.
Треба ли му да се вине,
Вине с' као соко сив',
Деси ли се да загрми –
Он је муња и гром жив',
Пригне ли се: – умиљато
Најнежнији бере цв'јет;
А када се посправи:
Његов ти је б'јели св'јет /.../.²⁰⁸⁶

ПРИЛОГ 6.

Конкурс за питомачко место у Православном богословском заводу за школску 1909/10 годину

Бр. 1080-III

СТЈЕЧАЈ

Почетком нове школске 1909–1910. године имају се попунити у православном сјеменишту у Задру неколика мјеста државних стипендија, која су одређена за младиће далматинске епархије.

Ко жели добити једно такво питомачко мјесто има доказати у односној прошњи да је доброг религијозно моралног понашања и да је наклоњен свештеничком чину. Прошњу пак ваља поднијети Конзисторији до 17 (30) јуна о. г. и истој приложити треба:

а., крштено писмо, које показује да просилац није навршио 14 годину живота;

б., свједочанство сиромаштва, које показује да је син убогих родитеља;

в., свједочанство љекарско, које показује да је просилац потпуно здравог тјелесног састава;

г., свједочанство о свршенијем наукама, односно свједоцибу похађања;

д., обвезницу да ће просилац у свештенички чин ступити, иначе да ће исплатити ц. к. благајни сав трошак, уложени кроз вријеме борављења у сјеменишту:

Свједоцибе под а, б, в и г имају се одмах приложити односној прошњи, а свједоциба под д, потражиће се накнадно чим дотични натјецатељ пред испитујућом комисијом пријемни испит положи.

Вријеме за полагање пријемног испита у гимназији одређено је на дан 9. и 10. јула рим. о. г., и према томе натјецатељи на питомачка места дужни су се пријавити управи ц. к. гимназије у Задру 8. јула о. године. Други рок полагања пријемног испита неће важити за натјецатеље на питомачка мјеста.

У смислу §. 15. Највише одлуке од 15. јуна 1869 свештеничка дјеца имају првенство на покриће питомачкијех мјеста у истом заводу, ако у осталом прикажу потребите услове, који се захтјевају за покриће једног питомачког мјеста.

Сваки онај, који добије питомачко мјесто, дужан је, кад дође у сјемениште, собом донијети извјестан број рубља уз остале ствари који се спомињу у конзисторијској окружници од 30. јула 1903. бр. 1708.

Од православне Еп. Конзисторије

У Задру, 30. маја 1909.²⁰⁸⁷

²⁰⁸⁶ „† Јован Сундечић“, *Нова Искра*, бр. 7, 1900, стр. 224.

²⁰⁸⁷ *Гласник православне далматинске епархије*, бр. 5, 1909, стр. 84.

(ПРИЛОГ 6) Распоред видовданских дешавања на Далматинском Косову за 1896. године, које преносе српски листови у Далмацији, задарски *Српски глас* и дубровачки *Dubrovnik*.

„/.../ На Косову у 6 сати јутром слава звона и пучање прангија објављује почетак св. јутрења и долазак првог влака из Книна; у 7 ½ објављује долазак другог засебног влака. Свећани долазак народа са заставама из све Книнске и Врличке крајине. У 9 ½ пучање прангија објављује долазак трећег засебног влака. На 7 ½ из Шибеника креће засебни влак са излетницама; музика при крећанју влака свира Марш: „Весела је Србадија“. На Перковићу сретaju се са vlakом Каšтел–Spljet и музика на станици поздравља излетнике са маршом: „Родо иде Србин /.../“. На дрнишкој станици придружују се Дрњишки излетници и музика их поздравља са: „Весела је Србадија“. На Сиверићу сретaju се излетници свег Петровог поља и музика их поздравља са „Родо иде Србин /.../“ У 10 ½ пучање прангија на Косову објављује долазак овог засебног влака. Музика /.../ На станици okupljena је Србадија из Книнске и Врличке Крајине са народнијем заставама. Одмах иза доласка влака креће се цркви св. Лазара у овом реду: застava Врличка, Книнска, Дрњишка, Шибенска; па музика, свирајући српске маршеве и онда остале заставе са народом. Како поворка прispije цркви почитиле архижерејска служба уз судjelovanje mnogobројног свештенства. При литургији пјева са кора Шибенско дилетанско пјевачко друштво. После службе сlijеди литија у којој музика свира: „Косовска успомена“. Извршеног црквеног церемонијала почитиле на пољу. У 3 ½ пучњава прангија објављује долазак нарочитог влака из Книна. Почитиле народно весеље, коло и остале игре. Вриједни српски гуслар из Like г. Симо Торбича пјева уз гусле пјесму о косовском боју. Друга два гуслара пјевaju различите српске пјесме. У 5 сати већерња. У 5 ½ Шибенска музика даје концерт пред црквом. На 6 ½ опет долазак нарочитог влака из Книна. По свршеном концерту креће све у једнакој поворци као и при доласку на станицу праћено од свјетилјака и бегалских ватара. На станици од 8 ½ до поласка влакова пали умјетно ватре гласовити пиротехничар Рабис, а музика прати са свирањем српских маршева. При свршетку пушта исти у зрак једну аеростатичну круглу своје израде, на којој ће се видјети српска тробојка застava. У 9 и 20 тачно крећу засебни влакови: један: Сиверић–Дрњиш–Шибеник, а други за Книн. Музика при крећанју влакова свира: *Весела је Србадија.*²⁰⁸⁸

ПРИЛОГ 7.

Говор Саве Бјелановића за Видовдан 1896. године

„Срби! Браћо! Нема народа, који слави једну своју погибију, као што ми славио погибију својега народа на Косову. Али нема народа, који се замјенио, као што су се замјенили српски јунаци на Косову. И нема народа на свијету, који је покајао и осветлио једну своју несрећу, као што учинише Срби. (Одобравање). Јер, Срби и браћо, окрените се к западу, к мору јадранскоме, па погледајте на исток, до Дунава и ви ћете видети да су Срби у сваком кланцу гинули, и да су Срби сваку своју груду земље крвљу натопили. (Тако је! живио!).

И овај крај наше Далмације, и ово Косово Поље, на коме се састасмо, и ову земљу што чепамо, ми смо купили својом крвљу, ми смо је платили и претплатили, по сто пута. (Тако је! живио!) Јанковић Стојан био је Краљевић Марко, био је други Обилић, и он је са Србима, ускоцима и хајдуцима, размакао оvdје границе дужда млетачкога, ослободио земљу ову и предао је готову дужду млетачкоме. И ову готову земљу заузео је после наш ћесар. Али ми смо, Срби, ослободили ову земљу и ми смо оvdје отворили путе просвјети. (Тако је! живио!).

А погледајте часком, Срби браћо, горе к сјеверу и сјетите се шта се онамо догађало, и није давно било. Године 1875. и 1876, онамо на Босанском Грахову, подигла се српска раја и прискочили смо им у помоћ ми и сви Срби опет пролише крв за слободу још једне земље српске. (Све то веће клицање: Тако је, живио!).

А сад вас питам, Срби браћо, ко је то што нам каже, да ова земља није наша, и гдје је тај, што ће нам наше отети /.../ (Узвици све то већи прекидају говорника: Неће! Не дамо! Живио!).

Хвала Срби, хвала браћо, на одзиву нашем, на учеићу нашем. Ви сте ме данас утјешили, ви сте ме данас охрабрили, као никад до сада. А ако сам ја што год урадио за свој народ, ја сам то учинио с вама, и друговима својим, у оваквој заједници и слози српској, каква се оvdје види на овом пољу Косову, заслугом свију нас Срба. И ако сам се ја показао Србином, то је само за то, што у мени има једна кап српске крви, што сам и ја хајдучког кољена /.../.

У овоме часу говорник само осјећа, да му нестаје тврда испод ногу. Опколили су га, подигли су га на рамена и носе га горе на брдо. Ту га опет на један сто спуштају и он опет наставља:

Срби! Браћо!

Ми смо дошли овдје, да једну дужност испунимо: да се сјетимо Косовскијех јунака и свију Срба, који су за свој род радили, и помен им учинимо. Ми смо ту своју дужност извршили. (Јесмо. Слава им!)

Ми смо, браћо Срби, дошли овдје да један завјет наши стари поновимо и утврдимо. Наши је завјет: да ћемо бити и остати увјек Срби, као што јесмо и били нам стари, Срби на путу и суду, на збору, вијећу и сабору сваком, достојни нашијех старијех јунака, и да ћемо сви бранити народ овај наши српски (Усклици: Хоћемо!). Хоћемо и можемо, јер ћу вам поновити, опет ћу вам казати, да је ово овдје, у нашој држави, под законом једнакости нашега ћесара, ова Далмација наша Србија, наша земља, наша кућа /.../ (Тако је. Живио!)

А сад, кад је једна мисао, нека се чује један глас из хиљада грла: Живио српски народ! Живјели Срби сви и свуда! (Бескрајно клицање: живио и живјели!)

Опет урнебесно дуготрајно клицање.²⁰⁸⁹

ПРИЛОГ 8.

Програм Видовданске свечаности из 1898. године:

„1. раном зором грување мачкула и слављење звона највешћују почетак свечаности
2. У 6 ½ сати долазак првог воза из Книна. (Долазак првог воза као и свих осталих биће поздрављен пуцњавом)

3. Дочек браће са Приморја на Косовској штацији. У 10 ½ воз ће стићи на штацију, а по сата прије народ под барјацима поредаће се од штације према цркви Лазарици.

Чим се овај угледа, поздравиће га мачкуле, а кад стигне на штацију, музика ће засвирати царевку, за овом одмах „Радо иде“.

Предвођена поворком цијела музика кренуће ка цркви.

1. У 11 сати свечана служба божјија, за којом слиједи литија.

2. У 3 сата бацање камена с рамена

3. У 4 сата отскакивање

4. У 5 сати утркивање. (Бацању камена с рамена, одскакивању, утркивању, биће припуштени само они, који се најдаље до 14 о. мј. Одбору усмено или писмено пријаве)

5. У 5 ½ сати раздавање награда добитницима.

6. У 6 сати играње Српских народних игара, под вођством учитеља госп. Миливоја Карапетровића, и концерт Шибенске грађанске музике.

Програм:

а) Дубек „Весела је Србадија“ корачница

б) Дубек „Краљево Оро“ народна игра

в) Дубек „Батољка“ народна игра с пјевањем

г) Дубек „Сељанчица“ народна игра са пјесмом

ђ) „Официрско коло“ народна игра са пјевањем

е) „Срби“ народна игра

ж) „Радикалка“ народна игра

з) „Заплет“ народна игра

и) Јервонино „Низ Српских запјева“

ј) „Наталијино коло“ народна игра

к) „Зајечарка“ народна игра

л) „Сријемско коло“ с пјевањем

љ) Јервонино „Видовдан“ корачница

10. Око 9 сати креће се са главице ка жељезничкој станици уз свирку музике, и пратњу бакљаде.

11. Најсрдачнији призор: Опроштај браће приморца са загорцима

У 9. 20 најпре ће одјурити воз пут питомог приморја а одмах за овим у 9. 27 други пут убавог Книна.²⁰⁹⁰

²⁰⁸⁹ „Видов-дан на Косову, први извјештај“, Српски глас, бр. 25, 20 (2) 6. 1896.

ПРИЛОГ 9.

Молба Коосвског одбора Управи Цркве Св. Спиридона у Трсту:

„/.../ Пошто се ове године навршава десетгодишњица освећења исте цркве /.../ подписани одбор живо се је заузео, да свечаност десетгодишњице што сјајније испане. Пошто треба ванреднијех трошака, које Срби тежаци околице Косова нијесу у стању издржати, а црква је и по себи сиромашна, те ако и јест предјел мјеста гдје се налази црква обасут природним љепотама, ипак, да кроз коју годину буде и умјетно уљепшан, те да тако потпуно буде мјесто достојно успомени, треба новчаног трошка.

С тога се позивље цијело Српство, да по могућности и по својој увиђавности и са најмањим прилогом што прије притече у помоћ како би ова, заиста, јединствена свечаност што сјајније испала, и умножио се већ започети фонд за украс цркве и пољепшање главице.

Прилози с благодарношћу биће објелодањени у нашијем покрајинским листовима Српском Гласу и Dубровник-и.

Новац нек се шаље г. благајнику

Книн 4. (16) маја 1899.

Тајник

Предсједник

Благајник

Лука Дукић

Андрија Вујатовић

Душан Амановић

Потпресједник

Др. Лујо Бакотић

Одборници: Тоде Боровић, Тоде Вагић, Нико Скочић, Душан Смољановић, О. Јоанићије Кукољ, Адолф Раинингер, Илија Ченић.²⁰⁹¹

ПРИЛОГ 10.

Сарајевски атентат (По причању старца Милана Плавшића из Стрмице)

„На Видов дан 1914 слегао се силни народ из пограничне Лике, Босне, и скоро цјеле Сјеверне Далмације и приморских градова па чак и из Дубровника на наше Далматинско Косово, да код цркве св. Лазара прослави Видов дан, да даде одушка својој радосној души, што је доживјела освећено Косово. Отишао сам и ја са својом женом. Свечаност је текла у најбољем народном расположењу. Послеје свечаног помена изгинули на Косову, па и њиховим осветницима у балканском рату, настали су говори политичких првака дра. Нике Суботиће, Мате Дринковића и других. Љубав народа према Србији и Краљу Петру нема граница. Предосјећало се, да смо великим догађајима врло близу /.../ Истог дана од подне од 4 сата усред најевћег одушевљења, муњевном брзином пуче глас, да је у Сарајеву погинуо Франц Фердинанд од револерског метка Гаврила Принципа. Овај се глас прими као необично радостан, весељу нема граница, што је, ето, баш овај Видовдан, дао нам новог Обилића, а то је нешто божанствено.

Само се сад говори о том убиству. Велича се тај непознати Принцип, пита чији је, а јавило се, да је са Грахова. Моја жена се плесну рукама, па ће мени „Забога, Милане, је ли то баш Гавро, онај нашег старог Пере, што носи пошту?“ ја јој, рекох да јесте, другог да нема и обоје се нисмо могли начудити, да би то он, онај слабуњави Гавро, могао учинити“. Е жено, рекох јој, баш се јуначки освети Аустрији, што је пропустила Турке, да с леђа зађу устаишама у Црним Потоцима“. А она ће, „Е, истина, али ми је жао доброг му оца старог Пере, матере му Марије и остале дјеце, пропаиће тако ми душе“ и тако у разговору о њима, одосмо са осталим народом ка станици. У то вријеме народ је осјетио, нарочито пак школованији, који добро знају аустријску политику и душу, да би врло лако могло бити, да би баш сада за њу био најзгоднији час, кад је Србија иза балкански ратова изморена и истрошена, да је нападне и уништи. Ето тако се измјењиваху наизмјенице велики народни понос и зла слутња од рата, који није никако пожељан. Шапутало се на све стране, само да сад не дође до рата, барем за 4-5 година. Свак је мислио на то, да се Србија опорави, а Русија уреди, па онда Аустрија нек удара.

Међутим Аустрија навјести рат Србији идућег мјесеца“.²⁰⁹²

²⁰⁹⁰ „Програм Видовданске свечаности на Далматинском Косову 15 Јуна 1898.“, Српски глас, бр. 25, 18 (30) 6. 1898.

²⁰⁹¹ Архив Српске православне црквене општине у Трсту 1749–1950, V одељење, Св. бр. 5 – Помоћ изван Трста, бр. 33 (1899. год.). Не можемо са тачношћу утврдити да ли је тршћанска српска општина помогла и са колико новца организациони одбор Косовске општине.

ПРИЛОГ 11.

Правилник друштва „Првенац“

1. Уредништво се има држати старог правописа; а други содјалетљи ког правописа желе.
2. Садржај „Првенца“ има бити књижевну, црковни и летопис семенарски, друге ствари Уредништво моћи ће ставити, али под своју одговорност. Ако што уредник оврсти што би вређало другога, за казан, ако се неоправда, има бити глобљен од маренде.
3. Избор уредника и помоћника слиједиће сваког мјесеца: Помоћник првог мјесеца, другог има бити Уредник.
4. Сваки члан има право два пута о истој ствари говорити.
5. Сваки приједлог послје разаличног мњења ваља да иде на гласање и већина гласова одлучује. У случају да би са више страна био једнак број гласова, онда она страна одлучује на којој је председник.
6. Друштво ваља да има пет цензора, који смисао, граматику и правопис сваког члана поправљати имају.
7. /.../
8. Друштво између себе треба да изабере уредника и помоћника овог листа. Помоћник прошлог мјесеца треба да буде следећег месеца.
9. Уредник има право послје поправљања видјети је ли дјело листу сходно. Ако он нађе да јест, онда га може уврстити у лист; ако ли не, потпуним правом повратити га.
10. Уредништво има се држати старог српског правописа.
11. Садржај Првенца има бити књижевни, црковни.
12. Уредништво има право укинути.
13. /.../
14. /.../
15. /.../
16. Лист има излазити редовно сваких 15 дана.
17. Библиотека има давати карту за лист.
18. /.../
19. /.../
20. Предсједник, прво него позове чланове на сједницу, има у том јавити се надзиратељу сјеменишта и од овог зависити у обзире дана и часа сједнице.
21. Трајућој сједници има владати скромност, узајамна пристојност, склад и ред говора с искључењем међусобних увреда, вике, ината и расправљања предмета, који не спадају у круг задатка друштва, или који би се на туђу увриједу клонили.
22. /.../
23. /.../
24. У лист не примају се чланци, који засјецају у туђу личност и добро име, које је сваком мило и драгоцјено.
25. Сваки пут, кад се лист зготови, помоћник дужан је однијети га поднијети на прочитање најприје Г. Епископу, а послје осталима којима је то право удељено. (Исто)²⁰⁹³

ПРИЛОГ 12.

Правилник друштва Српске читаонице у Задру

- §.1 Друштву је име „Srpska čitaonica“, sjedište mu је u Zadru.
- §.2 Poglavitа је cijelј ovome društvu da se čitаnjem knjigа i novinа i prijatelјskim sastancimа poučava i obaviještava о knјiževnom i znanstvenom napretku, i о dnevnim događajimа političnim.
- §.3 Sredstva kojim društvo tu cijelј dostizava sastoji se iz dobrovolјnih priloga koje članovi pri ulasku u društvo namjenјuju; zatim iz mjesečnih poreza, što plaća svaki član društva.

²⁰⁹² Ђуро Добрић учитељ у Стрмици, Устанак у Црним потоцима 1875 – 1877. г, према казивању старца Милана Плавшића, из Стрмице учесника у устанку. (*Зборник привредно-културне матице у Шибенику*, Шибеник 1937. стр. 35 – 36).

²⁰⁹³ HR-DAZd-341 Spisi dalmatinske pravoslavne eparhije, sv. 92, бр. 40/сем. Пр. 21. 4. 1866.

- §. 4 Članovi društva dijele se na utemelje i uživatelje. Utemeljitelji plaćaju u napred mjesečni porez od for. 2:20 a uživatelji od for. 1:20.
- §. 5 Svaki uljudni gradjanin može stupiti u društvo kao uživatelj, pošto ga Upraviteljstvo primi, a članom utemeljiteljem može biti svaki Srbin iz Zadra, ili iz Zadarske okolice, i samo uz privolu Upraviteljstva.
- §. 6 Svaki je član obavezan za 12 mjeseci nakon ulaska u društvo, plaćati mjesečni porez, i tako naprijed do konca svake godine već započete, ako se nije odrekao barem mjesec dana prije.
- §. 7 Utemeljitelji dolaze na skupštine društvene i imaju prava glasa u društvenim odlukama; oni su vlasnici svakog društvenog imetka.
- §. 8 Ostali članovi imaju prava samo na uživanje svega što društvu pripada, i u koliko se odnosi društvenoj cijeli. Svi članovi bez razlike učestvuju na one zabave koje bi društvo izvanredno priredilo.
- §. 9 Na čelu društva stoju Upraviteljstvo, sastojaće iz pet članova izabranih među utemeljiteljima od kojih će jedan biti predsjednik društva.
- §. 10 Upravitelji biraju se na skupštini pismenim vječanjem i većinom glasova, a tako će Upravitelji izabrati među sobom Predsjednika.
- §. 11 Upravitelji ostaju u toj časti godinu dana, i za koje društvo pravilno izabrati će nove ili potvrditi priašnje
- §. 12 Upraviteljstvo zastupa društvo i sprama izvanjskim.
- §. 13 Upraviteljstvo kojem je povjerenom upravljanje društvenim imetkom, dužno je godišnji položiti račun u skupštini. Ako bi se protiv istog kakav prigovor učinio skupština će izabrati odbor od tri lica, koja će pregledati račun i podnijeti skupštini izvještaj.
- §. 14 Pripada Upraviteljstvu starati se za potrebnu poslugu, ono nadzire na očuvanje pokućstva i na točno vršenje pravilnika. Upraviteljstvo ne može ništa odlučiti što se ne tiče običajne uprave, bez odobrenja društvene skupštine koju ima pravo potrebe sazivati.
- §. 15 Biti će zakonita skupština na kojoj bude polovina utemeljitelja i jedan više. Ako se ne sakupi ova većina na prvi poziv, na drugoj skupštini bit će dovoljan koji mu drago broj utemeljitelja da odluče o poslu za koji budu pozvani.
- §. 16 Skupština odlučuje o svemu glasovanjem. Glasuje se usmeno ako se ne radi o imenovanju Upraviteljstva ili ako inače pismeno glasovanje nebudu zahtjevala barem trojica od prisutnih skupštinaru; a zaključuje se većinom glasova.
- §. 17 Otravci i društveni oglasi obavezni su za cijelo društvo kad su potpisani od predsjednika ili njegovog zamjenika i još jednog člana upraviteljstva.
- §. 18 Upraviteljstvo može predložiti društvu koju izvanrednu zabavu u njegovim dvoranam i kad društvo na to pristane stara se za raspored i držanje zabave.
- §. 19 Slobodno je svakom članu dovesti u društvo prijatelja i znanaca, koji su na prolasku, - a upraviteljstvo može pozvati odlične osobe da pohode društvene dvorane za 15 dana iza ovoga roka pozvani mogu se upisati u društvo.
- §. 20 Svaki spor koji bi se porodio iz društvenih odnošaja među društvenim članovima, rješiti će konačno jedan odbor od tri lica, od kojih će svaka stranka po jedno imenovati, a treće izabrati će društvo.
- §. 21 Članovi na društvenoj skupštini i Upraviteljstvo u svome dopisivanju dužni su služiti se jedino srpskim jezikom.
- §. 22 Društvo će se smatrati sastavljenim kad se bude upisalo 30 članova, od kojih barem 10 utemeljitelja. Kad se ovaj broj postigne društvo će se odma sastati i izabrati sebi Upraviteljstvo.
- §. 23 Prva društvena godina počiva danom imenovanja Upraviteljstva a dovršuje se 31 Dekembra slijedeće godine – Ostale društvene godine računaju se po kalendarskoj godini.
- §. 24 Društvo će se svojevoljno rasputiti kada u društvenoj skupštini na to pristane dvije trećine članova.
- §. 25 Kad bi se društvo imalo razići odrediti će u osobnoj sjednici o imetku društva.
- §. 26 Nikakva promjena neće se moći uvesti u ovaj Pravilnik bez privole društva i odobrenja starije vlasti.²⁰⁹⁴

ПРИЛОГ 13.

Правилник друштва Сестара Српкиња у Задру:

Правилно dobrotvorna zadruga zadarskijeh srpkinja!

²⁰⁹⁴ HR-DAZd-543-Namjesništvo za Dalmaciju, Spisi o društvima, Kutija br. 5, br. Misc. 102, R 7, l. 5 (1879.god.)

§. 1. Zadruga Srpkinja u Zadru u rodoljubnom i domoljubnom smjeru stara se u radu, da dobričinstvom i svojskijem nastojanjem unaprijedi moralno i prosvijetno srpski omladak, a naročito, da unaprijedi žensku stranu srpsku u prosvjetnom i društvenom životu, podstičući na pošten rad i iskorjenjujući mane i zle običaje.

§. 2. Ime je zadruzi ovaj: „Dobrotvorna zadruga zadarskih Srpkinja“ a sjedište joj je u Zadru.

§. 3. Po smjeru ovome (§. 1.) zadruga ova:

1) stara se za dječicu srpsku, mušku i žensku koja ide u školu, i sirotnoj djeci pomaže odjelom, knjigom, a po mogućstvu i drugijem čim;

2) stara se za pouku ženskog pomlatka i ručnom radu, kućarstvu i drugijem korisnim zanatima, kako bi se tijekom osigurao siromašnijem ženskinjama častan i pošten život ...

3) prema prihodima zadruge stara se o izdržavanju u kakvoj višoj školi ili preparandiji ženske djece, koja dobro izuče osnovnu školu, a nemaju sredstava, da sama produže svoje školovanje

4) vještima a siromašnijem radelicama Srpkinjama da posreduju zaradu i izragjenoj raboti zaslugi i prioredu, a naročito da podstiče rad i izradu shodnijem nagradama;

5) sirote a čestite Srpkinje udadbenice, po mogućnosti da opravi i tijekom im omogući udadbju;

6) radi oplemenjenja srca i duše ženskinja da priređuju sijela i besijede smjetom zabavnijem i poučnijem te da tijekom uzbudjuje ljubav k čestitom i moralnom životu i svemu, što je dobro i plemenito;

7) da prireguje javne izložbe ručnog rada ženskoga i proizvoda vrijedne ruke Srpkinja radelica, naročito onijeh, koje su pod staranjem ove zadruge i samoukijeh radilica u narodu našem, pa ocijenom i nagradama da podstiče takmenje i usavršavanje u tome.

§. 4. Zadrugu ovu sastavljaju zadrugarice redovne, zadrugarice pomagačice i za tijekom od muške strane članovi podpomagači zadruge.

1) zadrugarice redovno biraju od dva razreda, i to: a) one, koje polože upisnine najmanje 2 for. i uplaćuju za tijekom redovno po 12. for. godišnjega priloga i b) one, koje polože upisnine 2. for. i uplaćuju za tijekom redovno po 6. for. godišnjega priloga.

2) zadrugarice pomagačice jesu one, koje polože upisninu 2. for. i uplaćuju za tijekom redovno po 3. for. godišnjega priloga.

3) Članovi podpomagači zadruge bivaju od dva razreda, i to, a) oni koji polože upisnine najmanje dva forinta i uplaćuju za tijekom redovno po 12. for. godišnjega priloga, i b) oni, koji polože upisnine 2. for. i uplaćuju za tijekom redovno po 6. for. godišnjega priloga.

4) Zadrugarice ove zadruge isto i članom podpomagačem može biti i svaka Srpkinja i svaki Srbin iz Zadar i izvan ako uživa austro-ugarsko državljanstvo i kad ih zadružni upravni odbor na svojoj sjednici primi za zadrugaricu ili člana podpomagača.

§. 5. Zadruga će smjer svoj (§. 3.) izvoditi:

1) upisninom zadrugarica redovnijeh, pomagačica i članova podpomagača zadruge po odbitku trećine za rezervni fond zadružni;

2) godišnjijem prilozima zadrugarica redovnijeh, pomagačica i članova podpomagača zadruge po odbitku trećine za rezervni fond;

3) prihodom sa javnijeh zabava ove zadruge (§. 3. tačke 6. i prihodom sa javnijeh izložaba zadruge ove (§. 7. tač. 7) po odbitku trećine za rezervni fond;

4) kamatom rezervnog fonda zadružnog (§. 18).

§. 6. Zadrugarice redovno imaju mjesta i odlučujućeg glasa na sastancima zadružnijem;

Zadrugarice podpomagačice imaju pristupa na zadružnijem sastancima i glasa savjetovnog.

Imaju pristupa na zadružnijem sastancima i članovi podpomagači; ali bez prava na glas.

Zadrugarice redovno vrše tačno i bez pogovora dužnosti; koje im naloži uprava ove zadruge po ovome pravilniku i prema zaključcima zadružne skupštine.

§. 7. Zadrugarice redovne i pomagačice, a isto i članovi podpomagači zadruge uplaćuju onaj prilog, na koji su se pri upisu u zadrugu obvezali unaprijed i jednakiem mjesečnijem rokovima i to uz priznanicu zadružne blagajnice.

§. 8. Prestaje biti zadrugaricom i članom podpomagačom ove zadruge onaj a) koji svojevotno istupi iz zadruge b) koji ne uplati svojeg priloga zadruzi za godinu dana, ili ne izvrši dužnosti zadrugaričke po ovome pravilniku c) koji izradi protivu zadruge ove, i to se porotom zadružnom (§. 20) dokaže i presudi, ili koji se onedostoji časti d) smrću.

§. 9. Zadruga ova upisuje svaku svoju zadrugaricu i redovnu i pomagačicu, a isto tako i člana podpomagača u naročito za tu knjigu i izdaje svakome potvrdu na pismeno o tome i po jedan primjerak štampanog ovog pravilnika.

§. 10. Zadrugom ovom upravlja i rukuje: a) zadružna skupština, glavna godišnja, a po potrebi i vanredna i b) zadružni upravni odbor-

§. 11. Glavna se skupština sastaje redovno svake godine mjeseca Januara, a saziva je osobitom pozivnicom na šest dana u naprijed predsjednica upravnog odbora, označujući u pozivnici dnevni red skupštinski; ona je i predsjednica skupštine. Po potrebi, ili kad je zahtijeva deset zadrugarica redovnijeh, predsjednica upravnog odbora saziva vanrednu skupštinu na tri dana unaprijed, označavajući u pozivnici predmete skupštinskog vijećanja.

Zadružna skupština riješava pravovaljano apsolutnom većinom glasova redovnijeh zadrugarica, kad su u skupštini bar polovica zadrugarica redovnijeh i pomagačica; a o prestanku zadruge (§. 21.) odlučuje se dvjema trećinama glasova.

Glasa se ustajanjem sa mjesta.

Izbori na skupštini bivaju tajnijem glasanjem.

Kad se glasom na jednako podijele, predsjednica skupštine svojim glasom odlučuje.

Koja zadrugarica redovna ili pomagačica želi da se iznese kakav svoj predlog na skupštinu, dužna je o tome pismeno prijaviti predsjednici na tri dana pred skupštinu.

Skupštinski rad bilježi se tačno u zadružni zapisnik.

Ne dogje li na skupštinu polovica zadrugarica redovnijeh i pomagačica, tada se saziva skupština po drugi put na tri dana unaprijed, i onda odlučuju zadrugarice, koliko ih na skupštini bude ali po dnevnome redu prvo zakazanje skupštine.

§. 12. Na glavnoj godišnjoj skupštini: 1) ovjeravaju se zadrugarice koje su na skupštini, i bude li ih tu najamnje polovica ovjerovljenijeh, započinje rad skupštinski

2) čitaju se imena svije zadrugarica redovnijeh i pomagačica a tako isto i članova podpomagača zadruge (§. 9.)

3) sluša se izvještaj upravnog odbora o radu zadružnom kroz prošlu godinu (§. 17.);

4) sluša se i riješava se o predlogu upravnog odbora za dobročinstva nastale godine i o novijem predlozima o izvajanju i unaprjegenju, koje vrste rada zadružnoga (§. 3.);

5) bira se upravni odbor između redovnijeh zadrugarica, i to tajnijem glasanjem, ako ne bude jednoglasnosti (§. 13.);

6) raspravljaju se predlozi o slučajnoj preinaci ovog pravilnika ili prestanku zadruge;

7) raspravljaju se predlozi pojedinih zadrugarica, koji su bili prijavljeni (§.11.)

§. 13. Upravni odbor sastavljaju pet redovnijeh zadrugarica, koje skupština izabere (§. 12 tačka 5) i perovogja, koji može biti i muška glava, ali samo sa glasom savjetovnijem (§. 17.)

Između izabranijeh u odbor zadrugarica, jedna je predsjednica, jedna je podprsjednica, jedna je blagajnica a dvije odbornice.

Služba zadrugarica, koje su izabrane i upravni odbor traje tri godine, isto i perovogje.

§. 14. Upravni odbor sastaje se na sjednice redovno svaka tri mjeseca radi vijećanja i odlučivanja o tekućijem poslovima zadruge, a u smislu ovoga pravilnika i prema odlukama zadružne skupštine.²⁰⁹⁵

Na poziv predsjednice može se održati sjednica u svako vrijeme, kad važniji kakav posao to iziskuje.

U sjednicama odborskim odluke se donose većinom glasova; pro jednakosti glasova odlučuje stranma na kojoj je predsjednica.

§. 15. Predsjednica upravnog odbora ujedno je i načelnica zadruge, te kao takova zastupa zadrugu kod vlasti i prema svakom trećem; pazi vaskoliki rad zadružni i upravnog odbora; potpisuje zajedno sa perovogjom javne oglase, zadružne ugovore skim treba i svako pismeno u ime zadruge.

Sa znanjem upravnog odbora ona postavlja zadruzi poslužitelja.

Ona čuva pečat zadružni i arhivu; kod nje je drugi ključ zadružne blagajne (§. 16.)

Gdje predsjednica ne dospije, zamjenjuje je podpresjednica upravnoga odbora.

§. 16. Blagajnica prima na priznanice upisninu i prikuplja redovno početkom svakog mjeseca utvrgjeni prilog (§. 7) i sav ostali prihod zadružni, budi kojeg imena po ovom pravilniku. Ona vodi tačan dnevnik računski u glavnu knjigu, sastavlja koncem godine zadružni račun završni, i u dogovoru sa članicama upravnog odbora sastavlja proračun godišnji. Od prikupljenijeh novaca blagajnica zadržava kod sebe do 30. for. za najpreče potereb društvene, a ostatak novaca ostavlja ona sa predsjednicom upravnog odbora u kasu zadružnu pod dva ključa, i jedan ključ ostaje kod nje a drugi kod predsjednice (§. 15.).

²⁰⁹⁵ HR-DAZd-543 – Namjesništvo za Dalmaciju, Spisi o društvima, (1894. god.)

Blagajnica odgovorna je čašću i imanjem zadruzi za svaku štetu, koja je njezinom krivicom učinjena.

§. 17. Perovogja vodi zapisnik u zadružnijem skupštinama i u sjednicama upravnog odbora; izdaje kad zatreba izvode iz zapisnika i sastavlja svako pismeno zadruzi i upravnom odboru. Ako je pervogja muška glava on ima na zadružnoj skupštini isto i u sjednicama upravnog odbora samo glasa obavještavanja i savjetovanja (§. 13).

§. 18. Rezervni fond zadružni sastavlja se od trećine prihoda ove zadruge (§. 5.)

Novac fonda ovoga daje se u sigurni koji novčani zavod na rasplod i kamata od toga troši se na zadružne smjerove (§. 3.)

§. 19. Zadruga ima svoj pečat sa natpisom: „Pečat dobrotvorne zadruge zadarskijeh Srpkinja“

Poslovni jezik zadružni jest srpski sa ćirilicom u pismu.

§. 20. Razmirice zadružne izmegju zadugarica imaju se prijaviti presjednici, upravnog odbora, a ova će pokušati razmirenje stranke da izmiri; ne uspije li, tada se sastavlaj radi toga naročita porota.

Svaka stranka bira po dvije zadrugarice, bilo redovne bilo pomagačice. Saslušavši obje stranke porota po duši i savijesti rješava razmirice. Ne uzmogne li se pogoditi tada porota bira petu zadrugaricu, koja odlučujućijem glasom riješi razmiricu. Proti ovog riješenja nema daljeg priziva.

§. 21. O izmjeni pravilnika ovog, ili o prestanku zadruge ove odlučuje naročito i radi ovoga redovno sazvana skupština, po prethodnom zahtijevu bar trećine zadrugarica. Na toj skupštini mora biti bar većina zadrugarica cjelokupnog broja zadružnog i skupština odlučuje tom prilikom dvjema trećinama glasova.

Svaka izmjena pravilnika ovog, kao i zaključak skupštinski o prestanku zadruge ove prijavljuje se odma viskom c. kr. Namjesništvu u Zadru.

§. 22. Prestaće zadruga ova. a) kad sazvana za to skupština zadružna svijeh upisanih zadrugarica dvjema trećinama glasova zaključi prestanak; b) ako se zadruga nebude držala u pravilniku ovome odregjenog smjera i postupka ili svog djelokruga c) ukidanjem nadležnom c. kr. vlašću.

§. 23. Kad bi prestala ova zadruga (§. 22.) cjelokupno imanje zadružno, pošto se podmire svi troškovi i sva plaćanja u ime zadruge, pripašće srpskoj djevojačkoj školi u Zadru, ili da i ove ne bude, tutorstvu parohijske crkve Sv. Ilije u Zadru, da se prihodom od toga i poslije po mogućstvu čini dobro srpskom pomladku u Zadru u smislu ovog pravilnika.²⁰⁹⁶

ПРИЛОГ 14.

Правилник српског певачког друштва „Бранко у Задру

§. 1. Osniva se, sa sjedištem u Zadru, srpsko-pjevačko društvo „BRANKO“.

2. Cilj je ovog društva, da njeguje muziku, vokalanu i instrumentalnu.

3. Prema tome ono će:

a) poučavati svoje članove u muzici;

b) pjevaće u crkvama

c) davaće javne koncerte i zabave

§.4 Članom ovog društva može da postane svaki Srbin ili Srpkinja, prijatelj ili prijateljica Srba, koje primi Uprava. Prije nego se društvo konstituiše, članove prima promicateljni Odbor.

§.5 Društvena godina počinje sa danom, u koji nadležna vlast posvjedoči, da društvo postoji u smislu zakona o udruživanju, a svršava isti dan nastajine godine.

§.6 Svaki član plaća mjesečno jednu krunu. Prestaje da bude članom, ko do kraja meseca ne plati članarine.

§.7 Svaki član, koji je punoljetan, ima pravo da biva i da bude izabran u upravu. Svi članovi bez razlike, imaju prava, da besplatno prisustvuju društvenim koncertima i zabavama.

§. 8 Jesu: a) mjesečni doprinosi članova, b) sve što ko društvu bezuslovno daruje ili zavješta

§. 9 Društvom će upravljati odbor od tri lica, koje bira društvena skupština određivši ko će izmegju njih biti predsjednik, blagajnik i tajnik.

§. 10 Upravni odbor upravlja društvenim imetkom i odlučuje o društvenim poslima, riješenje koje ne spada u nadležnost opće skupštine i zastupa društvo prema trećima.

§. 11 Svaki društveni spis treba da bude potpisan od predsjednika i tajnika, a oni spisi, koji se tiču blagajne, od presjednika i blagajnika.

²⁰⁹⁶ Исто. I.- 24 –30.

Priznanice o prijemu novaca biće valjane i kad je na njima samo blagajnikov potpis.

§. 12 Upravni se odbor bira za godinu dana, poslije koje uk^{TPH} njegovi članovi mogu da budu za novo izabrani

§. 13 Odobrava račune i zato će se na njoj izabirati dva revizora, koji, će ih pregledati;

§. 14 U njenu nadležnost idu ovi poslovi a) kupovanje i prodavanje nepokretnih dobara b) preinake društvenih pravilnika

§. 15 Upravni odbor saziva opću skupštinu redovnu krajem društvene godine, a vanrednu, kad on nagje za potrebito, ili, kad bi je zatražilo deset članova, obrazloženim pismenim podneskom. U ovom poslednjem slučaju Upravni odbor biće dužan da ureče skupštinu kroz osam dana, računajući od dana kad mu je predat dotični pismeni podnesak deseterice članova.

§. 16 Dnevni red općih skupština treba da bude objavljen članovima barem tri dana prije dana, za koji su zakazane.

§. 17 Na opće skupštine, radi valjanosti njenih zaključaka, valja da dogje barem apsolutna većina članova t. j. jedan više od polovine. Ne dogje li, onda će se istim dnevnim redom kroz tri dana sazvati druga skupština, na kojoj će se riješavati i odlučivati bez obzira na broj članova, koji su prisutni.

§. 18 Zaključci sa opće skupštine primaju se apsolutnom većinom glasova prisutnih članova, Uprava se bira ceduljama.

§. 19 Zaključci sa općih skupština su za svakog člana

§. 20 Dobrovoljni raspust društva moraće se odlučiti na skupštini, koja će se zato naročito sazvati. Tad će se odlučiti, u koju će se svrhu upotrebiti društveni imetak i kako će se obaviti likvidacija.

§. 21 U slučaju, kad bi se društvo raspustilo bez svog pristanka, odregjuje se sada za onda da pripadne njegov imetak mjesnoj „Srpskoj čitaonici“

§. 22 Dogodi li se u društvu kakva razmirica megu pojedinim članovima, svaka će zavagjena stranka izabrati po jednog predsjednika, koji će riješiti spor.

Ne slože li se dva presudnika, oni će izabrati trećega, da taj spor riješi. Ne slože li se dva izabrana presudnika u izboru trećeg, prijaviće to upravnom odboru, koji će jednom društvenom članu, koji nije u upravi i nije presudnik zavagjenih stranaka, povjeriti rješenje njihovog spora. (HR-DAZd-543, Namjesništvo za Dalmaciju, Spisi o društvima, Kutija 6, ex Misc.102, R 79, l. 31)

2097

ПРИЛОГ 15.

Одлука поглаварства у Котору са седиштем у Херцег-Новом које је послало свим распуштеним српским соколским друштвима, под датумом 26. маја 1915. године, бр. 1161/рес.

„U svezi sa koracima učinjenim proti srpskim sokolskim društvima u Bosni i Hercegovini, c. k. političke oblasti u Dubrovniku i Hercegnovome te u Kninu zaplijenile su mjeseca Juna 1914. kod onamošnjih srpskih sokolskih društava, odnosno kod pojedinih upravljajućih članova rečenih društava raznog dopisivanja iz kojeg proizlazi jasno, da su srpska sokolska društva u Dalmaciji, te njihov savez „Župa srpskih sokolskih društava na primorju“ u Hercegnovome bila u društvenom saobraćaju u zajednici radinosti i sa srpskim sokolskim društvima u kraljevini Srbiji.

Na štampanom popisnom arku, na kojem su pečat „Sokolsko društvo Dušan Silni Kragujevac“ i potpisi kralj. srpskog pešadijskog majora kao predsjednika i kralj. srpskog sudbenog tajnika kao sekretara, a u kojemu je navedeno „brojno stanje svih srpskih sokolskih društava na dan 14. marta 1914. god.“ naznačena su mjesta Dubrovnik i Ercegnovi.

Osim toga bilo je zaplijenjeno: pismo „Saveza srpskih sokola Dušan Silni u Beogradu“ upravljeno srpskoj sokolskoj župi na Primorju u Hercegnovom gde određena dvojica izaslanika iz Beograda za srpski sokolski slet na Kosovu kod Knina dne 28. juna 1914. i više oglasa o djelatnosti srpskih sokolskih društava u Beogradu i Kragujevcu, pojedinih dopisnica iz Kragujevca i Beograda, koje predstavljaju snimke dalmatinskih srpskih sokola skupa sa inozemnim (srbijanskim) sokolima u jednakoj društvenoj nošnji.

Po tome je jasno, da se je djelatnost srpskih sokolskih društava u Dalmaciji, bilo putem „Župe na Primorju“ bilo direktno protezalo i na inozemstvo, te da su time ta društva prekoračila svoj djelokrug predviđen u društvenim pravilnicima.

C. k. namjesništvo u Zadru nalazi stoga, da na temelju § 24 zakona 15 novembra 1867, d. z. I. Br. 134, raspusti „Župu srpskih sokolskih društava na Primorju“ u Ercegnovom, te sva srpska sokolska društva u Dalmaciji, koja sačinjavaju onu župu, i to:

²⁰⁹⁷ Такође, Друштвена правила су штампана 1910. године.

1. Srpsko sokolsko društvo „Dušan Silni“ u Dubrovniku;
2. „Srpski Soko“ u Kninu;
3. „Srpski Soko“ u Kotoru;
4. „Srpski Soko“ u Bijeloj;
5. „Srpski Soko“ u Budvi;
6. „Srpski Soko“ u Gjenoviću;
7. „Srpski Soko“ u Kaštel Lastvi;
8. „Srpski Soko“ u Risnu;
9. „Srpski Soko“ u Zadru;
10. „Srpski Soko“ u Ercegovom

Ovoliko vam se priopćuje uslije otpisa Predsjedništva c. k. Namjesništva u Zadru dne 12. maja 1915. Pr. br. 2587 sa dodatkom da proti ovoj odluci prost je utok na c. k. Ministarstvo unutrašnjih posala u Beču, putem c. k. Namjesništva u Zadru u roku od 60 dana, računajući od dana susljedog onome njena uručenja.

Glede društvene imovine biti će od ovog c. k. kotar. Poglavarstva zatraženog kod nadležnog c. k. Suda imenovanje privremenog skrbnika, koji će do druge odredbe upravljati društvenom imovinom, te pod nadzorom vlasti štiti interese iste imovine²⁰⁹⁸.

ПРИЛОГ 16.

Правилник библиотеке Српског православног општества у Шибенику:

1. Чл. Све књиге које има овдашња црквена православна општина морају стајати у одређено за то мјесто, које се зове: „Библиотека Општества Шибеничког“.
2. Чл.
Све књиге морају протоколарне бити од одређеног Библиотекара, у главном Бељежнику свих књига, кои мора стајати свагда у Библиотеки.
3. Чл.
Ко поклони књигу какву Библиотеки мора записати име, презиме и годину када је подарио; ако так неби записао онај који подари, биће у дужности библиотекар записати, и обзнанити таторима које и колико књига подарио.
4. Чл.
Библиотекар биће у дужности на свакој књиги на првом месту или на корици ставити обичну бељешку од Библиотеке, која показује и свједочи да књига принадежи овој Библиотеки, за да се изгубити неможе; исто тако, библиотекар је обавезан приставити малу картицу остраг на књиги, за написати односитељниј број књиге, по којем се уписује у главни бељежник свих књига.
5. Чл.
Све књиге које се сувише (дуликати) у Библиотеки налазе, библиотекар је дужан записати у обашка на то установљени Бељежник дубликата, који је притоколиран у главном Биљежнику свију књига под словом Б. бр. 704.
6. Чл.
Библиотекар моћи ће продавати сувишне књиге дубликате, које се у Библиотеци налазе и кад ко купи, дужан је исти библиотекар записати у бељежнику име и презиме куповатеља, какво је дјело, под којим бројем и суму новаца што је за књигу добио.
7. Чл.
Са свршетком сваке године, библиотекар биће у дужности обзнанити таторима Бељежник, колико је добио за продане књиге, и онда новци се морају уписати у записник Библиотеке прихода и расхода, који се налази притоколиран у главном Бељежнику књига под сл. Б. бр. 476.
8. Чл.
Ко год буде желио узети из Библиотеке књигу какву на прочитаније мораће својеручно записати на реверсу каква дјела узима, а када врати, библиотекар је у дужности записати дан када је књига враћена.
9. Чл.
Свакога члана Општества овог, читао или нечитао књиге, позваће се и понудити 3 фор. годишње на Библиотеку, и то са почетком године, из којих новаца, набављаће се нове књиге, старе подеране

²⁰⁹⁸ I. Bendiš, „Sokolstvo u Boki kotorskoj“, Soko na Jadranu, Split 1931, str. 150.

поправљати, и за остале библиотекарске трошкове, и ко не буде хотио ову књигу плаћати, неће моћи ни добити књиге на прочитаније, осим ако је већ сирома, а жели књиге читати. Таковом ће се давати, али препоручити да књигу чува и чим је прочита одма вратити, а сваки пак, више од мјесец дана неће моћи држати књигу, осим ако је дјело велико, а у таквом случају лице оно мора јавити после мјесец дана библиотекару зашто књигу држи.

10. Чл.

Не прима се од оног лица порез од 3 фор. који не жели у овом Обштетсву, и који није православни Србин, нити могу књиге бити даване на прочитаније изван града и Обштетсва овог.

11. Чл.

Ако би која књига пропала, код каквог лица које узимље књигу на прочитаније, мора исто дјело набавити, и док то не учини, друга му се књига из Библиотеке не може дати на прочитаније, осим ако се изгубљено дјело, нигде купити не може, онда мора платити.

12. Чл.

Ако би каква књига пропала, да се не зна код кога је, онда мора одговорни библиотекар исто дјело купити; ако (пак) не би хотио онда Туторство мора набавити изгубљену књигу, а трошкове зауставити од плате библиотекара; ако пак пропадне књига код каквог лица, као што је у чл. 11 речено, онда библиотекар није одговоран ништа.

13. Чл.

Свако лице, које буде плаћало 3 фор. на годину, мора својеручно у записнику записати своје име и презиме; ако би пак лице које се обвеже, не плаћало уредно, напријед одређену своту, па макар и у три рате само напријед у теченију године, у таквом случају ако на обећање помањка не може му се ни књига даље давати на прочитаније.

14. Чл.

Ако би се финансијално обстојаталевства лица каквог које је плаћало 3 фор. измјенило, таквом могу се давати књиге на прочитаније; ако ли би пак код каквог лица пропала књига, или би ју подерао, онда губи право на читање књига.

15. Чл.

Ако би која књига пропала код каквог потребног члана Обштетсва овог, онда библиотекар неће бити одговоран, а Туторство мораће изгубљену књигу набавити од библиотекарских новаца; али лице оно губи за свагда право узимати из Библиотеке ма какву књигу.

16. Чл.

Ако би библиотекар хотио оставити службу, биће у дужности чувати књиге и обслуживати, докле не именује Туторство новог библиотекара, пак овоме мора предати по протоколу Библиотеку у реду. Исто тако, ако Туторство лиши библиотекара званија овог, мора чекати и предати новом библиотекару, и колико је могуће, гледати да се у предавању све књиге које су на прочитанију врате у Библиотеку.

17. Чл.

Никакво Туторство одсад унапредак не може Правилник овај побаци, него само ако се нађе што поправити за боље, и то са знањем Духовне власти, будући да је Библиотека Обштетсва и црквена; а друго, што је Црква ова доста потрошила док се Библиотека ова уздигла у оваквом садашњем поредку.²⁰⁹⁹

²⁰⁹⁹ HR-DAZd-341-Spisi pravoslavne eparhije Zadar, Izvod, Sv. 91, br. 2119/580, (1866. god.).

Списак извора и литературе

ИЗВОРИ

Необјављивани извори:

- Државни архив у Задру (DAZd/HR)
 - *Vlada/Namjesništvo za Dalmaciju, Razni spisi (HR-DAZd-88)*
 - *Kulturno-prosvjetno društvo Matica Dalmatinska, Zadar (HR-DAZd-567)*
 - *Spisi pravoslavne dalmatinske eparhije u Zadru (HR-DAZd-341)*
 - *Namjesništvo za Dalmaciju, Spisi o društvima (HR-DAZd-543)*

- Архив Српске академије наука и уметности
 - *Дневник Милана Ђ. Милићевића, (бележник догађаја, књига 1 2, 6, 10, 13, сигн. 9327.)*
 - *Заоставштина Стевана Роџе*

- Архив Српске православне црквене општине у Трсту

1899, 1904, 1910, 1912. година

- Рукописно одељење Матице српске у Новом Саду (РОМС)
 - *Кореспонденција Спире Поповића, Саве Бјелановића, Лазара Томановића и Никодима Милаша*

Објављени извори:

1. *Генерални конзулат Краљевине Србије у Трсту 1884–1914*, М. Перишић, С. Рајак, Ј. Рељић (ур.) *Историја српске дипломатије*, Документа, Архив Србије, Београд 2009.
2. *Говор проф. М. Катурсића изречен у Српској читаоници у Задру 9. (22) децембра 1908. год., пригодом прославе Синода одржаног у мјесном прав. храму Св. Илије ради уређења православне далматинске цркве*, Задар 1908.
3. *Gospodinu odvjetniku Jozi Dr. Paštroviću Grubković Jovan*, Zadar 1879.
4. *Извјештај о свечаној прослави двадесетпетогодишњег спомена преуређења и постојања православног богословског завода у Задру 9. (21) јула 1894*, Задар 1894.
5. *Извјештај о Православном богословском заводу у Задру за године 1878/79, 1882/8,3 1893/94, 1909/1910, 1910/1911.*
6. *„Успомени професора православне богословије у Задру Љубомира Вујновића“*, у: *Извештаја прав. богословског Сјеменишта у Задру за 1882–83. школ. годину*, Задар 1883.

Штампа:

1. *Бока: гласник за опће интересе Бокеља*, Котор 1907–1908.
2. *Браник: орган српске народне слободоумне странке*, Нови Сад 1885–1914.
3. *Vuk: list za književnost i umjetnost*, Zadar 1885.
4. *Глас привредно-културне Матице за Сјеверну Далмацију*, Шибеник 1922 – 1940.

5. *Dražkov raboš: list za svakoga*, Split 1884–1885.
6. *Dubrovnik*, Dubrovnik 1892–1914.
7. *Гласник Далматинске епархије*, Задар 1890–1914.
8. *Zadarska revija*, Zadar 1954–1991.
9. *Застава*, Нови Сад 1866–1914.
10. *Zora dalmatinska*, Zadar 1848–1849.
11. *Зора: гласник српске напредне омладине*, Беч 1910–1912.
12. *Истина: лист за богословску науку и пастирску праксу*, Задар 1884–1888.
13. *Магазин Сјеверне Далмације*, Шибеник 1934–1935.
14. *Pravi Dalmatinac: list za puk*, Zadar 1897–1903.
15. *Приморски српски лист: орган Српске народне странке*, Задар 1903–1905.
16. *Ришка слобода: list hrvatske ričke napredne странке*, Split 1905 – 1914.
17. *Sokol na Jadranu*, Split 1926–1941.
18. *Соколска мисао*, Сомбор 1926–1927.
19. *Sloboda: organ Hrvatske ričke napredne странке*, Split 1905–1913.
20. *Србобран: лист за политику, народну просвету и привреду*, Загреб 1866–1914.
21. *Србске новине*, Београд 1848.
22. *Српска зора: лист за просвјету и привреду*, Дубровник 1907–1911.
23. *Србски Дневник*, Нови Сад 1852–1864.
24. *Српски лист/глас: гласило за српске интересе на Приморју*, Задар 1880–1904.
25. *Српско-далматински магазин*, Задар 1848–1873.
26. *Напредак*, Нови Сад 1848–1849, 1864–1869.
27. *Narodni koledar*, Zadar 1863–1866.
28. *Narodni list Il Nazionale*, Zadar 1862–1914.
29. *Нови српски лист: орган за српске интересе на приморју*, Задар 1903–1905.
30. *Хришћански весник: лист за хришћанску поуку и црквену књижевност* Београд 1885–1914.
31. *Hrvatska kruna*, Zadar 1892–1919.

Монографије и зборници:

1. М. Атлагић, *Српско племство и грбови у Дубровнику, Далмацији, Хрватској и Славонији*, Косовска Митровица 2011.
2. Л. Бакотић, *Срби у Далмацији од пада Млетачке Републике до уједињења*, Београд, 2002.
3. Ј. Belmarić, М. Grčić (ur.), *Dalmatinska zagora: nepoznata zemlja*, Zagreb 2007.
4. D. Verić, *Iz književne prošlosti Dalmacije*, Split 1956.
5. Исти, *Školstvo Šibenika i njegove okolice (1412–1921)*, Split 1964.
6. Ј. Бианкини, *Народни препород у Далмацији*, Београд 1927.
7. С. Божић, *Политичка мисао Срба у Далмацији: Српски лист/глас*, Београд 2011.
8. А. Bralić, *Zadarsko školstvo u Prvom svjetskom ratu*, Zadar 2005.
9. А. Брозовић (ур.), *Соколски Зборник*, Београд 1934.
10. G. Bulat, *Jezično pitanje u Kraljevini Dalmaciji*, Split 1900.
11. Ј. Бућин, *Преглед рада Српског пјевачког друштва Јединства у Котору од године 1839–1929*, Котор 1929.
12. Z. Vince, *Zadar kao središte raspravljanja o književnom jeziku u prvoj polovini 19. stoljeća u Dalmaciji*, Grad Zadar presjek kroz povijest, Zadar 1966.
13. Ј. Vrandečić, *Dalmatinski autonomistički pokret u 20. stoljeću*, Zagreb 2002.
14. Ј. Вучковић, *Свети Вит. Једно питање из агиологије православне цркве*, Задар 1889.
15. P. Galić, *Povijest zadarskih knjižnica*, Zagreb 1969.

16. Исти, *Povijest zadarskih tiskara*, Zagreb 1979.
17. J. Grabovac, *Kulturno-politički odnosi u Dalmaciji u II polovini XIX stoljeća i njihov utjecaj na nacionalni preporod: doktorska disertacija*, Београд 1966. (докторска дисертација).
18. J. Grupković, *Zrcalo talijanstva u Dalmaciji*, Већ 1861.
19. Ж. Дига, *Културни живот у Европи на прелазу из 19. у 20. век*, Београд 2007.
20. (ур. А. Ђаја), *Северна Далмација некад и сад: одлучна реч у критичном часу*, Београд 1939.
21. Иринеј Ђорђевић (ур.), *Косовска народна читанка*, Београд 1940.
22. М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, 2, Београд 1989.
23. Ј. Ердџановић, *О пореклу Буњеваца*, Београд 1930.
24. Епархијски управни одбор Шибеник, *Далматинска Лазарица и православни Косовљани поводом стогодишњице освећења темеља далматинске Лазарице 1874–1974*, Београд 1974.
25. М. Живановић, *Библиографија Српске књижевне задруге 1892–1947*, Београд 1967.
26. Исти, *Соколи – идеологија у физичкој култури Краљевине Југославије*, Београд 1991.
27. Исти, *Крајишки соколи*, Београд 1998.
28. М. Zaninović, *Školstvo u Dalmaciji u tijeku narodnog preporoda, Dalmacija u narodnom preporodu 1835–1848, prilozi sa znanstvenog skupa u Zadru od 8. do 9. svibnja 1986, održanog u povodu 150. obljetnice jubileja ilirskog pokreta i 30. obljetnice Filozofskog fakulteta u Zadru*, Zadar 1987
29. N. Ivanišin (ур.) *Dalmacija u narodnom preporodu 1835–1848: prilozi sa znanstvenog skupa u Zadru od 8. do 9. svibnja 1986, održanog u povodu 150. obljetnice jubileja ilirskog pokreta i 30. obljetnice Filozofskog fakulteta u Zadru*, Zadar 1986.
30. А. Ivanko, *Pola vijeka od narodne borbe u Dalmaciji*, Split 1939.
31. П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд 1986.
32. Е. Ivoš Nikšić, I. Radeka, *Zadar i Padova, gradovi prijatelji i središta znanja*, Zadar 2007.
33. Р. Јелић (ур.), *Алманах Срби и православље у Далмацији и Дубровнику*, Загреб 1971.
34. Š. Jurišić, *Iz povijesti Dalmacije*, Split 1984.
35. Р. Karlić, *Matica Dalmatinska*, Zadar 1907.
36. Д. Кашић, *Светли гробови православних Шибенчана*, Шибеник 1975.
37. V. Kisić, *Osvit u Dalmaciji*, Zadar 1909.
38. Исти, *Na odbranu poštenja, Namjesnička afera u Dalmaciji*, Zadar 1904.
39. М. Королија, *Северном Далмацијом*, Београд, Шибеник 2011.
40. В. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1790- 1914.*, Нови Сад 1980.
41. (ур. Исти), *Зборник „Срби у Хрватској“*, Београд 1989.
42. I. Livaković, *Šibenska gimnazija*, Šibenik 1979.
43. М. Ležaić, *Prošlost i sadašnjost osnovne nastave u Dalmaciji*, Split 1922.
44. Исти, *Jugoslovenski naprednjački pokret i njegov odjek u Severnoj Dalmaciji (1897–1903)*, Šibenik 1939.
45. I. Livaković, *Šibenska gimnazija*, Šibenik 1979.
46. Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у 19. веку*, Београд 2006.
47. С. Матавуљ, *Биљешке једног писца*, Београд 1939.
48. Ф. Маршић (ур.) *Dalmacija iz djela Austro-Ugarska Monarhija*, opisana i ilustrovana, prievod sa njemačkog, Spljet 1892.
49. V. Maštrović, *Jadertina Croatica bibliografija knjiga, časopisa i novina izdanih na hrvatskom ili srpskom jeziku u Zadru*, II dio, časopisi i novine, Zagreb 1954.
50. Исти, *Odnos činovnika prema jezičnom pitanju u Dalmaciji u preporodno vrijeme*, Zadar 1961.
51. Исти, *Hrvatska društva u Zadru 1848–1920*, Zagreb 1964.
52. Исти, *Osnivanje ilirske čitaonice u Zadru 1847. i 1848. god. s osvrtom na zadarsku čitaonicu iz 1807. god.*, Zadar 1974.

53. Т. Маštroвић, *Drama i kazalište hrvatske moderne u Zadru*, Zagreb 1990.
54. Ј. Медини, *Benkovački kraj kroz vjekove*, 1– 2, Benkovac 1987.
55. I. Merz, *Priručnik Orlovske organizacije*, Zagreb, 1924.
56. Н. Милаш, *Аутобиографија, студије и чланци*, Београд, Шибеник 2005.
57. Исти, *Православна Далмација*, Шибеник 2004.
58. Исти, *Успомене из првих година политичког живота Срба на приморју*, Љубљана, 1995.
59. К. Милутиновић, *Sveslavenski kongres u Moskvi 1867*, Zagreb 1967.
60. Исти, *Vojvodina i Dalmacija 1760–1914*, Novi Sad 1973.
61. Исти, *Ilija Dede Janković poslednji direktni potomak Janković Stojana*, Zadar 1985.
62. В. Мимица, *Dalmacija u toru svjetlosti: povijest Dalmacije od Antike do kraja XX st.* Rijeka 2004.
63. М. Могуш, *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, Zagreb 1993.
64. Николај Мрђа (ур.), *Косовска народна читанка*, Шибеник 1989.
65. G. Novak, *Visoko školstvo u Zadru tijekom 19. stoljeća*, Zadar 1976.
66. Исти, *Prošlost Dalmacije*, Zagreb 2001.
67. Т. Оршоліћ, *Vojna Dalmacija u 19. stoljeću*, Zadar 2013.
68. М. Равлиновић, *Hrvatski razgovori*, Zadar 1877.
69. (ур. I. Pederin), *Njemački putopisci po Dalmaciji* Split 1989.
70. М. Пекић, *Национални идентитет Срба у Далмацију 1760-1860*, Београд 2002.
71. Исти, *Вук и Словенство Далмације*, Нови Сад 2008.
72. I. Perić, *Borba za narodni jezik i nacionalni duh u dalmatinskom školstvu (1860–1918)*, Београд 1968. (докторска дисертација).
73. Исти, *Borba za ponarođenje dalmatinskog školstva 1860–1918*, Zagreb 1974.
74. Исти, *Dalmatinski sabor 1861–1912 (1918) god.*, Zadar 1978.
75. Исти, *Kulturna i politička djelatnost Božidara Petranovića*, Zagreb 1983.
76. Исти, *Politički portreti iz prošlosti Dalmacije*, Split 1990.
77. Исти, *Lovro Monti kao političar i rodoljub*, Kninski zbornik, Zagreb 1993.
78. Š. Peričić, *Diplomatsko-konzularna predstavništva stranih zemalja u Dalmaciji za vrijeme druge austrijske uprave*, Zadar 1966.
79. Исти, *Oskudica i glad u Dalmaciji u 19. i početkom 20. stoljeća*, Zagreb 1980.
80. Š. Peričić и др. (ур.), *Zadar za austrijske uprave, Prošlost Zadra IV*, Zadar 2011.
81. D. Petranović, *Građanske škole. Njihovo delovanje i korist, osobitim obzirom na Dalmaciju, (Preporučena odlukom С. К. Pokrajinskog Školskog Vijeća u Zadru od 13. 7. 1912. god. Br. 4669, za nabavku u školskim knjižnicama)*, Dubrovnik 1912.
82. Исти, *Доситије Обрадовић споменица о посмртној му стогодишњици 1811.-1911.* Дубровник 1911.
83. R. Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću: Narodna stranka i nacionalno pitanje 1860–1880*, Sarajevo 1982.
84. G. Piearazzi, *Никола Томазео и Срби*, Београд 1977.
85. (ур. Р. Пилиповић), *Београдска митрополија и српски духовни простор (1804 - 1918)*, Београд 2013.
86. М. Поповић, *Vidovdan i časni krst*, Beograd 1998.
87. J. Predavec, *Selo i seljaci*, Zagreb 1934.
88. В. Рпра, *Srpsko-dalmatinski Magazin 1836–1848, preporodne ideje Srba u Dalmaciji*, Split 1988.
89. J. Ravlić, *Matica Dalmatinska u podizanju narodne svijesti 1862-1870*, Zadar 1972.
90. Т. Рајчић, *Srpski nacionalni pokret u 19. stoljeću*, Split 2004.
91. F. Rački, *Dr Božidar Petranović*, Zagreb 1975.
92. Д. Рашковић, С. Зорица, *Дрњишка крајина – људи и догађаји*, Београд–Дрњиш 1994.

93. Д. Руварац, *Животопис Ђорђа Николајевића митроплита добро-босанскога*, Земун 1898.
94. М. Савић, *Илија Деде Јанковић: прилози за биографију*, Загреб 2003.
95. М. Синобад, *Племе Синобад 1600–2000*, Београд 2000.
96. Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност (1848–1871)*, Београд 1966.
97. Н. Томазео, *Искрице*, Београд, Загреб 1898.
98. Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд 1986.
99. Иста, *Историја Српске књижевне задруге*, Београд 1992.
100. А. Tresić-Pavičić, *Po ravnim Kotarima*, Zadar 1906.
101. S. Ćirković, *Prvi sudari Bosne sa Turcima, Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd 1964.
102. D. Foretić, *Učiteljska škola Zadar*, Zadar 1956.
103. Isti, (ur.), *Dalmacija 1870*, Zadar 1972.
104. Исти, *O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovici 19. stoljeća do Prvog svjetskog rata*, Zagreb 1969.
105. Исти, (ур.), *Dalmacija 1870*, Zadar 1972.
106. Исти, *O društvima u Šibeniku između dva rata*, Split 1980.
107. Š. Urlić, *Crtice iz dalmatinskog školstva od dolaska Hrvata do 1910. god., 1. dio do 1814. god.*, Zadar 1919.
108. А. Fortis, *Put po Dalmaciji*, priredio J. Bratulić, Zagreb 1984
109. C. Francesco, *La Dalmazia descritta*, Zara 1847.
110. J. Hanuš, *Sokolska čitanka*, Zagreb 1925.
111. F. E. Hoško, P. Ćošković, V. Kapitanović, *Hrvatski franjevački biografski leksikon*, Zagreb 2010.
112. М. Цар, *Од Јадрана до Балкана: Утисци са Вукове славе*, Задар 1898.
113. Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, Београд 1987.
114. А. Cetnarowicz, *Narodni preporod u Dalmaciji, od slavenstva prema modernoj hrvatskoj i srpskoj nacionalnoj ideji*, Zagreb 2006.
115. В. Чубриловић, *Политичка прошлост Хрвата*, Београд 1939.
116. М. Штрбац, *Прошлост школства Кистања и Буковице*, Кистање 1989.
117. М. Šunjić, *Dalmacija u XV stoljeću*, Sarajevo 1967.

Чланци:

1. Д. Берић, „Цртице из прошлости Срба у Далмацији. Српска дјевојачка школа у Задру“, *Српска ријеч – орган главног одбора Срба у Хрватској*, бр. 313 (1950).
2. Исти, „Омладинско друштво „Prvenac“ i Narodni preporod u Dalmaciji“, *Могућности*, бр. 10 (1963), стр. 407–413.
3. Z. Vince, „Pogledi Božidara Petranovića na književni jezik“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, br. 2, Novi Sad 1961, str. 357–361.
4. Љ. Влачић, „Семинар у Шибенику за православне ђаке будуће унијате“, *Богословље св. 1* (1940), стр. 278–294.
5. Ј. Вучковић, „Митроплит Ђорђе Николајевић“, *Летопис Матице српске за 1897. годину*, Нови Сад 1897., св. 4, стр. 49–99.
6. М. Diklić, „Matica dalmatinska od osnutka do ujedinjenja sa Maticom Hrvatskom (1862.-1912.)“, *Zadarska smotra*, Zadar 2002, br. 1-3, str. 139-166.
7. Р. Доброта, „Црква Светог Николе у Братишковцима и народна основна школа при њој“, *Богословље*, св. 1–2 (1970), стр. 145–159.

8. Љ. Дурковић-Јакшић, „Српске библиотеке у Северној Далмацији“, *Гласник, службени лист српске православне цркве*, бр. 4, (1977). стр. 80–89.
9. М. Ђинђић, Т. Сipeк, „Politički identiteti dalmatinskih Talijana 1860–1882“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1 (2010), str. 219–238.
10. М. Екмечић, „Видовдан српски празник“, *Нин*, 25. 6. 1989.
11. М. Живановић, „Седамдесетогодишњица Српске књижевне задруге“, *Библиотекар*, бр. 4, Београд 1962, стр. 315–325.
12. Пешић, Ф., „О роčetkih „Matice Dalmatinske“ 1848/9“, *Hrvatsko kolo naučno književni zbornik*, knj. 5, Zagreb 1909, str. 131–137.
13. G. Jakovčev, „Sokolska organizacija i stvaranje prve zajedničke države Južnih Slavena 1863–1918. godine“, „*Stvaranje jugoslovenske države 1918: zbornik radova podnetih na naučnom skupu u Ploku od 16. do 19. maja 1979.*“, Београд 1983. institut za savremenu istoriju, str. 67–88.
14. Љ. Јовановић, „Сава Бјелановић и српство на приморју“, *Дело, лист за науку, књижевност и друштвени живот*, књ. 14 (1897), 308–326; књ. 15 (1897) 101–119, 284–294, 405–428.
15. Б. Ковачек, „Словенске матице као стожери националних култура“, *Летопис Матице српске*, Нови Сад 1992, св. 1–2. стр. 137–140.
16. М. Лежаић, „Прослава Видовдана на Далматинском Косову, 550-годишњица косовске битке и педесетогодишњица цркве Лазарице“, *Политика*, 20. 6. 1939.
17. Р. Љушић, „Српство двоверних далматинских Срба (на примеру Марка Мурата и Никодима Милаша)“, *Анали Правног факултета у Београду*, Београд 2012. бр. 2, стр. 26–55.
18. Т. Масап, „Školstvo Metkovića i njegove okolice u prošlosti“, *Školski vjesnik*, (1964). стр. 46–63.
19. Ј. Митровић, „Povodom knjige Miodraga Popovića *Vidovdan i časni krst*“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 3–4 (1977). str. 133–154.
20. I. Pederin „Austrijski propisi o tisku i nadzor nad dalmatinskim tiskom“, *Bibliotekarstvo*, Sarajevo 1987. br. 33, str. 62–71.
21. Isti, „Odnos austrijske vlasti prema talijanskom, hrvatskom i crnogorskom novinstvu u doba Bokeljsko-hercegovačkog ustanka (1880–1882)“, u (ur. I. Pušić) *Boka: zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti*, Herceg-Novi 1987. br 7, str. 185–209.
22. М. Пекић, „Доситеј и Задар“, Научни састанак слависта у Вукове дане 19/2 17–20.9. 1989. Београд, стр. 379–389.
23. I. Perić, „Lovro Monti kao političar i rodoljub“, *Knjinski zbornik*, Zagreb 1993, str. 183–191.
24. Р. Пилиповић, „Забелешка о Србима који су образовање стекли у Русији (написана по предлогу Првог департамана Министарства спољних послова, а од конзула у Скопљу А. [Санкт Петербург 21. новембра 1906]“, *Годишњак за друштвену историју*, Београд 2012. Св. 2, стр. 77–103.
25. Ј. Ракић, „Обележавање петстогодишњице косовске битке у Војводини (1889)“, *Зборник Матице српске за историју*, св. 39–40, (1991), стр. 7–24.
26. А. Раковић, „Накнадно признање факултетског ранга Карловачкој богословији и Задарској богословији 1925–1933“, у: Б. Шијаковић (ур.), *Универзитет и српска теологија – Историјски и просветни контекст оснивања Православног богословског факултета у Београду*, Београд 2010. стр. 111–113.
27. В. Сотировић. „Питање језика и писма у Далмацији 1903. године и почетак политике Новог курса“, *Зборник Матице српске за славистику*, бр. 70 (2006), стр. 183–194.
28. Д. Страњаковић, „Политичка пропаганда Србије у југословенским покрајинама“, *Гласник историјског друштва у Новом Саду*, св. 2 (1934), стр. 155–179.
29. Ј. Томановић, „Милетићев утицај на приморју“, *Летопис Матице српске*, (1926), стр. 123–126.

30. Исти, „Шта сам радио? Аутобиографија”, *Стварање* бр.9 (1962), стр. 615–619
31. Љ. Трговчевић, „Српска интелигенција у 19. веку – западни и источни утицаји, у: С. Терзић (ур.), *Европа и Срби: међународни научни скуп 13–15 децембар 1995*, Београд 1996, 261–273.
32. М. Цар, „Томазео о српском језику“, *Гласник професорског друштва*, Београд, sv. 1 (1924), стр. 249–253.
33. А. Цикојевић, „Дон Михо Павлиновић пригодом стогодишњице рођења (1831–1931)“, *Нова Ревуја*, бр. 1 (1933), стр. 3–29.
34. М. Сукров, „Sokolsko društvo u Šibeniku“, *Povijest hrvatskog športa*, br. 160 (2012), str. 2–5.
35. С. Вл. Штејн, „Путовање руских научника по Далмацији“, *Јадранска стража*, бр. 12 (1933), стр. 484–487.

ХРОНОЛОШКИ ПРЕГЛЕД ВАЖНИЈИХ ДОГАЂАЈА ЗА СРБЕ У СЕВЕРНОЈ ДАЛМАЦИЈИ 1848–1914.

1848. – Народна захтевања према Бечу

1854. – Основана Српска девојачка школа са српским детињим театром у

Задру

– Обновљен рад школе Јована Бована у Шибенику

1860. – Оснивање православне конзисторије

1862. – Божидар Петрановић оснива Матицу далматинску

– Оснивање народних читаоница у Задру и Шибенику

1866. – Оснивање друштва „Првенац“

1869. – Почетак рада реформисаног Православног богословског завода

1874. – Смрт последњег Јанковића

1875. – Посета цара Фрање Јосифа Далмацији

1878. – Двадесетпетогодишњица прославе владиковања епископа Кнежевића у

Задру

1879. – Оснивање Српске читаонице у Задру

1880. – Оснивање Српске странке и покретање *Српског листа*

1881. – Пренос посмртних остатака Божидара Петрановића из Венеције у

Шибеник

– Забрана скупштине Уједињене омладине српске у Дубровнику

– GRANDE MANUS

1883. – Доношење у Далматинском сабору назива народног језика са именом „српски или хрватски“
1885. – Покретање *Вука и Истине* у Задру
1886. – Оснивање Далматинског политичког друштва у Сплиту
1888. – „Задарски компромис“
- Змајево путовање по Далмацији
1889. – Прослава 200ице ослобођења Врлике
- Прва прослава Видовдана на Далматинском Косову
1890. – Отварање Српске читаонице у Бенковцу
- Никодим Милаш постаје далматински епископ
1891. – Отварање Српске читаонице у Книну
1893. – Учествовање Срба из Северне Далмације на откривању Гундулићевог споменика у Дубровнику
1894. – Оснивање Добротворне задруге сестара Српкиња у Задру
- Оснивање Српске читаонице у Кистању
1896. – Учествовање Срба из Северне Далмације на фунералној Вуковој прослави у Београду
1897. – Смрт Саве Бјелановића
- Оснивање политичког друштва „Српско братство у Сплиту“
1898. – Оснивање Српско-автономне читаонице у Дрнишу
1901. – Епископ Милаш објављује *Православну Далмацију*
- Скупштина Српске народне странке у Книну
1902. – Оснивање Српске штедионице у Задру
1903. – Покретање *Приморског српског листа* и *Новог српског листа* у Задру
- Оснивање Српске штедионице у Книну
 - Оснивање Српског певачког друштва „Бранко“
1904. – Оснивање Савеза српских привредних задруга на Приморју
1905. – Задарска резолуција
- Оснивање српске читаонице у Шибенику
1906. – Оснивање Српске читаонице у Скрадину
1907. – Оснивање Српског сокола у Книну

1911. – Покретање акције за подизање споменика Доситеју Обрадовићу

– Оснивање Српске народне књижнице у Шибенику

1912. – Светосавска афера у Задру

– Задружни конгрес у Книну

1914. – Оснивање Српског сокола у Задру

Биографија аутора:

Војин Калинић (1980, Кутина) основну и средњу школу похађао је у Кутини и Београду. Студије Теологије уписује на Богословском факултету Универзитета у Београду 1999, а завршио 2006. године. Мастер студије Теорије културе на Факултету политичких наука Универзитета у Београду уписује 2006, а завршио 2008. године. Мастерирао је на теми „Допринос Никодима Милаша културном препороду Срба у Далмацији“. Докторске студије Културологије уписује на претходно поменутом факултету 2009. године. Објавио је неколико чланака и радова по научним часописима и зборницима радова као и књигу под наведеним насловом Мастер рада. Тренутно ради као наставник Верске наставе у Правно-пословној школи у Београду.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Војин Калинић

број уписа 936

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Културни препород Срба у Северној Далмацији од 1848. До 1914. године

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 16.06.2014.

Војин Калинић

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Војин Калинић

Број уписа 936

Студијски програм Студије културе и медија

Наслов рада

Културни препород Срба у Северној Далмацији од 1848.до1914.

Ментор проф.др Љубинка Трговчевић Митровић

Потписани Војин Калинић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду.**

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 16.06.2014.

Војин Калинић

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Културни препород Срба у Северној Далмацији од 1848.до1914.

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
- 3.** Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 16.06.2014.

Војин Калинић